

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/2

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№ 2, 2023
fevral

<p>Muassis: Buxoro davlat universiteti Fan va ta'lim MChJ</p> <p>Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshullayevich</p> <p>Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori</p> <p>Tahririyat kengashi raisi: Maxmudov Mels Hasanovich</p> <p>Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna</p> <p>Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich</p> <p>Tahririyat manzili: Buxoro shahar, Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy</p> <p>Telefon: +998(90)744-00-22</p> <p>E-mail: eirjurnal2020@gmail.com</p> <p>Jurnalning elektron sayti: www.interscience.uz</p> <p>Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan</p> <p>Bosishga ruxsat etildi: 28.01.2023 y. Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5. Buyurtma raqami 1.23 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar</p> <p>Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan</p> <p>Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi</p> <p>«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi</p> <p>Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir</p>	07.00.00 – TARIX FANLARI	
	Elova D. D. Buxoro bosmaxona va nashriyotlariga texnika sohasidagi yangiliklarning kirib kelish tarixidan (1920-1924-yillar)	7
	Orziyev M. Z. Amir Temurning Xitoy harbiy yurishining ehtimoliy natijalari xususida...	12
	Temirov F. U. Mustaqillik yillarida Sadriddin Ayniy ilmiy-adabiy merosining o'rganilishi	18
	Сейдаметова Г. У. Каракалпаки в источниках последней четверти XIX – первой четверти XX вв.	23
	Orziyev M. Z. “Xorazmlik” askarlarning Yaqin Sharq musulmon davlatlari faoliyati tarixidan	27
	Махмудов Д. А. Илк ўрта асрлар манбаларида самарқанд топонимининг келиб чиқиши хақида айрим маълумотлар	32
	Qudratov Sh.Yo. Buxoro amirligida jadidlarning tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha yangicha qarashlarining vujudga kelishi	38
	10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
	Xusanova Sh. I. Nonstandard language units in english	40
	Ruzieva S. Kh. Reflection of the characteristics of postmodern literature in the works of david mitchell	45
	Сайитов А. С. “Шахрошуб” Сайидо Насафи как источник восхвалению труда ремесленников	51
	Бабаева Ш. Б. Деятельность учителя по моделированию синтаксических понятий в обучении родного языка	54
Fayzullaev M. B., Rakhimov M. M. The system of biological stative verbs meanings of uzbek language	58	
Сайдахметова Д. Х. Формирование двуязычия и многоязычия в Узбекистане	62	
Kasimova R. R., Alimova V. B. “Kecha va kunduz” asarining bilvosita va bevosita tarjimalarida lingvokulturologik xususiyatlar	66	
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI		
Закирова М. Р. Школьное руководство: оценка эффективности деятельности директора общеобразовательной школы в Республике Узбекистан	73	
Tangriyev A. J. Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining maxsus-kuch tayyorgarligi xususiyatlari	81	
Исмагилов Д. К. Моделирование как эффективная организация подготовки футболистов на этапе спортивного совершенствования	86	
Rahmatov Sh. A. Jahonda zamonaviy oliy ta'lim muassasalar shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy shart-sharoitlar va omillar	90	

Муродов К. Н. Эркин курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантиришда махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш методикаси	94
Xakimova D M Maktab o'qituvchilarining innovatsion salohiyatini rivojlantirishda innovatsion fikrlashning o'rni	101
Anarbayerov T. R. Yosh erkin kurashchilarning mashg'ulot jarayonida funksional imkoniyatlarini rivojlantirish va musobaqa samaradorligini oshirish	105
Qayumov X. M. Sport kurashida olib boriladigan o'quv mashg'ulotlar jarayonida tezkorlik va chaqqonlikni sifatlarini ahamiyati va taxlil ko'rsatgichlari	111
Shagiyeu I. I. Erkin kurashda sportchilarning hujum va ximoya darajasini aniqlash asosida musobaqa faoliyati samaradorligini oshirish texnologiyalari	116
Karimjonova M. I. Xizmat itlarini umumiy va maxsus kurs bo'yicha tayyorlashda xalqaro tajribalar tahlili (Turkiya davlati kinologiya xizmatining xizmat itlarini o'rgatish uslubiyoti misolida)	120
Usmonov I. Z. Ayollar kurashida tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish yo'llari	125
Kamolova III. U., Amoxonova Ya. Y'kituvchining kasbiy kompetentligi pedagogik faoliyatni amalga oshirish asosiy omil sifatida	130
Ramazonova F. X. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbga e'tiqodni rivojlantirishning mavjud holati va takomillashtirish yo'nalishlari	134
Munarova P. Y. Formirovaniye akme - lichnosti	142
Khadjieva I. Sh. Theoretical and conceptual foundations of measuring the quality of secondary education: a systematic literature review	147
Abdullayeva G. A. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatida klaster tizimini singdirishning ahamiyati va yo'nalishlari	160
Pirniyazova M. K. Talabalarda tadbirkorlik kompyensiyalarini rivojlantirishning xorijiy tajribalari	164
Saydaliyeva F. O'. "Universal kompetensiyalar" tushunchasining nazariy tavsifi va pyedagogik ahamiyati	169
Yarashev J. R. Bo'lajak erkin kurash sport murabbiyining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish	174
Maxmudova N. Dj. Maktabgacha Ta'lim Tashkiloti Pedagoglarining Texnologik Tayyorgarligi	178
Jumayeva M. A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy rivojlanish	181
Muxammadiyeva F. T. Maktabgacha ta'limda texnologiya ta'limi: bolalarga artefaktlardan foydalanish va yaratish imkoniyatlarini ta'minlash	187
O'tasheva L. Sh. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarining ota-onalariga: farzandlariga o'rgatish kerak bo'lgan II ta hayotiy ko'nikma	190
Ergasheva T. Sh. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida shaxslararo munosabatga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirish	194
Nurboyev Q. M., Ro'zimurotov R. X. O'rta asrlarda sharq allomalarining yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirishga oid qarashlari	198
Numonova D. U., Mirzayeva N. B. O'quvchilarda kasb-hunarga qiziqishni shakllantirish pedagogik muammo sifatida	205
Zaripova D. A. "SMART ta'lim" innovatsion ta'lim modeli sifatida	212
Humonova D. U., Ruzimurotova Y. X. Daros - y'kuvchilarni kasbga y'naltilirish vositasi sifatida (E'ChQB'T fani misolida)	216
Raxmonov R. R. O'rta masofaga yuguruvchilarning texnik tayyorgarlik bosqichida mashg'ulot yuklamalarining taqsimlanishi	224
Abidova D. M. SMART-texnologiyalar va ularning jamiat hamda ta'limga joriy etilishi	232
Xolmurodova L. E. Oliy ta'limda umumiy va noorganik kimyo kursining kasbiy-pedagogik yo'naltirilganligi, tuzilmaviy tarkibi va taxlili	236
Komilova Z. X. Axborot texnologiyalari fanining hozirgi jamiyatdagi o'rni va ahamiyati	241

Bekchonova Sh. B. Raqamli ta'lim muhitida pedagogik va kiberpedagogik tamoyillar asosida amaliyotlar	245
Rajabova K. F. O'zbekiston ta'limining Finlyandiya ta'limi bilan integratsiyalashuvda xalqaro baholash dasturlarini qo'llash imkoniyatlari	251
Файзиев Я. З., Адизова К. Ф. Катта мактабгача тарбия ёшидаги болалар жисмоний тарбия технологияси концепцияси	258
Murodov J. J. Talabalarni jismoniy tarbiya va sport darslarida harakatlarga o'rgatish jarayonlari	263
Ibatova N. I. Talablarning tasviriy yaratuvchanlik, ijodkorlik potentsiallarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish	268
Uzokova G. S., Xujamberdiyeva J. N. Ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish muammolari	273
Mansurov Sh. Sh. O'zbek xalq milliy o'yinlari – qadriyatlar timsoli	279
Haqqulov T. R. Tarbiyaviy ishlarda artpedagogikadan foydalanishning nazariy asoslari.	283
Yuldashev A. A. "Avesto", "Alpomish", "Go'ro'g'li" dostonlari va boshqa manbalarda jismoniy tarbiya haqidagi ma'lumotlar	287
Eshmatov G'. E. Jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlarning pedagogik ta'sir xususiyatlari	291
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Tursunov L. S. O'smirlik davrida o'zlikni anglashning kognitiv asoslari	295
Элов З. С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний хатги- ҳаракатларнинг психологик сабаблари	299
Jabborov X. X. Milliy tarbiya ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida	304
Olimov L. Y. Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligining rivojlanishida emotsional intellektning o'rni	315
Назаров А. М. Психологические особенности ориентации студентов на инновационную деятельность	321
Kushakova N. I. Gedonizm bolalar va ota-onalar munosabatlariga salbiy ta'sir sifatida	327
Shermatov F. T. Harbiy xizmatchilarning xizmat faoliyatda yuzaga keladigan stress va uni darajasini aniqlash usullari xulosa va tavsiyalar	332
Пулатова Н. М. Проблема конфликтного поведения в подростковом возрасте	338
Эльчиева Д. Организация процесса формирования интереса учащихся начальных классов к познанию	343
Мамараймова Р. У., Эшмуродова Ш. Ш. Стратегии выхода из конфликтной ситуации в подростковом возрасте	350
Ахмедова Насиба Особенности девиантного поведения подростков	354
Уришева П. Искусственный интеллект в образовании	357
Azimova Sh. S. Comparison of Online and Offline Questionnaires for the Use of the Internet in Psychological Research	360
Abdurakhmanov Z. Virtual educational system for the development of information and professional competence of future engineers	367
Maxmudova Z. M. Qo'riqlash xizmatida psixologik faoliyatning o'ziga xosligi	374
Ashurov R. R. Mental arifmetika mashg'ulotlari - bolalarda intellektual rivojlanishni ta'minlashning muhim omili sifatida	383
Nabiyeva O. R. Reproduktiv yoshdagi pedagog ayollarni ruhiy salomatligiga ta'sir etuvchi psixologik omillar	387
Файзуллаева Н. Психологические аспекты подготовки будущих специалистов в сфере туризма	394
Abdusoliev A. I. Davlat ulushi ishtirokidagi jamiyatlarda MHXS (moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari) asosida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish tartibi	396

Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

Джусраев Рисбой Хайдарович, педагогика фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги Шамсутдинов Рустамбек Темирович, Андижон давлат университети профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, тарих фанлари доктори

Маъсидов Ином Урушевич, техника фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон миллий университети.

Олимов Қахрамон Танзилович, педагогика фанлари доктори, профессор. А.И.Герцен номидаги Россия давлат педагогика университети Тошкент филиали

Таджихходжаев Зокирхўжа Абдусатторович, техника фанлари доктори, профессор

Мусурмонова Ойнисо, педагогика фанлари доктори, профессор

Сафарова Роҳат Ғайбуллоевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Т.Н.Ғори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти.

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, педагогика фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАХРИРИЯТ КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

ХОРИЖ ОЛИМЛАРИ

Артамонова Екатерина Иосифовна, педагогика фанлари доктори, профессор, Москва давлат педагогика университети, Халқаро педагогика фанлари академиясининг президенти

Емельянова Ирина Евгениевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Жанубий-ураль давлат ижтимоий-педагогика университети, Россия

Кузьменко Галина Анатольевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Москва давлат педагогика университети, Жисмоний тарбия, спорт ва саломатлик институти

Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Челябинск давлат академияси

Кулишов Владимир Васильевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

Лазаренко Ирина Рудольфовна, педагогика фанлари доктори, профессор. Алтай давлат педагогика университети ректори, Россия

Филиппова Оксана Геннадьевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Жанубий-ураль давлат ижтимоий-педагогика университети, Россия

Христо Кючуков, педагогика фанлари доктори. Умумий тилшунослик ва психоллингвистика профессори. Берлин Эркин университети, Туркология институти. Халқаро психоллингвистика ва Социоллингвистика журнали асосчиси ва муҳаррири, Германия

Кумсков Михаил Иванович, физика-математика фанлари доктори, профессор. М.В. Ломоносов номидаги Москва давлат университети

Максименко Сергей Дмитриевич, академик, психология фанлари доктори, профессор. Украина Миллий педагогика фанлари академиясининг академиги

Падалка Олег Семенович, педагогика фанлари доктори, профессор, М.П. Драгоманова номидаги педагогика миллий университети, Украина

Хазретали Турсун, тарих фанлари доктори, профессор, Хожа Аҳмад Яссавий номидаги халқаро қозоқ-турк университети профессори

Мамедова Ирада, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент, Озарбайжон Миллий академияси Тарих институти бўлим бошлиғи

Тимур Хўжаўгли, тилшунос ва адабиётшунос олим. Мичиган университети профессори (АҚШ)

Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)

Муллоджанов Сайфулло Кучакович, тарих фанлари доктори, профессор. Тожикистон миллий университети

Гушко Сергей Владимирович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор. Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИМЛАРИ

Тарих фанлари

Иноятов Сулаймон Иноятович, тарих фанлари доктори, профессор. Бухоро давлат университети

Ражабов Қахрамон Кенжаевич, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти етакчи илмий ходими

Рашидов Ойбек Расулович, тарих фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Филология фанлари

Маджидова Раъно Уришевна, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Шарипова Лайло Фрунзеевна, узбек тили ва адабиёти кафедраси профессори, филология фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Юсупова Ҳилола Уктамовна, филология фанлари номзоди, доцент. Бухоро муҳандислик-технология институти

Рузиева Моҳичехра Ёқубовна, филология фанлари бўйича фалсафа дойтири (PhD), доцент. Бухоро давлат университети

Педагогика фанлари

Толипов Ўткир Қаршиевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети.

Олимов Ширинбой Шарофович, педагогика фанлари доктори, профессор. Бухоро давлат университети

Жўраев Хусниддин Олтинбоевич, педагогика фанлари доктори, доцент. Бухоро давлат университети

Тиллаева Матлаб Мухаммадовна, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Соҳибов Акрам Рустамович, педагогика фанлари номзоди, доцент. Қарши давлат университети

Умаров Бахтиулло Жўраевич, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Ҳасанова Гулноз Қосимовна, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Иноятов Абдулло Шодиевич, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) доцент. Бухоро давлат университети

Психология фанлари

Умаров Бахриддин Мингбаевич, психология фанлари доктори, профессор. Тошкент давлат педагогика университети

Бафяев Мухиддин Мухаммадович, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Иқтисодиёт фанлари

Қуролов Кобулжон Қўлманович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор. Ислон Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази директори

Маманазаров Абдуҳаким Бозорович, иқтисодиёт фанлари фан номзоди, доцент. Ломоносов номидаги Москва давлат университети Тошкент филиали

Фалсафа фанлари

Намозов Бобир Бахриевич, фалсафа фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Сийсий фанлар

Жумаев Рустам Ғаниевич, сийсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент. Бухоро давлат университети

Биология фанлари

Артикова Хафиза Тўймуродовна, биология фанлари доктори, доцент. Бухоро давлат университети

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА**

- Джураев Рисбой Хайдарович*, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

**РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ
ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ**

- Артамонова Екатерина Иосифовна*, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор, Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филлипова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючук, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nigetin Natipoglu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

- История**
Иноятов Сулаймон Иноятович, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет
- Филология**
Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, профессор кафедры узбекского языка и литературы, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский инженерно-технологический институт
Рузиева Мохичехра Якубовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный университет
- Педагогика**
Толипов Уткир Кариевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Джураев Хуснидин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Дилова Наргиза Гайбуллоевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахшулло Джураевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
- Психология**
Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафеев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами
- Экономика**
Куролов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
- Философия**
Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет
- Политика**
Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
- Биология**
Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH**MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL**

- Djuraev Risboy Haydarovich**, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen
Tadjikhodjaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor
Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor
Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Artamonova Ekaterina Iosifovna**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Emelyanova Irina Evgenievna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN**History**

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor of the Department of Uzbek Language and Literature, Doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Jurayev Khusniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University
Inoyatov Abdullo Shodievich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafayev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

- Djumayev Rustam Ganiyevich**, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

BUXORO BOSMAXONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR)

*Elova Dilnoza Davlatovna,
t.f.f.d. (PhD), Buxoro davlat universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1920–1924 yillari BXSРda bosmaxona va nashriyot rivojiga xizmat qilgan yangi texnikalar va asbob – uskunalar haqida manbalar tahlili orqali ilmiy mushohada yuritiladi. Buxoro toshbosmaxonalarini texnik jihatdan jihozlashda rus jamiyatlarining oʻrni haqida aytiladi. Bosmaxonalardagi ishchilarning oylik maoshlari haqida maʼlumotlar beriladi. Buxoroda yangi texnik vositalar bilan taʼminlangan bosmaxona va nashriyotda kitob, plakat, reklama eʼlonlari, varaqa kabilar bosib chiqarish koʻpayganligi dalillab beriladi. Texnikalar mahalliy aholi ongini oʻsishida, madaniy – maʼrifiy muassasalar faoliyatini kuchaytirishda bir qadar ahamiyatli boʻlganligi ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: Xattot, bosmaxona, nashriyot, elektro – litotipografiya, elektr asbob uskunasi, sinkografiya, musulmon shrifti, shkif, amper, ot kuchi, mashina, matbuot, kitob bosish.

ИЗ ИСТОРИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ НОВАЦИЙ В БУХАРСКИХ ПОЛИГРАФИЯХ И ИЗДАТЕЛЬСТВАХ (1920-1924 ГОДЫ)

*Элова Дилноза Давлатовна,
PhD, Бухарский государственный университет*

Аннотация. В данной статье 1920-1924 годы научно рассматриваются посредством анализа источников о новых методах и инструментах, которые послужили развитию книгопечатания и издательского дела в СССР. Говорится о роли русских обществ в техническом оснащении бухарских литографий. Приведены сведения о ежемесячной заработной плате работников типографий. Доказано, что в типографии и издательстве Бухары, оснащенных новыми техническими средствами, увеличилось печатание книг, плакатов, рекламы, листовок и т.д. Выявлено, что приемы имели определенное значение в росте самосознания местного населения, в усилении деятельности культурно-просветительских учреждений.

Ключевые слова: Каллиграфия, типография, издательство, электролитотипография, электроинструмент, синкография, мусульманский шрифт, шкаф, ампер, лошадиная сила, машина, пресса, печать иностранных книг.

FROM THE HISTORY OF TECHNOLOGY INNOVATIONS IN BUKHARA PRINTING PRESSES AND PUBLISHERS (1920-1924 YEARS)

*Elova Dilnoza Davlatovna,
PhD, Bukhara State University*

Annotation. In this article, the years 1920-1924 are scientifically observed through the analysis of sources about the new techniques and tools that served the development of printing and publishing in the USSR. It is said about the role of Russian societies in the technical equipment of Bukhara lithographs. Information about monthly salaries of workers in printing houses is provided. It is proved that printing of books, posters, advertisements, flyers, etc. has increased in the printing house and publishing house equipped with new technical means in Bukhara. It is revealed that the techniques were somewhat important in the growth of the consciousness of the local population, in strengthening the activities of cultural and educational institutions.

Key words: Hattot, printing house, publishing house, electro – lithotography, electrical equipment, sinography, Muslim shrift, bookcase, Ampere, horsepower, machine, press, foreign book printing.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida yuz berayotgan hayotning barcha jabhalaridagi islohotlar mamlakatimizni iqtisodiy – ijtimoiy va madaniy jihatdan yuksalishi uchun mustahkam asos yaratmoqda. Inson tafakkurining mahsuli bo'lgan kashfiyotlar sirasiga texnika sohasidagi ixtirolarning o'рни va roli beqiyos. Jamiyat taraqqiyotining uzluksiz yuksalib borishini texnik o'zgarishlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2018 yil 28 dekabrda Oliy majlis deputatlariga murojaat qilar ekanlar, O'zbekiston ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishining muhim omillaridan biri yurtimizga faol investitsiyalar va ilg'or texnologiyani joriy etishni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratdilar.

O'rta Osiyo mintaqasida xonliklar hukmronlik qilgan XVI –XIX asr birinchi yarmida uzoq vaqt qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo – sotiq tarmoqlarida an'anaviy kirimitiv mehnat qurollari, texnik vositalar, transport vositalari (ot, tuya, xachir) kabildan foydalanib kelinganligi ham jahon taraqqiyoti karvonidan orqada qolishimizga sabab bo'lgan.

Asosiy Qism. Insoniyatning ko'p asrlik tarixidan ma'lumki, bosmaxonalar paydo bo'lguniga qadar kitoblar qo'lda ya'ni xattotlar tomonidan yozilgan. Bitta kitobni yaratish uchun uzoq muddat talab qilinib, unga xattotdan tashqari muqovasoz, sahhof, lavvoh, charmsoz kabi ko'plab mutaxassislarning mehnati singgan. Tosh bosmaxonalar vujudga kelishi bilan kitob bosma holatda nashr etilib, varaqa, plakat, taklifnoma kabilar ham shu bosmaxonalarda bosilgan. Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tosh bosmaxonalar Sharq mamlakatlaridan Turkiya (Usmoniylar saltanati), Eron va Misrga nisbatan ilgari paydo bo'lib, Turkistonga ulardan 50 yillar keyin kirib kelgan. Xiva xonligiga litografiya (toshbosmaxona) 1874 yilda Erondan kirib kelgan. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Feruz (1864-1910 yy) toshbosmaxonani Erondan sotib olgan va xonlikda minglab kitoblar chop etilishiga imkon yaratgan[1]. Tadqiqotchi M.Z.Orziyevning yozishicha, Buxoro amirligida birinchi xususiy toshbosmaxonalar 1884-1886 yillarda tashkil etilib, mullo Muxsin, Mulla Ahmad, Hoji Azimboy kabi savdogar va sayyohlar tomonidan toshbosma Buxoroga keltirilgan. Keyinchalik, 1894 yilda Yangi Buxoro (Kogon)da Levin bosmaxonasi ochilgan bo'lsa, 1901 yilda Obidjon Mahmudov bosmaxonasi mavjud bo'lgan[2]. Buxoro amirligida birinchi hukumat bosmaxonasi 1917 yil apreldagi amir manifestidan keyin ochilib, qisqa muddat ya'ni 1917-yil bahoridan 1918 yil mart oyi davomida (Kolesov voqeasi) ga qadar mavjud bo'lgan. Amirlik eski bog'i o'rnida mavjud bo'lgan ushbu bosmaxona 1920 yil kuziga qadar xaroba holatda bo'lib, BXSР hukumati uni ishga tushirish, zamonaviy texnika vositalari va mutaxassislar bilan ta'minlash choralarini ko'rgan. Bosmaxonani ishga tushirish uchun avvalo, unga harf teruvchi mutaxassislar, injener – texnik va slesarlar, tegishli asbob - uskunalar mavjud emasdi. Shu sababli hukumat 1921 – yilning kuz oylarida 'Markaz'dan Turkistonga kelgan ' Qizil Sharq' targ'ibot poyezdida "Qizil Sharq" gazetasi kotibi va poyezdning harbiy bo'lim yo'riqchisi M. K . Budailov, Habibullinlar zimmasiga Buxoroda bosmaxona , nashriyot va matbuot ishlarini yo'lga qo'yish vazifasini yuklagan. Tataristonning Magadshi uyezdidan bo'lgan, tatar tilidan tashqari o'zbek, arab, rus, qirg'iz tillarini ham yaxshigina egallagan M.K.Budailov 1-Qozon harf teruvchilar va bosmaxona xodimlari tayyorlash maktabini bitirgan edi. U o'z holiga tashlab qo'yilgan Buxoro amirligi bosmaxonasini asbob – uskunalar bilan ta'minlash, musulmon shrifti va harf teruvchilar; jurnalistlar olib kelishda jonbozlik ko'rsatdi. M.K.Budailov Buxoroda BXSРning birinchi davlat nashriyoti direktori bo'lib ishladi[3].

Tarixiy voqealar bayonida bir qadar ortga qaytadigan bo'lsak, 1917-1918

yillarda Buxoro toshbosmaxonasini texnik jihatdan jihozlashda “ Umumiy elektr kompaniyasi” rus jamiyatining Toshkent bo’limi ikki turdagi elektr tokini kuchaytirib beradigan dinam taqdim etgan. Ushbu dinamlar o’zgarmas elektr tokida 260 amper, 115 volt, 300 tok kuchida ishlay olgan, bir daqiqada 1100 obortli, diametrining 460 mm, kengligi 250mm, narxi esa 7100 rubl baholanishi arxiv hujjatida ta’kidlangan.

Ikkinchi turdagi dinam 20 ot kuchiga ega bo’lib, 174 amper, bir daqiqada 1320 oborotga ega ekanligi, shkivining uzunligi 400 mm, eni 200 mm ekanligi, narxi esa birinchisidan bir qadar arzon bo’lib, 4.500 rublni tashkil etishi ham ko’rsatilgan[4]. Ushbu dinamlarning 50 foiz narxi oldindan to’lanib, qolgani hujjatlarni rasmiylashtirish jarayonida “ Rus – Osiyo banki” orqali pul o’tkazish yo’li bilan to’lanishiga tegishli ma’lumotlar, ushbu elektr texnikasi vositalari bilan tipolitografiyani elektron tipolitografiyaga aylantirishga qaratilgan munozaralar arxiv hujjatlaridn joy olgan. Hujjatlardan birida Buxoro bosmaxonasi tomonidan 260 amperli, 115 voltli dinam va uning shkivi, reostat, voltmeter – ampermetrlari bilan birga qabul qilib olinganligi ko’rsatilgan[5]. Bizningcha toshbosmaxonani texnik jihatdan jihozlash ishlari oxiriga yetkazilmagan. Ushbu yangi elektr jihozlar birinchidan, qimmat bo’lgan, ikkinchidan, hukumat “ Rus – Osiyo banki” hisob raqamiga kerak bo’lgan mablag’ni o’z vaqtida o’tkaza olmagan, uchinchidan, texnik vositalar yetkazib berishda ishtirok etgan “ Umumiy elektr kompaniyasi”, “ Lediyeu va Shukin” firmasi va uning vakili tadbirkor Malinovskiyalar o’rtasida to’lov hamda qarzdorlik masalasida tortishuvlar, kelishmovchiliklar yuz bergan. Injener Malinovskiy o’z hisobotida bosmaxona sotib olgan elektrotexnik jihozlar uchun jami; 28.426 rubl to’lagani, 7 ming rubl qarzdorlik mavjudligini mutasaddilarga xabar qilgan[6]. BXSР hukumati yillariga qadar Buxoro bosmaxonasiga ya’ni elektrotexnika asbob – uskunalar olib kelinganligi bu borada ancha tajriba to’planganligini bildiradi. Ikkinchidan esa, elektro – litotipografiyaning bosmaxonada joriy etilishi, bosmaxonaga yaqin hududlarni elektr chirog’i bilan ta’minlashga imkon yaratgan. Bu bilan bir qator ko’chalar lampa chirog’i bilan emas, elektr orqali yoritilishi ijobiy jihatdir.

BXSР yillarida nashriyot va bosmaxona ishini yo’lga qo’yishda Volgabo’yi, Uraloldi, Turkiston ASSRdan toshbosmaxona asbob – uskunalar, musulmon shrifti, harf teruvchi va injener mutaxassislar kelishi 1921-1922-yillarda mutassil oshib borgan. Qozondagi (Tatariston) 1-sonli davlat shrifti tayyorlash korxonasi BXSР hukumati murojaat qilganidan so’ng, 1921-yilning avgustida BXSРga 58 pud musulmon shrifti va harf teruvchilar yuborilgan: 1922-yilda 400 pud, o’sha yilning oktabr oylari boshida yana 770 pud musulmon shriftini Buxoro hukumati qabul qilib olgan[7]. Biroq musulmon shrifti, yangi elektr asbob-uskunalar bilan ishlay oladigon mutaxassislar yetarli emasdi. Toshbosmaxona asbob-uskunalar ishlaymay qolsa, ularni ta’mirlaydigon texnik xodimlar, slesarlar yetishmasdi. Texnika xavfsizligiga amal qilmaslik oqibatida ayrim xodimlar qo’lidan ajralib qolganligi davriy matbuotda uchraydi[8]. Shu sababli Tataristondan 13 ta (bazi manbalarda 14 ta) harf teruvchilar Buxoroga mutaxassis sifatida tashrif buyurishgan. Ular bosmaxona va nashriyot ishlariga kirishib ketgan bo’lsada, maosh pastligi, maishiy hayot og’irligi va turli yuqumli kasalliklar tufayli 1922-yilda Buxoroni tark etishgan. 13 nafar harf teruvchidan 5 nafari Buxoroda yuqumli kasalliklardan vafot etgan.

Buxoroda yangi texnik vositalar bilan ta’minlangan bosmaxona va nashriyotda kitob, plakat, reklama e’lonlari, varaqa kabilar bosib chiqarish ko’paydi. Ammo, bu respublika aholisining madaniy – ma’rifiy ehtiyojlarini to’la qondira olmaganligi tufayli hukumat Qozon, Ufa, Orenburg kabi shaharlarda kitoblar bosib, ularni Buxoroga keltirish choralarini ko’rgandi[9].

BXSР hukumati a’zolari ham bosmaxona va nashriyot uchun yangi xorij texnikasi va asbob – uskunalarini olib kelishda shaxsiy tashabbus ko’rsatdilar. 1920 - 1922 yillarda BXSР hukumatida maorif noziri, keyinchalik “ Buxoro axbori “ gazetasida muharrirlik qilgan Qori Yo’ldosh Po’latov (1890-1965yy) 1922- 1923 yillarda

Rossiyaning Moskva va Sankt – Peterburg shaharlaridagi sayohatidan qayta turib, o'zi bilan nashriyotda qo'l keladigan sinkografiya (aksilxona) olib keldi. Ushbu yangi texnik vosita tufayli “Buxoro axbori” gazetasi fotolavhalar bilan chiqa boshladi[10].

Ma'lumki BXSР va Germaniya o'rtasida savdo – sotiq, madaniy- ma'rifiy aloqalar 1920- yillarda rivojlangan edi. Ayniqsa, Germaniya o'quv yurtlariga buxorolik yoshlarni o'qish uchun yuborishga alohida e'tibor qaratilgandi. Buxorolik talabalar Germaniyadagi texnik yangiliklar bilan tanishib, “Texnika va biz” ruknida o'zlarining “Ko'mak” jurnallarida maxsus maqolalar chop ettirdilar. Hukumat rahbarlari talabalar holidan xabar olish maqsadida Germaniyaga safarlar qilar ekanlar, 1922 –yilda shunday safarlardan birida ushbu davlatdan Buxoroga musulmoncha harf terish mashinasi va unga tegishli bo'lgan asbob – uskunalar hamda texnik vositalar ham olib kelishdi[11].

1912 yilda Turkiston o'lkasidagi poligrafiya sanoatidagi korxonalar XIX asr oxirida vujudga kelib, har xil quvvatli 95 ta tipolitografik mashina, 9 ta elektromatorlar bilan jihozlangan bo'lib, 30 ta tipografiya va litografiyaga xizmat qilgan. Eng zamonaviy texnika va asbob-uskunalar bilan jihozlangan 3 ta tipografiya Qo'qon shahrida bo'lgan. 1914 – yilda Qo'qon shahrining Eski shahar qismida Obidjon Mahmudov tipografiyasi ochilib, unda “Sadoi Turkiston” gazetasi o'zbek tilida chop etilgan. Qo'qondagi birinchi tipografiya SH.D. Belskiy tipografiyasi bo'lib, 1909; 1911-yillarda Rim (Italiya)da o'tkazilgan Butunjahon ko'rgazmasida oltin medalga sazovor bo'lgan. Tipografiyalarda kitob, gazeta bosilishi bilan birga, nemis millati vakili, aptekachi va noshir E.Vilde tipografiyasida zamonaviy texnik asbob-uskunalar yordamida rasmiy otkritkalar ham chiqarilgan[12]. Uning tipografiyasi Qo'qon xoni o'rdasi yaqinida bo'lib, Qo'qon manzaralari tushirilgan rasmlar savdosidan yaxshigina daromad ko'rgan.

Turkistonda poligrafiya sanoatida 1913-yilda 218 ta harf teruvchi, 150 ta sahifalovchi, 106 ta muqovalovchi, 40 ta litograf, 11 ta pechat qiluvchi va 150 ta doimiy, 270 dan ortiq kunbay ishlovchilar xizmat qilgan. Bosmaxonalarda mehnati uchun harf teruvchi bir kunda 1,30, litograf – 1,40, muqolovchi -2,70, qora ishchi -1,0, voyaga yetmagan o'smir 0,40 rubl olgan[13]. Ma'lumki, 1921-yilda Uraloldi, Volgabo'yida ocharchilik yuz bergan davrda ham Turkiston va BXSР, XXSРga musulmon shrifti va bosmaxona stanoklari Qozondan kelishda davom etgan. 1921-yil Qozon nashriyotiga Turkistondan 60 pud un, guruch, Petrograd va Moskva nashriyotlariga 6 pud guruch, 2 pud quruq meva yuborilgan. O'z o'rnida Qozon, Samara, Orenburg, Ufa, Simbirsk guberniyalaridan Turkistonga texnika vositalari yuborilgan. 1921-yil 1-iyuldan - 1-avgust Samar guberniyasidan Turkiston ASSRga 3 vagon qishloq xo'jaligi asbob-uskunalari, qurilish materiallari, 2ta yog' va bitta pishloq ishlab chiqarish zavodiga zamonaviy asbob-uskunalar, shuningdek, bosmaxona anjomlari, musulmon shrift yuborilgan. Turkistondan ocharchilikni bartaraf etish uchun texnikalarni o'rniga bug'doy, oziq-ovqat mahsulotlari yuborilgan[14]. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, XIX asrning oxiridan Turkistonga bosmaxona va nashriyot ishlarini mashina asbob-uskuna va zamonaviy texnikalar bilan ta'minlash uchun Rossiya imperiyasi, Uraloldi, Volgabo'yi va xorijdan kirib kelgan. Toshbosmaxona, elektro-toshbosmaxona kabilar faoliyati yo'lga qo'yilishi natijasida kitob bosish, nashriyot ishlarida o'zgarishlar, ijobiy siljishlar ro'y bergan. Biroq, TASSR, BXSР, XXSР hukumatlari davrida bosmaxona va nashriyot ishlarini yangidan yo'lga qo'yish maqsadida texnika vositalari va injener mutaxassislariga talab kuchaydi. Bu borada qanchalik ijobiy ishlar amalga oshirilmasin, ko'zlangan maqsadga erishilmadi. Ushbu respublikalardagi murakkab siyosiy vaziyat, birinchi jahon urushidan keyingi barcha sohalarni qamrab olgan inqiroz, 1920-yillarda sovet jamiyatida bergan daxshatli ocharchilik, markazning buyuk davlatchilik siyosati, O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish kabi omillar bu boradagi ezgu maqsadlarni ora yo'lda qolib ketishiga olib keldi.

XULOSA

BXSR hukumati yillarida bosmaxona va nashriyot ishlarini zamonaviy asosda yo'lga qo'yish uchun o'z davrida yangi hisoblangan texnika vositalari Rossiya, Sharq va Yevropaning bir qator mamlakatlaridan olib kelindi. Biroq, ushbu texnika vositalarini ishlatadigan, ta'mirlay oladigan mahalliy aholi orasidan mutaxassislar yetishtirish maqsadi BXSRning oxirgi yiligacha ham hal qilinmadi. Ta'kidlash joizki, ushbu texnikalar mahalliy aholi ongini o'sishida, madaniy – ma'rifiy muassasalar faoliyatini kuchaytirishda bir qadar ahamiyatli bo'lgandi. Buxoroda yangi texnik vositalar bilan ta'minlangan bosmaxona va nashriyotda kitob, plakat, reklama e'lonlari, varaqa kabilar bosib chiqarish ko'paydi. Eng zamonaviy texnika va asbob-uskunalar bilan jihozlangan 3 ta tipografiya Qo'qon shahrida bo'lgan. XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida poligrafiya sanoatida yangi texnikalar kirib kelganligi ijtimoiy-iqtisodiy hayotga sezilarli ta'sir etgan, deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ernazarov.F.A. XIX- asr oxiri – XX-asr boshlarida Xiva xonligidagi madaniy hayot. Tarix fan. ilm. dar. olish uchun dis.avtoreferati. –Toshkent- 2005. –B .16.
2. Orziyev M. Z. XIX- asr oxiri – XX asr birinchi choragida Buxoroda bosmaxona, nashriyot va matbuot ishi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand- 2020. – B. 12-13.
3. Rasulov A. Turkiston va Volgabo'yi, Uraloldi xalqlari o'rtasidagi munosabatlar. – T. “ Universitet,” 2005. – B.- 188- 189- 190-191.
4. O'zbekiston Milliy Arxivi (O'MA) I- 3-fond, 2-ro'yxat, 722-yig'ma jild, 4-varaq, 4-varaqning orqa tomoni, 5,6,7-varaqlar.
5. O'MA, I-126-fond, 2-ro'yxat, 1682 yig'ma jild, 20,21,22 varaqlar.
6. O'MA. I-3-fond, 2-ro'yxat, 722 yig'ma jild, 14,15,16 varaqlar.
7. Rasulov A, Isoqboyev A, Nasretdinova D. Turkiston ijtimoiy – madaniy hayotidan xabarlar. T.;"TURON-JQBOL" -2019. –B.134-135.
8. Haqiqat ochdur, hazm etmakka omuxta bo'lmoq lozim. || Buxoro axbori,| 4-son, 1922-yil 3-dekabr, (arab imlosida).
9. Buxoro axbori, 76-son, 1922-yil 27-mart, 103-son, 1922- yil, 19-oktabr.
10. Qori Yo'ldosh Po'latov. Yo'l xotiralari || Buxoro axbori, 133-son; 1923-yil 11-fevral.
11. Hayitov Sh; Rahmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya: hamkorlikning tarixiy lavhalari. –T.; Fan; 2004.-B.44.
- 12.Sobirov. N; Egamnazarov A. Farg'ona vodiysining ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy rivojlanishida nemis ishbilarmunlarining hissasi. (XIX asr oxiri- XX asr boshlari).-T.:" Falsafa va huquq"; 2012.- B.88-89; B. 142-143.
13. Sobirov N; Egamnazarov A. O'sha kitob.-B.89.
14. Rasulov A. O'sha kitob.-B. 39-40; 43.

**AMIR TEMURNING XITOIY HARBIY YURISHINING EHTIMOLIY
NATIJALARI XUSUSIDA...**

*Orziyev Mahmud Zayniyevich,
Turon Zarmed universiteti "Tarix" kafedrası, t.f.f.d. (PhD)*

*Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li,
Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoy fanlar kafedrası o'qituvchisi*

Annotasiya: Ushbu maqolada Amir Temur tomonidan Xitoy (Min) sulolasi bilan o'zaro munosabatlarining harbiy to'qnashuv ehtimoliga qadar oshib borishi, Amir Temur tomonidan Xitoy harbiy yurishiga tayyorgarlik ko'rilishi, harbiy yurishning boshlanishi, Harbiy yurish davrida Amir Temur qo'shinining soni xususidagi ma'lumotlar, Amir Temurning Xitoy bilan ehtimoliy urushi davrida unga ittifoqchilik qilishi mumkin bo'lgan sobiq Yuan (mo'g'ul) sulolasi merosiga da'vo qilayotgan Xitoy shimolidagi mo'g'ullar, oyratlar, Tibet bilan munosabatlar, bundan tashqari Xitoy Min sulolasi hududlarida yashab qolgan mo'g'ullar, Amir Temur qo'shinidagi qurollanish, taktikjang olib borish usullari, to'plar va ulardan foydalanish, otliqlarning mobil harakatdagi ustunliklari, Xitoy Min sulolasi davrida Xitoydagi askarlar soni, ularning jangda asosan mudofa taktikasini qo'llashi, o'q otar qurollar, ulardan otish masofasi, jangdagi vazifasi, xitoydagi uzel knyazliklarning markaziy hokimiyatga hamisha ham bo'ynsunmaganligi, sobiq imperator tarafdorlarining mavjudligi, Amir Temurning harbiy yurishi boshlangani xabari Min sulolasi saroyiga yetib kelganda, Min sulolasining amalga oshirgan tadbirlari bilan bog'liq fikr-mulohazalar tarixiy manba va adabiyotlardagi ma'lumotlar asosida tahlil qilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Min sulolasi, harbiy yurish, to'qnashuv ehtimoli, o'q otar qurol, ra'dandoz, Tibet, Yulduz vohasi, savdogarlar, mobillilik, qo'shin soni, Ashpara qal'asi, ot savdosi.

**ЧТО КАСАЕТСЯ ВОЗМОЖНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ КИТАЙСКОЙ
ВОЕННОЙ КАМПАНИИ АМИРА ТЕМУРА...**

*Орзиев Махмуд Зайниевич,
Турон Зармед Университет кафедрa «История», к.и.н.*

*Кенжаева Сардор Нурмурадович,
преподаватель кафедры общественных наук Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация: В данной статье отношения Амира Темура с китайской (Минской) династией обострились до возможности военного конфликта, подготовка Амира Темура к китайскому военному походу, начало военного похода, сведения о численности армии Амира Темура во время военной кампании, возможные отношения Амира Темура с Китаем, монголы на севере Китая, претендующие на наследие прежней династии Юань (Монгольская), которые могли быть с ним в союзе во время войны, отношения с Тибетом, кроме того, монголы, жившие в территории китайской династии Мин, вооружение армии Амира Темура, приемы тактической войны, пушки и их применение, преимущества конницы в подвижном движении, численность воинов в Китае времен китайской династии Мин, применение ими оборонительной тактики в бою, огнестрельное оружие, их дальность стрельбы, их роль в бою, тот факт, что княжества в Китае не всегда были подчинены центральной власти, наличие бывших имперских сторонников

Ключевые слова: династия Мин, военная кампания, возможность конфликта, огнестрельное оружие, порох, Тибет, Звездный оазис, купцы,

мобильность, численность армии, крепость Ашпара, торговля лошадьми.

REGARDING THE POSSIBLE RESULTS OF AMIR TEMUR'S CHINESE MILITARY CAMPAIGN...

*Orziyev Mahmud Zainiyevich,
Turon Zarmed University «History» department, Ph.D. (PhD)*

*Kenjayev Sardor Nurmurad,
teacher of the Department of Social Sciences of the Bukhara State Pedagogical
Institute*

Abstract: In this article, Amir Temur's relationship with the Chinese (Ming) dynasty escalated to the possibility of a military conflict, Amir Temur's preparations for the Chinese military campaign, the beginning of the military campaign, information about the number of Amir Temur's army during the military campaign, Amir Temur's possible relationship with China Mongolians in the north of China who claim the heritage of the former Yuan (Mongol) dynasty, who could be allied with him during the war, relations with Tibet, in addition, Mongols who lived in the territories of the Chinese Ming dynasty, the armament of Amir Temur's army, methods of tactical warfare, cannons and their use, the advantages of cavalry in mobile movement, the number of soldiers in China during the Chinese Ming Dynasty, their use of defensive tactics in battle, firearms, their firing distance, their role in battle, the fact that the princely states in China were not always subservient to the central authority, the presence of former imperial supporters dligi, when the news of the start of Amir Temur's military campaign reached the palace of the Min dynasty, opinions related to the measures taken by the Min dynasty were analyzed based on historical sources and literature.

Key words: Ming dynasty, military campaign, possibility of conflict, firearms, gunpowder, Tibet, Star Oasis, merchants, mobility, army size, Ashpara fortress, horse trade.

Kirish. Amir Temur saltanatining kuch-qudratga to'lgan vaqtida dunyoning yana bir yirik va qudratli davlati bo'lgan Xitoyda tashkil topgan Min saltanati ham o'z qudratining cho'qqisiga chiqqan edi. Xitoydan boshlangan buyuk ipak yo'lining ahamiyati bu davrdagi iqtisodiy munosabatlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarda katta rol o'ynagan. Amir Temur va Min saltanatlari o'rtasidagi munosabatlar yomonlashuvi 1397 yilda Min saltanati elchilarining Amir Temurdan o'zini Xitoy vassali deb tan olishi va o'lpon to'lashni talab qilib kelganligi sabab bo'lganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[9, 73]. Bu kabi talab Amir Temurdek sarkarda va davlat rahbarini g'azablantirishi tabiiy bo'lib, shu vaqtdan boshlab Amir Temur Xitoy harbiy yurishiga tayyorgarlik ishlarini boshlab yuborgan.

Adabiyotlar sharhi. O'rganilayotgan mavzuni biz asosan Amir Temur va temuriylar davri tarixini yorituvchi manbaviy ahamiyatga ega bo'lgan Ibn Arabshohning "Temur tarixida taqdir ajoyibotlari" va Boburning "Boburnoma" asarida Amir Temurning qo'shini tuzilishi, qurollanishi va harbiy harakatlarda ularni qo'llanilishiga oid ma'lumotlar berilgan. T. Dj. Barfild, A.A. Bokshanin, V.O. Zootov asarlarida Xitoyning o'sha davrdagi qo'shni davlatlar bilan munosabatlariga to'xtalgan. Bundan tashqari Amir Temurning mo'g'ullar bilan ittifoqi, ular bilan hamkorlikda Xitoyga hujum qilish ehtimollari, mo'g'ulistonning ijtimoiy-siyosiy hayotiga oid masalalar Ch.Dalay S.I. Mshaneskiy, S.Lidskiylarning asarlarida to'xtalib o'tilgan. Amir Temurning Xitoyga harbiy yurishni boshlash sabalari, bahonasi, harbiy yurishga tayyorgarlik masalalari H.Dadaboyev, B.A. Dosova, E.L. Dreyer, Z.T. Rajkai va

boshqalarning asarlarida keltirib o'tilganligini ko'rish mumkin.

Natijalar va Munozara. Xitoy (Min) harbiy tayyorgarlik ishlari yetti yilga yaqin vaqtni o'z ichiga olib, qator ishlarni amalga oshirgan. 1397/98 yilda Ashparaga nabirasi Muhammad Sul-ton boshchiligida 40 ming kishilik qo'shinlarni yuborish bilan tayyorgarlik ishlari boshlanib, qo'shinlarni kichik guruhlar shaklida sharqqa tomon siljitishni boshlab yuborgan. Shuningdek, Ashparadan o'n kunlik masofadagi vayronaga aylangan Bosh Xumra nomli qal'asini tiklash, qo'shinni ozuqa bilan ta'minlash uchun dehqonchilik ishlariga rahbarlik qilish kabi ishlar ham bajarilgan[8, 316-317]. Qamariddin mag'lubiyatg uchratilgandan so'ng, Amir Temur uchun qulay strategik ahamiyatga ega bo'lgan Jung'or darvozasi, Tyanshan o'tish yo'laklari, Yulduz vohasi hududlaridan foydalanish imkoni tug'ilgan edi[15, 75]. Harbiy yurish boshlangan vaqtda Buyuk ipak yo'lining aynan shu yo'nalishdan foydalanishga urinilgan.

Xitoy harbiy yurishi davrida Amir Temur qo'shini xususidagi ma'lumotlar ham turlicha ekanligini ko'rish mumkin. Tarixiy adabiyotlarda Amir Temurning qo'shinlari umumiy soni 200 ming ekanligi tilga olib o'tilgan. Qo'shinning chap qanoti Sauronda (hozirda vayrona holatda), o'ng qanoti Sharaqiya (Shohruxiya-S.K., hozirda Sirdaryo bo'yidagi Buqa qishlog'i yaqinida), markazda Amir Temur O'rtorda to'xtagan[12, 52-53]. Ammo, ayrim adabiyotlarda qo'shin soni 200 mingdan 800 mingga bo'lgan ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, A.Sh. Kadyrbayev ma'lumotlariga qaraganda, Xitoyga qarshi 800 ming kishilik Movarounnahr saltanatidan qo'shin yo'lga chiqqan[9, 77]. Cho'qon Chingiz Valixonov Amir Temurning Xitoyga 600 ming kishilik qo'shin bilan chiqqan va askarlarga yetti yillik ulufa (maosh)larini oldindan berganligini, shuningdek, harbiy yurish boshlanishi jarayonida har bir askar ehtiyoji uchun ikki sigir va ikki echki olishni buyurganligi bilan bog'liq ma'lumotlarni keltirib o'tgan[4, 23]. Mirxond o'zining "Ravzat us-safo" asarida temuriy Sul-ton Ahmad (1469-1494 yy) saroyidagi o'sha davr devonxona hujjatlariga asoslanib, Xitoy harbiy yurishi oldidan 272 612 kishiga maosh berilganligi haqida yozgan[5, 85]. Bir so'z bilan aytganda, Amir Temur Ashpara tomon dastlab Muhammad Sul-ton, keyin Alloh-dod va boshqa sarkardalar orqali kichikroq harbiy otryadlarni Sharqqa siljitganligi evaziga Xitoy harbiy yurishida 200 mingdan ortiq qo'shin bilan harakatni boshlagan deb xulosaga kelish mumkin. Xitoy harbiy yurishi davrida havo sovuq bo'lganligi uchun Amir Temur otlar uchun jul (otlarning yopin-chig'i)lar jubba (odamlar uchun chakmonga o'xshash ustki kiyim)lar, o'ta sovuq vaqtlarda kiyiladigan mubattana (ostarlik ustki kiyimning bir turi), darak (teridan ishlangan qalqon), Zorat (sovut) kabilarni hozirlatgan[8, 319]. Harbiy yurishga har tomonlama tayyorgarlik ko'rilganligi ushbu harakatlardan ham anglash mumkin.

Urush va jang harakatlari taqdirini hal qilishda o'sha davr strategik nuqtai-nazaridan otliq askarlarni mohirona qo'llash muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Amir Temur qo'shinini asosini otliq askarlar tashkil etgan bo'lib, ular ham ikki qismga bo'lingan. Birinchi qism yoy, sadoq va qilich bilan qurollangan askarlar asosan razvedka, soqchilik ishlari bilan shug'ullangan bo'lsa, ikkinchi asosiy qism dubulg'a, zirh (sovut), yoy, sadoq, qalqon, nayza bilan qurollangan og'ir qurolli suvoriylardan iborat bo'lib jang taqdirini asosan ular hal qilgan[5, 12-13]. Tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlarni tahlil qilib, amir Temur qo'shinlarida o'qotar qurollar, ra'dandozlar, to'pchilar ham bo'lgan deb aytishga to'la asoslar mavjud. Amir Temur qo'shinidagi ra'dandozlar soni 10 mingga yaqin bo'lib, ilk bora 1379 yil Urganch qamali davrida ularni qo'llagan[5, 20]. Amir Temurning Xitoy harbiy yurishida ra'dandoz va naftandozlarning katta qismi jalb qilinganligi shubhasizdir. Bundan tashqari Amir Temur qo'shinida artileriya ham mavjud bo'lgan deb xulosa qilish mumkin. Chunki, Zahriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma"sida to'p quyilishi va uni ishlatish bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, qozon (to'pning stvoli) va doru (porox, tosh snaryad) solib otilishi, Aliquli nomli to'pchi faoliyati keltirilgan. Birinchi

kun sakkiz va ikkinchi kun o'n olti marta otish bilan bog'liq ma'lumot, shuningdek, yasalgan yirik to'pning yorilib ketishi kabilar hali artileriya janglarda asosiy mavqeni egallamaganligini ko'rsatib beradi[2, 408-409]. Bir so'z bilan aytganda, Amir Temur Xitoyga harshi harbiy yurishida katta harbiy taktik-strategik tayyorgarlik ko'rgan. Buning ustiga Xitoyni XIII asrda istilo qilishga qatnashgan mo'g'ullar 40 tuman, mo'g'ullarning oyirat qabilalari 4 tumandan iborat bo'lib, umumiy 44 ming oilani tashkil qilganlar. Yuan sulolasi Xitoydan quvilgach, 40 tuman mo'g'uldan 6 tuman mo'g'ullar, 4 tuman oyiratlar Ulug' yurtga qaytgan. 34 tuman mo'g'ullar oilasi Xitoyda qolib ketgan[14, 55]. Xitoyning bir qator ichki o'lkalarida mo'g'ullar diasporasi salmog'i yuqori bo'lgan. Misol tariqasida Yunnanda 10 ming mo'g'ul oilasi yashaganligini keltirib o'tish mumkin. Imperator Chji Yuanchjan buyruq chiqarib, Xitoyda qolib ketgan mo'g'ullarni o'z vataniga qaytishga ruxsat bermagan. Shuningdek, ularni xitoyliklar bilan aralashib ketishlari uchun xitoyliklar bilan oila qurishga majburlagan. Buyruqni buzgan va o'z etnosi vakili bilan oila qurganlarni eri va xotini ham qullikka tortilgan. Ko'rilgan bu kabi choralarga qaramay Xitoy hududida Amir Temur va mo'g'ullar hujumini qo'llab-quvvatlashga tayyor bo'lgan 2 mln 500 ming mo'g'ullar mavjud bo'lganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[14, 56-57]. Bundan tashqari Min sulolasidan norozi bo'lgan feodallar, sobiq imperator Chju Yunven tarafdorlari ham Xitoydagi siyosiy vaziyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan.

Min sulolasi dastlabki davrida Chju Yuanchjan hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng, butun Xitoy ikki qismga xalq-Min va armiya-szyunga bo'lingan. harbiylar va ularning oilalari harbiy xizmat uchun yer uchastkasi olganlar. bu ularni moddiy ta'minlashga xizmat qilgan. Mamlakatda urush davrida aholi sonining qisqarishi natijasida bu harbiy tizim birmuncha vaqt o'zini oqlagan[13, 23]. Ammo, ko'rilgan oralarga qaramay, taniqli xitoyshunos olim Bokshanin fikriga ko'ra, Xitoyning 1404-1405 yillarda tashqi siyosiy ahvoli og'irlashgan. Amir Temur tomondan bo'ladigan harbiy yurish xavfi kuchayish bilan birga, mo'g'ullarning bostirib kirish xavfi ham saqlanib qolingani[3, 81]. Bundan tashqari Yuan sulolasi qulashi bilan Tibetda ham siyosiy vaziyat o'zgargan. Mo'g'ullar tomonidan hokimiyat tepasiga qo'yilgan Sakya sektasi vakillarining ta'siri pasayib, Pxagmodu hokimi Changchub Djalsan hokimiyatni qo'lga kiritgan. Bir qator ijobiy islohotlarni amalga oshirib, yirik shaharlarga gornizonlar, Xitoy bilan yaqin chegaralarga qo'shin joylashtirgan[9, 122]. Amir Temurning ehtimoliy harbiy yurishida Tibet ham uning ittifoqchisiga aylanishi mumkin bo'lgan. Chunki, Min sulolasi Yuan sulolasi merosiga da'vo qilayotgandi. Bu esa Tibetni ham Min sulolasiga vassalligini tan olishni anglatgan.

Amir Temurning Xitoyga harbiy yurishida tarixiy manbalarda keltirilgan askarlar soniga oid raqamlar Xitoyning ikki mlnli qo'shinidan ko'ra kam bo'lsada, yuqorida keltirilgan Xitoy shimolidagi mo'g'ullar, Xitoy ichki hududlaridagi mo'g'ullar, Tibetning Amir Temur siyosatiga xayrixohligi urushda Amir Temur qo'shinlari muvofaqiyati uchun xizmat qilishi mumkin bo'lgan. Amir Temurning Xitoy Min davlatiga qarshi harbiy yurishni boshlagani to'g'risida Xitoy tarixiy yilnomasi "Min shi"da Yun Le hukumronligining uchinchi yili (1405 y)da hali g'arbga ketgan Fu An va boshqa elchilar qaytmagan bo'lsalarda, imperator saroyiga Temurning Beshbaliq orqali Sharqqa qo'shin tortganligi ma'lum bo'ldi. Oliy hukumdor Gansu o'lkasi szunbinguan (qo'mondoni)i Sun Shenuga ehtiyot choralarini ko'rishni buyurdi mazmunidagi so'zlar yozilgan[10, 221]. Manbalarda poytaxtga arbiy yurish haqidagi xabarni Dao U nomi bilan tilga olingan musulmon savdogari yetkazgan[17, 53].

Min sulolasi tarixiga oid tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar tahlili sulola vakillari hukumronligi dastlabki davrida Xitoyda Amir Temurning harbiy qudratiga yetarlicha baho berilmaganligiga oid xulosalarga kelish mumkin. Bu ayniqsa, o'z g'alabalaridan ruhlangan Xun'u davri uchun xos xususiyat bo'lib hisoblanadi. Lekin, xitoyliklar armiyasining Amir Temur qo'shinlariga nisbatan o'z jihatlarini ko'proq edi.

Eng avvalo, Xitoy armiyasi uzoq vaqt davom etadigan harbiy yurishlarga bardosh berolmas edi. Ularda katta va suvsiz sahrolar, baland cho'qqili tog'larni oshib o'tish tajribasi bo'lmagan. Qo'shinda jangovar otlar yetishmagan, Xitoyda otlarning kamligi sababli xitoylik suvoriylar esa otda erkin o'tira olmagan[15, 75]. Bu esa strategik va taktik jihatdan Amir Temur qo'shinlarida ustunlik bergan. Xun'u davrida Xitoy armiyasi soni 2 mln kishiga yetgan bo'lib, qo'shin rekrutlikka olish tartibi asosida to'plangan[7, 61]. Shuningdek, Min sulolasi davri Xitoy harbiy san'ati qadimgi sarkardalar tomonidan ishlab chiqilgan taktik va strategik qarashlarga asoslangan va zamonaviy harbiy tashkilot, shuningdek, davlat iqtisodiyoti ehtiyojlariga javob bermagan. ko'pdan-ko'p harbiy qismlar va armiya sonining ko'pligi sarkardalarni jang vaqtida qo'shimmi boshqarishini qiyinlashtirgan[13]. Xitoy armiyasi o'ng, so'l, old, orqa va markaziy qismlarga bo'lingan holda joylashgan. Shuningdek, poytaxt Nankin (keyinchalik Pekin)da 400 mingga yaqin qo'shin joylashtirilgan. Imperator xonadonining van (knyaz) unvonli vakillari 3 mingdan 19 minggaacha qo'shin saqlash huquqiga ega bo'lgan. Bundan tashqari mo'g'ullar bilan chegara hududlarda tashkil etilgan okruglarda ham quyidagicha qo'shin joylashgan. Masalan, Lyaodun 87402 ming, Szichjou 50371 ming, Syuanfu 54909 ming, Datun 59909 ming, Sanguan 22093 ming piyoda, 11702 otiqlar, Yuylin 30 ming, Ninsya 70263 ming, Gansu 79945 ming, Guyuan 67294 ming jami; 533888 ming qo'shin joylashtirilgan[11, 59]. Ushbu qo'shinlarni markaziy hokimiyatga bo'yunsunishi katta qiyinchiliklar bilan amalga oshgan. Bundan tashqari Xitoy Min imperiyasi udel boshqaruviga asoslangan bo'lib, udel knyazlari hamisha ham markaziy hokimiyatga so'zsiz bo'yunsunmagan[6, 63]. Bu katta urush kelib chiqqan taqdirda udel knyazlar sadoqatini shubha ostiga qoldirgan deb xulosa qilish mumkin.

Dasht ko'chmanchi turmush tarzida o'sgan Amir Temur va uning ittifoqchisi bo'lgan mo'g'ul askarlari mobil va tez harakat qilishga odatlangan otliq qo'shinlariga Xitoy imperatori Yun-Le aniq tezda mudofa tashkil qila olmasligini yaxshi anglagan. Min sulolasi an'anaviy pozision himoya taktikasiga o'tgan[1, 187]. Ushbu an'anaviy himoya taktikasi qal'alar mudofasini kuchaytirish, Buyuk Xitoy devorida xavfdan ogohlantiruvchi signallarni ko'paytirish, choparlar va razvedkachilarni ko'paytirish kabilar bo'lgan. Amir Temurning ehtimoliy hujumidan mudofaani kuchaytirish maqsadida, hukumat mamlakatning shimoliy-g'arbiy chegara hududi hisoblangan Gansu va Ninsya o'lkasidagi qo'riqchi askarlarning hushyorligi oshirilgan, poroxli qurollar, qo'shimcha askarlar yuborganlar[3, 85]. Bu ehtimoliy urush harakatlari davrida mudofa qobiliyatini yetarlicha kuchaytira olmagan.

Min sulolasi ham Amir Temurning Xitoyga harbiy yurishi ehtimollarini ham o'rganib chiqqan deb tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlarga tayanib xulosa qilish mumkin. Urushga tayyorgarlik ko'rishning birinchi vazifasi sifatida jang harakatlari olib boriladigan hududlarni nazorat qilishga imkon beruvchi birinchi vosita Imperator Yun-Le tomonidan poytaxtni Nankindan shimolga Pekin shahriga ko'chirilishi bo'lgan. Bu Xitoydan shimoldagi mo'g'ullar hatti-harakatlarini nazoratga olish imkonini bergan[16, 65]. Bundan tashqari Xitoyda harbiy texnika sohasida bir qator o'zgarishlar amalga oshirilgan va rmiyada qo'llanila boshlangan. Jumladan, Min sulolasi hukumronligi boshlarida o'q-yoylarning jamlanmasi otish mashinasi va reaktivni birlashtirgan qurilma ixtiro qilingan va u o'q otish masofasini ma'lum ma'noda uzayishiga va muntazam o'q uzishni ta'minlashga xizmat qilgan[6, 250]. Xoch deb nomlangan bu reaktiv o't ochish qurilmasi asosan psixologik ta'sir kuchiga ega bo'lib, unda raketalar shovqin va tutin bilan ommaviy ravishda otilgan. Uchish masofasi 80-120 metr masofagacha yetib, aniq nishonga tegmasada shovqin, tutin ko'targan bu asosan dushman otlarini qo'rqitishga xizmat qilgan[11, 54]. Bu qurilma orqali aniq nishonga olish qiyin bo'lib raqib askarlari zich nuqtaga yo'naltirish orqali ularga zarar keltirishga harakat qilingan.

Bundan tashqari Xitoy qo'shinida mudofa janglarida to'plardan ham keng

qo'llanila boshlangan edi. Odatda Xitoy to'plari quviri cho'yan va temirdan bo'lib, tosh va metal snaryad otishga mo'ljallangan. Bugungi kunda Xitoyda saqlanib qolingani o'q otar to'plarining eng qadimgi 1351 yilga ta'luqli bo'lib hisoblanadi [6, 249]. Ammo, bu davrda to'plarining muntazam otib turishining imkoni mavjud bo'lmagan. Ularning quviri tez qizib ketishi ortidan otilmay qolishi kuzatilgan. Bu esa ularni jang vaqtida qo'shinga yetarli darajada yordam bera olmaganini bildiradi. Yuqorida keltirilgan fakt va mulohazalarga tayanib, Amir Temurning Xitoy harbiy yurishi uzoqqa cho'ziladigan amaliyot bo'lsada, unda g'alaba qozonish imkoniyatlari mavjud bo'lgan deb xulosa qilish mumkin. Amir Temur vafotidan so'ng Xizrxo'ja o'g'lonning 1407 yili temuriylar davlatiga qarshi Xitoy bilan harbiy ittifoq tuzishi ham amaldagi vaziyatga biror o'zgartirish olib kelmaganligini ko'rishimiz mumkin [10, 227]. Tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar tahlili Min sulolasi bu ittifoqqa e'tiborsiz bo'lgan degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Amir Temurning O'tror shahrida bevaqt olamdan o'tishi Xitoy harbiy yurishining barbod bo'lishiga, temuriylar o'rtasida taxt uchu kurashlarning avj olishiga sabab bo'lgan edi. Xitoy Min sulolasining katta sahrolar va tog'lar oshib uzoq masofada harbiy harakatlar olib borish tajribasining bo'lmaganligi sababli ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlar tinch rivojlanish yo'lidan ketgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. - 1757 г. н. э.) / Пер. Д.В. Рухлядева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д.В. Рухлядева. – Санкт-Петербург, 2009. – 248 с.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – T.: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960. – 513 b.
3. Бокшанин А.А. Императорский Китай в начале XV века (внутренняя политика). – М.: Наука, 1976. – 202 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 461 с.
5. Dadaboyev N. Amir Temurning harbiy mahorati / Mas'ul muharrir A.Qayumov /. – T.: Yozuvchi, 1996. – 96 b.
6. Досова Б.А. Страны Восточной и Юго-Восточной Азии в системе международных отношений (древняя и средневековая история Китая): учеб. пособие / Б.А. Досова. – Караганда:, 2020. – 266 с.
7. Зоотов О.В. Китай и Восточный Туркестан в XV-XVIII вв. Межгосударственные отношения. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
8. Ibn Arabshoh. Temur tarixida taqdir ajoyibotlari / Arab tilidan tarjima va izohlarni, so'z boshini U.Uvatov tayyorlagan. Mas'ul muharrir A.O'rinboyev. K.1. – T.: Mehnat, 1992. – 326 b.
9. Кадырбаев А.Ш. Монголы, Китайцы и Европейцы в Китае в Тибете. (1368-1644 гг). // Вестник института востоковедения РАН, № 1. 2018. – С. 121-126.
10. Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV – XIX вв. – Алматы: Гылым, 1994. – 272 с.
11. Китайская армия при династии Мин (вторая половина XIV-первая половина XV века).. Батыр, (N. 6.) – М.: 2015. – С. 46-65.
12. Лидский С. Великие завоеватели Средней Азии: Александр двурогий и Тимур Хромой. // Туркестанский сборник. Том. 462. – С. 52-63.
13. Мшанецкий С.И. История военного костюма стран Восточной Азии XVII-XX вв.: автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.03 / Ин-т истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока. - Владивосток, 1999. – 49 с.
14. Чулууны Далай. Монголия в XIII-XIV веках. – М.: Наука, 1983. – 230 с.
15. Shirinov T., Orziyev M. Ikki hukmdor munosabatlari tarixidan // Fan va turmush, 2014. № 1-2. – B. 74-76.
16. Dreyer, E.L. Early Ming China: A Political History 1355-1435. By Edward L. Dreyer. [Stanford: Stanford University Press, 1982. – R. 65. - 303 pp.
17. Rajkai Z.T. The Timurid empire and the Ming China: Theories and approaches concerning the relations of the two empires (Doktori Disszertáció). – Budapest, 2007. – 212 p.

MUSTAQILLIK YILLARIDA SADRIDDIN AYNIY ILMIIY-ADABIY MEROSINING O'RGANILISHI

Temirov Farrux Umedovich,
BuxDU, t.f.f.d.(PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada, tarixnavis adib, yirik so'z san'atkori va adabiyotshunos olim Sadridin Ayniyning mustaqillik yillarida hayot yo'li, ilmiy-adabiy merosi shoir, tarjimon, tarixshunos, manbashunos, sharqshunos, romannavis, olim sifatidagi ilmiy-ijodiy faoliyatining o'rganilishi. Adibning zamondoshlari va yaqin qalam ahllari tomonidan uning ilmiy-ijodiy faoliyati, ilmiy merosiga, jadidchilik va taraqqiyparvarlik faoliyatiga o'z asarlarida, u haqdagi bildirgan fikr-mulohazalarini va xotiralari to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek Ulkan sanatkor Sadridin Ayniy ijodi va faoliyatini yangicha mezonlarda o'rganish, u qoldirgan bebaho ilmiy va adabiy merosni har tomonlama tadqiq etish, uni nashr qilish bilan bog'liq yana ko'plab muammolar borki, bugungi kunda qilinayotgan, tadqiq etilayotgan va o'rganilayotgan ilmiy ishlar, nashr qilinayotgan kitoblar, monografiyalar, maqolalar, ularning yechimiga bag'ishlangan dastlabki qadamlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ilmiy, adabiy, jamoat arbobi, fan, madaniyat, marifat, olim, yozuvchi, akademik, jadidchilik, iste'dod

ИЗУЧЕНИЕ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ САДРИДДИНА АЙНИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Темиров Фаррух Умедович,
д.ф.и.н. (Phd), доцент, Бухарский государственный университет

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы изучения жизненный путь, научное и литературное наследие историка, писателя, литературоведа Садриддина Айни в годы независимости, научная и творческая деятельность как поэта, переводчика, историка, источникововеда, востоковеда, прозаик, ученый, сведения современников и близких родственников писателя о его научной и творческой деятельности, научном наследии, модернизме и прогрессивной активности в его произведениях, мнениях и воспоминаниях, высказанных о нем, а также о великом искусствоведе Садриддине Айни. А также научно проанализированы проблемы, связанные с изучением его творчества и деятельности в новых критериях, сведения об изучении его бесценного научно-художественного наследия, ряд научные работы, посвященные на творчество Садриддина Айни.

Ключевые слова: Ключевые слова: научный, литературный, общественный деятель, наука, культура, просвещение, ученый, писатель, академик, джадидизм, талант.

EXPLORATION OF SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE OF SADRIDDIN AINI IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Temirov Farrukh Umedovich,
Doctor of philosophy (Phd), Bukhara State University

Abstract: This article examines the study of life, scientific and literary heritage of the historian, writer, literary scholar Sadridin Aini in the years of independence, scientific and creative activities as a poet, translator, historian, source researcher, orientalist, prose writer, scientist, information of the writer's contemporaries and close relatives about his scientific and creative activities, scientific heritage, modernism and progressive activity in his works, opinions and memories expressed about him, as well as about the great art historian Sadridin Aini. And also scientifically analyzed the

problems associated with the study of his creativity and activity in the new criteria, information on the study of his invaluable scientific and artistic heritage, a number of scientific works devoted to the works of Sadriiddin Aini.

Key words: scientific, literary, public figure, science, culture, enlightenment, scientist, writer, academician, jadidism, talent.

KIRISH. Sadriiddin Ayniy XX asrning buyuk va takrorlanmas yozuvchisidir. Uning hayot va ijod yo'li XIX asrning oxirgi choragi va XX asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy jarayonlarning g'oyatda murakkab davrida, sharoitda kechdi. Yigirma yilga yaqin madrasa ta'limini olgan, amirlik tuzumini hamda keyingi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni ich-ichidan bilgan, ba'zan qatag'onliklar va kamsitishlarga uchragan bu ulkan adib o'z asarlarida xalq hayotini butun murakkabliklari bilan badiiy tasvirlash orqali tarix va davrni o'ziga xos ravishda birlashtirib, XX asrning avvalida shakllana boshlagan yangi adabiyotning asoschilaridan biri, yirik adabiy siymo sifatida bo'y ko'rsata oldi. Shuning uchun ham uning g'oyatda murakkab ijodi va faoliyatiga bir nuqtadan bir xilda baho berish mumkin emas.

NATIJAR VA MUHOKAMA. O'tgan asrning 90-yillariga qadar ayniyshunoslikda ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Shu bilan birga bir qator ishlarda o'tgan tuzum mafkurasining nuqtai nazari, adabiy-tanqidiy qarashlarining ruhi yetakchilik qildi, ularda asarlari poetikasini o'rganishdan ko'ra yozuvchining u yo bu tuzumga munosabati masalalariga urg'u beriladi. Demokratiya va oshkoralik atalgan yillarda ko'plab ijodkorlar qatori S.Ayniy ijodiga ham noxolisona munosabatda bo'lindi, okibatda bir necha yillar davomida uy meziya e'tiborsiz qoldi, asarlari chop etilmay kelindi, mavjudlari darsliklardan chiqarildi. Yu. Fuchik, L.Aragon, K.Fedin, L.Leonovlar e'tirof etgan, qolaversa, davrimizning buyuk adibi Ch.Aytmotov ustoz sanagan adib har kuni tug'ulavermaydi. Shunday ekan, endilikda badiiy so'z shukuhini chuqur his qilib asarga yaxlit estetik hodisa sifatida qarab, jahon adabiyotshunosligining yutuqlari asosida S.Ayniy ijodini xolisona o'rganishga kirishsak, ulkan adibimizning ruhini yod va shod etgan bo'lardik.

O'zbekiston va Tojikistonda Sadriiddin Ayniyning ilmiy-adabiy merosini o'rganishda jiddiy natijalarga erishildi. Adabiyotshunoslikning o'ziga xos ayniyshunoslik yo'nalishi yuzaga keldi. Shunga qaramay, adib ijodining hamma jihatlarini har tomonlama o'rganilgan deya olmaymiz. Hatto alloma adibning sakkiz jildlik "Asarlar" to'plami nashr etilganidan (Toshkent: 1963-1968 yillar) keyingi ellik-oltmish yil davomida birorta ham jiddiyroq tadqiqot yaratilmadi. Hozirgi kunda tarixshunoslik, manbashunoslik va adabiyotshunoslikning tekshirish ufqlari yanada kengaygan, ilmiy-adabiy hodisalarga yangicha ilmiy metodologiya asosida munosabatlar va ilmiy yondashuvlar qaror topgan bugungi kunda olimlik, tarixchilik, yozuvchilik va fan-madaniyatga bo'lgan fidoiylik iste'dodini o'zida to'la ravishda mujassamlashtira olgan bu ulkan san'atkor ijodini chuqur va har tomonlama tadqiq etish, ilgari tadqiqotchilarining diqqatidan chetda qolgan yoki o'rganish imkoniyati bo'lmagan jihatlariga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ma'lumki, Sadriiddin Ayniy ijodi amirlik tuzumi davrida Buxoro ilmiy-adabiy muhitida shakllandi. Bu davrda o'zbek va fors-tojik tillarida, hatto arab tilida o'nlab ijodkorlar ijod qilayotgan, adabiyotga u bilan birga va undan keyinroq yana bir guruh iste'dodli yoshlar kirib kelgan edi. Bu ijodkorlarning muayyan qismi sho'rolar davrida qat'on qilinganligi (bular orasida Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Muso Saidjonov singari mashhurlari ham bor edi) yoki ularning ijodi mafkuraviy jihatdan noloyiqligi sababli Sadriiddin Ayniy ijodi ana shu adabiy muhitdan ajratib olinib, bir tomonlama talqin qilindi yoki uning qariyb yirma-yigirma besh yillik adabiy faoliyati deyarli o'rganilmadi va yashirib kelindi.

Sadriiddin Ayniy nafaqat mashhur yozuvchi, adabiyotshunos va tarixchi olim, balki fan tashkilotchisi va yirik jamoat arbobi sifatida ham tanilgan shaxsdir. Mamlakatda

yetuk, iste'dodli va salohiyatli kadrlarni tayyorlash, ularni o'qitish, ta'lim-tarbiya berish, yangi o'quv darsliklarni yozish, nashr ettirishda faollik ko'rsatgan. U Buxoro, Samarqand, Toshkent va umuman o'lkamizning turli hududlarida yangi tipdagi maktablar ochish, ularni o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash va ta'limni rivojlantirish ishlarida ham samarali faoliyat olib borgan

Anglash mumkinki, o'zining fuqarolik pozitsiyasi nuqtai nazaridan Ayniy xalq orasida ma'rifat, ma'naviyat, adabiyotga oshnolik orqali ziyo tarqatish, jamiyatdagi ijtimoiy illatlardan hisoblangan isrofgarchilik, maishatparastlik va boshka nojo'ya urf-odatlariga qarshi kurash va umuminsoniy qadriyatlarni rad etmagan holda ma'naviy qadriyatlarni barqarorlashtirishga oid ko'plab makola, felyetonlar bilan davriy matbuotga chiqish qilgan.

Sadriddin Ayniyning tojik adabiyoti, tarixi va madaniyati rivojiga qo'shgan hissasi va xizmatlari uchun 1997 yilda Tojikiston Prezidenti Emomali Rahmon tomonidan "Tojikiston Qahramoni" unvoni bilan taqdirlandi. Adib S.Ayniyning ilmiy merosi va barkamol asarlari insoniyat ma'naviy xazinasidan munosib joy olgan.

Ma'rifatparvar adib, yirik olim va jamoat arbobi, o'z ijodi bilan maktab yaratgan Sadriddin Ayniyning ilmiy merosi va ijtimoiy faoliyati dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan munosib e'tirof etilgan. Buxorodagi jadidchilik harakatida faol qatnashish barobarida murakkab tarixiy jarayonlarning ishtirokchisi sifatida faoliyat olib borgan Sadriddin Ayniyning tarix fani taraqqiyoti hamda badiiy adabiyotni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va kelajak avlodlarga o'rnatilgan bo'lavchi xizmatlari inobatga olinib, u 2001 yilda O'zbekistonning "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlangan.

2003 yilda Sadriddin Ayniy tavalludining 125 yilligi munosabati bilan "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida Sadriddin Ayniyga bag'ishlab, taniqli adabiyotshunos olimlar T.Mirzayev, B.Valixojayev, R.Orzubekov, A.Hayitmetovlar o'z maqolalarini chop ettirdilar. 2018 yilda esa Sadriddin Ayniy tavalludining 140 yilligiga bag'ishlangan xorij olimlari ishtirokida Samarqand va Buxoroda ilmiy-amaliy anjuman o'tkazildi, unda yetmishdan ortiq olimlar, yozuvchi va tarixchilarning maqolalari e'lon qilindi.

2004-yilda ayniyshunoslik tarixida o'ziga xos ahamiyatga ega ikki tadbir tashkil qilindi. Bu sohada professor R.J.Vohidov tashabbuskor bo'lganini alohida qayd etish o'rindir. Buxoro davlat universitetida "Sadriddin Ayniy she'riyatida anana, ijodiylik va badiiylik" mavzuida xalqaro ilmiy konferensiya tashkil etildi. Ilmiy anjumanda tojikistonlik akademiklar N.Salimov, Kamol Ayniy, professorlar A.Kucharov, X.Shodiqulov, Sh.Raxmonov, uzbekistonlik akademik B.Vapixojayev, professorlar N.Komilov, Q.Jurayev, R.Orzibekov, B.Yo'ldoshev, H. Abdullayev, M.Jurayev, I.Xaqqulov, shuningdek buxorolik R.Vohidov, O.Safarov, M.Maxmudov kabi taniqli adabiyotshunoslar ustod Ayniy she'riyatining xilma-xil muammolariga oid ma'lumotlar bilan qatnashdilar. Anjuman materiallari "Barxayot she'riyat" nomi ostida alohida majmua sifatida nashr etildi.

Xuddi shu yilning o'zida professorlar R.J.Vohidov va M.Maxmudov hamkorlikda "Ustod Sadriddin Ayniy saboqlari" nomli adabiy, axloqiy-an'anaviy o'ylardan tarkib topgan kitoblari bosilib chiqdi. Kitob muqaddima, uch fasl va xulosadan iborat. Professor R.J.Vohidov ayniyshunoslikdagi tadqiqotlari bilan o'zbek adabiyotshunosligida ustod Ayniy ijodiy me'rosini istiqbol manfaatlariga mos o'rganishni boslab bergan olimdir.

Mustaqillik yillarida yaratilgan kollektiv monografiyalarda Sadriddin Ayniyning shaxsiyati, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, ijodi va boy ilmiy merosi, uning Buxorodagi jadidchilik faoliyati, tarixnavuslik iste'dodi haqida anchagina ma'lumotlar jamlangan. Jadidchilik harakati mohiyatini ochib berishda F.Qosimov, D.Alimova, S.A'zamxo'jayev, Q.Rajabov, H.To'rayev, U.Rashidov, B.Hasanov, Sh.Hayitov, L.Muhammadjonova, G.Ostonova, N.Mahkamova, K.Raxmonov, R.Tursunov, F.Bobojonova, D.Jamolova kabi tarixchi olimlar hamda B.Valixojayev, S.Aliyev, B.Qosimov, O.Safarov, R.Vohidov, I.Haqqulov, U.Dolimov, N.Naimov singari adabiyotshunoslarning asarlarini sanab o'tish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018 yil Buxoroga tashrifida «Darhaqiqat, o‘tmishda qancha-qancha sinov va qiyinchiliklarga duch kelmasin, Buxoroi sharifning ilm-ma’rifat, madaniyat va san’at daryosi hech qachon to‘xtagan emas. Bu ko‘hna yurtida tug‘ilib ijod qilgan Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Sadridin Ayniy singari ma’rifat fidoyilarining ibratli hayoti bugungi kunda ham yurtimizda yangi jamiyat barpo etish, barkamol avlodni tarbiyalash, mamlakatimizni yuksaltirishda bizga beqiyos kuch bag‘ishlab kelmoqda» deb, aytgan ibratli fikrlari bugungi kunda o‘z tasdig‘ini topmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning oqilona siyosatlari sabab qo‘shni mamlakatlar, jumladan Tojikiston bilan o‘zaro do‘stlik va hamkorlik aloqalari mustahkamlanib bormoqda. O‘zaro qo‘llab-quvvatlash, birgalikdagi sa’y-harakatlar tufayli mamlakatlarimiz va xalqlarimiz o‘rtasidagi ko‘p asrlik do‘stlik rishtalari, umumiy tarix, ma’naviy va madaniy qadriyatlarga asoslangan an’anaviy yaqin va yaxshi qo‘shnichilik aloqalari mustahkamlanayotgani mamnuniyat va shukronalik hissini uyg‘otadi. Buning amaliy isbotini boshqa ko‘plab samarali ishlar qatori hukumatning qarori bilan Sadridin Ayniy uy-muzeyining ta’miranishida ham ko‘rish mumkinki, aynan shu e’tibor adabiy aloqalar va hamkorlik munosabatlarining yanada yaxshilangani barobarida, yurtimizda o‘zaro do‘stlik va bag‘rikenglikning ustuvor ekanligidan dalolat beradi.

Bugungi kunda davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarildi. Aynan Sadridin Ayniy singari buyuk ijodkorlar ikki davlat xalqlari birlashishida o‘z hissalarini qo‘shganlar. Ortda qolgan yillar davomida S.Ayniy to‘umrining oxirigacha Buxoro, Samarqand, Toshkent, Dushanbedagi turli o‘zbek, tojik, rus va boshqa qardosh xalqlar adabiyoti va matbuoti xodimlari, shoir va tarjimonlar, yozuvchilar bilan o‘zaro yozishmalar, aloqalarini yil sayin kengaytirib, mustahkamlab bordi.

2018 yil 15 aprel kuni uy-muzeyda ustoz Sadridin Ayniyning 140 yillik yubileyi katta tantana tarzida nishonlangan. «Mana shu yubiley munosabati bilan uy-muzeyda qo‘shimcha ekspozitsiyalar ochildi, mana bu qo‘lyozma, kitoblar, adibga tegishli shaxsiy hujjatlar qayta tashkil etildi. Ayniy uy-muzeyini ta’mirlash uchun O‘zbekiston hukumati tomonidan 300 million so‘m (37 ming dollar) mablag‘ ajratiladi. «Muzey to‘liq ta’mirdan chiqariladi, tartibga keltiriladi, obodonlashtirish ishlari amalga oshiriladi. Konsepsiya ishlab chiqilgan. Yodgorlik majmui tanib bo‘lmas darajada o‘zgaradi, chiroy ochadi. Muzeyga tashrif buyuradigan odam o‘tmishga qaytgandek, hayratda qolishi tabiiy. Axir dunyo tan olgan olim hayot ijodi va o‘tmishdagi voqealar bilan yaqindan tanishish imkoniyati har doim bo‘lavermaydi.

Umumiy hisobda, adib Sadridin Ayniy ushbu uyda qariyb 35 yil, Sadridin Ayniy ushbu uyda 1954 yil may oyigacha yashab, ijod qilgan. Shundan so‘ng og‘ir xastalikka chalinib, davolanish uchun Tojikistonga borishga majbur bo‘lgan. Dushanbeda ikki oy yashab, 15 iyulda vafot etgan. Sadridin Ayniy Dushanbeda, Ayniy nomidagi bog‘da dafn etilgan. Darhaqiqat, Sadridin Ayniy uy-muzeyi azaldan do‘stu qardosh bo‘lgan o‘zbek va tojik xalqlarini bir-biriga yaqinlashtiruvchi, ularni hamisha bog‘lab turuvchi muqaddas maskandir. Ushbu boy merosning asosini do‘stligu birodarlik, xayrxohlik, yaxshilik va boshqa oliy insoniy fazilatlar tashkil etadi. Buyuk ajdodlarimizning vorisi bo‘lish esa bugungi avlod zimmasiga juda katta mas’uliyat yuklaydi. Ulug‘ allomalarimizning bebaho merosini chuqur o‘rganishimiz, ayniqsa, yoshlarga o‘rgatishimiz lozim. Zero, bu bizning umumiy tariximiz. Bu bilan nafaqat faxrlanishimiz, balki unga munosib bo‘lishimiz kerak. Bu an‘analarning bari ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarda mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

2019 yilda Samarqand davlat muzey-qo‘riqxonasi, Xalq deputatlari viloyat Kengashi va viloyat hokimligining “Ovozi Samarqand” gazetasi hamrohligida mashhur yozuvchi va jamoat arbobi Sadridin Ayniy tavalludining 141 yilligi keng nishonlandi va alohida ikki tilda, ham o‘zbek ham tojik tilida adib ilmiy-ijodiy faoliyatiga bag‘ishlab kitob nashr qilindi.

Ulkan sanatkor Sadriddin Ayniy ijodi va faoliyatini yangicha mezonlarda o'rganish, u qoldirgan bebaho ilmiy va adabiy merosni har tomonlama tadqiq etish, uni nashr qilish bilan bog'liq yana ko'plab muammolar borki, bugungi kunda qilinayotgan, tadqiq etilayotgan va o'rganilayotgan ilmiy ishlar, nashr qilinayotgan kitoblar, monografiyalar, maqolalar, ularning yechimiga bag'ishlangan dastlabki qadamlardir.

Adib Ayniynng hayoti, faoliyati va merosining ahamiyati haqida turli tillarda ko'pgina tadqiqotlar yaratilgan, nomzodlik va doktorlik dissertasiyalari yoqlangan. Amalga oshirilgan ishlarni inkor etmagan holda, mustaqillik davrida bu alloma-adibning ko'p qirrali ilmiy-adabiy merosini milliy istislo g'oyasi mezonlari asosida qaytadan kashf etish lozimligini ta'kidlab o'tish joiz. Zero, O'zbekiston Fanlar Akademiyasining faxriy a'zosi, Tojikiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi va birinchi Prezi-denti, xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Davlat mukofoti sovrindori, filologiya fanlari doktori, professor Sadriddin Saidmurodxo'ja Ayniynng o'zbek va tojik tillarida yaratgan boy ilmiy-adabiy mero-si shu tillarla so'zlashuvchi xalqlarning mushtarak boyligi sifatida yangi mezonlar asosida kashf etishga tamomila haqlidir.

Sadriddin Ayniyning boqiy merosi, jonajon Vatanimiz, azaldan bir havodan nafas olib, bir irmoqdan suv ichib, g'am-tashvish va shodliklarini baham ko'rib kelgan, shoirlar «bir baytning ikki satri», «bir daryoning ikki irmog'i», «bir kitobning ikki sahifasi», «bodomning ikki mag'zi» deya ta'riflagan xalqlarimiz uchun komillik va do'stlik manbalaridan biri sifatida, yoshlarimizning barkamol voyaga yetishlariga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki O'zbekiston Fanlar akademiyasining faxriy a'zosi, Tojikiston Fanlar akademiyasining akademigi va birinchi prezidenti, Tojikiston Qahramoni, O'zbekiston va Tojikistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Davlat mukofoti sovrindori, Vatanimizning ulkan mukofoti – “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni sohibi, filologiya fanlari doktori, professor Sadriddin Ayniyning o'zbek va tojik tillarida yaratgan boy ilmiy-ma'naviy va tarixiy merosi shu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning mushtarak boyligi sifatida yangicha metodologiya asosida o'rganishga tamomila haqlidir.

Tavsiyalar. Mashhur adib va akademik Sadriddin Ayniy tavalludiga 2028 yili 150 yil to'lishi munosabati bilan uning ilmiy-ma'naviy merosiga, tarix, manbashunoslik va tarixshunoslik sohalariga qo'shgan hissasiga bag'ishlab O'zbekiston va Tojikiston davlatlari hamkorligida Buxoro va Samarqand shaharlarida xalqaro ilmiy anjuman o'tkazish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. Айний С. Бухоро инкилоби тарихи учун материаллар. – Москва : СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.

2. Айний С. Куллар. / Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. Т: Ўздавнашр, 1963.

3. Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим. / Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. Т: Ўздавнашр, 1963.

4. Садриддин Айний. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. – Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1923.

5. Айний С. Муқанна исёни. Т: Фан, 1994.

6. Мирзаев Т. Садриддин Айний ижодини ўрганишнинг айрим масалаларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. № 5. – Б. 3-4

7. Валихўжаев Б. Устод Айний мероси // Ўзбек тили ва адабиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. № 5. – Б. 13-17;

8. Ҳайитметов А. Забардаст навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. № 5. – Б. 18-21;

9. Орзибеков Р. Садриддин Айний ва XX аср ўзбек адабиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. № 5. – Б. 26-29.

10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир: М.Жўраев. – Тошкент: Шарқ, 2000;

11. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Раджапова. – Тошкент: Шарқ, 2000;

12. Самарқандда Айнийшунослик / Айнийшиносӣ дар Самарқанд. Устод Садриддин Айнийнинг 141 йиллигига бағишланади. – Тошкент: VNESHINVESTROM, 2019. 232

КАРАКАЛПАКИ В ИСТОЧНИКАХ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XIX – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВВ

*Сейдаметова Гулнара Утарбаевна,
PhD, доц., Каракалпакский государственный университет, Нукус*

*Шамуратова Бахтигул,
магистрант, Каракалпакский государственный университет, Нукус*

Аннотация: Статья посвящена обзору трудов авторов последней четверти XIX- первой четверти XX веков, содержащих сведения о каракалпаках. Эти труды внесли существенный вклад в изучение территории расселения, населения, истории, культуры каракалпакского народа. Большая часть этих трудов остается актуальной и в нынешнее время, широко используется в исследованиях.

Ключевые слова: каракалпаки, источник, население, культура, хозяйство.

QORAQALPOQLAR 19-ASRNING OXIRGI CHORAGI — 20-ASRNING BIRINCHI CHORAGI MANBALARIDA

*Seydametova Gulnora Utarbaevna,
PhD, Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti, Nukus*

*Shamuratova Baxtigul,
Qoraqalpoq davlat universiteti bakalavriat bosqichi, Nukus*

Annotatsiya. Maqola XIX asrning so'nggi choragi - XX asrning birinchi choragi mualliflarining qoraqalpoq haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asarlarini ko'rib chiqishga bag'irlangan. Ushbu asarlar qoraqalpoq xalqining yashash joyi, aholisi, tarixi, madaniyatini o'rganishga katta hissa qo'shdi. Ushbu asarlarning aksariyati hozirgi paytda dolzarb bo'lib qolmoqda, tadqiqotlarda keng qo'llaniladi.

Калит сўзлар: qoraqalpoqlar, manba, aholi, madaniyat, iqtisodiyot.

KARAKALPAKS IN THE SOURCES OF THE LAST QUARTER OF THE 19TH - THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURIES

*Seydametova Gulnora Utarbaevna,
PhD, Associate Professor, Karakalpak State University, Nukus.*

*Shamuratova Bakhtigul,
undergraduate, Karakalpak State University, Nukus.*

Abstract. The article is devoted to the review of the works of the authors of the last quarter of the XIX - first quarter of the XX centuries, containing information about the Karakalpaks. These works have made a significant contribution to the study of the settlement territory, population, history, culture of the Karakalpak people. Most of these works remain relevant today and are widely used in research.

Keywords: karakalpaks, source, population, culture, economy

Введение. Последняя четверть XIX века в истории каракалпакского народа ознаменовалась событиями, в корне изменившими все сферы общественной жизни народа. Завоевание Российской империей Хивинского ханства в 1873 году привело не только к политической и экономической зависимости ханства от России, но также к потере значительной территории по правобережью Амударьи, основное население которой составляли каракалпаки.

На завоеванные территории снаряжаются экспедиции для исследования края. Отдельные экспедиции были организованы параллельно с завоевательными

походами. Как отмечал С.А. Токарев эти экспедиции снаряжались «буквально по следам военных походов или даже сливались с ними: либо офицеры производили научные наблюдения»[18,56].

Из научных экспедиций последней четверти XIX века необходимо отметить исследования Хивинского похода (1873), а также Амударьинской ученой экспедиции (1874).

Участники Хивинского похода оставили богатое научное наследие. Были собраны сведения о природе, населении, хозяйственной жизни населения левобережья и правобережья Амударьи. Особенно продуктивными оказались исследования М.Н. Богданова, И.И. Краузе, А.Л. Куна.

Богданову удалось собрать сведения о скотоводстве у разных народов ханства, описывая особенности скотоводческого хозяйства каракалпаков он сообщает, что крупный рогатый скот, «... разведение его составляет их специальность, их скот лучше, чем в других частях оазиса»[3,55].

Краузе удалось собрать сведения о различных лекарственных растениях, а также растениях, применявшихся для получения красок. Результатом его исследования стала ботаническая коллекция и статья о хивинском земледелии, с классификацией выращиваемых растений[8,42].

Самым плодотворным был А.Л. Кун. Ему удалось собрать около 300 книг восточных авторов, среди которых были исторические сочинения, в том числе исторические хроники Муниса и Агехи. Эти исторические хроники стали одним из главных первоисточников новой истории Хивинского ханства периода XVIII-XIX веков[5,10].

В отличие от других участников экспедиции, А.Л. Кун занимался историко-этнографическим изучением края[9,259]. Сведения, собранные им о населении, численности, географическом размещении, истории расселения, о городах и населенных пунктах, исторических памятниках впоследствии подверглись анализу Ю.Э. Брегелем и Б.В. Луниным.

Большой вклад в изучение каракалпаков внес участник Хивинского похода А.В. Каульбарс. Им велись обследования дельты Амударьи и ее протоков, определена их судоходность[8,89]. Исследования начались по Улькендарье, впадавшей в море и составлявшей в тот период главный западный проток Амударьи. Один из маршрутов походил по каналу Кегейли.

В 1874 году начинается Амударьинская ученой экспедиция, исследования которой ограничилась территориями, занятыми русскими войсками. В составе экспедиции были организованы геодезистко-топографический отряд под руководством Н.Г. Столетова, метеоролого-гидрологический под руководством Ф.Б. Доранта, естественно-исторический, куда вошли Н.А. Северцов, М.Н. Богданов и этнографо-статистический под руководством полковника Л.Н. Соболева. В составе последнего находился Н.Н. Каразин и Риза Кули Мирза, оставившие интересные сведения о каракалпаках[6,68].

Участник Амударьинской ученой экспедиции ИРГО 1874 г., полковник Л.Н. Соболев большое внимание уделял каракалпакам. Сделанные им наблюдения вошли в статью, посвященную работе экспедиции[17,216].

Много сведений этнографического характера содержится в работе исследователя А.Е. Россиковой. В ее сочинении можно найти данные, характеризующие каракалпакскую одежду того периода[15].

Еще одна работа, начала XX века, содержащая сведения о каракалпаках – «Военно-статистическое описание Хивинского ханства». В исследовании дана численность каракалпаков в конце XIX века в Хивинском ханстве, которая составляла 19995 человек. Приводится численность каракалпаков крупных родовых подразделений. Так, например, в левобережье арыс Кобырат насчитывал 15 тыс. человек и около 5 тыс. в составе арыса Он торт уруу. В Аму-Дарьинском

отделе, преобладали Онторт уруу – его численность достигала около 67 тыс., а Конарыт насчитывал 27 тыс. человек[4,65].

Сведения статистического характера о расселении, численности, хозяйстве дают материалы статистико-экономического обследования населения Амударьинского отдела, проведенного Переселенческим управлением в 1912-1913 гг. Наиболее ценными для нашего исследования явились сопровождающие сборник фотоиллюстрации[13].

С установлением на территории Каракалпакстана нового строя, правительством стали предприниматься меры по переустройству хозяйства, быта и культуры народа, всего уклада жизни, что требовало серьезного и всестороннего изучения расселения и численности народа, особенностей социального строя, быта. Эти обстоятельства повлекли за собой создание качественно новой для условий Каракалпакстана советской системы научно-исследовательских учреждений, что стало существенным моментом, показывающим серьезный сдвиг в исследовании каракалпаков, изучение которых приобретает более целенаправленный характер[10,15].

С конца 1920-х годов в Каракалпакию организован ряд экспедиций. В 1926 г. в Чимбайском и Кунградском округах Каракалпакской Автономной области работала этнографическая экспедиция по исследованию быта коренного населения, организованная этнографо-археологическим музеем 1-го Московского государственного университета. В ней принимали участие студенты Дэвлет Арташир, Баскаков Николай и Иванов Алексей, с интересом изучавшие каракалпакскую этнографию. Основной задачей экспедиции был сбор материалов по вопросам хозяйства, а также широкое изучение культуры и быта каракалпакского народа[10].

Подробное описание санитарно-эпидемиологической обстановки, быта, некоторых аспектов экономической жизни нашли отражение в работе И. Авдакушина. Кроме того, им приведены сведения о городе Петро-Александровск, контактах солдат русского гарнизона с каракалпаками, сведения о торговле[1,15].

Различные аспекты жизни каракалпаков, в том числе о местных промыслах, роли фабрично-заводского производства в жизни населения, торговых операциях на базарах, приведены в работе В. Лобачевского. Характеризуя особенности местного базара, он отмечал, что обмен продукцией производится на базарах, торг на которых происходил один или два раза в неделю в строго определенные дни: узак базар(дальний базар) собирался каждую пятницу, къска базар (ближний базар) – в понедельник[12,91].

Базар в жизни каракалпаков играл большую роль не только в экономическом отношении, но и в культурном[16,55].

Подробное описание Петро-Александровска, который был основан в 1874 г. на правом берегу Аму-Дарьи, на границе с Хивой, дано М.В. Лавровым: «по типу почти русский город, так как туземцы живут в кишлаках. В слободке при городе поселены уральцы, сохранившие еще все черты русской национальности, вплоть до стариной русской песни и богатых национальных костюмов»[11,198].

Заключение. Сведения о хозяйственных занятиях, зарождающейся промышленности, развитии торговли имеются в работе Архипова Н.Б. В частности, он отмечает, что основная особенность среднеазиатского дехканского хозяйства, состояла в его высокой товарности, превышающей нередко в 6-7 раз товарность хозяйства русского крестьянина, что делало торговлю одним из важнейших элементов в хозяйстве Средней Азии. Торговая сеть широко захватывает даже небольшие кишлаки, не говоря уже о городах; благодаря этому у незнакомого с местными производительными отношениями наблюдателя иногда легко создается впечатление, что ничем, кроме торговли, население края не занимается[2].

Рассмотренные источники последней четверти XIX- первой четверти XX веков позволяют говорить о том, что в этот период был собран обширный материал по истории и этнографии каракалпакского народа. Эти сведения стали огромным толчком для изучения каракалпаков в последующие годы.

Список использованной литературы:

1. Авдакушин И. Санитарный обзор Аму-Дарьинского отдела с 1887 по 1891 г. // Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области. Ташкент: Типо-Литография наследников С. И. Лахтина, 1892. С. 1-200.
2. Архипов Н.Б. СССР по районам. Средне-Азиатские республики. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1927. – 138 с.
3. Богданов М.Н. Очерки природы Хивинского оазиса и пустыни Кызыл-Кум. Ташкент, 1882.
4. Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. II. Ташкент, 1903. – 39 с.
5. Жданко Т.А. Каракалпаки в научных исследованиях периода их присоединения к России //Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. М., 2001. С. 5-34.
6. Каразин Н.Н. В низовьях Аму. Путевые очерки //Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1875. Т. II. С.186-229.
7. Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи описанные по собственным исследованиям в 1873 г.// Записки русского географического общества СПб., Т. IX. 1881 – 320 с.
8. Краузе И.И. О хивинском земледелии // Известия ИРГО. СПб., 1874. Т. X, № 1. С.41- 46.
9. Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-дарьи //Материалы для статистики Туркестанского края. С-Петербург: типография и хромофотография А.Траншеля. Вып. IV.1876. С. 223-259.
10. Курбанова З.И. Этнографическая наука Каракалпакстана: этапы становления, современное состояние. Нукус: Илим, 2020. – 122 с.
11. Лавров М.В. Туркестан. География и история края. Москва: издание торгового дома Думнов, Клочков, Луковников и К0 , 1914. -198 с.
12. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Ташкент: типография штаба военного округа, 1912. – 117 с.
13. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. Вып. 1. Ташкент, 1915.
14. Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. СПб., 1875.
15. Россикова А.Е. По Амударье от Петроалександровска до Нукуса // Русский вестник. 1902. № 8.
16. Сейдаметова Г.У. Ходжейли- центр торговли каракалпаков (XIX-начало XX вв.) // Торговля в этнокультурном измерении. Материалы Четырнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений. Санкт-Петербург, 2015. С. 212-215.
17. Соболев Л.Н. Письма об Амударьинской экспедиции // Русский инвалид. 1874. № 213, 216.
18. Токарев С.А. История русской этнографии (дооктябрьский период). М., 1966.

“XORAZMLIK” ASKARLARINING YAQIN SHARQ MUSULMON DAVLATLARI FAOLIYATI TARIXIDAN

*Orziyev Mahmud Zayniyevich,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Buxoro davlat universiteti, Jahon
tarixi kafedrasida dosenti.*

*Mahmudova Shoxida Tohirovna,
Buxoro davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida I-bosqich magistranti*

Аннотация: Ushbu maqolada Jaloliddin Manguberdining vatidan keyin yetakchisiz qolgan “Xorazimliklar” (Jaloliddin askarlari) o'zlariga dastlab Xusamiddin Kirxon, so'ngra Muhammad Barokatxon kabi oliy sarkardalar saylaganliklari, shuningdek, Yilang Bug'u, Sarixon, Xonberdi, Sayfuddin Sodiqxon, Atlasxon, Nosiriddin Kushluxon kabi yetakchilar boshchiligida yashab qolish, o'z manzil makonlariga ega bo'lish uchun kurashlari, Yaqin Sharqda o'sha vaqtlarda mavjud bo'lgan musulmon davlatlari bilan o'zaro munosabatlari, dastlab Koniya sultonligi, so'ng, Ayubiylar, Mosul hukumdori Badridin Lu'lu, Mayofiriqidin hokimi al-Malik al-Muzaffar va boshqalar bilan munosabatlari, Yaqin Sharqdagi hukumdorlar xizmatida bo'lishlari, “Xorazimliklar”ga nisbatan xiyonatlar qilinishi, “Xorazimliklar” tomonidan Yaqin Sharqdagi shaharlar va o'lkalarning talanishi, ularni yollanma askarlik faoliyatlari, ularning qahramonona kurashlari, mag'lubiyatga uchrashlari aniq bo'lsada o'z ahdlariga sodiq qolishlari, Yaqin Sharqdagi hukumdorlarning o'zaro kurashlarida “Xorazimliklar”ning tutgan o'rni va roli, “Xorazimliklar”ning talonchiligi va ularga qarshi Yaqin Sharq hukumdorlari tomonidan ittifoqning tuzilishi, “Xorazimliklar”ning tor-mor keltirilishi va ularni turli hududlarga tarqalib ketish masalasi xususidagi fikr-mulohazalar keltirib o'tilgan. maqolani mazmunan yoritishda tarixiy manba va adabiyotlardagi ma'lumotlar qiyosiy, tarixiy, tanqidiy nuqtai-nazardan tahlil qilingan.

Калим сўзлар: “Хоразмликлар”, Яқин Шарқ, ўзаро урушлар, талончилик, Кониya султонлиги, аюбийлар, Мосул ҳукумдори, ҳарбий иттифоқ, Хомс вилояти, Сурия ҳудуди, Ефрат дарёси, ёлланма жангчилар

ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «ХАРЕЗМСКИХ» ВОИНОВ В МУСУЛЬМАНСКИХ СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

*Орзиев Махмуд Зайниевич,
доктор философии (PhD) исторических наук, Бухарский государственный
университет, доцент кафедры мировой истории*

*Махмудова Шахида Тохировна,
Бухарский государственный университет, кафедра мировой истории,
аспирант I курса*

Аннотация: В данной статье после смерти Джалалуддина Мангуберди «хоразимлики» (воины Джалалуддина), оставшиеся без вождя, сначала избирали верховных командиров, таких как Хусамиддин Кирхан, затем Мухаммад Барокатхан, а также жили под предводительством таких лидеров, как как Йиланг Бугу, Сарихон, Ханберди, Сайфуддин Садикхан, Атласхан, Насириддин Кушлухан. их борьба за то, чтобы остаться, иметь свои места жительства, их отношения с мусульманскими государствами, существовавшими в то время на Ближнем Востоке, в первую очередь Султанатом Конья, затем Айюбиды, наместник Мосула Бадриддин Лу'лу, наместник Майофирикидина ал-Малик ал-Музаффар и др., на Ближнем Востоке находясь на службе у правителей, предательство по отношению к «хоразимам», грабежи городов и земель

Ближнего Востока «хоразмцами», их наемнической деятельностью, их героической борьбой, их верностью своим заветам даже тогда, когда ясно, что они потерпят поражение, «хоразимы» во взаимной борьбе правителей в Ближний Восток.

Ключевые слова: «хорезмийцы», Ближний Восток, междоусобицы, грабежи, Конийский султанат, Айюбиды, правитель Мосула, военный союз, область Хомса, территория Сири, река Евфрат, наемники

FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITIES OF» FROM KHORAZM « SOLDIERS IN THE MUSLIM COUNTRIES OF THE MIDDLE EAST

Orziev Makhmud Zaynievich,
doctor of philosophy (PhD) istoricheskikh nauk, Bukhara State University,
associate professor of the department of general history

Mahmudova Shakhida Tohirovna,
Bukhara State University, Department of World History, 1st stage graduate
student

Abstract: In this article, after the death of Jalaluddin Manguberdi, the «Khorazimlik» (Jalaluddin's soldiers) who were left without a leader, first elected high commanders such as Khusamiddin Kirkhan, then Muhammad Barokat Khan, and also lived under the leadership of leaders such as Yilang Bugu, Sarikhon, Khanberdi, Saifuddin Sadiq Khan, Atlaskhan, Nasiriddin Kushlukhan. their struggles to stay, to have their own places of residence, their relations with the Muslim states that existed in the Middle East at that time, firstly the Sultanate of Konya, then the Ayyubids, the governor of Mosul, Badriddin Lu'lu, the governor of Mayofiriqidin, al-Malik al-Muzaffar, and others, in the Middle East being in the service of the rulers, treachery towards the «Khorazims», looting of the cities and lands in the Middle East by the «Khorazims», their mercenary activities, their heroic struggles, their loyalty to their covenants even when it is clear that they will be defeated, «Khorazims» in the mutual struggles of the rulers in the Middle East The position and role of the «Khorazims», the robbery of the «Khorazims» and the formation of an alliance against them by the rulers of the Middle East, the defeat of the «Khorazims» and their dispersion to different regions were discussed. historical sources and information in the literature were analyzed from a comparative, historical, and critical point of view.

Key words: Khorezmiytsy, Middle East, Mejdousobitsy, Grabeji, Konysky sultanate, Ayyubid, Pravitel Mosula, military alliance, Homsa region, Syria territory, Euphrates river, Naemniki

Kirish. 1231 yil Jaloliddin Manguberdi vafot etgandan so'ng, uning askarlari yetakchisiz va maqsadsiz qiyin vaziyatga tushib qolgan. Yetakchisiz qolgan qo'shin sarkardalari tezda o'zlari uchun yangi sarkarda saylaganlar. Dastlab Xusamiddin Kirxon, uning vafotidan keyin Muhammad Barokatxonlar oliy sarkarda sifatida tanlangan bo'lsa, Yilang Bug'u, Sarixon, Xonberdi, Sayfuddin Sodiqxon, Atlasxon, Nosiriddin Kushluxonlar bo'linmalar yetakchilari sifatida saylaganlar. "Xorazmliklar"ning bundan keyingi taqdiri, mavjud bo'lib turish manbai urush bo'lib xizmat qilgan. Dastlabki davrda "Xorazmliklar" Yaqin Sharqdagi Nisibin, Mo'sul, Sinjor, Irbil va boshqa shaharlarga o'lja topish, tirikchilik maqsadida bosqinlar qilganlar. Bu davrda ularning markazi Xarron shahri bo'lgan [1, 188-189]. Bu "Xorazmliklar" bosqinchilik bilan kun ko'radigan guruh bo'lib qolganlarini ko'rsatadi. Mazkur maqolada ularning islom davlatlari bilan faoliyati xususida to'xtalib o'tiladi.

Adabiyotlar sharhi. Maqolani yozishda manbaviy hamiyatga ega bo'lgan Ibn al-

Asirning Al-Kamil fi-t-Ta'rix asarida "Xorazmliklar"ning Sharq hukumdorlari bilan munosabatlari xususida yoritilgan bo'lsa, Z.M. Bunyatov, K.Xillenbrand asarlarida Yaqin Sharqdagi o'zaro urushlarda "Xorazmliklar" ishtiroki ko'proq yoritilgan. Shuningdek, P.K. Hitti, C.F. Petry, P.M. Holt kabi xorij olimlari asarlarida o'sha davr G'arbiy Yevropa manbalarida "Xorazmliklar" to'g'risidagi ma'lumotlarga ko'proq to'xtalib o'tilganini ko'rish mumkin.

Natija va muhokamalar. Bu davrda Yaqin Sharq xalqlari G'arbiy Yevropa feodallari tomonidan uyushtirilayotgan salb yurishlarini ham boshdan kechirayotgan bo'lib, tashqi va ichki xavfga qarshi kurashda ishonchli ittifoqchiga ega bo'lish maqsadida 1231 yildayoq Koniya sultoni Qayqubod I "Xorazmliklar"ni o'z xizmatiga taklif qilgan. Ularning harbiy xizmatlari uchun Arzinjon o'lkasi iq'to qilib berilgan. 1233 yilda "Xorazmliklar" yordamida Ayubiylarga qarshi urush boshlab, Ayubiy Malik al-Ashrafdan Xilot viloyati tortib olingan. Ko'rsatgan jasratlari uchun Kushluxonga-la-Renda shahrini, Yagan Togdixonga-Nigd shahrini, Muhammad Barokotxonga-Amasiya hududlarini iq'to sifatida bergan. Ayubiylardan bo'lgan Misr sultoni al-Komil Koniya sultonligiga qarshi ayubiylarning birlashgan qo'shinlarini tortib kelsada, janglarda biror amaliy natijaga erisha olmagan[2, 232]. Ushbu jang harakatlarida "Xorazmliklar" asosiy rolni o'ynaganlar. Natijada, Ufa, Sivereka, Rakka Ayubiylar ta'siridan chiqarib olingan. Koniya sultoni Qayqubod I ayubiylarga qarshi harbiy yurish boshash vaqtida to'satdan vafot etgan. Taxtga o'tirgan o'g'li Kayxusrav "Xorazmliklar" yetakchisi Kirxon Malikni Zamontu qal'asida hibsga qoldirgan. Kirxon Malik qal'ada kassalanib vafot etishi Koniya va "Xorazmliklar" o'rtasidagi munosabatlarning buzilishiga sabab bo'lgan[3, 64]. "Xorazmliklar" Koniya yerlarini tark etishga kelishishgan.

Ayubiylar sulolasidan bo'lgan va Jazira yerlari hukumdori sanalgan Malik as-Solih "Xorazmliklar"ga harbiy xizmat evaziga iq'to taklif qilgan. "Xorazmliklar"ni qo'ldan chiqarishni istamagan Kayxusrav ularga qarshi katta qo'shin yuborsada, ular mag'lu etilib, "Xorazmliklar" katta o'lja bilan Malik as-Solih xizmatiga borganlar. Ularga iq'to sifatida Saruja, Xarron, Rakka shaharlarini berilgan[4, 219]. Jazira hokimi Malik as-Solih o'z singlisini "Xorazmliklar"ning oliy sarkardasi Muhammad Barokotxonga turmushga bergan[3, 64]. Ikki o'rtadagi munosabatlar nikoh bilan mustahkamlangan.

1237 yilda ayubiylardan bo'lgan Damashq hukumdori al-Ashraf vafot etgan. Ayubiylarning har biri ushbu shaharga egalik qilishni istaganlar. "Xorazmliklar" yordamida g'alaba qozongan as-Solih ularga o'ljadan munosib ulush ajratmaganligi sababli munosabatlar yomonlashgan. Ikki o'rtadagi jangda "Xorazmliklar" as-Solih qo'shinlarini ham mag'lub etganlar. As-Solih qochib Sinjar shahriga yashirinishga muvoffaq bo'lgan. Bu yerda "Xorazmliklar"ga qarshi Mosul hokimi Badriddin Lu'lu bilan ittifoq tuzish maqsadida elchi yuborgan[5, 377]. Mosul hokimi sulhni rad etibgina qolmay as-Solihga qarshi urush boshlab, Sinjar shahrini ham qamal qilgan. Chorasiz qolgan as-Solih xorazmliklarga maktub yo'llab, o'zaro adovatni to'xtatish, qamaldan ozod bo'lishda ko'maklashishlari evaziga ularga iqto sifatida Sinjar, Xarron, Rux viloyatlarini va'da qilgan. Xorazmlik askarlar as-Solih taklifiga ko'nib, Badriddin Lu'lu qo'shinini tor-mor keltirganlar. Badriddin Lu'lu shoshlinch chekinish oqibatida o'ljalar uning xazinasini g'oliblar qo'lga tushgan[1, 188]. Xorazmliklar bilan bo'lgan to'qnashuvdan as-Solih ham o'ziga yetarli darajada xulosa chiqarib olgan.

Xorazm askarlari yordamida as-Solih avval o'ziga qarashli bo'lgan hududlarni qayta qo'lga kiritgan. Dastlab iqtisodiy muhim ahamiyat kasb etgan Suriya hududlarini qo'lga kiritishga uringan. Bu yerda ham ayubiylar sulolasi hukumronlik qilsada, sulola vakillari ichida o'zaro kurashlar to'xtamagan. Nihoyat, 1239 yilda Suriyadagi muhim iqtisodiy va madaniy markaz bo'lgan Damashq "Xorazmliklar" yordamida istilo qilingan[2, 231]. As-Solih shundan so'ng Xoms viloyatiga hujum qilishga buyruq bergan. "Xorazmliklar" yordamida o'lpon to'lovchi viloyatga aylantirilgan.

Aniqrog'i, 1239 yilda Xoms hukumdori Asaddindin Shirkux hujumidan qutilish, varonagarchilik va qirg'inbarotdan saqlanib qolish evaziga xorazimliklarga katta o'lpon to'lagan[1, 189]. "Xorazimliklar" endilikda Yaqin Sharqdagi yirik siyosiy kuchga aylangan edi.

1240 yilda as-Solih o'z akasi Misr hukumdori al-Odil Ayubiyga qarshi ko'shingan. Misr istilosi uchun "Xorazimliklar" emas, arman, kurd, osetin, gruzinlar va boshqa etnik guruhlardan iborat mamluklarni jalb qilgan. 1240 yilning iyun oyida Qohira egallanib, akasi al-Odil qamoqqa olingan [4, 627]. Misr yurishi vaqtida Suriyadagi shaharlar talanishi bahonasida "Xorazimliklar" bilan munosabat yomonlashgan. Natijada, "Xorazimliklar" tomonidan Babar va Balis shaharlari vayronaga aylantirilgan. Vaziyatdan foydalangan Mosul hokimi Badriddin Lu'lu "Xorazimliklar" ittifoqchisiga aylangan va birlashgan qo'shinlar 1240 yil Sinjar hududini egallagan. Badriddin Lu'luning o'limi (1279 y)ga qadar shahar uning nazoratida bo'lgan[1, 190]. "Xorazimliklar"ning yangi xo'jayinga xizmat qilish jarayoni boshlangan.

Shu o'rinda "Xorazimliklar" nega Yaqin Sharqda o'z davlatlarini tuzmaganlar degan savol tug'ilishi mumkin. Bizningcha, "Xorazimliklar" asosan harbiylardan iborat bo'lib, ularning davlat tuzish va boshqarish tajribalari bo'lmagan, ikkinchidan, "Xorazimliklar" bu o'lkalar uchun kelgindi, bosqinchi hisoblangan. Uchinchidan, tinimsiz talonchiliklar ularni oddiy aholi qo'llab-quvvatlashidan mahrum etgan. Tarixchi olimlar yana bir sabab mahalliy aholi tomonidan "Xorazimliklar"ni chin musulmon dinida emaslar, ular nomigagina islom diniga e'tiqod qilardilar degan fikr-mulohazalarni ham keltirib o'tilganlar[4, 210]. Ammo, bu munozarali masala bo'lib hisoblanadi.

Mosul hokimi Badriddin Lu'lu Suriya hududlarini ayubiylardan "Xorazimliklar" yordamida tortib olishga intilib, 12 minglik "Xorazimliklar" yordamida Xalabga hujum qilgan. Shaharni istilo qilishning imkoni bo'lmasada, atrof qishloqlar talanib boy o'ljalar qo'lga kiritilgan. Shundan so'ng, xorazimliklar Manbij shahrini talab, vayron qiladilar va aholisini qirg'in qiladilar. Xorazimliklar ushbu qirg'indan so'ng qisqa muddat nafas rostdash maqsadida Xarron shahriga o'zlarining doimiy qo'nimgohlariga qaytadilar[2, 239]. Yaqin Sharqdagi shaharlar talon-taroji avj olib borib, "Xorazimliklar"dan noroziliklarni kuchayishiga sabab bo'lgan.

Xarrondan so'ng "Xorazimliklar" Suriyaning Rakka shahri yaqinida Yefrat daryosini kechib o'tib, Jibul, Tell E'zoz, Surmin va Ma'arra shaharlarini talganlar. Endilikda "Xorazimliklar"ga qarshi harbiy kaolisiya ham tuzilgan. Xoms hokimi al-Malik al-Mansur va as-Solihning Damashqdagi noibi as-Solih Ismoilarning birlashgan qo'shinlari "Xorazimliklar"ni 1241 yilda mag'lub etadilar. Qisqa vaqt ichida Dar, Rakka, Rux, Saruj, Ra's al-Ayn kabi shaharlarni bosib olganlar[6, 211]. Ittifoqchilar bu g'alabalar bilan cheklanib qolmasdan "Xorazimliklar"ning asosiy rezidensiyasi bo'lgan va oilalari joylashgan Xarron shahrini ham istilo qilishga muvoffaq bo'lganlar. Xorazimliklar endilikda o'zlari uchun yangi joy va yashash manzili izlashga majbur bo'lganliklar va tez orada o'zlari uchun yangi hukumdor topishga muvoffaq bo'ladilar[1, 191].

"Xorazimliklar" endilikda harbiy xizmat zarur bo'lgan Mayofiriqidin hokimi xizmatiga kiradilar. Bu paytda Mayofiriqidin Koniya sultonligi tazyiqiga uchragan bo'lib, sulton Kayxusrav bir necha bora Mayofiriqidin talonchilik yurishlari uyushtirgandi. 1241 yilgi Mayofiriqidin hokimi al-Malik al-Muzaffar bilan kelishuvga ko'ra, "Xorazimliklar" Mayofiriqidin yerlarini Koniya sultoni Alouddin Kayxusravning hujumlaridan muhofaza qilishlari lozim edi. Birlashgan kuchlari shu yili Amid shahriga hujum qiladilar. Koniya sultonligi hududiga qilingan bu hujum vaqtida, xorazimliklarning yana harbiy va siyosiy kuch sifatida yuksalishini istamagan ayubiylar ularning o'zlari orqa tomondan hujumi qilib, Koniya sultonligiga amaliy yordam bergan. Ayubiylar Mayofiriqidin yerlarini talab, boy o'ljalar bilan Xalab

shahriga qaytganlar[7, 136]. Ushbu mag'lubiyatdan so'ng, xorazimliklarning Yaqin Sharqda biror-bir yaqin ittifoqchisi qolmagan. Ayubiylar birlashgan davlatga aylangan, buning ustiga Koniya sultonligi bilan birgalikdagi ittifoq ancha qudratga ega bo'lib, "Xorazimliklar" uchun Mosul va Mayofiriqidin hokimlari ham endilikda ushbu ittifoq oldida o'z homiyliklarini taklif etmagan. Shunday bo'lsada, Mayofiriqidin bilan boshlangan kurashda xorazimliklar o'z xo'jayinlarini tashlab ketmaganlar. Ular al-Malik al-Muzaffar xizmatini uning mag'lubiyatga uchrashi aniq bo'lgan vaqtda ham davom ettirganlar. 1242 yil avgustida xorazimliklar va ayubiylar o'rtasida shiddatli jang bo'lib, son jihatidan ozchilikni tashkil etgan "Xorazimliklar" garchi qahramonona qurash olib borgan bo'lsalarda, mag'lubiyatga uchraganlar[8, 243]. Chekinish vaqtida ularning chodirlari, boyliklari raqiblari qo'lga o'lja sifatida tushgan.

"Xorazimliklar" shundan so'ng, bir necha bora yana ichki nizolardagi harbiy harakatlarda ishtirok etganlar. Shunday bo'lsada, keyingi ikki yil xorazimliklarning siyosiy hayotdagi ishtirokiga oid ma'lumotlar juda kam. 1242-1244 yillarda Koniya sultoni G'iyosiddin Kayxusrav "Xorazimliklar"ga o'z chegaralarida iq'to yerlari va'da qilib, adovatni unitishni, ularga boy o'ljalar va'da qilish kabi va'dalar orqali o'ziga xizmat qilishlarini so'ragan. O'z navbatida xorazimliklar Koniya sultonining bosh sarkardalari Kirxon Malikni qamoqqa olgani va uning qamoqda kasallanib o'limiga sabab bo'lishi bilan boshlangan adovat sababli, uning taklifini butunlay rad etganlar. Keyingi ikki (1242-1244 yillar) yil mobaynida ular Suriya shimolida asosan ko'chmanchi hayot tarzida yashaganlar[1, 191].

Xulosa, qilib aytganda, "Xorazimliklar" Jaloliddin Manguberdi vafotidan so'ng ham o'zlarining Yaqin Sharqdagi qudratli kuch ekanliklarini yaxshi anglagan holda mintaqadagi siyosiy vaziyatni o'zgartira oladigan kuch ekanliklarini bir necha bora ko'rsata olganlar. O'zlarining kam sonli ekanligiga qaramay "Xorazimliklar" hatto, ashaddiy dushmanlarini ham o'zlariga hurmat bilan qarashga majbur eta olganlar. Xorazimliklarning islom olami uchun qilgan eng ulug' ishlaridan biri bu Quddus shahridan salibchilarni to'liq quvib chiqarishlari edi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu voqeyilikka alohida to'xtalib o'tish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097 – 1231. – М.: Наука, 1986. – С. 188-189.

2.Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-Та'рих ("Полный свод истории") Избранные отрывки. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П. Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш. С. Камолитдина. – Ташкент – Цюрих, 2005. – С. 232.

3.Orziyev M.Z., Latipov J.L. Salib yurishlari va unga qarshi kurashda-"Xorazmliklar" faoliyati O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining-Iste'dod jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo'mitasi, "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati markaziy kengashi, Buxoro muhandislik-texnologiya instituti tomonidan o'tkazilgan "XXI asr-intelektual avlod asri" hududiy ilmiy-amaliy anjumani to'plami (2015 yil 5-6 iyun) – Buxoro. 2015. – B. 64.

4.Хилленбранд К. Крестовые походы. Взгляд с Востока: мусулманская перспектива/пер. с англ. – СПб.: "Издательство "ДИЛЯ", 2008. – С. 219.

5.Shahobiddin Muhammad an-Nasafiy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti/Matyoqubov tarj./ - T.: O'zbekiston, 2006. – B. 377.

6.Hitti P. K. History of the Arabs. London, 1940. – p. 211.

7.Petry C. F. The Cambridge History of Egypt. Vol. 1, Islamic Egypt, 640 – 1517. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – p. 136; 394.

8.Holt P. M. Lambton A. K. S. Lewis B. The Cambridge history of islam. Vol. 1A, The Central islamik lands from pre – islamik Times to the first world war. - Cambridge. Cambridge University press, 1970. – p. 243.

ИЛК ЎРТА АСРЛАР МАНБАЛАРИДА САМАРҚАНД ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ҲАҚИДА АЙРИМ МАЪЛУМОТЛАР

Махмудов Дилишод Абдихалил ўгли,
Шаҳрисабз Давлат Педагогика институт
Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. Самарқанд шаҳрининг қадим ва илк ўрта асрлар тарихини ёритишда ўзига хос ҳисса қўшадиган бир тарихий омилга тўхталиб ўтсак. Бу омил шаҳарнинг номи ва у билан боғлиқ турли талқинлардир. Қарийб уч минг йилдан бери ўз номини сақлаб келаётган шаҳарлардан бири бўлган Самарқанд шаҳрининг қадим ўтмишига тегишли кўплаб маълумотлар сақланиб қолган. Уларда айниқса “Самарқанд” сўзининг маъноси бўйича ўнлаб қараешлар билдирилган бир қанча олимлар самарқанд топонимига оид қадим ва илк ўрта асрларга тегишли турли тиллардаги ёзма манба маълумотларини ҳам келтириб ўтилади.

Калит сўзлар: Самарқанд, Девону луготит турк, Сугд, Панжикент, Маймуург, Кабудон, Маъмунийлар, Мовароуннахр, Сомонийлар.

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЯ САМАРКАНД В РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ

Махмудов Дилишод Абдихалил ўгли,
Шаҳрисабзский государственный педагогический институт
преподаватель кафедры социальных наук

Аннотация. Остановимся на одном историческом факторе, который вносит уникальный вклад в освещение истории древнего и раннесредневекового города Самарканда. Этим фактором является название города и различные толкования, связанные с ним. Сохранилось много сведений о древнем прошлом города Самарканда, который является одним из городов, сохраняющих свое название почти три тысячи лет. В них ряд ученых, выразивших десятки взглядов на значение слова «Самарканд», включают сведения письменных источников на разных языках, связанных с топонимией Самарканда с древнего и раннего средневековья.

Ключевые слова: Самарканд, Согд, Пенджикент, Маймуург, Кабудон, Мамунис, Мовароуннахр, Соманис.

SOME INFORMATION ON THE ORIGIN OF THE NAME OF SAMARKAND IN EARLY MEDIEVAL SOURCES

Makhmudov Dilshad Abdikhalil ugli
Shahrisabz State Pedagogical Institute
Teacher of the Department of Social Sciences

Abstract. Let us dwell on one historical factor that makes a unique contribution to the illumination of the history of the ancient and early medieval city of Samarkand. This factor is the name of the city and the various interpretations associated with it. A lot of information about the ancient past of the city of Samarkand, which is one of the cities that has kept its name for almost three thousand years, has been preserved. In them, a number of scientists, who expressed dozens of views on the meaning of the word «Samarkand», include the information of written sources in different languages related to the toponymy of Samarkand from the ancient and early Middle Ages.

Key words: Samarkand, Sughd, Panjikent, Maimurg, Kabudon, Ma'munis, Movarounnahr, Somanis.

Кириш. Самарқанд тарихий жиҳатдан энг қадимги навқирон шаҳарлардан бири бўлиб ўзининг меъморий маданий ёдгорлигилари билан алоҳида ажралиб туради. Самарқандда илк давлатчилик шаклланиши катта аҳамият эга бўлиб, мавжуд урф одатлари миллий қадриятлар билан ҳам ўз тарихийлигига эга. Бу ерда ўрта асрларда яшаб ижод қилган олимлар ўз асарларида, Самарқанд топонимининг келиб чиқиши ҳақида араб ва форс тилларида тури хил маълумотлар ёзиб қолдирганлар.

Асосий қисм. Самарқанд шаҳрининг қадим ва илк ўрта асрлар тарихини ёритишда ўзига хос ҳисса қўшадиган бир тарихий омилга тўхталиб ўтсак. Бу омил шаҳарнинг номи ва у билан боғлиқ турли талқинлардир. Қарийб уч минг йилдан бери ўз номини сақлаб келаётган шаҳарлардан бири бўлган Самарқанд шаҳрининг қадим ўтмишига тегишли кўплаб маълумотлар сақланиб қолган. Уларда айниқса “Самарқанд” сўзининг маъноси бўйича ўнлаб қарашлар билдирилган бўлиб, улар орасида бу сўзни туркий негизда очиқлаган ўрта осиелик буюк алломалар Абу Райҳон Беруний (973-1048) ва Маҳмуд Кошғарий (1008-1105) ёндашувлари айрича ўрин тутади. Уларнинг қарашлари бундан деярли минг йил олдин билдирилган бўлиб, шунга ўхшаш ёндашувлар фақатгина ўрта асрлар мусулмон манбаларида эмас, балки узоқ чет эл манбаларида ҳам тилга олиниши диққатни тортади. Улар орасида Самарқанд номи асл туркий сўз эканига эътибор қаратган испан элчиси Руи де Клавихо, хитой элчилари ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзиб қолдирган маълумотлар алоҳида ажралиб туради.[1]

“Самарқанд” топонимининг маъносига деярли ҳар бир ўрта аср муаллифи тўхталиб ўтган бўлиб, улар орасида Истаҳрий, Ибн Ҳавқал ва бошқа араб-форс географлари, шунингдек, улардан анча кейин ўз асарини ёзган маҳаллий форс ва туркий тарихчи ҳамда адибларнинг бу борада билдирган фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Ўрта аср муаллифларининг бир қисми бу топонимни форсий тил билан боғласа, айримлари эса туркий негизда асослашга уринганлар. Ҳатто, Самарқанд номини сомий тиллари, хусусан, араб ва яҳудий тиллари негизда талқин қилган муаллифлар ҳам учрайди. Ҳар учала тил негизда Самарқанд номини кўриб чиққан муаллифлар ушбу шаҳарнинг жуда қадимийлигини таъкидлаш билан бирга, “Самарқанд” сўзини “Самар” ва “қанд” сўзлари билан боғлашга ҳаракат қилганликлари кўзга ташланади. Уларнинг кўпчилиги Самар сўзини бирор афсонавий шахс билан боғлаб, шаҳарга у асос солгани учун шундай ном олганини таъкидласалар-да, унинг келиб чиқишини олд осиелик (сомий), форс ёки туркий эканлиги масаласида бир-биридан фарқли маълумотларни далил сифатида келтириб ўтишади.[2]

Шу ўринда Самарқанд номи бўйича бирмунча фарқли талқин берган Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарий ёзиб қолдирган маълумотларга батафсилроқ тўхталиб ўтсак. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Қонуни Масъудий” асарида “Самарқанд – туркчаси эса Семизкенд, яъни “семиз, бўлик/унумдор” шаҳар маъносидадир” деб ёзса[3], Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) номли асарида “Кенд – ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилк турклар наздида вилоятдир. Шунинг учун Фарғонани Ўзкенд – ўз шаҳримиз дейдилар. Самарқандни катталиги учун Семизкенд – семиз шаҳар дейдилар. Буни форсийлар Самарқанд тарзида қўллайдилар”[4] деб ёзади. Ҳар иккала алломанинг ушбу қайдлари бир-бирини тўлдириб, “Самарқанд” атамаси тўғрисида билдирилган қарашларни бойитибгина қолмай, балки айрим масалаларга аниқлик ҳам киритади. Чамаси, бу маълумотлар ушбу шаҳар номининг илк даврларига тўғридан-тўғри тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин. Бироқ, шундай маълумотларнинг учраши айнан улар яшаган кезларда шаҳар номи ҳақида шундай тушунчалар борлигини кўрсатади. Шу билан бирга, ўша чоғларда Самарқанд аҳолисининг сезиларди бир қисмини

туркий аҳоли ташкил этганини кўрсатади. Айрим ўрта аср муаллифлари шаҳар номини “Самар” ва “Қанд” киши исмлари билан боғлаган ва шу тарихи Самарқанд атамаси бўйича бир қатор ривоятларнинг ёйилишига олиб келган эди.

Бугунги кунда ҳам бундай тушунчалар ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган. Шунини айтиб ўтиш керакки, уларнинг ҳар иккаласи ўрта асрларда яшаган кўпчилик олим-уламолардан фарқ қилган ҳолда, ҳар бир масалага теран синчковлик билан қараб, келтираётган маълумотларини “етти ўлчаб бир кесиб” ёзишган. Нафақат бугунги изланувчилар, балки ўз даври билимдонлари ҳам урғу берганидек, Беруний бирор масалага тўхталар экан, у ҳақда ўзидан олдин билдирилган фикрларга шубҳа билан қараб, мушоҳада юритган энциклопедист олим сифатида машҳур бўлса, Кошғарий эса нимаики ёзмасин, ҳоҳ у бирор атама ёки сўз, ҳоҳ бирор элат ёки жой номи бўлсин, бевосита ўзи бориб кўриб, ишонч ҳосил қилгач, ўз асаридеда жой берган элшунос олим сифатида билинади.

Самарқанд топонимида тўхталган тарихчи олим Ғ. Бобоёровнинг ёзишича, “Девону луғатит турк”да тўғридан-тўғри маълумотлар учрамаса-да, кўпчилик изланувчилар Маҳмуд Кошғарий келтирган маълумотларни ўзидан қарийб ўттиз беш ёш катта бўлиб, асарларини ундан анча олдин ёзган Берунийдан олгани тўғрисида ҳамфикрдирлар [5]. Бу фикрда жон борлигини таъкидлаган ҳолда айтиб ўтиш керакки, ҳар иккала олим ўз асарини ёзар экан, маълумотларни ўша кезлардаги аниқ воқеликлардан олган бўлишлари керак. Маълумки, Беруний яшаб ижод қилган давр дастлаб Хоразмда маъмунийлар, Мовароуннаҳрда сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги даври – IX – X асрларга тўғри келган бўлса, кейинчалик ушбу сулолалардан биринчиси ўрнини ғазнавийлар, иккинчисининг ўрнини эса қорахонийлар сулоласи эгаллаган бир палла – X – XI асрларга тўғри келади. Айниқса, Берунийнинг асарлари Ғазнавийлар муҳитида дунё юзини кўради. Ўша кезларда минтақа аҳолисининг турли-туман бўлганини ҳам кўзда тутадиган бўлсак, алломанинг туркий атама ва жой номларига диққат қаратгани аҳамиятлидир. Маҳмуд Кошғарий бўлса, қорахонийлар сулоласи ҳукмронлик қилаётган ҳудудда туғилиб, вояга етган бўлса-да, ўз асарини Бағдодда, яна бир туркий сулола бўлмиш салжукийлар муҳитида ёзган эди.

Беруний ва Кошғарийдан деярли беш юз йил кейин яшаган Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ўзининг “Бобурнома” асаридеда Самарқандга таъриф берар экан “Самарқандни Искандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд (Семизқанд) дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур” деб ёзади [6]. Бундан кўринадики, теурийлар даврида ҳам қарийб беш йилдан бери давом этиб келаётган бу халқона талқин ўз аҳамиятини йўқотмаган эди.

Демак, “Самарқанд” бошланғичда қайси тил негизидеда аталиб, маъноси қандай бўлишига қарамай, унга туркийча деб қараш анъанаси узок ўтмишга бориб тақалади ва бу фикр асрлар оша нафақат оғиздан-оғизга, балки асардан-асарга ҳам кўчиб ўтаверган. Шунингдек, бу қадим шаҳар турли тилларда сўзлашувчи аҳолига эга бўлиши билан бирга ерли аҳолининг сезиларли бир бўлаги туркийлардан иборат бўлиб, бу эса бундай қарашларнинг узок йиллар давом этишига олиб келган [7].

Юқорида кўриб чиқилган маълумотлардан аён бўладики, Самарқанд ёки “Самарқанд Суғди” Марказий Суғднинг энг ўзак қисми – асосий маркази бўлиб, бу ҳолат унинг минг йиллар давомида Суғд воҳасининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва мафкуравий маркази бўлиб келганида ўз тасдиғига эга. Шаҳар ва унинг атрофидаги йирик аҳоли масканлари – русток (туман) ва қишлоқлар ўз географик жойлашувига кўра воҳанинг ўрта қисми – чорраҳада жойлашганлиги, деҳқончилик ва боғдорчиликка мос унумдор ерлари ва ҳоказо каби табиий қулайликлар асрлар давомида Самарқанднинг Суғд воҳасида етакчи бўлишини

таъминлаган ва унинг бу мақоми нафақат воҳадаги кичик ҳукмдорликлар, балки узок ўлкаларда ҳам тан олинишига олиб келган.

Хулоса. Хулоса ўрнида шуни айтиб ўтиш керак, Самарқанднинг Суғд воҳасидаги сиёсий мақоми бошқа ҳукмдорликлардан анча устун бўлганлиги атрофдаги бир қатор мулклик – ҳукмдорликларда Самарқанд ихшидийлар сулоласига тегишли алоҳида махсус жойларнинг бўлганида ҳам кўринади. Масалан, юқорида кўриб ўтилганидек, Маймурғ ҳукмдорлиги ҳудудида жойлашган Ривдод рустоғида Самарқанд Ихшидларининг қасрлари жойлашган бўлса, Панжикент, Маймурғ, Кабудон каби бир муддат алоҳида ҳукмдорлик бўлган сиёсий-маъмурий тузилмалар ҳам Самарқанднинг муайян бир рустоқлари ҳисобланган.

Самарқанд топонимида оид қадим ва илк ўрта асрларга тегишли турли тиллардаги ёзма манба маълумотларини археологик материаллар ҳам тасдиқлайди. Қарийб юз эллик йилдан бери Самарқанд ва унинг атрофидаги қадимий шаҳар харобаларида олиб борилаётган археологик изланишлар натижаси ҳам бундан дарак бериб турибди.

Адбиётлар рўйхати

1. Бобоёров Ғ. Абу Райхон Беруний ва Маҳмуд Кошғарийга кўра “Самарқанд” атамаси // Маънавий мерос ва ҳозирги замон цивилизацияси масалалари. – Тошкент: “Fan ziyosi, 2021. – Б. 32-35.

2. Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar (93 – 389 / 711-999). ..., S. 88-95.

3. Абу Райхан Беруни. Канон Мас`уда // Избранные произведения, V, Часть первая. Перевод и примечания Б.А. Розенфельда и А. Ахмедова. Ташкент, 1973. С. 471.

4. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. I том. Тошкент: Фан, 1960. 330- бет.

5. Ҳасанов Ҳ. “Беруний ва Кошғарий” // Маҳмуд Кошғарий (ҳаёти ва географик мероси). Тошкент, 1963. Б. 70-74 бетлар.

6. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент: Юлдузча, 1989. 43- бет.

7. Бобоёров Ғ. Абу Райхон Беруний ва Маҳмуд Кошғарийга кўра “Самарқанд” атамаси ..., б. 32-35.

BUXORO AMIRLIGIDA JADIDLARNING TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA YANGICHA QARASHLARINING VUJUDGA KELISHI

Qudratov Sh. Yo. ,

Археология ва Бухоро kafedrası katta o'qituvchisi

Annotasiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligida tadbirkorlik va tijorat ishlarini rivojlantirish borasida yangicha qarashlarning vujudga kela boshlanganligi, jamiyatning barcha jabhalarida o'zgarishlar bo'lishini istagan taraqqiyparvar jadidlarning amirlik iqtisodiy hayotidagi muammolarni tanqid qilib, ularga yechim izlay boshlaganliklari hamda sohani rivojlantirish bo'yicha o'zlarining g'oyaviy dasturlarini ishlab chiqqanliklari to'g'risidagi ma'lumotlar atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tadbirkorlik, tijorat, jadidlar, banklar, kredit, paxtachilik, qorako'lchilik, sanoat, tashqi bozor, eksport, ziroatchilik, xom-ashyo, sarmoya.

ПОЯВЛЕНИЕ НОВЫХ ВЗГЛЯДОВ ДЖАДИДОВ НА РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ

Кудратов Ш. Ё.,

старший преподаватель кафедры Археологии и истории Бухары

Аннотация: В данной статье подробно рассматривается сведения о возникновении новых взглядов по развитию предпринимательства и коммерческого дела в Бухарском эмирате в конце XIX и начале XX века, критике проблем в экономической сферы эмирата прогрессивными джадидами мечтавших осуществления изменений во всех сферах общества, что они начали искать их решения, разработывание ими идеологических программ по развитию сферы.

Ключевые слова: предпринимательство, торговля, джадиды, банки, кредит, хлопководство, каракулеводство, промышленность, внешняя торговля, экспорт, земледелие, сырьё, капитал

THE EMERGENCE OF NEW VIEWS OF THE JADIDS ON THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE EMIRATE OF BUKHARA

Qudratov Sh. Yo.,

Senior teacher of the Department of history of the Bukhara

Abstract: In the following article the detailed information about the emergence of new views on the development of entrepreneurship and commercial affairs in the Bukhara Emirate at the end of the 19th and early 20th century, criticism of problems in the economic sphere of the emirate by progressive Jadids who dreamed of implementing changes in all spheres of society, that they began to look for their solutions, their development of ideological programs for the development of the sphere is examined.

Keywords: entrepreneurship, trade, jadids, banks, credit, cotton growing, karakul growing, industry, foreign trade, export, agriculture, raw materials, capital

Kirish. Buxoro amirligida XIX asr oxiri- XX asr boshlarida tadbirkorlik va tijorat ishlarini rivojlantirish haqida yangicha qarashlar vujudga kela boshladi. Jamiyatning barcha jabhalarida o'zgarishlar bo'lishini istagan taraqqiyparvar ulamolalar va jadidlar iqtisodiy hayotdagi muammolarni tanqid qilib ularga yechim izlay boshladilar hamda sohani rivojlantirish bo'yicha o'zlarining g'oyaviy dasturlarini ishlab chiqdilar. Ularning iqtisodiy g'oyalari markazda iqtisod ilmini o'rganish zarurligi, dunyo

davlatlarida bo'lgani kabi ilg'or texnika va texnologiyalarni amirlik hududiga jalb etish, savdo-tijorat ishlarini ilmiy qurish, tadbirkorlik, agrar iqtisodiyot samaradorligini oshirish kabi masalalar muhim o'rin tutgan. Millat oydinlari tomonidan ilgari surilgan islohotchilik g'oyalarining asosiy maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat olib borish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat edi. Ular Rossiyaga yarim mustamlaka bo'lgan Buxoro amirligining umumjahon taraqqiyotidan tobora orqada qolayotgani, mahalliy aholining erk uchun intilishlarining bostirish sabablarini, nafaqat iqtisodiy sohada balki diniy va ma'naviy sohada ham yuzaga kelgan turg'unlikni chuqur anglagan holda jamiyatni isloh etish g'oyalarini maydonga tashladilar.

Buxorodagi taraqqiyparvarlik harakatining g'oyaviy asoschisi Ahmad Donish (1827-1897) mamlakatni obodonlashtirish, xalq farovonligini ta'minlash, Buxoroni obod o'lkaga aylantirish borasida muhim fikrlar bildirgan. Ahmad Donish o'zining siyosiy risolasida iqtisodiy-ijtimoiy sohaga oid, jumladan, banklar tashkil etish bo'yicha o'z takliflarini berdi. Davlat hukmdori soliqlardan yig'ilgan mablag'lar hisobiga banklar tashkil etishni, hunarmandlar va savdogarlarga belgilangan muddatlarda qaytarish sharti bilan past foizli kreditlar berish kerakligini tavsiya qildi [1].

Ahmad Donishning fikricha, davlatning eng birinchi vazifasi – xalq haqida g'amxo'rlik qilish bo'lib, buning uchun hokimlar davlat iqtisodiyotining yuksalishi, kanallar qazish, suv omborlari, yo'l, ko'priklar qurish, yerlarni o'zlashtirish, yer osti boyliklarini qayta ishlash, xalqni ma'rifatli qilish, fan va texnikani rivojlantirish, maktab, maxsus o'quv yurtlari ochish haqida qayg'urishlari lozim bo'lgan. Bu bilan Donish davlat manfaatlarining xalq xohishlariga bo'ysunishini ko'rsatgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi Maxmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) o'z maqolalarida Buxoro amirligidagi iqtisodiy muammolarga to'xtalib, ularni bartaraf etishga oid o'z tavsiyalarini taqdim etadi.

Behbudiyning Oyna jurnalida chop etilgan "Buxoro imorati" [2] nomli maqolasida Buxoro amirligining ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy hayoti xususida to'xtalib o'tib maktab va madrasalarda dunyoviy fanlar o'qitilmasligi oqibatida savdo, sanoat va tijorat rivojlanmaganligini tanqid qiladi. Buxoroning iqtisodiy imkoniyatlari xususida o'z fikr-mulohozalarini taqdim etib, amirlikda paxtachilik va qorako'lchilikning rivojlanganligini qayd etadi. Ammo Buxoroda sanoat texnikaning taraqqiy ettirish uchun hech qanday amaliy harakatlar bo'lmayotganini kuyunib yozadi. Behbudiy Turkistonning tashqi eksport operatsiyalarini asosan chet ellik savdogarlar bajarishayotganligi mahalliy aholidan mahsulotni arzon garovga olgan holda tashqi bozorda qimmat narxda sotganligi, shu sababdan ham yetishtirilgan mahsulotdan olinadigan foydaning asosiy qismi ularning cho'ntagiga tushganligi haqida kuyunib yozgan.

Behbudiyning guvohlik berishicha, ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining sifati ham juda past bo'lib, buning asosiy sababi texnologiyalarning eskirganligidir. Ulardan qutulishning muhim yo'lini ishlab chiqarish tijorat va boshqa sohalar bo'yicha zamonaviy bilimlarni egallagan mahalliy mutaxassislarini tayyorlash va ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarni qo'llash ekanligini qayd etadi. Buning uchun esa barcha mahalliy boylar birlashib zarur mutaxassislar tayyorlash uchun ketadigan sarf xarajatlarga mablag' ajratish kerak bo'lgan [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishi tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil usullariga tayanadi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda qadimdan milliy hunarmandchiligimiz mavjud bo'lib, shohi, adras, beqasam, alacha, boffliklar to'qilar edi. Biroq bular eskicha uslubda, eski texnikalar bilan to'qilganligi sababli biroz talab darajasida bo'lmaganlar. Chunki, Yevropa xalqlari yangi asboblarni, texnika texnologiyalarni qo'llab, bulardan yaxshiroq materiallar ishlab chiqaradi, natijada bizning mollarimiz bozorlarda o'tmay qoladi deb ta'kidlaydi.

Behbudiyning zamondoshi bo'lgan, yirik savdogar tabib va taraqqiyparvar

Mirza Sirojiddin Hakim Buxoriy Boku, Botumi, Istanbul, Vena, Sofiya, Sarayevo, Budapesht, Berlin, Belgrad, Parij, London, Syurix, Marsel, Varshava, Sankt-Peterburg va Moskva shaharlarida bo'lib, sanoat korxonalari, universitet, muzey, kutubxona va kasalxonalar faoliyati bilan yaqindan tanishgan hamda u yerdagi taraqqiyotni o'z yurtida ko'rishni hohlagan[4].

Mirza Sirojiddin Buxoroning Yevropa va Osiyoning bir qator davlatlaridan orqada qolishiga birinchi sabab qilib ilm-fanning oqsayotganini ko'rsatsa, ikkinchi sabab qilib iqtisodiy qaramlikni ko'rsatadi va uning salbiy oqibatlari haqida Butun yer yuzini ular (ovrupo mustamlakachilari) o'z tasarrufiga olganlar. Biz ularning qo'l ostiga qolganmiz. Biz iflos ko'cha va bozorlarda yashab kasb qilishimiz va quyosh issig'ida ziroat bilan shug'ullanishimiz kerak va qo'lga kiritilgan boyligimizni ularning san'atlari evaziga berib, o'zimizni gadoy qilishimiz kerak.... Bolalarimiz libosidan boshlab to o'liklarimizning kafanigacha Ovrupodan keladi... Endi biz muhtoj bo'lmay, kim muhtoj bo'lsin. Ular biz Osiyoliklarning boyligini olib ketar ekanlar boy bo'lmay kim boy bo'lsin... Axir biz hai ularday odammiz. Biz ham yaxshi uylarda yashashni orzu qilamiz[5].

Buxoroning Yevropa mamlakatlaridan taraqqiyot jihatidan orqada qolganidan afsuslanib: "Hozir ovrupoliklarning ishi shu darajaga borganki, temir yo'l mashinalaridan tortib to kemalari va osmon tayyoralarigacha zlekrik nurini bera oladilar. Biz hanuzgacha eshak minib yuribmiz" [6] deydi, Mirza Sirojiddin bundan tushkunlikka tushmaydi, u Buxoroning kelajagiga ishonadi va taraqqiyot asosini ilm, hunar va tarbiyaga bog'laydi.

Taraqqiyotga erishish uchun maorif sohasini rivojlantirish va isloh qilish kerakligini ta'kidlab: "Biz, Osiyo xalqi, ovro'poliklardan taraqqiyot jihatidan orqada qolgan bo'lsak ham, hali vaqt bor, qo'limizdan chiqib ketgan ilm va sarvatni qayta qo'lga olishga, bugungi faqirlikdan qutulishga imkoniyatimiz bor, taraqqiyot va obodonchilikni yo'lini to'sadigan biror narsa ko'rinmaydi va hech kim bizning yuzimizga ilm va hunar eshiklarini yopgani yo'q. Bizning taraqqiyotimiz ilmga bog'liqdir. Biz maktab va madrasalarimizdagi ta'lim va tarbiyani isloh qilishimiz kerak", - deb yozadi.

Buxoro jadidchilik harakatining yirik namoyondasi Abdurauf Fitrat ham o'z asarlarida Buxoro amirligi iqtisodiyotiga oid muammolarni keskin tanqid qilib, ularning islohotlarga muhtoj ekanligini ta'kidlaydi. Fitrat Buxoro amirligini mustaqil taraqqiyot yo'liga olib chiqishning ikki yo'lini taklif etadi va bu g'oyani amalga oshirish yo'lida sobitqadamlik bilan kurash olib boradi. Mustaqillikka erishishning birinchi yo'li millatni, xalqni o'qimishli, ma'rifatli qilish, uningbarcha qatlamlariga ziyo tarqatish tarixan doimo ozod va mustaqil yashashga intilgan buyuk millat ekanligi ruhiyatini unga singdirish dunyo xalqlari erishgan ma'rifat va madaniyatidan, ilmiy texnik taraqqiyotidan bahramand bo'lish, odamlarda vatan taqdiri va istiqboli uchun mas'ullik hissini uyg'otish, mamlakatni xom-ashyo yetkazib beruvchi hudud bo'lib qolmaslikga chaqirish, uning uchun iqtisodiy tafakkur tuyg'usini shakllantirish deb bildi. Ikkinchi yo'l esa Buxoroning milliy iqtisodiyotini vujudga keltirish, mustaqil iqtisodiyot asoslarini qurish, jahon iqtisodiyoti bilan iqtisodiy tenglik va manfaatlilik tamoyili asosida hamkorlik va integratsiyaga kirishishdir, deb ta'kidlaydi.

Abdurauf Fitrat o'z vatanini ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'liga va xalqni farovon hayot tarziga olib chiqishning asosiy yo'li Turkistonga Yevropa fani, madaniyati, texnika, texnologiyasi, sarmoya va ilg'or tajribasini keng miqyosda va tez sur'atlar bilan kiritishda, deb bildi. Bu yo'lda ikkilanish, g'ayridin ilmi va texnikasini kiritishdan cho'chimaslik, sarosimaga tushmaslik, oriyat qilmaslik kerak, deb ta'lim berdi. Chunki, -deydi olim, - Yevropa xalqlari ham bir vaqtlar g'oyat qoloq va qashshoq bo'lishgan bir davrda Sharq fani, madaniyati, tajriba va amaliyotini qo'llash orqali yuksak taraqqiyotga chiqib olganlar. Zero, bundan 1000 yillar ilgari Yevropa xalqlari iqtisodiy va ma'naviy qoloq bo'lgan davrlarda Sharq xalqlari

insoniyat sivilizasiyasining ancha yuqori darajasida bo'lganlar.

Fitrat o'zining "Hind sayyohi bayonoti" asarida iqtisodiy g'oyani ishlab chiqib, unda amirlikning tabiiy xom-ashyo manbalarga juda boy ekanligi, ular hozircha yashirilib yotganligi, bu yer osti boyliklarini o'zlashtirish, milliy hunarmandchilikni jahonning ilg'or mamlakatlaridan texnologiya keltirib zamonaviy asosda tubdan qayta qurish, xorijiy sarmoya, ilm-fan texnika yutuqlarini milliy iqtisodiyotni yaratishga dadil jalbetishga oid qarashlar ilgari surilgan [7]. U yoshlarni tadbirkorlik tijorat va savdo ishlariga o'qitish lozimligiga da'vat qilib, vatandoshlariga "Sizlar o'z farzandlaringizni tijorat maktablariga yuborib, savdo ilmini o'qitingiz, chunki begonalar, ya'ni xorijiy sarmoyadorlar tijorat ilmidan xabardor. Siz esa bexabarsiz" [8] deb yozadi. Abdurauf Fitrat tijoratning o'ziga xos madaniyatlari borligi va ularga amal qilish kerakligi to'g'risida " Tijorat masalasi bashariyatning hayot-mamot masalasidir. Dunyo xalqlaridan birortasining ishi tijoratsiz amalga oshmaydi. Ayniqsa bizning davrimizda tijorat juda e'tibor berishga arziydi " deb ta'kidlaydi [9].

Fitrat savdo va tijorat ishining o'ziga xos qoidalari mavjudligiga e'tibor qaratib, savdo va tijorat ishida millat, Vatan, yurt manfaatlari hisobga olinishi, ana shu manfaatlardan kelib chiqib, o'zaro ittifoq bo'lib faoliyat ko'rsatish lozimligini, savdo va tijorat ahli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni zamonaviy sanoat asosida qurilishiga yordam ko'rsatishlari, sohibkorlarga amaliy madad berish kerakligi: savdo va tijorat ahli "Savdo ilmini zo'r berib o'qishlari va bilishlari lozimligini yevropaliklarning savdo va tijoratdan foyda olishlari zaminida madaniy savdo qilish ilmi bilishlaridan ekanligini" uqtiradi [10].

Jadidlar tomonidan jamiyatda vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni islohotchilik tamoyillari asosida hal etib ishlab chiqilganligi, institusional o'zgarishlarni mustamlaka tuzumini tubdan yo'qotishning maksimal darajada samarali yo'llaridan tanlay bilganliklari, shubhasiz ularning tarixiy xizmatlaridir. Ular Buxoro amirligi iqtisodiyotini rivojlantirishda asosiy omillardan biri bo'lgan savdo va tijorat faoliyatini yaxshi tushunganlar.

XIX asr oxirlariga kelib Yevropa davlatlarida texnika sohasining rivojlanishi xalq xo'jaligining barcha jabxalariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Xalqlar endi nafaqat dehqonchilik chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, balki sanoat sohasida ham yirik tadbirkorlik sub'yektlarini vujudga keltira boshladilar. Ilm-fan va texnika sohasidagi yangiliklardan xabardor bo'lgan millat oydinlari Ahmad Donish, Mirza Siroj Hakim Buxoriy, Maxmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Fayzulla Xo'jayevlar tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha yangicha qarashlarni targ'ib qildilar.

Xulosa va takliflar. Xullas, jadidlar Buxoro amirligining yer osti boyliklarini qayta ishlovchi sanoat korxonalarini tashkil etish lozimligini, paxta, ipak, qorako'l teri xom ashyolarini qayta ishlovchi korxonalar qurish hamda to'qimachilik fabrikalariga asos solish zarurligini aytib xalqni, Yevropa va rivojlangan musulmon davlatlaridan o'rnatilgan olishga chaqirdilar. Zamonaviy bilimga ega kadrlar tayyorlash hamda tadbirkorlik va savdo-sotiqni rivojlantirish muhim vazifa bo'lishi lozimligini uqtirdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmad Donish. Navodir ul-vaqoye. -B-49.
2. M. Behbudiy. Buxoro imorati. // Oyna 1915 yil 2 may №14-B 375-381
3. M. Behbudiy. Ehtiyoji millat. Samarqand. 1915 yil 12 iyul.
4. Rajabov. Q. Siroj Hakim O'zbek milliy ensiklopediyasi. 7-jild. Toshkent, 2004. -B 650.
5. Mirzo Siroj. Tuxfai ahli Buxoro. Dushanbe. Adib. 1992. - S-76.
6. Mirzo Siroj. Oinai ibrat ya'ni asri madaniyat. Buxoro sharif. 1912 yil, 24 aprel
7. Fitrat. A. Hind sayyohi bayonoti. // Tanlangan asarlar. 1-jild-Toshkent. Ma'naviyat 2000. -B. 110-167.
8. Fitrat. A. Hind sayyohi bayonoti Hind sayyohi bayonoti. // Tanlangan asarlar. 1-jild-Toshkent. Ma'naviyat 2000. - B-167.
9. Fitrat A. Hind sayyohi bayonoti. Hind sayyohi bayonoti Hind sayyohi bayonoti. // Tanlangan asarlar. 1-jild-Toshkent. Ma'naviyat 2000. -B.-140.
10. Fitrat. A. Hind sayyohi bayonoti. Hind sayyohi bayonoti Hind sayyohi bayonoti. // Tanlangan asarlar. 1-jild-Toshkent. Ma'naviyat 2000. - B.151.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

NONSTANDARD LANGUAGE UNITS IN ENGLISH

Xusanova Sharofatxon Isroilovna,

*Master's student of Andijan Institute of Foreign Languages, Academic lyceum
under Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology*

Abstract: The article deals with the significance of using nonstandard language units in English. The practical usage and role of these units are discussed in this article. The article describes general characteristics of language units; such as colloquialisms, vulgarisms, argot, slang and jargon and specific priorities in language. It indicates the importance of utilizing them and their meaning and shows the limit of them according to some particular reasons. The purpose of article is to learn the ideas of great scholars around the world and define the difference between standard and nonstandard language units.

Key words: situational requirements, non-standard lexicon, special manuals, common slang words, certain situations, diversification, scientific, public, journalistic, artistic, oral, correspondent style, newspaper style, poetry, professional-technical, official-departmental, contemporary fiction, news media, translation, and conversation.

НЕСТАНДАРТНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Хусанова Шарофатхон Исроиловна,

*магистрант Андижанского института иностранных языков,
Академический лицей при Андижанском институте
сельского хозяйства и агротехники.*

Аннотация: В статье рассматривается значение употребления нестандартных языковых единиц в английском языке. Практическое использование и роль этих единиц обсуждаются в этой статье. В статье дана общая характеристика языковых единиц; такие как просторечие, вульгаризмы, арго, сленг и жаргон, а также особые приоритеты в языке. Он указывает на важность их использования и их значение, а также указывает на их ограниченность в соответствии с некоторыми конкретными причинами. Цель статьи - ознакомиться с идеями великих ученых всего мира и определить разницу между стандартными и нестандартными языковыми единицами.

Ключевые слова: ситуативные требования, ненормативная лексика, специальные пособия, жаргонизмы, отдельные ситуации, диверсификация, научный, общественный, публицистический, художественный, устный, корреспондентский стиль, газетный стиль, поэзия, профессионально-технический, официально-ведомственный, современный. художественная литература, средства массовой информации, перевод и разговор.

INGLIZ TILIDA NOSTANDART TIL BIRLIKLARI

Xusanova Sharofatkhon Isroilovna,

*Andijon chet tillar instituti magistranti, Andijon instituti qoshidagi akademik
litsey Qishloq xo'jaligi va agrotexnologiya fakulteti*

Annotatsiya: Maqolada ingliz tilida nostandart til birliklaridan foydalanishning ahamiyati haqida gap boradi. Ushbu birliklarning amaliy qo'llanilishi va roli ushbu maqolada muhokama qilinadi. Maqolada til birliklarining umumiy xususiyatlari yoritilgan; so'zlashuv so'zlari, vulgarizmlar, argot, jargon va jargon va tildagi o'ziga

xos ustuvorliklar kabi. Ulardan foydalanishning ahamiyati va ma'nosini bildiradi va muayyan sabablarga ko'ra chegarasini ko'rsatadi. Maqolaning maqsadi butun dunyodagi buyuk allomalarning g'oyalarini o'rganish va standart va nostandart til birliklari o'rtasidagi farqni aniqlashdir.

Kalit so'zlar: vaziyat talablari, nostandart leksika, maxsus qo'llanmalar, umumiy jargon so'zlar, ayrim holatlar, diversifikatsiya, ilmiy, ommaviy, publitsistik, badiiy, og'zaki, muxbir uslubi, gazeta uslubi, she'riyat, kasbiy-texnik, rasmiy- idoraviy, zamonaviy badiiy adabiyot, axborot vositalari, tarjima va suhbat.

Introduction. Any language is related to society and cannot develop independently outside of society. Language, first of all, is a means of communication between society and people, therefore, society and people are considered to be a direct link to the formation of the language lexicon. It should not be forgotten that the language itself is important due to the presence of the laws of the internal formation system. Depending on the situation, the same idea in any developed language will be interpreted differently. There are also neutral words that are used only for certain situations as the core of the language in communication, regardless of the style, stylistic color and situational requirements. We call words of this category non-literary or non-standard lexical words in dictionaries. Before looking at the non-standard lexicon, if we look at the problems related to its style, it turns out that there are basically two types of style use: functional and expressive. Functional style is interpreted as a communication style specific to a certain group of people, aimed at a certain goal, that is, for situations related to specific legal aspects of human behavior, for example, businessmen's style, verbal style, scientific style, etc. . Functional styles in modern languages are very complex and diverse. It should be noted that the method is divided into written and oral types, and depending on its use, it is divided into different forms for public use. But still, despite the fact that linguists have a lot of information, they have not come to a unified opinion about the types of styles. Styles are divided into the following sections: scientific, public, journalistic, artistic (theatre, painting, dance, etc.), oral, correspondent style, newspaper style, poetry, professional-technical, official-departmental styles. Functional style is a set of words and phrases used by people who communicate in a certain language, based on different situations and workplaces, for a certain purpose. Expressive style is a style in which you express your emotional feelings related to a certain situation during communication. Different linguists use other terms for communication styles.

Literature review. According to the Russian linguist R. G. Pyotrovsky, the styles are divided into high-level, pompous poetry and scientific language style, i.e. literary story, literary conversational styles and other non-basic sub-styles of low level. English linguist J. Kenon emphasizes two levels - standard and non-standard functional styles, or suggests dividing into formal and informal styles. German linguist Y. Hannerts says that styles should be divided into high and low or formal and informal types. Russian linguist V.N. According to Yartseva, the style is divided into book-written and oral-conversation types. Therefore, language styles can be divided into several different types depending on their use. In this article, we will discuss a special style, that is, low-level words and phrases - colloquialism («colloquial» from English - «word combinations and expressions characteristic of the style of conversation»), slang («slang» - from English «slang» , simple, words specific to the oral lexicon»), we are talking about general slang, special slang (slang and slang - special words) and vulgarism (rude words). However, it is worth noting that special manuals that divide words into separate styles have not been created to date. According to the Russian linguist R. G. Pyotrovsky, the styles are divided into high-level, pompous poetry and scientific language style, i.e. literary story, literary conversational styles and other non-basic sub-styles of low level. English linguist J. Kenon emphasizes two

levels - standard and non-standard functional styles, or suggests dividing into formal and informal styles. German linguist Y. Hannerts says that styles should be divided into high and low or formal and informal types. Russian linguist V.N. According to Yartseva, the style is divided into book-written and oral-conversation types. Therefore, language styles can be divided into several different types depending on their use.

Discussion and result. In this article, we will discuss a special style, that is, low-level words and phrases - colloquialism («colloquial» from English - «word combinations and expressions characteristic of the style of conversation»), slang («slang» - from English «slang» , simple, words specific to the oral lexicon»), we are talking about general slang, special slang (slang and slang - special words) and vulgarism (rude words). However, it is worth noting that special manuals that divide words into separate styles have not been created to date. For example, colloquialisms stand between standard and non-standard lexicon. Some linguists define colloquialism as more characteristic of non-standard lexicon. For example, the English linguist E. Partridge in his book «The World of Words» mentions that colloquialism is «lower» than the standard lexicon, but higher than slang. New dictionary Webster (Webster Noah (Webster Noah) - (1758 - 1843), American linguist. His «American Dictionary of the English Language» consisting of 70,000 words and phrases (1828) is the first major 2-volume dictionary of English usage in the United States) and its authors consider colloquialism to be characteristic of spoken speech and informal writing and attribute it to non-literary or non-standard lexis. or not depending on whether it is related. We support the idea of E. Partridge and include colloquialisms in the standard vocabulary («vocabulary» - English «dictionary, word structure, vocabulary»), and «lower» colloquialisms specific to the non-standard lexicon. depending on its aspects, we will look at the problems of its application. The main part of the non-standard lexicon consists of words and phrases of oral style that are often used in everyday life, that is, slangs. Nevertheless, the Russian linguist V. A. Khomikov includes common slang words and phrases in the composition of words that convey stylistic speech, characteristic of literary style, and express feelings. On the other hand, the German scientist A.D. Schweitzer adds common slangs to the category of ordinary public words far from literature. Jargon is a special language consisting of special words and phrases that are used only for a narrow circle of people to understand and for other categories of people not to understand. Argo is a special way of speaking, consisting of words and phrases characteristic of a group of people of the same age and occupation in a certain social circle (mainly the language of a gang of criminals). Scholars have not yet come to an agreement on the question of whether slang and slang are special slang or a separate part of non-standard lexicon. Vulgarism with its rough and sharp meaning is directly related to the non-standard lexicon. In standard English, vulgarity is considered and understood as taboo («taboo» - English «prohibition, restriction»). The non-standard lexicon is part of the national language and develops through diversification within its rules. Sometimes, in this case, phrases or words from a foreign language can be added to the words in the language. Through metaphor and metonymy, words from a foreign language can be significantly transferred to another language. The words in the non-standard lexicon are mainly used in a situation without completely departing from their original meaning for various situations through the use of words in the literary language in a narrow or wide range of meanings. It should be noted that such situations in the language are not accidental. The development of the non-standard lexicon of the English language is mainly characterized by the history of the origin of the Germanic languages. Most of the words belonging to non-standard lexicon are used in proportion to the meaning of the literary language. Below we can consider a number of examples of non-standard lexicon through the American slang of the English language. Affixation («affixation» - English «word-forming affixes») is one of the most common forms of new word formation in modern

English, in which the stem and the word-forming suffix add a new meaning. makes a meaning word. Affixation includes prefixes («prefix» - English «adding a new word added to the front of a word»), suffixes («suffix» - English «a new word added to the end of a word forms suffixes») and infixes («infixes» - English «new word-forming suffixes added to the word stem»). Through metaphor and metonymy, words from a foreign language can be significantly transferred to another language.

The words in the non-standard lexicon are mainly used in a situation without completely departing from their original meaning for various situations through the use of words in the literary language in a narrow or wide range of meanings. It should be noted that such situations in the language are not accidental. The development of the non-standard lexicon of the English language is mainly characterized by the history of the origin of the Germanic languages. Most of the words belonging to non-standard lexicon are used in proportion to the meaning of the literary language. Below we can consider a number of examples of non-standard lexicon through the American slang of the English language. Affixation («affixation» - English «word-forming affixes») is one of the most common forms of new word formation in modern English, in which the stem and the word-forming suffix add a new meaning. makes a meaning word. Affixation includes prefixes («prefix» - English «adding a new word added to the front of a word»), suffixes («suffix» - English «a new word added to the end of a word forms suffixes») and infixes («infixes» - English «new word-forming suffixes added to the word stem»). In the formation of non-standard lexical and slang words, word-forming affixes are used, which are used to form standard words. The most common culturally informative and new non-standard word-forming suffix that expresses the doer is the -er suffix. For example, «greener» - a new person or an inexperienced employee («green» - green, newly sprouted); «juicer» - alcoholic («juice» - juice, drink); «jumper» - a thief who goes into the house through the window («jump» - to jump); «penciller» - journalist («pencil» - pen). There are hundreds of such words in American English slang. There are hundreds of such words in American English slang. In English American slang nouns, the suffix -ie is common in denoting people, and it is characterized by the expression of belittling, petting, or denigration of people: «drunkie» - drunk. - drank); «baddie» - evil, bad uncle («bad» - bad); «goodie» - a good person («good» - good). The negative prefix no- is used in American slang to express the lack of something, a deficiency. In this case, following the rule, the word is separated by a hyphen: «no-hoper» - unlucky, useless person («hope» - to hope); «no-name» - worthless person («name» - name); «no-show» - a person who did not appear (did not come) («show» - to show). The next word-forming unit is the suffix -aholic. This unit was first added to the word «alcoholic» and later began to be used to express new words in the non-standard lexicon of American slang. For example: «workaholic» - hard worker, devoted to work («work» - to work); «New Yorkaholic» - faithful to the city of New York, («New York» - New York City); «coffeeaholic» - goes out of his way to drink coffee («coffee» - coffee); «foodaholic» - insatiable, a chocafat («food» - food). In English, there is a concept of semi-affixes, and they are sometimes used to make slang words, for example: proof, -man, -land, -like, -hood, -head, etc. Affixes of this type are word-forming additions and words with a separate meaning. For example: «freshman» - a person who started drug addiction («fresh» - barra, new); «jellyhead» - stupid, crazy («jelly» - jelly, glue); «hayhead» - a person who smokes marijuana («hay» - hash); «homeland» - black area, quarter («home» - house); «knifeman» - surgeon («knife» - knife); In American English slang, new words belonging to a separate category of meaning were also formed from the joining of word stems belonging to two independent literary standards, for example: «nutball» - crazy («nut» - nut, «ball» - ball); «nutbox» - mental hospital, insane asylum, (box - box); «pigpen» - police station («pig» - pig, «pen» - stable). Abbreviation is one of the most common ways of creating slang: «mon» («money»), «biz» («business»), «fess» (

«professor» - professor), «tec» («detective» - detective). Russian linguists T.M. Belyaev and V.A. Khomyakov mentions three different forms of word shortening, i.e. in English it is possible to observe the use of abbreviated slang by omitting the first or middle syllable of a word, or the last syllable. bites Another effective way of forming words is repetition, a phenomenon that has been used in language since ancient times, and when a word is used repeatedly, it can strengthen or change its meaning. : «bye-bye» - good-bye («bye» - khayr), «jaw-jaw» - conversation, idle speech («jaw» - jaw). Repetitive words are mainly observed in slang, and these can later be added to the standard rules of literary language. For example: English «tip-top» - excellent, first-class or «hocus-pocus» - focus-pocus, to make eye makeup, to cheat. In the language, these kabu words can be preserved for centuries. Conclusion Based on the above, the following conclusion can be made, that is, by studying the meanings of the literary language of a particular foreign language, one can have a complete picture of that language and its speakers. we cannot, we cannot fully understand them. Knowledge of non-standard lexis, especially American slang, is essential for contemporary fiction, news media, translation, and conversation with native English speakers.

Conclusion. The following conclusions were drawn through the analysis in the course of the research: 1. Nonstandard language units are found in any language, such as in English and youth jargon in Russian are specific to the Uzbek youth language too and should be called youth slang. Slang in Uzbek is found not only in oral communication and Internet communication, but also in the language of literary works. In English linguistics, although initially there were negative opinions about these units, modern trends approach to it positively. Slang differs in its origin and synchronous state from the adjacent phenomena - jargon, argot, and cant. In English and Uzbek, slang is seen as a special peripheral lexical layer, which has a broad scope of usage. Its composition is divided into general slang and special slang. General slangs are informal words and phrases that are equally familiar to all members of the social stratum. Jargon, argot, dialect, etc. that are adjacent to slang are not included in special slang. They are considered to be the independent units of the sociolect. Based on these sources and on our research, we cannot say that the terms slang, jargon, and argot are the same linguistic units specific to vernacular colloquial language. Argot is a word and phrase used to hide the subject of communication in the speech of a narrow social stratum, according to their interests, hobbies, age. They are designed for the purpose of secrecy, and act as a password. Jargon is a word or phrase whose use is limited to a small social group in a profession or other narrow circle, which has a different lexical meaning than the general one, serving only that group. Slang is an emotionally coloured informal means of informal communication that is composed primarily of elements of young people's literary language.

REFERENCES:

1. Belyaev T.M., Хомыakov V.A. "Нестандартная лексика английского языка." Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 136 б
2. Hannerz U. "Language. Variations and Social Relationships // Studia Linguistica." 1970. Vol. 24, N 2.
3. Kenyon J.S. "Cultural Levels and Functional Varieties of English // Readings in Applied English Linguistics." N. Y., 1958. P. 215-220.
4. Partridge E. "The World of Words." London, 1938.
5. Piotrovskiy R.G. "Сосуществующие фонетические системы и стилистические корреляции в молдавском языке// Проблемы структурной лингвистики." 1962. № 1.
6. Semenyuk N.N. "Из истории функционально-стилистических дифференциаций немецкого литературного языка." М., 1972. 215 б.
7. Satimova D. Formation of metaphorization in youth slang: metaphorical lexeme and phrase // Scientific ideas of young scientists. International scientific and practical conferences. – Warsaw. Poland, 2020. July. – Pp.146-147.
8. Vinogradov V.V. "Итоги обсуждения вопросов стилистик // Вопросы языкознания." 1955. № 1.
9. Хомыakov V.A. "Нестандартная лексика в структуре английского языка национального периода: автореф. дис. ... д-ра филол. Наук. Л., 1980. 39 б.
10. Shveytser A.D. "Социальная дифференциация английского языка в США." М., 1983. 216 б.
11. Yartseva V.N. "Развитие национального литературного английского языка[sayt ishlamaydi]." М., 1969. 310 б.
12. Султонова М. Тилшуносликнинг ноадабий қатламларига оид сўзлар // Тил ва адабиёт таълими №3, 2007, 18 бет.
13. Носиров Ш. Шевага оид сўзлар ҳақида // Тил ва адабиёт таълими. №2, 1996, 58 бет.

REFLECTION OF THE CHARACTERISTICS OF POSTMODERN LITERATURE IN THE WORKS OF DAVID MITCHELL

Ruzieva Saodat Khasanovna,
Master of the Bukhara State University, Faculty of Foreign Languages and Literature

Abstract: The specific method of social research offered within the framework of the postmodern paradigm determines its application to modern social science. This article examines the main features of postmodernism as a theoretical framework, as well as an analysis of the main concepts and ideas of David Mitchell as its most prominent representative. Based on his work, the writer wants to convey the ideas to the reader and the importance of these ideas for the future destiny of humanity is briefly discussed. Representatives of postmodern literature do not express the concept of time and space, but their views on human emotions, thoughts, and dreams of the future. The article also partially covers the fact that David Mitchell's views are different from the representatives of such literature.

Key words: postmodernism, realism, paradigm, hermeneutics, poststructuralism, modernism, subjectivity, rationality, postmodern paradigm, simulation, society of spectacle.

Methods: In the article we tried to cover current issues of Uzbek linguistics using such methods as «Observation», «Analysis», «Comparison», «Comparative». We have highlighted the need for modeling technology in mother tongue education today.

Discussion: In this article, the attention to foreign languages is at a very high level in our country, it is important to read foreign writers and their ideas in one's own language, and to deeply understand its essence. Taking this into account, based on the analysis of David Mitchell's works and his thoughts, which is considered to be a representative of postmodern literature, the purpose of partially familiarizing Uzbek readers with the opinions of this work and developing reading on this basis is envisaged.

ОТРАЖЕНИЕ ХАРАКТЕРИСТИК ПОСТМОДЕРЕНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЭВИДА МИТЧЕЛА

Рузиева Саодат Хасановна,
Магистр Бухарского государственного университета, факультета иностранных языков и литературы

Аннотация: Конкретный метод социального исследования, предлагаемый в рамках постмодернистской парадигмы, определяет его применение в современной социальной науке. В данной статье рассматриваются основные черты постмодернизма как теоретической основы, а также проводится анализ основных концепций и идей Дэвида Митчелла как наиболее яркого его представителя. На основе своего произведения писатель хочет донести идеи до читателя и кратко обсуждает важность этих идей для будущей судьбы человечества. Представители постмодернистской литературы выражают не понятия времени и пространства, а свои взгляды на человеческие эмоции, мысли и мечты о будущем. В статье также частично освещается тот факт, что взгляды Дэвида Митчелла отличаются от взглядов представителей подобной литературы.

Ключевые слова: постмодернизм, герменевтика, постструктурализм, субъективность, парадигма, рациональность, реализм, постмодернистская парадигма, симуляция, модернизм, общество зрелища.

Дебаты: В этой статье внимание к иностранным языкам в нашей стране находится на очень высоком уровне, важно читать иностранных писателей и их

идеи на своем языке, глубоко понимать его суть. Принимая это во внимание, на основе анализа произведений и мыслей Дэвида Митчелла, который считается представителем постмодернистской литературы, предусмотрена цель частичного ознакомления узбекских читателей с мнениями этого произведения и развития чтения на этой основе.

DAVID MITCHELL ASARLARIDA POSMODERN ADABIYOT XUSUSIYATLARINING AKS ETTIRILISHI

Ro'ziyeva Saodat Hasanovna,

Buxoro davlat universiteti chet tillari va adabiyoti fakulteti magistri

Annotatsiya: Postmodern paradigma doirasida taklif qilinadigan ijtimoiy tadqiqotning o'ziga xos usuli uning zamonaviy ijtimoiy fanga qo'llanilishini belgilaydi. Ushbu maqolada nazariy asos sifatida postmodernizmning asosiy xususiyatlari, shuningdek, uning eng ko'zga ko'ringan vakili sifatida Devid Mitchellning asosiy tushunchalari va g'oyalari tahlili ko'rib chiqiladi. Yozuvchi o'z asari asosida kitobxonga qanday g'oyalarni yetkazmoqchi bo'lgani va bu g'oyalar insoniyat kelajak taqdiri uchun muhim ekanligi haqida qisqacha fikr yuritiladi. Postmodern adabiyoti vakillari zamon va makon tushunchasini emas, balki inson hissiyotlari, o'y-xayollari, kelajak orzulari haqida o'z qarashlarini namoyon etishadi. Shunday adabiyot vakillaridan Devid Mitchell qarashlari farqli ekanligini haqida ham maqolada qisman yoritilgan.

Kalit so'zlar: postmodernizm, paradigma realism, germeneytika, poststrukturalizm, subyektivlik, ratsionallik, postmodern paradigma, modernizm simulyatsiya, tomosha jamiyati.

Munozara: Ushbu maqolada hozirgi kunda davlatimizda chet tillarga e'tiborning juda yuqori darajada ekanligi, chet el yozuvchilari va undagi g'oyalar bilan asarning o'z tilida aslicha o'qish, uning mohihatini chuqur anglash kabi fikrlar olg'a surilyapti. Shuni inobatga olgan holda postmodern adabiyoti namoyandasi hisoblangan Devid Mitchell asarlari va uning fikrlarini tahlil qilish asosida o'zbek kitobxonlarini ushbu asardagi mulohazalar bilan qisman tanishtirish va shu asosda kitobxonlikni rivojlantirish maqsadi ko'zda tutilgan.

With the decision of the President of May 19, 2021, «On measures to bring the activities of popularization of learning foreign languages to a new level in terms of quality», the Agency for Popularization of Learning Foreign Languages was established under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

Today is the era of globalization. This era requires humanity to keep up with the times. Therefore, it is desirable for specialists in various fields to know and communicate in several foreign languages, in addition to having a perfect knowledge of their native language. For this, it is extremely important to improve the system of learning and teaching foreign languages with more modern methods and to increase the motivation to learn foreign languages.

Internet sites dedicated to learning foreign languages «Can English remain the «favorite language of the world»?», «Is a foreign language only «English»?» In several scientific and popular scientific articles written under the headings, the authors emphasize that the teaching of foreign languages should not be limited to English.

In fact, when we think of foreign languages, we think of all the languages of foreign countries, but, unfortunately, in our country, the system of pre-school and general secondary education is clearly lacking in this regard. After all, almost all state-run secondary schools have been teaching English as a foreign language until now. However, based on the needs of educational institutions, sectors and regions, today, on the initiative of the President, the urgent issue of organizing the teaching of at least 10 foreign languages - English, Russian, German, French, Chinese, Korean,

Japanese, Turkish, Arabic, Persian - has been put on the agenda.

Today, a number of activities in this regard are being carried out by the Agency for Popularization of Foreign Language Learning under the Cabinet of Ministers. In terms of language learning and teaching, teaching methods that have been effective in the experience of mature scientists of the world, as well as the introduction of a continuous educational chain on the principle of «kindergarten-school-higher education organization-enterprise» in the field of foreign language teaching, language learning methodology suitable for all levels of the population and a lot of important work is being done, such as coordinating the development of recommendations. In a short period of time, the agency has established cooperation with ministries that are the main links of the continuous education system, many foreign and local organizations operating in various fields of foreign language teaching, as well as state and non-state educational institutions, and is able to work on large-scale projects. Including the British Council, the US Embassy in Uzbekistan, the Goethe Institute in Uzbekistan, the Japanese and Korean international cooperation agencies, At Tanal Al Arabi, an organization that includes the Arabic language teaching and testing system, Istanbul Aydin University, as well as Macmillan, Oxford, Pearson, MM, Klett contacts with foreign publishing houses are established and activities are carried out in cooperation.

Also, mobile groups consisting of representatives of non-governmental educational organizations and foreign partners operating in the republic were formed by the Agency for improving the qualifications of teachers of educational organizations located in remote areas or with low indicators of foreign language teaching. Based on the «cascade» principle, these mobile groups are preparing trainers for the teaching and popularization of foreign languages in the regions, and their activities on improving the qualifications of foreign language teachers in the region were organized.

In a broad sense, postmodernism refers to changes in point of view, manifesting itself in various disciplines, such as socio-cultural, literary and social sciences, art, architecture, literature, communications and technology. In general, the shift in postmodern perception began in the late 1950s and continues to this day. Postmodernism can be associated with post-World War II humanism and the attack on capitalism.

Postmodernism came to literature in the second half of the 20th century, and in translation from Latin and French, “postmodern” means “modern”, “new”. This literary movement is seen as a response to human rights violations, the horrors of war, and post-war events. It arose from the rejection of the ideas of the Enlightenment, realism and modernism and became popular in the early 20th century. In modernism, the main goal of the author is to search for meaning in a changing world, while postmodernist writers emphasize the meaninglessness of what is happening. Dissection, black humor, interruption of events in stories, mixing of genres - these are the main features characteristic of postmodern literature. Postmodernism has many features of modernism. Both currents reject strict boundaries between art forms.

Postmodernism is a phenomenon that has received a very ambiguous assessment in English science: from enthusiastic acceptance to the most resolute denial. At the same time, postmodernism, as a way of understanding contemporary social reality, offers unexpected and original solutions to many problems that are relevant to English science and social practice. First of all, this concerns the problem of interpreting modernity as a way of existence of a society that is different from the previous one, no matter what definition it is given - postmodern, postindustrial, information, knowledge society, risk society, global. society or society of late radical modernity. Obviously, this list can be continued, as well as the justification for the absence of the specifics of modernity, sufficient to attribute to it the status of a special stage in the development of society. At the same time, each of the above concepts emphasizes certain features of modernity, in which modernity, as it seems to the adherents of these theories, is best expressed. Postmodernity in this range of concepts is exceptional in that it carries out a

radical critique of classical rationality and an attempt to create “post-epistemological” principles of cognition that are different from the classical principles, the foundations of which are only being developed today, and their verification as the foundation of a specific cognitive procedure is difficult due to the fact that any verification known to science will be carried out according to the usual classical method.

Such difficulties, however, do not “automatically” cancel the presence in postmodernism as a theoretical model for understanding modernity of heuristic value. The debunking of classical rationality as the only possible approach to understanding society and the mode of existence of scientific knowledge, on the one hand, and the construction of an alternative model for such research, on the other, deserves the closest attention, especially in connection with the crisis perceived by science, which has not bypassed sociological knowledge. . : “We often write and talk about the crisis of the positivist neo-empirical doctrine of scientific knowledge as one of the largest theoretical achievements in Western philosophy of the twentieth century... with the most immutable essence of scientific research as such.

One of the fundamental prerequisites for revising the usual epistemology was the “death” of the idea of progress. It gave rise to many studies in the sociological and philosophical Western literature, aimed at finding new foundations of social cognition associated with a different type of rationality. The variety of theoretical approaches offered by postmodernist thinkers makes it difficult to define postmodernism accurately. In its most general form, we can say that this is a set of theories that explain the replacement of modernity by postmodernity. From this, however, it follows that it is also necessary to distinguish between the concepts of «postmodern» and «postmodernism»: the first means the state of society, and the second refers to the theories that describe this state. There are so many of the latter that one and the same concept - postmodernism - denotes a whole direction of modern social thought. It should be considered as a kind of integrity, since, with all its internal diversity, it has features that are inherent only in this way of theorizing and thinking.

Particular difficulty is the definition of the chronological framework of postmodernity as a stage in the development of society. Undoubtedly, this period has not yet ended, but among researchers there is no consensus on the date of its beginning. The most radical answer to this question belongs to A. Toynbee, according to whom this happened in 1875. Those who are less decisive, but, it seems, put forward their judgments more reasonably, consider 1968, the time of the students’ performances in Paris, to be the optimal date.

The relationship between intellectual constructions, also characterized by a high level of abstraction, and the clashes between the authorities and students unfolding on the streets of Paris, of course, cannot be considered unambiguous. However, they certainly had a certain influence on the formation of social theories, in particular, of a postmodernist kind, and the attitude towards the “May Revolution” became for many years a marker by which the French intellectual was identified. That is why we can talk about the emergence of postmodernity as a new era after 1968 - students (who came, for the most part, from bourgeois families) opposed «bourgeoisness», which meant that they did not want a calm and prosperous life. they fed the life that awaited them after graduating from prestigious universities, preferring «justice» to it, no matter how bizarrely it was understood. Hardly realizing it fully, the students questioned the basic principles of the organization of Western society: democracy and the liberal economy, created on the basis of the slogan «Liberté, Égalité, Fraternité», almost a priori in its absoluteness, on which the French Republic was built. This marked the abandonment of the hitherto sacred Enlightenment model of a society of equality and justice, or, as it will be defined later, modern society.

The works of postmodernist writers amaze the imagination, erase the boundaries of genres, change ideas about the past. However, it should be noted that the classic

works of the Spanish writer Miguel de Cervantes, the Italian poet Giovanni Boccaccio, the French philosopher Voltaire, the English writer Lorenzo Stern, created in the direction of modernism, had a strong influence on postmodernism. This served as the basis for the emergence of postmodernism - parody and unusual narrative forms in the works of these authors.

The famous French scientist Jean-Francois Lyotard describes the state of science in societies that have reached the peak of development, in his work «The Postmodern State: A Summary of the Sciences» as a postmodern state. Like all currents, the emergence, rise and fall of postmodernism is not defined by exact dates. Literary scholars emphasize that the starting point of postmodern literature can be determined by important publications or the rise of literary events.

John Hawkes' *Cannibal* and Alan Ginsberg's *The Scream* were first published in 1949, *Waiting for Godot* and *Naked Lunch* in 1953, Jacques Derrida's *Structure, Sign and Play* in 1966. . scientific community or, later, in 1971, Egyptian origin.

It can be shown that such works of the American literary critic and writer Ihab Hasan as «*The Decay of Orpheus*» allow a more profound differentiation of postmodernism from modernism and that the postmodern movement has entered the stage of world literature as a literary movement.

The role of David Mitchell in expressing the ideas of postmodernism in English literature is incomparable. David Mitchell is one of the leading figures in postmodernism in the twenty-first century. He is a modern writer, one of the writers who have made a great contribution to the development of English literature with his works, and his works occupy a deep place in the hearts of readers. He participated with his works in the international project «*Library of the Future*» and took a prestigious place. David Mitchell has won the Booker Prize and the John Llewellyn Prize twice. and Mitchell is one of the authors who won the Reece Award for his debut novel *Ghostwritten* (1999) and *Cloud Atlas* (2004).

It should be noted that Mitchell's place in modern English literature is incomparable. The heroes of his works travel from one story to another, the peculiar intertextual aspects of his works are revealed more clearly. To understand the features of postmodern literature, it is useful to study the works of contemporary authors such as D. Mitchell.

The works of David Mitchell, in particular the novels *Ghostwritten*, *Dream Number 9* and *Cloud Atlas*, can be classified as postmodern literature in several ways, since the writer used postmodernist strategies in describing the events of the work. . In the course of the work, the writer "What kind of world is this? What to do then? What should I do?" tries to show the existence of truth by answering questions.

The *Ghost* by David Mitchell is a nine-story debut novel published in 1999. Each character is written as a cameo character, but they are all connected by supposed «random» events, and some of the stories are based on actual events. The attack on the Tokyo subway in 1995 is a prime example of this. In this work, the personality is reflected as an integral part of the global network. The very title of the work indicates that it describes unusual events and reflects events taking place during the postmodern crisis. The climax of the novel is portrayed by such events as the nuclear confrontation of the superpowers, concern for the future of the world and humanity. In it, the tension between the concepts of fate and chance rises to the level of the world stage and leads the reader to the conclusion that humanity is created for self-destruction.

Mitchell's second novel, *Number9dream*, written in 2001, is also one of the works created in the postmodern direction. Eiji Miyake, the protagonist of the work, expresses his figurative and real journeys and adventures in nine chapters of the work in order to realize his personality. In every chapter events related to the concepts of fantasy, memory, genre, virtual reality, memoirs, fairy tale, dream and fate are

expressed. These features are important aspects of the work and do not reflect the exact «reality». Rather, all stories are told from a certain point of view, and therefore all are described through the experiences and experiences of the narrator.[6,11]

The writer's work «Cloud Atlas» is also written in the style of postmodernism, and Mitchell creates events in it based on different models of time. This work contains several intertextual characters and also sometimes recognizes fiction as a short story based on literary conventions. An enduring interest in narrative forms stems from the political issues of the novel, reflecting a series of human crises that culminate in an ecological apocalypse. A person reading a work has the following questions: is humanity condemned for its actions throughout its history? Can't he control his future?

The leitmotif of reincarnation in the work shows the permutation of time. The concept of time is one of the important themes of this work and the three forms of time, i.e. cyclic time, linear time, and «concertina» models of time. can be observed. In the first part of the work, time is given in a linear time model, and the events in it are expressed in one system. In the following parts, a «harmonious» model of time is expressed.[7,31]

In conclusion, we can say that postmodernist views are expressed in a number of works by the English writer David Mitchell, and it is these features that are the reason for his popularization and popularization. D. Mitchell occupies a place in modern literature as the creator of works related to climate change, which is currently being developed. Postmodern fiction, reflected in his works, should be seen as a call and a warning to humanity to think about the future

REFERENCES:

1. Adams, Rachel. "The Ends of America, the Ends of Postmodernism." *Twentieth Century Literature: A Scholarly and Critical Journal* 53, no.3 (2007): 248-272.
2. Augustyn, Adam. "David Mitchell." In *Encyclopaedia Britannica*, November 30, 2015. Accessed September 1, 2016.
3. Coope, Jonathon. "The Ecological Blind Spot in Postmodernism." *New Formations* 64, (2008): 78-89.
4. Кравченко С.А. Социологический постмодернизм: теоретические источники, концепции, словарь терминов. — М.: Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России 2010. С. 12.
5. Можейко М.А., Лепин С. Дискурс // *Постмодернизм. Энциклопедия.* — Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. С. 233.
6. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М.: Интрада, 1996.
7. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция // *Философия эпохи постмодерна.* — Минск: Красико-принт, 1996. С. 34.

“ШАХРОШУБ” САЙИДО НАСАФИ КАК ИСТОЧНИК ВОСХВАЛЕНИЮ ТРУДА РЕМЕСЛЕННИКОВ

Сайитов Анвар Саемович,

Навайский государственный педагогический институт. Узбекистан

Аннотация: В данной статье рассматривается творчество мастеров-ремесленников XVII и в XVIII вв Бухары. Литература городских ремесленников получила распространение, главным образом, в срединной культурной среде, где высоко ценились чувство юмора, умение подшуутить над другими и принимать шутки в свой адрес, при необходимости зло и жестоко высмеять. Поэтому сатира и юмор в творчестве поэтов-ремесленников занимали большое место. В данной статье рассматривается творчество мастеров-ремесленников XVII и в XVIII вв Бухары и показывается существование в персидско-таджикской литературе, наряду с официальной, литературы демократической, явившейся плодом творческого труда литераторов-ремесленников. На наш взгляд, исследование литературного творчества поэтов — ремесленников необходимо продолжить, ибо неизученными ещё остаются многие его грани.

Ключевые слова: ремесло, культура, профессия, воспитание, наставник, ученик, производство, касида.

“SHAHROSHUB” SAYIDO NASAFI AS A SOURCE OF PRAISE OF THE WORK OF ARTISANS

Sayitov Anvar Saemovich,

Navai State Pedagogical Institute. Uzbekistan

Abstract: This article discusses the work of master craftsmen of the 17th and 18th centuries of Bukhara. The literature of urban artisans was spread mainly in the middle cultural environment, where a sense of humor, the ability to play a trick on others and accept jokes addressed to oneself, and, if necessary, to ridicule evil and cruelly, were highly valued. At times, writers crossed the boundaries of decency and created real obscene things, reaching the point of obscenity. This article examines the work of artisans of the 17th and 18th centuries of Bukhara and shows the existence in the Persian-Tajik literature, along with official literature, of democratic literature, which was the fruit of the creative work of artisan writers. In our opinion, the study of the literary work of artisan poets must be continued, because many of its facets remain unexplored.

Key words: craft, culture, profession, education, mentor, student, production, qasida.

САЙИДО НАСАФИЙНИНГ “ШАХРОШЎБ” АСАРИ ХУНАРМАНДЛАР МЕҲНАТИНИ МАДҲ ЭТУВЧИ МАНБА СИФАТИДА

Сайитов Анвар Саемович,

Навоий давлат педагогика институти, Ўзбекистон

Аннотация: Уйбу мақола XVII-XVIII асрларда Бухорода фаолят кўрсатган хунарманд-усталарнинг фаолиятини ёритувчи бадиий асарлар таҳлиliga бағишланган. Шаҳар хунармандлари адабиёти асосан ҳазил-мутойибани сеувчи ва кадрловчи ўртаҳол аҳоли маданиятини ўзида акс эттириб, ёмон иллатлар устидан моҳирона кулиши ҳамда ҳазиллашини назарда тутган. Шунинг учун ҳам сатира ва юмор хунарманд-шоирлар асарларида етакчи ўринни эгаллайди. Назаримизда хунарманд-шоирлар адабий ижодини ўрганиш ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ ва бу бўйича илмий изланишларни давом эттириши мақсадга мувофиқдир.

Калит сўзлар: хунар, маданият, касб-кор, тарбия, устоз, шогирд, ишлаб чиқариши, қасида.

Культурная жизнь Средней Азии в XVI-XVII вв. изучена крайне недостаточно. Одним из исследователей XIX в. Вамбери было высказано в свое время мнение даже о полном упадке культуры в этот период, что, однако, вряд ли можно признать правильным. В действительности старая культурная традиция продолжала в Средней Азии сохраняться как с XVI, так и в XVII вв. причем господствовавший класс узбеков

не только не проявлял враждебного отношения к прежним культурным традициям, но всечески стремился их продолжать и развивать.

Городская жизнь в Средней Азии в XVI в. стояла на довольно высоком уровне, особенно в Бухарском ханстве. Бухара, Самарканд, Ташкент и другие крупные города Бухарского ханства были, как уже отмечалось выше, весьма значительными центрами торговой, ремесленной и культурной жизни и лишь в XVII в. временно утратили свое прежнее значение.

Источники указывают, что очагами культуры в XVI в. являлись не только дворы феодалов и их сановников, но также значительные круги торгово-ремесленного населения Бухарского ханства.

Ремесленное производство и торговля во второй половине XVII и в XVIII в. были более всего развиты в Бухарском ханстве. Особенно высокого уровня в нем достигло текстильное производство и изготовление бумаги. Писчая бумага, выработанная в Самарканде и Бухаре, еще во второй половине XVII в. считалась лучшей в мире по своему качеству и вывозилась в Китай и европейские страны. В Бухарском ханстве было развито также кожевенное производство, изготовление холодного оружия, сосудов из бронзы и меди, производство ковров и керамических изделий. Городское ремесло Бухары отличалось значительной специализацией.

Следует отметить и то, что, вследствие имевшего место в этот период времени кризиса придворной поэзии, литературная жизнь стала иметь большое распространение среди ремесленных кругов и тем самым приблизилась к простому народу.

На литературную арену выходят Фитрат Зардуз Самарканди (род. 1657, позументщик), Сарфароз Самарканди (XVII в., рукавичник), Мулхам Бухараи (ум. 1720, палаточник), Малехо Самарканди (род. 1641, кузнец) и другие представители трудового ремесленного сословия. Крупнейший представитель литературы XVII в. Сайидо Насафи (ум. 1707) тоже был ткачом. Он учился и большую часть жизни провёл в Бухаре. Жил в бедности, отказываясь от роли придворного поэта. Зарабатывал ремеслом ткача. Хорошо знал быт и нужды ремесленников, написал немало стихов об их труде («Касыда хлебопёку» и др.).

Наряду с Фитратом Зардузом Самарканди был одним из представителей разновидности таджикской поэзии, которая появилась в среде городских ремесленников при Субханкули-хане, во времена упадка придворной и суфийской поэзии. Эта поэзия была по своему духу народной, в ней классический персидский язык сочетался с разговорной речью.

В его поэзии, жанрово богатой, высказано осуждение деспотического произвола, междоусобиц, раздиравших Среднюю Азию в 17 в. В аллегорической поэме «Сказание о тварях» поэт обличал пороки власть имущих, отдавал предпочтение труженику-муравью перед царём-львом.

Творчество Сайидо Насафи, внёсшего много нового в осмысление традиционных поэтических образов, оказало значительное влияние на развитие так называемой городской литературы, в частности жанра шахрашуб.

В произведениях поэта упоминается 212 городских профессий: ангиштсӯз, арзанкор, бандбоф, барбанд, бирёнгар, боғбон, булбулбоз, гандумкор, гилемфурӯш, гулканд, гулхантоб, гулфурӯш, дарвозабон, дасторбоф, дорбоз, дуктарош, дурудгар, заволатоб, заргар, заршӯй, зехтоб, зингар, каландгар, каллапаз, калобакор, камонгар, кисадӯз, куштингир, куҳнадуз, қабзабанд, киссахон, қолибтарош, кулфгар, мактабдор, масхидӯз, махмалфурӯш, машкоб, машксоз, мехчагар, мисгар, морбоз, мохигир, мохипаз, мӯзадӯз, мухркан, нонкаш, нонпаз, нонфурӯшобрез, ордбезосиёбон, оташгар, оташков, охангар, ошпаз, пардозгар, пахтафурӯш, подабон, пӯстиндӯз, равғангар, нишоллофурӯш, рехтагар, рифӯгар, савдогар, саллоххона, санбӯсапаз, саройбон, сарпӯш, саргарош, собунпаз, собунфурӯш, сӯзангар, тамокуфурӯш, тимбон, токидӯз, тӯкумдӯз, хаймадӯз, хамиргир, хиштпаз, халвогар, хезумфурӯш, чалпақпаз, чармгар, читгар, жигарқабобпаз, жомабоф, жомафурӯш, жуғротфурӯш, шамърез, шарбатгар, шишагар, шиликор, шустгар, яхфурӯш ит.д.

В частности в касье о хлебопёку поэт красочно отзывается:

Какие лепешки! Подобны щекам молодым!

На тело прекрасного белого хлеба глядим,—

Нежней миндаля это тесто! И нищий влюбленный

Лишается чувств, безнадежно страстью томим.

Твой хлеб подрумянен, и выпечен в меру, и мягок,
Базар оживляет торговля товаром таким...

Лепешки пред нами, как множество солнц на закате,
Как полные луны! А стойку мы с небом сравним.

О, сито и перьев пучок для верченья лепешек! —
Вращение сфер! — Я горжусь хлебопеком моим...
А в касыде живописцу Насафи воспевают труд и искусство мастера:

О, наш мастер! Так прекрасны образцы его труда,
Что китайским-живописцам не достичь их никогда!
Словно кровью соловьиной, вся ладонь обагрена, —
Будто в розу превратилась! Но рука его тверда.
Взял он кистью тростниковой у тюльпана черноту —
Подсурмить глаза живые чаши светлой, как вода.
Если мастер несравненный начинает рисовать,
Пальцы прочих живописцев каменеют от стыда.
И сердца их разъедает зависть едкая, как желчь, —
Желтой ржавчиной покрылись — это худшая беда!..

Подобно большинству современных ему поэтов, Сайидо подвизался некоторое время при дворах ханов-аштарханидов (Абдуль-Азиса и некоторых других) и писал в честь их хвалебные оды-касыды, но затем отошел от придворной жизни и порвал с традиционными темами придворной поэзии.

Среди произведений Сайидо имеются стихотворения обычного для того времени лирического или религиозно мистического содержания, а также стихотворные произведения, представляющие по своему содержанию историческую хронику различного рода выдающихся событий того времени, вследствие чего такие произведения приобретают исторический интерес.

Как видно относительно высокое развитие городских ремесел сказывалось на состоянии внешней торговли и в свою очередь стимулировалось ее ростом. Бухарское ханство вело оживленную торговлю с Ираном, Россией, Индией и Китаем. Связи с Индией были столь интенсивны, что в Бухаре образовался индийский квартал, в котором проживали купцы и ростовщики из Пенджаба и Раджпутаны.

Литература:

1. АБДУЛЛАЕВ К. Ф. Мыслители востока о педагогической профессии // Культура мира и ненасилия подрастающего поколения: ракурсы интерпретации и педагогические условия развития. – 2020. – С. 117-120.

2. Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956. С. 238.

3. Мирзоев А., Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы, Сталинабад, 1954;

4. Сайидои Насафӣ. Куллиёти осор. Матни илмӣ ва интиқодӣ бо муқаддима ва тасҳеҳи Ҷобулҳо Додалишов.- Душанбе, 1990.

5. Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhailovich Masson. History of Civilizations of Central Asia. — UNESCO, 2003. — Т. 5. — С. 712. — 934 с.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ ПО МОДЕЛИРОВАНИЮ СИНТАКСИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ОБУЧЕНИИ РОДНОГО ЯЗЫКА

Бабаева Шоира Баймурадовна,
Доцент, Бухарский государственный университет

Аннотация: деятельность учителя по моделированию синтаксических понятий в обучении родного языка в методологии, а также способность моделировать педагогическую систему и процессы, учиться адаптироваться к этому процессу стали остро необходимой потребностью современного педагога.

Ключевые слова: инновация, моделирование, подход, родной язык, синтаксическое понятие, учебный процесс, современный педагог.

ONA TILI O'QITISHDA SINTAKTIK TUSHUNCHALARNI MODELLASHDA O'QITUVCHINING FAOLIYATI

Babayeva Shoiri Baymuradovna,
Dotsent, Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: metodikada ona tilini o'qitishda sintaktik tushunchalarni modellashtirishda o'qituvchining faolligi, shuningdek, pedagogik tizim va jarayonlarni modellashtirish, bu jarayonga moslashishni o'rganish zamonaviy o'qituvchining dolzarb ehtiyojiga aylandi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, modellashtirish, yondashuv, ona tili, sintaktik tushuncha, ta'lim jarayoni, zamonaviy o'qituvchi.

ACTIVITIES OF A TEACHER IN MODELING SYNTACTIC CONCEPTS IN TEACHING THE NATIVE LANGUAGE

Babaeva Shoiri Baymuradovna,
Associate Professor, Bukhara State University

Abstract: the activity of the teacher in modeling syntactic concepts in teaching the native language in methodology, as well as the ability to model the pedagogical system and processes, learn to adapt to this process, have become an urgent need for a modern teacher.

Key words: innovation, modeling, approach, native language, syntactic concept, educational process, modern teacher.

Преподаватель управляет и контролирует усвоение учащимися содержания учебного материала, определяет уровень соответствия целям обучения. Образовательные цели, образовательные задачи, необходимые методы и способы для достижения образовательных целей, как управлять пробелами в достижении целей и общих результатов, определяет важные для образования средства, например, как использовать дополнительный образовательный материал, какую информацию собрать об учащихся, какой метод обучения следует использовать и каковы должны быть критерии оценки учащегося.

Известно, что основными отношениями в образовании являются отношения между учителем и учеником. В творческом образовании эта связь, изменив свою форму, занимает важное место. В традиционном образовании включает в себя отношения между учителем и учебником, учителем и учебным материалом, учителем и наглядным пособием, учеником и учебником, учеником и учебным материалом, учеником и наглядным пособием, которое не имеет значения и изменит форму в компьютерном образовании. С точки зрения педагога, активно проектирующего творческую деятельность учащихся, при обучении родному языку: отношения между учителем и учебником, учителем и учебным материалом, учителем и многозадачностью, с точки зрения учителя, который преподает с помощью проекта, отношения между учителем и проектом, учителем и учеником, учеником и учеником, учеником и учебным материалом действительны.

Прежде всего, остановимся на деятельности преподавателя, занимающегося проектированием. Естественно, качество образования зависит от качества проекта.

В структуре проектной деятельности наблюдаются два уровня деятельности: творческая фаза проектирования, предусматривающая создание новых знаний при воспроизведении проекта; Индивидуальный подход к проектированию, развивающий личность педагога в проекте, выполненном в школе высшей педагогики. Важно замыкать проектную деятельность в качестве профессиональной компетентности педагога, которая выражает относительный и практический подход к осуществлению педагогической деятельности и характеризует профессиональное качество. Теоретическая подготовка к проектной деятельности – требует высокого уровня комплекса навыков и компетенций в проектировании. Анализ Г. Э. Муравьевой результатов развития навыков дидактического проектирования с точки зрения предвидения; ускорить реализацию проекта; конструирование технологического процесса для удовлетворения потребности в материальном оборудовании; моделирование приобретения новых знаний об объекте.

В. А. Слостенин относится к совокупности компетенций, определяющих относительную восприимчивость педагога к проектной деятельности, обеспечивающей рефлексивного самосовершенствования педагогической деятельности; когнитивное развитие способности превышать свой методический уровень; формирующая просветительские навыки и компетенции, связанные с получением и применением информации; коммуникативные развивающие технологии устного и письменного общения; развивающую социальную компетентность, приводящую к осознанию сущности его профессиональной компетентности.

При проектировании цели образования используется передовая педагогическая технология, а содержания проектирования остается одной из важнейших проблем. Он может быть выражен в следующем виде:

- при изучении учебной программы, в первую очередь определить уровень усвоения основных понятий и спроектировать процесс обучения;
- проектирование отношения основных понятий к образовательной программе, соответствие образовательной программы, относящегося к будущей деятельности учащегося;
- проектирование методов обучения;
- проектирование уровня подготовки учащихся;
- обеспечение соответствия содержания обучения поставленной цели;
- предварительное проектирование возможности использования метода в определенной какой-то части урока, на каком-то этапе;
- проектирование уровня усвоения знаний и умений учащимися на уроках разного типа;
- проектирование использования разных методов проверки и контроля в учебном процессе;
- проектирование эффективного использования современной информации в каждом уроке;
- при подготовке текста с учебным материалом заранее отметить способ присоединения к учебному материалу, текст и прилагаемый результат;
- создание базы данных целей и задач по обучаемому предмету, проектирование ее наполнения при помощи системы оценивания и т.д.

Обучение нового материала организуется на основании свойств данного материала. Если материал небольшой по объему, целесообразно закреплять материал, не деля его на составляющие части. Если материал большой по объему, целесообразно объяснять и закреплять материал, деля его на составляющие части. Преподавание предмета по логически связанной теме приводит к возможности сознательного усвоения структуры получаемых знаний, к представлению связи этих знаний с ранее усвоенными знаниями. Проблема задачи решается учителем в процессе педагогической обработки учебного материала [1]. Как заявил наш Президент Ш. М. Мирзиёев, важная задача в этой сфере «связана с качеством образования в общеобразовательных школах, лицеях и колледжах, а также высших учебных заведениях», что требует сегодняшнее время.

В настоящее время педагогу или разработчику необходимо досконально знать комплекс коммуникационных технологий и технических систем. Таким образом, педагог является активным участником производства, вместе с тем,

педагог, являясь специалистом производства, должен выполнять и свою роль педагога. Важной задачей сейчас является обеспечение образования нашей молодежи инновационными образовательными технологиями, востребованными в образовательной среде при современном техническом обеспечении. Для этого важно, чтобы педагог отлично работал в своей области, шел в ногу со временем, досконально владел инновационной технологией обучения и был успешен в своей работе. В настоящее время традиционное обучение не отвечает запросам нашей молодежи, которые хотят такого обучения. Принимая во внимание современную глобализацию мира и стремительный рост интеллектуального развития нашей молодежи, важнейшим аспектом на сегодняшний день остается использование в методологии методов и технологий, требующих творчества и самостоятельного исследования. Самостоятельное образование или самостоятельная исследовательская подготовка осуществляется во всех этапах образовательной системы. Но такое обучение не проходит по своим правилам, поэтому оно не дает ожидаемого результата. В этом виде обучения учитель ставит перед учащимся, студентом или слушателем определенную задачу, решая сложные задачи, формулы, математические уравнения, выставляя наглядные пособия. Учащийся (слушатель) переходит не от теории к практике, как в традиционном уроке, а от практики к теории и выдвигает творческие идеи, делает собственный вывод по теме. Работа по такой технологии в школе показывает высокий эффект в образовании. В педагогике существует множество методов и технологий, требующих самостоятельной работы. Моделирование тоже является из их числа.

Культура речи формируется в результате организации мыслительной и практической деятельности учащегося в сфере литературного языка. Правила литературного языка, которые приняты всеми, и которым должен следовать говорящий на этом языке являются стандартами литературного языка. Литературный язык включает в себя лексику, строение слов, модели словообразования и словоизменения, словосочетания и правила правильного употребления предложений в данном языке.

Сущность языка в его человеческой деятельности. Речевая деятельность характеризуется тем, что один индивид передает свои рассуждения, идеи и просьбы второму индивидууму, второй индивид только понимает мнение второго индивида и отвечает на его просьбу в форме одобрения или критики. Итак, в речевой деятельности участвуют два человека: отправитель - говорящий и получатель-слушатель.

В речевой деятельности и говорящий, и слушающий опираются на слова, словосочетания и предложения. «Речевая» сила слова, словосочетания и предложения служит говорящему, а «слуховая» сила служит слушающему. Означающий «говорить» и «быть услышанным», и это живая форма языка — речь. Воспроизводимостью (письменностью) и читаемостью речи является вторая форма языка - письменная речь.

В образовании крайне важно использовать уникальную силу устной и письменной речи, опираясь на взаимосвязь языка. Обучение учащихся подбору слов в соответствии с целью речи при обучении грамматике, раскрытие смысла речи, помощь детям в приобретении умения составлять речь. Чем быстрее учащийся сможет выбрать подсказку в соответствии с целью речи, тем активнее он будет участвовать в речевой деятельности. В результате последовательного обучения учащиеся обретет навыки говорения, обеспечивающие активное участие учащихся в речевом мире. Что такое способность речи? Одной из проблем, которую сегодня изучают психологи, является вопрос личных способностей. По мнению психологов личности - это начало или синтез личного индивидуального поведения, способного удовлетворить требования разносторонней работы. Способность говорить является результатом способности общаться. Самая сложная проблема в области образования на родном языке состоит в том, чтобы овладеть навыками, необходимыми для успешного овладения языком, и создать систему обучения, которая непосредственно поддерживает развитие этих навыков.

В методике, в частности, в методике обучения русскому языку уже поставлена злободневная задача обучения учащихся навыкам говорения. К. Д. Ушинский

советовал учителю, что одной из важнейших задач обучения языкам является научить учащихся «красноречию». Он пишет: «Народный язык учит такому таланту в природе ребенка, что этот талант заставляет человека говорить»».

Легко подобрать слово по цели речи, добавить к выделенному слову заключительное предложение (вспомогательное слово), представляющее основную связь в мысли. Подбор слов в соответствии с целью, умение строить речь путем грамматического сочетания слов повышает способность говорящего. Когда человек понимает значение употребляемого им выражения, он правильно его выбирает, а когда он может правильно его выбрать, он может строить свою речь в соответствии с целью. Учитывая, что речь и слух являются психофизиологическими процессами, Т. Иванюк использовал термин «психолингвистическая способность». Значение слова связано с выражением относительного предложения, знаком предложения, действия, меры, объемом и так далее. «Всякая песня заставляет задуматься над своим смыслом, как любая песня напоминает другую песню», — писал выдающийся учёный Л. С. Выготский. «Когда определенное событие, которое проходит через сознание человека и находит свое выражение в языке, его выражение становится и объектом языка». Например: во фразе «Растения засохли» является объектом изучения биолога. Биолог интерпретирует изучаемый объект (предмет) как языковое выражение объекта — а языковед в языковом выражении (объект) интерпретирует как языковой объект. Лингвистическая категоризация человеческого сознания- речь становится активным фактором познания предметного состояния в предложении.

Использование слов в речи определяется двумя разными факторами; выбор слова по цели речи, составление предложения путем грамматического сочетания выделенного слова. Таким образом, подбор слов в соответствии с целью речи, правильное произношение слов и речи, правильное слушание являются составляющими психолингвистической способности.

Использованная литература:

1. Ушинский К.Д. Сборник педагогических произведений. – Т.: Ёқув пед давр нашр, 2009, 466 с.

2. Исследование мышления в советской психологии. – М.: Наука, 2006. – с.478

3. Выготский Л.С. В школьном обучении развитие высших психических функций. – М.: 2010, 457 с.

3. Бабаева, Ш. Б. (2022). ОСНОВНЫЕ ПРИЁМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТОДА МОДЕЛИРОВАНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА: Бабаева Шоира Баймурадовна, доцент, Бухарский государственный университет. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (6), 39-44.

4. Бабаева, Ш. Б. (2022). ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К МОДЕЛИРОВАНИЮ СИНТАКСИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ РОДНОГО (РУССКОГО) ЯЗЫКА: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.009> Бабаева Шоира Баймурадовна Доцент, Бухарский государственный университет. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (9), 73-77.

5. Бабаева, Ш. Б. (2022). МОДЕЛИРОВАНИЕ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ РОДНОГО (РУССКОГО) ЯЗЫКА. Scientific Impulse, 1(5), 617-623.

6. Babaeva Shoir, B. (2022). Modeling is a Method to Facilitate the Content of Educational Material. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 6(6), 1437-1440.

7. Бабаева, Ш. Б. (2021). ЦЕЛЕНАПРАВЛЕННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МОДЕЛИРОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ. In НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, ОБЩЕСТВО: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ (pp. 131-133).

THE SYSTEM OF BIOLOGICAL STATIVE VERBS MEANINGS OF UZBEK LANGUAGE

*Fayzullaev Muxamad Bakaevich,
Bukhara State University, c.ph.s., professor.*

*Rakhimov Muzaffar Muradovich,
Bukhara State University, senior lecturer.*

Abstract: the article discusses the features of the verbs of state in the Uzbek language, their types and functions. Biological verbs of state types of verbs were interpreted in it.

Keywords: verbs of state, verbs of biological state, sema, extralinguistics, system, main words, sememe, lexical field.

ЎЗБЕК ТИЛИ БИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТИЗИМИ

*Файзуллаев Мухаммад Бакаевич,
Бухоро давлат университети ф.ф.н., профессор*

*Рахимов Музаффар Мурадович,
Бухоро давлат университет катта ўқитувчиси*

Аннотация: Мақолада ўзбек тилида ҳолат феълларининг хусусиятлари, унинг турлари ва вазифалари тўғрисида фикр юритилган. Унда ҳолат феълли турларидан бўлган биологик феъллари изоҳлаб берилди.

Калит сўзлар: ҳолат феъллари, биологик ҳолат феъллари, сема, экстралингвистика, система, ўзак сўзлар, семема, лексик тизим.

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГЛАГОЛОВ БИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

*Файзуллаев Мухаммад Бакаевич,
Бухарский государственный университет к.ф.н., профессор*

*Рахимов Музаффар Мурадович,
Бухарский государственный университет старший преподаватель*

Аннотация: в статье рассматриваются особенности глаголов состояния в узбекском языке, их виды и функции. В нем были интерпретированы биологические особенности глаголов состояния узбекского языка.

Ключевые слова: глаголы состояния, глаголы биологического состояния, сема, экстралингвистика, система, ядерные слова, семема, лексическое поле.

Introduction. The semantic structure of a word is directly related to the meaning (sememe). Because, there is no meaning that does not have a semantic construction. Each value is «evaluated» according to its semantic structure and content. It performs a certain task in language and speech as a whole together with its sound basis - the expressive side, forming the meaningful side of a particular word. More precisely, the meaning has its own external (extralinguistic) basis as a spiritual entity — the phenomenon of consciousness. An object, a thing - phenomena of an objective being, which form the basis of each word with an independent meaning, have their own natural structure, constituent elements, each of which is reflected in the name in the language (linguistic) - in the linguistic unit (word), in the meaning of the word. The study of semantic composition (structure) words, its analysis, identification of logical

fragments of the meaning of a word, determination of the types of its components, highlighting the role and significance of each sema in the content of the meaning (sememe), identifying its relationship to other semes - finding a logical connection between the meanings (forming a semantic syntagma) - respectively, introducing words into mutually paradigmatic and syntagmatic relationships, building a chain the identification of semas that distinguish words from each other in paradigmatic relations gives an idea of my discovery. And the results of this have great scientific and practical significance for semasiology, lexicography, lexicology, linguist in general. Accordingly, it is extremely important to study separately the structure of meaning, the composition of verbs in the Uzbek language, including stative verbs.

Main part. When determining the semantic composition of the stative verbs, we relied mainly on the linguosemantic theory, on the method of its differential semantic analysis. It should be noted separately that the method of studying the meaning of this word by dividing it into components (the method of component analysis) is one of the most basic and convenient in determining the composition, structure of meaning. When analyzing the semantic composition of the stative verbs by the differential-semantic method, we used the concepts of a common (archiseme), unifying (integral) seme and differentiating (differential) seme. These semas act as a semantic measure in the study of the composition of meaning (sememe). Therefore, in order to identify and interpret words with a state meaning, we have divided the semas in the structure of the meaning of the same words into an entity: a common seme, a unifying seme and a differentiating sema. Based on them, we interpreted verbs with the meaning of the state. Common, unifying and differentiating semas are unique in the essence of attention. They interpret and «evaluate» the meaning of a word in language and in speech.

As a result of studying the meaning of the verbs of the Uzbek language by dividing them into components, it was found that this semantic field is external to the following lexico-semantic groups:

1. Verbs of continuous state.
2. Specify the verbs that are the result of the action.
3. Verbs of the state of execution.
4. Verbs of the state of action.
5. Verbs of qualification status.
6. Verbs of the figurative state.
7. Verbs of the biological state.
8. Verbs of the physiological state.
9. Verbs of mental state.

In these lexico-semantic groups, «state» will be a common seme, as well as such fragments of meaning as «continuous», «result of action», «performance», «action», «qualification», «figurative», «biological», «physiological» and «mental». it will be a unifying system.

There are relatively many verbs of the biological state expressed in the Uzbek language. They are connected with the life, growth, and development of living (inanimate) beings of broad significance, expressing in them a natural, necessary existing hereditary process-states. An important feature inherent in verbs of such a state is that the state in which they are expressed in their content will be a symbol of the status of a particular subject (being). This condition, as a permanent feature of the subject, is directly related to physical, mental processes and is brought up in dialectical relations, interaction. The biological state reflects the survival of living beings, exposure to external influences, adaptation in some conditions, the direct manifestation of hereditary traits in oneself in accordance with the situation, time, the use for the emergence of certain hereditary possibilities, «vision» in oneself. Biological stative verbs in the activity of speech are associated with humans, animals

and plants in accordance with the source of the state (object).

These verbs sometimes have a plural for components such as time, place, similarity. Verbs of the biological state consist of tuberous and conjugated verbs. The distinctive semes of the meanings of such state verbs as to die, to rot, to open, to mature, to exaggerate, to blossom, to rejuvenate, are as follows: to die - life, in a state with the end of life, to divide: my father died, I was left with tears (Balogardon). Then the remaining Bari (Alpomish) died. The girl's lover died in the war. (A.Hashimov). Meanwhile, four more cows were killed (A.Kahhar). Rot 1. Being in a fragile state: while three or more branches are self-sufficient and tender, they are emaciated, rotten (O.Mukhtarav). 2. And when it is not eaten, it looks as if it has rotted out of the hollow. Chirimok ogzaki and the written nutshka is a general nutshka specific. Open growth and being in a prominent place: tulips open on the side walls (P.Kadirav). ...

The lullabies between them opened in crimson (M.Ismaili). red, purple, pink, flowers (M. Ismaili). It is widely used in colloquial speech. Maturity is to be in an adult state in all possible ways: when a young person turns forty, it is done mentally and physically (Sh.Shamaksudav, S.Galimov). The scarecrows are ripe, the Hunter has come... the skin swells (G.Jakhangirov); maturity is more characteristic of artistic speech. «Stative», common sema, «biological», combining sema, stative verbs again have the following differentiating sema.

a) to reach the level of consumption»: to mature, to mature. According to the source of these distinctive verbs of the semantic state, the plant is often associated with a fruit tree, wet fruit, reflecting a sign of a hereditary condition perceived by their visual perception. Fixed-state verbs express the degree of quality of the subject, i.e., having reached the state of consumption, matured, which can be used. Fixed-state verbs are formed from root verbs and have the following logical expression in the sentence.

To mature -1.Be ready to eat: fabulous grapes drowned when rare guarded the garden (S.Yunusov). Father, look at that quince, the smell captures the universe, It has been so ripe: -said the straw rider (M.Ismoili). In the grid of a large garden, the fruit of which was drowned, there was a bathtub with a marble dome (P.Kadyorov). During this time, rice was cooked, stung, crushed (G.Gulam).

2. Division in the grown-up state: mulberry twigs ripen in the hosts (M.Ismailiy). The words mature and mature are interchangeable; their main, unifying meaning is the same. At this time, in the meaning of maturing, the level of character of the subject becomes obvious, which is mainly characteristic of colloquial speech. The additional value is neutral from the point of view of the dye. In the quoted sentences, the word «mature» is used in the literal sense of the word «head», but it is mainly characteristic of the book style. Also, the meaning of the word mature has positivity in terms of emotional expressiveness. The degree of the sign expressed in the meaning to mature is more abstract than the degree of the sign expressed in the meaning to mature. Also, a sign-a sign expressed in the word mature, refers both to the appearance of the object and to the interior, taste-to taste, the level of consumption, is common to them. The meaning of the word maturity is more related to the features of the shape of the object - its appearance.

Verbs of a biological state with a formal meaning express mainly a sign of a state perceived by the visual perception of plants such as a barren tree, a certain part of it, a flower, grass. They denote a trait inherent in the subjects as a sign of an important condition. At the same time, the object acquires a certain external, formal appearance. This formal sign, appearance is characterized by the fact that the subject has ceased to be viable, active, responsive, «alive» - has lost its positive appearance, the negative attitude has turned into a defiant form, appearance. These differentiating verbs of the semantic state form a semantic group of root verbs.. They manifest themselves in the following meanings of the words: to wither-to be in a state of complete cessation of growth, bruises, flowering, such as: here are seven years when the water reached the Naimanchi vein, and the soul entered the withered tree (A.Mukhtor). If there is no water ... trees wither

(S.Yunusov). The yard is large, the flowerbed is lighter in the middle, all the flowers have dried up from thirst, only the rooster flower (A.Kahhor). d) “need for water”: thirst, thirst, thirst, thirst, thirst, thirst. This differentiation is the source (subject) of the sign of the state expressed in the semantic verbs of the state, and mainly people, sometimes animals and plants participate in it. Such verbs of state denote the need of living beings for water, aspiration-thirst for water, a state of need for water. These are units of semantic group-members of a paradigm consisting mainly of derived verbs.

They will have such a structure as an adjective-La, a noun-SA, a noun-SIRA. The verbs of the logically expressive case «thirst for water» are as follows: Chankamok (to be thirsty) - to be in a state of thirst for water, tea: My mum suffers every day or every other day: first the rooster is thirsty, and then the drop of his hands is pulled (A.Kahhor). Early in the morning I ate something salty, It made me be thirst (Mirmukhsin). Gulamjan came with thirst (M. Ismaili). - Polvon, be quick-witted, I am thirsty, camels are thirsty too (Olmos Botir). Thirst is a chankok, requiring a lot of water x, to be on the penis: the cocoon is in a hurry, the melon is in a hurry, the lips at home are puffing with their breasts (Zulfiya). Chullamok (Desolate)-to be in a state of thirst, thirst: the taste of the one who eats himself will be different, because you came from the city of chullamoq (F.Musajonov). Semurg went to the river, sipping water, clapping his hands and flapping his wings (Kh, Olimjan). Suv samoq (to be thirsty)-to demand water, to be in a state of thirst: in azan there is a habit of waking up from thirst (A.Kahkhor). If you are thirsty my boy what shall I do (Balogardon). On the one hand, the day is hot, and on the other-a person is excessively dehydrated, does not bleed from being given water (Sh.Shomaksudov, S. Dolimov). Dehydration is a frequent need for water, being in a state of thirst: a person tries to reach for the pan-coolness, appetite disappears, a person often feels thirsty (voice of Uzbekistan). The units of the semantic paradigm belong to the Family «thirst for water» - synonymous in general component, thirst in stylistic possibilities neutral-the leader of the synonymous series - which is widely used both in literary language and in colloquial speech. The possibilities of meaning are wide-it is used both in relation to humans, and in relation to animals, and sometimes to plants. In the meanings thirst, to be thirsty, thirsty, need to drink. Especially, this a little bit excess in the meanings of tashnamok, suvsiramok (need to drink, to be thirsty). That is, the demand, the need for water in these words is high. These include is comparatively in the meanings of chullamoq and suisamok in the meanings of signs. But if we compare them with each other, then the level of character in the sense of the desert is somewhat higher. Thirst, to be thirsty, thirsty, need to drink are used in speech less often, more bookish.

Conclusion. In addition, the dialect is characterized by chullamoq, suvsamoq. Suv siramok (need to drink, to be thirsty) by pronunciation, usage, “dimmer”, “newer” has not completely lost its color. This is probably why it is used very rarely. Suv samoq is rich in semantic possibilities, uses a lot, is easy to pronounce, “smoothly”, stylistically it is logically related to chanqamoq (to be thirsty) in the semantic group. So, the biological stative verbs are related independent in the semantic field of “state”, semantic verbs by the expression of the hereditary status sign of living beings in the form of a cardinal and fictitious verb, by the transport of a hereditary message (concept) in content.

References:

1. Kasimova R.R. O‘zbek to‘y va motam marosim folklori matnlarining inglizcha tarjimasida etnografizmlarning berilishi: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T., 2018. – 252 b.
2. Fayzullaev M. Sravnitel’no-tipologicheskie osobennosti leksiko semanticheskix grupp glagolov psixicheskogo sostoyaniya v russkom i uzbekskom yazykax. Diss. ...kand. filol. Nauk. Tashkent – 1994.
3. Fayzullaeva R. K probleme peredachi natsional’nogo kolorita v xudojestvennom perevode: Diss. ... kand. filol. nauk. – T.: IYaL ANRUZ, 1972. – 225 s.;
4. Rasulov R. O‘zbek tilidagi holat fe’llari va ularning oblegator valentliklari. Toshketn. 1989.

ФОРМИРОВАНИЕ ДВУЯЗЫЧИЯ И МНОГОЯЗЫЧИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

*Сайдахметова Дилрабо Хасановна,
Преподаватель Межфакультетской кафедры русского языка Чирчикский
Государственный Педагогический университет*

Аннотация: Многообразные и продолжительные контакты между значительными контингентами разноязычного населения СССР, национально-русское двуязычие не могли не привести к возникновению и развитию многочисленных и сложных процессов языкового взаимовлияния вообще и не наложить заметного отпечатка на устную узбекскую речь в частности.

Ключевые слова: русский язык, коммуникация, передача информации, заимствованные слова, межъязыковое общение, заимствовать, заимствование.

FORMATION OF BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN UZBEKISTAN

*Saidakhmetova Dilrabo Khasanovna,
Lecturer at the Interfaculty Department of the Russian Language Chirchik State
Pedagogical University*

Abstract: Diverse and prolonged contacts between significant contingents of the multilingual population of the USSR, national-Russian bilingualism could not but lead to the emergence and development of numerous and complex processes of linguistic mutual influence in general and leave a noticeable imprint on oral Uzbek speech in particular.

Key words: Russian language, communication, information transfer, borrowed words, interlingual communication, borrowing, borrowing.

O'ZBEKISTONDA IKKI TILLILIK VA KO'P TILLILIKNING SHAKLLANISHI

*Saidaxmetova Dilrabo Xasanovna-Fakultetlararo rus tili kafedrasida o'qituvchisi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

Annotatsiya: Sobiq Sovet respublikalarining ko'p tilli aholisining muhim kontingentlari o'rtasidagi xilma-xil va uzoq davom etgan aloqalar, milliy-rus ikki tillilik, umuman olganda, lingvistik o'zaro ta'sirning ko'plab va murakkab jarayonlarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib kelishi va og'zaki o'zbek nutqida sezilarli iz qoldirishi mumkin emas edi. ayniqsa.

Kalit so'zlar: rus tili, aloqa, axborot uzatish, o'zlashtirilgan so'zlar, tillararo muloqot, qarz olish, qarz olish.

ВВЕДЕНИЕ. Уникальным свойством речи билингва является использование им в речи на одном языке лексических единиц другого языка. В речи билингва мы можем наблюдать не только индивидуальное использование средств двух языков, но и зависящий от их лингвистического вкуса своеобразный отбор этих средств, не только собственную систему комбинаций средств двух языков, но и личное тяготение к одному из двух языков. Зачастую это приводит к тому, что, например, часть русских слов в узбекской речи принимает различные семантические формы в зависимости от породивших их экстра-и собственно лингвистических факторов. Другая часть - воздействует на «кристаллизацию» новых способов выражения каких-либо значений, например, значений модальности.

В настоящей работе речь пойдет о влиянии русского языка на узбекский, проявляющемся в ненормированной устной речи. Необходимо отметить, что

влияние русского языка на узбекский на уровне устной речи еще редко является предметом специального исследования. Чаще всего встречаются лишь попутные замечания об использовании русских слов в узбекской речи.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Создавшееся положение объясняется, по-видимому, тем, что устная обиходно-бытовая речь представляет собой далеко не лучший образец речи с точки зрения нормированного литературного языка, «конгломерат различных языков», скрепленный индивидуальной волей говорящего. Но от того, что мы не будем замечать какого-то явления, оно не перестанет существовать.

Данная проблема еще не была предметом диссертационного исследования, поскольку по устоявшейся традиции (восходящей к языковому пуризму) такая речь считается испорченной (отклонением от нормы).

Слова второго языка, употребляемые в ненормированной устной речи, относились к окказионализмам, то есть индивидуальному или даже случайному словоупотреблению. Такая установка не позволяла исследователям увидеть системные факторы, связанные не только с особенностями второго, но и особенностями родного языков. Кроме того, социологическая трактовка ненормированной устной речи, в которой употребляются слова второго языка, как испорченной, вызывает заранее негативное отношение к ее лингвистическому изучению.

В действительности, изучение этого явления представляет несомненный интерес прежде всего с лингвистической точки зрения, так как позволяет вскрыть не выявленные ранее механизмы контактирования языков. Изучение этого явления оказывается важным и с социологической точки зрения, так как позволяет более правильно отнестись к нему и по-научному оценить его с точки зрения перспективы. [1, 17 стр.]

МЕТОДОЛОГИЯ. Изучение письменной речи не может дать тех же результатов, что и изучение устной речи, так как первой отражается уже устоявшееся, полностью или частично вошедшее в систему языка, заимствованное им. В печать обычно попадает то, что отстоялось в сознании носителей заимствующего языка. В печатной продукции, рассчитанной на большую аудиторию, все иноязычные слова вначале проходят сквозь мозг пишущего, и если не всецело, то во многом носят отпечаток авторского мировоззрения и мышления, его отношения к описываемым событиям и потому выполняют, как правило, стилистическую функцию. В устной речи, рассчитанной на узкий круг, слова второго языка употребляются довольно часто и их употребление не ограничивается стилистическими потребностями. Поэтому механически переносить требования, предъявляемые к употреблению русских слов в письменной речи на устную значит не объяснять существующего процесса, а уподоблять друг другу различные явления. [2, 15 стр.]

Конечно, с точки зрения нормы и культуры речи, использование русских слов в устной практике должно пресекаться. Но в этом явлении существует своя системность, которую необходимо знать и учитывать. Изучая этот процесс, одинаково важно как не переоценить его, так и не недооценить его роль в общем процессе взаимовлияния языков, тем более, что этот процесс приобретает многообразные формы, и сведение их к одному типу не дает правильного представления о его действительной сущности и значимости.

Известно, что в различные периоды контактирования народов существуют различные по своему характеру и по своей интенсивности связи, которые оставляют разного рода следы в их языках. Поэтому контактирование языков в каждый данный момент своего существования представляет собой своеобразное явление, которое необходимо описать и объяснить. Составить представление об этом явлении можно лишь наблюдая за тончайшими нюансами живой

устной речи двуязычных индивидов. Именно поэтому анализ этого явления с социальной и лингвистической точек зрения позволяет правильнее к нему отнестись. Такой анализ позволяет во много раз быстрее и точнее установить основные направления влияния одного языка на другой.

Русские слова функционируют в узбекской устной речи. Но как их встречает узбекский язык? Как он их модифицирует и как модифицируется сам?

Для того, чтобы ответить на эти вопросы, необходимо изучать явления разговорной устной речи. Они лучше всего отражают процесс контактирования русского и узбекского языков как бы на микроскопическом уровне, где происходит масса процессов, которые иногда, быть может, бесследно исчезают, прежде чем исчезнуть, оставляют после себя след в узбекском языке. Многие изменения в узбекском языке происходят благодаря именно этому процессу проникновения русских слов в узбекскую устную обиходно-бытовую речь.

Употребление слов второго языка в родной устной речи тлеет большие социально-психологические основания, поэтому явления устной речи необходимо рассматривать на социально-психологическом фоне культурной и лингвистической жизни. И лишь исходя из этого, можно рассматривать перспективу этого явления и давать ему оценку. [3, 11 стр.]

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ. Факты живой речи нуждаются в интерпретации с психологической, конкретно-ситуативной и целевой, социальной и лингвистической точек зрения, несмотря на то, что все они слиты и трудноразличимы.

Ценность исследований явлений этого порядка заключается в том, что русские слова, проникающие в узбекскую устную речь, не обязательно закрепляются в языке, но очень часто способствуют дифференциации значений и локализации употребления соответствующих им слов узбекского языка и дифференцируют свое значение сами в соответствии с требованиями узбекского языка.

Мы сознательно не ограничиваем анализ однородным речевым коллективом, а анализируем слова, которые проникают в речь не определенной социальной группы, а в более широкие слои, независимо от принадлежности человека к той или иной социальной группе. Весь анализируемый фактический материал был собран в городе Ташкенте и в Ташкентской области в 1979-1983 годах.

Мы не ограничиваем анализ ни возрастной, ни профессиональной принадлежности информантов. В противном случае, если используемые в узбекской устной речи русские слова рассматривать в прямой зависимости от названных условий, мы получим лишь социально-языковую физиономию говорящего лица. Эту цель преследует обычно язык художественных произведений. Но в художественной литературе эта проблема непосредственно связана с эстетическим аспектом и используется как прием, позволяющий «зримо» воспроизвести перед читателями личность героев. Перечисленные характеристики информантов являются лишь исходным импульсом, порождающим появление русских слов, но сами по себе свойства информантов не являются причиной появления русских слов в их речи. Они лишь поддерживают эту возможность, являются для нее почвой, определяют особенности употребления русских слов.

Если же рассматривать использование русских слов в узбекской речи определенной социальной группы, то необходимо будет различать два типа общности речи: 1) общность речи всех говорящих данной подгруппы; 2) общность русских лексических элементов, которая выявляется при анализе языковых навыков у каждого отдельного говорящего. Эти навыки в конечном итоге и определяют частотность употребления русских слов и регулярность их использования. [4, 11 стр.]

Если бы закрепление русского слова в узбекской речи зависело от частотности

его употребления в той или иной социальной или возрастной группе, то почему узбекские слова, более частотные по своему употреблению до знакомства с русским языком, не вытесняют русские слова в самом начале их проникновения в узбекскую речь? Поэтому можно утверждать, что русские слова закрепляются в узбекской речи благодаря каким-то иным причинам.

В работе, подобной нашей, ни в коем случае нельзя смешивать стихийные особенности речи одного индивида с общей тенденцией употребления русских слов в узбекской устной речи. Поэтому мы сразу же оговариваемся, использование русских слов характеризует установки говорящих, но не всегда их родной язык. У говорящего расчет на употребляемое русское слово не тот, что на слово своего языка. На русское слово ложится другая нагрузка. Оно выполняет другую функцию.

В своей работе мы придерживаемся традиции, связывающей лексические проникновения из одного языка в контактирующий с ним другой язык с двуязычием носителей заимствующего языка. Мы исходим из принципа объективного существования в узбекской речи русских слов и из принципа их своеобразного преломления под влиянием структуры родного языка. [5, 15 стр.]

ВЫВОДЫ. Контактное взаимодействие языков стало в настоящее время «одной из самых острых и сложных проблем, связанных с языковой практикой в многонациональной стране. Успех практической деятельности во многом зависит от правильного ее научного обоснования». Изучение особенностей языковых контактов - одна из актуальнейших проблем современного языкознания. Она должна быть подвергнута самому тщательному изучению именно в нашей стране, так как именно в СССР сложились наиболее благоприятные условия как для самого взаимовлияния языков, так и для наблюдения за этим процессом. Сама историческая действительность, дружественное взаимодействие наций и народностей нашей страны определяют формы и способы взаимодействия многочисленных языков народов Советского Союза и пути их функционального объединения и разграничения. Изучение этих процессов и даже некоторое воздействие на их течение - важная научно-лингвистическая и культурно-политическая проблема нашего времени.

Литература:

1. Аврорин В. А. Двуязычие и школа // Проблемы изучения двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972. 125 стр.

2. Блумфилд Л. Язык / пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат. М.: Издательство «Прогресс», 1968. 608 с.

3. Бабушкина В.В. Двуязычие: проблемы определения. 44 стр.

<https://cyberleninka.ru/article/n/dvuyazychie-problemy-opredeleniya>

4. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / пер. с англ. яз. и комм. проф., д. филол. н. Ю. А. Жлутенко. Киев: Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1979. 264 с

5. Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 11(65): в 3-х ч. Ч. 3. 66 стр.

<https://www.gramota.net/materials/2/2016/11-3/18.html>

“KECHA VA KUNDUZ” ASARINING BILVOSITA VA BEVOSITA TARJIMALARIDA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLAR

Kasimova Ra'no Raxmatulloevna
doktorant (DSc), f.f.f.d. (PhD), dotsent. Buxoro Davlat Universiteti, ingliz adabiyotshunoslik kafedrasida

Alimova Vaziraxon Baxtiyorovna
Buxoro Davlat Universiteti, ingliz adabiyotshunoslik kafedrasida 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Dunyo miqyosida xalqlarning o'zaro siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy hamkorligi kundan kunga kuchayib borayotgan davrni tarjimasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Tarjima turli xalqlar orasida o'zaro aloqa yaratish, ularning hayotidan voqif bo'lish uchun juda zarur, chunki g'ofilik milliy mahdudlikka olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun ham tarjima xalqlarni bir-biriga bog'lovchi xalqa, madaniyat va fanni rivojlantiruvchi va boyituvchi vosita, o'zaro hamkorlik va hamjihatlikka asos soluvchi ko'priq deb hisoblanadi. Shuningdek, tarjima xalqlar o'rtasida do'stlik va hamkorlik o'rnatilishi, ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashuvi, madaniyat, san'at va adabiyotning bir-biriga ta'siri hamda tillarning boyishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada ham "tarjimashunoslik" termini mazmun - mohiyati, mustaqillikdan so'ng tarjimashunoslik sohasida amalga oshirilgan o'zgarishlar, bevosita va bilvosita tarjimalarda lingvokulturologik xususiyatlar haqida fikr yuritilgan, Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani o'zbek, rus va ingliz tilidagi variantlari misolida amaliy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, bevosita tarjima, bilvosita tarjima, tilmoch, aslyat, til vositalari, lingvokulturi xususiyatlar, madaniy tushunchalar.

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS IN INDIRECT AND DIRECT TRANSLATIONS OF THE NOVEL «NIGHT AND DAY»

Rano Raxmatulloevna Kasimova
Doctoral student (DSc), Associate Professor (Ph.D.) Bukhara State University,
English literature department

Alimova Vaziraxon Bakhtiyorovna
Bukhara State University, English literature department, master's student

Abstract. Without translation, it is impossible to imagine an era when the political, economic, cultural, and scientific cooperation of people on a global scale is increasing day by day. The translation is crucial for establishing mutual communication between different people and getting acquainted with their life because a lack of information could lead to narrow-mindedness. Therefore, translation is a tool that connects peoples, develops and enriches culture and science, as well as a bridge that lays the foundation for mutual cooperation and solidarity. Translation also plays an essential role in establishing friendship and cooperation between people, accelerating scientific and technological development, influencing culture, art, and literature on each other, and enriching languages. Moreover, this article discusses the essence of the term "translation", and examines the changes and new approaches in the sphere of translation after the independence period, the linguacultural features of direct and indirect translation, in an example of the novel "Night and day" by Abdulhamid Cho'lpon.

Keywords: Translation, direct translation, indirect translation, translator, source text, expressive means, lingua-cultural peculiarities, cultural concepts.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ В КОСВЕННЫХ И ПРЯМЫХ ПЕРЕВОДАХ РОМАНА «НОЧЬ И ДЕНЬ».

Рано Рахматуллоевна Касимова

*Докторант (DSc), доктор философии по филологическим наукам, доцент,
Бухарский государственный университет, кафедра английской литературы*

Алимова Вазирахон Бахтияровна

*Бухарский государственный университет, кафедра английской
литературы, магистрант*

Аннотация. Без перевода невозможно представить себе эпоху, когда политическое, экономическое, культурное и научное сотрудничество народов в мировом масштабе возрастает день за днем. Перевод важен для налаживания взаимного общения между разными народами, для ознакомления с их жизнью, ведь непонимания может привести к отрицательным результатам. Вот почему перевод считается инструментом, соединяющим народы, развивающим и обогащающим культуру и науку, а также мостом, закладывающим основу для взаимного сотрудничества и солидарности. Также перевод играет важную роль в установлении дружбы и сотрудничества между народами, ускорении научно-технического развития, влиянии культуры, искусства и литературы друг на друга, обогащении языков. В этой статье рассматриваются термин «переводоведение», изменения и новые подходы в сфере перевода после независимости, лингвокультурные особенности прямого и косвенного перевода на примере романа Абдулхамида Чулпана «Ночь и день».

Ключевые слова: Перевод, прямой перевод, косвенный перевод, переводчик, исходный текст, экспрессивные средства, лингвокультурные особенности, культурологические концепты.

Kirish. Tarixiy voqealar oqibatida turli xalq va qabilalar dunyoning har tarafga tarqalishib, bir-biridan uzoqlashish, aloqalar uzilishi kuzatiladi. Biroq yangi muhit xalqning turmush tarzi, madaniyati va tiliga ta'sir etib, taraqqiydan boraveradi. Oradan ma'lum davr o'tishi bilan bir vaqtlar bir xalqdan paydo bo'lgan qabilalar tilida o'zgarishlar ro'y berib, bir qabila kishilari boshqa bir qabila kishilarining tilini yaxshi tushunmaydigan bo'lib qolishadi. Minglab asrlar davomida shu qabilalar o'z davlat tiliga, o'z madaniyatiga, o'z adabiyotiga ega davlatlarga aylangan bo'lsada, davrlaroshda davlatlar orasida aloqa o'rnatish zaruriyati tug'iladi. Natijada xorijiy tillarni o'rganishga, o'zga madaniyat hayoti bilan tanishishga urinishlar kuzatiladi. Shu o'rinda Jaloliddin Rumiyning til bilish xususidagi masalidan ko'chirmani fikrimiz dalili sifatida keltirib o'tishni joiz deb bildik:

Ham biyo, k-inro ba angure dihem".

U arab Gufto: "Maozolloh lo,

Man inab xoham, pa angur, ey dago.

On yake k-az turk bud, Guft: "Ep ko'zum,

Man namexoham inab, xoham uzum.

On ki rumi bud, guft: «In qilro

Tark kun, xoham man istofilro» .

Masal turli fors, arab, turk va grek xalq vakillarining topgan pullariga sotib olmoqchi bo'lgan narsalari ustida tortishuvlari xususidadir. Jumladan, fors yigit "angur" olish istagini bildiradi, arab esa "inab" xoxlaydi, turk "uzum" desa, grek "istofil" xarid qilamiz, deb turib oladi. Ko'p tillardan xabardor bir yigit ularning jonlariga oro kirib, tortishuvlariga barham berish maqsadida topib olgan pullariga uzum sotib olib beradi. Qizig'i shundaki, tortishuvlarning zamirida uzum so'zini o'z

ona tilida bayon etgani sabab, bir-birini tushunmagan bu to'rt kishining aslida niyati bir, hammasi uzum mevasini xarid qilishni istagan. Demak, bir tilda gaplashadigan xalq uchun til – aloqa vositasi, turli xil tillarda so'zlashadigan davlatlar orasidagi tarjima – aloqa ko'prigi, degan xulosaga kelish mumkin.

“Tarjima tushunchasining ma'nosi juda keng. Bir tildan ikkinchi tilga badiiy adabiyot: she'r, dramatik va nasriy asarlar, fanning turli-tuman sohalariga doir ilmiy va ilmiy-ommabop kitoblar, diplomatiya hujjatlari, rasmiy qog'ozlar, siyosiy arboblarning maqolalari va notiqning nutqlari, gazeta materiallari, boshqa-boshqa tillarda so'zlashuvchi, “tilmoch”ning xizmatiga muhtoj bo'lgan kishilarning suhbatlari tarjima qilinadi, kinofilmlar o'g'iriladi”. Tarjima oldiga ikkita talab qo'yiladi:

1. Asliyatta ifodalangan fikr tarjimada ham to'liq, aniq va ta'sirchan tarzda o'z aksini topishi zarur;

2. O'g'irilgan til me'yorlariga mos kelishi shart.

Tarjima jarayonida ikki holat yuz beradi:

1. Tarjima qilinayotgan asarni dastavval tushunish, aniqlash va talqin qilish kerak. Bu ona tilida sodir bo'ladi – bunda tarjima unsurlari yuz beradi.

2. Tarjima qilish uchun asar o'g'irilayotgan tilda muvofiq ifoda vositalarini topish lozim. Bular: so'z, so'z birikmalari, grammatik shakllar.

Tarjima qilinayotgan matn yoki nutqning qandayligidan qat'iy nazar, bir tildan boshqasiga o'g'irilayotgan har qanday tarjima uchun umumiy bo'lgan ikki holat bor:

1. Tarjimonning maqsadi asl nusxa tilidan xabari bo'lmagan kitobxonni o'sha asar matni bilan iloji boricha to'la, mukammal tanishtirish;

2. Tarjima qilish muayyan til vositalari bilan ifoda etilgan narsani boshqa til bilan aniq va to'la ifoda etish.

O'zbek adabiyotining ingliz tiliga qilingan ilk tarjimalari Alisher Navoiy asarlari bilan bog'liq. E. Fitzjerald buyuk mutafakkirning “Lison ut-tayr” dostonini ingliz tiliga tarjima qilgan va u 1899 yil AQShning Boston shahrida nashrdan chiqqan. Shu asarning nasriy bayoni esa Kanadalik Garri Dik va o'zbek tarjimashunos olimi N.Qambarov hamkorligida ingliz tiliga o'g'irilgan. Robert Deveruks tomonidan “Muhokamat ul-lug'atayn” risolasi tarjima qilingan va 1966 yilda Aqshda kitob holida bosilib chiqarilgan. O'zbekiston “Vatan” jamiyati Alisher Navoiy hikmatlarini Margaret Bettli tomonidan qilingan tarjimasini chop etgan. 1961 yilda Toshkentda nashr qilingan “O'zbekiston gapiradi” nomli inglizcha to'plamda Navoiyning g'azallari, ruboiylari, hikmatlaridan namunalar hamda “Farhod va Shirin” dostonidan parchalar kiritilgan.

Yaqin-yaqingacha xorijiy tillardan o'zbek tiliga yoki o'zbek tilidan xorijiy tillarga adabiyotlar rus tili orqali bilvosita tarjima qilingan. Aksar hollarda adib yoki shoirning yubileyi yoki adabiy kunlari, umuman olganda, biror sabab bilan tarjimaga qo'l solingan. O'zbekiston Respublikasi ilk prezidenti Islom Karimovning 2010 yil 26 fevraldagi “O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi huzurida ‘Ijod’ fondini tashkil etish to'g'risida”gi qaroriga muvofiq O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi oldiga “... xalqimizning qadimiy tarixi, boy madaniyati, asriy an'ana va qadriyatlarini tarannum etilgan, milliy ma'naviyatimizning mazmun-mohiyati teran badiiy ifodasini topgan mumtoz va zamonaviy adabiyotimizning munosib namunalarini xorijiy tillarga tarjima qilish hamda jahon axborot tarmog'ida keng targ'ib etish” muhim vazifa qilib belgilangan. Bunday vazifa ijodkorlarni ilhomlantirib, adabiyotimizning badiiy pishiq asarlarini ingliz tiliga O'zbekiston Milliy universiteti tarjimashunoslik yo'nalishi bosh o'qituvchilari O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi bilan hamkorlikda tarjima qilinishiga sabab bo'ldi. Bunday kitoblar sirasiga Abdulla Qodiriy “O'tgan kunlar”, Pirmqul Qodirov “Yulduzli tunlar”, O'tkir Hoshimov “Dunyoning ishlari”, Tilab Mahmud “Omonat dunyo”, To'lqin Hayit “Vafo malikasi”, Odil Yoqubov “Ulug'bek xazinasi”, Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek “Navoiy”, Pirmqul Qodirov “Xumoyun va Akbar”, Tohir Malik “Shaytanat” (1-tom), Muhammad Ali “Sarbadorlar”, Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon”, Cho'lpon “Kecha va Kunduz” asarlari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 19 maydagi PQ-5117-son qarorida “...davlat tilidan xorijiy tillarga va xorijiy tillardan davlat tiliga professional tarjima qilish uslubiylarini yaratish hamda ushbu yo'nalishda mutaxassislarining malakasini oshirishda ko'maklashish” zarurligi

haqida uqtirdi. Shuning uchun ham hozirda bebaho asarlarimiz o‘zbek tilidan xorijiy tillarga, ayniqsa ingliz, nemis, fransuz, koreys, rus, xitoy va boshqa tillarga bevosita tarjima qilinmoqda. Bu albatta biz uchun quvonarli holat, chunki asliyatdan qilingan tarjimalarda milliylik, xalqimizning urf-odat va an‘analari aniqroq, yaqqolroq ko‘rinadi.

Germaniyalik tarjimon Rolf Kloepfer “Tarjima – ijodiy yozuv, ammo tasodifiy ravishda qayta yozish emas; bu yozuvchining ijodidir” deb ta’rif keltirgan. Shunday ekan tarjima asliyat matnini shunchaki boshqa tilga o‘girib qo‘yish emas, agar shunday bo‘lganda google translation – gugal tarjimon platformasi dunyodagi barcha tarjimonlar o‘rnida qo‘llanilgan bo‘lardir.

Tarjima murakkab hodisa, unda tarjimon o‘girayotgan asarining ruhi, xalqning madaniyati bilan tanishadi asl asar muallifining ijodini, mahoratini, uning yozish strategiyasini o‘rganib chiqadi. Tarjima qilingan asarda o‘zining izini qoldiradi. Asliyat matni tarjima tiliga bilvosita o‘girilsa, asar badiiyatining o‘zgarish darajasi yuqoriroq bo‘ladi, chunki tarjima yo‘qotish ham demakdir.

Odatda, asarlar o‘zbek tiliga rus tili orqali yoki o‘zbek tilidan rus tiliga so‘ng boshqa jahon tillariga o‘girilgani hammaga ma’lum. Jumladan, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanini Abdulhamid Ismoil tomonidan rus tiliga o‘girilgan «Ночь и день» asari bilan solishtirish tarjimadagi yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish imkonini yaratadi. Rus tili vositasida ingliz tiliga ag‘darilgan asarning bevosita o‘zbek tilidan ingliz tiliga qilingan tarjimalari bilan o‘zaro chog‘ishtirish esa bevosita tarjimaning bilvosita tarjimadan ustunligini namoyon etadi.

Asliyatda: “Har yil keladigan bahor sevinchi yana ko‘ngillarni qitiqlay boshladi. Yana tabiatning dildiragan tanlariga iliq qon yugurdi...”

Rus tili tarjimasida: «И снова сердца почувствовали радость наступающей весны. И снова ожила продрогшая природа, и в стволах деревьев побежала тёплая кровь...»

Ingliz tili tarjimasida: “The joy of spring which comes just once during a year, again started to fulfill hearts with happiness. Again, the nature got alive slowly...”

Yozuvchi tabiatni jonlantirib, uning dildiragan tanlariga iliq qon yugurtiradi. Tarjimon Abdulhamid Ismoil “dildiragan tanlariga” iborasini “продрогшая природа” tarzida ifodalab, “в стволах деревьев” so‘z birikmasini qo‘shib qo‘yadi. Bunda tabiat bilan bir qatorda daraxtlar ham jonlantirilgani kuzatiladi.

Xuddi shu misralarning ingliz tili o‘girmasida esa tarjimon “dildiragan qalblarda” so‘z birikmasini tarjima qilishda qiynaladi va uni shunchaki tushurib qoldiradi, natijada “Yana tabiatning dildiragan tanlariga iliq qon yugurdi”gapi o‘zining ta’sir darajasini yo‘qotib, oddiygina “Again, the nature got alive slowly” bo‘lib qoladi. Ingliz kitobxonlari uchun bunday ifoda usuli tushunarli bo‘lishi mumkin. Biroq asliyat manbai va tarjima variantlari solishtirilganda badiiy ifoda vositalarining turlicha tasvirlanishi yoki tushurib qoldirilgani kuzatiladi.

Asliyatda: “Erkakning gullik do‘ppisiga tegmay, yalang ayollar bilan, ularning sochlari, gajaklari va ro‘mol popuklari bilan hazillashib o‘ynagan salqin shabada ... ko‘klam nash‘asi bilan sho‘xlik qiladi”.

Rus tili tarjimasida: «Прохладный ветерок резвится с женщинами, с их косами, платками, подолами платьев».

Rus tili tarjimasida asarning asliyat matnida shabadaning sho‘xlik qilganini tasvirlash maqsadida keltirilgan “erkakning gullik do‘ppisiga tegmay”, “ko‘klam nash‘asi” singari tasvirlar tushirilib qoldirilib, shabadaning ayollar, ularning soch popuklari, ro‘mollari, ko‘ylak etaklari bilan sho‘xlik qilgani ta’kidlangan. Vaholanki, manba til matnida shabada ayollar bilan oynagan, ko‘klam bilan sho‘xlik qilgan.

Ingliz tili tarjimasida: “The grasses started to blossom...the wind, which did not dare to touch the headwear of men and was playing with women’s hair, was blowing... the wind was enjoying the pleasure of spring”.

O.Muminov va A.Xamidovlar tomonidan qilingan ingliz tili tarjimasiga e’tibor qaratilsa, unda “gullik do‘ppi, yalang ayollar, gajaklar, ro‘mol popuklari, hazillashib o‘ynagan salqin shabada, ko‘klam nash‘asi, sho‘xlik” so‘zlari tarjimadan butunlay yo‘qolgan milliy ruhda yozilgan ko‘klam nash‘asi bilan sho‘xlik qiladi parchasi shamol bahor rohatidan quvnayapti deb tarjima qilingan.

“Kecha va Kunduz” romani asosiy qahramoni Razzoq soʻfi obrazi xarakter xususiyatini yoritib beruvchi quyidagi misralarga eʼtibor qaratamiz:

Asliyatda: “Qish faslida boʻlsa askari kechasi uxlaydi. Bir siqim kun bor, uxlab oʻtkazsam Qashqardan ham olis qish kechasini qanday oʻtkazaman. Uyqu – umrning tanobi”.

Rus tili tarjimasida: «Зимой он обычно спит ночами. Он говорит так: «День столь маленький, что умещается в горсточку. Если я просплю его, то как тогда коротать долгую, как Кашгар, зимнюю ночь? Сон – это сила жизни!»

Ingliz tili tarjimasida: “Sufi is interesting human being. In summer he likes to stay in special building constructed for helmets only, but in winter he prefers to sleep long. He considers: “Sleep is a miracle that lengthens man’s life”.

Asliyatdagi “bir siqim kun” soʻz birikmasi kunlarning qish faslida qisqaligini ifodalab kelgan boʻlsa, rus tilida “День столь маленький, что умещается в горсточку”, yaʼni kun juda kichkina va u bir siqim (kaftga) sigʻadi deb oʻgirilgan, ingliz tilidagi tarjimada esa bu ibora tarjimonlarga qiyinchilik tugʻdirgan, natijada tushirib qoldirishga qaror qilingan. “Bir siqim kun” birikmasini shunchaki “день становится короче” deb berish ham mumkin edi. Shuningdek, “uyqu – umrning tanobi” iborasi rus tilida “Сон – это сила жизни” (Uyqu – umrning kuchi), ingliz tilida “Sleep is a miracle that lengthens man’s life” (Uyqu kishi hayotini uzayturuvchi moʻjiza) deb oʻgirilgan. Oʻzbek tilining izohli lugʻatidan tanob soʻzining oʻz va koʻchma maʼnolarini koʻrib chiqib, uning “yoʻl, hajm va shu kabi jihatdan qisqartmoq, kamaytirmoq” maʼnosi mavjudligi aniqlandi. Koʻrinib turibdiki, tanob leksemasining kuch tarzida oʻgirilishi fikrlar qarama-qarshiligini yuzaga keltirgan. Har ikkala tarjimada Razzoq soʻfi obrazi tushunarsiz yoritilgan, rus tilida soʻfi shundoq ham qisqa kunlarni uyquda oʻtkazsam, uzun kechalarni qanday oʻtkazaman deydiyu, oxirida uyqu – umrning kuchi deb oʻz fikriga oʻzi qarshi chiqadi. Biroq Qashqar toponimi qish kechalarining uzunligiga qiyoslanib, долгая, как “Кашгар, зимняя ночь” tarzida hech qanday izohlarsiz keltirilgan. Ingliz tilida esa yana maʼno oʻzgartirilishiga duch kelamiz, tarjimonlar vaziyatdan chiqish maqsadida asliyatda berilgan gaplarni maʼnosini oʻzgartirib ifodalashgan. Biroq yuqorida berilgan misollardan koʻrinib turibdiki, tarjimonlar yozuvchi qoʻllagan mazmun-mohiyat umuman teskari anglashilgan va tarjimada shu teskari mazmun ifoda topgan.

Asliyatda: “Otasi kirib kelgandan keyin Zebining koʻnglida oʻynagan iztirob va hayajonlar Razzoq soʻfining “Nima bu qiyomat!” degan qiyomatidan kuchliroq edi. Sovuq bir soʻfining nazdida, bu qadar vahimali koʻringan oddiy va tabiiy bir bolalik oʻyini qafas darichasining ochilishini kutgan vaqtida darichaga kattakon bir qulf urilayotganini koʻrgan bir qushning iztirobidan kam boʻlarmidi?”

Ingliz tili tarjimasida: “The trouble exalted after her father’s coming was stronger than cry of Razzok Sufi, ‘cause that trouble was like the sorrow and fear of bird looking in man who closing it into box without any merry. Not only Zebi got afraid of him, but also Salti was frightened deeply of his cry. All of sudden sounded. Both were in good temper playing with each other and cruel Sufi interrupted their joy like sudden wind in the quiet garden, shivering and falling all leaves from the tree down so, sorrows occurred in their eyes expression.

Ingliz tilida berilgan tarjmani aslyiat bilan solishtirganimizda, undagi vaziyatni tasvirlab beruvchi “Sovuq bir soʻfining nazdida, bu qadar vahimali koʻringan oddiy va tabiiy bir bolalik oʻyini...” jumalari “cruel Sufi interrupted their joy like sudden wind in the quiet garden, shivering and falling all leaves from the tree down so” deb tarjimada berilgan, “qafas darichasining ochilishini kutgan vaqtida darichaga kattakon bir qulf urilayotganini koʻrgan bir qushning iztirobidan kam boʻlarmidi?” esa “‘cause that trouble was like the sorrow and fear of bird looking in man who closing it into box without any merry”, yaʼni bezovtalik sababi qushning qaygʻu va qoʻrquv bilan uni qafasda qulflayotgan kishiga quvonchsiz qarashiga mengzatilgan. Undan tashqari tarjimonlar aslyiatdagi maʼnoni kuchliroq ifodalash uchun unga Saltining iztiroblarini ham qoʻshadi. Yuqoridagi aslyiat va tarjima matnlarida tasvir vositasi turlicha boʻlsada, asl asrdagi fikr kitobxonga tushunarli qilib tasvirlangan. Ammo Razzoq soʻfining tabiatini, Zebining his-tuygʻularini yoritib beruvchi ushbu tasvirlar asarning rus tili tarjimasida tushirilib qoldirilgan. Holbuki, bunday tasvirlar Razzoq

soʻfining badjahl inson ekanligini, qizining esa begʻubor qalbida tugʻyon urayotgan hissiyotlarini koʻrsatadi.

Tarjimon oldida turadigan eng asosiy vazifalardan biri asliyatdagi badiiyatni imkon doirasida saqlab qolish boʻlsa, yana bir muhim vazfasi asardagi milliylikni tarjima tilida toʻgʻri talqin qilish hisoblanadi. Saltanat, Zebi va bir necha qizning aravada xirgoya qilgan “Yor-yor” qoʻshiqlari, oʻzbek xalqining milliy qoʻshiqlaridan biri sanaladi. Aravadagi qizlar Zebini qoʻshiq kuylashga koʻndira olmagach, uning yaqin dugonasi Salti “Yor-yor” qoʻshigʻini kuylashni boshlaydi va uni ruhlantiradi. Nikoh toʻyi marosimlarida uzatiladigan qizga atab kuylanadigan ushbu qoʻshiq hech bir qizni befarq qoldirmaydi.

Asliyatda:

Chakan koʻynak yarashar

Kelinchakka.

Chakan koʻynak yengiga

Tut qoqaylik...

Rus tili tarjimasida:

Платье к лицу невесты в печали.

Мы этому платью в рукав

нарвём шелковицу...

Asiyatda keltirilgan “Chakan koʻynak yarashar kelinchakka” gapini tarjimon rus tiliga “Платье к лицу невесты в печали” deb tarjima qiladi, yaʼni “chakan” soʻzining rus tilidagi tarjimasida deb “печаль” soʻzini beradi. Aslida “chakan” soʻzi Andijon viloyatining dialektiga xos boʻlib, u “yengi keng va bezatilgan, uzun, milliy koʻylak” ni anglatadi. Keng yengli uzun koʻylak kelinchakka yarashadi maʼnosida berilgan misra gʻam-gʻussaga botgan kelinga koʻylak yarashadi tarzida ifodalangan. Turmushga chiqayotgan qiz ota-onasining uyini tark etayotganidan, qizlikdan kelinlik ostonasiga qadam qoyayotganidan xafa boʻlishi tabiiy, biroq uning toʻyda kiyadigan chiroyli kiyimini gʻamli damlarida kiyiladigan koʻylak deb berish erish tuyuladi. Ingliz tili tarjimasida esa bu milliy qoʻshiq tushurib qoldiriladi, faqatgina qoʻshiq boshlanishidan oldin Salti xirgoyi qilgan qoʻshiqning birgina satri tarjima qilingan xolos:

“Without waiting for girl’s reply Salti begin: The longest longest tow rope...” shu berilgan qisqa misrada argʻamchi soʻzi mashinalarni shatakka olish uchun ishlatiladigan ruscha trost soʻzi orqali oʻgirilgan, holbuki, argʻamchi bolalar oʻynaydigan ingichka ip.

Aravakash Oʻlmasjon kuylagan qoʻshigʻidan nolib, quvnoqroq qoʻshiq kuylashini talab qilgan qizlar, “Biz suv boʻlmasa tayammumga yaraydigan ashulachilardan” degan javob olishadi. Yigitning bu javobidan aravada shunday qoʻshiqchi turganda mening kuylashimga hojat ham yoʻq degan ishorani tushunamiz, ingliz tilidagi tarjimada bu misralar “Singing for me is only hobby: nothing else” deb tarjima qilingan. Aslida tayammum soʻzining maʼnosi suv boʻlmaganda tuproq bilan poklanish deganidir, biroq mazkur parchani tarjima qilishda tarjimonlar chuqurlashib oʻtirmasdan, shunchaki boʻsh vaqtimda shugullanadigan mashgʻulotim maʼnosida tarjima qilib, qisman boʻlsada kitobxonga mazmun ochib beriladi. Asliyat matnidagi badiiyat, milliylik batamom yoʻqoladi. Oʻlmasjonning xirgoyisini ifodalab kelgan. Yosh yigit koʻnglidagi chiqayotgan samimiy soʻzlarning qogʻozga oʻrab, imo-ishoralar orqali yetkazishi asliyat matnining lingvokulturologik jihatini namoyon etadi. Rus tilida xuddi shu mazmun-mohiyatni anglatuvchi «На безрыбье и рак рыба» singari ekvivalenti mavjud, ammo tarjimon bu soʻzlarni tushurib qoldirishni afzal koʻrgan.

“Kecha va kunduz” asaridagi qizlarning qishloqqa yetib kelib, aravadan tushishi, ularni qoʻriqlashga kelgan kampirning aravada uxlab qolishi hamda Zebining qariyani ohistalik bilan uygʻotish bilan bogʻliq voqealar tasvirida xalqimizga xos milliy xususiyat namoyon boʻladi.

Asliyatda: “Zebi kampirni sekingina uygʻotadi: Enajon, turing, kelib qoldik!

Enajondan xabar boʻlmadi. Zebi oʻsha past ovoz bilan yana bir bor uygʻotdi. Enaxon hali ham jim edi. Aravaning oldi tomonidan kelib aravakash ham yordamlashdi”.

Ingliz tili tarjimasida: “While girls were getting off from the cart Zebi had awaken the old woman. -Granny, wake up, we got to the place! However, the granny was still quiet. Zebi had repeated previous actions again. Now, after no reply to Zebi’s attempt, the cart-driver hurried to help.”

Rus tili tarjimasida: «Зеби попыталась её тихонько разбудить: Матушка, вставайте, приехали! Матушка молчала. Подошёл арбакеш и стал помогать».

Zebining qariyaga enajon deya murojaat qilishi bevosita uning tarbiyasi bilan bog'liq. Xalqimizda har bir oilada tarbiyalanayotgan qiz va o'g'il bolaga o'zidan kattani hurmat, kichikni izzat qilish, xushmuomala bo'lish, sabrlik o'rgatiladi. Mana shu enajon murojaati ingliz tili tarjimasida ingliz xalqining madaniyati nuqtai nazardan "granny" deb, rus tili tarjimasida rus madaniyati nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda "матушка" tarzida o'girilgan.

Asardagi Miryoqub va Noyib to'raning suhbatiga e'tibor qaratamiz.

Aslyatda: "Ha, qo'ying, to'ra, odamni xafa qiladigan gaplarni gapirmaylik. "Ertaning g'amini eshak yeydi. Ertaga xudo poshsho egam..."

Rus tili tarjimasida: «Хорошо, господин, давайте не будем о том, что нас печалит. «Ишак скорбит по завтрашнему дню», - говорят у нас. Завтра даст бог наш белый царь».

Ingliz tili tarjimasida: "Yes, you are right, tura. Let's we do not make us upset with bad news. Tomorrow king is only God."

Aslyatda keltirilgan "Ertaning g'amini eshak yeydi", "Ertaga xudo poshsho egam" singari frazeologik birliklar rus tilidagi «Ишак скорбит по завтрашнему дню», «Завтра даст бог наш белый царь» muqobillari yordamida tarjima qilingan.

Ingliz tilida esa "Ertaning g'amini eshak yeydi", frazeologik brikmasi "Tomorrow king is only God" deb o'girilgan, bu bilan tarjimonlar ertaga nima bo'lishi faqat xudoga ayyon demoqchi bo'lib, so'zma-so'z o'girganda ertaning qiroli faqat Olloh, degan jumlaning qo'llashadi.

Xulosa. Cho'lponning "Kecha va kunduz" asaridagi ruhiyat, ijtimoiy munosabatlar, xarakterlar to'qnashuvi, siyosiy qarashlar, mafkuraviy-axloqiy holatlar romanning badiiyatini namoyon etadi. Aslyat tilidagi har qanday asar boshqa tilga tarjima qilinar ekan, o'zga til xususiyatlaridan kelib chiqib, asar badiiyatining muayyan darajada o'zgarishiga olib keladi, o'ziga xos qiyinchiliklar tug'diradi va natijada yo'qotishlar yuz beradi. Bu kabi muammolarni hal etish tarjimondan katta bilim va mahorat talab etadi. Mohir tarjimonlar tomonidan ingliz tiliga bevosita o'girilgan o'zbek asarlarining bilvosita tarjimalari bilan qiyoslab tahlil va talqin qilinishi tarjimashunoslik sohasidagi yangicha yondashuvlarni va nazariyalarni boyitish barobarida o'zbek millati, madaniyati, adabiyoti va an'analari bilan xorijlik kitobxonlarni tanishtirish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1292-son 2010 yil 26 fevraldagi "O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi huzurida "Ijod" fondini tashkil etish to'g'risida"gi qarori. <https://lex.uz/docs/-1676453?ONDATE=28.07.2012>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5117- son 19.05.2021 yildagi "O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi huzurida "Ijod" fondini tashkil etish to'g'risida" qarori. <https://lex.uz/docs/-5426736>

3. Abdurahobov M. (2021). O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, – 235 b.

4. Cho'lpon A. (2000). Kecha va kunduz. – Toshkent.: Sharq, – 141 b.

5. Jaloliddin Rumi. (1963). Az kitobi "Hikoyatkhoi khalqii" Masnavi*. – Dushanbe: Nashriyoti davlati Tojikiston, – 345 s.

6. Muminov O.M., Khamidov A.A. (2014). Night and Day. – Toshkent.: O'zbekiston, – 183 b.

7. Rolf K., Shaw Ph. (1981). Intra- and Intercultural Translation // Poetics Today. – Duke University Press, – Vol. 2, No. 4 – pp.29-37.

8. Salomov G. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, – 198 b.

9. Salomov, G. (1983). Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, – 235 b.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

ШКОЛЬНОЕ РУКОВОДСТВО: ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИРЕКТОРА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Закирова Мадина Ринатовна,

*Доцент кафедры «Информационно-образовательные технологии», PhD
Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хоразмий*

Аннотация. Качественное образование является одной из наиболее важных жизненных ценностей. Анализ документов, определяющих политику в сфере народного образования свидетельствует о необходимости оценивания деятельности директоров общеобразовательных школ. Школьное руководство является приоритетным направлением в образовательной политике. В исследовании обсуждается роль директора общеобразовательной школы в улучшении качества образования и способах оценивания деятельности директоров общеобразовательных школ. Приводятся результаты исследования по выявлению показателей и критериев оценки эффективности директоров школ.

Ключевые слова: директор школы, оценка, оценивание, показатели эффективности, эффективность деятельности директора общеобразовательной школы

SCHOOL MANAGEMENT: EVALUATION OF THE PERFORMANCE OF THE DIRECTOR OF A COMPREHENSIVE SCHOOL IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Zakirova Madina Rinatovna,

PhD, Associate Professor of the Department of Information and Educational Technologies, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

ABSTRACT. Quality education is one of the most important life values. An analysis of the documents that determine the policy in the field of public education indicates the need to evaluate the activities of directors of general education schools. School leadership is a priority in educational policy. The study discusses the role of the principal of a general education school in improving the quality of education and methods for evaluating the activities of directors of general education schools. The results of a study on identifying indicators and criteria for evaluating the effectiveness of school directors are presented.

Keywords. school director, assessment, evaluation, performance indicators, performance efficiency of the director of a general education school

MAKTAB RAHBARIYATI: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI UMUMTA’LIM MAKTABI DIREKTORI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Zakirova Madina Rinatovna,

*Muhammad al - Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
“Axborot ta’lim texnologiyalari”, kafedrasi dotsenti (PhD)*

Annotatsiya. Sifatli ta’lim hayotning eng muhim qadriyatlaridan biridir. Xalq ta’limi sohasidagi siyosatni belgilaydigan hujjatlarni tahlil qilish umumta’lim maktablari direktorlarining faoliyatini baholash zarurligini ko’rsatadi. Maktab rahbariyati ta’lim siyosatida ustuvor yo’nalish hisoblanadi. Tadqiqotda umumta’lim maktabi direktorining ta’lim sifatini yaxshilashdagi roli va umumta’lim maktablari direktorlarining faoliyatini baholash usullari muhokama qilinadi. Maktab direktorlarining samaradorligini baholash ko’rsatkichlari va mezonlarini aniqlash bo’yicha tadqiqot natijalari keltirilgan

Kalit so’zlar: maktab direktori, baholash, samaradorlik ko’rsatkichlari, umumta’lim maktabi direktorining faoliyati samaradorligi

Введение. Сегодня инновационное развитие системы образования вызывает необходимость в подготовке компетентных управленческих кадров с креативным потенциалом. Проблема развития кадрового потенциала образовательных организаций обозначена и в Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года [5]. В ней указывается на потребность в управленческих кадрах для системы народного образования. В последние годы в стране ведется системная работа по повышению качества и эффективности системы образования и воспитания, особое внимание уделяется проблеме эффективности проводимой школой образовательных реформ, целью которой является повышение качества образования [7]. Результат деятельности современной общеобразовательной школы зависит прежде всего, от того, какой руководитель стоит во главе ее управления. Ключевой фигурой, от которой зависит эффективность проводимой школой образовательных реформ, является директор школы.

Европейская комиссия определяет школьное руководство как один из наиболее важных школьных факторов, влияющих на то, насколько хорошо ученики учатся [9, 43]. Влияние руководителей школ определяет «дух школы, мотивацию учителей, глубину их непрерывного профессионального обучения и качество преподавания и обучения» [9, 36].

Эффективная оценка руководителей школ влияет на других школьных сотрудников в их собственной работе, чтобы она была успешной [10].

В Указе Президента Республики Узбекистан «Об утверждении национальной программы по развитию народного образования в 2022 — 2026 годах» определена задача внедрения в практику проведения оценки знаний и навыков кандидатов на должность директора школы и по результатам выдачи им сертификата менеджера [6]. Актуальным является и вопрос эффективности деятельности директоров общеобразовательных школ.

Целью исследования является рассмотреть школьное руководство и выявление взаимосвязи между показателями эффективности деятельности школ и ее директоров.

Директора общеобразовательных школ должны оцениваться по прозрачным и объективным стандартам, основанным на непредвзятых источниках данных. Ключевые принципы оценки директоров общеобразовательных школ включают прозрачность, объективность, надежность и формирующий подход.

Данное исследование направлено на достижение следующих задач:

- выявить взаимосвязь между показателями эффективности деятельности школ и ее директоров;

- определить показатели и критерии, характеризующие хороших директоров общеобразовательных школ, а также изучить передовой опыт, который будет полезен для разработки эффективной модели оценки деятельности директоров общеобразовательных школ Республики Узбекистан.

Обзор литературы. 1.1. Функции директора общеобразовательной школы

Функции директора общеобразовательной школы зависят от законов и правил, регулирующих систему образования, частью которой является общеобразовательная школа.

В Республике Узбекистан, согласно профессиональному стандарту директора общеобразовательной школы, директор выполняет пять трудовых функций, а именно:

1. Развитие общеобразовательного учреждения и управление учебно-воспитательным процессом

а. Выполняет функции современного, сильного и мотивированного лидера, организует непрерывное развитие общеобразовательного учреждения с целью улучшения успеваемости, повышения уровня воспитанности учащихся.

б. Выполняет обязанности менеджера, обеспечивающего мобилизацию и эффективное распоряжение финансовых, материальных и кадровых ресурсов для достижения намеченных целей.

в. Заботится об улучшении качества знаний и воспитания, а также успеваемости учащихся, способствует полноценной реализации возможностей каждого ученика

г. Обеспечивает создание безопасной и поощрительной учебной среды, разрабатывает формы мотивации учащихся для улучшения качества знаний

2. Забота о собственном профессиональном развитии, а также о профессиональном развитии учителей

a. Непрерывное развитие профессиональных достижений

b. Способствует профессиональному развитию учителей, создает благоприятную, конструктивную и поощрительную среду

3. Управление персоналом

a. Управляет персоналом, современными методами управления

b. Организует деятельность по подбору и расстановке кадров на основе принципов и современных методов управления человеческими, финансовыми и материальными ресурсами

c. Разрабатывает и осуществляет систематическое поощрение и мотивацию персонала

4. Делопроизводство и отчетность

a. Обеспечивает наличие системы делопроизводства, основанной на принципе соответствующего закона, прозрачности и публичности, а также исполнение всех нормативных и директивных документов в установленные сроки, в соответствии с существующим порядком

b. Обеспечивает ведение доброкачественной отчетности в установленные порядком сроки, в соответствии с существующим законодательством

5. Отношения/сотрудничество с родителями и общественностью

a. Обеспечивает участие родителей и других представителей общественности в жизни учреждения, осуществляет сотрудничество с различными организациями

Каждая из представленных трудовых функций определяет требования и содержание профессионального развития директора общеобразовательной школы, задавая направление его профессионального обучения, и комплекс профессиональных компетенций.

Директора общеобразовательной школы можно рассматривать как мост между школой и обществом и как ключевого агента в достижении образовательных целей школы [3,12].

При оценивании деятельности директора общеобразовательной школы необходимо чтобы все эти обязанности учитывались в процессе оценки.

1.2. Компетенции директора общеобразовательной школы

Для того, чтобы выполнять вышеупомянутые обязанности, директора общеобразовательных школ должны развивать ряд компетенций, способностей и навыков. В Квалификационных требованиях к руководящим кадрам народного образования [4], выделены следующие компетентности:

1) Развитие коммуникативных умений;

2) Информационно-коммуникационные технологии и медиа грамотность в управлении;

3) Саморазвитие, непрерывное профессиональное развитие;

4) Ответственность и гибкость в управлении;

5) Вопросы внедрения инклюзивного образования;

6) Правовые вопросы в управлении;

7) Управление образованием;

8) Финансовые и экономические вопросы в управлении.

1.3. Оценка эффективности деятельности директоров общеобразовательных школ

Прежде чем приступить к рассмотрению показателей оценки эффективности деятельности директоров общеобразовательных школ, необходимо определить понятие «оценка эффективности директора общеобразовательной школы».

Под эффективностью директора школы Иванов М.А., Ершова Н.В. понимают форсированность его профессиональных компетентностей в управлении школой: в управлении процессом образования, его обеспечении необходимыми условиями, в управлении результатами образовательного процесса [1]. Также в своем исследовании они приводят индикаторы, которые позволяют измерить показатели мониторинга эффективности руководителя образовательной организации. Как отмечают авторы исследования, предложенные индикаторы характеризуют компетенции в области управления образовательным процессом, обеспечения условий, управления образовательными результатами, которыми должен владеть эффективный директор

школы.

В Руководстве по оценке руководителей школ [8] предложены рекомендации по оценке руководителей школ, которые могут быть адаптированы к конкретным условиям отдельных систем образования.

Государственная инспекция по надзору за качеством образования при Кабинете Министров Республики Узбекистан в соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан № 345 от 3 июня 2021 г. «О мерах по определению рейтинга общеобразовательных учреждений среднего и среднего специального образования» проводит мониторинг эффективности деятельности общеобразовательных учреждений.

Целями определения рейтинга являются:

□ формирование здоровой конкурентной среды среди общеобразовательных учреждений среднего образования;

□ повышение положения и статуса руководителей и педагогов общеобразовательных учреждений среднего образования в обществе, адекватная оценка их труда, материальное поощрение, основанное на эффективности их деятельности;

□ усиление деятельности органов местного самоуправления, направленной на повышение качества образования в своих регионах.

В задачи определения рейтинга входят - ежегодный мониторинг эффективности деятельности общеобразовательных учреждений среднего образования, представление аналитических данных о деятельности имеющих низкие показатели в уполномоченные органы и организации в сфере образования; по результатам рейтинга оценивается деятельность директоров [2].

В Положении о порядке определения рейтинга общеобразовательных учреждений определены следующие критерии:

1. Уровень подготовленности и качество образования выпускников общеобразовательных учреждений по общеобразовательным предметам

1.1. уровень образовательной готовности выпускников по общеобразовательным предметам (на основе баллов, полученных выпускниками 11 классов при поступлении в высшие учебные заведения)

1.2. уровень качества образования выпускников (исходя из веса поступивших в вузы среди выпускников 11 классов)

2. Показатель уровня знаний учащихся общего среднего образовательного учреждения

3. Показатель уровня владения иностранными языками учащихся общеобразовательной организации

4. Индикатор качества (компетентности) педагогов общеобразовательной организации

5. Показатель уровня владения иностранными языками учащихся общеобразовательной организации

6. Результаты социального опроса

7. Духовно-воспитательная и воспитательная среда в общеобразовательном образовательном учреждении (на основе работы, проведенной в рамках пяти инициатив, выдвинутых Президентом Республики Узбекистан).

Проблема эффективности общеобразовательных учреждений среднего образования частично решается через выявление соответствия результатов её деятельности аккредитационным показателям, частично через выстраивание различных рейтингов общеобразовательных учреждений, однако этого не достаточно для инновационного развития образовательной организации и всей системы образования. Анализ результатов мониторингов деятельности общеобразовательных учреждений среднего образования показывает, что эффективность их деятельности во многом определяется новаторским потенциалом управленческого и педагогического персонала, эффективностью деятельности директоров образовательных учреждений.

В работе Закировой М.Р. и Даминовой Ш.К. [11] проведено исследование по определению показателей прозрачной и справедливой оценки эффективности деятельности директоров средних общеобразовательных школ Республики Узбекистан. В ходе исследования представлены показатели оценки эффективности деятельности директоров школ, сгруппированные по группам:

- Первая группа собирает информацию в направлении профессионализма директора общеобразовательной школы;
- Вторая группа собирает информацию в направлении достижений результатов за время руководства школой;
- Третья группа содержит информацию в направлении профессионального саморазвития и результатов инновационной деятельности [11].

На основе исследования [11] определены критерии, позволяющие измерить данные показатели (Таблица 1).

Таблица 1. Ключевые показатели эффективности деятельности директора общеобразовательной школы

№	Показатели эффективности деятельности директора общеобразовательной школы	
	Показатели	Предлагаемые критерии
1.	Оценка эффективности профессионализма	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наличие высшего образования 2. Стаж руководителя 3. Квалификационная категория 4. Повышение квалификации 5. Наличие государственных наград 6. Сертификат оценки управленческих навыков руководящего персонала «Золотой фонд»
2.	Оценка эффективности достижений за время руководства	<ol style="list-style-type: none"> 7. Участие учащихся в Республиканских и Международных олимпиадах и конкурсах 8. Участие в соревнованиях и конкурсах между учебными заведениями (Конкурс «Самая благополучная школа», «Современная школа», «Лучшая школа по обучению иностранным языкам») 9. Участие педагогических кадров школы в олимпиадах 10. Результат национального рейтинга 11. Уровень успеваемости учеников 12. Уровень приема выпускников в высшие учебные заведения 13. Оценка работы директора педагогическим коллективом школы, членами наблюдательного совета и родителями
3	Оценка эффективности профессионального саморазвития, популяризация труда и результатов инновационной деятельности	<ol style="list-style-type: none"> 14. Популяризация опыта управленческой работы директора 15. Освещение деятельности школы в СМИ 16. Национальный или международно-признанный сертификат о знании языка 17. Участие в различных советах, проектах 18. Участие в инновационных проектах 19. Поиск средств вне бюджета (маркетинг) 20. Сотрудничество с международными и республиканскими организациями по развитию учебного заведения и повышению качества образования

Методология. В исследовании раскрыта актуальность проведения оценки эффективности деятельности директора общеобразовательной школы. Анализ документов, определяющих политику качества в сфере народного образования, свидетельствует о необходимости оценивания деятельности директоров

общеобразовательных школ. В исследовании представлены показатели эффективности деятельности директора общеобразовательной школы и определены критерии, позволяющие измерить данные показатели.

Исследование проводилось со стороны Национального исследовательского института профессионального развития и обучения педагогов новым методикам имени А. Авлони в рамках проекта «Портал формирования резерва учителей и директоров школ»

Исследование было направлено на рассмотрение функций и компетенций школьного руководства, а также определение показателей и критериев характеризующие хороших директоров общеобразовательных школ, а также стратегии, источники данных и передовой опыт, которые полезны для разработки эффективной модели оценки директоров общеобразовательных школ Республики Узбекистан.

Анализ и результаты

Эффективность деятельности директоров общеобразовательных школ в данном исследовании понимается как комплексная характеристика, позволяющая отличать лучшие образовательные практики (эффективные директора) от средних, которые демонстрирует средние либо низкие показатели эффективности деятельности директоров общеобразовательных школ.

Эффективность деятельности директоров общеобразовательных школ можно описать с помощью трех ключевых показателей: достижений в направлении профессионализма директора общеобразовательной школы, результатов за время руководства школой, профессионального саморазвития, и результатов инновационной деятельности.

Выделенные показатели эффективности деятельности директора общеобразовательной школы прошли экспертную оценку в лице педагогического коллектива, директоров школ и родителей на предмет определения степени важности исследуемых показателей.

Данные оценки представлены на диаграмме 1.

Диаграмма 1. Определение ключевых показателей эффективности деятельности директора общеобразовательной школы

Оценка эффективности директоров общеобразовательных школ

характеризуется следующими признаками:

□ **Формирующий подход:** оценка директоров общеобразовательных школ связана с обучением, будущим профессиональным развитием и возможностью улучшить свою работу.

□ Оценка директоров общеобразовательных школ представляет собой непрерывный процесс.

□ **Эффективная оценка директоров общеобразовательных школ** вдохновляет других школьных сотрудников на их собственную работу для ее успешного выполнения [10].

□ **Важность самооценки:** Участие директора общеобразовательной школы в процессе оценки способствует его/ее самоувлечению и обучению.

Конечной целью оценки директоров общеобразовательных школ должно быть улучшение преподавания и обучения, а также улучшение школьного опыта для учащихся.

Заключение

В статье была исследована проблема оценки эффективности деятельности директора общеобразовательной школы, а также сформулированы критерии оценивания деятельности директора общеобразовательной школы.

Проведенный анализ исследований измерения эффективности деятельности директоров общеобразовательных школ позволил выделить ключевые группы показателей, которые позволят в процессе оценки отделить эффективных директоров общеобразовательных школ от низкоэффективных директоров, а также послужит мотивирующим компонентом к эффективной управленческой деятельности и послужит основой для отображения траектории развития директора общеобразовательной школы. Директора общеобразовательных школ могут использовать систему оценки как часть постоянного процесса развития.

По итогам проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

1. Школьное руководство и оценка директоров общеобразовательных школ являются ключевым аспектом для улучшения образования и развития школы.

2. Директора общеобразовательных школ должны оцениваться через прозрачные и объективные стандарты, основанные на непредвзятых источниках данных.

3. Оценка директоров общеобразовательных школ должна иметь следующие характеристики: прозрачность, объективность, надежность, формирующий подход.

4. Оценка эффективности деятельности директоров общеобразовательных школ может и служить основой управления качеством образования.

Список литературы (References)

1. Иванов М.А., Ершова Н.В. Региональный мониторинг эффективности руководителей образовательных организаций как основа управления качеством образования // Проблемы современного педагогического образования. 2020. №69-3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnyy-monitoring-effektivnosti-rukovoditeley-obrazovatelnyh-organizatsiy-kak-osnova-upravleniya-kachestvom-obrazovaniya>

2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 345 от 3 июня 2021 г. «О мерах по определению рейтинга общеобразовательных учреждений среднего и среднего специального образования»

3. Закирова М.Р. - Профессионально-управленческая компетентность директора средней общеобразовательной школы и её специфика // XXVIII Международная научно-практическая телеконференция «Advances in Science and Technology» // Москва, 2020, С. 18-20

4. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг буйруғи Халқ таълими ходимларини узлуксиз касбий ривожлантириш малака ошириш

курсларининг ўқув режаси, ўқув дастури ва малака талабларини тасдиқлаш тўғрисида, 2021 йил 28 июндаги 193-сон буйруғи (3 Илова)

5. Указ Президента Республики Узбекистан от 29.04.2019 г. № УП-5712 «Об утверждении Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года»

6. Указ Президента Республики Узбекистан от 11.05.2022 г. № УП-134 «Об утверждении национальной программы по развитию народного образования в 2022 — 2026 годах»

7. Указ Президента Республики Узбекистан от 06.11.2020 г. № УП-6108 «О мерах по развитию сфер образования и воспитания, и науки в новый период развития Узбекистана»

8. Cammack, Paul EOSLAP: Guide for the Evaluation of School Leaders, 2017

9. European Commission Supporting the Teaching Professions for Better Learning Outcomes (Commission Staff Working Document) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SWD:2012:0374:FIN:EN:PDF>, 2012

10. Leithwood, K., Day, C., Sammons, P., Harris, A. and Hopkins, D. Successful school leadership: What it is and how it influences pupil learning London, UK: DfES https://www.researchgate.net/publication/238717790_Successful_School_Leadership_What_It_Is_and_How_It_Influences_Pupil_Learning, 2006

11. Rinatovna Z. M., Kabulovna D. S. On the problem of evaluating the effectiveness of the work of directors of secondary schools in the Republic of Uzbekistan //EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2022. – Т. 7. – №. 8. – С. 191-195.

12. Zakirova M., To The Problem Of Forming Creative Information-Communication Competence Of The Principal Of General Education School, 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2019, pp. 1-4, DOI:10.1109/ICISCT47635.2019.9012061.

YUQORI MALAKALI YUNON-RUM KURASHCHILARINING MAXSUS-KUCH TAYYORGARLIGI XUSUSIYATLARI

Tangriyev Alisher Jumanazarovich,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Ko'pkurash sport turlari fakulteti dekani padagogika bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,

Annotasiya: Mazkur tadqiqot ishimizda yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining maxsus-kuch ko'rsatkichlarini tayyorgarlik jarayonlari davomida yuksak darajaga erishishi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan komponentlarini va qo'llanadigan test-mashqlarni o'rganish bo'yicha tadqiqot ishlari amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: yuqori malakali kurashchilar; maxsus-kuch tayyorgarligi, tayyorgarlik komponentlari, konkordasiya koeffisienti.

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛЬНОЙ СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ГРЕКО-РИМСКИХ БОРЦОВ

Тангриев Алишер Жуманазарович,

PhD доцент, декан Факультета спортивного многоборья, Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

Аннотация: В данной научно-исследовательской работе были проведены исследования по изучению используемых высококвалифицированными борцами греко-римского стиля компонентов и тестовых упражнений, важных для достижения высокого уровня специальных силовых показателей в процессе подготовки.

Ключевые слова: высококвалифицированные курашисты, специально-силовая подготовка, компоненты подготовки, коэффициент конкордации.

SPECIAL STRENGTHS TRAINING FEATURES OF HIGHLY SKILLED GRECO-ROMAN WRESTLERS

Tangriyev Alisher Jumanazarovich,

PhD associate Professor Dein of the fakulteti All-around sports, Uzbek state university of physical culture and sport

Abstract: In this research work, research was carried out on the study of the components and the test exercises used by highly qualified Greco-Roman wrestlers, which are important for reaching a high level of special strength indicators during the preparation process.

Keywords: highly skilled fighters, special forces training, training components, concordance coefficient

Dolzarbligi: Sportning yunon-rum kurashi bo'yicha mashg'ulot tayyorgarligining ilmiy-uslubiy ta'minlanishi davomida musobaqa faoliyati va o'quv mashg'ulot jarayonlari, ham jamoa, ham alohida sportchilarning tayyorgarligi tuzilmasini baholash tadbirlarini amalga oshirishning yagona tizimini (sportdagi natijalarning turli ko'rsatkichlari tahlili va tayyorgarlikning boshqarish muvofiqligi, o'quv mashg'ulotlarni optimallashtirish bo'yicha individual rejalarning bajarilishi, tayyorgarlik holatni diagnostika qilish va boshqa tayyorgarlik darajalari, belgilangan tiklanish tadbirlarini amalga oshirish) o'z ichiga oladi [1,2,3].

Barchamizga ma'lumki tarixdan bir biriga yaqin bo'lgan sport turlari ichida kurashning bir necha turlari mavjud bo'lib ular hozirgi paytda yanada kengroq rivojlanmoqda. Ushbu sport turlari ichida yunon rum kurashi ham mavjud bo'lib mazkur sport turini yanada rivojlantirish, eng muhim va nufuzli musobaqalarga tayyorgarlik jarayonini yaxshilash, vosita va usullarini shakillantirish hamda

mashg'ulat jarayonlari davomida maxsus-kuch sifatini ham yanada takomillashtirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi [4,8].

Shu o'rinda musobaqa faoliyatini tahlili, nazoratning xamma turlarida turli shaklda o'quv-mashg'ulotlarini optimallashtirish amalga oshiriladi. Shuningdek, O'zbekistonda erkin va yunon rum kurashlari bo'yicha terma jamoalarning tayyorgarligini maxsus reja asosida tuzish tavsiya etiladi, ya'ni malakali kurashchilar sport formasi davomiyligini saqlash va rivojlanishining dinamikasi ikkita asosiy turnir – Osiyo chempionati va jahon chempionatiga yuqori darajada bo'lishi zarur. Eng oliy natija esa albatta olimpiada o'yinlari g'olibi bo'lish hisoblanadi.

Yuqori malakali yunon-rum kurashi sportchilarining maxsus-kuch tayyorgarligini takomillashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash va mazkur sportchilarni tayyorgarligi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadigan omillarni va tayyorgarlik tomonlarini hamda maxsus-kuch tayyorgarligini takomillashtirishda turli vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi: Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining maxsus-kuch tayyorgarligi ko'rsatkichlarini tadqiq qilish.

Tadqiqotning vazifalari:

Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining jismoniy tayyorgarlik davomida maxsus-kuch sifat darajalarini aniqlash.

Tadqiqotning ob'ekti: Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining mashg'ulot jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining umum jismoniy tayyorgarligi dinamikasini tadqiq qilish.

Tadqiqot usullari: Ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, matematik-statistik tahlil.

Tadqiqotni tashkillashtirish: Toshkent shahar Sergeli tumani Bolalar va o'smirlar sport maktabida shug'ullanuvchi yosh kurashchilarning o'quv-mashg'ulotlari jarayonlari davomida o'tkazildi. Tajribalarimizda o'quv mashg'ulot guruhi shug'ullanuvchi yosh dzyudochilar ishtirok etishdi (n=88).

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va muhokamasi: Ma'lumki respublikamizda sportning ko'plab turlari keng tarqalgan bo'lib bular orasida yakka kurash sport turlaridan yunon-rum kurashi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot ishimizda ham yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining maxsus-kuch qobiliyatini tayyorgarlik davrlari muobaynida qay darajada shakllanib kelayotganligini aniqlab boramiz. Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarini tayyorlashning ko'p yillik jarayonida eng yuqori ahamiyat kasb etishidan boshlab kamayib borishi bo'yicha tayyorgarlikning quyidagicha tartibda tashkil etuvchilarini joylashtirdik: 1) Umumiy jismoniy tayyorgarligi;

2) Maxsus jismoniy tayyorgarligi; 3) Texnik-taktik tayyorgarlik; 4) Maxsus-kuch tayyorgarligi; 5) Musobaqa oldi tayyorgarligi; 6) O'quv-trenirovka yig'ini.

Tadqiqotimi davomida shuni ham aytib o'tishimiz lozimki 1-jadvalda keltirilgan izlanuvchilar tomonidan yuqori malakali yunon-rum kurashchilarini tayyorlashning ko'pyillik jarayonida tayyorgarlikning tashkil etuvchilarini eng yuqori ahamiyat kasb etishidan boshlab kamayib borishi bo'yicha baholash (1-dan 6-o'ringacha) va bu o'rinlar asosida har bir tashkil etuvchining jamlagan ochkolari (1-o'ringa 6 ochko, 2-o'ringa 5 ochko va hokazo 6-o'ringa 1 ochko berilgan) keltirilgan.

Mazkur jadvalning so'ngi qatorida keltirilgan ochkolarni tahlili quyidagilarni aniqlash imkonini berdi: bularga sohaning etakchi mutaxassisleri va yuqori mahoratli kurashchilardan iborat bo'lgan izlanuvchilar fikriga ko'ra yuqori malakali yunon-rum kurashchilarini tayyorlashning ko'pyillik jarayonida tayyorgarlikning tashkil etuvchilari orasida eng yuqori ahamiyat kasb etadigan ko'rsatkich sifatida maxsus-kuch tayyorgarlik (jami 303 ochko berilgan), undan keyingi o'rinlarga texnik-taktik tayyorgarlik (257 ochko), maxsus jismoniy tayyorgarlik (186 ochko), musobaqa oldi

tayyorgarligi (179 ochko), umumiy jismoniy tayyorgarlik (171 ochko) va eng oxirgi o'ringa o'quv-mashg'ulot yig'ini (122 ochko) komponentalar loyiqligi ta'kidlab o'tilgan [7].

Shuning bilan birga, respondentlar fikrining o'zaro mos kelishi, ya'ni konkordasiya koeffitsientining son qiymati $W=0,36$ teng bo'ldi va bu o'rganilgan masala bo'yicha respondentlar fikrining o'zaro mosligi o'rtacha ekanligini anglatadi.

1-jadval

Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarini tayyorlash jarayonida tayyorgarlikning tashkil etuvchilarini eng yuqori ahamiyat kasb etishidan boshlab kamayib borishi bo'yicha baholash natijalari.

Tashkil etuvchi №	Belgilangan o'rinlar soni						Jami ochkolar
	1	2	3	4	5	6	
1	4	4	8	19	15	8	171
2	5	9	12	10	11	11	186
3	20	14	12	2	3	7	257
4	25	22	10	1	0	0	303
5	2	6	12	17	17	4	179
6	2	3	4	9	12	28	122

Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining maxsus-kuch tayyorgarligini takomillashtirishda qo'llanadigan sinov-mashqlarning muhimligi eng yuqori ahamiyat kasb etishidan boshlab kamayib borish tartbi bo'yicha joylashtirildi: 1) O'z vazniga teng raqibni elkaga qo'yib o'tirib-turish; 2) 30 kg.li shtangani yotgan holatda ko'krakdan ko'tarish; 3) Tik turgan holatda 40 kg.li shtangani ko'krakgacha ko'tarish; 4) Ko'prik holatida 20 kg.li shtangani ko'krakdan ko'tarish; 5) Turnikda tortilish; 6) Qo'llarga tayangan holda tirsaklarni bukib yoyish; 7) Raqibni qo'ltig'i orasidan sho'ng'ib 2 oyog'laridan ushlab erdan uzish; 8) Raqibni belidan ushlab beldan tepaga ko'tarish; 9) Ko'prik holatida sherikni qoringa o'tkazib oldinga va orqaga harakatlanish; 10) Manekenni 2 minut davomida elkadan oshirib tashlash; 11) O'ng qo'l dinamometriyasi; 12) Chap qo'l dinamometriyasi; 13) 6 minutli yugurish; 14) 100 m. masofaga yugurish; 15) 5 m.li arqonga oyoqlarni yordamisiz chirmashib chiqish bo'yicha izlanuvchilarning fikrlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining maxsus-kuch tayyorgarligini takomillashtirishda qo'llanadigan sinov-mashqlarning muhimligi bo'yicha izlanuvchilarning fikrlari

T/R	Izlanuvchilarning vositalar ahamiyati bo'yicha baholari (belgilangan o'rinlar soni)														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
mashq	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1*	5	6	5	5	6	7	6	5	6	2	0	1	2	1	1
2*	5	6	4	5	4	4	6	5	4	3	2	3	2	3	2
3*	4	5	5	6	5	6	5	4	5	2	4	1	2	3	1
4*	5	6	4	4	4	4	5	5	6	3	3	3	2	3	1
5*	6	5	6	5	3	6	4	4	3	2	3	4	3	2	2
6*	5	4	5	3	3	2	6	5	6	4	3	2	4	3	3
7*	4	5	6	4	4	4	5	4	5	3	4	3	3	2	2
8*	5	6	5	5	2	3	6	5	4	3	3	5	1	3	2
9*	5	6	5	4	3	2	5	4	6	4	3	4	3	2	2
10*	2	3	2	3	4	2	4	5	3	3	4	4	5	4	10
11*	3	1	3	2	3	4	3	3	3	4	3	4	6	7	9
12*	2	2	2	4	4	2	2	4	2	4	5	3	5	7	10
13*	2	1	2	2	3	4	1	2	2	7	8	6	6	5	7
14*	4	0	3	3	4	3	0	1	1	8	7	8	5	6	5
15*	1	2	1	3	6	5	0	2	2	6	6	7	9	7	1

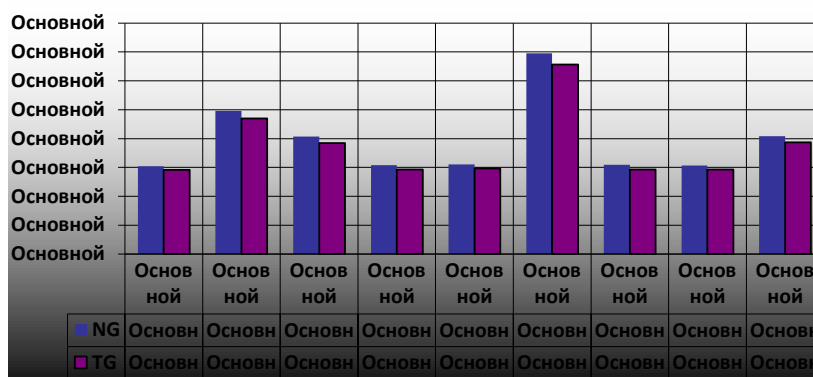
Izlanuvchilar fikrlari asosida kurashchilarning maxsus-kuch tayyorgarligini

takomillashtirishda qo'llanadigan sinov-mashqlarini muhimligi darajasi bo'yicha solishtirish uchun 2-jadvaldagi belgilangan o'rinlarni ochkolarga aylantirish (har bir 1-o'rin uchun 15 ochko, 2-o'rin uchun 14 ball, 3-o'rin uchun 13 ochko, .15-o'rin uchun 1 ochko) maqsadga muvofiq.

Mazkur jadvaldagi natijalarning amaliy tahlili maxsus-kuch tayyorgarligini takomillashtirishda, izlanuvchilarning fikrlariga ko'ra, eng samarali sinov-mashqi sifatida "O'z vazniga teng raqibni elkaga qo'yib o'tirib-turish" mashqi (581 ball), so'ngra "Tik turgan holatda 40 kg.li shtangani ko'krakgacha ko'tarish" (543 ball), "Turnikda tortilish" (538 ball), "30 kg.li shtangani yotgan holatda ko'krakdan ko'tarish" (531 ball), "Ko'prik holatida 20 kg.li shtangani ko'krakdan ko'tarish" (528 ball), "Raqibni belidan ushlab beldan tepaga ko'tarish" (522 ball), "Raqibni qo'ltig'i orasidan sho'ng'ib 2 oyoqlaridan ushlagan holda yerdan uzish" (517 ball), "Ko'prik holatida sherikni qoringa o'tkazib oldinga va orqaga harakatlanish" (514 ball) va "Qo'llarga tayangan holda tirsaklarni bukib yoyish" (489 ball) mashqlari muhimligini aniqlash imkonini berdi. Bulardan keyin ancha katta interval bilan ortda qolgan holda respondentlar "Manekenni 2 minut davomida elkadan oshirib tashlash" (382 ball), "5 m.li arqonga oyoqlarni yordamisiz tirmashib chiqish" (374 ball), "100 m. qisqa masofaga yugurish" (371 ball), "O'ng qo'l dinamometriyasi" (363 ball), "Chap qo'l dinamometriyasi" (360 ball) va "6 minut davomida yugurish" (347 ball) nisbatan kamroq muhimligini ta'kidlashgan.

Ushbu masalalae bo'yicha matematik statistic ko'rsatkichlar koeffisientining hisoblangan son qiymati $W = 0,21$ ga teng bo'lgan bo'lsa izlanuvchilar fikrining o'zaro mosligi o'rtachadan biroz pasayganligi kuzatildi va bu hol qatnashuvchilar soni bir xil bo'lganiga qaramay baholash ob'ektlari (sinov mashqlarining) soni keskin ortishi bilan izohlanadi.

Pedagogik tajriba boshida nazorat (NG) va tajriba (TG) guruhleri sinaluvchilarining maxsus testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalarining asosiy statistik xarakteristikalari tahlili 1-rasmda keltirildi.

1-rasm. Pedagogik tajriba boshida nazorat va tajriba guruhleri sinaluvchilarining maxsus testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalarini statistik tahlili

Jadvalda keltirilgan nazorat va tajriba guruhleri sinaluvchilarining pedagogik tajriba boshlanishida maxsus testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalarining asosiy statistik xarakteristikalari guruhlardagi sinaluvchilarning o'rganilgan testlar bo'yicha tayyorgarlik darajalari bir-biriga yaqinligidan dalolat beradi. Chunki: birinchidan bu ikki NG va TG sinaluvchilari ko'rsatgan natijalari asosida hisoblangan variatsiya koeffisientlari 7,04 % dan 9,35 % gacha oraliqda tebranadi va bu yaxshi ko'rsatkich, ikkinchidan esa, bu ikki guruh sinaluvchilarining o'rganilgan hamma testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlarining farqi berilgan erkinlik darajasi soni uchun ($R > 0,1$ va $R > 0,05$ ahamiyatlilik darajalarida) statistik ishonchsiz deb baholangan. Bu esa, NG va TG sinaluvchilarining tajriba boshidagi tayyorgarlik

darajasi deyarli teng ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiqotimiz davomida mazkur pedagogik tajribaga jalb qilingan sohaning etakchi mutaxassis va yuqori mahoratli sportchilardan tashkil topgan yunon-rum kurashchilari guruhining fikrlariga ko'ra sportchichilarni tayyorlashning ko'pyillik jarayonida tayyorgarlikning dastlabki tashkil etuvchilari yuqori ahamiyat kasb etishi uchun maxsus-kuch tayyorgarligini takomillashtirishda, birinchi navbatda, "Tik turgan holatda 40 kg.li shtangani ko'krakgacha ko'tarish", "O'z vazniga teng raqibni elkaga qo'yib o'tirib-turish", "30 kg.li shtangani yotgan holatda ko'krakdan ko'tarish", "Raqibni belidan ushlab beldan tepaga ko'tarish", "Ko'prik holatida 20 kg.li shtangani ko'krakdan ko'tarish", "Turnikda tortilish", "Raqibni qo'ltig'i orasidan sho'ng'ib 2 oyog'laridan ushlab erdan uzish", "Ko'prik holatida sherikni qoringa o'tkazib oldinga va orqaga harakatlanish" va "Qo'llarga tayangan holda tirsaklarni bukib yoyish" sinov-mashqlarini qo'llash muhimligi aniqlandi. Qolgan test sinovlarining ahamiyati nisbatan past darajada ekanligi belgilangan.

Nazorat-sinov testlarini bajarishda esa NG va TG sinaluvchilari ko'rsatgan natijalari asosida hisoblangan variatsiya koeffitsientlari 9,35 % kichikligi hamda bu ikki guruh sinaluvchilarining o'rganilgan hamma testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlarining farqi berilgan erkinlik darajasi soni uchun statistik ishonchsiz farq qilishi, NG va TG sinaluvchilarining tajriba boshidagi tayyorgarlik darajasi deyarli teng ekanligini tasdiqlash imkonini berdi.

XULOSA. Yuqori malakali yunon-rum kurashchilari orasida maxsus-kuch qobiliyati hususiyatlarini o'rganib chiqishga qaratilgan tadqiqot ishimizda amalga oshirilgan ishlar yakuni shundan dalolat bermoqdaki yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining tayyorgarlik jarayonlarida turli tuman kamchiliklar mavjudligi aniqlandi. Ushbu jarayonlarni yaxshilash va kuzatilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun izlanuvchilar tomonidan kerakli ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqotimiz davomida sportchilarning maxsus-kuch qobiliyatini takomillashtirish borasida izlanuvchilar va sinaluvchilar fikrlari o'rganildi va baholab chiqildi. Qayd etilgan natija esa sinaluvchilarning tayyorgarlik tizimiga o'zgacha yondashuv bilan kirishish kerakligini ko'rsatmoqda. Maxsus-kuch qobiliyati tayyorgarlik jarayonlari davomida jamlash usullaridan foydalangan holda olingan yuqori natijalar yuqorida aytib o'tilgan muammoni hal etish uchun ko'rib chiqishga imkoniyat yaratadi. Yunon-rum kurashida murakkab koordinatsiyali va siklik sport turlaridan farqli ravishda kurashchi tayyorlash usuliyatidan ushbu yo'nalishlarning imkoniyatlari ilk bor tekshirib ko'rildi. Hususan, maxsus-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish samaradorligini oshirish uchun jamlangan yuklama davomiyligi hamda darajasi bilan bog'liq umumiy jismoniy tayyorgarlik poydevori ko'rib bo'lingandan keyin maxsus-kuch mashqlari yo'nalishini individual tarzda tanlashga kirishish mumkin. Bu masalalar shundan dalolat beradiki yuqori malakali yunon-rum kurashchilarining asosiy mushak tizimlari moslashishida to'xtalishlardan holi bo'lish va egallab bo'lgan texnik-taktik imkoniyatlarni buzmaslikgi mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. PQ-3031-son "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezident Qarori. 2017 yil 3 iyun. [http // Lex.uz](http://Lex.uz).
2. Mirziyoev Sh.M. PF-5368-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 2018 yil 5 mart. [http // Lex.uz](http://Lex.uz)
3. Akbarov A., Musaev B.B. Sportda matematik tahlil usullari (Darslik). - T., «Tafakkur qanoti» - 2014, 442 s.
4. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va uslubi. T.: UzDJTI 2001. – 235 s.
5. Kerimov F.A. Sport sohasida ilmiy tadqiqotlar. - T.: O'zDJTI, 2004.-246 s.
6. Андряков П.А. (сост.) Эдиноборства (ПДФ) Учебно-методическое пособие для студентов факультета физической культуры. — Саратов: СГУ, 2011. — 24 с.
7. Бакиев З.А., Тастанов Н.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности// Педагогик таълим.-Тошкент, 2008. - №3. -С.125-130.

МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПОДГОТОВКИ ФУТБОЛИСТОВ НА ЭТАПЕ СПОРТИВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Исмагилов Дамир Канганович,

Узбекский университет физической культуры и спорта, д.ф.п.н. (PhD), доцент

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы моделирования подготовки футболистов на этапе спортивное совершенствование опираясь на данные корреляционных связей между параметрами специальной, физической подготовленностей.

Ключевые слова: моделирование, корреляционные связи, специальные упражнения

МОДЕЛЛАШТИРИШ СПОРТ ТАКОМИЛЛАШУВИ БОСҚИЧИДА ФУТБОЛЧИЛАР ТАЙЁРГАРЛИГИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ СИФАТИДА

Исмагилов Дамир Канганович

Аннотация. Мақолада махсус, жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари ўртасидаги боғлиқ асосида спорт махорати босқичида футболчиларни тайёрлашни моделлаштириши масалалари кўриб чиқилади.

Қалит сўзлари: моделлаштириши, корреляция, махсус машқлар

MODELING AS AN EFFECTIVE ORGANIZATION FOOTBALL PLAYERS AT THE STAGE OF SPORTS IMPROVEMENT

Ismagilov Damir Kanganovich

Abstract. The article deals with the issues of modeling the reparation of football players at the stages of sportsmanship on the basis of correlations between the parameters of special, physical fitness.

Key words: modeling, correlations, special exercises.

Задачи по вопросу подготовки футболистов могут быть решены только с помощью современных методов управления и поддерживающих их информационных систем, приводящие к улучшению показателей всесторонней подготовленности футболистов: повышается уровень соревновательной деятельности спортсменов; улучшается организация тренировочной работы.

В ведущих профессиональных футбольных клубах Англии таких как Ливерпуль, Манчестер Сити созданы аналитические отделы объективно – ориентированное моделирование признано сегодня базовой методологией подготовки футболистов, тем самым создавая информационные системы (модельные характеристики), которые ещё не разработаны. В то же время ориентирование только на данные интегральной подготовленности недостаточны так как они не касаются вопроса анализа методов и средств тренировочного процесса. Естественно научное обоснование тренировочного процесса на этапах подготовки довольно трудоёмкий путь развития, а их детальный анализ требует от тренера специальной подготовки [1].

Поиски внедрение эффективных упражнений в тренировочный процесс ставят перед тренерами большие перспективы и задачи. Основными методами исследования стали параметры физического развития данные общей и специальной физической подготовленности. В исследовании приняли участие квалифицированные футболисты команды “Пахтакор”.

Интенсификация футбола на современном этапе несомненно требует научного сопровождения тренировочного процесса, организации на базе специальных упражнений моделей: А, Б, С. А – направленность на развитие общей и специальной выносливости, ЧСС 140-160 уд /мин. Б – направленность на развитие прыгучести, координации движений, скорости в аэробно – анаэробных условиях ЧСС 161 – 170 уд / мин. Модель С – направленность на совершенствование выполнения ТТД в анаэробных условиях ЧСС 171 – 200 уд / мин [2].

Рассмотрим связи данных специальной физической подготовленности, к которым

относятся вбрасывание мяча, бег 7х50 м, удар на дальность, бег 3000 м, бег 100 м (Таблица 1).

Удар на дальность – бег на 100 м ($r = -0,60$) чем длиннее расстояние при ударе по мячу бьющей ноги, тем меньше время бега на 100м.

В тренировочном процессе квалифицированных футболистов необходимо применять упражнения, направленные на укрепление телосложения, на силу удара, так и на развитие скоростных способностей. В парах соревнования кто первый в ударах по мячу ногой с линии поля, кто первый достигнет противоположную линию поля. Бег со старта, бег разбегом 30 м. Кто первый в беге на 80 м. Время бега 7х50 м имеет среднюю связь с упражнением подъем переворотом ($r = 0,58$), вбрасыванием мяча на дальность ($r = 0,60$), временем бега на 3000 м ($r = 0,54$).

Таблица 1
Корреляционные взаимосвязности между параметрами всесторонней подготовленности

Номера Данных	Наименование показателей	Коэффициенты
I-II	Масса тела индекс массы тела	0,71
1-2	Масса тела – Длина тела	0,57
3-4	Бег 100 м – удар дальность	-0,60
3-5	Бег 100 м – бег 3000 м	0,46
3-6	Бег 100 м – бег 7х50 м	0,61
4-5	Удар на дальность – бег 3000 м	-0,58
4-6	Удар на дальность – бег 7х50 м	-0,71
4-8	Удар на дальность – подъем переворотом	-0,50
4-10	Удар на дальность – вбрасывание мяча	0,49
6-5	Бег 7х50 м - бег 3000 м	0,54
5-8	Бег 3000 м – подъем переворотом	0,45
6-8	Бег 7х50 м – подъем переворотом	0,58
6-10	Бег 7х50 м – вбрасывание мяча	0,60
8-10	Подъем переворотом – вбрасывание мяча	-0,58

Моделирование обеспечивает разработку модельных характеристик возможности анализа средств подготовки футболистов, в то же время детальное рассмотрение методов и средств подготовки на этапах становления спортивного мастерства футболистов требует от тренера специальной подготовки. Современный подход к учебно – тренировочному процессу характеризуется переходом к использованию инструментальных средств для рационального планирования [1].

Организация атлетической подготовки футболистов высокой квалификации недостаточно освещена в методической литературе и требует методического обоснования. Атлетическая гимнастика решает задачи всестороннего развития мышечных групп. В то же время высокий уровень атлетической подготовки необходим в процесс соревновательной деятельности.

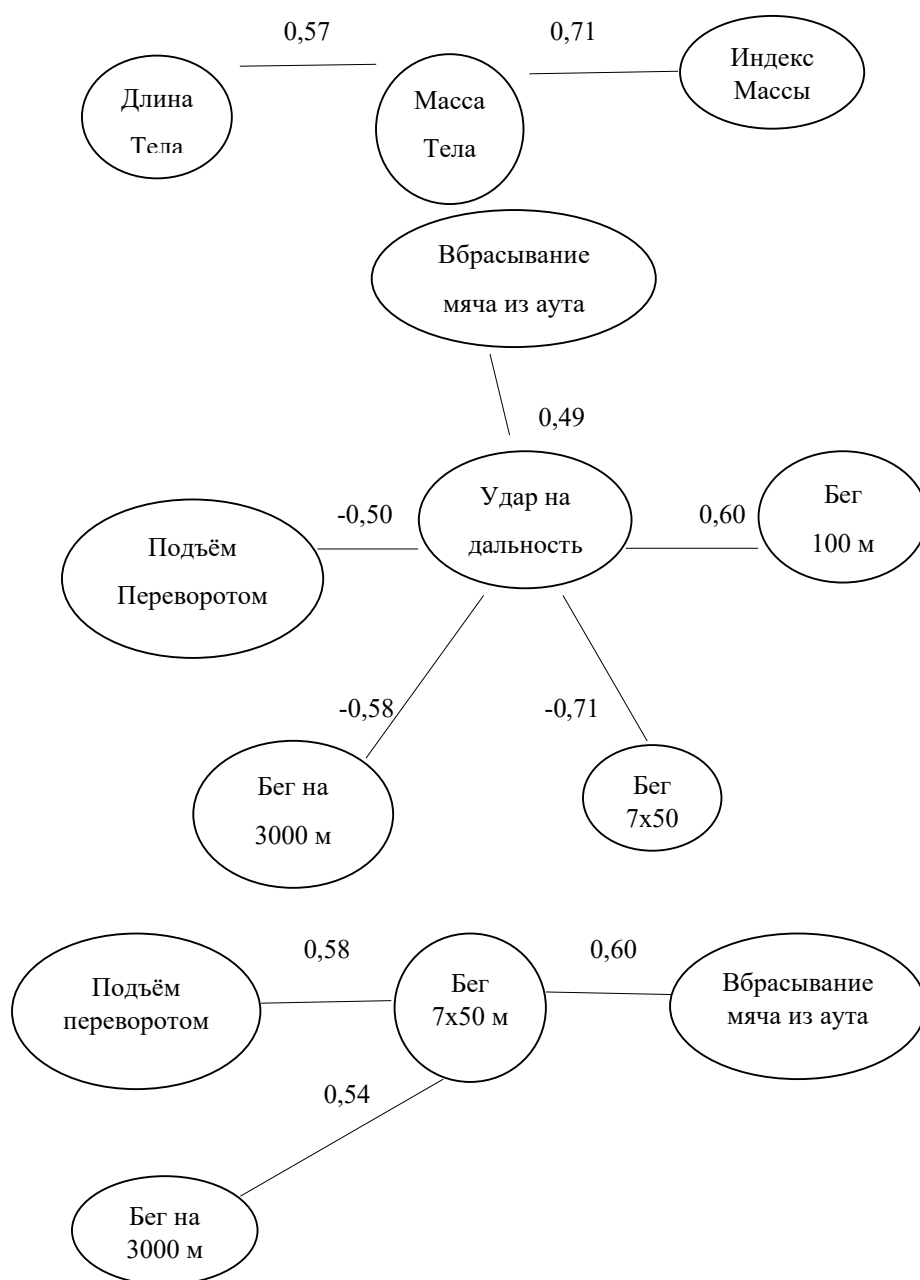
Изложенное требует повышения квалификации тренерского состава на курсах повышения квалификации.

В свою очередь среди показателей (длина тела, масса тела, индекс массы тела (ИМТ), вбрасывание мяча из аута, подъем переворотом, удар на дальность, бег 100 м, бег 3000 м, бег 7х50 м) выявлены различные взаимосвязи (Рис.1.). На рисунке приведены показатели взаимосвязей подготовленности квалифицированных футболистов.

Средствами развития телосложения являются определённые виды упражнений,

например, можно выполнять упражнения на различные группы мышц.

1. Жим штанги из положения лёжа на спине
2. Приседание со штангой на плечах
3. Подъём штанги на грудь (рывком)
4. Подтягивание на перекладине
5. Отжимание в упоре лёжа
6. Сгибание и разгибание туловища из положения лёжа на спине
7. Приседание на одной ноге
8. Выпрыгивание вверх из приседа
9. Многоскоки на одной затем на другой ноге
10. Многоскоки толчком двух ног
11. Прыжки в длину или с ноги на ногу
12. Прыжки вверх с места с подтягиванием коленей к груди
13. Прыжки с возвышения высотой 30-40см с последующим отталкиванием.

Укрепление мускулатуры туловища

1. Сидя на полу и держа вес за головой разгибание туловища назад и выпрямление 8-10раз.
2. Лёжа на полу наклоны вперёд без отягощения.
3. Ноги на ширине плеч сгибание и выпрямление туловища со штангой на плечах.
4. Из того же исходное положения сгибание и выпрямление туловища 2 серии по 8-10 раз

Для укрепления мышц рук и верхнего плечевого пояса

1. В упоре лёжа на пальцах, сгибание и разгибание рук.
2. Жим двумя руками штанги 3 серии по 2-4 повторения.
3. Рывок двумя руками штанги – 3 серии по 4-6 повторений.
4. Рывок двумя руками штанги – 3 серии по 4-6 повторений.
5. Жим лёжа на спине поднятие штанги – 3 серии по 6-8 повторений.
6. И.п. лёжа на скамейке штанга на выпрямленных руках за головой, поднимание штанги вверх – 4 серии по 6-8 повторений.
7. Жим двумя руками штанги сидя на скамейке – 2 серии по 4-6 повторений.

Для мониторинга параметров телосложения можно использовать индекс массы тела который определяется делением массы на вес тела в квадрате ($\text{кг}/\text{м}^2$). ВОЗ рекомендует следующие разработанные нормы. Мужчины < 18,5 низкий, 18,6 – 25 норма, 25,1 – 29 высокий, слишком высокий > 30 ожирение [3].

Для определения жировой массы тела (ЖМТ) используется метод измерения окружностей по формулам. У мужчин $\text{ЖМТ} = 1,051 \times \text{ОЖ} - 1,249 \text{ОШ} + 0,585$, где ОЖ – окружность живота ОШ – окружность шеи [2,3].

Литература.

1. Губа В.П. Современные реалии интегральных особенностей эффективного выполнения соревновательной нагрузки. // ТМФК. 2015№1. С.76-77.
2. Исмагилов Д.К. Исследование интегральной подготовленности футболистов на этапах становления спортивного мастерства.: Монография. УзГУФКС – Чирчик. 2022. 107с.
3. Кошбахтиев И.А., Исмагилов Д.К. Анализ тактических действий спортсменов профессионального футбольного клуба «Левски» // Мат. XVII Межд. научно-практической конф. «Совершенствование профессиональной и физической подготовки курсантов и слушателей образовательных организаций и сотрудников силовых ведомств», 10-15 июня 2015, Иркутск. С. 370-372.

JAHONDA ZAMONAVIY OLIY TA'LIM MUASSASALAR SHAKLLANISHIGA TA'SIR KO'RSATGAN ASOSIY SHART-SHAROITLAR VA OMILLAR

Rahmatov Shuxrat Axatovich,
Buxoro Turon Zarmed universiteti "Iqtisodiyot" kafedrasi mudiri

Аннотация. Ушбу мақоллада jahonda zamonaviy oliy ta'lim muassasalari faoliyatining umumlashtirilgan modeli ularning o'quv, ilmiy va iqtisodiy faoliyat olib borishini, shuningdek ularning tarkibida innovatsion infratuzilma ob'ektlari mavjudligi, asosiy shart sharoit va omillar borasidagi qarashlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: texnogen xususiyat, tadbirkorlik madaniyati, global iqtisodiyot, oltinchi texnologik tizim, innovatsion-tadbirkorlik.

ОСНОВНЫЕ УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ВУЗОВ В МИРЕ

Рахматов Шухрат Ахатович,
Бухарский университет Турон Зармед Заведующий кафедрой "Экономика"

Аннотация. В данной статье рассматривается обобщенная модель деятельности современных вузов мира, их образовательная, научная и экономическая деятельность, а также наличие инновационной инфраструктуры, основные условия и факторы.

Ключевые слова: техногенная характеристика, бизнес-культура, мировая экономика, шестая технологическая система, инновационно-предпринимательская деятельность.

MAIN CONDITIONS AND FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF MODERN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION IN THE WORLD

Rahmatov Shukhrat Akhatovich,
Bukhara Turon Zarmed University Head of the «Economics» department

This article discusses a generalized model of the activities of modern universities in the world, their educational, scientific and economic activities, as well as the availability of innovative infrastructure, basic conditions and factors

Key words: technogenic characteristic, business culture, world economy, sixth technological system, innovative and entrepreneurial activity

O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini tubdan isloh qilish borasida, oliy ta'lim, ilmfan va ishlab chiqarishning o'zaro integratsiyasini rivojlantirish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish imkoniyatlarini kengaytirish, xalqaro ilmiy hamkorlikni qo'llab-quvvatlash borasida bir qancha ishlar amalga oshirilayotganligini va bu borada hukumat tomonidan Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi sifatini oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilganligini alohida ta'kidlash lozim.

Oxirgi o'n yillar bir qator yo'nalishlar bo'yicha iqtisodiy rivojlanishning sezilarli tuzilmaviy siljishlari bilan ifodalanadi. Birinchidan, ushbu davr mobaynida rivojlangan mamlakatlarda industrial iqtisoddan bilimlarga asoslangan, ya'ni yangi bilimlar generatsiyasi va ularni amaliyotda qo'llash iqtisodiy o'sish va rivojlanishga kuchli ta'sir ko'rsatadigan iqtisodga o'tish jarayoni kuzatilmoqda; ikkinchidan, dinamik o'zgarishlar, kooperatsiya, innovatsion faoliyat sub'ektlari o'zaro integratsion aloqalari bilan mustahkamlangan milliy va mintaqaviy innovatsion tizimlar shakllanmoqda; uchinchidan, ilm talab, yuqori texnologik, innovatsion ishlab chiqarishlar iqtisodiy o'sish va rivojlanishning asosiy omiliga aylanmoqda [1].

Dunyoda oliy ta'lim muassasalar post-klassik rivojlanishi shakllanishining boshlanish davri o'tgan asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Ushbu davr oliy ta'lim muassasalarining ijtimoiy-iqtisodiy tizimlardagi roli o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Eng ahamiyatli post-klassik oliy ta'lim muassasalar shakllanishining va ularga nisbatan jamiyatdagi munosabatlar o'zgarishining dastlabki shart-sharoitlari quyidagilardan

iboratdir [4]:

- zamonaviy sivilizatsiyaning texnolog xususiyati;
- jamiyatda tadbirkorlik madaniyatini shakllanishi;
- bilimlarni yaratish jarayonining murakkablashishi;
- talabalar va o'qituvchilar o'rtasida noan'anaviy fikrlashning hamda ta'lim qadriyatlarini tizimining yangi modeli shakllanishi, loyiha faoliyatining rivojlanishi;
- oliy ta'lim muassasalarda innovatsion salohiyatni shakllantiradigan intellektual, ilmiy-tadqiqot, moliyaviy, ishlab chiqarish, texnologik, boshqaruv, axborot, tadbirkorlik va boshqa imkoniyatlarning rivojlanishi [2].

Mamlakatimiz iqtisodchi va pedagog olimlari ilmiy ishlarida bugungi kungi oliy ta'lim muassasalarining milliy innovatsion tizimning asosiy elementi, mintaqaviy innovatsiyalar tashkilotchisi, g'oyalar generatori, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi ularni bog'lovchi asosiy bo'g'in, texnologiyalarni tijoratlashirish markazi, bilim va texnologiyalar transferi tizimining asosiy elementi, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar o'sishi va rivojlanishining yetakchisi sifatidagi biz uchun nisbatan yangi rollarini o'rganishga yetarlicha ahamiyat berilmagan. Mamlakatimiz jahon ta'lim xizmatlari bozorida o'z o'rnini egallashi yo'lida oliy ta'lim muassasalarining innovatsion tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish borasida bir qancha ilmiy tadqiqotlar o'tkazishni taqozo etadi [3].

Turli mualliflarning ilmiy ishlarini o'rganib chiqish bizga jahondagi zamonaviy oliy ta'lim muassasalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy shart-sharoitlar va omillar ro'yxatini tizimlashtirish imkonini berdi.

Jahonda zamonaviy OTMlar shakllanishi shart-sharoitlari	Jahonda zamonaviy OTMlar shakllanishi omillari
Global darajada	
Global iqtisodiy, axborot va ilmiy maydonlarning shakllanishi	Axborot tizimi va informatsion jamiyatlar rolining tobora ortib borishi
	OTMlarning xalqaro ilmiy-tadqiqot konsorsiumlari, bilimlar va texnologiyalar transferi tarmoqlari; innovatsion tarmoqlar bilan integratsiyasi [5]
Fan va texnologiyalar sohasining yuqori o'sish dinamikasi, ularning murakkablashuvi	Fanlararo va tarmoqlararo aloqalar sonining ko'payishi, konvergent texnologiyalarning rivojlanishi
	Oltinchi texnologik tizimning shakllanishi
	Jamiyatda turli jarayonlarning raqamlashtirilishi va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi
OTMlarning bilimlarga asoslangan innovatsion iqtisodiyot sharoitida faoliyat ko'rsatishi	Quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan innovatsiyalarni ishlab chiqarish tizimining shakllantirilishi: bilimlar generatsiyasi, bilimlar ni joriy qilish, innovatsion mahsulot va xizmatlar ko'rinishidagi bilimlarni sotish va tarqatish
Jahon mahsulot va xizmatlar bozorida raqobatning kuchayishi	Innovatsiyalarning tez tarqalishi va kirib borishi
	Yirik yuqori texnologiyali biznesni yuritish, sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida dunyo bo'ylab innovatsion markazlarni yaratish, jahonning yetakchi OTMtlari ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari bilan hamkorlik qilish bilan tavsiflangan transmilliy korporatsiyalar sonining ko'payishi.
	Intellektual mulk bozorining innovatsiya natijalarini amalga oshirish va joriy etish bosqichidagi yetakchi roli [6]
Makrodarajada (milliy ijtimoiy-iqtisodiy tizim darajasida)	
Mamlakatlar tomonidan innovatsion rivojlanish strategiyasining qo'llab-quvvatlanishi	Mamlakatni innovatsion rivojlantirish sohasida strategik rejalashtirish va prognozlashtirish faoliyatini tashkil qilish
	Davlat-xususiy sheriklik modelini rivojlantirish

	OTMlar rivojlanish dasturlarini qo'llab-quvvatlovchi konkursli mexanizmlarni shakllantirish [4]
Innovatsion-tadbirkorlik muhitini shakllantirish	Tashkilotlar innovatsion faolligini oshirish Venchur bozorida xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalarni ko'paytirish
O'zaro hamkorlik tarmog'ini shakllantirish	Muvofiq innovatsion infratuzilmaga ega milliy innovatsion tarmoqlarni va innovatsion ekotizimni shakllantirish
Mintaqa (hudud) darajasida	
Mintaqa (hudud) darajasida o'zaro hamkorlik tarmog'ini shakllantirish	OTMlarning innovatsion faoliyati jarayonida talab etiladigan hamkorlik sohalariga muvofiq hududiy tarmoqlararo hamkorliklar sonining ko'paytirish
	Mintaqaviy darajada nafaqat vertikal, balki gorizontal aloqalarni o'z ichiga oladigan OTMlar va davlat muassasalari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik tizimining murakkablashishi [7].
	Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya (hududiy innovatsion klasterlarni shakllantirish)
OTM darajasida	
Amaldagi bozor mexanizmlarining va tashqi innovatsion jarayonlarning OTMlar tashkiliy tuzilmasi va innovatsion infratuzilmasiga ta'siri	OTMlar, shu jumladan ularning ichki ilmiy va o'quv bo'linmalari faoliyatini reyting asosida baholash
	OTMlarda ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatni rivojlantirish va ularning natijalarini tijoratlashtirish vazifalarini bajarish zaruriyatini keltirib chiqaradigan, rivojlanishga turtki bo'ladigan raqobat muhitining ta'siri,

Yuqoridagi shart-sharoit va omillar ta'sirida zamonaviy oliy ta'lim muassasalarining shakllanishi va rivojlanishi dunyoda fan, texnologiya va innovatsiya ko'rsatkichlarining o'sishi bilan bir vaqtda amalga oshirilgan.

Bir qator olimlarimiz tomonidan xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimini boshqarish va moliyalashtirish, rivojlantirish tajribalari tadqiq etilgan va ilg'or, samarali tajribalarni mamlakatimiz oliy ta'lim tizimiga joriy qilish borasidan takliflar ishlab chiqilgan. [5]

Iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish sohasida samarali ilmiy, texnik va innovatsion siyosatni amalga oshirish strategik vazifalardan biriga aylanmoqdi [7]. Bunday siyosatni amalga oshirishda oliy ta'lim muassasalariga muhim rol ajratiladi. Oliy ta'lim muassasalarining asosiy vazifasi jamiyatning global rivojlanish tendensiyalari bilan belgilanadigan bo'lib, yaratilgan yangi bilim va texnologiyalarni uzatish orqali jamiyatning ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 08 oktabrdagi PF-5847-son Farmoni.;

2. Raxmatov Sh.A. Predprinimatelskie universitety i ix sovershenstvovanie //

Ученые XXI века. – № 11. – Россия, Yoshkar-Ola 2020. – С. 94.;

3. Raxmatov Sh.A. Principal components of implementation of “university-3.0” transformation in the development of innovative-entrepreneurial activities of modern higher educational institutions // *Journal of Physics: Conference Series*. – England, 2020. – R. 1-6.;

4. Kalmetov B.D. *Образовательный комплекс в рыночной экономике*. – Toshkent: Adolat, 2003. ;

5. Raxmatov Sh.A. Oliy ta’lim muassasasi menejeri innovatsion-tadbirkorlik xislatlarini baholash metodi // *Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar*. – № 4. – Buxoro, 2021. – B. 70.;

6. Rukovodstvo Oslo. *Рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям / Третье издание. Перевод на русский язык. Государственное учреждение «Сентр исследований и статистики науки» (SISN)*, 2010.

7. Rahmatov Sh.A., Alimova R.X. Oliy ta’lim muassasalari innovatsion tadbirkorlik bo‘linmalari amalga oshiruvchi vazifalarining asosiy yo‘nalishlarini shakllantirish // *Novosti obrazovaniya: issledovanie v XXI veke*, 2022

ЭРКИН КУРАШЧИЛАРНИНГ КУЧ ЧИДАМЛИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАХСУС ТРЕНАЖЁРЛАР ВА МАШҚЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ МЕТОДИКАСИ

*Муродов Камолиддин Нуритдинович,
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Таэквондо ва спорт фаолияти факултети Спорт менежменти кафедраси
катта ўқитувчиси педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).*

Аннотация. Мазкур мақолада Эркин курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантиришида махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш технологиясининг самарадорлиги кўрсатилган.

Калит сўзлари: Эркин курашчилар, махсус тренажёрларнинг самарадорлиги, Куч чидамлиликни ривожлантириши.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ТРЕНАЖЕРОВ И УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СИЛОВОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ У БОРЦОВ ВОЛЬНОГО СТИЛЯ

*Муродов Камолиддин Нуритдинович,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Факультет Таэквондо и спортивная деятельность” старший преподаватель
кафедры спортивного менеджмента, доктор философии по педагогике (PhD)*

Аннотация. В данной статье показана эффективность технологии использования специальных тренажеров и упражнений в развитии силовой выносливости борцов вольного стиля.

Ключевые слова: вольные борцы, эффективность специальных тренажеров, развитие силовой выносливости.

METHODOLOGY THE USE OF SPECIAL SIMULATORS AND EXERCISES FOR THE DEVELOPMENT OF STRENGTH ENDURANCE IN FREESTYLE WRESTLERS

*Murodov Kamoliddin Nuritdinovich,
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek Faculty of
Taekwondo and Sports Activities Senior lecturer of the Department of Sports
Management, Doctor of Philosophy in Pedagogy (PhD)*

Abstract. This article shows the effectiveness of the technology of using special simulators and exercises in the development of power endurance in freestyle wrestlers.

Key words: freestyle wrestlers, the effectiveness of special simulators, the development of strength endurance.

Долзарблиги. Спорт курашида юқори ва доимий натижаларга эришиш учун биринчи курашчининг жисммоний тайёргарлик даражаси биринчи рақамли аҳамиятга эга, шу билан бирга унинг ҳаракат сифатларини ривожлантириш, бунинг остида – инсон ҳаракат имкониятларининг алоҳида томонлари назарда тутилади – куч, тезлик, чидамлилик, эпчиллик, эгилувчанлик. Ушбу изоҳ 30 йил олдин келтирилган эди, ўша даврдан бери тадқиқотчилар тасаввурларида ҳеч қандай тубдан ўзгариш рўй берган эмас. Курашчининг жисммоний тайёргарлиги соғломлаштирувчи жисммоний маданият, ҳамда курашнинг техникаси ва тактикасини ўрганиш билан биргаликда ўтказилади. Шуғулланиш жараёнининг ушбу томонлари уйғунликда мослашади ва бири иккинчисини таъминлайди. Ҳар бир спорт турида ҳаракатланувчи ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари бор. Улар ушбу спорт турининг мақсадга йўналтирилганлиги, ташқи шартлар

ва мусобақалар қоидалари билан белгиланади. Шунинг учун, аниқ спорт ҳаракати қандай тузилганлиги ва амалга оширишини тушуниб, унинг такомиллаштирилиши ҳақида тўғри қарор қабул қилиш мумкин, шу қаторда жисмоний тайёргарлик воситалари ёрдамида ҳам. Ҳаммага маълумки, жисмоний хусусиятлар табиий тарзда ўзаро боғлиқ; бирини такомиллаштирилиши иккинчисининг намоён бўлишига кўмаклашади. Бирор бир жисмоний хусусиятни курашчи учун этакчи деб ажратиш қийин масала. Аммо спорт курашининг замонавий тенденцияларини инобатга олган ҳолда таъкидлаш мумкинки, ҳозирги вақтда спортчининг куч чидамлигига энг юқори талаблар қўйилапти. Умумий жисмоний тайёргарлик воситалари курашчиларнинг ҳар томонлама ривожланишига ёрдам берадиган ва унинг учун зарур бўлган махсус сифатларни такомиллаштиришга таъсир этувчи, шунингдек, спортчининг бошқа фаолият турига 47 ўтишига ҳамда ҳаётий муҳим кўникма ва малакаларни эгаллашида асосий восита бўлиб хизмат қиладиган сифатлар комплексини ривожлантиришга қаратилган бўлиши зарур. Курашчилар учун умумий жисмоний тайёргарлик воситаларини танлашда қуйидаги муҳим қоидаларни ҳисобга олиш зарур: -машқлар курашчи нерв-мускулларининг зўр бера олиш характери ва организмдаги барча системаларнинг иш режимига яқин бўлиши керак. Машқлар махсус сифатларни ривожлантиришга ёрдам бериши лозим. Масалан, яккама-якка кураш элементлари бўлган баъзи бир акробатик машқлар, шериги билан қаршилиқ кўрсатилган ҳолда жуфт-жуфт бўлиб бажариладиган машқлар ва ҳоказолар; -машқлар ҳаракат координатсиясини ривожлантириши ҳамда спортчи фаолиятини ўзгарувчан вазиятлардаги хилма-хил ҳаракат атамалари билан бойитиши керак. Масалан спорт ўйинлари: баскетбол, кичрайтирилган майдонда ўйналадиган футбол, гимнастика ва бошқалар; -машқлар спортчининг бошқа ҳаракат ва марказий системаси фаолиятининг тезроқ тикланишига хизмат қилиши керак. Буларга сайрлар, кросслар, походлар, ҳаракатли ўйинлар, бамайлихотир сузиб юриш ва очик ҳавода ўзгача шароитда ўтказиладиган бошқа ўйинлар киради. (А.К.Атоев) Узлуксиз якка курашнинг беш ёки саккиз дақиқаси давомида юқори фаолликни намоёниш қилишга интилиб, рақибнинг кучли қаршилигини энгиб, курашчи ўсиб бораётган чарчаш билан турли техник-тактик ҳаракатларни самарали бажариши зарур. Шунинг учун мураббий доимий тарзда курашчининг турли жисмоний хусусиятларини такомиллаштириб бориши зарур. Улар эса курашчига курашнинг мустаҳкам ва самарали техника ва тактикасининг функционал базасини эгаллаш имконини беради. Шу билан бирга эсда тутиш лозимки, ҳаракат имкониятлари – бу хусусиятлар мажмуидир, шунинг учун курашчилар унинг барча таркибий бирликларига эътибор қаратишлари лозим, айниқса, яхши ровжланганларини такомиллаштириб боришга.

Тадқиқот мақсади: Эркин курашчиларнинг махсус машқлар ва тренажёрлар асосида куч чидамлилигини ривожлантириш методикасини ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот объекти ва предмети: малакали эркин курашчиларнинг мусобақа ва машғулот фаолияти.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

эркин курашда махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш асосида малакали курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш механизми ишлаб чиқилди;

малакали эркин курашчиларнинг жисмоний тайёргарлигини назорат қилиш жараёнида махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш технологияси тадбиқ этилди;

эркин курашда мусобақа фаолияти ва ўқув машғулот жараёнларини самарадорлигини ошириш бўйича ҳафталик дастурлари ишлаб чиқилди ва

тадбиқ этилди;

эркин курашчиларнинг жисмоний сифатлари ривожланганлик даражасини «ЗК» спорт ускунаси ердамида аниқлаш технологияси ишлаб чиқилди;

эркин курашда спортчиларнинг функционал ҳолатини «МИ бенд-5» гаджети асосида назорат тизими тадбиқ этилди;

эркин курашда махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш ҳамда малакали курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш жараёнида «Super-set ва Crossfit» дан фойдаланиш тизими жорий этилди;

Ушбу мақсадга эришиш учун тадқиқот олдига қуйидаги вазифалари қўйилди:

эркин курашда махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш асосида малакали курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш асосларини ўрганиш ва аниқлаш;

малакали эркин курашчиларнинг жисмоний тайёргарлигини назорат қилиш жараёнида махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш асосида куч чидамлилигини ривожлантириш услубиятини ишлаб чиқиш ва тадбиқ этиш;

эркин курашда мусобақа фаолияти ва ўқув машғулотларини таҳлил этиш асосида малакали эркин курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш бўйича ҳафталик дастурларни жорий этиш;

махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш асосида малакали курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш технологиясини самарадорлигини аниқлаш.

тадқиқот олдига қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун илмий-услубий адабиётларнинг таҳлили, педагогик кузатув, педагогик тестлаш, пульсометрия, тадқиқотни амалга ошириш бўйича педагогик тажрибалар, тадқиқотни ташкил қилиниши, олинган материалларни қайта ишлаш бўйича математик статистика усулларидан фойдаланилганлиги ҳамда биз томондан ишлаб чиқилган инструментал усул «ЗК» спорт ускунасини ва махсус машқлар мажмуасини ишлаб чиқишдан иборат бўлди.

Тадқиқот ишлари 2019-2021 йиллар давомида уч босқичда ўтказилди.

Биринчи босқичда (2019 йил) махсус илмий-услубий адабиётларни таҳлил қилиш асосида спортчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантиришнинг назарий ва амалий хусусиятлари ўрганилди, тадқиқотнинг йўналиши белгиланди. Тадқиқотнинг мавзуси шакллантирилди. Амалга ошириладиган тажрибаларга мувофиқ усуллар танланди, ишчи фараз шакллантирилди. Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари белгиланди, дастлабки материаллар тўпланди. Курашчиларнинг мусобақа фаолиятини тезкор таҳлил ва назорат қилиш услубияти танланди.

Эркин курашчиларнинг куч чидамлилиқ қобилиятларини ривожлантиришга мўлжалланган «ЗК» спорт ускунаси ҳамда шу мақсадда кураш гиламида қўлланиладиган эркин курашчиларнинг махсус машқлари мажмуалари, шу билан биргаликда уларни амалиётга жорий қилиш орқали тайёргарлик босқичини мақсадли такомиллаштириш дастури ишлаб чиқилди.

Иккинчи босқичда (2019-2021 ўқув йили) биз томондан ишлаб чиқилган эркин курашда махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш асосида курашчиларнинг куч чидамлилиқ қобилиятлари ривожлантириш технологиясини тажриба-синовларда қўллаш орқали эркин курашчиларнинг мусобақа фаолиятини ишончли кўрсаткичлари даражаси, жисмоний тайёргарлиги даражаси аниқланди. Махсус ишлаб чиқилган «ЗК» спорт ускунаси ва махсус машқлар мажмуасининг самарадорлигини аниқлаш бўйича ўтказилган педагогик тажрибалар батафсил ёритилган.

Учинчи босқичда (2020-2021 ўқув йили) тажриба ва назорат гуруҳларига 12 нафардан шуғулланиш тажрибаси 5 йилдан кам бўлмаган эркин курашчилар жалб қилинди. Эркин курашчиларнинг куч чидамлилигини

ривожлантириш самарадорлигига йўналтирилган махсус ишлаб чиқилган «ЗК» спорт ускунасини ва кураш гиламида бажариладиган махсус машқлар мажмуасининг таъсири педагогик тажрибаларда аниқланди. Спортчиларда куч чидамлилигини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув машғулотиари юкламалари оптималлаштирилди. Бу мақсадда ишлаб чиқилган технологиянинг самарадорлиги тажриба-синовларда ўз аксини топди. Республика олимпия захиралари коллежи ҳамда Бектемир туманидаги 1-сонли болалар-ўсмирлар спорт мактаби базасида спортчиларнинг куч чидамлилиги даражаси аниқланди ва назорат тестлари ёрдамида технология самардорлиги асослаб берилди. Тадқиқот давомида олинган натижалар математик-статистика усуллари ёрдамида ҳисоблаб, таҳлил қилинди, диссертация иши шакллантирилиб, расмийлаштирилди.

Эркин курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш самарадорлигига йўналтирилган махсус машқлар мажмуаси ва «ЗК» спорт ускуналари ишлаб чиқилган, Республика ва халқаро турнирларга тайёргарлик босқичидаги малакали эркин курашчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарлигини оптималлаштирилган дастурлар ва педагогик тажриба-синовларда қўлланган назорат тестлари самарадорлиги, малакали спортчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантиришга қаратилган омилларни аниқлаш мақсадида тажрибали тренерлар ва спортчилар ўртасида ўтказилган анкета сўровномалари ва тадқиқот юзасидан таҳлилий материаллар ёритилган.

Халқаро ва Республика мусобақаларида эркин курашчиларнинг куч чидамлилиги даражасини аниқлашга йўналтирилган таҳлил асосида эркин курашда махсус тренажёрлар ва машқлардан фойдаланиш асосида курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш технологияси ишлаб чиқилган.

1-жадвал

Кўрсаткичлар	Юқори суръатда ўтказилган беллашув вақти			Толиқиш аломатлари бошланиш вақти (Ю.С.Палатурия бўйича)			Фарқи
	\bar{x}	\bar{b}	V%	\bar{x}	\bar{b}	V%	
Халқаро мусобақаларда таҳлил этилган беллашувлар сони (n=207)	10,48	1,33	12,69	8,1	1,41	17,41	2,38
Республика мусобақаларида таҳлил этилган беллашувлар сони (n=215)	6,51	2,51	38,56	3,51	2,57	73,22	3,00
Фарқи	3,97	-1,18	-25,87	4,59	-1,16	-55,81	-0,62

Жумладан, халқаро мусобақаларда таҳлил этилган беллашувларда (n=200) спортчилар томонидан юқори суратда ўтказилган беллашув вақти ўртача 10,48 минутни ташкил этди. Спортчиларнинг толиқиш аломатлари ўртача 8,1 минутидан бошланган. Шунингдек, Республика мусобақаларида таҳлил этилган беллашувларда (n=200) спортчилар томонидан юқори суратда ўтказилган беллашув вақти ўртача 6,51 минутни ташкил этди. Спортчиларнинг толиқиш аломатлари ўртача 3,51 минутидан бошланган.

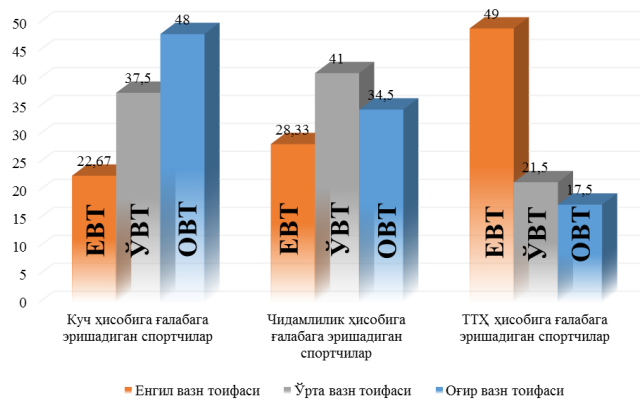
Мазкур таҳлилий маълумотларга кўра халқаро мусобақаларда таҳлил этилган беллашувларда спортчилар томонидан юқори суратда ўтказилган беллашувларда толиқиш аломатлари талаб даражасида эканлиги аниқланди. Шунингдек, Республика мусобақаларида таҳлил этилган беллашувларда спортчилар томонидан юқори суратда ўтказилган беллашувларда толиқиш

аломатлари талаб даражасида эмаслиги аниқланди.

Халқаро ва Республика мусобақаларида спортчиларнинг толиқиш кўрсаткичларининг қиёсий таҳлили ва олинган кўрсаткичлар фарқлари кўйидагилардан иборат бўлди:

1. Халқаро мусобақаларда таҳлил этилган беллашувларда спортчилар томонидан юқори суратда ўтказилган беллашувларда толиқиш аломатлари талаб даражасида эканлиги аниқланди ва ўртача 2,38 минутни ташкил этди.

2. Республика мусобақаларда таҳлил этилган беллашувларда спортчилар томонидан юқори суратда ўтказилган беллашувларда толиқиш аломатлари талаб даражасида эканлиги аниқланди ва ўртача 3,00 минутни ташкил этди.

1. Диаграммада эркин кураш беллашувларида курашиш услубларининг қиёсий таҳлили

Халқаро ва Республика мусобақада 400 та беллашувларида курашчилар томонидан кўйидагича: А) Куч ишлатиш асносида курашадиган спортчилар (енгил вазн тоифалари 22,67%; ўртача вазн тоифалари 37,50%; оғир вазн тоифалари 48,00%) аниқланди; Б) Чидамлилиқни намоён қилиш асносида курашадиган спортчилар (енгил вазн тоифалари 28,33%; ўртача вазн тоифалари 41,00%; оғир вазн тоифалари 34,50%) аниқланди;

В) Техник-тактик ҳаракатлар асносида курашадиган спортчилар (енгил вазн тоифалари 49,00%; ўртача вазн тоифалари 21,50%; оғир вазн тоифалари 17,50%) аниқланди.

№	Назорат машқлари	ТГ			НГ			t _{cr}	P
		\bar{X}_1	s	V%	\bar{X}_2	s	V%		
1	Шерикни белидан тесқари ушлаб партердан кўтариш (маротаба)	10,99	1,34	12,19	11,07	1,33	12,01	0,14	P>0,05
2	Шерикни белидан ушлаб ўнг ва чап томонга эгилиш (маротаба)	10,55	1,32	12,51	10,66	1,29	12,10	0,19	P>0,05
3	Кўприк ҳолатида чап томонга айлана югуришлар (маротаба)	19,95	2,75	13,78	20,07	2,64	13,15	0,10	P>0,05
4	Кўприк ҳолатида ўнг томонга айлана югуришлар (маротаба)	20,99	2,77	13,20	21,11	2,69	12,74	0,10	P>0,05
5	Кўприк ҳолатида хатлаб ўтишлар (маротаба)	14,99	2,01	13,41	15,09	1,99	13,19	0,11	P>0,05
6	Асосий ҳолатдан кўприк ҳолатига ўтишлар (маротаба)	31,88	4,19	13,14	32,06	4,01	12,51	0,10	P>0,05
7	Шерикни елкага миндириб олдинга эгилишлар (маротаба)	6,13	0,75	12,23	6,18	0,67	10,84	0,16	P>0,05
8	Белдан ошириб ташлаш (маротаба)	27,33	3,48	12,73	27,49	3,55	12,91	0,10	P>0,05
9	Шерик билан ўтириб туриш (маротаба)	7,35	1,01	13,74	7,43	0,99	13,32	0,18	P>0,05
10	Шерикни белидан ушлаб олдинга эгилишлар (маротаба)	8,06	0,91	11,29	8,11	0,89	10,97	0,13	P>0,05

2-жадвал

Педагогик тажриба ва назорат гуруҳи курашчиларининг махсус машқлар бўйича олинган куч кўрсаткичлари ($n=24$)

2-жадвалда педагогик тажриба бошида тажриба ва назорат гуруҳи курашчиларининг махсус машқларидан олинган куч кўрсаткичлари келтирилган. Унда иккита (тажриба ва назорат) гуруҳ қатнашиб, бу гуруҳларнинг таркибига спорт усталари, спорт усталигига номзод бўлган курашчилар кирган.

Тажриба бошида уларнинг кўрсаткичлари орасидаги тафовут деярли фарқланмади. ($P>0,05$). Масалан: Рақибни белидан ушлаб айлантириш машқида тажриба гуруҳида 10,99 кўрсаткич қайд этилган бўлса, назорат гуруҳида 11,07 натижа қайд этилди. Ўзаро кўрсаткичлар натижалари бир-бирига яқинлигини кўриш мумкин. Қолган бошқа барча машқларда ҳам тажриба ва назорат гуруҳи иштирокчилари кўрсаткичларида тафовут деярли сезилмаганлигини кузатиш мумкин. Педагогик тажриба якунида қайд этилган кўрсаткичлар қуйида 6-жадвалда келтирилган.

ХУЛОСАЛАР

1. Илмий-услубий адабиётларни таҳлилий ўрганиш асосида, ҳозирги кунда малакали эркин курашчиларнинг тайёргарлик босқичида замонавий технологиялар асосида куч чидамлик қобилиятларини ривожлантириш ва куч чидамлик қобилиятлари самарадорлигини ошириш бўйича асосланган илмий изланишлар етарли эмаслиги аниқланди.

2. Эркин кураш спорт турида спортчиларнинг куч чидамлик қобилиятларини ривожлантириш ва куч чидамлик қобилиятлари самарадорлигини оширишга мўлжалланган «ЗК» спорт ускунаси ишлаб чиқилди («Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги қошидаги Интеллектуал мулк консультатив маркази» давлат унитар корхонасининг 2021 йил 6 августдаги 003727-рақамли гувоҳномаси). Натижада эркин курашчиларнинг куч чидамлик қобилиятлари ривожланиши ва жисмоний тайёргарлик даражаси 15%га яхшиланган;

3. Эркин курашчиларнинг тадқиқот якунида жисмоний тайёргарлиги кўрсаткичларини ўсишининг қиёсий таҳлили бўйича ТГ ва НГ кўрсаткичларининг ўртача арифметик статистик ишончли ўсиши ($P<0,05$).

(10 кўрсаткичдан 8 тасида ишончли) кузатилди.

4. Эркин курашчиларнинг куч чидамлик қобилиятларини ривожлантириш ва самарадорлигини оширишга йўналтирилган «ЗК» спорт ускунасида ва кураш гиламида бажариладиган махсус машқлар мажмуалари ишлаб чиқилди. Натижада эркин курашчиларнинг куч чидамлик қобилиятларини ривожланиш даражаси 16%га яхшиланган;

5. Малакали эркин курашчиларнинг махсус «ЗК» спорт ускунасини эркин курашчиларнинг куч чидамлик қобилиятларини ривожлантириш самарадорлигига ижобий таъсири аниқланди. Тадқиқот якунида ТГ ва НГ куч чидамлик қобилиятлари кўрсаткичларида, жумладан 8 та кўрсаткичда ишончлик даражасини кўрсатди ($P<0,05$).

6. Тадқиқот якунида ТГ ва НГ фаолияти кўрсаткичларида, жумладан тажриба гуруҳи спортчиларнинг куч чидамлик қобилиятлари ривожлантиришга доир фойдаланилган махсус тренажерлар ва машқлар мажмуаси ўз самарадорлигини ишончли даражада ($P<0,05$) ўсганлиги кўзатилди ҳамда таклиф этилган технологиянинг самарадорлиги ижобий таъсирини кўрсатди.

7. Курашчиларнинг турган ҳолатда кўл кучининг самарадорлиги 6,48%, кураш давомида курашчиларнинг ўтирган ҳолатда кўл кучининг самарадорлиги 2,28%, курашчиларнинг тепадан тортиш тенажоридида белкучининг самарадорлиги 3,64% кўрсаткичларида яхшиланиш динамикаси аниқланди.

8. Малакали эркин курашчиларнинг куч чидамлик қобилиятларини ривожлантириш самарадорлигини оширишга йўналтирилган технология

мусобақа фаолиятида ютукларни белгилайдиган восита сифатида ўз исботини топди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Абдиев А.Н. Научно-педагогические основы формирования профессиональных умений тренера у студентов, специализирующихся в видах спортивных единоборств: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. – Т., 2004.

Бакиев З.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности / дис. канд. пед. наук. / 2009.

Холмухамедов Р.Д. Технология подготовки единоборцев на этапах годового цикла: Автореф. дис. д-ра пед. наук.- Тошкент-2009.-

С 16-17.

Баязитов К.Ф. Оптимизация тренировочного процесса тяжелоатлетов высокой квалификации в годовом цикле / дис. канд. пед. наук. 2009.- ст 31-36.

Баязитов К.Ф. Повышение спортивно педагогического мастерства в тяжелой атлетике. Типография УзГИФК. Ташкент, 2011. – ст.86-96.

Арслонов Қ.П Кураш турлари ва уни ўқитиш методикаси Б. 46-55

MAKTAB O‘QITUVCHILARINING INNOVATSION SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION FIKRLASHNING O‘RNI

*Xakimova Dildora Mashrabjonovna,
Toshkent shahar PYMO‘MM “Ijtimoiy-iqtisodiy va amaliy fanlar metodikasi”
kafedra mudiri, p.f.f.d., dotsent*

Annotatsiya. Maqolada pedagog kadrlarning o‘z-o‘zini anglashi, o‘z-o‘zini tarbiyalashi, o‘z-o‘zini takomillashtirishi, jamiyatdagi yangilanishlarni ko‘ra olishi, ulardan pedagogik faoliyatda samarali foydalana olishi asosida innovatsion salohiyatini rivojlantirishi, pedagog kadrlarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini tahlil qilish bosqichlari kabi masalalar ilmiy jixatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion salohiyat, yangicha yondashuv, o‘z-o‘zini anglash, metodik mahorat, subyekt-subyekt hamkorligi, tashqi predmetli faoliyat, refleksiv layoqatlilik, novatorlikka yo‘nalganlik.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ

*Дилдора Машрабжоновна Хакимова
Заведующая кафедрой, PhD, доцент «Методика преподавания социально-экономических и прикладных наук» национального центра подготовки педагогов по новым методикам города Ташкента*

Аннотация. В статье рассматриваются такие вопросы, как самосознание педагогов, самообразование, самосовершенствование, умение видеть обновления в обществе, развитие инновационного потенциала на основе умения эффективно использовать их в педагогической деятельности, этапы анализа готовности педагогов для инновационной деятельности научно обоснованы.

Ключевые слова: инновационный потенциал, новый подход, самосознание, методическое мастерство, субъект-субъектное сотрудничество, деятельность с внешним субъектом, рефлексивная способность, ориентация на новаторство.

THE ROLE OF INNOVATIVE THINKING IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE COMPETENCE OF SCHOOL TEACHERS

*Dildora Mashrabjonovna Khakimova
Head of the Department, PhD, Associate Professor «Methods of Teaching Socio-Economic and Applied Sciences» of the National Center for Training Teachers on New Methods of the City of Tashkent*

Abstract. In the article, issues such as self-awareness of pedagogues, self-education, self-improvement, ability to see updates in society, development of innovative potential based on their ability to effectively use them in pedagogical activities, stages of analysis of readiness of pedagogues for innovative activities are scientifically justified.

Keywords: innovative potential, new approach, self-awareness, methodical skill, subject-subject cooperation, activity with external subject, reflexive ability, orientation to innovation.

KIRISH. Insonning o‘z-o‘zini anglashi uning faol harakati jarayonida muntazam rivojlanib boruvchi jarayon bo‘lib, bilish va anglash kabi tarkibiy qismlardan tashkil topadi. O‘z-o‘zini bilish birdaniga, to‘satdan namoyon bo‘lmaydi. Inson o‘z-o‘zini bilishga bilimlarni egallash, kishilar bilan muloqot va faoliyat jarayonida erishadi. Shakllanib, rivojlanib boradigan anglash – murakkab hodisadir. Chunki bu o‘rinda

shaxs bilishning o'ziga xos ikki shakli: bilishning ham obyekt, ham subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Innovatsion faoliyat yangi g'oyani izlashdan boshlanadi. Pedagogik innovatsiya ta'lim-tarbiya jarayonidagi muhim va murakkab masala yechimiga yo'naltirilganligi sababli pyedagog kadrlardan yangicha yondashuvni talab qiladi.

Innovatsion faoliyat pyedagog kadrlarning hamma muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy faoliyat bo'lib, u shaxsning kasbiy, metodik mahoratini sifatli qayta qurish demakdir.

M.T.Jumaniyozovaning fikricha, pyedagog kadrlarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini tahlil qilishni uch bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Yangilikni pedagogik faoliyatda qo'llashdan oldingi davrdagi pyedagog kadrlar faoliyatini tahlil qilish.

2. Innovatsion faoliyatning faol shakllanish davrini tahlil qilish.

3. Pedagogik jarayonga yangilik kiritib bo'lingandan keyingi davrdagi faoliyatni tahlil qilish.

Pedagog kadrlar innovatsion faoliyatini tahlil qilib, uning shakllanish bosqichlarini quyidagicha belgilash mumkin:

Birinchi bosqich – tayyor metodik tavsiyanomalar aniq qilib ko'chiriladi.

Ikkinchi bosqich – mavjud tizimga ayrim yangi moslama(modifikatsiya)lar metodlar kiritiladi.

Uchinchi bosqich - yangi g'oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari va shakli to'liq ishlab chiqiladi.

To'rtinchi bosqich - pyedagog kadrlar o'qitish va tarbiyalashning o'z konsepsiyasi va metodikasini ishlab chiqadi.

Pedagog kadrlar innovatsion faoliyatining shakllanishidagi birinchi bosqichda quyidagi vazifalarni bajarishi mumkin:

- pedagogik faoliyatda ijodiy yo'nalishni shakllantirib borish;

- pedagogik jarayonda subyekt-subyekt hamkorligini yo'lga qo'yish;

- pedagogik kasbini rivojlantirish va bunga qiziqishni orttirib borish;

- keng qiziqish doirasini shakllantirish, pedagogik muloqotda ochiqlikni ta'minlash;

- "men-g'oyalar" ijodiy fikrlash yo'nalishini rivojlantirib borish;

- pedagogik vazifalarni hal etishga ijodkorlik bilan yondashuv, tahlil qilish malakalarini rivojlantirib borish;

- ijodiy ishlash texnologiyasini shakllantirish.

Bu jarayonda shaxsiyatni o'stirish treningi, muammoli o'qitish texnologiyasi, faol ta'lim metodikasidan foydalanish va yangilik kiritish jarayoni bilan tanishtirib borish lozim. Birinchi bosqichning asosiy mazmunini umumiy psixologik-pedagogik bilimlarni egallash, o'z faoliyatini tahlil qilish ko'nikma va malakalarini shakllantirish tashkil etadi.

METODLAR. So'nggi vaqtlarda turli manbalarda "innovatsiya", "innovatsion faoliyat" tushunchasi bilan birga "innovatsion fikrlash" atamasidan ham tez-tez foydalanish holati ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga, ko'pgina ilmiy izlanishlarda innovatsion fikrlash tushunchasi qo'llanilsada, uning mohiyati aniq ochib berilmaydi. Uni odatda shaxsning innovatsion faoliyatga qobiliyatligi sifatida talqin qilinadi. Biroq innovatsion faoliyatga qobiliyatlilik nafaqat fikrlash jarayoni, balki tashabbuskorlik, tanqidiy munosabat bildirish, refleksiv layoqatlilik, novatorlikka motivatsion yo'nalganlik kabi shaxs sifatlarini ham o'z ichiga oladi.

Innovatsion fikrlash tushunchasiga V.P.Deliya quyidagicha tarzda ta'rif berishga harakat qilgan: mental modelni yaratish va ishlab chiqish bilan bog'liq, fiziologik ketma-ketliklar, ijtimoiy-madaniy qonuniyatlar, shu jumladan, ma'naviyat, ezgulik va haqqoniylik asosida olam manzarasini takomillashtirishga yo'naltirilgan innovatsiyalar va innovatsion jarayonlarning tasodifiy va jadal obyektivligiga

asoslangan fikrlashdir.

Individning refleksivligi va turli mental modullarini konstruksiyalash, o'z navbatida mazmuniga ko'ra obyektiv va subyektiv reallikdan tashkil topgan; hayot mazmunini tushunish, prognozlash va modellashtirish zaruriyati natijasida egallanadigan yangi bilimlar shaklida o'z-o'zidan voqe' bo'ladigan subyektiv reallikni V.P.Deliya noumen (yunoncha so'z, obyektiv, bor holaticha tushunarli) deb atagan.

Ko'rinib turibdiki, innovatsion fikrlashga berilgan yuqoridagi ta'rif uni amaliy jihatdan qo'llashga to'liq imkon bermaydi, chunki juda murakkab talqinga ega. Malaka oshirish kurslarida innovatsion fikrlashga berilgan mazkur ta'rifni taqdim etganimizda tinglovchilar uning mohiyatini tushunish juda "qiyin" ekanligini ta'kidlab o'tishdi. "Aynan qaysi o'rinlari tushunarsiz?" savoliga tinglovchilar "mental modellarning namoyon bo'lishini aniqlab beruvchi fiziologik ketma-ketliklar" jumlasini alohida qayd etib o'tishdi. Shuningdek, tinglovchilarda innovatsion fikrlashning "mavjud olam manzarasini takomillashtirish"ga yo'naltirilganligi haqidagi mulohaza ham ko'plab bahslarni keltirib chiqardi. Aksincha, u atrof-muhitni o'zgartirish jarayonida amaliy muammolarni hal etish bilan bog'liq ekanligi haqidagi fikrlarni aytib o'tishdi.

V.P.Deliya tomonidan berilgan ta'rifning yuqorida ko'rsatib o'tilgan munozarali jihatlar mavjud bo'lsada, biroq u innovatsion fikrlashning asosiy tavsifi va belgilarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Innovatsion fikrlash – bu:

- bevosita faoliyat bilan bog'liq;
- obyektiv yangi voqelik(noumen)ni yaratishga yo'naltirilgan;
- noumenni yaratish asosida amaliy muammolarni hal etish imkonini beradi;
- ijtimoiy pozitivlikni aks ettiradi.

Quyida mazkur qoidalarga batafsil to'xtalib o'tamiz.

Innovatsion fikrlashning asosiy o'ziga xos xususiyati shundaki, u faoliyat bilan bevosita bog'liq. Bunday fikrlashni biz atrof-muhitni moddiy jihatdan o'zgartirishda namoyon bo'luvchi mazkur jarayonning harakatlantiruvchi kuchi sifatida motivatsiya va yakuniy natijadan ayri holda, faqat mental modellarga tayanib talqin qilishimiz mumkin emas. Boshqacha aytganda, innovatsion fikrlash mental modelni yaratishga olib keluvchi motivlar, shaxsiy fikrlar va ushbu modelni amalga tatbiq etishga doir tashqi predmetli faoliyat bilan tavsiflanadi.

Fikrlashning xilma-xil turlari ajratib ko'rsatiladi: empirik, nazariy, ko'rgazmali-obrazli, mantiqiy, fazoviy va h.k. Shu bilan birga, fikrlash yaxlit ko'rinishga ega ekanligi hammaga tushunarli va uning yuqorida sanab o'tilgan har bir turi faqat qaysidir tavsifiy jihatining ustunligiga ustuvorlik berish asosida aniqlashtiriladi. Masalan, nazariy fikrlash yuqori darajadagi abstrakt tushunchalarga asoslanish bilan bog'liq, empirik fikrlash hissiy idrok etiladigan ko'rgazmali obrazlarga tayanadi. Reallikda faqat abstrakt yoki aksincha, ko'rgazmali obrazlarga asoslanib fikrlaydigan odam bo'lmaydi. Shuning uchun turli maxsus vazifalarning o'zgarishiga oson moslashadigan yaxlit fikrlash haqida gapirish o'rinli bo'ladi.

I.S.Yakimanskaya ta'kidlab o'tganidiki: "Istalgan qobiliyatning tuzilishi murakkab va ko'p o'lchamli. Uning hamma tarkibiy qismlari ham ayni paytning o'zida bir xil rivojlanmaydi... Biri kamroq rivojlangan bo'lishi mumkin, biroq ularning rivojlanishidagi kamchiliklarni yaxshiroq rivojlangan boshqasi muvaffaqiyatli to'ldirishi mumkin. Yana u shuni ta'kidlab o'tadiki, "Istalgan qobiliyat tuzilmasida biror o'quv qobiliyati rivojlanishi mumkin bo'lmagan, uning yo'nalishi, o'ziga xosligini ta'minlaydigan yetakchi, asosiy xususiyat mavjud".

Bizningcha, innovatsion fikrlash quyidagi ko'rinishga ega bo'lishi lozim:

- ijodiy;
- ilmiy-nazariy;
- ijtimoiy-pozitiv;
- konstruktiv;
- transformatsion;
- pragmatik.

Natijalar va munozara. Innovatsion fikrlashning har bir xususiyati tahliliga e'tibor qaratamiz va ulardan biri mavjud bo'lmasa, yaxlitlik hosil bo'lmashligini ko'rsatib berishga harakat qilamiz.

1. Innovatsion fikrlash algoritmi, namuna, modellar doirasiga taalluqli ijodiy jarayonni o'zida aks ettiradi. Ijodiy fikrlash hamma vaqt subyektiv yangi natijalarga olib keladi. Ana shu nuqtayi nazardan innovatsion fikrlashning ijodiy komponenti san'at sohasidagidan farq qiladi. Har bir insonning ichki dunyosi noyobligini e'tirof etganda ham, rassom ichki olami aks etgan istalgan vosita hamma vaqt obyektiv yangilikka ega. Ijodkor uchun ma'lum bir ko'rinishdagi variantlar orqali obyektiv amaliy muammolarni hal etish asosiy maqsad hisoblanadi. Xuddi shunday natija bir-biridan xoli ravishda turli kishilar tomonidan qo'lga kiritilishi mumkin, kimki yechimni oldinroq izlab topgan bo'lsa, shuning faoliyati ijodiy deb aytilish o'rinli bo'lmaydi. Bir mamlakatda ma'lum bir texnologiya muvaffaqiyatli qo'llanilib, hozirda an'anaviylik kasb etishi mumkin, boshqa davlat uchun novatordan kamroq ijodkorlikni talab etuvchi innovatsion tavsifga ega bo'ladi. Ijodiy fikrlash jarayonida insayd algoritmlarni qo'llash doirasida amalga oshmaydigan yangilikning yuzaga kelishidir. Agar ayniqsa, ilhom kelgan vaqtda yorqin namoyon bo'ladigan innovatsion fikrlashning ijodiy komponenti mavjud bo'lmasa, u darhol innovatsion tavsifini yo'qotadi, faoliyat mahsulida yangilik mavjud bo'lmaydi. Mustaqil yechimlar qabul qilish talab qilinmaydigan algoritmi bo'yicha yangi innovatsion texnologiyalarni amalga oshiruvchi mutaxassis, tashqi faoliyat nuqtayi nazaridan novator bo'lishi mumkin, biroq fikrlash uslubiga ko'ra yangilik ishlab chiquvchi hisoblanmaydi.

2. Innovatsion fikrlash ilmiy-nazariy tafakkurni o'zida namoyon etadi. Ilmiy fikrlash "metodologik tamoyillar, yondashuvlar va ularning natijalariga muvofiq amalga oshiriladi". Yu.V.Senkoning fikricha, ilmiy fikrlash "nazariy fikrlashga munosabatiga ko'ra o'tmishdagi nazariyalarning hozirgi davrdagi ahamiyati va o'ziga xosligini ochib berishga xizmat qiladi". Nazariy fikrlash asoslanadigan tushunchalar fanning hozirgi bosqichi uchun abstrakt darajani egallaydi. O'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni bir necha marta tekshirishga asoslangan, o'zida obyektiv bazani ifoda etuvchi umumlashmalar, nazariy modellsiz fan va texnikaning hozirgi bosqichi uchun talab katta innovatsion mahsulotni yaratish mumkin emas. Masalan, energiyaning yangi manbaini zamonaviy fizik bilim va texnologiyalarga tayangan holda ixtiro qilish mumkin.

3. Innovatsion fikrlash ijtimoiy-pozitiv tavsifga ega bo'lib, u hamma vaqt yaratuvchanlikka yo'naltirilgan, insonparvarlik g'oyalari bilan bog'liq, hal qilinadigan muammolar ijtimoiy ahamiyatga molik: innovatsiya ishlab chiqarish unumdorligini oshiradi, ish sharoitini yaxshilaydi, turmush farovonligini ta'minlaydi va h.k. Shuning uchun hatto intuitiv darajada bo'lsa ham "innovatsion zaharlovchi gaz", "innovatsion qurol" kabi jumlar salbiy idrok qilinadi. Talabalarni u yoki bu ixtirolar bilan tanishtirish jarayonida uning insonlar hayotiga ijobiy ta'sirini alohida ta'kidlab o'tish zarur.

4. Innovatsion fikrlash konstruktivlik, ya'ni vazifalarni real va diagnostik tarzda qo'yish, unga mos metod va vositalarni tanlash, o'z harakatlarini ketma-ketlikda rejalashtirish, maqsadga erishish darajasini aniqlash, zarur holatda unga tuzatishlar kiritish, amalga oshirilayotgan rejaga o'z vaqtida o'zgartirishlar kiritishga qobiliyatlilikni ko'zda tutadi. Konstruktivlikka sinonim sifatida texnologik madaniyat tushunchasini qo'llash mumkin. Konstruktiv fikrlash emotsiyalarga berilmaslik, mantiqiy, ketma-ketlik asosida yakuniy natijaga erishish, ikkinchi darajali omillarga chalg'imaslikni talab etadi. Uni obrazli tarzda uchqur va bo'ysunmas otni qo'raga qamab qo'yish ko'rinishida tasavvur qilish mumkin.

5. Innovatsion fikrlashning konstruktiv komponenti pragmatiklik bilan bevosita aloqadordir. Innovator ixtirochi va olimdan farqli ravishda faqat yangilikni kashf etish va uni nazariy asoslash bilan emas, balki yaratilgan yoki kashf etilgan ixtiro asosida

amaliy natijalarni qo'lg'a kiritish, ixtironi amalga joriy etish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun u o'zida nafaqat olim, balki tashkilotchi, menejer, tadbirkorga xos sifatlarni ham uyg'unlashtiradi. Buning uchun innovator joriy holatlarni hisobga olishi, ish jarayonida ulardan to'g'ri foydalanishi zarur.

6. Innovatsion fikrlash hamma vaqt atrof-muhitga o'zgartirishlar kiritish bilan bog'liq. U faqat modellarni (chizma, jadval, algoritmi va h.k.) ishlab chiqish bilan chegaralanmaydi. Mazkur modellar real timsollarga aylanishi, moddiy hayot va sotsium ko'rinishiga ega bo'lishi zarur. Mazkur jarayonda innovatsion fikrlashning barcha xususiyatlari yorqin namoyon bo'ladi. Faoliyatni o'zgartirishga amaliy jihatdan layoqatsizlik noto'g'ri fikr yuritish - real jarayonlarni avvaldan ko'ra olishda intuitsiyaning yetishmasligi, sabab-oqibat tavsifida yo'l qo'yilgan xatolarni bartaraf eta olmaslikka olib keladi.

Ichki fikrlash jarayonlari va tashqi predmetli faoliyatning bevosita yaxlit tavsifga egaligi V.P.Deliyaning izlanishlarida ko'rsatib berilgan. U innovatorning fikrlash faoliyatining dialektik o'zaro aloqador ikki bosqichini ajratib ko'rsatgan: kognitiv – ichki refleksiya asosida yangi bilimlar mazmunini ishlab chiqish va taqdim etishga doir fikriy faoliyat; vositali - yangi bilimlarni amaliy faoliyat bilan mosligini ta'minlash va amalga oshirish.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, mualliflik yondashuvi asosida innovatsion fikrlashga quyidagi ta'rif berildi: innovatsion fikrlash innovatsion faoliyatni tashkil etishga yo'naltirilgan, kognitiv va vositali darajalarda amalga oshiriladigan ijodiy, ilmiy-nazariy, ijtimoiy-pozitiv, konstruktiv, transformatsion va pragmatik tafakkur yuritish jarayonidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gulboyev A. Pedagogik tashxis vositasida o'qituvchilar malakasini uzluksiz oshirish. – T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2009. – 112 b.
2. Jumaniyozova M. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik asoslari: Pedagogika fanlari nomzodi. ...diss. – T., 2007. – 176 b.
3. Jo'rayev R.H., Ibragimov X.I. Pedagogik jamoaning innovatsion faoliyati. // j. Xalq ta'limi. – 2004. - №2 – B.4-8.
4. Делия В.П. Инновационное мышление в XXI веке. – Москва: Де-П, 2011. – 232 с.
5. Сенько Ю. В. Формирование научного стиля мышления учащихся. – Москва: Знание, 1996.
6. Freire, P. (1998). *Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy and Civic Courage*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers.
7. John A. Henschke. *Teaching Adult Learners*. 1994. https://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?Article=1537&context=utk_IACE-browseall
8. Zmeev S. I. *Andragogy: fundamentals of the theory, history and technology of adult education*. Moscow, 2007. - 272 p. (Змеёв С. И. *Андрогогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых*. М.: ПЕР СЭ, 2007. - 272 с.)
9. Illeris, K. (2007). *How We Learn: Learning and Non-Learning in School and Beyond*. London: Routledge. 289 pp. ISBN 0415438470.
10. Knowles, M. S., et al. (1984). *Andragogy in action: Applying modern principles of adult education*. San Francisco: Jossey-Bass.

YOSH ERKIN KURASHCHILARNING MASHG'ULOT JARAYONIDA FUNKSIONAL IMKONIYATLARINI RIVOJLASHTIRISH VA MUSOBAQA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

*Anarbayev Temur Risbekovich,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
O'zbekiston, Chirchiq shahri*

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh erkin kurashchilarni umumiy jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirishda qo'llaniladigan mashqlarning ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot natijalari muhokama qilinadi hamda murabbiylarga amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tayyorgarlik, yoshlar, erkin kurash, sport, rivojlantirish, nazorat guruhi, tajriba guruhi, natija.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЮНЫХ БОРЦОВ В ТРЕНИРОВОЧНОМ ПРОЦЕССЕ И ПОВЫШЕНИЕ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

*Anarbayev Temur Risbekovich,
Преподаватель Узбекского государственного университета физической культуры и спорта
Узбекистан, г. Чирчик*

Аннотация: В данной статье рассматриваются результаты исследования влияния упражнений, применяемых на развитие общей физической подготовленности юных борцов вольного стиля, и даются практические рекомендации тренерам.

Ключевые слова: физическая подготовка, юноши, вольная борьба, спорт, развитие, контрольная группа, экспериментальная группа, результат.

DEVELOPMENT OF THE FUNCTIONAL CAPACITIES OF YOUNG Wrestlers DURING THE TRAINING PROCESS AND INCREASE THE COMPETITION EFFICIENCY

*Anarbayev Temur Risbekovich,
Teacher of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports
Chirchik, Uzbekistan*

Abstract: This article discusses the results of the study on the impact of exercises used in the development of general physical fitness of young freestyle wrestlers and gives practical recommendations to coaches.

Keywords: physical training, youth, freestyle wrestling, sports, development, control group, experimental group, result.

Dolzarbliligi .Bugungi kunda bolalar sportni rivojlantirish va iste'dodli yoshlarni saralash, sohasida ta'lim tashkilotlarining ustuvor yo'nalishlari belgilangan bo'lib, unda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini olib borish orqali jismonan rivojlantirish hamda salomatlikni mustahkamlash uchun tarbiyalanuvchilarda jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga qiziqishni shakllantirish asosiy vazifalardan biri bo'lmoqda.

So'nggi yillarda respublikada jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog'lom turmush tarzining keng targ'ib qilish, mamlakatda yaratilgan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport infratuzilmasidan to'laqonli va samarali foydalanishni

ta'minlash, shuningdek, sport sohasidagi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish maqsadida 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarorlari imzolandi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyotlarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki erkin kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlantirish va sport mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazish ayniqsa iqtidorli yoshlarni tanlash va ularni sport tugaraklariga jalb etishda samarali usullardan foydalanib o'rgatishda jismoniy madaniyat talim tarbiyasini zamonaviy muommalarni yechimlariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar chuqur olib borilmoqda. Shuningdek mazkur soha bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanmalar juda kam uchraydi.

Erkin kurash yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashdagi ahamiyati va mohiyatining yuqoriligi, salmoqliligi ko'zga yaqqol tashlanib turibdi. Shuni qayd etish kerakki, yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashda erkin kurash sport turining asosiy tamonlari, o'ziga xos vositalari va tamoyillari, o'zaro uzviy bog'lanib borishni aytib o'tish joiz. Shu tamonlar, vositalar va tamoyillar orqali sportning har bir turida muayyan fazilatlar kuchliroq shakllanadi, rivojlanadi va u yetakchi harakat sifati tarzida namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizdagi ko'plab olimlarning adabiyotlarida bu mavzu muammolari bo'yicha ishlar amalga oshirilgan. Bulardan qo'yidagi adabiyotlarni aytish mumkin. N.A.Tastanovning "Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" darsligi, F.A.Kerimovning "Sportda ilmiy tadqiqotlar" darsligi, Z.A.Bakiyev "Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati" o'quv qo'llanmasi, S.Q.Adilov "Sport-pedagogik mahoratni oshirish (erkin kurash)" o'quv qo'llanma, Sh.A.Abdullayev "Erkin kurash bo'yicha sport pedagogik maxoratni oshirish" kabi adabiyotlarda ham mana shu boradagi fikr va mulohazalar berilgan. Chet el olimlardan V.M.Zasiorskiy, A.D.Novikov, L.P.Matveyev, V.N.Platonov, N.G.Ozolin, I.I.Alixanov, P.F.Matrushak kabi olimlar erkin kurashchilar jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish to'g'risida bir qancha tadqiqotlar o'tkazib maxsus adabiyotlarda fikr va mulohazalar aytib o'tilgan. Yuqoridagi keltirilgan ilmiy ishlar yaqin yillarda kurash turlari sohasida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatishlar natijasida yosh erkin kurashchilarni funksional imkoniyatlarini oshirish musobaqa samaradorligini yaxshilashga asos bo'la oladi deb hisoblaymiz.

Tadqiqotning maqsadi: yosh erkin kurashchilarni umumiy jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirishda qo'llaniladigan mashqlarning ta'sirini aniqlash va musobaqa samaradorligini oshirish.

Tadqiqotni vazifasi: yosh erkin kurashchilarni funksional imkoniyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish yo'llarini aniqlash.

Tadqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi.

Yosh erkin kurashchilarda umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlantirish maqsadida o'quv – mashg'ulot va musobaqa jarayonlari 2022 – yil sentabr oyidan 2022 –yil dekabr oyigacha Chirchiq olimpiya va parolimpiya sport turlariga tayyorlash markazida o'tkazildi. Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda tajriba va nazorat guruhlarini tashkil etildi. Yosh erkin kurashchilarning 12 nafaridan tajriba guruhi, 12 nafaridan nazorat guruhi tashkil etildi.

Tajriba va nazorat guruhlarida yosh erkin kurashchilar umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarini samaradorligiga e'tibor qaratildi. Pedagogik kuzatuv va ilmiy–uslubiy adabiyotlardagi ma'lumotlardan foydalangan holda yosh erkin

kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarini qo'llay olish darajasini xarakterlaydigan quyidagi nazorat mashqlari tanlab olindi va ular umumiy jismoniy tayyorgarlik rivojlantirish maqsadida tajriba guruhining mashg'ulotlari tarkibiga kiritildi:

1. O'tirib turish mashqi 12tadan 4ta takrorlash;
2. O'tirib balandlikka sakrash 10tadan 4ta takrorlash ;
3. O'z vaznidagi sherigini yelkalariga olib o'tirib turish;
4. Sherigini yelkalariga olib 30 metrga tezlikka yugurish;
5. 70 sm balandlikka juft oyoqda sakrab chiqib tushish;
6. Polga tayangan holatda qo'llarni bo'kib yozish 12tadan 4marta takrorlash;
7. Arqonga chiqib- tushish, 4marta takrorlash
8. Turnikda tortilish 2marta takrorlash.
9. Oyoqlarni orqaga tashlash –signalga bajarish 10tadan 4marta takrorlash;
10. Ikki oyoqqa o'tish usulini raqibsiz signalga 10tadan 4marta bajarish
11. 10 soniyaga yelkadan oshirib tashlash usilini 2marta takrorlash bajarish;
12. 10soniyaga yelkalardan oshirib tashlash usilini 2marta takrorlash bajarish;
13. 60 metr metrga yugurish 3marta takrorlash;
14. Mokisimon yugurish (3x10) 3marta takrorlash;
15. Turgan joyidan uzunlikka sakrash 5tadan 3marta takrorlash;
16. 3000 metrga yugurish (haftada bir marta).

Yuqoridagi mashqlar to'plamini tayyorgarlik davrining mikrosiklida (haftalik) rejalashtirilishi 1-jadvalda keltirilgan.

1–jadval

T/r	Hafta kunlari					
1	Dushanba	Seshanba	Chorshanba	Payshanba	Juma	Shanba
2	MJT UJT	TTT, O'quv mashg'ulot bellashuvi	Kross, tiklanish	MJT UJT	TTT, MJT	Sport o'yinlari UJT

Izoh: MJT-maxsus jismoniy tayyorgarlik, UJT-umumiy jismoniy tayyorgarlik, TTT-texnik taktik tayyorgarlik

Yosh erkin kurashchilardan tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan jismoniy tayyorgarligi ko'rsatgichlari. (n=12)

2–jadval

Test mashqlari	Tajriba guruhi \bar{X}	Nazorat guruhi \bar{X}	P
60 metr metrga yugurish (s)	10.5	10.8	<0,001
7 metrli arqonga chiqib, tushish	10.5	11.45	<0,001
Turnikda tortilish (marta)	17	18	<0,001
Mokisimon yugurish (3x10) (s)	6.4	6.4	<0,01
Turgan joyidan uzunlikka uchsakrash	2.14	2.16	<0,001
10 soniyaga yelkadan oshirib tashlash usilini bajarish.(marta)	4.5	4.8	<0,01
10 soniyaga yelkalardan oshirib tashlash usilini bajarish.(marta)	4.2	4.5	< 0,05

Olti oy davomida ular bu mashqlar bilan muntazam shug'ullanib keldilar. Tajribaning boshida tajriba va nazorat guruhi yosh kurashchilarining umumiy

jismoniy tayyorgarlik mashqlarining natijalariga ta'siri o'rganildi.

Yosh erkin kurashchilardan tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan jismoniy tayyorgarligi ko'rsatgichlari. (n=12)

3-jadval

Test mashqlari	Tajriba guruhi \bar{X}	Nazorat guruhi \bar{X}	P
60 metrga yugurish (s)	10.2	10.5	<0,001
7 metrli arqonga chiqib, tushish	9.5	9.9	< 0,05
Turnikda tortilish (marta)	20	19	< 0,01
Mokisimon yugurish (3x10) (s)	6.2	6.9	<0,001
Turgan joyidan uzunlikka uch sakrash	2.26	2.24	< 0,05
10 soniyaga yelkadan oshirib tashlash usilini bajarish.	6.6	5.7	< 0,05
10 soniyaga yelkalardan oshirib tashlash usilini bajarish.	6	5.5	< 0,05

Tadqiqot boshida va oxirida yosh erkin kurashchilarning tajriba va nazorat guruhidagi mos natijalarni solishtirib, yosh erkin kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari bo'yicha ko'rsatkichlar ijobiy tomonga o'zgargani aniqlandi.

Tadqiqot oxirida olingan natijalar quyidagilardan dalolat beradi:

Tajriba guruhidagi kurashchilarning o'tkazilgan test mashqlari bo'yicha tadqiqot boshida o'lgan natijalariga nisbatan tadqiqot yakunida ko'rsatilgan natijalaridagi ijobiy o'zgarishlar nazorat guruhidagi natijalaridagi ijobiy o'zgarishlardan ancha ustunligi ko'rinib turibdi.

Tajriba guruhi erkin kurashchilarning tadqiqot boshidagiga nisbatan oxiridagi ko'rsatkichning eng katta o'zgarishi sportchilarda 60 metrga yugurish tadqiqot boshidagi ko'rsatkichlarga nisbatan o'rtacha 0.3 soniyaga o'sgan, nazorat guruhida o'rtacha 0,3 soniyaga o'sgan.

Tadqiqot 7 metrli arqonga chiqib, tushish o'rtacha 1 soniyaga o'sganligi aniqlandi, nazorat guruhida o'rtacha 1,6 soniyaga o'sganligi aniqlandi.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar turnikda tortilish o'rtacha 3 taga nazorat guruhida shug'ullanuvchilariniki o'rtacha 1 taga ko'paygan.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar mokisimon yugurish tezligi o'rtacha 0.2 soniyaga, nazorat guruhida shug'ullanuvchilarning tezligi o'rtacha -0.5 soniyaga o'zgargan.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar turgan joyidan uzunlikka uchsakrashi o'rtacha 12 sm ga oshgan, nazorat guruhida o'rtacha 8 smga oshganligi aniqlandi

Tadqiqot guruhidagi o'quvchilari 2022-yil 22-24- dekabr kunlarida o'tkazilgan Toshkent viloyati birinchiligida Shukurullayev Zohid, Erkinov Firdavs, Muratov Jamshid, Muratov Otabek, Ro'zmuxammadov Tursun III o'rinni; Mullayev Amirxon, Utepov O'razbek, Baxodirov Asilbek II o'rinni; Miqtibekov Jasulan I o'rinni egalladilar.

Xulosa. Hozirgi zamon erkin kurash ilmiy uslubiy nazariy adabiyotlari bilim va ko'rsatmalarni yaratib bermoqda. Bu bilimlar orqali o'quv-mashg'ulot vaqtida yosh sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari to'g'ri rivojlantirishda samarali yordam bermoqda. Shunday bo'lsa ham ishlab chiqilgan qo'llanmalardan erkin kurash murabbiylari kam foydalanishmoqda.

Adabiyotlar tahlilini o'rganganimizda va mashg'ulotlar jarayoni shuni ko'rsatadiki, bazi sport maktablarida erkin kurashchilarning jismoniy rivojlantirishiga ko'p ham ahamiyat berilmayapti.

Biz bu mashg'ulotlarda qo'llagan mashqlarni erkin kurash va kurash sport turlari to'garaklari hamda sport maktablari o'quv mashg'ulotlarida qo'llashni tavsiya etamiz.

Yuqoridagi mashqlar to'plamini qo'llashda yosh sportchilarni malakasini, yuklamani qabul qilishini inobatga olish kerak. Bu yoshda asta sekin garmonalagik o'zgarishlar natijasida kuch va chidamlilikni rivojlantirish uchun zamin yaratila boshlaydi. Mashqlarni bir hil uslubda bajarish ham sportchilarni mashg'ulotdan zeriktiradi, shuning uchun maxsus harakatli va sport o'yinlarni bo'lishi maqsadga muvofiq dep hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5368-sonli "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2018-yil 5-mart.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2020 yil 24 yanvar.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarori. 2021 yil 5 noyabr.

4. Qaxramonovich Adilov Sarvar. «Technology of increase in efficiency of development of coordination abilities and technical and tactical actions of athletes in free-style wrestling.» European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7.10 (2019).

**SPORT KURASHIDA OLIB BORILADIGAN O‘QUV
MASHG‘ULOTLAR JARAYONIDA TEZKORLIK VA CHAQQONLIKINI
SIFATLARINI AXAMIYATI VA TAXLIL KO‘RSATGICHLARI**

Qayumov Xalillillo Mavlon o‘g‘li,

*O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Xalqaro kurash turlari
nazariyasi va uslubiyati kafedrasida o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Erkin kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi o‘tqazilgan anketa so‘rovnomasi natijalari taxlil qilingan.

Kalit so‘zlar; teskorlik, chaqqonlik, musobaqa, texnologiya, anketa so‘rovnomasi, adabiyotlar taxlili, harakatli o‘yinlar, tayyorlov bosqichi, oliy sport maxorati bosqichi

**ЗНАЧЕНИЕ И АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СКОРОСТИ И ЛОВКОСТИ
В ПРОЦЕССЕ ТРЕНИРОВОЧНЫХ УПРАЖНЕНИЙ, ПРОВОДИМЫХ В
СПОРТИВНОЙ БОРЬБЕ**

Каюмов Халиллло Мавлон ўгли,

*Преподаватель кафедры теории и методики международной борьбы
Узбекского государственного университета физического воспитания и
спорта*

Аннотация. В данной статье проанализированы результаты обследования методики повышения эффективности соревновательной деятельности на основе развития быстроты и ловкости спортсменов в вольной борьбе.

Ключевые слова: скорость, ловкость, соревнование, техника, анкетирование, анализ литературы, подвижные игры, подготовительный этап, этап высшего спортивного мастерства.

**THE SIGNIFICANCE AND ANALYSIS INDICATORS OF THE
QUALITIES OF SPEED AND AGILITY IN THE PROCESS OF TRAINING
EXERCISES CONDUCTED IN SPORTS WRESTLING**

Qayumov Xalilillo Mavlon o‘g‘li,

*Teacher of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports
Chirchik, Uzbekistan*

Abstract: This article analyzes the results of a survey of a methodology for increasing the effectiveness of competitive activity based on the development of speed and agility of athletes in freestyle wrestling

Keywords: speed, dexterity, competition, technique, questioning, literature analysis, outdoor games, preparatory stage, stage of higher sportsmanship.

Dolzarbliigi: Bugungi kunda bolalar sportni rivojlantirish va iste‘dodli yoshlarni saralash, sohasida ta‘lim tashkilotlarining ustuvor yo‘nalishlari belgilangan bo‘lib, unda maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini olib borish orqali jismonan rivojlantirish hamda salomatlikni mustahkamlash uchun tarbiyalanuvchilarda jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlariga qiziqishni shakllantirish asosiy vazifalardan biri bo‘lmoqda.

So‘nggi yillarda respublikada jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog‘lom turmush tarzining keng targ‘ib qilish, mamlakatda yaratilgan jismoniy tarbiya-sog‘lomlashtirish va sport infratuzilmasidan to‘laqonli va samarali foydalanishni ta‘minlash, shuningdek, sport sohasidagi ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish

maqsadida 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarorlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-fevraldagi "O'zbekiston sportchilarining navbatdagi yozgi va qishki Olimpiya va Paralimpiya o'yinlarida muvaffaqiyatli ishtirok etishi uchun tayyorgarlik ishlarini jadallashtirish to'g'risida"gi PQ-127-son qaroriga muvofiq, shuningdek, sport kurashlarini olimpiya sport turlari sifatida ommalashtirish, yoshlar orasidan sportchilarni saralab olish tizimini yaxshilash, milliy terma jamoalarimizning nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta'minlash maqsadida. 2022-2024-yillarda sport kurashlarining olimpiya turlarini (erkin kurash va yunon-rum kurashi) (keyingi o'rinlarda – sport kurashlari) rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib belgilab, sportchilarni zamonaviy ilmiy-metodik tavsiyalar asosida tayyorlash orqali o'quv-mashq jarayonini tashkil qilish, ularning nazariy tayyorgarlik va texnik-taktik ko'nikmalarini takomillashtirish, professional mahoratini shakllantirish, sport kurashlari bo'yicha mahalliy va xalqaro musobaqalarni tizimli ravishda tashkil qilish, xalqaro musobaqalarda ishtirok etish, shu jumladan, Olimpiya va Osiyo o'yinlarida qatnashish huquqini beruvchi litsenziyalarni qo'lga kiritish va har Olimpiya va Osiyo o'yinlari siklida ularning sonini ko'paytirib borish, sportchilarning professional mahoratini va trenerlarning kasbiy malakasini oshirish uchun sport kurashlari bo'yicha xorijiy maktablar bilan hamkorlikni rivojlantirish va tajriba almashish, sport kurashlarini rivojlangan mamlakatlar bilan raqobat qila oladigan darajaga yetkazish [1]

Jismoniy tarbiya va sport – xalqning umumiy madaniyatining ajralmas qismi, mamlakatning xar bir fuqarosining jismoniy xamda ma'naviy kamolotini ta'minlash asosidir. Xorijiy va yurtimiz olimlari tomonidan erkin kurashchilar rivojlantirish to'g'risida bir qancha tadqiqotlar o'tkazib maxsus adabiyotlarda fikr va mulohazalar aytib o'tganlar adabiyotlarida bu mavzu muammolari bo'yicha ishlar amalga oshirilgan

Yaqin yillarda kurash sohasida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bulardan;

Z.A.Bakiyev "Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati" o'quv qo'llanmasi, Sh.A.Abdullayev "Erkin kurash bo'yicha sport pedagogik maxoratni oshirish"

S.Q.Adilov 2021-y Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati; Kurashchilar musobaqa faoliyatining individual tavsiflarini xisobga olgan xolda ularning tezkor kuch tayorgarligini; F.A.Kerimov 2021-y Sportda ilmiy tadqiqotlar; D.Yu.Tashnazarov 2019- y Sport pedagogic maharatini oshirish (yunon-rum kurashi bo'yicha 1-jild);

Yuqoridagi keltirilgan ilmiy ishlar yaqin yillarda kurash turlari soxasida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Lekin shu paytgacha erkin kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi kam o'rganilgan va nazardan chetda qolgan.

Tadqiqotning maqsadi:Erkin kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasini ishab chiqish.

Tadqiqotni vazifasi: Erkin kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi.

Tadqiqot usullari: ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, anketa so'rovnomasi, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi:Tadqiqotlar 2022 yil aprel oyida O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining Kurash fakultetida olib borilgan. 2022 yil iyun oyida Chirchiq olimpiya va paralimpiya zaxiralari kollejida, 2022 yil oktyabr oyida Respublika olimpiya zaxirallari kollejida, xamda Toshkent shaxar Bektemir tumani 1-sonli bolalar va o'smirlar sport maktabida olib borilgan. Erkin

kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi katta ahamiyatga ega bo'lib, bu kelajakda sportchini yaxshi natijalarga erishishida yaxshi omil bo'ladi. Shu sababli biz tatqiqotimiz davomida 38 nafar murabbiylar orasida anketa so'rovnomasini o'tkazdik, o'tqazilgan anketa so'rovnomasi natijalari quyidagicha:

Kurash turlarida tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish qobiliyatlar qanchalik muhim ahamiyatga ega deb xisoblaysiz? - deb bergan savolimizga 12,55 % pedagog murabbiylar: "unchalik muhim emas" – deb javob berishgan bo'lsalar, 88,45 % murabbiylar bu savolga "muhim" deb javob berishgan, 0 % murabbiylar esa bu savolga "ba'zan kerak, ba'zan kerak emas" deb javob berishgan. Shu bilan birga murabbiylar bu savolga Yakkakurash sport turlarida teskorlik va chaqqonlik qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Qobiliyat tug'ma bo'lishi mumkin, qobiliyatni rivojlantirish mumkin. Teskorlik va chaqqonlik qobiliyati texnik va taktik usullarni bajarishda judayam muhim degan fikrlar mutaxassislar tomonidan aytib o'tilgan. Shu bilan birga erkin kurash sport turida teskorlik va chaqqonlik qobiliyatlar judayam muhim deb xisoblaymiz.

Mashg'ulot jarayonining qaysi yoshlarda teskorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish maqsadga mofiq deb xisoblaysiz?" deb bergan savolimizga 39,3 % murabbiylar: 10-12 yosh " – deb javob berishgan bo'lsalar 57,6 % murabbiylar bu savolga " 12-14 " – yosh deb javob berishgan, 12,1 % murabbiylar esa bu savolga " 13-16 yosh" deb javob berishgan. Bu savolimizga xam murabbiylar 10-12 yoshlarda rivojlantirsa bo'ladi. Bolalarda 10-12 yoshdan teskorlik qobiliyatini rivojlantirish uchun mashqlar berib turish kerak. Iloji bo'lsa 8-10 yoshdan. 8-10 yoshdagi sportchilarda chaqqonlik qobiliyati rivojlantirish maqulroqdegan fikrini bildirishdi. Bizning fikrimizcha chaqqonlik qobiliyati bola yura boshlagandan so'ng unda koordinatsiyasini saqlash shu bilan birgalikda tezlikni rivojlantirgan maqulroq deb o'ylaymiz.

Mashg'ulot jarayonining qaysi qismida teskorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish maqsadga mofiq deb xisoblaysiz? deb bergan savolimizga 28,1 % murabbiylar: " Tayyorlov qismida " – deb javob berishgan bo'lsalar 69,1 % pedagog murabbiylar: " Asosiy qismida deb javob berishgan, 2,8 % murabbiylar esa bu savolga " yakuniy qismida" deb javob berishgan. Bu savolimizga xam murabbiylar hammasida kerak bo'ladi sababi mashg'ulot jarayonini musobaqa sharoitiga yaqinlashtirib olib borish unda kutilmagan vaziyatlar bo'lishiga kurashchini tayyorlab borish kerak degan fikr bildirilgan. Biz xam bu fikrni to'g'ri deb xisoblaymiz.

Sportchini teskorligini qanday mashqlardan foydalanib rivojlantirish yaxshiroq deb xisoblaysiz?" deb bergan savolimizga 65,1% murabbiylar: xarakatli o'yinlar " – deb javob berishgan bo'lsalar 30,1% murabbiylar bu savolga " aylanma mashqlar" – deb javob berishgan, 4,8 % murabbiylar esa bu savolga " maxsus mashqlar" deb javob berishgan. Sport o'yinlaridan ko'proq basketbol va xarakatli o'yinlar berish kerak degan fikrni berishgan. Tayyorlov qismida tezkorlik va chaqqonlik qobiliyatiga mashqlar beriladi deb aytishgan. Mashg'ulot jarayonining xamma qismida vositalar qo'llanilishi kerak deb hisoblaymiz.

Sport kurashlarida chaqqonligini rivojlantirishda qaysi usullaridan foydalanasiz? deb bergan savolimizga 27,8% murabbiylar: Akrobatik va gimnastik mashqlardan foydalanish" – deb javob berishgan bo'lsalar 47,8% murabbiylar bu savolga " harakatli o'yinlar" –deb javob berishgan, 24,4% murabbiylar esa bu savolga " chaqqonlik tug'ma boladi umumrivojlantiruvchi mashqlarda ham bo'laveradi" deb javob berishgan. Bu savolimizga ham murabbiylar musobaqa mashqlaridan xam foydalanish kerak. Xammasidan foydalanish zarur. Degan fikrlarni bildirib o'tishgan. Biz yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan xolda chaqqonlikni rivojlantirish uchun Akrobatik va harakatli o'yinlardan foydalangan yaxshi samara beradi deb o'ylaymiz.

Kurashchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish uchun ilmiy-metodik

malumotlar yetarli deb xisoblaysizmi? deb bergan savolimizga 38,7% murabbiylar: " yetarli emas" – deb javob berishgan bo'lsalar 9,6% murabbiylar bu savolga " yetarli" –deb javob berishgan, 51,7% murabbiylar esa bu savolga " bor, lekin juda ham kam" deb javob berishgan. Bu savolimizga xam murabbiylar L.P. Matveevning chaqqonlikni rivojlantirish, M. Zatsiorskiy kitoblaridan ma'lumot olish kerak maqsadga mofiq bo'ladi.

Tezkorligi va chaqqonligini qobiliyatlarni rivojlantirishga doir ilmiy-metodik adabiyotlar yetarli emas deb ham fikr bildirishgan. Yana bazi bir murabbiylar "adabiyotlar yetarli faqat izlanish kerak"- deb fikr bildirishgan. Biz tezkorligi va chaqqonligini qobiliyatlarni rivojlantirishga doir ilmiy-metodik adabiyotlar yetarli ammo o'zbek tilida judayam kam deb xisoblaymiz.

Sport kurashida teskorlikligini rivojlantirishda qaysi metodlardan foydalanasiz? degan savolimizga 39,4% murabbiylar: " takroriy" – deb javob berishgan bo'lsalar 39,4% murabbiylar bu savolga " mashqalarni bajarishda kichik og'irliklardan foydalanish" –deb javob berishgan, 21,2% murabbiylar yesa bu savolga " oraliqli (tanaffusli) " deb javob berishgan. Bu savolimizga murabbiylar xamma metodlarni ishlatish mumkin deyishgan bo'lsalar. Mashqlarni bajarishda kichik og'irliklardan foydalanish metotidan xam foydalanish xamda mashg'ulot jarayonini musobaqa sharoitiga mofiqlashtirilgan metodini xam afzal taraflari ko'p deb fikr bildirishgan. Biz xam yuqoridagi fikrlarni to'g'ri deb xisoblaymiz.

Kurashchilarni tezkorligi va chaqqonligini aniqlovchi testlardan foydalanasizmi? deb bergan savolimizga 19,3% murabbiylar: " ha" – deb javob berishgan bo'lsalar 51,6% murabbiylar bu savolga yo'q" –deb javob berishgan, 29,1% murabbiylar esa bu savolga " bazan foydalanaman " deb javob berishgan. Aynan shular uchun biz kurashchilarning tezkorlik va chaqqonlik qobiliyatlarini rivojlantirish mazusini tanladik va izlanishlar olib bormoqdamiz.

Kurashchilarni ko'p yillik tayyorlov bosqichilarida teskorlik va chaqqonlikni qaysi bosqichda rivojlantirish kerak deb o'ylaysiz? deb bergan savolimizga 50% murabbiylar: " boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida" – deb javob berishgan bo'lsalar 9,4 % murabbiylar bu savolga oliy sport maxorati bosqichida" –deb javob berishgan, 40,6 % murabbiylar esa bu savolga " sport takomillashuv bosqichida" deb javob berishgan. Bu savolimizga murabbiylar teskorlik va chaqqonlikni qobiliyati rivojlanmagan sportchidan yaxshi natija kutish qiyin shuning uchun sportchilarni boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida jismoniy sifatlar ham birgalikda mujassam bo'lishi kerak deb xisoblashadi.

Teskorlikni va chaqqonlikni yaxshi rivojlanganligini qanday aniqlash mumkin? deb bergan savolimizga 35.3 % murabbiylar: " Musobaqada yaxshi natijaga erishishiga qarab" – deb javob berishgan bo'lsalar 32,35% murabbiylar bu savolga " Berilgan topshiriqlarni to'g'ri bajarganligiga qarab " –deb javob berishgan, 32,35 % murabbiylar esa bu savolga " qiyin sharoitlarida o'z xarakatlarini nazorat qila olishiga" deb javob berishgan. Bu savolimizga murabbiylar sportchini ko'rsatgichlar doimo aniq va yuqori darajada bajarish shart deb fikr bildishgan. Biz xam yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan xolda teskorlik va chaqqonlikni qobiliyatlarning yaxshi rivojlanganligini maxsus testlar orqali aniqlash mumkin deb o'ylaymiz.

So'rovnomada ishtirok etgan o'qituvchi murabbiylar orasida p.f.d. profesor. Fan nomzodlari, Dotsentlar, o'qituvchilar, katta o'qituvchilar, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan sport ustozlari, xalqaro toifadagi sport ustalari, xamda sport ustalari ishtirok etishdi.

Ushbu o'tkazilgan so'rovnoma hozirgi vaqtda juda xam zarur va dolzarb deb o'ylaymiz. Murabbiylar agar bu ishni yangi inavatsion metodlar bilan ochib bersangiz sportchilarni tarbiyalashda ustozlar uchun ajoyib ish qilgan bo'lardingiz deb fikr bildirib o'tdilar.

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda hamma soha singari sport

sohasi ham turli yangiliklar zamonaviy inavatsion yangiliklar o'zgarishlar qilinmasa sport sohasida yuksak cho'qillarga erishib bo'lmaydi.

Yuqoridagilarni hisobga olib sport sohasida "Erkin kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi" yuzasidan ilmiy izlanish olib borish, tatqiqotlarni olib borish, tahlil qilish, olingan natijalarni amaliyotga tadbiiq qilish, mashg'ulotlarda qo'llash maqsadga muvofiq bo'lardi. Bundan tashqari Erkin kurashda sportchilarning tezkorligi va chaqqonligini rivojlantirish asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi bo'yicha o'quv qo'llanmalarining kamligi sabab murabbiylarning mashg'ulotlarni mukammal darajada olib borishlari uchun o'quv qo'llanmalar yaratilsa, o'ylaymizki kelgusida sportchilarimizni natijalari bundan xam yaxshilanib, bu sport turiga qiziqishlari yanada oshadi.

Xulosa. Sportning tezkorligi va chaqqonlik qobilyati yaxlit xarakat faoliyatini maqsadga muvofiq ijro etish (shakllantirish, o'zaro bo'ysundirish, birga birlashtirish) o'zlashtirilgan xarakat shakllarini qayta tiklash yoki o'zgaruvchan muhit talablariga ko'ra bir xarakat faoliyatidan ikkinchisiga o'tish qobilyatlaridan iborat. Tezkorlik va chaqqonlik qobilyatlarining ko'rsatgichlari tugallangan xarakat topshiriqlari (yugurish mashqlari, trenajyorlarda mashqlar, maxsus mashqlar va boshqalar hisoblanadi. [3] Ular to'g'risida yangi xarakat shakllarini o'zlashtirish va o'zlashtirilgan xarakatlarni qayta o'zgartirish uchun sarflangan vaqt, aniq xarakat ko'rsatgichlari (vaqt birligida) bo'yicha fikr yuritish mumkin. Tezkorligi va chaqqonligini qobilyatlarini egallash uchun muntazam xarakat malakalarining sonini ko'paytirish kurashchilar o'z ustida ishlash, xarakatlarining yangi shakllarini xosil qilish, xarakat shakllarini tez o'zgartirish yoki turli sharoitga qarab bir xarakatdan ikkinchisiga tez ko'cha bilish zarur. Maxsus xarakat shakllarini doimo bir xilda bajarish esa xarakat malakalarini boyitmaydi, imkoniyatlarini cheklaydi, xarakat uyg'unligida to'siq xosil qiladi, xarakatlarni o'zgartirish va yangilashga xalaqit beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ayta olamizki: Kurashchilarni tezkorligi va chaqqonligini asosida musobaqa faoliyati samadorligini oshirish texnologiyasi metodikasi to'liq yoritib berilmagan. O'quv-mashg'ulot jarayonining asosiy qismida tezkorligi va chaqqonligini qobilyatlarni rivojlantirish uchun vositalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi deb xisoblaymiz. Yuqorida o'tkazilgan anketa so'rovnomamizdan shunday xulosa qildik.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qaror

ERKIN KURASHDA SPORTCHILARNING HUJUM VA XIMOYA DARAJASINI ANIQLASH ASOSIDA MUSOBAQA FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

*Shagiyev Ildus Ilyasovich,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
O'zbekiston, Chirchiq shahri*

Annotatsiya: Maskur maqolada Chirchiq olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi erkin kurash bo'limida o'quv-mashg'ulot guruhidagi erkin kurashchilarni hujum va ximoya darajasini aniqlash asosida musobaqa faoliyati samaradorligini oshirish texnologiyalari bo'yicha tavsiyalar berilgan va tadqiqot natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Erkin kurash, hujum, ximoya, musobaqa, meyorlash, sport turlari, komponentlar, texnologiyalar.

ТЕХНОЛОГИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УРОВНЯ АТАКИ И ЗАЩИТЫ СПОРТСМЕНОВ В ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ

*Шагиев Ильдус Ильясович,
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
Узбекистан, г. Чирчик*

Аннотация: В статье представлены рекомендации по технологиям повышения эффективности соревновательной деятельности на основе определения уровня атаки и защиты борцов вольного стиля в учебно-тренировочной группе отделения вольной борьбы Чирчикского центра олимпийской и паралимпийской спортивной подготовки и представлены результаты исследования.

Ключевые слова: Вольная борьба, атаки, защиты, соревнования, эталон, виды спорта, компоненты, технология.

TECHNOLOGY OF INCREASING THE EFFICIENCY OF COMPETITIVE ACTIVITY ON THE BASIS OF DETERMINING THE LEVEL OF ATTACK AND PROTECTION OF ATHLETES IN FREESTYLE WRESTLING

*Shagiyev Ildus Ilyasovich,
Uzbek State University of Physical Culture and Sport
Uzbekistan, Chirchiq*

Abstract: The article presents recommendations on technologies for improving the efficiency of competitive activity based on determining the level of attack and defense of freestyle wrestlers in the training group of the freestyle wrestling department of the Chirchiq Center for Olympic and Paralympic sports training and presents the results of the study.

Keywords: Freestyle wrestling, general strength, special strength, competition, standardization, sports, components, attack, protection.

Dolzarbligi. Respublikamizda o'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, ayniqsa jismoniy salomatligini saqlash va mustahkamlash, Vatan mudofaasi va mehnat faoliyatiga tayyorlash jismoniy sifatlarni tarbiyalash ustuvor muammolari biri sifatida e'tirof etiladi.

Sport faoliyati jarayonida, turmushda kuch va kuch chidamkorligi eng ko'p ahamiyatga ega. Kuchning bu turlari ruyobga chiqishi bilan inson xar qadamda tuqnash keladi (masalan: Dzyudo, Sambo, Yunon-rum va Erkin kurash hamda kurash turlarini barchasida, ogir atletikada, va boshqalar) maksimal kuchni mushaklar kisqarishlarining yuqori tezligi bilan birga qo'shib olib borishda (uloqtirish, greble va boshqalar) bajarilishi vaqtida foydalaniladi. Insonni absolyut va nisbiy kuchni farqlash kerak. Ya'ni shaxsiy og'irligining 1 kg ga to'g'ri keladigan kuchni miqdori u tayyorgarligi bir xilda bo'lgan, ammo xar xil og'irlikdagi atletikachilarning kuchlarini taqqoslash uchun aniqlanadi.

Sportchilarimiz Osiyo hamda jahon miqyosidagi musobaqalarda yaxshi natijalarga erishib, O'zbekiston bayrog'ini yuqori ko'tarishmoqda. Sportchilarimizning xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatli ishtiroki fikrimiz dalilidir. Mamlakatimizda ta'lim tizimini

takomillashtirish, vatan ravnaqini ta'minlaydigan, yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish masalalariga jiddiy e'tibor berilmoqda. Bu borada muhim qadamlardan biri O'zbekistonda ilk bor «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur» hamda «Ta'lim to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi katta ahamiyatga ega. Kurashchilarining texnik tayyorgarligida yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubiyatini tadbiiq etish.

So'nggi yillarda respublikada jismoniy tarbiya va sport sohalarini yanada rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog'lom turmush tarzining keng targ'ib qilish, mamlakatda yaratilgan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport infratuzilmasidan to'laqonli va samarali foydalanishni ta'minlash, shuningdek, sport sohasidagi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish maqsadida 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi qarorlari imzolandi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyotlarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki hujum va ximoya darajasini aniqlash va sport mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazish ayniqsa iqtidorli yoshlarni tanlash va ularni sport tugaraklariga jalb etishda samarali usullardan foydalanib o'rgatishda jismoniy madaniyat talim tarbiyasini zamonaviy muommalarni yechimlariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar chuqur olib borilmoqda. Shuningdek mazkur soha bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanmalar juda kam uchraydi.

Erkin kurash yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashdagi ahamiyati va mohiyatining yuqoriligi, salmoqliligi ko'zga yaqqol tashlanib turibdi. Shuni qayd etish kerakki, yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashda erkin kurash sport turining asosiy tamonlari, o'ziga xos vositalari va tamoyillari, o'zaro uzviy bog'lanib borishni aytib o'tish joiz. Shu tamonlar, vositalar va tamoyillar orqali sportning har bir turida muayyan fazilatlar kuchliroq shakllanadi, rivojlanadi va u yetakchi harakat sifati tarzida namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizdagi ko'plab olimlarning adabiyotlarida bu mavzu muammolari bo'yicha ishlar amalga oshirilgan. Bulardan qo'yidagi adabiyotlarni aytish mumkin. N.A.Tastanovning "Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" darsligi, F.A.Kerimovning "Sportda ilmiy tadqiqotlar" darsligi, Z.A.Bakiyev "Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati" o'quv qo'llanmasi, Sh.A.Abdullayev "Erkin kurash bo'yicha sport pedagogik maxorati oshirish" kabi adabiyotlarda ham mana shu boradagi fikr va mulohazalar berilgan.

Chet el olimlardan V.M.Zasiorskiy, A.D.Novikov, L.P.Matveyev, V.N.Platonov, N.G.Ozolin, I.I.Alixanov, P.F.Matrushak kabi olimlar erkin kurashchilar rivojlantirish to'g'risida bir qancha tadqiqotlar o'tkazib maxsus adabiyotlarda fikr va mulohazalar aytib o'tilgan.

Tadqiqot maqsadi. Erkin kurashda sportchilarning hujum va ximoya darajasini aniqlash va musobaqa samaradorligini oshirish.

Tadqiqot vazifalari: Erkin kurashda sportchilarning xujum va ximoya darajasini aniqlash asosida musobaqa faoliyati samaradorligini oshirish texnologiyalari aniqlash;

Tadqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi.

Erkin kurashchilarda mashg'ulot yuklamalarini me'yordash va samaradorligini oshirish omillarini aniqlash;

Erkin kurashchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishni nazorat va tahlil qilish;

Ish jarayonida quyidagi vazifalar hal qilindi:

1. Kurashchilarni texnik harakatlarga o'rgatishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rganish.

2. Kurashchilarni texnik harakatlarga o'rgatishda multimedion va slaydlardan foydalanish uslubiyatini ishlab chiqish.

3. Kurashchilarining texnik tayyorgarligida yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubiyatini tajriba orqali asoslab berish.

Himoya – hujumni amalga oshiruvchining bajarayotgan usulini xujumni qabul qiluvchi tomonidan to'xtatib qolishga qaratilgan texnik harakat.

Kurashchilarning texnikasini namoyon qilish darajasining pedagogik nazorati uslubiyatini ishlab chiqilishi va amaliyotga tadbiiq etilishi sportchilarni musobaqa jarayonidagi

harakatlar samaradorligini oshiradi, hamda jismoniy tayergarlik ko'rsatkichlariga nisbatan o'zining texnik harakatlari natijalari haqida axborot olish sharoitlarida ancha yuqori bo'ladi.

Kurashchilarni texnikasini namoyon qilishi darajasini pedagogik nazorat qilib borish uchun barqaror hamda axborotli testlar majmui belgilandi, ushbu testlarning me'yoriy qiymatlari aniqlandi.

Kurashchilarni texnik xarakterlarga o'rgatishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish asosida trenirovka nagruzkalarini boshqarish uslubiyati ishlab chiqildi va tajribada asoslab berildi.

Bajarilayotgan tadqiqot ishini amalga oshirish uchun qo'yilgan vazifalarni hal qilishda quyidagi tadqiqot uslublari qo'llanildi. Adabiyotlar va davriy nashriyotda chop etilgan materiallarni umumlashtirish va tahlil qilish;

pedagogik kuzatish;

Pedagogik testlar;

pedagogik tadqiqot;

matematik – statistika uslublari.

Tadqiqotning birinchi bosqichida (2022 – yilning dekabr oyigacha) ilmiy – uslubiy adabiyotlar va davriy nashriyotda chop etilgan materiallar umumlashtirildi va tahlil qilindi.

Ikkinchi bosqichi asosiy pedagogik tadqiqotda erkin kurashchilarda umumiy jismoniy tayyorgarlik hamda hujum va ximoya darajasini rivojlantirish maqsadida o'quv – mashg'ulot va musobaqa jarayonlari 2022 – yil sentabr oyidan 2022 – yil dekabr oyigacha Chirchiq olimpiya va parolimpiya sport turlariga tayyorlash markazida o'tkazildi. Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda tajriba va nazorat guruhlarini tashkil etildi. Erkin kurashchilarning 12 nafaridan tajriba guruhi, 12 nafaridan nazorat guruhi tashkil etildi.

Tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazilgan pedagogik tajriba testlari

№	Nazorat test mashqlari	Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		t _{sr}	R
		σ	V%	σ	V%		
1	Hujum uchun o'rtacha ball	3,2	0,60	3,3	0,65	0,9	>0,05
2	Hujum oralig'i	20,61	1,41	19,81	1,52	0,75	>0,05
3	Hujum samaradorligi	0,54	0,08	0,55	0,07	1,1	>0,05
4	Himoya samaradorligi	0,57	0,09	0,58	0,08	0,79	>0,05
5	Muvaffaqiyatli hujum oralig'i	26,2	1,32	25,5	1,29	1,26	>0,05

1-jadval

Tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazilgan pedagogik tajriba testlari

t №	Nazorat test mashqlari	Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		t _{sr}	R
		σ	V%	σ	V%		
1	Hujum uchun o'rtacha ball	4,3	0,80	3,8	0,70	1,1	<0,05
2	Hujum oralig'i	17,61	0,6	18,65	0,7	0,42	<0,05
3	Hujum samaradorligi	0,68	0,05	0,61	0,06	1,1	<0,05
4	Himoya samaradorligi	0,69	0,04	0,60	0,07	0,79	<0,05
5	Muvaffaqiyatli hujum oralig'i	22,4	1,15	24,5	1,29	1,26	<0,05

2-jadval

Adabiyotlar tahlili va ilg'or amaliy tajribani umumlashtirish shuni ko'rsatdiki, hozirga qadar kurashchilarining texnik tayyorgarligida yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubiyati yetarlicha ilmiy asoslab berilmagan.

Kurashchi faoliyatida texnik harakatlarini namoyon qilish darajasini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida nazorat qilish ustivor masalalar qatoriga mansub bo'lib, ushbu jarayonni samarali effektiv vosita va usullar asosida tashkil etish, sportchi mahoratining tez o'sishiga xizmat qiladi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida kurashchilar texnik harakatlarini tezkor, joriy va bosqichli pedagogik nazorat qilish asosida ularning mashg'ulot jarayonlarini tezkor, joriy hamda bosqichli boshqarish uslubiyatini asoslab berildi.

Muskullar ishtirokida bajariladigan ish yurak-tomir va nafas olish tizimlarining ancha aktivlashuvi bilan bog'lik emas. Bunday ishda charchoqning sababi, aftidan, nerv-muskul apparatining xarakat bajarilishini bevosita ta'minlaydigan zvenolarda aks ettirilgan.

Faoliyat turlarining spetsifikasiga qarab charchoqning bir necha tiplari mavjuddir. Bular aqliy, sensor (xis-tuyg'u organlariga tushadigan yuklama bilan bog'liq), emo-tsional va jismoniy charchoqdan iborat bo'ladi. Xar qanday faoliyatda charchoqning aytib o'tilgan barcha tiplarining komponentlari ishtirok etsada, jismoniy tarbiya sohasi uchun muskul faoliyati tufayli xosil bo'lgan jismoniy charchoq ko'proq ahamiyatga egadir. Bundan buyon gap charchoqning mana shu tipiga nisbatan bo'ladigan chidamlilik xaqida boradi.

Kishi faoliyatining, belgilangan intensivligini qachongacha saqlay olishini kursatadigan vaqt chidamlilikning asosiy o'lchovidir. Chidamlilik bevosita va bilvosita usullar bilan o'lganadi. Bevosita o'lchash usulida tekshirilayotganlarga biror bir topshiriqni bajarish tavsiya etiladi va ish qancha vaqtgacha berilgan intensivlikda bajarilishi aniqlanadi.

Gavda muskullarining 2/3 qismidan ko'prog'i qatnashadigan ishda, odatda, energiya ko'p sarf bo'ladi. Bu energetik metabolismm tizimlariga, jumladan, nafas olish va qon aylanish organlariga katta talablar kuyadi. Ko'pincha organizmning aynan mana shu tizimlari funksional imkoniyatlarining yetarlicha bo'lmasligi ish qobiliyatini cheklab qo'yadi. Shuning uchun ma'lum bir joydagi mashklarda ko'rsatiladigan chidamlilik barcha muskullarga ta'sir etadigan mashqlardagi yuksak chidamlilikdan dalolat bermaydi. Inson organizmining jismoniy fazilatlarini tarbiyalashda bu kishilarning xolati ancha o'zgarganligini ko'rish mumkin. Bu o'zgarishni mimika muskullari kuchlanishida, ter paydo bulishida ko'rish mumkin. Ayni vaqtda uning organizmida bir muncha jiddiy fiziologik o'zgarishlar xam ro'y beradi.

Xulosa. Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish hamda amaliyotda erkin kurashchilarning tayyorgarligi jarayonini kuzatish natijasida olib borilayotgan mashg'ulotlarda aynan musobaqa faoliyatiga xos bo'lgan taktik harakatlarini rivojlantirishga yetarli darajada e'tibor berilmasligi hamda tayyorgarlik davrining bosqichlarida mana shunday harakatlarga oid metodik jihatdan yondoshuvning yetishmasligi yosh sportchilarda hujum va himoyadagi taktik harakatlarni rivojlantirishni samarali tashkil etish imkonini bermay kelayotganligi ma'lum bo'ldi.

Erkin kurash mashg'ulotlarida sportchilarning jismoniy tayyorgarligi darajasi shakllangandan so'ng, mashg'ulot jarayonlarini musobaqa usuli orqali tashkil etilishi sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishini hisobga olgan holda nazariy jihatdan musobaqa oldi tayyorgarlik davrida erkin kurashchilarning hujum va himoyadagi taktik tayyorgarligini amalga oshirishda yuqoridagi tavsiya etilgan taktik usullarni musobqa usulidagi mashg'ulotlarda bajarilishi taktik harakatlarni o'zlashtirish, mustahkamlash va takomillashtirish jarayonlari tez va samarali hal etiladi. Yuqoridagi mashqlar to'plamini qo'llashda yosh sportchilarni malakasini, yuklamani qabul qilishini inobatga olish kerak. Bu yoshda asta sekin garmonalagik o'zgarishlar natijasida kuch va chidamlilikni rivojlantirish uchun zamin yaratila boshlaydi. Mashqlarni bir hil uslubda bajarish ham sportchilarni mashg'ulotdan zeriktiradi, shuning uchun maxsus harakatli va sport o'yinlarni bo'lishi maqsadga muvofiq dep hisoblaymiz. Biz bu mashg'ulotlarda qo'llagan mashqlarni erkin kurash va kurash sport turlari to'garaklari hamda sport maktablari o'quv mashg'ulotlarida qo'llashni tavsiya etamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2020 yil 24 yanvar.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga

XIZMAT ITLARINI UMUMIY VA MAXSUS KURS BO'YICHA TAYYORLASHDA XALQARO TAJRIBALAR TAHLILI

(Turkiya davlati kinologiya xizmatining xizmat itlarini o'rgatish uslubiyoti misolida)

Karimjonova Munavvar Ibragimovna,

*Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi, Bojxona qo'mitasining
Bojxona instituti "Iqtisodiy va ijtimoiy fanlar" kafedrasida dotsenti, PhD, bojxona
xizmati polkovnigi*

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ОБЩЕЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СЛУЖЕБНЫХ СОБАК

*(на примере методики дрессировки служебных собак Турецкой
государственной кинологической службы)*

Каримжоновна Мунаввар Ибрагимовна,

*Независимый соискатель Университета общественной безопасности,
доцент кафедры, «Экономические и социальные дисциплины»
Таможенного института, Таможенного комитета PhD, полковник
таможенной службы*

ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCES IN GENERAL AND SPECIAL COURSE TRAINING OF SERVICE DOGS

*(as an example of the methodology of training service dogs of the Turkish State
Cynological Service)*

Karimjonova Munavvar,

*Independent researcher of the University of Public Security, associate professor
of the Department of «Economic and Social Sciences» of the Customs Institute of
the Customs Committee, PhD, colonel of the customs service*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida kinologiya xizmatining ahamiyati, jumladan, bojxona organlari tizimida milliy kinologiya markazining o'rni va xizmat faoliyati, xizmat itlarini umumiy va maxsus mashq kursiga o'rgatish uslubiyotidagi ayrim kamchiliklarni ularni bartaraf etishda ilg'or xalqaro tajribalar asosida tashkil etish masalalari yoritilgan. Shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda xizmat itlarining tayyorlashda o'quv-o'rgatuv jarayonini rivojlantirish va takomillashtirishda yangi o'quv-o'rgatish usullarini ilg'or xalqaro tajribalar asosida yaratish bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: bojxona faoliyati, kinologiya xizmati, kinologiya, xizmat itlari, umumiy mashq kursi, it zotlari, o'rgatish usullari, noverbal usul, ko'nikma shakllantirish.

Аннотация: В настоящей статье освещены значение и место кинологических служб в системе правоохранительных органов Республики Узбекистан, в частности служебная деятельность Национального кинологического центра в системе таможенных органов, а также вопросы устранения некоторых недостатков в методике общего курса по обучению служебных собак на основе международного опыта. Также, в ней приводятся научные предложения и рекомендации по развитию и совершенствованию учебно-подготовительного процесса, создание новых учебно-образовательных методик по подготовке служебных собак на основе передового зарубежного опыта.

Опорные слова: таможенная деятельность, кинологическая служба, кинология, служебная собака, общие подготовительные курсы, породы собак, методы обучения, невербальные методы, формирование навыков.

Abstract: In this article, the importance of canine service in the system of law

enforcement bodies of the Republic of Uzbekistan, including the role and activity of the national canine center in the system of customs bodies, issues of organization of some shortcomings in the methodology of training service dogs to a general training course based on advanced international experiences are highlighted. Also, scientific proposals and recommendations are presented on the development and improvement of the training process of service dogs in order to ensure the economic security of our country, and to create new training methods based on advanced international experiences.

Keywords: ustoms activity, canine service, canine, service dogs, general training course, dog breeds, training methods, non-verbal method, skill formation.

Kirish. Bugungi kunda bojxona postlarida maxsus tayyorlangan xizmat itlaridan muvaffaqiyatli foydalanib kelinmoqda hamda, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va qo'llash ishlari tashkil etilgan. Kuzatishlar natijasida shu narsa aniqlanganki - itlar bir qator haddan tashqari qimmatli tug'ma sifatlariga ega bo'ladi. Ular uzoq va tez chopa olishi mumkin bo'lib, bu xususiyat itdan turli xil xizmatlarda foydalanishda juda muhim hisoblanadi shuningdek, itlar o'z joyini tez yodda saqlaydi va yangi sharoitlarga juda yengil moslashadi.

Bojxona organlarining tarkibiy tuzilishiga ko'ra Milliy kinologiya markazi ham tizimda asosiy bo'g'inlardan biri hisoblanadi. Bojxona organlari xizmat faoliyati samaradorligini oshirish, milliy iqtisodiyotni himoya qilish, qonun yo'li bilan ta'qiqlangan tovarlarni (qurol-yaroq, portlovchi, narkotik moddalar va boshqalar) noqonuniy ravishda mamlakatimiz hududiga olib kirilishi va undan olib chiqilishini oldini olishda [1] hamda mamlakatimizni iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda Milliy kinologiya markazining katta o'rin tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Jahonda kinologlarni tayyorlash va ular tomonidan xizmat itlarini boshqarishga o'rgatishning xalqaro tajribalari shuni ko'rsatadiki, jumladan, 2007 yilda qabul qilingan Isroil davlati tajribasi mavjud bo'lib, ularning o'ziga xos uslub (metod)lari qo'llanilmoqda. Germaniyada XIX asr ohirlarida nemis ovcharkalarning yangi zoti yaratilgan[5].

Germaniyalik mashhur harbiy rotmister Maks Emil Frederik fon Shtefanis 1899 yilda "Nemis ovcharkalari Jamiyati"da ilk bora nemis ovcharkasi zotini yaratishida yangi standartlari qabul qilinishida va ular zotlarini takomillashtirish borasida ulkan hissa qo'shgan [7].

Shuningdek, zamonaviy rus olimlari Rossiyalik olimlar S.L. Вобьт, P.S. Osipovlar tomonidan harbiy itlarni tayyorlash hamda Goroxova T.A., Fedorov Yu.A., Fedorkov A.Nlar tomonidan xizmat itlarini giyohvand modda hamda qurol-aslaha va portlovchi moddalarni qidirib topish bo'yicha ixtirolari o'rganilgan[10].

O'zbekistonlik olim, iqtisod fanlari doktori, professor R.A.Turapov[3] tomonidan O'zbekiston Respublikasida bojxona faoliyatini samaradorligini oshirish uslubiyati, holati, asosiy yo'nalishlari bo'yicha o'z tadqiqotlarini olib borgan.

Mamlakatimizda olib borilayotgan tub islohotlar zaminida barcha sohalar kabi, huquqni muhofaza qiluvchi organlarda ham jumladan, kinologiya yo'nalishida soha faoliyatiga xizmat itlarini tayyorlashda yangi innovatsion texnologiyalarni jumladan masofadan boshqarish amaliyotini o'quv-o'rgatuv jarayonlariga qo'llash metodologiyalarini takomillashtirish masalalari dolzarb vazifalarga aylangan.

Tahlil va muhokamalar. Umumiy mashq kursi xizmat itini boshqarish, yo'naltirish hamda biror holatni qabul qildirish uchun zarur bo'lgan buyruqlar va ko'nikmalardan tashkil topgan bo'lib, xizmat itida umumiy bo'ysunish ko'nikmalarini hosil qilish va maxsus mashq ko'nikmalariga asos yaratish uchun o'rgatiladi.

Uy hayvonlari orasida alohida o'ziga hos o'rin tutgan hayvon zoti – it bo'lgani sababli. Uning inson bilan muloqoti turlicha tarzda muomala usullari vositasida

shakllanib borgan. Odamlar va itlar yonma yon yashab, bir hil usulda, ya'ni ovchilik bilan o'zlariga ozuqa topib yashashgani ularni turli xolatlarda o'zaro kelishib harakatlashinlarini taqazo etagani ham, itning xotirasida kerakli ko'nikmalarning shakllanishiga olib kelgan.

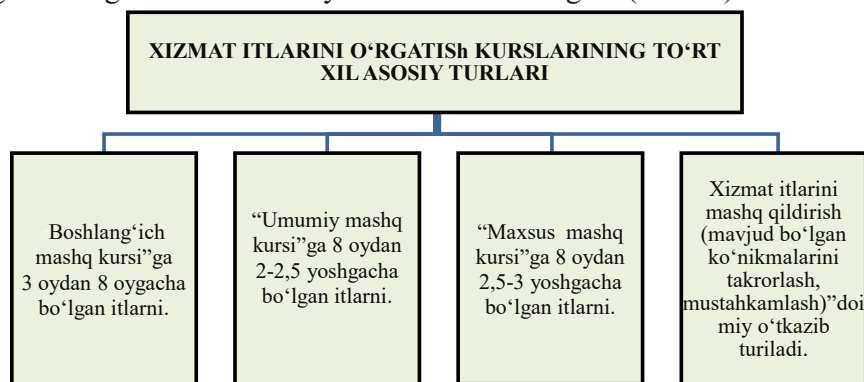
Bu itni o'rgatishga, odam uchun kerakli vazifalarni unga topshirishida mutahkam omil bo'lgan. Shu tariqa qadimgi ibtidoiy davrlardan boshlab, odamlar itlarni qo'lga o'rgatishni boshlaganlari har xil holatlarga moslashgan tarzda o'rgatish usullarini keltirib chiqishiga sabab bo'lgan.

Shu bois, dunyoning turli mintaqalarida itlarni birorta vazifani bajarishga o'rgatish uchun, o'zlarining uslubiyotlari shakllangan. Bunda har bir yerda istiqomat qiluvchi aholining o'z turmush tarzlaridan kelib chiqib, itlarning xizmatiga bo'lgan ehtiyojlari ham muhim rol o'ynagan. Masalan ovchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlarda ovchilik bilan shug'ullanuvchi itlar, chorvachilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar uchun podachi itlar, ba'zi boshqa muhit xalqlari uchun qo'riqchi itlarni o'rgatib, ular xizmatidan foydalanish katta ahamiyat kasb etgan.

Natijada yuqordagi yo'nalishlar uchun moslashtirilgan it zotlari hampaydo bo'lgan. Yaqin tarixiy davrlarga kelib, ana shu xalqlarning it o'rgatishda qo'llanadigan usullari ommalashib, o'ziga hos bir necha turdagi it o'rgatish uslubiyotini shakllantirgan. Ushbu o'rgatish uslubiyotlari turli tarzda o'zgartirilishi va umumlashtirilishi hamda tadqiqotchilarning izlanishlari oqibatida bir necha xil o'ziga xos o'rgatish usullari yuzaga kelgan. Bular itlarning yoshi, ularning zotiga tegishli jismoniy va ruxiy afzalliklari, individual ish qobiliyatlaridan kelib chiqib, itni o'rgatish turlari va usullarini tashkil etadi.

Bugungi kunda Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazida huquqni muhofaza qiluvchi hamda davlat muassasalari jumladan, DXX Chegara qo'shinlari, Milliy gvardiya, Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Favqulotda vaziyatlar vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati, Bojxona organlari va O'simlik korantini davlat inspeksiyasi xizmat faoliyatlari uchun umumiy va mashq kurslari bo'yicha kinologlar o'qitilib, xizmat itlari tayyorlab kelinmoqda.

Milliy kinologiya markazida xizmat itlarini quyidagi o'rgatish kurslari bo'yicha o'rgatishning to'rt xil turi bo'yicha tasnifi keltirilgan (1-rasm).

1-rasm. Xizmat itlarini o'rgatish turlari bo'yicha tasnifi.

Ta'kidlash joizki, Milliy kinologiya markazida bugungi kunda xizmat ilari o'rgatishning ushbu to'rt asosiy turlari asosida o'quv-o'rgatuv jarayonida yuqori tajribaga ega instruktorlar tomonidan tayyorlanib kelmoqda.

Boshlang'ich mashq kursi bo'yicha itlarni tayyorlash bosqichining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ushbu kursda asosan xizmat itlari uchun tanlab olinishi nazarda tutilgan 3 oydan 8 oygacha bo'lgan it bolalarini boshqarishga o'rgatish hisoblanadi.

Umumiy mashq kursida 8 oydan 2-2,5 yoshdagi xizmat itlarini hamda barcha itlarni boshqarish uchun qo'llaniladigan bo'ysinuvchanlik ko'nikmalarini shakllantiruvchi

kurs hisoblanadi.

Maxsus mashq kursining boshqa kurslardan farqli jihatlari shundan iboratki, bunda umumiy mashq kursi bo'yicha tayyorlanib tanlab olingan xizmat itlari uchun biror bir aniq maqsadli vazifani bajarish uchun o'rgatiladi. Misol tariqasida aytish joizki qurol-yaroq, o'q-dori, giyohvand moddalar, o'simlik urug'lari va boshqalar.

Xizmat itlarini biror yo'nalishda o'rgatish jarayonida, ko'p xollarda avval ularni "umumiy mashq kursi" bo'yicha o'rgatish maqsadga muvofiq.

Milliy kinologiya markazida olib borilgan ilmiy amaliy tadqiqotlarda Turkiya davlati kinologiya xizmatining faoliyati o'rganilgan (1-jadval).

1-jadval

Xizmat itlarini maxsus yo'nalishga o'rgatishda Turkiya davlati metodologiyasining afzallik jihatlari bo'yicha tahlili

T/R	Mavjud amaliyot	Turkiya tajribasi	Afzalliklari	Natija
1.	Markazda bugungi kunda xizmat itlarini maxsus mashq kursi bo'yicha tayyorlash jarayonida ularni <i>tasmasiz, erkin</i> holatda amaliy mashg'ulotlar olib boriladi.	Qidiruv ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida, xizmat itini harakatlarini <i>tasma bilan salbiy ta'sir etib chegaralamasdan</i> , tasma vositasida erkin yo'naltirib boshqarish uslubiyoti mavjud.	Tasma yordamida xizmat itlarini salbiy ta'sir etib chegaralamasdan, erkin yo'naltirib boshqarish natijasida, xizmat itlari turli ob'ektlarda mukammal qidiruv jarayoni shakllanishiga sabab bo'ladi.	Xizmat itlarida boshlang'ich ko'nikmalar shakllantirilayotgan vaqtda ularda qidiruv jarayonlarida bo'lishi mumkin bo'lgan bir muncha tartibsizliklar oldi olinadi, bu esa o'z nabvatida yashiringan moddani topish jarayonida <i>xatoliklar va ortiqcha vaqt sarfini kamayishiga</i> olib keladi.
2.	Markazda bugungi kunda xizmat itlarini umumiy va maxsus mashq ko'nikmalariga o'rgatish jarayonlari bir vaqtda <i>parallel ravishda</i> olib boriladi.	Xizmat itlarini maxsus mashq ko'nikmalariga o'rgatishdan <i>oldin alohida</i> umumiy mashq kursi bo'yicha <i>bo'ysinuvchanlik ko'nikmalarini</i> to'liq shakllantirib borish uslubiyoti yo'lga qo'yilgan.	Avval umumiy mashq kursi orqali bo'ysinuvchanlik ko'nikmalarini alohida shakllantirib olish natijasida, xizmat itining xulqida <i>tabiiy ravishda</i> kinologga nisbatan bo'ysinuvchanlik va <i>bajaruvchanlik ko'nikmalarini yuqori bo'lishiga</i> sabab bo'ladi.	Natijada maxsus mashq kursi ko'nikmalarini shakllantirish va, rivojlantirish vaqti tezlashadi hamda ko'nikmalar xizmat itining <i>xotirasida talab</i> darajasida shakllanib mutahkamlanadi.
3.	Markazda bugungi kunda xizmat itlarini boshlang'ich qidiruv ko'nikmalariga o'rgatishda uni <i>verbal</i> ya'ni ovoz va ishoralar bilan boshqarish ko'nikmalari hosil qilish uslubiyoti qo'llaniladi.	Xizmat itlarini boshlang'ich qidiruv ko'nikmalariga o'rgatishda uni <i>noverbal</i> ya'ni ovoz va ishoralarsiz boshqarilib ko'nikmalar hosil qilish uslubiyoti mavjud.	Ubu uslubni qo'llash orqali xizmat itida qidiruvga o'rgatishning boshlang'ich bosqichlaridan boshlab, instinktiv ravishda <i>mustaqil qidiruv</i> ko'nikmalari shakllanib boradi va yanada instinktiv ko'nikmasi ortishiga erishiladi.	Natijada xizmat itida <i>tabiiy qidiruv ko'nikmasini</i> mustahkamlash ta'minlanadi va shakllantirilgan ko'nikmalarining samaradorligi ortadi hamda unda ob'ektga nisbatan qidiruvga kuchli extiyoz uyg'otilishi asos yaratiladi.

Xulosa va takliflar. Bizning fikrimizcha yuqorida keltirilgan tahliliy ma'lumotlar asosida xizmat itlarini umumiy va maxsus yo'nalishlarga tayyorlashda o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari va afzalliklari mavjud bo'lganligi bois, Bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi o'quv-o'rgatuv jarayonida Turkiya davlati kinologiya xizmatining ilg'or tajribalarini qo'llash maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi uslublarni ayniqsa xizmat itlarini maxsus mashq kursi bo'yicha tayyorlash jarayonida qidiruv ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida, xizmat itini harakatlarini tasma bilan salbiy ta'sir etib chegaralamasdan, tasma vositasida erkin yo'naltirib boshqarish yuqori samara berishiga amin bo'ldik.

Shuningdek, xizmat itlarini umumiy mashq va maxsus mashq kursi kursiga o'rgatish jarayonida xizmat itida yashirib qo'yilgan buyum yoki moddani qidirib topishda uning modda va bumlarga tegishi, tishlashi kabi kamchiliklar aqlangan hamda uni qayta qidiruvga yo'naltirishda xizmat itiga ovoz va ishoralar orqali yo'naltirib amaliy mashg'ulotlar olib borilgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumot va tahlillar shuni ko'rsatdigi, bizning fikrimizcha xizmat itlarini aynan maxsus mashq kursi ko'nikmalari bo'yicha amaliy mashg'ulotlarida ya'ni moddani qidirib topganida belgi berishga o'rgatish jarayonida, uning topilgan moddaga tegishi, tishlashi kabi kamchiliklarini xizmat itini boshidan qayta qidiruvga yo'naltirish orqali noverbal (ovoz va ishoralar bilan ta'sir etmasdan) usulda kamchiliklarini bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Natijada xizmat itlarini umumiy va maxsus mashq kursi bo'yicha tayyorlash

natijasida xizmat itlarining turli ob'ektlarni qidiruv jarayonida ularga aktiv ravishda zarar yetkazmaslik holatlari kamayadi.

Shuningdek, umumiy va maxsus mashq kursi ko'nikmalari bo'yicha yashirilgan moddani qidirib topganda belgi berishga o'rgatish jarayonida, xizmat iti aktiv usulda belgi berganda, uni noverbal usulda kamchiliklari bartaraf etish orqali keyingi mashg'ulotlarda xizmat itida ushbu kamchiliklar takrorlanmasligiga hamda asta-sekin yo'qolib borishiga erishiladi.

Ta'kidlash joizki, umumiy mashq kursi xizmat itlarini boshqarish, yo'naltirish hamda biror holatni qabul qildirish uchun zarur bo'ladigan buyruqlar va ko'nikmalardan tashkil topgan bo'lib, xizmat itida umumiy bo'ysinish ko'nikmalarini hosil qilish va maxsus mashq ko'nikmalariga asos yaratish uchun o'rgatiladi. Buning bir qancha afzalliklari qatorida, alohida ahamiyatli afzalligi maxsus mashq kursiga asos bo'luvchi bazaviy ko'nikmalarni shakllantirishidir, bu o'z navbatida itlarni o'rgatish jarayonida ulkan darajada qulayliklarni yuzaga keltiradi. Umumiy mashq kursida ham boshqa kurslardagi kabi o'rgatish usullari, ularni yuzaga keltiruvchi omillar va turlicha qoidalardan tashkil topgan. Umumiy mashq kursiga o'rgatish jarayoni davomida – o'rgatish usullari maqsadga muvofiqligidan kelib chiqib, turlicha tarzda o'zgartirilishi, bir usuldan boshqa usulga o'tkazish imkoniyati yaratiladi. Natijada uning xizmat itiga ta'siri va xizma faoliyati samaradorligi ortishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1029-son qarori.

2018 yil 18 yanvar.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish to'g'risida"gi 21-son qarori.

2021 yil 18 yanvar.

3. R.A.Turapov.Monografiya. O'zbekiston Respublikasida bojxona faoliyatini samaradorligini oshirish uslubiyati, holati, asosiy yo'nalishlari.

Toshkent- "O'zbekiston"-2006 y.

4. Степанов В. "Все о дрессировке собак" Москва, 2020 г.

5. F.Qahhorov, M.Karimjonova, M.Aliev va boshqalar. "Xizmat itlarini masofadan radioaloqa vositasi orqali boshqarishga o'rgatish asoslari" XFU o'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi. Toshkent., "Akademiya noshirlik markazi" Davlat unitar korxonasi. 2022 y.

6. O'zbekiston Respublikasi "Bojxona Axborotnomasi" iqtisodiy, huquqiy. Ilmiy-amaliy jurnal. 2019 yil 2-son.

7. Макс Эмиль, Фредерик фон Штефаниц. "Олтин коидалар".

8. Коновалов Э. "Как обучить вашу собаку". Ростов-на-Дону 2003 г.

9. Горохова Т.А., Федоров Ю.А., Федорков А.Н. Способ тренировки розыскных собак на обнаружение взрывчатых веществ.

10. Горохова Т.А., Беликов А.А., Иванова С.Ю. Способ тренировки розыскных собак кинологической службы по поиску взрывчатых веществ с использованием универсального кинологического набора порошковых имитаторов запаха взрывчатых веществ.

11. Степанов В. "Все о дрессировке собак" Москва, 2020 г.

AYOLLAR KURASHIDA TEZKOR-KUCH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Usmonov Iroda Zaynidin qizi,

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kurashchi qizlarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish asosida o‘tqazilgan anketa so‘rovnomasi natijalari taxlil qilingan.

Kalit so‘zlar; kuch, tezkor-kuch, musobaqa, anketa so‘rovnomasi, texnika, taktika, o‘quv yig‘in mashg‘uloti, metodlar.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ РАЗВИТИЯ БЫСТРОСИЛОВЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ЖЕНСКОЙ БОРЬБЕ

Усмонова Ирода Зайнидин қизи,

Преподаватель кафедры теории и методики международной борьбы Узбекского государственного университета физического воспитания и спорта

Аннотация. В данной статье анализируются результаты анкетирования, проведенного на основе совершенствования методики развития быстросиловых качеств в женской борьбе.

Ключевые слова: сила, быстроедействие, соревнование, анкета, техника, тактика, учебно-тренировочный сбор, методика.

WAYS TO IMPROVE THE METHODOLOGY OF DEVELOPING QUICK-STRENGTH ABILITIES IN WOMEN’S WRESTLING

Usmonova Iroda Zaynidin qizi,

Teacher of the Department of Theory and Methodology of International Wrestling at the Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

Abstract: This article analyzes the results of a questionnaire conducted on the basis of improving the methodology of developing the quick-strength skills of female wrestlers.

Key words: power, quick-power, competition, questionnaire, technique, tactics, training camp, methods.

Dolzarbligi: Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan yuksak intellektual va manaviy salohiyatga ega bo‘lib dunyo miqiyosida o‘z tengdoshlariga xech qaysi soxada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi batxli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz. Mamlakatimiz mustaqillikni qo‘lga kiritgan kundan boshlab jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish xamda takomillashtirishga e‘tibor kuchaydi. Respublikamiz Prezidenti ma‘rifat va ma‘naviyatni rivojlantirish bilan bir qatorda yosh avlodning jismoniy tarbiyasiga, sport ishlarini yanada yuksaltirishga katta g‘amxo‘rlik qilib kelmoqdalar. O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga doir bir qancha qaror va farmonlarni imzoladi. Jumladan, 2021 yil 5 noyabrda PQ-5281-sonli “2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo‘lib o‘tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida”gi Qarorlari imzolandi. O‘zbekistonning davlat siyosatida mamlakatda jismoniy tarbiya va sportning yanada rivojlanishi, sog‘lom avlodni tarbiyalash ustuvor yo‘nalishga aylandi.[1]

Prezidentimiz ta’kidlaganidek, Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam

shug'ullanish aholimiz, avallo yosh avlodimizning sog'lig'ini mustahkamlashda muhim o'rin tutishini inobatga olib, bu sohaga alohida e'tibor qaratilmoqda. Muhimi kishilar so'zda emas, amalda o'z salomatliklarini qadrlashlari xamda umumilliy qadriyat sifatida avaylab – asrashlari zarur.[2]

Jismoniy tarbiya va sport – xalqning umumiy madaniyatining ajralmas qismi, mamlakatning xar bir fuqarosining jismoniy xamda ma'naviy kamolotini ta'minlash asosidir. Yaqin yillarda kurash sohasida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bulardan;

S.Q.Adilov Erkin kurash sportchilarining koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish va texnik-taktik harakatlari samaradorligini oshirish texnologiyasi; L.Z.Xolmurodov Maxsus jismoniy mashqlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning koordinatsion qobiliyatini rivojlantirish; K.N.Murodov Erkin kurashda maxsus trenajyor lar va mashqlardan foydalanish asosida kurashchilarning kuch chidamliligini rivojlantirish texnologiyasi.

Yuqoridagi keltirilgan ilmiy ishlar yaqin yillarda kurash turlari soxasida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Lekin shu paytgacha kurashchi qizlarda tezkor-kuch qobiliyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish kam o'rganilgan va nazardan chetda qolgan.

Tatqiqotning maqsadi ayollar kurashida tezkor-kuch qobiliyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish yo'llarini aniqlash va taxlil qilish.

Tatqiqotni vazifasi ayollar kurashida tezkor-kuch qobiliyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish yo'llarini aniqlash.

Tatqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, anketa so'rovnomasi, matematik statistik usullar.

Tatqiqotning tashkil qilinishi. Tatqiqotlar 2022 yil fevral oyida O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasida olib borilgan. 2022 yil aprel oyida Chirchiq olimpiya zaxiralari kolleijida. 2022 yil sentabr oyida Toshkent shahridagi Erkin va yunonrum hamda ayollar kurashi federatsiyasiga qarashli Dinamo sport majmuasida, Respublika olimpiya zaxirallari kolleijida, xamda Toshkent viloyati Sirg'ali tumani 1-sonli sport maktabi murabbiylari o'rtasida o'tqazildi. Kurashchi qizlarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish katta ahamiyatga ega bo'lib, bu kelajakda sportchini yaxshi natijalarga erishishida yaxshi omil bo'ladi. Shu sababli biz tatqiqotimiz davomida 45 nafar murabbiylar orasida anketa so'rovnomasini o'tqazdik, o'tqazilgan anketa so'rovnomasi natijalari quyidagicha:

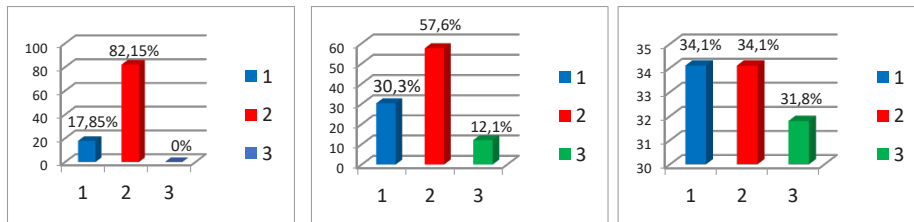
Kurash turlarida tezkor-kuch qobiliyatlar qanchalik muhim ahamiyatga ega deb xisoblaysiz? - deb bergan savolimizga 17,85 % pedagog murabbiylar:

“unchalik muhim emas” – deb javob berishgan bo'lsalar, 82,15 % murabbiylar bu savolga “muhim” deb javob berishgan, 0 % murabbiylar esa bu savolga “ba'zan kerak, ba'zan kerak emas” deb javob berishgan.(1-rasm) Shu bilan birga murabbiylar bu savolga Yakkakurash sport turlarida tezkor-kuch qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Qobiliyat tug'ma bo'lishi mumkin, qobiliyatni rivojlantirish mumkin. Tezkor-kuch qobiliyati texnik va taktik usullarni bajarishda judayam muhim degan fikrlar mutaxassislar tomonidan aytib o'tilgan. Shu bilan birga erkin kurash sport turida tezkor-kuch qobiliyatlar judayam muhim deb xisoblaymiz.

Tezkor-kuch qobiliyati qaysi yoshda ko'proq rivojlanadi? deb bergan savolimizga 30,3 % murabbiylar: 10-12 yosh – deb javob berishgan bo'lsalar 57,6 % murabbiylar bu savolga ” 12-14 ” – yosh deb javob berishgan, 12,1 % murabbiylar esa bu savolga ” 13-16 yosh” deb javob berishgan. (2-rasm) Bu savolimizga xam murabbiylar 5-9 yoshlarda rivojlantirsa bo'ladi. Bolalarga 7-8 yoshdan tezkor-kuch qobiliyatini rivojlantirish uchun mashqlar berib turish kerak. Iloji bo'lsa 8-10 yoshdan. 12-14 yoshdagi sportchilarda tezkor-kuch qobiliyati tarqoq vaqti bo'ladi degan fikrlarni bildirishgan. Bizning fikrimizcha tezkorlik qobiliyati bola yura boshlagandan so'ng

unda rivojlana boshlaydi shu bilan birgalikda tezkor-kuch 5-6 yoshdan rivojlantirgan maqulroq deb o'ylaymiz.

Kurash turlarida asosan qaysi jarayonlarda tezkor-kuch tayyorgarligi muhim hisoblanadi? deb bergan savolimizga 34,1 % murabbiylar: "hujumda" – deb javob berishgan bo'lsalar 34,1 % pedagog murabbiylar: "himoyada deb javob berishgan, 31,8 % murabbiylar esa bu savolga " qarshi hujumda" deb javob berishgan. (3-rasm) Bu savolimizga xam murabbiylar hammasida kerak bo'ldi sababi musobaqa jarayonida kutilmagan vaziyatlar bo'lishi mumkin degan fikr bildirilgan. Biz xam bu fikrni to'g'ri deb hisoblaymiz.

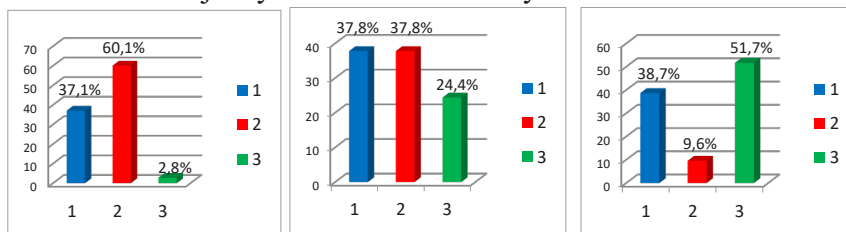

1-2-3 rasm. Anketa so'rovnomasi natijalari

O'quv-mashg'ulot jarayonining qaysi qismida tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish uchun vositalar qo'llanilishi kerak deb hisoblaysiz?" deb bergan savolimizga 37,1% murabbiylar: tayyorlov qismida " – deb javob berishgan bo'lsalar 60,1% murabbiylar bu savolga " asosiy qismda" – deb javob berishgan, 2,8 % murabbiylar esa bu savolga " yakuniy qismda " deb javob berishgan. (4-rasm) Sport o'yinlaridan ko'proq basketbol va xarakterli o'yinlar berish kerak degan fikrni berishgan. Tayyorlov qismida tezkorlik va kuch qobiliyatiga mashqlar beriladi deb aytishgan. Mashg'ulot jarayonining xamma qismida vositalar qo'llanilishi kerak deb hisoblaymiz.

Tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishda qanday vositalardan foydalanish ma'qulroq? deb bergan savolimizga 37,8% murabbiylar: "maxsus mashqlar" – deb javob berishgan bo'lsalar 37,8% murabbiylar bu savolga " harakatli o'yinlar" –deb javob berishgan, 24,4% murabbiylar esa bu savolga " umumrivojlantiruvchi mashqlar" deb javob berishgan. (5-rasm) Bu savolimizga xam murabbiylar musobaqa mashqlaridan xam foydalanish kerak. Xammasidan foydalanish zarur. Degan fikrlarni bildirib o'tishgan. Biz yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan xolda maxsus mashqlardan foydalangan yaxshi samara beradi deb o'ylaymiz.

Tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga doir ilmiy-metodik adabiyotlar yetarli deb hisoblaysizmi? deb bergan savolimizga 38,7% murabbiylar: " yetarli emas" – deb javob berishgan bo'lsalar 9,6% murabbiylar bu savolga "yetarli" –deb javob berishgan, 51,7% murabbiylar esa bu savolga " bor, lekin juda ham kam" deb javob berishgan. (6-rasm) Bu savolimizga xam murabbiylar Berneshteyn va Lyax kitoblaridan ma'lumot olish kerak. Tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga doir ilmiy-metodik adabiyotlar yetarli yemas deb xam fikr bildirishgan. Yana bazi bir murabbiylar adabiyotlar yetarli faqat izlanish kerak degan fikr bildirishgan. Biz tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga doir ilmiy-metodik adabiyotlar yetarli ammo o'zbek tilida judayam kam deb hisoblaymiz.

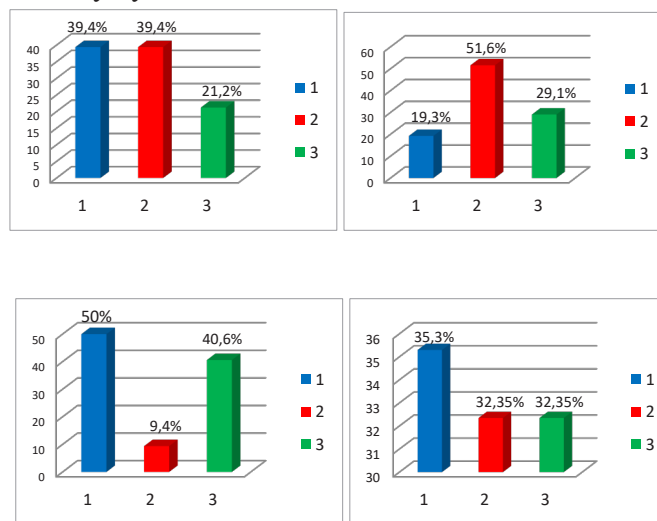
4-5-6-rasm. Anketa so'rovnomasi natijalari

Tezkor-kuch qobiliyatlarni rivojlantirishda qaysi metodlardan foydalanasiz? deb bergan savolimizga 39,4% murabbiylar: "takroriy" – deb javob berishgan bo'lsalar 39,4% murabbiylar bu savolga "qat'iy tartiblashtirilgan" –deb javob berishgan, 21,2% murabbiylar yesa bu savolga "oraliqli (tanaffusli) " deb javob berishgan. (7-rasm) Bu savolimizga murabbiylar xamma metodlarni ishlatish mumkin deyishgan bo'lsalar. Aylanma metotdan xam foydalaning musobaqa metodini xam afzal taraflari ko'p deb fikr bildirishgan. Biz xam yuqoridagi fikrlarni to'g'ri deb xisoblaymiz.

Shunga qadar ishlab chiqilgan kurashchilarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi innovatsion metodlar bilan boyitilgan deb hisoblaysizmi? deb bergan savolimizga 19,3% murabbiylar: "ha" – deb javob berishgan bo'lsalar 51,6% murabbiylar bu savolga yo'q" –deb javob berishgan, 29,1% murabbiylar esa bu savolga "aniq bilmayman " deb javob berishgan. (8-rasm) Bu savolimizga murabbiylar, pedagoglar tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishning o'zi yangilik deb fikr bildirishgan bo'lsalar bazi mutaxassislar ilmiy metodikani rivojlantirish kerak deb aytib o'tishgan. Aynan shular uchun biz kurashchilarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish mazusini tanladik va izlanishlar olib bormoqdamiz.

Sportchi qizlarda tezkor-kuch qobiliyatlarning yaxshi rivojlanmaganligi sportchi uchun qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin? deb bergan savolimizga 50% murabbiylar: " sportda yuqori marralarga erisha olmaydi" – deb javob berishgan bo'lsalar 9,4 % murabbiylar bu savolga mashg'ulot jarayonida ko'p jarohat oladi" –deb javob berishgan, 40,6 % murabbiylar esa bu savolga " usullarni yaxshi bajara olmaydi" deb javob berishgan. (9-rasm) Bu savolimizga murabbiylar tezkor-kuch qobiliyati rivojlanmagan sportchidan yaxshi natija kutish qiyin sportchida texnika taktika bilan jismoniy sifatlar ham birgalikda mujassam bo'lishi kerak deb xisoblashadi.

Sportchi qizlarda tezkor-kuch qobiliyatlarning yaxshi rivojlanganligini qanday aniqlash mumkin? deb bergan savolimizga 35.3 % murabbiylar: " Musobaqada yaxshi natijaga erishishiga qarab" – deb javob berishgan bo'lsalar 32,35% murabbiylar bu savolga " Berilgan topshiriqlarni to'g'ri bajarganligiga qarab " –deb javob berishgan, 32,35 % murabbiylar esa bu savolga " Usullarni sifatiga qarab" deb javob berishgan. (10-rasm) Bu savolimizga murabbiylar Integral ko'rsatgichlar doimo aniq va yuqori darajada bajarish shart deb fikr bildishgan. Biz xam yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan xolda tezkor-kuch qobiliyatlarning yaxshi rivojlanganligini maxsus testlar orqali aniqlash mumkin deb o'ylaymiz.

7-8-9-10-rasm. Anketa so'rovnomasi natijalari

So'rovnomada ishtirok yetgan o'qituvchi murrabbiylar orasida p.f.d. profesor. Fan nomzodlari, Dotsentlar, o'qituvchilar, katta o'qituvchilar, O'zbekiston Respublikasida

xizmat ko'rsatgan sport ustozlari, xalqaro toifadagi sport ustalari, xamda sport ustalari ishtirok yetishdi.

Ushbu ilmiy tadqiqot hozirgi vaqtda juda xam zarur va dolzarb deb o'ylayman. Ustozlar agar bu ishni yangi inavatsion metodlar bilan ochib besangiz Davlatimiz va ustozlar uchun ajoyib ish qilgan bo'lardingiz deb fikr bildirib o'tgan.

Hozirgi rivojlanish va glabalashuv davrida hamma soha singari sport sohasi ham inavatsion yangiliklar o'zgarishlar qilinmasa sport sohasida yuksak marralarga yerishib bo'lmaydi.

Yuqoridagilarni hisobga olib sport sohasida Kurashchi qizlarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish" yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borish, tadqiqot natijalarini tahlil qilish, Olingan kerakli ma'lumotlarni murabbiylar tomonidan hayotga tadbiiq qilinib, mashg'ulotlarda qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'lardi. Bundan tashqari kurashchi qizlarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha o'quv qo'llanmalarining kamligi sabab murabbiylarning mashg'ulotlarni mukkamal darajada olib borishlari uchun o'quv qo'llanmalar yaratilsa, o'ylaymizki kelgusida kurashchi qizlarning natijalari bundan xam yaxshilanib bu sport turiga qiziqishlari yanada oshadi.

Xulosa. Sportning tezkor-kuch qobiliyati yaxlit xarakat faoliyatini maqsadga muvofiq ijro etish (shakllantirish, o'zaro bo'ysundirish, birga birlashtirish) o'zlashtirilgan xarakat shakllarini qayta tiklash yoki o'zgaruvchan muhit talablariga ko'ra bir xarakat faoliyatidan ikkinchisiga o'tish qobiliyatlaridan iborat. Tezkor-kuch qobiliyatlarining ko'rsatgichlari tugallangan xarakat topshiriqlari (yugurish mashqlari, trenajyorlarda mashqlar, maxsus mashqlar va boshqalar hisoblanadi. [3]Ular to'g'risida yangi xarakat shakllarini o'zlashtirish va o'zlashtirilgan xarakatlarni qayta o'zgartirish uchun sarflangan vaqt, aniq xarakat ko'rsatgichlari (vaqt birligida) bo'yicha fikr yuritish mumkin. Tezkor-kuch qobiliyatlarini egallash uchun muntazam xarakat malakalarining sonini ko'paytirish, xarakatlarining yangi shakllarini xosil qilish, xarakat shakllarini tez o'zgartirish yoki turli sharoitga qarab bir xarakatdan ikkinchisiga tez ko'cha bilish zarur. Ixtisoslashgan xarakat shakllarini doimo bir xilda bajarish esa xarakat malakalarini boyitmaydi, imkoniyatlarini cheklaydi, xarakat uyg'unligida to'siq xosil qiladi, xarakatlarni o'zgartirish va yangilashga xalaqit beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ayta olamizki: Kurashchi qizlarning tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi to'liq yoritib berilmagan. O'quv-mashg'ulot jarayonining asosiy qismida tezkor-kuch qobiliyatlarni rivojlantirish uchun vositalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi deb xisoblaymiz. Yuqorida o'tqazilgan anketa so'rovnomamizdan shunday xulosa qildik. Kurashchilar yosh sinflariga bo'linadi. Mamlakatimizda o'smirlar bilan ishlash tajribasi ularning yoshini va ayrim shaxsiy xususiyatlarini hisobga olib, quydagi guruhlariga bo'lish maqsadga muvofiqqligini ko'rsatmoqda.[8]

Bular kichik yosh sinfi bunda sportchilarning yoshi 7 dan 10 gacha bo'ladi, o'rta yosh sinfi bunda sportchilarning yoshi 11 dan 13 gacha bo'ladi, va oxirgisi yuqori yosh sinfi bunda sportchilarning yoshi 14 dan 17 gacha bo'ladi. Biz shularni inobatga olib tezkor-kuch qobiliyatni kichik yosh sinfida yani 7-10 yoshli kurashchilarda rivojlantirsak maqsadga muvofiq bo'lar yedi. Chunki asosiy qismda mushaklar yetarlicha toblanib sportchi mashqlarni erkin bajara oladi.

Adabiyotlar.

3. Adilov, S. Q. (2019). Importance of Developing Technical–Tactical Preparing and Improving Coordination Skills Freestyle Wrestlers (based on Questionnaire Results). *Eastern European Scientific Journal*, (1).

4. Xolmatov, A. I., Tashnazarov, D. Y., & Kurganov, O. N. (2021). Yunon-rim kurashchilariga texnik usullarni o'rgatishda modellashtirish usulining samaradorligi. *Academic research in educational sciences*, 2(4), 1708-1716.

**ЎҚИТУВЧИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИ ПЕДАГОГИК
ФАОЛИЯТНИ АМАЛГА ОШИРИШ АСОСИЙ ОМИЛ СИФАТИДА**

*Камолова Ширин Усаровна,
ЖДПУ катта ўқитувчиси*

*Амонхонова Янглишхон,
Педагогика ва психология йўналиши 2-босқич магистри*

Аннотация: Ушбу мақолада ўқитувчи касбий компетентлиги педагогик фаолият жараёнида шакллантиришининг педагогик асослари масалаларига қаратилган. Таълим жараёнида кўзлаган натижаларда эришиш учун ўқитувчининг касбий компетентлик сифатлари қай даражада ривожланган бўлиши асосида ўқитувчиларни тайёрлаш сифатини ошириш зарурлиги ёритилган.

Калит сўзлар: компетентлик, ижтимоий компетенция, ҳамкорлик, хулқ-атвор, билим, кўникма, малака, англаш, ҳамкорлик, бағрикенглик, ижтимоий сафарбарлик, ижодий ёндашиш, ҳамкорликда ишлашни ва таҳлил қилиш.

**ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПЕДАГОГА КАК
ОСНОВНОЙ ФАКТОР ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

*Камолова Ширин Усаровна,
Старший преподаватель ДЖПГУ*

*Амонхонова Янглишхон,
2-курс магистр направления педагогики и психология*

Аннотация: Данная статья посвящена вопросам педагогических основ формирования профессиональной компетентности учителя в процессе педагогической деятельности. Для достижения желаемых результатов в образовательном процессе выделена необходимость повышения качества подготовки учителей исходя из уровня профессиональной компетентности педагога.

Ключевые слова: Компетентность, социальная компетентность, сотрудничество, поведение, знания, навыки, компетентность, понимание, сотрудничество, толерантность, социальная мобилизация, творчество, сотрудничество и анализ.

**PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER AS THE MAIN
FACTOR IN THE IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ACTIVITY**

*Kamolova Shirin Usarova,
Senior lecturer of DSPU*

*Amonkhonova Yanglishkhon
2nd year Master's degree in Pedagogy and Psychology*

Abstract: This article is devoted to the pedagogical foundations of the formation of professional competence of a teacher in the process of pedagogical activity. In order to achieve the desired results in the educational process, the need to improve the quality of teacher training based on the level of professional competence of the teacher is highlighted.

Keywords: Competence, social competence, cooperation, behavior, knowledge, skills, competence, understanding, cooperation, tolerance, social mobilization,

creativity, cooperation and analysis.

Таълим тизимини модернизациялаш, таълим тизимида юзага келадиган ўзгаришлар таълим муассаси ходимларининг касбий компетентлигини ривожлантириш бугуннинг долзарб муаммоларидандир. Сўнги йилларда мамлакатимизда таълимни ривожлантириш умуммиллий дастури доирасида таълим муассасаларини замон талабига мос равишда модернизация қилиш, таълимнинг мазмун -моҳиятини ўзгартириш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Маълумки жамият ҳар доим илмни, рақобатбардош, ижодий изланувчан компетентлик сифатига эга шахсга эҳтиёж сезади.

Янги минг йилликда халқимизнинг тараққиёт йўлида турли муаммолар мавжуд экан, аввало, уларнинг тўғри ечимини топиш зарур.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури сифат босқичининг моҳиятидан қаралганда, мазкур масаланинг қай даражада долзарблиги ўз-ўзидан намоён бўлади. “Компетентлик” тушунчаси таълим соҳасига психологик изланишлар натижасида кириб келган.

Бу асосан ўзлигини англаётган инсонларга, ижтимоий ҳаётда ўз мавқеига эга бўлган зиёлиларга боғлиқ. Бизнинг вазифамиз фан-техникани юксак савияда эгаллаган, жаҳон стандартлари даражасидаги мустақил фикрловчи, интеллектуал кўрсаткичи юқори бўлган ёшларни тарбиялашдир.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак компетентлик, шахс компетентлик тушунчалари ХХасрнинг 90-йилларида ижтимоий компетентлик шахснинг шахсий сифати каби барча ижтимоий тармоқларда машҳур бўлиб, фанлараро бир мавзу сифатида қабул қилиниб мураккаб, кўп компонентли ва кўп ўлчовли ҳодиса сифатида таҳлил қилина бошланди.

Тадқиқотчи В. Н. Куницынанинг кўп йиллик илмий тадқиқотлари натижаларига асосланиб, ижтимоий компетентликнинг қуйидаги турларини ажратиш кўрсатади: компетентлик; коммуникатив компетентлик; ижтимоий-касбий компетентлик; ўз-ўзини аниқлаш (эго-компетентлик) ҳақида хулоса чиқаради.

Шу билан бирга И.А.Зимняя компетентликни инсонга ижтимоий таъсирига кўра, ижтимоий ҳамкорлик (жамият, жамоа, оила, дўстлар, ҳамкорлар билан зиддиятлар ва улардан қайтариш, ҳамкорлик, бағрикенглик, ижтимоий сафарбарлик) ва муомала компетентлиги (оғзаки, ёзма, суҳбат, монолог, билим ва анъаналарга риоя қилиш, этикет, маданий ва хорижий алоқалар, бизнес, коммуникатив вазифалар) каби турларга ажратади.

Е.В.Коблянскаянинг тадқиқот ишида ижтимоий компетентликни “Мен” муносабатини тушуниш - жамият, тўғри ижтимоий йўналишни танлай олиш, ушбу йўналиш бўйича ўз фаолиятини ташкил этиш” сифатида кўриб чиқади. Унинг фикрича ижтимоий компетентлик – “бу шахсий сифат бўлиб - кишининг ижтимоий нормалар билан боғлиқ ушбу жамият аъзоси сифатидаги меҳнат фаолиятидир, бунда жамият ҳаёти унинг аъзолари ўртасидаги ўзаро алоқани тартибга солиди.

Аввало этимологиядан Компетентлик тушунчаси – бу бирор соҳада самарали фаолият юритиш учун зарурий тажриба ва керакли билимлар, компетенциялар тизимидир.

М.И.Лукьянова ўқитувчининг психологик-педагогик салоҳияти асосида педагогик фаолият учун юқори даражадаги профессионал тайёргарлик ва ўқув жараёнида талабалар билан самарали ўзаро муносабатларга эга бўлган шахснинг ўзига хос хусусиятларини тушунади психологик ва педагогик компетенция таркибий қисми сифатида у психологик ва педагогик йўналишларнинг блокларини кўриб чиқади деган фикрларни билдиради.

Ижтимоий компетентликнинг қуйидаги компонентлари мавжуд бўлиб,

ушбу компонентлар турли ёш даврларидаги инсонларда жамиятдаги ижтимоий институтларнинг тузилиши ва фаолият олиб боришига доир маълумотларни, ижтимоий ролга қўйилган талаблар ва кутишларга оид билимларни, ижтимоий ролга хос бўлган хулқни эгаллаш малакасини, умуминсоний нормалар ва кадрларга оид ҳамда кишининг ўзи ҳақидаги тасаввурлари, ўзини ижтимоий субъект сифатида идрок этиш билан боғлиқ бўлган самарали ижтимоий ҳамкорлик кўникмалари ва малакаларини шакллантиради. Ижтимоий компетентликни шаклланиши ўқитувчилардан қуйидаги ижтимоий хулқ малакаларини ҳам талаб этади.

- ўзаро биргаликдаги ҳаракат малакалари;
- стресс(зўриқиш)ли вазиятлардаги адекват хулқ малакалари;
- ижобий мулоқот малакалари;
- бошқаларни тушуниш ва ўз-ўзини баҳолаш малакалари;
- ўз хулқини идора этиш малакалари;
- ҳиссий ҳолатлар ва эмоцияларни бошқариш;

Шу сабабли компетентлик “ноанъанавий вазиятлар, кутилмаган ҳолларда мутахассиснинг ўзини қандай тутиши, мулоқотга киришиши, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиши, ноаниқ вазифаларни бажаришда, зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, изчил ривожланиб боровчи ва мураккаб жараёнларда ҳаракатланиш режасига эгалликни англади.

Компетентлик тузилмасида ижтимоий компетентликка алоҳида ўрин берилган бўлиб, у ўзида турли ҳаётий соҳалардаги ижтимоий ҳамкорликка бўлган қобилият ва ижтимоий мослашувчанликни акс эттиради.

- муваффақиятга эришиш мотивациясини бошқара олиш;
- ўқув фаолиятини такомиллаштириб бориш;
- фаолиятга танқидий ва ижодий ёндашиш;
- ўртоқлари билан ижодий ҳамкорликка эришиш;
- иродавий сифатларини ривожлантириб бориш;
- ишчанлик қобилиятини ривожлантириш;
- креативлик хусусиятларини ривожлантириб бориш;
- салбий одатларни бартараф этиб бориш;
- ўзига объектив баҳо бериш;

-ижобий сифатларни ўзлаштириш чораларини излаш йўлида олиб борадиган амалий ҳаракати ўқитувчининг ўз устида ишлашини ифодалайди. Ижтимоий компетенция - ижтимоий малакалар (мажбуриятлар) ҳисобланиб, кишига жамият ҳаётидаги нормалар ва қоидаларни адекват (ўзаро мос) тарзда бажариш имкониятини беради ва инсон ўз навбатида ўз менининг англай бошлайдиган илк болалик даврларидан бошлаб ушбу нормалар ва қоидаларни ота-онасининг ёрдами билан эгаллай бошлайди. Маълумки олдинги таълим кўпроқ академик билимлар беришга қаратилган бўлса, бугунги кунда ўқитувчиларнинг чуқур назарий билимларга эга бўлиши билан биргаликда, уларнинг амалий кўникмаларини ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Ўқитувчиларнинг изчил равишда ўзининг компетентлик сифатларини ривожлантириб бориш йўлида амалий ҳаракатларни ташкил этиш муаммоси психологиядаги етакчи муаммолардан биридир. Бу муаммолар ечими ўқитувчилар ўз компетентлик сифатларини ривожлантириб бориши учун ўз устида ишлаши жараёнида ўз аксини топади:

Ижтимоий компетентлик асосини жамият, ундаги хулқ-атвор усуллари ва қоидалари ҳақидаги билимлар ташкил этар экан, мактаб ўқувчиси учун жамият, кенг (дунё, мамлакат) ва тор (оила, мактаб, маҳалла) даврада акс этади”. Унинг муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ мустақил билиш, ижтимоий-фуқаролик, ижтимоий-меҳнат, маданий-хордиқ каби компонентлар киритилади.

Шунинг учун ўқитувчилар компетентликларини ривожлантиришнинг муҳим

йўлларида бири, ўқитувчиларда ўзини ўраб турган кишилар билан биргаликда ҳаракат қила олиш, ўзини тутиш усулларига доир билимларни шакллантиришдан иборат. Ушбу ҳолатда ижтимоий мослашиш учун ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти ижобий таъсир кўрсатади, ўқитувчи ўз тенгдошлари ва катталар билан ҳамкорликда фаолият олиб боради. Ўз фикрини бошқаларникидан ажрата олиш туфайли ўқитувчи ўз шахсий “Мен”ининг имкониятларини чамалай олади, кўпгина ҳаётий вазиятлар унинг хулқ-атвори, ўзини тутишига боғлиқ эканлигини тушуниб етади, шу аснода муаммоли вазиятларни ҳал этиш кўникмаларини эгаллайди.

Жумладан, замонавий ижтимоий-иктисодий шароитларда касбий ўзини ўзи бошқариш жараёнида шахснинг касбий ривожланишининг энг тўлиқ психологик шакллари, касбий компетентликнинг ривожланиш хусусиятлари Э.Ф.Зеер томонидан ўрганилган.

Бу асосда ўқитувчида муваффақиятга эришиш мотивациясини бошқара олиш хусусияти, фаолиятга танқидий ва ижодий ёндашиши, ҳамкасблари билан ижодий ҳамкорликка эришиш, иродавий, ишчанлик қобилияти, креативлик хусусиятлари ва салбий одатларни бартараф этиб бориши учун имкониятлар яратилади. Бунинг учун дарс жараёнида ҳам турли интерфаол усуллардан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади

Ўқитувчилардан ўз фаолиятга танқидий, ижодий ёндашиш, ҳамкорликда ишлашни ва таҳлил қилишни ўрганишади.

Ҳар бир ўқитувчи ўзининг касбий компетентлик сифатларини шакллантиришда мутахассислар томонидан касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур билим, кўникама ва малакаларнинг эгалланиши ва уларни янги маълумотларни излаб топиш уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллай олишни тақоза этади. Касбий компетентлик сифатлари мутахассислик билимларини доимо бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганиши, муҳим ижтимоий талабларни англай олиши амалда юқори даражада қўллай олишлари учун ҳамкорликда ишлаш ижобий самара беради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, шахснинг интегратив хусусиятини бошқача айтганда, бўлажак мутахассислар шахсий сифатларин билим малака ва амалий тажрибаси, қобилиятлари кадрят йўналишларини ифода этади, ўқитувчиларда компетентлик сифатлари ривожланишга қаратилган ҳаракатлар асосан таълим муассасалариданоқ бошланади. Ўқитувчи бунинг учун турли фан асосларининг назарий ва амалий асосларини чуқур ўрганиб фан янгиликларидан доимо мақсадга мувофиқ фойдаланиш асосида компетентлик сифатларини ривожлантириб бормоғи керак, шунингдек, таълимнинг фаол усулларини (тренинг дарслари, кўргазмали дарс, аукцион дарс ва ҳоказо) ҳам ўзлаштириб олган бўлиши керак. Шундай қилиб, компетентлик - шахс установакалари ва маънавий кадрятлари, шахсий психологик хусусиятлар тизимида асосланувчи, ўзаро бир-бирига яқин ижтимоий компетенциялар мажмуаси бўлиб, ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги шаклланишига ва турли ижтимоий ролларни самарали бажаришга имконият беради. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги педагогик фаолиятни амалга ошириш жараёнида билимларга кадрятларга асосланиб ривожланиб боради. Албатта ўқитувчиларда компетентлик сифатлари ривожланиши учун имконият бўлади, таълим муассасаларида ижтимоий фойдали фаолият мотивацияси ривожланади ва мустаҳкамланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М., Аспект пресс, 1996.37с
2. Белицкая Г.Э. Социальная компетенция личности. Сознание личности в кризисном обществе. М.,-Масягина1995.-24 с.
3. Г. П. Формирование социальной компетенции будущих педагогов: Автореф. дис. канд.пед.наук. – Астрахань, 2008. –54,55с.
4. Т.Фафорова. Бошланғич таълимда замонавий педагогик технологиялар “Тафаккур”нашриёти.Т.:2011.-112б
5. Лукьянова М.И. психолого-педагогическая компетентность учителя//

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KASBGA E'TIQODNI RIVOJLANTIRISHNING MAVJUD HOLATI VA TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

*Ramazanova Feruza Xudoynazarovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qituvchi kasbiga bo'lgan ishonchni rivojlantirishning mavjud misollari haqida fikr bildiriladi, uni takomillashtirish usullari va ko'rsatmalarini batafsil ochib beradi. Shuningdek, maqolada qadimgi davrlardan e'tiqot masalalari va uning rivojlanishi haqidagi olimlarning fikrlari tahlil qilingan. O'qituvchilarning o'z kasbiga bo'lgan ishonchi ularni takomillashtirish orqali ularning pedagogik faoliyati va uning sohasida zarur bo'lgan masalalarni chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: kasb, e'tiqod, oliy ma'lumot, pedagogika, mehnat, talaba, tarbiya, o'qituvchi, shogird, ustoz, muhaddis, islom, so'z, ensiklopedik olim.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ВЕРЫ В ПРОФЕССИЮ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

*Рамазанова Феруза Худойназаровна,
Преподаватель педагогического факультета Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация. Данная статья даёт представление о существующих примерах развития веры в профессию учителя, подробно раскрывает методы и инструкции по ее совершенствованию. Также в работе анализируются вопросы веры в исламе в древние времена и мнения его ученых о его развитии. Вера учителей в свою профессию требует более глубокого изучения того, что необходимо в их педагогической деятельности и ее сфере через ее совершенствование.

Ключевые слова: профессия, вера, высшее образование, педагог, логит, труд, студент, воспитание, учитель, дисциплина, учитель, мухаддис, ислам, слово, ученый-энциклопедист.

THE CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF FAITH IN THE PROFESSION OF FUTURE TEACHERS AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

*Ramazonova Feruza Khudoynazarovna,
Teacher of the Pedagogical Faculty of the Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract. This article provides an idea of the existing cases of the development of faith in the profession in future teachers, reveals in detail the methods and instructions for its improvement. Also, in ancient times, the issues of faith in Islam and the opinions of its scholars for its development are analyzed in the work. The belief of teachers in their profession necessitates a deeper study of what is needed in their pedagogical activity and its sphere through its improvement.

Key words: profession, faith, higher education, pedagogue, ogit, labor, student, upbringing, teacher, disciple, teacher, muhaddis, Islam, word, encyclopedic scientist.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi uchun ta'lim va tarbiya jarayonida taraqqiyotining ilg'or natijalarini qo'llash bilan bir qatorda, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash bu boradagi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini sifatli amalga oshirish uchun eng avvalo yuqori malakali, zamon talabiga javob beradigan mutaxassis kadrlar tayyorlashimiz

kerak. Biz oldimizga qanday vazifa qo‘ymaylik, qanday muammoni yechish zaruriyati tug‘ilmasin, gap oxir oqibat baribir kadrlarga borib taqalaveradi. Mubolag‘asiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz, mamlakatimiz kelajagi o‘rnimizga kim kelishiga yoki boshqacharoq, aytganda, qanday kadrlarni tayyorlashga bog‘liqdir.

Adabiyotlar sharhi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbga e‘tiqodni rivojlantirishning mavjud holati va takomillashtirish yo‘nalishlari mavzusi bugungi kunga qadar ilmiy jihatdan kam o‘rganilgan. Shu sababdan, bu mavzuni tadqiq etishda xorijiy va mahalliy manbalar tahlili asosiy manba vazifasini bajaradi. Qolaversa, hukumat tomonidan qabul qilingan huquqiy-me‘yoriy hujjatlar to‘plamlarni ham o‘z navbatida mavzu mazmunini oydinlashtirishga xizmat qiladigan manbalar sirasiga kiradi. Bilimdon mutaxassis kadrlarni tayyorlash, inson salohiyatini yuzaga chiqarish esa har jixatdan ustozlarga, ularning bilimdonlik bilan o‘qitish jarayonini tashkil qilishi va dars berishiga bog‘liq.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Oliy ta‘lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagoglar o‘zining individual pedagogik tizimiga ega bo‘lishi uchun, avvalo ta‘lim-tarbiya metodlarini takomillashtirishga intiladilar. Pedagog faoliyatining muvaffaqiyatli kechishi uning shaxsi, xarakteri, talabalar bilan muomalasiga ham ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning kasbga e‘tiqodini rivojlantirish, shuningdek, ularni yuqori darajada psixologik-pedagogik tayyorgarlikka ega bo‘lishini ta‘minlash zarur.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbga e‘tiqodini rivojlantirishning ijtimoiy yo‘nalishlarini shakllantirish jarayoni quyidagilarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi:

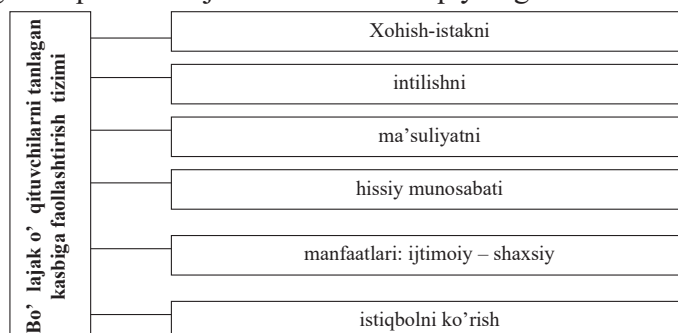
- zamonaviy ta‘limning metodologik vazifalari;
- o‘qitish jarayonida pedagoglar shaxsiga qo‘yilgan talablar;
- o‘qitish sub‘yekti shaxsi, jumladan, yosh psixologiyasi;
- bo‘lajak o‘qituvchilar kelajakni oldindan ko‘ra bilgan holda o‘z istiqbolini belgilashi;

- mazkur jarayonning pedagogik texnologiyasi;
- ijtimoiy faollik omili;
- qadriyatlarga asoslangan yondashuv va o‘z-o‘zini ob‘yektiv baholash;

Quyidagilar bo‘lajak o‘qituvchilarining kasbga e‘tiqodini rivojlantirishda asosiy mezon hisoblanadi:

- bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbga hissiy yondashuvi;
- kelajakni oldindan ko‘ra bilgan holda o‘z pedagogik tayyorgarligi natijalarini tashxislash;
- pedagogik faoliyatda ijtimoiylashtirish.

Shuni ta‘kidlash lozimki, bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbga e‘tiqodini rivojlantirishda o‘quv-tarbiya jarayoni va har qanday faoliyatning asosi hamda zarur sharti sifatida manfaat ustuvorlik qiladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida kasbga e‘tiqodini rivojlantirish tizimini quyidagicha ifodalash mumkin:

1-rasm. Bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida

kasbga e'tiqodini rivojlantirish tizimi

Bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiy-shaxsiy faoliyatlari baholashni quyidagicha aks ettirish mumkin:

1-jadval.

Bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiy-shaxsiy faoliyati		
O'quv faoliyati jarayonida	Ma'naviy-ma'rifiy faoliyat jarayonida	Pedagogik amaliyot jarayonida
Bo'lajak o'qituvchilarning o'z faoliyatini "Men" konsepsiyasi mazmuniga muvofiq holda baholash	Bo'lajak o'qituvchilarni o'quv, auditoriyadan tashqarida va pedagogik faoliyatini bosh mezon-ijtimoiy faollikka ko'ra tahlil etish hamda baholash	

O'qituvchilik sharaflil, lekin juda murakkab kasb, yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun pedagogik nazariyani egallashning o'zigina yetarli emas. Pedagogik nazariyaga mos kelmaydigan vaziyatlar uchrab turadi, bu esa o'qituvchidan keng bilimdonlikni, puxta amaliy tayyorgarlikni, yuksak pedagogik mahorat va ijodkorlikni talab qiladi.

Shuning uchun bo'lajak o'qituvchidan:

- pedagogik faoliyatga qobiliyatli, ijodkor, ishbilarmon;
- milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlarni, dunyoviy bilimlarni muqammal egallagan, diniy ilmlardan ham xabardor, ma'naviy barkamol;
- Yangi O'zbekistonning taraqqiy etishiga ishonadigan, vatanparvarlik burchini to'g'ri anglagan, e'tiqodli fuqaro;
- ixtisosga doir bilimlarni, psixologik, pedagogik bilim va mahoratni, shuningdek nazariy ilmlarni mukammal egallagan;
- o'qituvchilik kasbini va yoshlarni yaxshi ko'radigan, har bir talaba ulg'ayib, yaxshi odam bo'lishiga chin ko'ngildan ishonadigan, ularning shaxs sifatida rivojlanib, inson sifatida kamol topishiga ko'maklashadigan;
- erkin va ijodiy fikrlay oladigan, talabchan, adolatli, odobli bo'lmog'i darkor.

Shu o'rinda "O'z oldiga yosh avlodni tarbiyalashni maqsad qilib olgan birlajak o'qituvchilarning ijtimoiy sifatleri qanday bo'ladi?" degan savolga quyidagicha javob qaytarish mumkin: o'qituvchilarning shaxsiy ijtimoiy sifatlariga azal-azaldan e'tibor qaratib kelingan va har bir zamon talabidan kelib chiqib, pedagogga qo'yiladigan talablar takomillashib, murakkablashib boravergan.

Sharq xalqlari, jumladan, Markaziy Osiyo xalqlari VII-IX asrlarda islom diniga, uning aqidalariga rioya qilib keldilar. Buyuk muhaddis, islom olamida yirik alloma sifatida tanilgan Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, o'zining "Al-jomi' as-sahih" ("Ishonarli to'plam") asarida kasb o'rganish, kasbga e'tiqod qilish va uning afzalligi to'g'risidagi hadislarni to'plab sharhlagan. Masalan, 14-bobda "Kishining kasbi va o'z qo'li biran mehnat qilishi haqida"gi hadisda shunday deyiladi: "Mening o'z kasbim borligini qavmimiz yaxshi bilur. Men garchi musulmon ishlari birlan band bo'lsam ham, shu kasbim orqali oila tebraturman" – deb yozadilar [1. 120-140].

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiyning asarlarida insonlarni ilm-ma'rifatli bo'lishga, halol mehnat qilishga, kasb egallashga hamda inson shaxsining ijodiy va bunyodkorlik kuchini va uning kamolotini, qadr-qimmatini ulug'lashga chorlaydi.

Masalan, uning fikricha, "... kimki eng go'zal va foydali bo'lsa, kashf etgan narsasi chindan ham o'zining istagiga va boshqa bironing istagiga muvofiq bo'lmay yoki uni boshqalarning hoxishiga muvofiq deb gumon qilinsa, kashf yoki ijod etilgan narsa haqiqatdan xayrli va foydalidir" [2. 56-66.].

Ta'lim, bilimlarni o'rganish asosida hosil bo'ladi. Tarbiya esa, ta'lim faoliyat asosida, ya'ni, unda bo'lajak o'qituvchining kasbga bo'lgan havasini kuzatish mumkin. Agar, u kasbga qiziqsa, ushbu qiziqish uni butunlay kasbga bog'lab qo'yadi, natijada, bo'lajak o'qituvchi kasbning chinakam oshig'i bo'lib qoladi.

Sharqning ulug' matematigi al-Xorazmiy, o'zining "O'gitlar"ida "Mehnat bu bir sel, agar shu sel to'xtab qolsa, u singib ketadi" deb fikr yuritadi. Buyuk mutafakkir olim al-Xorazmiy ushbu misralarida hayotiy, muhim bir haqiqatni aytadi. Ya'ni, suv obi hayot, suvsiz hayot yo'q bo'lgani kabi, mehnatsiz hayot bo'lmasligini, suvning yerga singib ketishini umrning quruq o'tib ketishiga taqqoslaydi [13. 85-86.].

Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy kishilarning baxt-saodati va kamoloti, uning halol mehnat qilishi, kasb o'rganishida deb biladi. Buyuk alloma o'z asarlarida unumli mehnatning ahamiyatini alohida ta'kidlab, "...barcha qimmatli narsalar inson mehnati bilan yaratiladi va insonning qadr-qimmati, uning avlod-ajdodi kim bo'lganligi bilan emas, balki, uning halol mehnati bilan ulug'lanadi. Buning uchun mehnat zarur, faqat aql-idrok va mehnatning jonlanishigina kishilar hayotini belgilab beradi", - deydi.

Abu Rayhon Beruniy insonning halol mehnat qilishi va kasb egallashi tufayli aql-zakovati, qobiliyati, qudrati oshib borishiga ishonadi. Bu bilan u mehnatsevarlik, o'z kasbini ardoqlashdek fazilatlarini nihoyatda qadrlaydi. Mutafakkirning quyidagi hikmatlari tahsinga loyiqdir: "Har bir insonning qadr-qiyamati o'z ishini qoyil qilib bajarishida" [6. 8-9.].

Donishmand Yusuf Xos Hojibning ta'biricha: "Har bir kishi ijtimoiy hayotning faol ishtirokchisi sifatida kasb o'rganmog'i, o'z kasbi bilan xalqiga, Vataniga xizmat qilmog'i zarur", - deydi. Darhaqiqat, kasb o'rganishga va mehnat qilishga bo'lgan intilish har bir inson uchun hayotiy ehtiyoj bo'lmog'i kerak.

Mahmud Qoshg'ariy, o'zining "Devonu lug'otit turk", ("Turkiy so'zlar to'plami") nomli asarida "Ilmli, aqlli odamlarga yaxshilik qilib, so'zlarini tingla. Ilmlarni, kasblarni o'rganib, amalga oshir", - deydi. Allomaning ushbu fikri kishilarni mehnat qilishga, yaxshilikka undaydi, yomonlikni qoralaydi, ilm va kasb sohiblarini e'zozlaydi, kishilarni ulardan ibrat olishga chaqiradi. Demak, ulug' donishmand o'zining ushbu so'zlari bilan unumli mehnat qilishni ilmni o'rganish bilan barobar qo'yadi. Kishi mehnat qilsagina, kasb o'rgansagina ilmli, aqlli kishi hisoblanadi [9. 100-110.].

Sharqning buyuk mutafakkiri Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi pahlavon Farhodning kasbga qiziqishi targ'ib etiladi hamda yoshlarni bir necha kasblarni egallashlariga undaydi. Shuningdek, Navoiy Farhodni bir necha kasb-hunar egasi, ya'ni u sartaroshlik, rassomlik, naqqoshlik kabi hunarlarni mukammal egallab olgan kishi sifatida ulug'laydi [7. 113-114.].

XII-XIII asrning buyuk allomalaridan hisoblangan Sa'diy Sheroziy, (1184-1292) "Guliston" asaridagi "Tarbiyat ta'siri zikrida" nomli 7-bobida quyidagicha hikoyat keltiriladi: "Ey, jon farzandlarim, kasb o'rganinglar, nedinkim, mulk va molg'a e'timod yo'qdurur. Nedinkim, kasb oning zotida ulug' davlatdur va har yerdakim borsa, sohibi qadr bo'lur va majlisning yuqorisida o'turur va kasb-hunarsiz kishi gadoylik qilur va har joydakim borsa, beqadr va beye'tibor bo'lur" [14. 76-77.].

Bahovuddin Naqshband ta'limoti XIV-XVIII asrda o'rta Osiyo va Xurosonda keng tarqaldi. U har bir kishini kasb-hunarlarni o'rganishga, egallashga undadi.

Bahovuddin Naqshband ta'limotidagi asosiy g'oyalari quyidagilardan iborat:

1. Kishilarning halol mehnat qilishiga, hunar o'rganishiga, o'z mehnati mevasidagina bahramand bo'lishga chaqirish;

2. "Dil ba yoru, dast ba kor", ya'ni "Dilingni Allohga-yu, qo'lingni ishga bag'ishla" degan kalimada o'z ifodasini topgan [5. 200-205.].

U kishi o'quvchilarni madrasaga qabul qilish paytida, ulardan biron kasbing bormi, deya so'raganlar. Kasb-hunarsiz odam o'qishga qabul qilinmagan.

Zardo'sht ta'limotida, "muallim – kohlarning burchlari bolalarga bilimlarni yaxshilik yo'sinida o'rgatib, ularni yaxshi bilan yomonni ajratadigan qilib tarbiyalash va to'g'ri yo'lga hidoyat etishdir" deyilgan. Uning "yasht"larida aqlu farosat bilan, yomonlikka qarshi kurashni amalga oshirib, bolalar ruhiyatiga rost so'z, pok aqida, halol niyatni singdiradigan ustoz-muallimlar peshvosi madh qilinadi.

Shuningdek, “Avesto”ning “yasht”larida tanballigi, befarqligi, mas’uliyatsizligi, loqaydligi, farosatsizligi, uquvsizligi, bilimi va malakasini takomillashtirmasligi oqibatida bolalar zehni, ularning mustaqil tafakkurini o’tmaslashtiradigan, ayni chog‘da, yoshlarning aqlini “zanglatadigan”, hayotga, mehnatga munosabatlarini susaytiradigan, imon e’tiqodini zaiflashtirib, ma’anaviy jihatdan qashshoqlashtiradigan “yomon ustozlar” qattiq qoralanadi.

Zardushtning Oliy Tangri Ahuramazda bilan muloqotida ham yaxshi va yomon ustozlar xaqida shunday deyiladi: “Noshud, yomon muallim talaba qalbidan hunarmandchilikni yo‘qotar ekan, ey Yazdon, yomon ustozdan o‘zing asra” [3.180-190.].

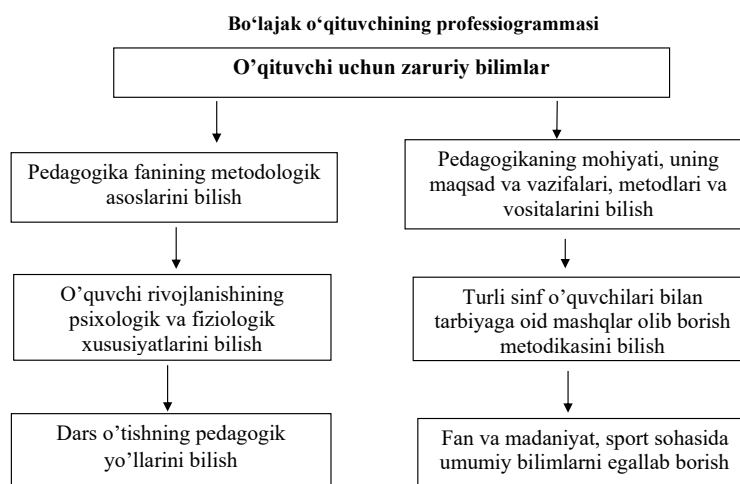
Talabalarga bilim berish o‘qituvchining mas’uliyatli burchidir, deb Ibn Sino o‘qituvchining shaxsiyati qanday bo‘lishi kerakligi haqida quyidagi fikrlarni bildirgan:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo‘lish;
- beriladigan bilimni talabalar qanday o‘zlashtirib olayotganiga e’tibor berish;
- ta’limda turli usul va shakllardan foydalanish;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilish;
- fanga qiziqitira olish;
- berilgan bilimlarning eng muhimini ajratib o‘qitish;
- bilimlarni talabalarning yoshi, akliy darajasiga mos ravishda berish;
- har bir so‘zning bolalar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish zarur.

Muhammad Tarag‘ay Mirzo Ulug‘bek davrida ilm-fan, adabiyot va san‘at, ma’rifatchilik jadal taraqqiy etgan. Shuningdek, o‘qitishning sinf tizimlari, bolalarni yoshi bo‘yicha tabaqalashtirib o‘qitish, o‘quv-tarbiya ishlarining aniq bir muddatini belgilab qo‘yish kabi g‘oyalar ilgari surilgan va ma’lum darajada amalga oshirilgan. Shu bilan birga Ulug‘bek o‘qituvchi va mudarrislarining insoniy xislatlariga bilimi va mahoratiga katta ahamiyat bergan. Ularning moddiy ehtiyojlari davlat ta’minotidan qondirilishini yo‘lga qo‘ygan, eng tashqari ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etishlarini talab qilgan.

Shunga o‘xshash fikrlarni G‘arb pedagoglari ham aytib ketishgan. Jumladan, Disterverg: “Yaxshi o‘qituvchi mahoratli ustozlarni e‘zozlagan. Ayni paytda, u mudarrislarining dars berishdan o‘zining tarbiya prinsiplaridan hech qachon qaytmaydi. O‘qituvchi o‘z ustida doimo mustakdl ishlashi lozim. Yomon o‘qituvchi haqiqatni aytib qo‘ya qoladi, yaxshi o‘qituvchi esa bolalarga haqiqatni topishga o‘rgatadi” degan. Shunday ekan, bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida sharq mutafakkirlari pedagogik qarashlaridan foydalanish metodologik asos vazifasini bajaradi [8. 11-13.].

Bo‘lajak o‘qituvchining profессиogrammasi

Yirik psixolog S.L.Rubinshteyn ta'kidlab o'tganidek, pedagogik jarayon bo'lajak o'qituvchining faoliyati tariqasida rivojlanuvchi talaba shaxsini shakllantiradi, bu esa pedagogning talaba faoliyatiga naqadar rahbarlik qilishiga yoki aksincha, unga ehtiyoj sezmasligiga bog'liq. Shaxsning rivojlanishida o'qituvchining roli benihoya muhimdir, chunki u ta'lim va tarbiya jarayonining tashkilotchisi vazifasini bajaradi. Shu bois, hozirgi sharoitda o'qituvchining tashkilotchilik qobiliyatiga nisbatan yuksak talab qo'yiladi, shuning uchun ijtimoiy-tarixiy tajribalarning boyligi ehtiyojlar ko'lamini ortishiga bevosita bog'liq [11. 66-68.].

Professional bilimlar negizida pedagog hatti-harakati va xulqining asosini tashkil etuvchi pedagogik prinsiplar va qoidalar vujudga keladi. Bu prinsip va qoidalarni har bir pedagog o'z tajribasiga tayangan holda yaratadi, Lekin ularning qonuniyatlarini ilmiy bilim yordamida aniqlaydi. Bu bilimlar doimo takomillashib borishi zarur. Buyuk pedagog A.Desterveg ta'kidlaganidek, "Ilmiy izlanishga intilmagan o'qituvchi tavakkaliga ishlash, oddiylik va soxtalik kabi pedagogikadan ozdiruvchi shaytonlar qa'riga mahkum bo'ladi" [4. 301-315.].

Pedagog olim N.A. Muslimov tomonidan bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy xislatlarni shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqilgan. N.A.Muslimov tadqiqotlarida: "Oliy ta'lim tizimida amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab, voyaga yetkazish vazifalari belgilangan" – deb ta'kidlab o'tgan [12. 90-100.].

O'qituvchilarning shaxsiy modelini tuzish va uning asosida kasbiy pedagogik tayyorgarlikni takomillashtirish muammosi taniqli pedagog M.N.Skatkin tomonidan tadqiq etilgan [10. 15-35.].

Pedagog olim V.M. Blinovning fikricha, ta'lim-tarbiya ishlarida yuqori samaradorlikka erishish bo'lajak o'qituvchilarning individual qobiliyatlari, layoqatlarini e'tiborga olib tabaqalashtirilgan topshiriqlar berishni taqozo etadi.

Tadqiqotchi A.A. Shoyusupova o'z ishlarida o'qituvchi modelining jamiyat ijtimoiy buyurtmasi sifatida ta'lim standarti, o'quv reja va dasturining mazmunini tanlab olish va tizimlashtirishga xizmat qilishini ilmiy asosda ko'rsatib bergan.

Hozirgi kunda bo'lajak o'qituvchilarning kasbga e'tiqodini rivojlantirish samaradorligini oshirish ta'lim tizimidagi o'quv materiallarining mazmuniga bog'liqdir. Olimlardan A.A. Kiveryalg o'quv materiallar majmuini talabalarning kasbiy tayyorgarligiga, ularning o'quv jarayonidagi vazifalariga qarab guruhlariga bo'ladi, ya'ni direktiv (ko'rsatma beradigan) - me'yoriy hujjatlarga (o'quv rejaları va o'quv dasturlari); dars o'tish uchun uslubiy materiallarga (xususiy uslubiy tavsiyanomalar); talabalar uchun chop etilgan qo'llanmalarga (darsliklar, didaktik materiallar, laboratoriya va amaliy ishlar bajarish uchun uslubiy qo'llanmalar) hamda o'qitish ko'rgazmali materiallariga bo'ladi. O'quv materiallarining asosiy bo'g'ini deb - darslikni hisoblaydi.

O'qituvchining kasbga e'tiqodini rivojlanishini ta'minlovchi asosiy ziddiyat inson qobiliyatlari hamda pedagogik faoliyat talablari o'rtasidagi tafovut bilan belgilanadi. Pedagogik jarayonda yuzaga keluvchi ziddiyatlarni har bir o'qituvchi o'z imkoniyatlari va qobiliyatlari darajasida hal qiladi. Bu faoliyat o'qituvchining individual uslubini belgilab beradi.

O'qituvchida o'z-o'zini boshqarish, qat'iylik, jur'atlik, jasurlik, atrofdagi insonlarga hurmat va e'tibor, kamchiliklarini his qilgan holda o'z imkoniyatlariga ishonch, faoliyatini baholashda haqqoniylik, kuchli iroda, o'z kuch-quvvatini maqsadli yo'naltira olish, faoliyat va belgilangan vazifalarni amalga oshirish yo'lida imkoniyatlarini jamlay olish, belgilangan maqsadni amalga oshirishda faoliyatini to'g'ri boshqarib borish, aqliy faollik va o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olish, shaxsni harakatga keltiruvchi kuch hamda ijtimoiy olam bilan o'z imkoniyatlarini qiyoslay olish sifatlariga ega bo'lsagina yuksak kasbiy mahorat darajasiga erisha

olishi mumkinligi aniqlangan.

Kasbga nisbatan qiziqishni vujudga keltirish o'qituvchining pedagogik faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbga e'tiqodini rivojlantirish jarayonida talabalarni ta'lim jarayonida ijodiy ta'sir ko'rsatishga motivlashtirish hisoblanadi. Mazkur maqsadlarga erishishda qator vazifalarni bajarish zarur:

- davlat, jamiyat va shaxsning muntazam rivojlanib borayotgan ehtiyojlariga mos, bilimli va qobiliyatli talabalarni tarbiyalash (ta'lim mazmunini yangilash);

- bo'lajak o'qituvchilarning kasbga e'tiqodini rivojlantirish jarayoniga innovasion yondashuvlarni joriy etish (ta'lim dasturlarini yangilash);

- bo'lajak o'qituvchilarda innovasion jarayonlarning natijalariga qiziqishlarni muntazam shakllantirib borish;

- o'rganiladigan mavzular va tushunchalarning mazmunini turli yot g'oyalardan tozalash, raqobatni vujudga keltiruvchi fikrlar bilan to'ldirish;

- zamon talablariga mos ravishda o'qitish tizimiga yangi rivojlantiruvchi o'zgartirishlarni kiritish;

- yangilangan texnologik va dasturiy-uslubiy innovasiyalarni yaratish;

- bo'lajak o'qituvchilarning kasbga e'tiqodini rivojlantirish yo'nalishidagi ilg'or g'oyalarini o'rganish va amalga oshirish dasturlarini ishlab chiqish;

- bo'lajak o'qituvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari va muhim ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan umumiy rivojlanish shartlarini belgilovchi asoslar hisoblangan sub'ekt-sub'ekt, o'quvchi va o'qituvchi munosabatlariga asoslanish;

- ta'lim va tarbiyaning zamonaviy texnologiyalarini o'rganish, ko'proq samarali hisoblangan o'qitish vositalari, metodlari va yondashuvlarni tanlash va ta'limotga tatbiq etish;

- bo'lajak o'qituvchilarning kasbga e'tiqodini rivojlantirish jarayonlari komponentlari hisoblangan ta'lim-tarbiya, mustaqil ta'lim va tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarining o'zaro bog'liqligi va aloqadorligini ta'minlash;

- kasbiy malakani shakllantirish va rivojlantirish jarayonlariga modulli yondashuvni tatbiq etish asosida ularning reflektiv qobiliyatlari hamda tafakkurini rivojlantirish;

- bo'lajak o'qituvchilarning kasbga e'tiqodini rivojlantirishda uzviylik va uluksizlikni ta'minlashga erishish.

Ko'rsatilgan vazifalarni samarali bajarilishi bo'lajak o'qituvchilarda kasbga e'tiqodini rivojlantirish jarayonlarining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xalqimizning yoshlarni kasbga e'tiqod qilishi, turli kasblarni egallashi jamiyat taraqqiyoti tarixida turli davrlarda muqaddas an'anaga aylanib borgan. Mutafakkirlar, allomalar, ahli donishmandlar, nazariyotchi va ta'limotchilar, olimlar tomonidan bu sohada turli mavzularda tadqiqot ishlari va kuzatishlar olib borilgan, ular o'z fikr va mulohazalarini o'z asarlarida bayon etganlar.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqotni olib borish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbga bo'lgan ishonchini rivojlantirish va ularni o'qituvchilik faoliyatiga tayyorlash jarayoni o'rganildi. U respublikamizda yashab ijod qilayotgan olimlarning tajribalari, xalq pedagogikasida yerishilgan yutuqlar, urf-odatlar, an'analar, hozirgi zamon yoshlarining ta'lim-tarbiyasi bilan bog'liq nazariy va ma'rifiy pedagogik tadqiqotlar asosida olib borildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абу Абдуллох ибн Исмоил ал-Бухорий. "Хадис. Ал-Жомий ас-Сахих". 1 жилдлар. – Т.: Қомуслар бош тахририяти. 1992-1997.

2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 330 б.

3. Авесто. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 314 б.

4. А. Дистервег. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз,

1956. – 374 с.

5. Гулчехра Наврўзова. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. – Тошкент: Фан, 2021. – 244 б.

6. Ф.Х. Рамазонова. Бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик маданияти ва уни ривожлантириш масаллари. Тюркоязычные страны //Республиканский научно-методический и познавательный журнал. – Казакстан: 2020, № 4(36). – Б.8-9.

7. Ф.Х. Рамазонова. Бўлажак ўқитувчиларда касбий этикодни шакллантириш педагогик муаммо сифатида. // Педагогик маҳорат. 2021 йил июн, Махсус сон. – Б.113-114 ISSN 2181-6833

8. Ф.Х. Рамазонова. Бўлажак ўқитувчиларнинг этикоди ва уни тарбиялаш масаллари. Тюркоязычные страны //Республиканский научно-методический и познавательный журнал. – Казакстан: 2021, № 3(39). – Б.11-13.

9. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. –Т.: 1960.

10. М.Н. Скаткин. Методика преподавания естествознания в начальной школе. – М., 1952.

11. Л.Н. Селиванова. Педагогические взгляды С. Л. Рубинштейна. / Дисс. на соиск. уч. степени кандидат пед. наук. – М.: 1998. – 182 с.

12. Н.А.Муслимов. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. – Тошкент: Фан, 2004. – 128 б.

13. П.Г. Булгаков, Б.А. Розенфельд, А.А. Ахмедов. Мухаммад ал-Хорезми. – М.: Наука, 1983. - 240 с.

14. Саъдий Шерозий. Гулистон. Бўстон. – Тошкент: Фафур Гулом нашриёти, 2021. – 264 б.

15. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Билим саодати). – Тошкент: Янги Аср Авлоди, 2019. – 634 б.

ФОРМИРОВАНИЕ АКМЕ - ЛИЧНОСТИ

*Мунарова Раъно Усаровна,
старший преподаватель Джизакский филиал
Национального Университета Узбекистана и ДжГПУ*

*Мажидова Тулганой Усмон кизи,
магистр 2 курса факультета Педагогика и психология ДжГПУ*

Аннотация: В статье речь идёт о формировании человека нового поколения акме-личности. Даются рекомендации в решении этих актуальных задач.

Ключевые слова: акмеология, самодвижение, самосовершенствование, самореализация, творческий потенциал, проблема рефлексия, личностно-профессиональный рост.

FORMATION OF AN ACME PERSONALITY

*Munarova Raino Usarovna,
Senior lecturer Jizzakh branch
National University of Uzbekistan and JSPU*

*Mazhidova Tulganoy Usmon kizi,
2nd year Master of the Faculty of Pedagogy and Psychology of JSPU*

Abstract: The article deals with the formation of a person of a new generation - an acme- personality. Recommendations are given in solving these urgent tasks.

Keywords: acmeology, self-movement, self-improvement, self-realization, creative potential, problem reflection, personal and professional growth.

АКМЕ ШАХСИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

*Мунарова Раъно Усаровна,
Ўзбекистон миллий университети Жиззах филиали катта ўқитувчиси*

*Мажидова Тулганой Усмон қизи,
ЖДПУ Педагогика ва психология факултети 2-курс магистри*

Аннотация: мақолада акме-шахснинг янги авлодини шакллантириши ҳақида сўз боради. Ушбу долзарб муаммоларни ҳал қилишида тавсиялар берилади.

Калит сўзлар: акмеология, ўз-ўзини ҳаракатлантириши, ўз-ўзини такомиллаштириши, ўз-ўзини англаш, ижодий салоҳият, муаммоларни акс эттириши, шахсий ва касбий ўсиши.

Идея воспитания совершенной личности имеет давнюю традицию. Она нашла свое отражение в произведениях таких великих мыслителей, как Беруни, Аль Фараби, Ибн Сина, А. Навои.

Идеи воспитания готовности к самосовершенствованию, творческой самореализации, высказанные в античности, в средневековье и в эпоху просвещения, получают свое дальнейшее развитие в трудах философов, педагогов и психологов более позднего периода.

Проблемы человека, его самодвижение, самосовершенствование, самореализация, выяснения отношения человека к самому себе, к себе подобным, к обществу в целом, к природе, к Богу. Изучение, человека неотделимо от изучения всего комплекса связей человека и мира. Данная проблема прослеживалась ещё учеными Средней Азии. В учениях мыслителей Средней Азии, который дал миру таких людей, как Беруни, Ибн-Сина, Омар Хайям, Фараби,

Аль-Фергани, Навои, Улугбек, Мукуми, Фуркат, Махтумкули - были глубоко убеждены в том, что наука, научные знания способствуют развитию лучших нравственных качеств ученых, которые в конечном итоге ведут к духовному совершенству, к развитию таких компонентов этой сферы, как интеллект, разум, сознание, мышление психика, нравственность, воля и т.д.

Проблемы соотношения знания и нравственности ставились в философском учении Фароби. Вопросы нравственности он тесно связывает с интеллектуальными качествами человека, с его разумностью, и поэтому рассматриваемые им этические категории воплощают в себе не только определенные нормы и правила нравственных отношений, но и в некоторой степени результаты разумной деятельности людей в течение всей истории их существования. В книге «Указание пути к счастью» Фароби пишет: «Хороший нрав и сила ума, оба вместе, являются человеческим достоинством в том смысле, что добродетель каждой вещи состоит в превосходстве и совершенстве в ней самой и ее действиях»

Абу Наср ал-Фароби великий мыслитель, философ Средней Азии, своим умением вести диалоги с учениками, давал прекрасный образец стимулирования работы мысли, включения в дискуссию, тем самым формируя умение производить самокоррекцию. Продуманными вопросами Фароби инициировал в своем собеседнике интеллектуальную активность, заставлял за внешней легкостью вопроса увидеть его глубинную суть и подвести к самостоятельному решению о правоте своих суждений.

Свое концептуальное выражение идея взаимосвязи знания и гуманизма находит у Ибн Сина. Мысль о единстве человеческого разума, его высоких нравственно-гуманистических качествах нашла свое яркое отражение в ней и выступает как четко выраженный этико-гносеологический феномен. Так, мудрость, по Ибн Сина, это основа и источник не только получения человеческого знания, но и нравственных отношений между людьми. Концепция, разработанная Ибн Синой, сводится к тому, что знание, пути постижения сути, природы вещей не являются самоцелью. Значимость знания определяется его местом и ролью в нравственном совершенствовании личности и общества в целом.

Великий писатель-гуманист Алишер Навои, занимаясь проблемой нравственности, чистоты души человека, говорил об особой роли учителя, продуктивности его труда, постоянном самосовершенствовании: «Только тогда работа каждого учителя будет высокорезультативной, а место учителя самым лучшим местом под солнцем, когда он будет неустанно трудиться над собой».

Человек не может жить вне общества, вдали от людей. «Общество является местом, домом событий. Никто не может быть вне его, не может быть независимым от его событий».

Характеризуя подростковый и юношеский возраст, Алишер Навои писал: «После детства наступает юношество — период формирования разума. В этот период жизни человеком овладевает или разум, или страсть. Если разум победит, он будет руководить благородными делами».

По мнению Навои, цель воспитания — подготовить подрастающих поколений хорошо образованными, овладевшими лучшими человеческими качествами и борющимися за счастье народа. Он призывал молодежь к изучению наук и развитию разума. Ум - одно из основных качеств человека. Человеку необходимо овладеть наукой и ремеслом и постоянно совершенствоваться в них. «Знание и мудрость — украшение человека» Поэт мечтал о разностроннем развитии человека, о воплощении в нём лучших человеческих качеств.

В числе лучших качеств благородного человека — вежливость, хорошее поведение и скромность. Первая обязанность человека — искренне уважать своих родителей. Надо уважать старших и быть внимательным, предупредительным

и милосердным к младшим и слабым. «Скромность — якорь корабля человека в мире превратностей», - писал Навои, резко осуждая подхалимство, подлость, трусость, невежество, угодничество, раболепие, двуличие, хвастовство, чванливость. «Чванливый человек — шайтан, возвеличение себя — дело глупого человека».

Абдулла Авлони, мечтавший о социальном преобразовании общества путем развития истинно человеческих сил, пропагандировал идею разностороннего и гармоничного воспитания, согласующегося с природой самого учащегося. Настаивая на неразрывности обучения и воспитания, он ввел в педагогику понятие «воспитывающее обучение», совмещающее умственное образование с воспитанием определенных качеств личности, способствующих дальнейшему нравственному и профессиональному становлению человека.

Акмеология - новая междисциплинарная наука о «человеке развивающемся», о закономерностях, обеспечивающих оптимальное раскрытие творческих возможностей личности, достижение вершин социального успеха и профессионального мастерства. Акмеология изучает развитие личности под влиянием самоопределения, жизненного опыта, социального окружения и образования, создает условия для личностного роста человека.

Акмеология (греч. акме - пик, вершина, высшая степень достижения точка, острие, расцвет, зрелость, лучшая пора и логия - от греческого logos -учение), наука изучающая феноменологию, закономерности и механизмы развития человека на ступени его профессиональной зрелости (30-5- лет) и при достижении им наиболее высокого уровня в этом развитии - акме.

Важной задачей акмеологии является выяснение того, что должно быть сформировано у человека на каждом возрастном этапе в детстве и юности, чтобы он смог успешно реализовать свой потенциал на ступени зрелости.

Понятие акмеология было введено в 1928 г. психологом Н.А. Рыбниковым, как учебная дисциплина была внедрена в учебный процесс вузов в 1993 г. Возникновение, становление развитие акмеологии непосредственно связано с именами многих выдающихся российских ученых А.А.Дергача, Н.В. Кузьминой, А.А. Бодалева и др. На начальном пути своего становления акмеология изучает профессионализм деятельности учителей. Со временем в акмеологическом знании наметилась естественная тенденция к дифференциации. Появились новые самостоятельные научные направления - педагогическая акмеология, военная акмеология, акмеология деятельности в особых и экстремальных условиях, управленческая акмеология. В стадии формирования находятся юридическая, медицинская, социальная, экономическая и педагогическая акмеология.

Акмеология возникла не на пустом месте. Ее мировоззренческие идеи о совершенствовании человека, полноте его самореализации в жизни и деятельности, его творческой сущности исторически древни.

Самореализация творческого потенциала предполагает самопознание ими рефлексию. Как особая проблема рефлексия стала предметом обсуждения еще в древнегреческой философии. У Платона и Аристотеля мышление и рефлексия толкуются как атрибуты, изначально присущие демиургу, божественному разуму, в котором обнаруживается единство мыслящего и мысли.

Подобная трактовка рефлексии перешла через неоплатонизм в средневековую философию, где рефлексия трактовалась как отраженная в логос миротворческая активность божества.

Понятие самореализации творческого потенциала, центральное в акмеологии, тесно связано с понятием самодвижения, вернее включает в себя последнее. Оно введено еще Платоном в «Федре». Разработку трехчастного строения души Платон дополняет учением о самодвижении души. Три начала

единой души рассмотрены им в динамике. Показана возможность преобладания того или иного начала, дана иерархия различных типов души (души богов; девять градаций человеческой души (мудреца, царя, практического деятеля, врачевателя тел, прорицателя, поэта или художника, ремесленника, софиста, тирана); души животных).

В философской мысли Средней Азии знание является мотивом к действию, индивидуализирующему субъект. Интерес к знанию научному, светскому, ведущая роль разума как в интеллектуально-образовательной, так и в религиозно-этической деятельности, социально-политическая, культурная среда в целом, детерминировали развитие науки на Востоке IX-XV вв.

На современном этапе акмеологическое понятие о самореализации творческого потенциала личности связано с работами и идеями российских ученых А.А.Дергача, Н.В. Кузьминой, А.А. Бодалева и т.д. В Узбекистане вопросу акмеологического понятия о самореализации творческого потенциала личности посвящены Международные и Республиканские научно-практические конференции. Среди публикаций по вопросам акмеологии привлекают внимание исследования проф. Ф.Р. Кадырова, Д.Иматуллаева, Н.Эгамбердиевой, И.Г. Ревес, З. Ахмедовой и т.д.

Анализ трудов по акмеологии позволил определить:

- объект акмеологии - профессионализм педагогической, инженерной, медицинской, военной, спортивной и др. деятельности людей;

- предмет акмеологии - объективные (качество воспитания и образования, полученные человеком) и субъективные (талант, способности человека) факторы, содействующие достижению вершин профессионализма, а также закономерности в организации обучения специалистов;

Цель акмеологии - разработка научных и методических основ повышения эффективности профессиональной подготовки специалистов, развития их творческого потенциала, формирования психологической готовности решения сложных и многообразных задач в условиях реформирования общества в целом и отдельных его сфер;

Задачи акмеологии

1. Актуализация личностно-профессионального роста человека в послевузовский период.

2. Теоретическое и практическое обоснование комплекса средств, позволяющих обеспечить эффективную реализацию профессионального роста личности.

3. Разработка методического инструментария, помогающего организовать условия для оптимального достижения людьми ступеней профессионализма.

Акмеология исследует проблемы противоречий между растущим объемом информации, с одной стороны, и временем, необходимыми для ее овладения - с другой. Акмеология выявляет общие и различные черты, проявляющиеся у людей в процессе их деятельности, а также исследует факторы, которые определяют качественные и количественные характеристики «акме». Нравственная воспитанность профессионала означает превращение общечеловеческих ценностей в его собственные ценности. Акмеология изучает также проблему зависимости между особенностями профессионализма человека и его поведением вне сферы профессиональной деятельности.

Акмеология развивалась как наука, пройдя ряд этапов:

- Латентный этап, на котором складывались необходимые научные и культурологические предпосылки выделения в научном познании акмеологической тематики;

- Номинационный, когда потребность в акмеологическом знании была осознана, и появился сам термин «акмеология», характеризовавший новую

науку;

- Инкубационный, когда были сформулированы предмет науки, ее объектное поле, стали проводится акмеологические теоретические и прикладные исследования;

- Институциональный, когда акмеология полностью приобрела самостоятельный научный статус, стали проводиться масштабные акмеологические исследования, были созданы акмеологические подразделения в образовательных и научных учреждениях .

Таким образом, акмеология как междисциплинарная наука интегрирует и обобщает становление гармонично-развитой личности основывается на специфике менталитета национальной культуры.

Литература

1. Авлони А. Цветущий край – Туркистан. – Ташкент: Укитувчи, 1992.- 162с. С.82

2. Алишер Навои.// Избранные сочинения в 26 т.- Т.: Гафур Гулям, 1983.-С. 511.

3. Антология педагогической мысли. Под редак. К.К. Хашимова, С.Р.Раджабова. М.: Педагогика, 1986.-320 с. С.76

4. Измайлов А. З. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М.: Педагогика,1991.-С. 159.

5. Ra'no Munarova, ФАКТОРЫ, МЕТОДЫ И ФОРМЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ , Журнал Педагогике и психологии в современном образовании: № 1 (2021): Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya fanlari.

6. Ra'no Munarova, ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК СТИМУЛ И СРЕДСТВО САМОВОСПИТАНИЯ , Журнал Педагогике и психологии в современном образовании: № 1 (2020): Journal of Pedagogy and psychology in modern education.

**THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF
MEASURING THE QUALITY OF SECONDARY EDUCATION: A
SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW**

Khadjieva Indira Shokirboevna

PhD candidate, Westminster International University in Tashkent

<https://orcid.org/0000-0001-6447-0042>

**O'RTA TA'LIM SIFATINI O'LCHISHNING NAZARIY VA
KONTEPTUAL ASOSLARI: TIZIMLI ADABIYOTLARNI SHARHLASH**

Xadjieva Indira Shokirboyevna

*Iqtisod fanlari Doktorantura talabasi, Toshkent shahridagi Xalqaro Vestminster
Universiteti*

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ
ИЗМЕРЕНИЯ КАЧЕСТВА СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ:
СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ**

Хаджиева Индира Шокирбоевна

*Докторант экономических наук, Международный Вестминстерский
университет в Ташкенте*

Abstract. Purpose – The aim of this paper is to present the main findings of the studies in the field of measuring quality of secondary education. Allocating these findings into numerous topics, in turn, grouping these findings into broad categories along with prioritizing outcomes of themes are also aims of this review paper.

Design – A systematic literature review (SLR) of articles focusing on measuring quality of learning outcomes in secondary schools was carried out based on major publishers, namely Science Direct, Springer Link, Sage Publishing and Online, Taylor and Francis, Emerald Online. In total, 30 articles published in several Scopus indexed Journals during 1990-2020 were collected. The affinity diagram was applied in order to group the findings of school quality measurement studies into logical categories.

Findings – A majority of articles focusing on measuring quality of schools in secondary education (MQSE) have been published over the last two decades. The findings of the MQSE studies in the 30 reviewed articles are grouped into 5 broad categories, namely learners' characteristics, contextual characteristics, teachers, input measurement and output measurement. The analysis also reveals topics than can be characterized as 'fundamental' and 'valuable'.

Practical Implications – Researchers and educational institutions can take into consideration the findings of MQSE studies in evaluating efficiency and quality of learning outcomes across schools.

Originality – This is the first paper reviewing and presenting analytically the findings of measuring quality studies in secondary education. This study also contributes to the literature by formulating meaningful and structural measurement proxies for school evaluation.

Key words: secondary education, learning outcomes, quality of schools, measuring quality of education, SLE, table, teacher, socioeconomic background.

Annotatsiya. Maqsad - Ushbu maqolaning maqsadi o'rta ta'lim sifatini o'lchash sohasidagi tadqiqotlarning asosiy natijalarini taqdim etishdir. Ushbu topilmalarni ko'plab mavzularga ajratish, o'z navbatida, ushbu topilmalarni keng toifalarga guruhlash va mavzular natijalarini ustuvorlashtirish ham ushbu maqolaning maqsadi hisoblanadi.

Usul - O'rta maktablarda ta'lim natijalari sifatini o'lchashga qaratilgan

maqolalarning tizimli adabiyotlar tahlili (SLR) yirik nashriyotlar, xususan Science Direct, Springer Link, Sage Publishing va Online, Taylor and Frensis, Emerald Online asosida amalga oshirildi. Hammasi bo'lib 1990-2020 yillar davomida bir nechta Scopus indekslangan jurnallarida chop etilgan 30 ta maqola ko'rib chiqildi va o'rganildi. Affinity (yaqinglik) diagrammasi maktab sifatini o'lchash tadqiqotlari natijalarini mantiqiy toifalarga guruhlash uchun qo'llanildi.

Natijalar - O'rta ta'lim maktablari (MQSE) sifatini o'lchashga qaratilgan maqolalarning aksariyati so'nggi yigirma yil ichida nashr etilgan. Ko'rib chiqilgan 30 ta maqoladagi MQSE tadqiqotlari natijalari 5 ta keng toifaga, ya'ni o'quvchilarning xususiyatlari, kontekstual xususiyatlar, o'qituvchilar, kirish o'lchovi va chiqish o'lchovi bo'yicha guruhlangan. Tahlil shuningdek, «asosiy» va «qimmatli» sifatida tavsiflanishi mumkin bo'lgan mavzularni ham ochib beradi.

Amaliy natijalar - Tadqiqotchilar va ta'lim muassasalari maktablar bo'ylab ta'lim natijalarining samaradorligi va sifatini baholashda MQSE tadqiqotlari natijalarini hisobga olishlari mumkin.

Originallik - Bu o'rta ta'limda sifatni o'lchash natijalarini tahliliy ko'rib chiqadigan va taqdim etadigan birinchi maqola. Ushbu tadqiqot, shuningdek, maktabni baholash uchun mazmunli va tizimli o'lchov proksilarini shakllantirish orqali adabiyotga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: o'rta ta'lim, o'quv natijalari, maktablar sifati, ta'lim sifatini o'lchash, SLE, o'qituvchi, ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumot.

Аннотация. Цель - Целью данной статьи является представление основных результатов исследований в области измерения качества среднего образования. Распределение этих результатов по многочисленным темам, в свою очередь, группировка этих результатов по широким категориям наряду с определением приоритетности результатов тем также являются целями этого обзорного документа.

Дизайн – систематический обзор литературы (SLR) статей, посвященных измерению качества результатов обучения в средних школах, был проведен на основе данных крупных издательств, а именно Science Direct, Springer Link, Sage Publishing and Online, Taylor and Francis, Emerald Online. Всего было собрано 30 статей, опубликованных в нескольких индексируемых Scopus журналах за период 1990-2020 гг. Диаграмма подобия была применена для того, чтобы сгруппировать результаты исследований по измерению качества школ в логические категории.

Выводы - Большинство статей, посвященных измерению качества школ среднего образования (MQSE), были опубликованы за последние два десятилетия. Результаты исследований MQSE в 30 рассмотренных статьях сгруппированы в 5 широких категорий, а именно характеристики учащихся, контекстуальные характеристики, учителя, измерение входных данных и измерение выходных данных. Анализ также выявляет темы, которые можно охарактеризовать как «фундаментальные» и «ценные».

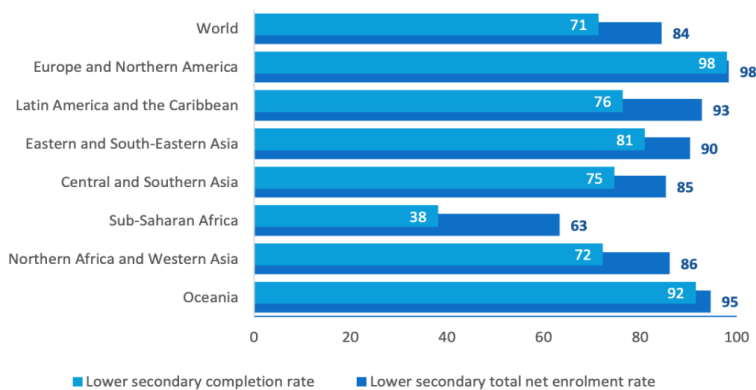
Практические последствия - Исследователи и образовательные учреждения могут учитывать результаты исследований MQSE при оценке эффективности и качества результатов обучения в школах.

Оригинальность - Это первая статья, в которой рассматриваются и аналитически представляются результаты измерения качества обучения в среднем образовании. Это исследование также вносит свой вклад в литературу, формулируя значимые и структурные прокси измерения для школьной оценки.

Ключевые слова: среднее образование, результаты обучения, качество школ, измерение качества образования, SLE, учитель, социально-экономическое положение.

Introduction. A nation's ability to develop over the years - its ability to innovate, advance real purchasing power, and reduce income inequality – is highly connected to the quality of education, therefore, it has been classified as one of the priorities of the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) of the 2030 Agenda for Sustainable Development. Goal Four of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) concentrates on ensuring inclusive and equitable education quality and promotion of life-long learning opportunities for all with the aim of achieving effective learning outcomes. Thus, quality of learning outcomes brings long-term economic growth and enhances well-being of individuals in nations (Hanushek and Woessmann, 2007; 2010). Thus, the role of secondary education in strengthening the efficiency and intellectual resilience of human capital in nation is important and huge. It is widely recognized that the purpose of education is to stimulate learning and assist individuals gain knowledge and develop cognitive and reading skills that can consequently enable them acquire better jobs not only to survive, but also to thrive. Hence, skills and intellectual capital are essential to improve productivity, incomes and access to employment opportunities, in turn, it leads nations to be sufficiently integrated with competitive and dynamic markets. Thus, public and private schools act as main actors in the development of those valuable skills. It necessitates to evaluate factors affecting the quality of education of secondary schools across nations. The importance of education quality in sustainable development is huge and has gained attention of majority of researchers, policy makers and governments (Jalongo et al., 2004). However, there is still a substantial gap between the outcomes obtained to date and the education goals predetermined by UNDP regardless of implementing several efforts to drive for improving education in schools (Lopez, 2010). The shortcomings at pursuing the UNDP goals are evidenced

Figure 1. Percentage of children in and completing secondary school

Source: US database. Regional Averages for completion rates calculated by the UNESCO Institute for Statistics (UIS)

by the fact that there are still 258 million children including 59 million children of primary school age, 62 millions of lower secondary school age and 138 millions of upper secondary age around the world who are not receiving minimum level of learning required to reach sustainable development goals.

All in all, to achieve SDG Target 4, there is need significant enhancements to be implemented to widen access to all kids to get knowledge along with enhancing quality of teaching and learning to achieve effective learning outcomes across nations. Accordingly, we need derive a solution to overcome above mentioned concerns in education system. And this can be done by measuring quality of education in secondary schools to determine the extent to which state's education policy and system operates effectively and successfully. However, determining school quality is

completely baffling and complicated to measure and quantify due to its multifarious nature. As Sallis (2002) considers quality in education as a multi-dimensional concept with numerous factors. Also, there is no definite explanation and classification of education quality and there is no comprehensive agreement on what is the proper policy or approach to assure and manage quality in education system (Becket, 2006; Brucaj, 2014; Harvey, 1995).

Thereby, when addressing what composes a quality of school education, various stakeholders define quality in different ways. For instance, school principals, policy makers evaluate quality of schools in terms of high grades of students or admission rate of graduates into higher education, while other community members, parents are assessing quality of schools in terms of facilities implemented at school, school reputation, word of mouth and their observation (Schneider et al., 2017). However, both approaches measuring quality in education are suffering from number of issues. When we employ test scores to measure school quality, as if we rely on thermometers to weigh up our temperature, it is just useful tool to inform us whether we got ill or not, however, it does not allow us to get full picture of our health conditions, whole picture on what causes and what type disease we are suffering, we can never obtain with the help of thermometer. Similarly, test scores cannot inform us about everything we want schools to accomplish. Test scores tell us nothing about student character, well-being outcomes, teaching and learning conditions, and school culture, as well. This is because of high correlation between school assessment scores and parental education and socioeconomic background of a learner (Reardon, 2011; Davis-Kean, 2005).

However, very few literature review studies focusing on measuring quality of secondary education have been conducted. Studies systematically reviewing how to measure learning outcomes in Higher education have already been conducted (Balzer et al. (2016), Tan et al. (2016). Diaz and Martinez-Mediano (2018) stressed out that “there is a high need to gather systematic evidence based on exact research to settle debates on measuring quality of education in schools.” Chasing this suggestion, the present article attempts to shed light on what has already been disclosed in the field of measuring quality of schools in secondary education, by methodically gathering and analyzing existing evidence. This will assist scholars in demonstrating a clear view and detecting any controversies about measuring learning outcomes in secondary schools.

Methodology. The SLR accompanied in the present study was based on the methodology projected by Tranfield et al. (2003). SLR involves three steps: planning, conducting and reporting/dissemination. The same methodology has also been applied by Tari and Dick (2016) in reviewing MQ in HE institutions.

Step 1. In first stage, I determined the review protocol, making decisions about the objective of the study (formulating the research questions), the population of articles (key data resource), the search strategy for identification of relevant articles and the criteria for inclusion and exclusion of articles in the review. The research limited its focus by acknowledging only publishers of peer-reviewed academic articles in social and pedagogy science. The practice of using only peer-reviewed articles, which are considered validated knowledge (Ordanini et al., 2008), is common in reviewing the MQ field (Al-Kurdi et al., 2018; Prakash, 2018). The selected academic publishers were the following: Emerald Insight, Taylor and Francis, Elsevier/Science Direct, Springer Link, Sage Publishing, and Wiley Online. All article types, such as literature reviews, conceptual and empirical articles, case studies and surveys were included in the sample (Bhamu and Sangwan, 2014).

Table 1. Requirements for inclusion and exclusion in the literature review

Inclusion criteria	Exclusion criteria
<p>Popular databases: Web of Science, Science Direct, Springer Link, Sage publishing, Taylor and Fransis academic journals</p> <p>Articles studying measuring quality of learning outcomes, quality assurance articles related to secondary education</p> <p>Articles written in English Language</p>	<p>Non-academic databases</p> <p>Books, conference precedings, bachelor's and master's thesis, doctoral dissertations, textbooks)</p> <p>Articles related to primary, vocational, business, higher education</p> <p>Articles written in any other language rather than English.</p>

The inclusion and exclusion criteria were implemented to limit selection of irrelevant articles and ensure viable outcomes.

Step 2 - conducting the review

To identify significant and relevant articles and create the article sample, search strings were constructed based on the search terms and keywords identified in the planning stage. A search string is a combination of search terms, two or more words in a certain order, which are entered by a user into a search engine (search box) to find desired results. An example of search string is the following: quality of school, Secondary education, Quality assurance, measuring school. The search strings were applied in the same way to the academic databases, resulting in many related articles. Based on their title, abstract and keywords, the articles were screened appropriately and examined for their fit with the research focus of the study. In some cases, where the relevance was not clear enough, I read the full article. The disciplined hand screening process extracted 50 articles. I read the abstracts of the articles and excluded those which focused on topics in isolated research areas. I removed 20 articles; thus, the final sample included 30 relevant articles shown in the following table.

Table 2.

First author (year) Country	Study aims	Study Methodology	Sample characteristics
Jack Schneider, Rebecca Jacobsen, 2017 USA	To demonstrate a new framework for measuring school quality represents a fuller picture of what people care about in a school.	Student survey and a teacher survey, which were administered electronically to all teachers and all students in grades 4 and up. The rest of the data came from the state or the district.	recruited 50 demographically representative community members, an impressively diverse group.
Don Adams, 1993 USA	To identify multiple meanings of educational quality and to draw distinctions between quality and some of the other related educational concepts used to characterize and assess educational systems, organizations and programs.	Qualitative design case studies	Cases are taken from different studies, literatures
Suman Ahmmeda, Jashodhan Saha, 2022 Bangladesh	To explore the key “driver” constructs of primary and secondary level school quality.	quantitative cross-sectional research design, used Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM).	April 2021 to January 2022 at 128 primary and secondary level schools in 38 different districts of Bangladesh
Elizabeth Leu, Alison Price-Rom, 2007, USA	To review selected literature that places teachers at the center of creating educational quality.	Qualitative design. Review several international literature	
Yaw Ankomah, Janet Koomson 2005, Ghana	To review available Ghanaian generated literature that throws light on some quality issues in education. Therefore, the review also draws on few literature from Europe and America and on research and analyses of quality education in other African countries.	Government policy documents and circulars, discussion with Chairman of 2002 education review committee as well as personnel of the Ghana Education Service. Library search for books, chapters in books, Journal articles and conference/workshop papers on quality education related issues.	

Angeline M. Barrett, Rita Chawla-Duggan, 2006, UK	To review key documents that have influenced understandings of educational quality in low income countries amongst international agencies concerned with and researchers based in Anglophone countries.	Qualitative design.	
Javier Velásquez Rodríguez, Dionicio Neira Rodado, 2022, Colombia	To derive a multidimensional indicator to measure quality in education in public high schools in Colombia	Quantitative design.	databases and teacher surveys.
David Chapman and Don Adams (2002), Asian Development Bank, Philippines	To examine the concerns expressed among developing member countries of the Asian Development Bank (ADB) about education quality, to review relevant research, focuses directly on teaching and learning, and suggests strategies that countries committed to quality improvement might use to raise school quality over the next decade		Eight country case studies and five technical working papers
Dr. Rehaf A. Madani, 2019, United Emirates			
Hanushek, Eric A.; Woessmann, Ludger. 2007. Washington	To review the role of education in promoting economic well-being, focusing on the role of educational quality	Regression Analysis.	International Adult Literacy Survey (IALS) Samples include full-time workers between 26 and 65 years of age.
E A Hanushek, L Woßmann, 2010. USA, Germany	Quality education matters in economic growth.	Statistical analysis	PISA results (2000)
Arundhathi Thangeda, Bakisanani Baratiseng, ThatoyamodimoMompoti,	Education for Sustainability: Quality Education Is A Necessity in Modern	Journal of Education and Practice	Regression analysis

	Day. How Far do the Educational Institutions Facilitate Quality Education?		
Yoshida 1994, Japan	The Deming Approach to Education: A Comparative Study of the USA and Japan	Comparative Analysis	Case study
Bergmann, 1996, UK	Quality of Education and the Demand for Education: Evidence from Developing Countries	Case study	Case study
Lagrosen, 1999, USA	TQM Goes to School: An Effective Way of Improving School Quality	Case study	Case study
Verwimp, 1999	Measuring the Quality of Education at Two Levels: A CS of Primary Schools in Rural Ethiopia	Case study	Case study
Knippath, Arimoto, 2007	The Impact of Education Reform on the Quality	Educational Research and Policy, Practice	Case study
Gillies, 2007, USA	Excellence and Education: Rhetoric and Reality	Education, Knowledge and Economy	
Bolotov, Efremova, 2007, Russia	The System for Evaluating the: Quality of Russian Education	Russian Education, Society	Case study
Sifuna, 2007	The Challenge of Increasing Access and Improving Quality: An Analysis of Universal Primary Education	International Review of Education	Case study
Odhiambo, 2008	Elusive Search for Quality Education: The Case of Quality Assurance and Teacher Accountability	International Journal of Educational Management	GR
Ng, P.T, 2008	The Phases and Paradoxes of Educational Quality Assurance: The Case of the Singapore Education System	Quality assurance in Education	Case study
Zhang, Qin, Liu, 2019, China	Improving Education Equality and Quality: Evidence from a	International Journal of Educational Development	Research Paper

	Natural Experiment in China		
Brien, McNamara, O'Hara, Brown, 2019, UK	Irish Teachers, Starting on a Journey of Data Use for School Self-Evaluation	Studies in educational Evaluation	Research paper
Liu, Visone, Mongillo, Lisi, 2019	What Matters to Teachers if Evaluation Is Meant to Help Them Improve?	Studies in educational Evaluation	Research paper
Guerra, LastraAnadon, 2019, Spain	The Quality-Access Tradeoff in Decentralizing Public Services: Evidence from Education in the OECD and Spain	Journal of Comparative Economics	Research paper
Harma, 2019, Africa	Ensuring Quality Education? Low-Fee Private Schools and Government Regulation in Three sub-Saharan African Capitals	International Journal of Educational Development	Research paper
Podgornik, Vogrinc, 2017	The Role of Headteachers, Teachers, and School Counselors in the System of Quality Assessment and Assurance of School Work	Sage open	Research paper
Suominen, Kallo, Rinne, Fan, 2017	Subtle Convergence? Locating Similarities between Chinese Educational Reforms and Global Quality Assurance and Evaluation Trends	Quality Assurance in Education	LR
Ibrahim, Arshad, Salleh, 2017	Stakeholder Perceptions of Secondary Education Quality in Sokoto State, Nigeria	Quality Assurance in Education	Research paper

Following the procedure of SLR, contained fields concerning the article title or concept, the year of publication, the authors' surnames, the article type, the geographic research area and the number and type of schools studied were illustrated in excel spreadsheet (Hu et al., 2015). Due to the broad scope of the research questions how to measure quality of secondary education, study findings systematized to highlight potential aspects those are frequently addressed in the articles. An affinity diagram was applied to organize the mixed findings, based on their affinity, into clusters of meaningful themes (Psomas et al., 2019).

Step 3 - reporting and dissemination

Based on the excel spreadsheet developed in Step II and the affinity diagram, a clear picture of the sample articles was created. A full report including an introduction, methodological part, commentary on the nature of the evidence identified, detailed findings and conclusions, was written. The main parts of this report are presented in this review paper.

Results and discussion. Hence, a vast literature has appeared on educational quality in recent years, examining factors that help improve education and proposing ways to promote better learning in schools. In a search for the factors that promote quality, countries' programs as well as the literature increasingly emphasize teachers, schools, and communities as the engines of quality, with teacher quality identified a primary focus.

Educational quality has always been implanted within nations' policies and programs. There are many components concerning the issue of viewing the school as a system. Policy system of schools, the teachers, and the pupils alone are not entire solution that lead to education quality explanations. The Systematic Literature Review offered a framework for education quality consisting of four scopes as follows:

1. Learner characteristic measurement: capability, experience, Socioeconomic background, place of domicile, health condition, gender, etc.

2. Contextual measurement: sociocultural and religious aspects, labor market conditions in a society, public resources, globalization, peer-affect, time spent in class and for homework;

3. Input measurement: quality of learning and teaching such as teaching methods, teaching and learning materials, assessment, feedback, class size, teachers, facilities, principals, etc.

4. Output Measurement: literacy, numeracy, creative and emotional skills, values and social benefits.

A more recently established way of focusing on quality emphasizes the content, conditions and relevance of education. This way to quality concentrates on procedures in school activities and interactions between school and other stakeholders ranging from students to society. The main concentration is given to the process in which inputs cooperate at secondary schools form the quality of learning (Carnoy and de Moura Castro, 1995; Muskin and Aregay 1999; UNISEF 2015, World Bank 2015).

Thus, Harvey (1993) developed a framework for quality by drawing five goals for education that outline the view of quality within individual systems. Education quality can be viewed as followings:

a) As exceptionality where excellence is the perspective of quality that derives education,

b) As consistency which requires equality in schools and classrooms across the system,

c) As fitness-for-purpose in which students are taught for determined roles by stressing instructional specialization,

d) As value for money, education has always rewarded individual and nations' investments in knowledge, quality is considered as the extent to which education carries value for money,

e) As transformative power that promotes positive social change in societies (Kubow and Fossum, 2003).

Similarly, Hammond (2013) also considers education as a main powerful weapon that can be used by nations to change world towards self-enlightenment. He asserted that good education covers all aspects of learning environment including learning resources, program and modules, lecturing methodology, technology in teaching and learning, co-curricular activities, pupils and teachers opinions and appraisal toward education. Thus, classroom and school related concerns have taken attention of scholars and governments as a driver of quality. USAID funded Community Schools Activities Program (CSAP) carried out by Prouty and Tegeng (2000) pointed out that CSAP schools' authorities considers developed teacher skills, enhanced relationships and positive attitude between instructors and learners, learners with learners main factors effecting performance of schools. Authors asserted that increased learning time for learners while decreasing workload and size of classroom groups help to achieve higher quality in students' learning outcomes.

Particularly, Longitudinal studies delivered in the US have been vital in representing some of the key elements in producing and maintaining poor achievement. The study compared the academic development curve of pupils during the academic year and during the summer holiday, and their findings prove that schools or students' misachievement in their academic life is the only and main guilty, instead, families and communities are main factors affect to students' achievement. This result powerfully supports the notion that schools are main actors in developing cognitive skills, but it also requires a constant support of parents and communities for underachieved and disadvantaged students (Alexander K.L, 2001).

Interviewing city residents, conducting surveys, and running small focus groups with different sets of stakeholders, including all school principals, community leaders, teachers at each school, parents, and district administrators, Jack Schneider and Rebecca Jacobsen (2017) derived a constructive framework to measure school quality represents a fuller picture what parents and communities care in American schools. Authors criticized district authorities for tracking data on educational quality in terms of class size, attendance rates, on-time graduation rates, teacher turnover, spending on professional development or range of extra-curricular activities available for pupils in school. As a result, they constructed new framework representing three powerful input categories, namely, teaching environment, school culture and adequate recourses are the main factors producing high learning outcomes in schools, however, schools those are lacking those elements more likely stay behind. The rest two output categories in the given framework are academic learning student character and well-being which are resulted from strong inputs in schools. They stressed out that school quality should be measured fairly and accurately and proposed not to ranking schools against each other, instead, it is expected to demonstrate progress that each school is making, on multiple stages, to attain predetermined standards of quality or exceed those specific standards.

Conclusion. Whatever the extensive way of looking at quality, most nations' strategies outline two main components as quality: learners' cognitive development and social/creative/emotional growth. There is a growing debate over both key policy elements. On one hand, there is a wide discrepancy on what to evaluate as cognitive achievement and how to gauge it. On the other hand, there is no effective approach of measuring emotional development of students (UNESCO, 2010). The Education For All report provides a framework with measurements for comprehending, supervising, and enhancing quality of learning outcomes. These dimensions are very crucial for policy makers in understanding and organizing various variables facilitating quality of education, teaching and learning environment. They are followings:

1. Students background and characteristics highly influence quality of education while including learners' ability, readiness for school, hard-working and diligence.

2. Context dimension also considerably affects quality of schools as it comprises socioeconomic and cultural status, labor market characteristics, teacher quality, salary and experience of teachers, parents' endorsement, and public resources.

3. Techniques and methods employed in teaching and learning are also crucial in quality assurance. This component includes learning time, teaching techniques, assessment and feedback, class size.

4. Output dimensions or outcomes are final indication of quality of education. It can be assessed by literacy, numeracy and critical and creative skills obtained during study period in school.

To sum, as it has been noticed above discussion, quality of education is a multi-dimensional concept as it can be defined in various ways, all lead us to the same track, mostly associated with fitness of use and satisfaction of necessities of strategic communities including governments, parents, principals, teachers and learners. Accordingly, quality of performance of schools can also be measured applying several kinds of indicators depending on each schools' interests and objectives.

Reference

Al-Kurdi, O., El-Haddadeh, R. and Eldabi, T. (2018), "Knowledge sharing in higher education institutions: a systematic review", *Journal of Enterprise Information Management*, Vol. 31 No. 2, pp. 226-246.

Alexander.K.L., et al. (2001). *Schools, Achievement, and Inequality: A Seasonal Perspective*. Educational Evaluation and Policy Analysis. Vol-23, No-2, pp.171-191. American Educational Research Association. Available at: < <https://www.jstor.org/stable/3594128>>

Balzer, W.K., Francis, D.E., Krehbiel, T.C. and Shea, N. (2016), "A review and perspective on lean in higher education", *Quality Assurance in Education*, Vol. 24 No. 4, pp. 442-462.

Becket.N., Maureen.B., (2006). *Evaluating Quality Management in University Departments. Quality Assurance in Education: An international Perspective*, V-14,(2). pp.123-142. Available at: <<https://eric.ed.gov/?id=EJ801660>>

Bolotov, V.A. and Efremova, N.F. (2007), "The system for evaluating the: quality of Russian education", *Russian Education and Society*, Vol. 49 No. 1, pp. 6-23.

Brukaj.S., (2014). *Quality in private education system: New challenges regarding student's satisfaction*. The Online Journal of Distance Education and e-Learning Volume 2, Issue 2. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/274707112_Quality_in_private_higher_education_system_New_challenges_regarding_student%27s_satisfaction>

Bergmann, H. (1996), "Quality of education and the demand for education, evidence from developing countries", *International Review of Education*, Vol. 42 No. 6, pp. 581-604.

Brien, S., McNamara, G., O'Hara, J. and Brown, M. (2019), "Irish teachers, starting on a journey of data use for school self-evaluation", *Studies In Educational Evaluation*, Vol. 60, pp. 1-13.

Carnoy and de Moura Castro (1995). *Secondary schools and the transition to work in Latin America and the Caribbean*. Sustainable Development Dept Inter-American Development Bank.

Davis-Kean, P.E. (2005). *The influence of parent education and family income on child achievement: The indirect role of parental expectations and the home environment*. *Journal of Family Psychology*, 19 (2), 294-304.

Diaz, J.A.A. and Martinez-Mediano, C. (2018), "The impact of ISO quality management systems on primary and secondary schools in Spain", *Quality Assurance in Education*, Vol. 26 No. 1, pp. 2-24.

Gillies, D. (2007), "Excellence and education: rhetoric and reality", *Education, Knowledge and Economy*, Vol. 1 No. 1, pp. 19-35.

Guerra, S.C. and Lastra-Anadon, C.X. (2019), "The quality-access trade off in decentralizing public services: evidence from education in the OECD and Spain", *Journal of Comparative Economics*, Vol. 47, pp. 295-316.

Hammond.L.D, (2013). *The importance of quality Education: From start to End* [online] available on <<http://www.nie.edu.sg/nienews/sept13/?g=content/20/01>>

Hanushek, E.A., and Woessmann, L. (2007). *The Role of Education Quality for Economic Growth*. Policy Research Working Paper. No. 4122. World Bank, Washington.

Hanushek, E. A., and Woessmann, L. (2010). *Education and Economic Growth*. *International Encyclopedia of Education*. Vol. 2, pp. 242-252. Oxford: Elsevier.

Harvey, L. (1995). *Beyond TQM. Quality in Higher Education*. Vol. 1., pp.123-146.

Harna, J. (2019), "Ensuring quality education? Low-fee private schools and government regulation in three Sub-Saharan African capitals", *International Journal of Educational Development*, Vol. 66, pp. 139-146.

Hu, Q., Mason, R., Williams, S.J. and Found, P. (2015), "Lean implementation within SMEs: a literature review", *Journal of Manufacturing Technology Management*, Vol. 26 No. 7, pp. 980-1012.

Ibrahim, Y., Arshad, R. and Salleh, D. (2017), "Stakeholder perceptions of secondary education quality in Sokoto state, Nigeria", *Quality Assurance in Education*, Vol. 25 No. 2, pp. 248-267.

Jalongo.M.R., Fennimore.B.S., Pattnaik.J., Laverick.D.M., Brewster.J., and Mutuku.M (2004). *Blended perspectives: a global vision for high-quality early childhood education*. *Early Childhood Education Journal*, 32 (3), pp.143-155. Available at: < <https://link.springer.com/article/10.1023/B:ECEJ.0000048966.13626.be>>

Knipprath, H. and Arimoto, M. (2007), "The impact of education reform on the quality assurance system in Japan", *Educational Research for Policy and Practice*, Vol. 6, pp. 205-217.

Lagrosen, S. (1999), "TQM goes to school: an effective way of improving school quality", *The TQM Magazine*, Vol. 11 No. 5, pp. 328-332.

Lee Harvey, Diana Green & Alison Burrows (1993) *Assessing Quality in Higher Education: a transbinary research project*, *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 18:2, 143-148, DOI: 10.1080/0260293930180206

López, J. C., Ruiz, F. J., Feder, J., Barbero-Rubio, A., Suárez-Aguirre, J., Rodríguez, J. A., & Luciano, C. (2010). *The role of experiential avoidance in the performance on a high cognitive demand task*. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 10, 475-488.

LiuVisone, Y.J., Mongillo, M.B. and Lisi, P. (2019), "What matters to teachers if evaluation is meant to help them improve?", *Studies in Educational Evaluation*, Vol. 61, pp. 41-54.

- Mbiti, I., Muralidharan, K., Romero, M., Schipper, Y., Manda, C., & Rajani, R. (2019). Inputs, incentives, and complementarities in education: Experimental evidence from Tanzania. *Quarterly Journal of Economics*, 134(3), 1627–1673.
- Muskin, J.A and Aregay, M. (1999). Including local priorities to access school quality: The case of Save children community school in Mali. *Comparative Education Review*. Vol.43, No.1., pp. 36-63.
- Ng, P.T. (2008), “The phases and paradoxes of educational quality assurance: the case of the Singapore education system”, *Quality Assurance in Education*, Vol. 16 No. 2, pp. 112-125.
- Odhiambo, G. (2008), “Elusive search for quality education: the case of quality assurance and teacher accountability”, *International Journal of Educational Management*, Vol. 22 No. 5, pp. 417-431.
- Podgornik, V. and Vogrinc, J. (2017), “The role of headteachers, teachers, and school counselors in the system of quality assessment and assurance of school work”, *SAGE Open*, April/June, pp. 1-13.
- Psomas, E., Vlachopoulou, P. and Antony, J. (2019), “Future research agenda of quality management in primary and secondary education. A systematic literature review”, *Fifth International Conference on Lean Six Sigma for Higher Education*, 24-25 June, 2019, Edinburgh.
- Prakash, G. (2018), “Quality in higher education institutions: insights from the literature”, *The TQM Journal*, Vol. 30 No. 6, pp. 732-748.
- Prouty, D., and Tegegn. W. (2000). *This school is ours. We own it. A report on the Stocktaking Exercise of the BESO Community Schools Activity Program*. Addis Ababa. World Learning inc.
- Reardon, S.F. (2011). The widening academic achievement gap between the rich and the poor: New evidence and possible explanations. In G.J. Duncan & R.J. Murnane (Eds.), *Whither opportunity?* New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Sallis, E. (2002), *Total Quality Management in Education*, London, Taylor & Francis.
- Schneider, J. (2017). *Beyond test scores: A new way of measuring school quality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schneider, J., Jacobsen, R., & Gehlbach, H. (2017). Building a better measure of school quality. *Phi Delta Kappan*. Sage Journals, Vol-98, Issue 7. Pp.43-48. Available at: < <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/0031721717702631>>
- Sifuna, D.N. (2007), “The challenge of increasing access and improving quality: an analysis of universal primary education interventions in Kenya and Tanzania since the 1970s”, *International Review of Education*, Vol. 53, pp. 687-699.
- Suominen, O., Kallo, J., Rinne, R. and Fan, Y. (2017), “Subtle convergence?: locating similarities between Chinese educational reforms and global quality assurance and evaluation trends”, *Quality Assurance in Education*, Vol. 25 No. 2, pp. 146-160.
- Tari, J.J. and Dick, G. (2016), “Trends in quality management research in higher education institutions”, *Journal of Service Theory and Practice*, Vol. 26 No. 3, pp. 273-296.
- Tirussew, T. et al., (2018). *Ethiopian education development roadmap (2018-30)*. Berhannu.
- Tranfield, D., Denyer, D. and Smart, P. (2003), “Towards a methodology for developing evidence informed management knowledge by means of systematic review”, *British Journal of Management*, Vol. 14, pp. 207-222.
- UNESCO (2010). *2010 Education for All global monitoring report: Reaching the marginalized*. UNESCO digital library. Available at < <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187279>>
- UNISEF (2015). *UNICEF Annual Report. Early childhood development*. Available at < <https://www.unicef.org/reports/unicef-annual-report-2015>>
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). *Education for All Global Monitoring Report (2014)* Available at: <<http://hdl.voced.edu.au/10707/288709>>
- Verwimp, P. (1999), “Measuring the quality of education at two levels: a case study of primary schools in rural Ethiopia”, *International Review of Education*, Vol. 45 No. 2, pp. 167-196.
- World Bank (2015). *Global data set on education quality (1965-2015)*. Policy Research Working Paper. Available at: < <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/706141516721172989/global-data-set-on-education-quality-1965-2015>>
- World Bank (2017). *The many faces of the learning crisis*. World Development Report. World Bank, Washington, DC. Available at: <https://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/978-1-4648-1096-1_ch3>
- World Development Report (2018). *Learning to realize education’s promise*. World Development Report. World Bank, Washington, DC. Available at: < <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28340>> License: CC BY 3.0 IGO and <<http://hdl.handle.net/10986/28340>>
- Yoshida, K. (1994), “The deming approach to education: a comparative study of the USA and Japan”, *International Journal of Educational Management*, Vol. 8 No. 5, pp. 29-40.
- Zhang, Y., Qin, F. and Liu, J. (2019), “Improving education equality and quality: evidence from a natural experiment in China”, *International Journal of Educational Development*, Vol. 70, pp. 1-12.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARI FAOLIYATIDA KLASTER TIZIMINI SINGDIRISHNING AHAMIYATI VA YO'NALISHLARI

Abdullayeva Gulmira Abdullayevna,

Boshlang'ich ta'lim kafedrasida assistent o'qituvchisi Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Ellikqal'a Pedagogika fakulteti, O'zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatida o'qitishning innovatsion klaster usuli va uning xususiyatlari, mazmuni, vositalari to'g'risida fikr yuritilgan, mazkur muammoga doir mulohazalar bayon qilingan. Bugungi zamonaviy pedagogik qarashlarni singdirish dolzarb bo'lgan zamonda klaster tizimini singdirishda amalga oshirish lozim bo'lgan ayrim jihatlar misollar yordamida tushuntirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: o'qitish, ta'lim, boshlang'ich sinf, usul, klaster, yondashuv, muammo, yechim, bilim, tajriba, ko'nikma.

ЗНАЧЕНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ КЛАСТЕРНОЙ СИСТЕМЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Абдуллаева Гульмира Абдуллаевна,

Ассистент преподавателя, кафедра начального образования, Нукусский государственный педагогический институт им. Ажиниёза, педагогический факультет, Элликкала, Узбекистан

Аннотация: В данной статье рассматривается инновационный кластерный подход к обучению учителей начальных классов и его особенности, содержание, инструментарий, а также комментарии по данному вопросу. С помощью примеров показаны некоторые аспекты, которые необходимо реализовать при интеграции кластерной системы в то время, когда актуальна интеграция современных педагогических взглядов.

Ключевые слова: обучение, воспитание, начальная школа, метод, кластер, подход, проблема, решение, знание, опыт, умение.

THE SIGNIFICANCE AND DIRECTIONS OF IMPLEMENTING THE CLUSTER SYSTEM IN THE ACTIVITY OF PRIMARY CLASS TEACHERS

Abdullayeva Gulmira Abdullayevna,

Assistant teacher of the department of primary education Nukus State Pedagogical Institutenamed after Ajinyoz Ellikqala Pedagogical faculty, Uzbekistan

Annotation: This article discusses the innovative cluster approach to teaching primary school teachers and its features, content, tools, and comments on this issue. With the help of examples, some aspects that need to be implemented in the integration of the cluster system in a time when the integration of modern pedagogical views is relevant.

Keywords: teaching, education, primary school, method, cluster, approach, problem, solution, knowledge, experience, skill.

Kirish. O'zbekistonda barpo etilayotgan Uchinchi Renessans davrida boshlang'ich ta'limda sifat samaradorligiga erishish va bunda boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatiga tayanish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Mamlakatimizda ta'lim tizimida turli islohotlar olib borilmoqda. Shulardan biri albatta "Ta'limda tizimida klaster metodi" nomli usuldir. Ushbu metod tajriba sinov tariqasida Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika institutida pedagogik ta'lim innovatsion klasteri bosh tadqiqot mavzusi sifatida tanlangan. Quyida biz mazkur metodni nazariy jihatdan qisqacha ko'rib chiqamiz.

Adabiyotlar sharhi. Xorijlik pedagog olimi N.V.Kuzmina boshlang'ich sinf o'qituvchilarining qiyofasini quyidagi yondashuv asosida shakllantirishni tavsiya etadi:

- 1) kasbiy bilimga ega bo'lish;
- 2) loyihachi bo'lish;
- 3) konstruktiv bo'lish;
- 4) maslahatchi bo'lish;
- 5) tashkilotchi bo'lish.

Mazkur komponentlarning ma'nosi quyidagicha: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy-nazariy bilimni egallashi, mustaqil fikrga ega bo'lishi va mudom o'zi ustida ishlab borishi kerak; uning loyihachiligi har bir darsni o'ziga xos tarzda o'tkazishi bilan belgilanadi; konstruktivligi, o'quvchilar bilan til topisha olishi va bolaparvarligi bilan namoyon bo'ladi; maslahatchiligi ta'lim oluvchilar va ularning manfaatdor shaxslari bilan kirishimlidir; tashkilotchiligi esa yangi pedagogik texnologiyalarni amaliyotda qo'llay olishi bilan belgilanadi.

Bizning yondashuvimizga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi qiyofasida quyidagilar bo'rtib turishi kerak:

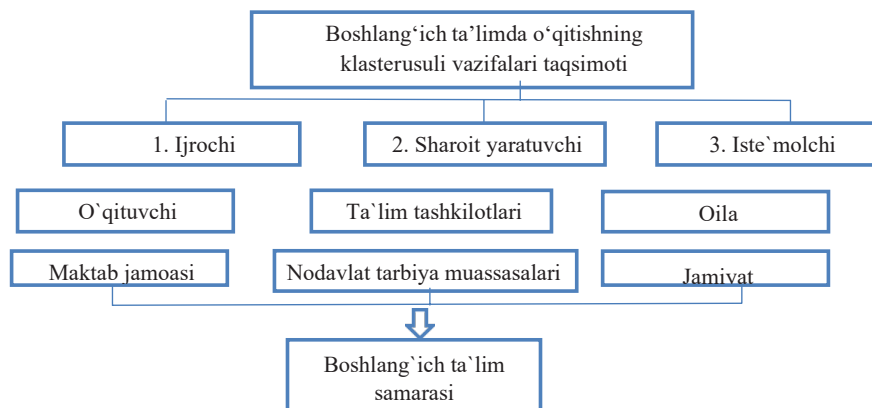
- bolaparvarlik;
- o'z kasbini sevishi;
- pedagogik faol bo'lish;
- o'zi ustida doimiy ishlashi.

Boshlang'ich ta'limning ishtirokchilari ko'p: o'quvchilar, o'qituvchilar, otanalar, ta'lim tashkilotlari, nodavlat tarbiya muassasalari (masalan, "Kamalak" bolalar tashkiloti) va maktab jamoasi. Bu ishtirokchilar klaster usuli vositasida birlashadi. Shu sababli boshlang'ich ta'limda o'qitishning klaster usulida quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- a) yagona maqsadning belgilanishi;
- b) ishtirokchilarning o'z vazifasini bajarishi;
- v) qulay va oson vositalarning qo'llanilishi;
- g) samaradorlikning baholanib borishi.

Mazkur masalalar ayniqsa, bo'lajak pedagoglar tomonidan aniq idrok etilishi lozim.

Keyingi paytlarda, ba'zi tadqiqotlarda o'qitishning klaster usuli to'g'risida fikrlar yuritilganida, tashkilotlarning roli bo'rttirib ko'rsatilmoqda. Biroq, boshlang'ich ta'limda klaster usuli qo'llanilganida asosiy vazifani o'qituvchi bajaruvchini unutmaslik lozim. Qolgan barcha ta'lim tashkilotchilari yordamchi vazifani bajaradi. Chunki boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi "Ishlab chiqarish" vazifasini qolgan ta'lim ishtirokchilari esa sharoit yaratuvchi va iste'molchi funksiyasini bajaradi. Shu jihatdan quyidagi tizim idrok etiladi (1-rasm).

1-rasm. Boshlang'ich ta'limda o'qitishning klasterusuli vazifalari taqsimoti

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini faoliyatga yo'naltirish. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020 yil 23 sentabr) 5-bobida o'qituvchilarning huquqiy maqomi belgilangan. Mazkur huquqiy maqomga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatga quyidagi asoslarga binoan yo'naltirilishi kerak:

- chuqur kasbiy tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'lish;
- ta'lim oluvchilar huquqlariga rioya qilish;
- kafolatlangan ish sharoitidan foydalanish;
- o'quv dasturlarini tuzishda mualliflik dasturlarini ishlab chiqishni bilish;
- zamonaviy pedagogik shakllarni, o'qitish va tarbiya vositalarini erkin tanlash;
- innovatsiyalar ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish;
- sog'liqni saqlash muassasalarida bepul tibbiy ko'rikdan o'tish;
- ta'lim oluvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda

ishtirok etish.

Jumladan, boshlang'ich sinf "Tarbiya" fanini o'qitishning klaster usulida quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- o'qituvchi, psixolog va maktab shifokorining hamkorligi;
- maktab jamoasining maslahatchi sifatida faol ishtirok etishi;
- boshlang'ich sinf o'quvchilarining layoqat va ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor berish;
- boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilimdonlik darajasini jamoaviy tarzda tahlil qilib borish.

Natijalar. O'qitishning klaster usulida quyidagi xususiyatlar ko'zga tashlanib turadi:

- masalaning nazariy asoslarini belgilab olish va muammolarning ilmiy yechishini topish;

- muammolar yechimini amaliyot bilan bog'lash;
- ta'lim-tarbiya jarayonida jamoatchilikning keng ishtirok etishi.

Bu xususiyatlar oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni klaster tizimi asosida o'qitish va tarbiyalash yo'nalishlariga mos ravishda tayyorlashni taqozo etadi. Shu sababli Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika institutida pedagogik ta'lim innovatsion klasteri muammolari fundamental tarzda o'rganilmoqda. Uning dastlabki natijalarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- o'qitishda nazariya va amaliyot uyg'unligiga amal qilish;
- klaster usulida o'qitishning muammolarini tatqiqi etish va maqbul yechimlar

topish;

- klaster usulida amalga oshirilayotgan ta'lim va tarbiya jarayonining samarasini amaliy jihatdan baholab borish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida bo'lajak pedagoglarni "intellektual va ma'naviy salohiyatli yangi avlod kadrlari etib tayyorlash" vazifasi qo'yilgan. Bu vazifaning ijrosi jarayonida bizning jamoa tomonidan "Maktab-laboratoriya" loyihasi amalga oshirilmoqda. Unda quyidagi vazifalarga alohida e'tibor berilayotganligini eslatib o'tish joiz:

- imkon qadar mashg'ulotlarni klaster usulida o'tish;
- klaster usuli vositasida o'quvchilarning fanlar bo'yicha egallagan bilimlari bilan bir qatorda savodxonlik, kompetensiya va shaxsiy sifatlarini baholab borish;
- bo'lajak o'qituvchilarning va ta'lim ishtirokchilarining faolligini oshirish.

Xulosa va munozara. O'qitishning klaster usulida ochiqlik, oshkoralik va samaraga intilish metodlari birlamchi hisoblanadi. Unga ko'ra, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilar o'rtasida hamkorlik asoslari birlamchi bo'ladi. O'qituvchi nazariy

va amaliy ko'nikmalarni berish bilan cheklanmaydi, aksincha, o'quvchining amaliy o'zlashtirganlik darajasini o'rganib boradi. Shu sababli o'qitishning klaster usulida ta'lim ishtirokchilarining vazifalari aniq bo'ladi. Bunda o'qituvchi muvofiq lashtiruvchi va yo'naltiruvchi vazifasini ham bajaradi.

Mamlakatimizda o'qitishning klaster usuli bo'yicha ilk tajribalar amalga oshirilmoqda. Buning uchun keng ko'lamli tadqiqotlar ishlarini fanlar kesimida amalga oshirish taqozo etilmoqda. Shu sababli professor-o'qituvchilar va mutaxassislarining ilmiy hamkorligi asosida o'qitishning samarasi belgilanishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullayeva B.P., Abdullayev F. Organization Of Swimming Lessons In Preschool Institutions. The american journal of social science and education innovations. July 2020 pp.322-330. Volume 02, Issue 07-42

2. Jabborova Onahon Mannapovna, Jumanova Fotima Uralovna, Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of artistic perception of future teachers. International journal of pssycological and rehabilitation, 24(4), 4087-4095.

3. Jabborova Onahon Mannapovna. (2019). Psycholocial and pedagogical foundations of the formation of the artistic perception of students in secondary schools. European journal of research and reflection in educational sciences, 7(10), 9-14.

4. Jabborova Onahon Mannapovna, Ismoilova Dilafruz Muhiddinovna. (2020, may). Optimation of primary education. ACADEMICIA: An international multidisciplinary research journal, 10(5), 1229-1232.

5. Jabborova Onaxon Mannapovna, Umarova Zuhra Abduraxmanovna. Pedagogical conflicts in primary school students - as an important social-pedagogical problem. Solid State Technology, Great Britain, 2020, Issue 6, pp.235-241.

6. Karimjonov Alijan, Jabborova Onaxon Mannapovna. Improvement of cluster training system. Academicia An international multidisciplinary research journal, Kurukshetra (India), 2020, Issue 10, pp. 584-589.

7. Mardonov Sh.K., Jabbarova O.M. Zadachi urokov izobrazitel'nogo isskustva v nachal'noy shkole. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862- 870.

8. Mardonov Shukurullo Qo'ldoshevich, Xujamqulov Umid Negmatovich, Botirova Shaxlo isomiddinovna, Shermatova Umida Safaevna. The end to educate young people with the spirit of patriotism in the context of globalization. Journal of Critical Reviews, Malaysia, 2020, Vol.7, Issue 12, pp 166-169.

9. Mardonov Shukurullo Qo'ldoshevich, Quttibekova Guljan Tulepbaevna. Structure and Mechanisms of Action of The Educational Cluster. International journal of Psychosocial Rehabilitation, United Kingdom, 2020, Issue 07, pp. 8104-8111.

10. Mardonov Sh.K., Jabbarova O.M. Zadachi urokov izobrazitel'nogo isskustva v nachal'noy shkole. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862- 870.

11. Musurmonov Raxmatulla, Musurmanova Maluda. O'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsiyalar. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 777-783.

12. Muxamedov G., Xodjamqulov U. Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri: ta'rif, tavsif, tasnif.-Chirchiq., 2019.

13. Tojiboeva Gulmira Rifovna, Pulatova Dildora Turgunovna. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 209-215.

14. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных Систем.// Материалы по международного образовательного форума. Белгород.: Изд. БелГУ. Схаст 1. –С. 24-29

TALABALARDA TADBIRKORLIK KOMPYENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

*Pirniyazova Malika Kenesbayevna,
Nizomiy nomidagi TDPU tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Postindustrial mamlakatlar hayotida tadbirkorlik muhim o'rin tutadi. Kichik hamda o'rta biznesga asoslangan tadbirkorlik ijtimoiy taraqqiyot "drayveri" sifatida ushbu mamlakatlar ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashning muhim omillaridan birlari sifatida qaraladi. Shu bois o'rta ta'lim bosqichidayoq shaxsda tadbirkorlikning asosini belgilovchi kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada talabalarda tadbirkorlik kompetensiyalarini rivojlantirish borasidagi xorij tajribalari xususida so'z yuritiladi.

Kalit suzlar: OTM, talabalar, tadbirkorlik, kompetensiya, tadbirkorlik kompetensiyalari, tadbirkorlik ta'limi, tajriba, xorijiy mamlakatlarning tadbirkorlik ta'limi tajribasi.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ВОЗРОЖДЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ

*Пирниязова Малика Кенесбаевна,
Соискатель ТГПУ имени Низами*

Аннотация: Предпринимательство играет важную роль в жизни постиндустриальных стран. Предпринимательство на базе малого и среднего бизнеса как «драйвер» общественного развития рассматривается как один из важных факторов обеспечения социального развития этих стран. Поэтому на этапе среднего образования особое внимание уделяется развитию компетенций, определяющих основу предпринимательства. В статье рассказывается о зарубежном опыте развития предпринимательских компетенций у студентов.

Ключевые слова: вуз, студенты, предпринимательство, компетенция, предпринимательские компетенции, предпринимательское образование, опыт, опыт предпринимательского образования зарубежных стран.

FOREIGN EXPERIENCES OF DEVELOPING ENTREPRENEURIAL COMPETENCIES IN STUDENTS

*Pirniyazova Malika Kenesbaevna,
Researcher of TSPU named after Nizami*

Annotasion: Entrepreneurship plays an important role in the life of post-industrial countries. Entrepreneurship based on small and medium-sized businesses as a «driver» of social development is considered as one of the important factors in ensuring the social development of these countries. Therefore, at the stage of secondary education, special attention is paid to the development of competencies that determine the basis of entrepreneurship. The article talks about foreign experience in developing entrepreneurial competencies of students.

Keywords: university, students, entrepreneurship, competence, entrepreneurial competencies, entrepreneurial education, experience, experience of entrepreneurial education in foreign countries.

Tadbirkorlik zamonaviy jamiyat infrastrukturasi muhim tarkibiy elementi sanaladi. Shu bois bugungi kunda bozor munosabatlari asoslangan har bir jamiyatda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ahamiyatli yo'nalishi sifatida e'tirof etmoqda.

Tadbirkorlik o'zida bir qator ijtimoiy ahamiyatli jihatlarni namoyon qiladi. U, eng

avvalo, ijtimoiy faoliyat turi, inson kapitalining o'ziga xos ko'rinishi, shaxsning o'z-o'zini band qilish shakli, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, qolaversa, madaniy jihatdan rivojlanishiga hissa qo'shadigan soha. Tegishli yo'nalish bo'yicha tadqiqot olib borgan R.R.Zamaletdinova tadbirkorlikning jamiyat hamda shaxs uchun ahamiyatini yoritir ekan, quyidagilarni qo'shimcha qiladi: tadbirkorlik inson kapitalining sifati, muayyan jamiyatda qaror topgan iqtisodiy erkinlik darajasi, amaliyotga tatbiq qilinayotgan innovatsiyalarning in'ikosidir [1, s. 20].

Biznes sub'ektlariga egalik bo'yicha AQSh dunyoda yetakchilik qiladi. 2020 yil ma'lumotlariga ko'ra AQSh bo'yicha 20 mln.ga yaqin biznes sub'ektlari faoliyat ko'rsatadi. Bu turdagi biznes sub'ektlariga egalik bo'yicha AQShdan keyingi o'rnlarni Yaponiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya mamlakatlari egallagan. Qayd etilgan yilda Yevropa Ittifoqi tarkibiga kirgan mamlakatlarda jami 23 mln biznes sub'ektlari mavjud bo'lib, ularning 4 mln.nini kichik va o'rta biznes ishtirokchilari tashkil qiladi. 5 mln.ga yaqin biznes sub'ektlari esa Kanada, Avstraliya, Yangi Zellendiya, Osiyo (Yaponiyadan tashqari), Yaqin hamda O'rta Sharq, shuningdek, Afrika mamlakatlarining hissasiga to'g'ri keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan, Hindiston, Albaniya, Braziliyada esa kichik biznes kambag'allik, ishsizlik kabi o'tkir ijtimoiy muammolarni kamaytirishga yordam beradigan hal qiluvchi omillar sanaladi [1, s. 20].

Tadbirkorlikning rivoji har bir jamiyat uchun ijtimoiy, iqtisodiy ahamiyatga egaligi sababli ko'plab mamlakatlarda so'nggi chorak asrdan ko'proq vaqt mobaynida bu yo'nalishda nafaqat ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish masalalari balki uni rivojlantirish yo'lida to'siq bo'layotgan mavjud muammolarni tadqiq qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

A.Yu.Chepurenkoning qayd qilishicha, tadbirkorlik borasida ilmiy izlanishlarni amalga oshirish XX asrning 80-yillarida iqtisodiy o'lchov, demografiya, ijtimoiy psixologiya, tashkillashtirish nazariyasi, strategik menejment, sotsiologiya fanlarining konsolidatsiyasi (o'zaro birlashuvi) orqali ularning kesimida ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirila boshlandi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar natijalarini umumlashtirish va ommalashtirish maqsadida jahon miqyosida o'nlab ilmiy jurnallarning chop etilishi yo'lga qo'yildi. Ular orasida yuqori darajadagi impakt-faktorli jurnallarning borligi, shu bilan birga o'zida yuzlab tajribali, malakali tadqiqotchilarni jamlagan holda har yili Bebson kollej (AQSh) va RENT – Yevropa konferensiyalarining tashkil etilishi, XX asrning 90-yillarining oxiridan boshlab, tadbirkorlik va kichik biznes sohalaridagi muvaffaqiyatli tadqiqotlar uchun joriy qilingan xalqaro mukofotning 2015 yillardan boshlab, “global” maqomiga erishishi, yirik xalqaro loyihalar – “Tadbirkorlik dinamikasining ochiq tadqiqoti” (PSEDI), “Tadbirkorlikning global monitoringi” (GEM) kabilarning muvaffaqiyatli tashkil etilgani soha tadqiqotlarining metodologik, ilmiy, amaliy ahamiyati, ko'lamidan dalolat beradi [2].

Barcha postindustrial mamlakatlarda, shu jumladan, AQShda tadbirkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga imkon beruvchi ta'lim kichik kollejlarda, ya'ni, turli mintaqalarda joylashgan kollejlarda amalga oshiriladi. Ikki yillik ta'limga asoslangan mazkur kollejlarni muvaffaqiyatli tamomlangan o'quvchilar yanada kengroq ta'lim imkoniyatlariga ega to'rt yillik kollejlarda (OTM)ning uchinchi kursida o'qishni davom ettirish yoki “Tadbirkorlar kursi”da tahsil olish huquqiga ega bo'ladi. “Tadbirkorlar kursi” mamlakatning turli mintaqasida mavjud bo'lib, tadbirkorlarni, ular tomonidan olib borilayotgan tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadini ko'zlaydi. “Biznes inkubatorlari” deb nomlanuvchi ushbu kollejlarda o'quvchilar biznes loyiha (startap)larni tayyorlash va uni moliyalashtirish uchun banklarga murojaat qilish, imtiyozli kreditlarni olish tartibi, tadbirkorning zimmasidagi majburiyatlar, tadbirkorlik sub'ektining davlat tomonidani qo'llab-quvvatlanishiga oid bilimlarni o'zlashtiradi.

AQShda tadbirkorlik faoliyatining asoslariga oid bilimlar umumiy o'rta ta'lim

maktablarida menejmentning turli yo'nalishlari bo'yicha kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlariga muvofiq o'qitiladi, Har bir o'quv dasturi o'quvchilar oldiga o'quv dasturini o'zlashtirish borasida qat'iy talablarni qo'yadi. Ana shunday qat'iy talablar sirasida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni rejalashtirayotgan o'quvchilarning psixologik treninglarda ishtirok etishi ko'zda tutiladi.

Mamlakatda imkoniyati cheklangan yoshlar shaxslar tomonidan tadbirkorlik faoliyatining yuritilishini qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratiladi. Ana shu maqsadda bir qator jamg'armalar tashkil qilingan. Misol uchun, "Aqliy va jismoniy imkoniyatlari cheklangan yoshlarning tadbirkorlik ta'limi Milliy jamg'armasi" tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar tegishli ijtimoiy toifa vakillarini ish bilan ta'minlash, ular tomonidan o'z-o'zini band qilishga erishishda kutilgan natijalarni bermoqda.

Barcha bozor munosabatlariga asoslangan mamlakatlarda bo'lgani kabi Buyuk Britaniyada ham yoshlarni tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishga yo'naltirish maktab ta'limi davridayoq amalga oshiriladi. O'quvchilarning barchasi o'quv fanlarini o'zlashtirish bilan birga tadbirkorlikka asoslangan ishlab chiqarish amaliyoti hamda kasbiy ta'lim bilimlarini beruvchi o'quv kurslarida tahsil oladi. Yoshlar o'rtasida tadbirkorlikning kognitiv va empirik asoslari turli OTMning qoshida tashkil etilgan xususiy markazlar, u qadar katta bo'lmagan firmalar, doimiy amalda bo'lgan treninglar, "Maslahat uylari"da o'qitiladi.

Ayni o'rinda shuni aytib o'tish joizki, AQSh, Buyuk Britaniyada biznes ta'limi doirasida yoshlar tomonidan innovatsion madaniyat, intellektual mulkni boshqarish madaniyati asoslarining puxta o'zlashtirilishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar yaratiladi.

Kanadamamlakatidatadbirkorlik ta'limini tashkil qilishga mahalliy ishbiarmonlar, "Yoshlarning muvaffaqiyatlari" dasturini yaratuvchilari bo'lgan mutaxassislar jalb etiladi. Mamlakatda faoliyat olib boruvchi ikki yillik kollejlarda o'quvchilar tadbirkorlik faoliyatining dastlabki asoslarini, to'rt yillik bakalavriat ta'limida esa ixtisoslik yo'nalishi sifatida biznesning turli sohalari, xususan, savdo, ma'muriy ish yuritish yo'nalishlari bo'yicha tashkil etiladigan tadbirkorlik faoliyatining umumiy asoslarini chuqur o'zlashtirishga muvaffaq bo'ladi.

Yaponiyada tadbirkorlik ta'limining amaldagi modeli boshqa mamlakatlarning o'qitish tizimiga tadbiriq qilingan modellardan keskin farqlanadi. Ushbu modelga ko'ra tadbirkorlik ta'limi asoslari uch bosqichda, ya'ni, professional kollejlarda (1-bosqich), universitetlar (2-bosqich) hamda kadrlar malakasini oshirish tizimi yoki ish joylari (3-bosqich)da o'qitiladi. Quyi bosqichdan yuqori bosqichga tomon ro'y beradigan dinamik o'sish negizida osondan murakkabgacha bo'lgan bilimlar o'zlashtiradi. Ya'ni (1-jadval):

1-jadval

Xorijiy mamlakatlari tadbirkorlik ta'limining bosqichlari

Bosqichlar	Ta'lim muassasalari	Tadbirkorlik faoliyati asoslari
1-bosqich	Professional kollejlarda	Marketing asoslari, tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishda AKTdan foydalanish, boshqaruv nazariyasining asoslari
2-bosqich	Universitet	Malakali kadrlarni tanlash va boshqarish
3-bosqich	Kadrlar malakasini oshirish tizimi (yoki ish joylari)	Strategik boshqaruv asoslari

Norvegiya, Vengriya, Bolgariya, Fransiya, Finlandiya va Germaniya kabi

mamlakatlarda ham tadbirkorlik ta'limi ko'p bosqichli o'qitish tizimi (maktab-kollej-universitet tizimi)ga muvofiq tashkil qilinadi. Vengriyada mazkur yo'nalishdagi o'qitish 14 yoshli o'quvchilarni o'ziga qamrab oladigan Iqtisodiyot o'rta maxsus maktablarda amalga oshiriladi. Mazkur maktablar qoshida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga asoslangan firmalar mavjud bo'lib, o'quvchilar o'zlari tayyorlagan mahsulotlarni realizatsiya qilish, shaxsiy imkoniyatlariga tayangan holda turli xizmatlarni ko'rsatadi. Bolgariyada esa o'quvchilar tadbirkorlik faoliyatiga ularni maxsus gimnaziyalarga iqtisodiyot va mnejment, bank ishi, firmalarni boshqarish fanlari bo'yicha testlar orqali jalb qilinadi. Germaniyada davlat va tadbirkorlar o'rtasida o'zaro hamkorlik qaror toptirilgan bo'lib, o'quv muassasalarida tashkil qilinadigan tadbirkorlik ta'limi mamlakatning yetakchi ishbilarmonlari tomonidan nazorat qilinadi. Hamkorlik tegishli sohada strategik yo'nalishlarni aniqlashga yordam beradi va shu asosida kelgusi rivojlanish uchun kasbiy ta'limning umumiy asoslari aniqlanadi.

Yuqorida nomlari qayd qilingan mamlakatlar tadbirkorlik ta'limi

uchun xarakterli bo'lgan umumiy jihatlar quyidagilardir: tadbirkorlik ta'limi yoshlarni kasbga yo'naltirish hamda ular tomonidan kasbiy va umumiy bilimlarni o'zlashtirilishi bilan o'zaro uyg'unlikda olib boriladi; tegishli yo'nalishda o'qitish ishi ko'p bosqichli bo'lib, bosqichlar o'rtasida izchillik, uzviylik va tizimlilikning bo'lishi qat'iy belgilangan; tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi mutaxassislarni tayyorlash maktab-kollej-universitet yoki kollej-universitet-malaka oshirish tizimlari asosida tashkil qilinadi; o'qitish mamlakatlar yetakchi ishbilarmonlarining faol ishtiroki yoki nazoratida olib boriladi; aksariyat ta'lim muassasalari qoshida ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatishga asoslangan firmalar mavjud bo'lib, nazariy bilimlarning amaliyotga tatbiqi ta'minlanadi; ta'lim muassasalari qoshida firmalarning tashkil qilinishi uchun alohida, masalan, soliq imtiyozlari beriladi hamda yoshlar tadbirkorligi turli jamg'armalar tomonidan moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlanadi; o'quv muassasalari tadbirkorlik yo'nalishlarini tanlashda mehnatning ijtimoiy hamda tashkiliy-iqtisodiy jihatlarini inobat oladi; o'qitish jarayonida ta'lim oluvchilarda iqtisodiy tafakkur, umumiy madaniyat, kommunikativlik, intellektual qobiliyatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Chorak asrdan ko'proq vaqt ichida RFda Rossiya biznes-ta'lim asotsiatsiyasi (RABO) tomonidan soha faoliyatiga qo'yilgan talablarga javob bera oladigan biznes-ta'lim tizimi shakllandi [2]. V.A.Vandyshvning ko'rsatishicha, Rossiya FRda kichik tadbirkorlik sub'ektlari uchun kadrlarni tayyorlash tizimi quyidagi infratuzilma [3, s. 37]ga ega (2-jadval):

2-jadval

Tadbirkorlik sub'ektlari uchun kadrlarni tayyorlash infratuzilmasi (Rossiya FR)

№	Xarakterli jhati	Muassasalar va ta'limiy xizmat turlari
1.	Ta'lim faoliyatini olib boruvchi muassasalar	Davlat/nodavlat ta'lim muassasalari; jamoatchilik nazoratiga asoslangan biznes-assotsiatsiyalar; ijtimoiy-ishbilarmonlik markazlari; o'quv-ishbilarmonlik markazlari; innovatsion-texnologik markazlar; biznes-inkubatorlar; biznes-maktablar; biznes-markazlar; texnoparklar
2.	Ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlarining turlari	Tadbirkorlar va kichik tadbirkorlik bo'yicha o'qituvchilarni tayyorlash, qayta tayyorlash hamda malakalarini oshirish tizimi; ta'lim xizmatlarini axborot bilan ta'minlash; konsalting xizmatlari; professional ta'limni o'quv-metodik qo'llab-quvvatlash; professional ta'limning marketing tizimi; professional ta'lim tashkilotchilarini tayyorlash

Shunday qilib, postindustrial mamlakatlarda tadbirkorlik faoliyati jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy tizimining muhim tarkibiy elementi sanaladi. Shu bois ta'lim muassasalarida yoshlarni aholini ish bilan ta'minlash, fuqarolarning o'z-o'zini band qilishda alohida ahamiyatli bo'lgan tadbirkorlik faoliyati asoslari bilan tanishtirish ta'lim dasturiga kiritilgan. Xorijiy mamlakatlarning tadbirkorlik ta'limi borasidagi tajribasi yoshlarning ko'p bosqichli jarayonda tizimli ravishda tadbirkorlik asoslarini puxta o'zlashtirishi ular tomonidan zamonaviy munosabatlarga tezkor, samarali moslashish, ijtimoiy faollikka erishish, iqtisodiy ehtiyojlarni mustaqil qondirish kompetensiyalarini o'zlashtirishda samarali ekanidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zamaletdinova R.R. Малы́й бизне́с в за́рубежных страна́х // *J. Vestnik nauki.* – M.: 2020. -№5 (26). Т. 4. – S. 20.

2. Chepurenkо A.Yu. Predprinimatelstvo kak sfera sotsialnykh issledovaniy: Rossiya i mejdunarodnyy opyt // https://www.researchgate.net/publication/282847838_Predprinimatelstvo_kak_sfera_socialnyh_issledovaniy_rossia_i_mezdunarodnyj_opyt.

3. Shayxutdinova G.F., Oxotnikova L.V. Zarubejnyy opyt podgotovki predprinimateley // *J. Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo texnicheskogo universiteta.* – Irkutsk: 2014. - № 1. – S. 37.

“UNIVERSAL KOMPYETENSIYALAR” TUSHUNCHASINING NAZARIY TAVSIFI VA PYEDAGOGIK AHAMIYATI

*Saydaliyeva Farzona O'tkir qizi,
Nizomiy nomidagi TDPU mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ijtimoiy va ishlab chiqarish texnologiyalarining jadal rivojlanishi mutaxassislarining malakasiga nisbatan yangi talablar qo'yilishiga olib kelmoqda. Binobarin, zamonaviy sharoitda har bir mutaxassis nafaqat o'z sohasiga aloqador bilimlarni puxta o'zlashtira olishi, shu bilan birga faoliyat jarayonining samaradorligini kafolatlovchi sifatlar – kompetensiyalarga ham ega bo'la olishi zarur. Qaysi sohada bo'lishidan qat'i nazar mutaxassislar tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan kompetensiyalar majmui “universal kompetensiyalar” deb nomlanadi. Universal kompetensiyalarga ega bo'lish bo'lajak o'qituvchilar uchun qanchalik ahamiyatga ega? Maqolada ana shu xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, tayanch kompetensiya, asosiy kompetensiya, universal kompetensiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, pedagogik kompetentli.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ «УНИВЕРСАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ»

*Сайдалиева Фарзона Уткир кизи,
Стажер-исследователь ТГПУ имени Низами*

Аннотация. Стремительное развитие социальных и производственных технологий приводит к новым требованиям к квалификации специалистов. Поэтому в современных условиях каждому специалисту необходимо не только уметь владеть знаниями, относящимися к его области, но и обладать качествами - компетенциями, гарантирующими эффективность процесса деятельности. Совокупность компетенций, которыми должны овладеть специалисты вне зависимости от сферы их деятельности, называется “универсальными компетенциями”. Насколько важно приобретение универсальных компетенций для будущих учителей? В статье речь идёт об этом.

Ключевые слова: компетенция, ключевая компетенция, базовая компетенция, универсальные компетенции, компетентность, профессиональная компетентность, педагогическая компетентность.

THE CONCEPT OF «UNIVERSAL COMPETENCES». THEORETICAL DESCRIPTION AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE

*Saydaliyeva Farzona O'tkir qizi,
Intern-researcher of TSPU named after Nizami.*

Annotasion: The rapid development of social and production technologies leads to new requirements for the qualifications of specialists. Therefore, in modern conditions, each specialist needs not only to be able to possess knowledge related to his field, but also to possess qualities - competencies that guarantee the effectiveness of the activity process. The set of competencies that specialists must master, regardless of their field of activity, is called “universal competencies”. How important is the acquisition of universal competencies for future teachers? The article is about the aforementioned issues.

Key words: competence, key competence, basic competence, universal competence, universal competences, competence, professional competence, pedagogical competence.

Mavjud ilmiy adabiyotlar hamda tadqiqotlarning mazmunini o'rganish

“kompetensiya” tushunchasining dastlab psixologiyada Deniel Kats tomonidan 1955 yilda qo'llanilgani ma'lum bo'ladi. Mazkur tushuncha pedagogikada 1957 yil [10, p. 206] da ilk marta qo'llanilgan.

Lug'aviy ma'nosiga ko'ra, “kompetensiya” (“competo”) tushunchasi lotin tilidan tarjima qilinganda “erishyapman”, “munosibman”, “loyiqman” degan ma'nolarni anglatadi. Nazariy tavsifiga ko'ra esa kompetensiya: 1) mutaxassis tomonidan yaxshi o'zlashtirilgan bilimlar doirasi bo'lib, u yaxshi o'zlashtirgan ko'nikma, malaka va tajriba negiziga tayanadi hamda o'z navbatida tegishli faoliyatni amalga oshirish yoki qo'yilgan vazifalarni bajarish qobiliyati [11]; 2) muayyan davlat organi (mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi; u yoki bu sohadagi bilimlar, tajriba[7]; xodimning kasbiy faoliyatda bilimlar, ko'nikmalar, mahorat va tajribani qo'llash qobiliyati [1].

Deniel Kats mutaxassis faoliyatida yuqori samaradorlikni ta'minlovchi omillarni tadqiq etar ekan, aynan kompensiyaga egalik kasbiy samaradorlikka erishishda kutilgan natijalarni qo'lga kiritishga yordam beradi, degan xulosaga kelgan. Muallifning fikriga ko'ra, XX asrning 50-60-yillarida sanoatlashish, industrial vaziyat, xodimning texnik qurilmalar bilan ishlay olish talabi, ishlab chiqarish jarayonining asosini tashkil qiluvchi ijtimoiy munosabatlar mazmuni barcha sohalarning mutaxassislarida funksional, boshqaruv, kommunikativ hamda konseptual kompetensiyalarning namoyon bo'lishini taqozo etadi. Deniel Kats qayd etilgan kompetensiyalar negizida muayyan bilim va malakalar aks etishi, zarur deb hisoblagan. Chunonchi (1-jadval):

1-jadval

Mutaxassislar tomonidan o'zlashtiriladigan kompetensiyalar (Deniel Kats g'oyasiga ko'ra)

№	Turlari	Ularda aks etadigan bilim va malakalar
1.	Funksional kompetensiya	Muayyan ishni bajarish uchun taqozo qilinadigan texnik ekspertizaga taalluqli bo'lgan bilim va malakalar
2.	Boshqaruv kompetensiyasi	Resurslarni rejalashtirish, tashkil qilish va ulardan foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim va malakalar
3.	Kommunikativ kompetensiya	Atrofdagilar bilan o'zaro munosabatni tashkil qilish uchun taqozo qilinadigan bilim va malakalar
4.	Konseptual kompetensiya	Mavhumlik darajasidagi g'oyalarga muvofiq faoliyatni rejalashtirish va mushohada yuritish uchun zarur bo'lgan bilim va malakalar

XX asrning 70-yillarida Germaniyaning Mehnat bozori va kasbiy tadqiqotlar instituti (Institut für Arbeitsmarkt-und Berufsforschung – IAB)

hamda Federal Mehnat byurosi tomonidan e'lon qilingan ma'lumotnomada “tayanch kompetensiyalar” (yoki “tayanch malakalar”) tushunchasi ilk bora tilga olingan bo'lib, ular asosida kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish imkonini beruvchi malakaviy talablar ishlab chiqildi. 1974 yilda nemis olimi Diter Mertens (Dieter Mertens) taraqqiyotning tezkor rivoji mehnat bozorida mutaxassisning kasbiy tayyorgarligiga nisbatan ehtiyojning yuzaga kelishini belgilovchi tezlikning oshib borishi sababli mazkur malakaviy talablar o'z qiymatini yo'qotadi, degan qarashni ilgari suradi. Muallif tobora jadallashayotgan ijtimoiy munosabatlar fonida malakaviy talablarning tezkor yangilanishi maqsadga muvofiq, deb topgan. Uning fikriga ko'ra, ta'lim amaliyotining bir tomonlama yo'naltirilishi, bo'lajak mutaxassislar sifatida talabalar tomonidan predmetlar bo'yicha tor va maxsus kasbiy ko'nikma hamda malakalarning o'zlashtirilishiga qo'yiladigan talabni inkor qilish pedagogik jihatdan to'g'ri yo'l sanaladi. Aksincha, talabalarda bir ixtisoslik doirasidan chiqqan holda

ahamiyatli kompetensiyalarni rivojlantirish maqsadga muvofiq ekaniga urg'u beradi [13, s. 179].

Diter Mertens (Dieter Mertens) yuqori darajada industrial rivojlanish istiqbolini ko'ra olgan holda tezkor o'zgarishlar jarayonida mutaxassis yoki bo'lajak mutaxassislarning ular tomonidan qisqa muddatlarda yangilanadigan bilimlarni oson, hech bir qiyinchiliksiz o'zlashtirish imkoniyatini ta'minlovchi kompetensiyalarga ega bo'lishi darkorligini anglagan. U bu kompetensiyalarni "tayanch kompetensiyalar" deb atagan va ular nafaqat kasbiy, balki nokasbiy xarakterga ham ega bo'lishi zarurligiga e'tiborni qaratgan. Bir so'z bilan aytganda, tayanch kompetensiyalar jamiyatning yuqori darajada sanoatlashuvi, qolaversa, bozor munosabatlari asosida rivojlanishi sharoitida mutaxassislarning tezkor o'zgarishlarga oson moslashishi uchun poydevor bo'lishi kerak. Shuningdek, garchi shaxs kasbiy faoliyatni to'xtatganida ham uning hayotiy ehtiyojlarini qondirishga yordam berishi darkor [14, pp. 238-254].

I.A.Zimnyayaning yondashuviga ko'ra, tayanch kompetensiyalar – jamiyatning har bir a'zosi muvaffaqiyatli ravishda hayotiy va kasbiy o'sishga erishishi uchun o'zlashtirilishi zarur bo'lib, turli vaziyatlarda ijobiy samarani ta'minlay oladigan universal bilim, ko'nikma, malaka, qobiliyat va xulq-atvor modeli hisoblanadi" [3, s. 36-37].

1992 yilda Yevropa Kengashining "Yevropada o'rta ta'lim" loyihasi [9, s. 7] da "universal kompetensiyalar" tushunchasi qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik ular tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilingan. Muqobil tushunchalar orasida "tayanch malakalar", "asosiy kompetensiyalar", "metapredmet (bir predmet doirasida bo'lmagan) kompetensiyalar", "XXI asr uchun ahamiyatli bo'lgan malakalar", "hayotiy kompetensiyalar" kabi variantlar ommalashgan. Misol uchun, universal kompetensiyalar akademik I.A.Zimnyayaning ishlarida "tayanch kompetensiyalar" (2003-2004 yy.) [4, s. 5], D.A.Maxotin, Yu.V.Frolovning tadqiqotlarida "asosiy kompetensiyalar" (2004 y.) [6, s. 21], "Oliy pedagogik ta'lim (OPT) bo'yicha federal-davlat ta'lim standartlari (FDTS)ni ishlab chiqish bo'yicha metodik tavsiyalar" (Rossiya)da esa "umumiy kompetensiyalar", "Oliy pedagogik ta'lim (OPT) bo'yicha federal-davlat ta'lim standartlari (FDTS)" (Rossiya) [5, s. 19]da esa "universal kompetensiyalar" deya turlicha talqin etilgan.

Bizning fikrimizcha, tegishli kompetensiyalarning "universal" deya talqin qilinishi to'g'ridir. Binobarin, universallik faoliyat turi, yo'nalishi, maqsadi, uni amalga oshiruvchi shaxsning ijtimoiy maqomi, yosh darajasi, kasbiy yoki hayotiy tajribasidan qat'i nazar barcha ijtimoiy sub'ektlar uchun birdek taalluqli ekanini anglatadi.

Xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy bahslar yakunida esa "universal kompetensiyalar" tushunchasini til iste'moli uchun yagona kategoriya sifatida qabul qilish to'g'ridagi xulosaga kelingan. Shu bois manbalarda tayanch, asosiy, umumiy sifatleri bilan tilga olingan kompetensiyalar aynan universal kompetensiyalar ekanini aytib o'tish joiz.

Bo'lajak mutaxassislar, xususan, bo'lajak o'qituvchilarning universal kompetensiyalarga ega bo'lishi ularning mehnat borzorida yuzaga keladigan kuchli raqobatga bardoshli, talabgir mutaxassis bo'lishi, nufuzli ish o'rni bilan ta'minlanishi, vaziyat taqozosiga ko'ra kasbiy faoliyat yo'nalishini tezkor o'zgartirishi, yuqori xizmat lavozimlariga ko'tarilishi uchun zamin hozirlaydi.

Universal kompetensiyalar mohiyatida bo'lajak mutaxassisni tayyorlash jarayoniga nisbatan jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi, shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoji, bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarligi hamda mutaxassis tomonidan tashkil qilingan kasbiy faoliyat darajasini belgilovchi mezonlar, attestatsiya davrida e'tirof qilingan sifat, kasbiy e'tirof namoyon bo'ladi. Bu turdagi kompetensiyalarga egalikning pedagog faoliyat uchun ahamiyati shundaki, o'qituvchi tezkor ijtimoiy o'zgarishlarga oson moslashadi, o'z ustida ishlash, kasbiy mahorat va kompetentligini oshirish yo'lida tinimsiz izlanadi, zarur axborotlarga qiyinchiliksiz ega bo'ladi,

ijtimoiy sub'ektlar bilan to'siqlarsiz muloqot qila oladi, ta'lim oluvchilar faoliyatini muammolarsiz boshqaradi, o'zining kasbiy faoliyati natijalarini to'g'ri baholaydi, istiqbol faoliyati yo'nalishini ijtimoiy talablarga muvofiq samarali belgilaydi.

Elektron manbalardan biri [12]da "universal kompetensiyalar" tushunchasi shunday ta'riflanadi: universal kompetensiyalar – shaxs sifatleri bo'lib, ular kasbiy faoliyatning barcha yo'nalishlarida muvaffaqiyatga erishishni ta'minlaydi. Manbada bildirilgan fikrda bir o'inda xatoga yo'l qo'yilgan. Ya'ni, "kasbiy faoliyatning barcha yo'nalishlarida muvaffaqiyatga erishishning ta'minlanishi"ga universal kompetensiyalar yordamida emas, balki maxsus (kasbiy) kompetensiyalar tufayli erishiladi. Universal kompetensiyalar esa o'z mohiyatiga ko'ra, shaxs hayotining kasbiy va nokasbiy, boshqacha aytganda, shaxsiy jabhalarida ham uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga yordam berishi zarur.

Manbada universal kompetensiyalar sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: maqsadni qo'ya va ularga erishishni rejalashtirish kompetensiyasi; madaniy kompetensiya; kommunikabellik; tahlil qilish qobiliyati; liderlik sifatleri; loyihalar ishlab chiqish hamda amalga oshirish malakalari va boshqalar [12].

V.V.Belkina, T.V.Makeyeva tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotda

OTMda bo'lajak o'qituvchilarda rivojlantirilishi zarur bo'lgan universal kompetensiyalarni quyidagicha turlar [2]ga ajratadi (2-jadval):

2-jadval

Universal kompetensiyalarning turlari (V.V.Belkina, T.V.Makeyevaga ko'ra)

№	Turlari	Tegishli kompetensiyalar
1.	Mehnat bozorida mehnat faoliyati va mobil huloq-atvorni namoyon qilishga oid kompetensiyalar	Tizimli va tanqidiy fikrlash kompetensiyasi; loyihalarni ishlab chiqish va amaliyotga samarali tatbiq qilish kompetensiyasi; jamoada ishlay olish va liderlik kompetensiyasi; kommunikativlik kompetensiyasi; turli milliy madaniyatlar o'rtasidagi hamkorlik
2.	Shaxs hayotini tashkil etishda ahamiyatli bo'lgan kompetensiyalar	O'z-o'zini rivojlantirish; shaxsiy salomatlikni muhofaza qila olish
3.	Yer sharida hayot mavjudligi va davomiyligini saqlashga oid kompetensiya	Hayotiy faoliyat xavfsizligini ta'minlay olish kompetensiyasi

Bildirilgan fikrlarni shu tarzda umumlashtirish mumkin bo'ladi: universal kompetensiyalar shaxs hamda mutaxassisga xos sifatlardir. Ular shaxs (mutaxassis) ga nafaqat kasbiy, balki samarali hayot kechirish yo'lida amalga oshiriladigan kundalik faoliyatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yarata olishi zarur. Universal kompetensiyalar ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy tendensiyalar keskin va tezkor o'zgarayotgan axborot, texnologik muhitda umuminsoniy qadriyatlarni saqlab qolish, ularni yangi g'oyalar bilan boyitishga xizmat qiladi. Shu bilan birga har bir shaxsning individual kamol topishi, samarali hayot kechirishini ta'minlashi zarur.

Shunday qilib, yuqori darajadagi sanoatlashuv, global axborot va texnologik muhitda mutaxassislarning universal kompetensiyalarga ega bo'lishi o'ziga xos dolzarblik kasb etadi. Binobarin, ushbu kompetensiyalar mutaxassislarning tezkor o'zgaruvchan vaziyatlarga moslasha olish hamda samarali faoliyat yuritishlariga yordam beradi. Universal kompetensiyalar har bir ijtimoiy sub'ektga nafaqat kasbiy,

shu bilan birga kundalik faoliyat samaradorligi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyot va elektron manbalar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida kasbiy malakalar, bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish milliy tizimi faoliyatini tashkil etish choralari to‘g‘risida”gi 287-son (2020 yil 15 may) Qarori (2-ilova) // <https://lex.uz/docs/4814154>.

2. Belkina V.V., Makeyeva T.V. *Konsept universalnykh kompetensiy vysshego obrazovaniya* // J. Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. – Yaroslavl: 2018 // <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-universalnyh-kompetensiy-vysshego-obrazovaniya>.

3. Zimnyaya I.A. *Klyuchevye kompetensii – novaya paradigma rezultata obrazovaniya* // J. Vyssheye obrazovaniye segodnya. – M.: 2002. - №5. – S. 36-37.

4. Zimnyaya, I.A. *Klyuchevye kompetensii – novaya paradigma rezultata obrazovaniya*. – M.: Pedagogika, 2009. – S. 5.

5. Isayeva T.Ye. *Klassifikatsiya professionalno-lichnostnykh kompetensiy vuzovskogo prepodavatelya / V sb.: Trudy mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy Internet-konf. “Prepodavatel vysshey shkoly v XXI veke”*. Sb.4. – Rostov na Donu: Rost. gos. un-t putey soobsheniya, 2007. – S. 19.

6. Maxotin, D.A., Pavlova, A.M. *Nazvaniye istochnika: Formirovaniye universalnykh kompetensiy studentov v usloviyax obrazovatelnoy sredy VUZa*. – Yekaterinburg, 2007. – S. 21.

7. *Kompetensiya* // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-k/kompetensiya-uz>.

8. *Kompetensiya* // <https://sberuniversity.ru/edutech-club/glossary/932>.

9. *Obrazovaniye v Sovete Yevropy. Navyki i kvalifikatsii dlya jizni v demokratii*. – Parij: 2015. – C. 7.

10. Pankova T.V. *Sushnost, sodержaniye i struktura informatsionno-kommunikatsionnoy kompetentnosti studenta VUZa* // Nauchno-metod.elek.j. “Konsept”. – M.: 2013. – T. 4. – S. 206.

11. Petrov D. *Kompetensiya – eto oblast vashey otvetstvennosti, v kotoroy vy horosho osvedomleny (professionalnaya, kommunikativnaya i dr.)* // <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/kompetenciya-cto-ehto-takoe.html>.

12. *Universalnye kompetensii* // <https://mggu-sh.ru/universalnye-kompetensii>.

13. Cherkashin S.V. *Formirovaniye klyuchevykh kompetensiy kak odna iz osnovnykh zadach vysshego obrazovaniya Germanii na etape yego korennoy reformirovaniya* // J. Fiziko-matematicheskoye obrazovaniye. – Xarkov: 2017. Vypusk 3(13). – S. 179.

14. Dreyer W., Hößler U. (Hg.): *Perspektiven interkultureller Kompetenz*. Göttingen: Vandenhoeck & Rureit, 2011. – pp. 238-254.

BO'LAJAK ERKIN KURASH SPORT MURABBIYINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

*Yarashev Jamshid Razzoqovich,
Sport nazaryasi va metodikasi kafedrasida*

Annotatsiya. Maqola bo'lajak erkin kurash sport murabbiyining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning samarali yo'llari va imkoniyatlariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: professional va kommunikativ kompetentsiya, Olimpiya va professional sport bo'yicha murabbiylar, tarbiyaviy jarayon.

Kirish. Zamonaviy oliy sport ta'limi malakasi eng yuqori darajada bo'lishi kerak bo'lgan bo'lajak murabbiylarni tayyorlashga qaratilgan.

Bo'lajak sport murabbiyida professional kompetensiyani rivojlantirish unda bilim, qobiliyatlar va amaliy ko'nikmalarning shakllanganligida, shuningdek murabbiyning fikrlash, professional, mafkuraviy va fuqarolik fazilatlarining mujassamligi, odo-axloq normalariga rioya qilishida namoyon buladi.

Murabbiyning kasbiy kompetensiyasining shakllanganligini uning atrofdagilar bilan to'g'ri muloqotga kirishuvda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bo'lajak murabbiy muloqot tajribasini o'zlashtirgan bo'lishi muhim. SHuning uchun ham bo'lajak murabbiyni tayyorlash, uning bilim, ko'nikma va malakasini oshirishga muloqot orqali erishiladi. Shu bilan birga, pedagogik muloqot bir vaqtning o'zida og'zaki, obrazli, ramziy va kinetik vositalarning butun majmuasidan foydalangan holda kommunikativ, pertseptiv va interaktiv funktsiyalarni amalga oshiradi. Funktsional jihatdan, u ta'lim va o'quv jarayonining barcha sub'ektlarining o'zaro hamkorligini tartibga solish bilan birga, aloqa va masofaviy, axborot, rag'batlantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi bo'lishi mumkin. Pedagogik muloqot ikki tomonlama yo'naltirilganlik, ko'p ma'lumotlilik, yuqori darajadagi representativlik bilan tavsiflanadi, barcha asosiy xususiyatlarining o'ziga xos sintezini shakllantiradi, bu yangi sifat mazmunida ifodalanadi va ta'lim jarayoni sub'ektlarining o'zaro ta'siri tabiati bilan belgilanadi.

Kasbiy-pedagogik muloqot aloqa sub'ektlarining turli xil bevosita va bilvosita aloqalari tizimi sifatida amalga oshiriladi. Aloqa sub'ektlarining to'g'ridan-to'g'ri aloqalarining o'ziga xos xususiyati ularning to'g'ridan-to'g'ri aloqalari (umumiy vaqt, fazoviy xususiyatlarga ega): «murabbiy - sportchi», «murabbiy - sport jamoasi yoki jamoasi», «murabbiy - murabbiy», «murabbiy - murabbiylar guruhi» », “murabbiy – ma'muriy xodimlarning vakillari”, “murabbiy – sportchining ota-onalari, jamoatchilik vakillari, jismoniy tarbiya va sport boshqaruvi organlari, tasodifiy sub'ektlar)” va boshqalar.

Shuni ta'kidlash kerakki, Kurash sport turlari bo'yicha bo'lajak murabbiylarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish muayyan ijtimoiy-madaniy makonda amalga oshirilishi kerak va uning mazmuni atrof-muhitning madaniy va axloqiy qadriyatlariga ham bog'liq bo'ladi, xususan:

- ijtimoiy muhitni (milliy an'analar, etnik xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy xususiyatlar va boshqalar) siyosiy-huquqiy, ma'naviy va ijtimoiy-madaniy rivojlantirish va malakasini oshirish (o'qituvchilar va murabbiylar xodimlari, ta'lim va tarbiyaning moddiy-texnik va ilmiy-uslubiy ta'minoti. o'quv rejasining majburiy va tanlov bo'limlari jarayoni, o'ziga xosligi va mazmuni);

- ichki old shartlar, ya'ni. e. Yosh, jins, anatomik va fiziologik qobiliyatlar, individual psixologik va intellektual xususiyatlar, ta'lim darajasi, pedagogik va murabbiylik tajribasi va pedagogik xodimlarning malakasi kabi sub'ektiv omillar (Frunza, 2018; Kucherenko, Mamchur, Mamchur, & Bidyuk, 2020; Nosko. , va boshq., 2020b).

Ya'ni, bo'lajak murabbiyning kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarini

shakllantirish mazmunini o'zaro bog'liq bo'lgan bir nechta tarkibiy qismlardan (muayyan sharoitlarda amalga oshiriladigan va tashqi ko'nikmalarga bog'liq bo'lgan kommunikativ tasdiqlash, bilim, kommunikativ ko'nikmalar) tashkil topgan murakkab ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida ko'rib chiqish mumkin. sharoitlar va ichki omillar). Bo'lajak murabbiyning kasbiy va kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish va takomillashtirish oliy ta'limning o'quv jarayonida shunday sharoitlarni yaratishni talab qiladi: 1) kasbiy va kommunikativ kompetentsiyaning har bir elementini har tomonlama rivojlantirish; 2) tashqi muhit sharoitlari (ijtimoiy makonning ijobiy ta'siri) va ichki omillarni hisobga olish (bo'lajak murabbiyning individual va psixologik xususiyatlari, uning sport tajribasi va boshqalar); 3) madaniyat darajasi (Gurevych, Sira, Kanyuk, Sidun, Syno, & Chernovol, 2022; Singhal, & Nagao, 1993).

Shuni ham ta'kidlash joizki, bo'lajak murabbiyning olimpiya va professional sport turlari bo'yicha professional va kommunikativ kompetensiyasi uning shaxsiy xususiyatlari, maqsadlari, qiziqishlari va imtiyozlari, faoliyati motivlari, shaxsiy ijtimoiy-madaniy va kommunikativ fazilatlar va o'yin-kulgi tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan chuqur manbalarga ega. qiymatlar. Shu sababli, murabbiyning «kompetentligi» atamasi uning kasbiy faoliyatidagi xabardorlik darajasini, uning kasbiy faoliyati haqida chuqur bilim beradigan kasbiy tajriba natijasini, murabbiylikning mohiyati va xususiyatlarini, unga erishish yo'llari va vositalarining mavjudligini belgilaydi. maqsadlar, raqobat faoliyatidagi g'ayrioddiy vaziyatlarni to'g'ri baholash va raqobat yoki sport duelingining ekstremal sharoitida yangi echimlarni topish va bu borada to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyati. Murabbiy kompetentsiyasining tuzilishiga bilim, tajriba, kasbiy madaniyat va shaxsiy fazilatlar kabi komponentlar ham qo'llanilishi mumkin. Olimpiya va professional sport turlari bo'yicha yuqori malakali murabbiyning malakasi uning intuitsiyasining o'ziga xos xususiyatlari, raqobatbardosh duel uchrashuvining borishini bashorat qilishning boyligi, musobaqalar paytida vaziyatni o'zgartirish variantlarining xilma-xilligi, professional tajribani birlashtirish bilan belgilanadi. va sportchining faoliyati va ularning tashkiliy o'zaro ta'siri, munosabatlar madaniyati bilan belgilanadi (Manolachi, & Vizitei, 2018; Griban, va boshqalar, 2020b).

Bo'lajak murabbiylarni kommunikativ tayyorlashning zamonaviy nazariyasini tahlil qilib, bo'lajak murabbiylarda kasbiy va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy asoslari yetarlicha o'rganilmagan va ishlab chiqilmaganligini aytish mumkin.

Bo'lajak murabbiylarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda yosh sportchilarni o'qitish va ularga murabbiylik qilishning faol usullaridan foydalangan holda ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, individual va mustaqil ishlar, ishlab chiqarish amaliyoti kabi mashg'ulotlar shakllaridan foydalandik. Talabalar tomonidan Olimpiya va professional sport turlari bo'yicha murabbiyning kasbiy vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida muammoli ma'ruzalar qo'llanildi. Shunday qilib, yangi material murabbiyning kasbiy faoliyatining o'ziga xos muammolarini ochib beradigan fanlar bo'yicha muammoli ma'ruzalarni o'tkazishda talabalar tomonidan hal qilinishi kerak bo'lgan muammo ko'rinishida noma'lum sifatida kiritildi. Ma'ruza materialini texnik o'quv qo'llanmalari yordamida taqdim etishdan oldin, sport maktabida mashg'ulotning bir qismi ko'rib chiqildi, so'ngra muammo qo'yildi, bu esa talabalarni qarama-qarshiliklar va ularni hal qilish yo'llarini topishga undadi. o'qituvchi. Bu talabalarda kasbiy funktsiyalarni bajarish uchun zarur bo'lgan muloqotga oid bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni shakllantirishga, bo'lajak murabbiylarning motivatsiyasi va faolligini oshirishga yordam berdi. O'quv rejasi bo'yicha amaliy, seminar va mustaqil mashg'ulotlarning qurilishi bo'lajak murabbiylarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Integratsiyalashgan kompetensiyani rivojlantirish kelajakdagi murabbiylarning Olimpiya va professional sport sohasidagi tadqiqot va

innovatsion muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan edi. Shu bilan birga, bo'lajak murabbiyning kommunikativ kompetensiyasi quyidagilarga qaratilgan edi: turli sport vaziyatlarida muloqotni yo'naltirish; o'z-o'zini anglash va ruhiy holatni o'zgartirish, sportchilar, murabbiylar va tashkilotchilar, shuningdek, musobaqalar hakamlari o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar orqali atrof-muhit bilan samarali munosabatda bo'lish uchun bilim va hayotiy tajribadan foydalanish; shaxslararo o'zaro ta'sir holatlarida kommunikativ harakatlarni ichki tartibga solish.

Tadqiqot usullari: tadqiqot mavzusi bo'yicha ilmiy-metodik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va umumlashtirish, pedagogik kuzatish, anketa, pedagogik shakllantiruvchi eksperiment, matematik statistika usullari.

Tadqiqot mavzusi bo'yicha ilmiy-uslubiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va umumlashtirish Olimpiya va professional sport turlari bo'yicha kelajakdagi murabbiylarda kasbiy va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning izchil qonuniyatlarini tasniflash imkonini berdi, xususan:

- birinchi izchil naqsh jahon arenalaridagi deyarli barcha sport tadbirlarini hamda murabbiylar va sportchilarning turmush darajasini qamrab oluvchi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini faollashtirishni hisobga olgan holda murabbiylarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish zarurligini aks ettiradi;

- ikkinchi izchil qonuniyat Olimpiya va professional sport turlari bo'yicha bo'lajak murabbiylardan murabbiy umumiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarni har tomonlama o'zlashtirishni talab qiladi;

- uchinchi izchil naqsh bo'lajak murabbiyning integrativ shaxsiyati sifatida kasbiy va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning mazmuni, shakllari, usullari, vositalari, texnologiyalari, boshqaruv tizimi, nazorati va natijasini baholashning yo'naltiruvchi ta'sirini nazarda tutadi;

- to'rtinchi izchil naqsh milliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va Yevropa va jahon makoniga integratsiyalashuvi bilan bog'liq bo'lib, bu yangi ta'lim standartlarini, dinamika va yirik xalqaro sport tadbirlarini o'tkazishda ro'y berayotgan o'zgarishlarni o'zlashtirishni taqozo etadi;

- beshinchi izchil namuna bo'lajak murabbiylardan xalqaro musobaqalar jarayonida turli mamlakatlar ishtirokchilari (murabbiylar, hakamlar, sportchilar, tashkilotchilar, ko'ngillilar) o'rtasida ma'lumot almashish uchun professional va kommunikativ kompetensiyaga ega bo'lishni talab qiladi;

- oltinchi izchil naqsh murabbiydan olimpiya va professional sport turlarida murakkab ko'p funksiyali hodisa sifatida intellektual, g'oyaviy va hissiy kompetensiyalar bilan professional va kommunikativ kompetensiyaning uyg'un birligiga ega bo'lishini talab qiladi.

Professional kompetensiyalarning eng muhimlari quyidagilar edi:

- Olimpiya va professional sport sohasidagi muammolarni tanqidiy tushunish, o'ziga xos fikrlash va tadqiqot qobiliyati;

- olimpiya va professional sport turlari sohasida innovatsion loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyati;

- murakkab, oldindan aytib bo'lmaydigan va yangi strategik yondashuvlarni talab qiluvchi olimpiya va professional sport turlari bo'yicha ish yoki mashg'ulot jarayonlarini boshqarish qobiliyati;

- ijtimoiy va axloqiy javobgarlik jihatlarni hisobga olgan holda, to'liq bo'lmagan yoki cheklangan ma'lumotlar mavjud bo'lganda, yangi yoki notanish muhitda Olimpiya va professional sportdagi muammolarni hal qilish qobiliyati;

- olimpiya va professional sport turlarida muvaffaqiyatli professionallashtirish uchun o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini takomillashtirish va o'z-o'zini aks ettirish qobiliyati;

- olimpiya va professional sport masalalari bo'yicha mustaqil tadqiqot ishlarini

rejalashtirish, tashkil etish va olib borish qobiliyati;

- olimpiya va professional sport turlari bo'yicha muammolarni hal qilishga qaratilgan ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq eta olish;

- kasbiy va sport etikasi tamoyillarini bilish va ularga rioya qilish zarurati. Kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarni yaxshiroq egallash uchun bo'lajak murabbiylardan quyidagilar talab qilingan:

- zamonaviy olimpiya va professional sport turlarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari, qarama-qarshiliklari va istiqbollari tahlil qilish, bu boradagi muammolarni tanqidiy idrok etish;

- olimpiya va professional sportdagi muammolarni hal qilish uchun samarali qarorlar qabul qilish, muqobil variantlarni ishlab chiqish va solishtirish, xavf va resurslarga bo'lgan ehtiyojni baholash;

- olimpiya va professional sport turlari bo'yicha kasbiy faoliyat natijalari, ilmiy tadqiqot va innovatsion loyihalarni milliy va xorijiy tillarda og'zaki va yozma ravishda erkin muhokama qilish;

- olimpiya va professional sport turlari bo'yicha o'z bilimlari, xulosalari va dalillarini mutaxassislar va nomutaxassislarga, xususan, yosh sportchilarga aniq va aniq yetkazishi;

- ta'lim muassasalarida ixtisoslashtirilgan fanlarni ishlab chiqish va o'qitish;

- ilmiy adabiyotlar, ma'lumotlar bazalari, boshqa manbalardan kerakli ma'lumotlarni izlash, ma'lumotlarni tahlil qilish va baholash;

- Olimpiya va professional sport turlarining murakkab muammolarini hal qilish uchun zamonaviy raqamli texnologiyalar va maxsus dasturiy ta'minotni, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish usullarini qo'llash.

- Murabbiyning kasbiy malakasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- texnik malaka i. e. buyurtmachi tomonidan qo'yilgan maqsadni aniq ta'lim vazifalari tizimiga aylantirish, tegishli mashqlarni tanlash, ularni amaliyotda qo'llash qobiliyati;

- shaxslararo kommunikativ kompetensiya i. e. rivojlangan muloqot qobiliyatlari, guruh jarayonlarini kuzatish va ularni sharhlash qobiliyati, o'zini o'zi anglash va boshqalarni tushunishning yuqori darajasi;

- kontekstli kompetensiya i. e. kasbning o'qitish mavzusidan kam bo'lmagan ijtimoiy kontekstga ega bo'lishi, qacarda va kimga o'rgatishini tushunish;

- moslashuvchan kompetensiya i. e. kasbdagi o'zgarishlarni oldindan bilish va ularga moslashish qobiliyati;

- kontseptual kompetensiya murabbiylik amaliyoti asoslangan umumiy qabul qilingan bilim asoslariga ega bo'lish;

- integrativ kompetensiya i. e. to'g'ri qarorlarni har tomonlama va tez qabul qilish, o'z faoliyatida ijodiy bo'lish qobiliyati.

Professional murabbiyning roli o'z tarkibida juda murakkab, chunki belgilangan rolga rioya qilgan holda muvaffaqiyatli mashg'ulot o'tkazish mumkin emas va iloji bo'lsa, bu istalmagan, chunki ishchi kichik rollarni o'zgartirish muhim usullardan biridir. o'quv jarayoniga ta'sir qiladi. Murabbiy, shuningdek, ekspert, hodisalarni rivojlantirish katalizatori, xatti-harakatlar modeli, tashkilotchi va qutqaruvchi funktsiyalarini bajaradi. U guruhdagi muayyan vaziyatga va o'z e'tiqodiga qarab rol o'ynaydi.

Adabiyotlar

1. Bakhodir Mamurov. Scientific basis of the acmeological approach to the process of training and education. <http://pnap.ap.edu.pl/index.php/pnap/article/view/348>

2. Ma'murov, B., & Xamrayev, I. (2021, March). PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL TRAINING OF UNIVERSITY TEACHERS IN THE CONTEXT OF EDUCATION OF ADULTS. In Конференции. https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0,5&cluster=8267210249750400293

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI PEDAGOGLARINING TEXNOLOGIK TAYYORGARLIGI

Maxmudova Nargiz Djumaniyazovna

*Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari kafedrası
dotsenti., p.f.n. Xorazm viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy
markazi*

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining o'z kasbiy faoliyatini tashkillashtirishda texnologik bilimlarga tayanishlari samarali natija berishi xususidagi bahslar keltirilgan.

Kalit so'zlar: professional pedagog kadrlar; innovatsion ta'lim muhiti; amaliy pedagogik faoliyat, pedagogik ta'lim infratuzilmasi, raqamli texnologiyalar, innovatsion yondashuv, professional tayyorgarlik, malakaviy amaliyot; kreativlik, integrativ yondashuv.

21 asr texnik taraqqiyot asri bo'lganligi sababli barcha sohalar singari ta'lim tizimida ham texnologik bilimga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi. Pedagoglar uchun texnologik tayyorgarlik o'qituvchining texnologik integratsiyadan xabardorligi, bilimi, idrok etishi va unga munosabatini o'z ichiga oladi. Texnik va pedagogik tayyorgarlik o'rgatish va o'qitishda texnologiya integratsiyasi muvaffaqiyatining ikkita muhim tarkibiy qismidir.

Maktabgacha ta'limda texnologiyadan samarali foydalanish bolalarning o'rganish va maktab muhitiga o'tishlariga yordam berish potentsialiga ega. Ayniqsa, sinfdagi texnologiya kognitiv va ijtimoiy rivojlanishni yaxshilaydi.

Ta'limga rakamli texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya va ta'lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta'minlash pirovardida pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun qo'shimcha sharoitlar yaratish;

pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish;

pedagogik ta'lim infratuzilmasini yaxshilash, sohadagi xalqaro hamkorlikni yanada kengaytirish;

yuksak madaniyatli, amaliy kasbiy ko'nikmaga ega, tarbiya, o'qitish metodlari va baholash mezonlarini puxta egallagan zamonaviy pedagog kadrlarni shakllantirish jarayonlari samaradorligini oshirish.

Keng qamrovli islohotlar, ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirishga yunaltilgan davlat dasturlari, hukumat qarorlari, ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilariga qaratilayotgan e'tibor, ular uchun yaratilayotgan qulay shart-sharoitlar, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, balki mazkur tizimdagi boshqaruv muammolarining ijobiy yechimini topish, mazkur soha rahbarlarining boshqaruv faoliyatini takomillashtirishni, ya'ni boshqaruvning ma'muriy buyruqbozlik metodlaridan voz kechib, bugungi kun talablariga mos keladigan, demokratik tamoyillarga va innovatsion yondashuvlarga asoslangan boshqaruv tizimini shakllantirish, xodimlarning professional tayyorgarligini oshirib borishni taqozo etmoqda.

Maktabgacha ta'limni rivojlantirish sohasida davlat siyosatini muvaffaqiyatli yuritishga to'sqinlik qilayotgan bir qator tizimli muammolar va kamchiliklar saqlanib qolmoqda. MTT rahbarlari va ta'limi muassasasi turli bo'g'inlarida faoliyat ko'rsatayotgan tarbiyachi-pedagoglarning aksariyatida boshqaruv yo'nalishlari bo'yicha zaruriy bilim, kasbiy faoliyat tajribalari, tashkilotchilik mahorati, ko'nikma va malakalarning yetarli darajada emasligi, «maktabgacha ta'lim tashkilotlarining malakali pedagog kadrlar bilan jamlanmaganligi» kabi turli muammolar shular jumlasidandir.

O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida «maktabgacha ta’lim tizimiga soha xodimlarini oliy ma’lumotli kadrlar etib tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, tanlab olish va rivojlantirishga mutlaqo yangi yondashuvlarni joriy etish» masalasiga alohida e’tibor qaratildi.

O‘zbekiston Respublikasining «2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da ham maktabgacha ta’lim tizimida ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish maqsadida bog‘cha xodimlarining professional tayyorgarligi va mahoratini oshirib borishning takomillashtirilgan tizimini joriy etish zarurligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari boshqarish tizimini takomillashtirish, jamoat boshqaruvi shakllarini rivojlantirish, bunda MTT rahbarlari va tarbiyachilarining faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish hamda zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini qo‘llash, boshqaruv samaradorligini oshirishda innovatsion metodlar va usullardan foydalanish zaruriyati tug‘ilayotgani va bu o‘z o‘rnida ixtiyoriy rahbar va tarbiyachining bilimi, ko‘nikma va malakasi hamda tajribalariga, ya’ni bir so‘z bilan aytganda kasbiy kompetentligiga bog‘liqligi, ta’lim tashkiloti faoliyatini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish, ta’lim tashkilotida qulay ta’limiy muhitni tashkil etish, ya’ni innovatsion ta’limiy muhitni vujudga keltirish bo‘yicha zaruriy bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lish zaruriyatining belgilayotganligi oliy ta’limda maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabalarini kasbiy faoliyatga amaliy jihatdan tayyorlash masalasi dolzarb muammo ekanligini ko‘rsatadi.

Oliy ta’lim muassasalariga maktabgacha ta’lim bakalavariat yo‘nalishida maktabgacha ta’lim tizimiga malakali kadrlar tayyorlash vazifasi yuklatilgan.

Biroq respublikamizda ta’lim tizimini kompleks o‘rganish bo‘yicha o‘tkazilgan tahlillar natijalari asosida berilgan xulosalarda maktabgacha ta’lim tizimida mutaxassislarni tayyorlash ham ularning malakasini oshirishda nazariya va amaliyot yaxlitligi ta‘minlanmaganligi, bo‘ljak tarbiyachi va pedagoglarning malakaviy amaliyotlarini ishlab chiqarish korxonalarida o‘tkazish samarali tashkil etilmagani oqibatida bitiruvchilarning aksariyat qismi tayyor mutaxassis bo‘lib chiqish o‘rniga, ishga joylashgandan keyin qaytadan o‘z kasbini, mutaxassisligini o‘rganayotganligi aniqlandi.

Mavjud kamchiliklar va muammolarni bartaraf etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning ustuvor yunalishlarini kamrab olgan Uzbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi.

Maktabgacha ta’lim yunalishida malakali kadrlar tayyorlash maqsadida ta’limning yangi pedagogik texnologiyalari va ukitish uslublarini joriy etishning xalqaro amaliyotga muvofiq ta’lim jarayonini tashkil etish, o‘quv rejalari va fan dasturlarini takomillashtirish, o‘qitishning zamonaviy shakllari va axborot-kommunikatsiya texnologiya vositalarini joriy etgan holda o‘quv jarayonini sifat jihatidan yangilashga doir ishlar olib borilmoqda.

Mavjud muammolarning ijobiy yechimini topishda, oliy ta’lim muassasalari maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabalarini amaliy pedagogik va boshqaruv faoliyatiga tayyorlash metodologiyasi hamda ahamiyatini asoslashda quyidagi dolzarb masalalarni hal etilishi zarur deb hisoblaymiz:

- maktabgacha ta’lim tashkilotlari rahbarlari va tarbiyachi-pedagoglarning faoliyatiga quyilayotgan zamonaviy talablar bilan ularning boshqaruv yo‘nalishidagi bilim, ko‘nikma, malaka va kasbiy tayyorgarlik darajasi o‘rtasida uzviylikning

yoʻqligi;

- oliy ta'lim muassasalarining maktabgacha ta'lim yoʻnalishi bitiruvchilarini boshqaruv faoliyatiga kasbiy tayyorgarlik darajasi va maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi amaliy faoliyat oʻrtasidagi bogʻliqlikni ta'minlash;

- maktabgacha ta'lim yunalishi buyicha bakalavrlar tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga kuyilayotgan talablar bilan ularni amaliy faoliyatga tayyorlash jarayonlari mazmuni urtasidagi nomutanosiblik;

- amaliyotda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tashkil etiladigan pedagogik jarayonlarning uziga xos xususiyatlarini MTT rax,barlari, tarbiyachi-pedagoglar tomonidan yetarlicha inobatga olinmayotganligi;

- maktabgacha ta'lim yunalishi talabalarini maktabgacha ta'lim tashkilotlarining integrativ tabiatiga mos ravishda amaliy pedagogik va boshqaruv faoliyatiga tayyorlash dasturlari xmda texnologiyalarini mavjud emasligi.

Kuzatishlar shuni kursatmokdaki, MTT rax,barlarining kuplarida boshqaruv yunalishlari buyicha zaruriy bilim, kasbiy faoliyat tajribalari, pedagogik mahorat, kunikma va malakalarni yetarli darajada emasligi yukori keltirilgan muammolar bilan birga tusiklarni xam vujudga keltirmokda. Xususan, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida uz kasbini fidoiylari bulgan, ilgor pedagogik tajribaga ega, bilimli pedagog va muxandis-pedagoglarning kasbiy faoliyatdan voz kechish; tarbiyachi-murabbiylarning fan-texnika yangiliklari va innovatsiyalarni urganish xamda amaliy faoliyatda qoʻllashga nisbatan motivning yukligi; jamoa aʼzolarida, tarbiyalanuvchilar hamda ota-onalarning uzi tanlagan ta'lim muassasasi faoliyatidan konikish xosil kilmasligi; jamoada turli xil norasmiy guruxlarni shakllanishi kabilar boshqaruv faoliyatidagi asosiy tusiklar sanaladi.

Maktabgacha ta'lim yunalishi talabalarini pedagogik va boshqaruv faoliyatiga tayyorlashda ukitish va tarbiyalash jarayoni ishtirokchilari faoliyatlarini takomillashtirish xamda mazkur jarayonning natijaviyligi ta'minlashda boshqaruv faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish, ta'limning eng sunggi yutuklarini amaliyotga joriy etishga zaruriyat tugilmokda. X,ar kanday mutaxassisda bulgani kabi bulajak pedagoglarning kreativlik kobiliyatiga ega bulishlari uchun ta'limning oliy ta'lim tizimida poydevor kuyiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlantirib boriladi. Bunda pedagogning uzini uzi ijodiy faoliyatga yunaltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muxim axamiyatga ega.

Mutaxassislarni kasbiy faoliyatini takomillashtirish jarayonida pedagogik faoliyatni tashkil etishda muammoli masalalarni yechish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, pedagogik xarakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e'tibor qaratishi zarur.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi «Uzbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiklash tugrisida» P[^]-4312-son. <https://lex.uz/docs/4327235#4328121>

2. Uzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi «Uzbekiston respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiklash tugrisida»gi PF-5847-sonli ^arori

3. Uzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi «Pedagogik ta'lim soxasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari tugrisida»gi P[^]-4623-sonli ^arori

4. Uzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022 — 2026 yillarga muljallangan Yangi Uzbekistonning tarakkiyot strategiyasi tugrisida»gi PF-60-sonli Farmoni

5. Egamberdiyeva N. Madaniy-insonparvarlik yondashuv asosida talabalarni shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish nazariyasi va amaliyoti . Ped. fan. dok. ... diss. - T., 2010.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJTIMOIIY RIVOJLANISH

Jumayeva Malika Aliyevna

Termiz davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim nazariyasi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarini ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda o'z o'rnini topishga bo'lgan dastlabki ko'nikmalarni shakllantirish, ijtimoiylashtirish borasida olib borilayotgan ishlar ko'lami bayon qilingan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkiloti, bolani ijtimoiylashtirish, pedagog-tarbiyachi, metodik ishlar, ijtimoiy =ayot.

Bola maktabgacha yoshda o'zi va atrofidagi odamlar bilan muloqot qilish haqida ko'p narsalarni bilib oladi.

Bolalik - bu kelajakdagi hayotga tayyorgarlik emas, balki haqiqiy, yorqin, o'ziga xos, noyob hayot inson hayotining eng muhim davri! Va bolalik qanday o'tganidan, bolaligida bolani qo'li bilan boshqarganidan, uning ongi va qalbiga atrofidagi dunyodan nima kirganligi, bu bugungi chaqaloq qanday inson bo'lishiga bog'liq. V. A. Suxomlinskiy.

Muammoning dolzarbligi. Zamonaviy dunyoda muammo ijtimoiy rivojlanish yosh avlod eng dolzarb mavzulardan biriga aylanmoqda.

Ota-onalar va o'qituvchilar bu dunyoga kelgan bola o'ziga ishongan, baxtli, aqlli, mehribon va muvaffaqiyatga erishish uchun nima qilish kerakligi haqida har qachongidan ham ko'proq tashvishlanmoqdalar.

Maktabgacha davr bolaning dunyoga kirishi uchun juda muhimdir ijtimoiy munosabatlar, jarayon uchun ijtimoiylashuv, bu L. S. Vygotskiyning fikriga ko'ra «Insoniyat madaniyatiga aylanish».

Uslubiy asos ijtimoiy rivojlanish falsafaning yagona jarayon bilan tavsiflanadigan inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlardagi pozitsiyasidir.

Ijtimoiy taraqqiyot - bu ijtimoiylashuvning yagona jarayoni - individualizatsiya

Bola uch yoshga to'lganda uning atrofidagilarga munosabati hamda qiziquvchanligi kuchayadi. Shuningdek, bolalarning o'rtloqlari bilan birgalikda faoliyatga kirishishga moyilligi oshadi. Bu jarayonda ular hamma ham aynan ular kabi o'ylamasligini va ularning har bir o'yindoshining o'ziga xos fazilatlarini borligini, ba'zilar jozibali, ba'zilar esa yo'qligini tushunishadi. 3 yoshga to'lgan bolalarning ba'zi bolalarga qarab intilganini va ular bilan do'stlik rishtalarini rivojlantira boshlaganini ko'ramiz. Bunday do'stliklarni yaratishda, bolalar o'zlarining har birida o'ziga xos fazilatlarga ega ekanligini bilib olishadi, bu esa ularda yoqimli hislarni his qilishi, ya'ni o'z-o'zini hurmat qilish uchun muhim turtki beradigan holat kuzatiladi.

Maktabgacha bolalik davrida bolaning nutqi va tafakkuri faol rivojlanmoqda. Bolaning shaxsiyatining rivojlanishi turli xil faoliyatlarda tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilishda eng samarali hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning ijtimoiy rivojlanishini umumiy tushunchasiz tasavvur etib bo'lmaydi ijtimoiylashuv. Ijtimoiylashuv - bu o'quvchining jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy-axloqiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish jarayoni. Ijtimoiylashuv - bu butun hayot davomida davom etadigan doimiy jarayon. Maktabgacha yoshdagi bolalikda bu birinchi navbatda ijtimoiy hayot normalarini o'zlashtirishdir.

Bolaning ijtimoiy rivojlanishida etakchi o'rinni o'z xalqining axloqiy qadriyatlarini o'zlashtirish va keyinchalik umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni bilish va egallash egallaydi. Ijtimoiy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy tarbiyasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy

xulq-atvori tajribasi kattalar bilan muloqot jarayonida shakllanadi va tengdoshlari bilan turli xil qo'shma tadbirlar va munosabatlarda mustahkamlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yuqori sezuvchanligi, asab tizimining plastikligi tufayli oson o'rganish muvaffaqiyatli bo'lish imkoniyatlarini yaratadi axloqiy tarbiya va shaxsning ijtimoiy rivojlanishi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashning etakchi vazifasi insonparvarlik munosabatlarini tarbiyalashdir. Ushbu munosabatlar shakllanishi uchun axloqiy tarbiyaning tarkibiy qismlarini bilish zarur. Bu birinchi navbatda axloqiy ongini, axloqiy his-tuyg'ularni, axloqiy xulq-atvorning ko'nikmalarini va odatlarini shakllantirishdir. Axloqiy tarbiya tizimida ushbu tarkibiy qismlar birdamlikda namoyon bo'ladi.

Shaxsiyatning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishi bolalar axloqiy munosabatlarga kirishish jarayonida sodir bo'ladi. Maktabgacha yoshda allaqachon ushbu munosabatlar kattalarning ma'lum qoidalari, ko'rsatmalari va talablari asosida qurilgan.

Axloqiy tarbiya jarayoni, biz allaqachon aytib o'tganimizdek, bola shaxsining ijtimoiy rivojlanishidan tashqarida mumkin emas. Fuqarolik, mehnatsevarlik, muomala va xulq-atvor madaniyati asoslarini tarbiyalash - bularning barchasi maktabgacha yoshda, agar bolalar kattalar va tengdoshlari bilan munosabatlarda faol ishtirok etsa va o'zlarini baholashni va bilishni o'rgansalar, mumkin.

Yoshlik davrida bolalar oilada kattalar bilan, do'stlari va qarindoshlari davrasida, bolalar bog'chasida muloqot qilishlari kerak - bu kognitiv aloqa deb ataladigan asr. O'yin davomida, sayr paytida bolalar ko'p savollar berishadi.

Bolalar uchun kattalar hamma narsani biladigan, barcha savollarga javob beradigan va kerakli ma'lumotlarni beradigan odamdir. Kichikroq maktabgacha yoshdagi bola uchun kattalar shubhasiz hokimiyatdir va bolalar ularga so'zlar va xatti-harakatlar bilan taqlid qilishga harakat qilishadi. Bu yoshda ular nusxa ko'chirishga moyil. O'rta va katta maktabgacha yoshdagi oddiy muloqot va kattalar xatti-harakatlarini nusxalash endi bolani qoniqtirmaydi, u hamkorlik, birgalikdagi faoliyat va ushbu faoliyatda ma'lum natijaga erishishni xohlaydi. 6-7 yoshdan boshlab, bola hisob-kitob qilishni xohlaydi, uning fikrlarini diqqat bilan tinglaydi, uning muvaffaqiyatsizliklariga hamdard bo'lgan kattalarga sezgir.

Kattalar va maktabgacha yoshdagi bolalar o'rtasidagi aloqa oson emas. Bolani haqiqiy dunyo bilan tanishtirish, uning qiziqishlarini qondirish asosan kattalarning xatti-harakatlariga bog'liq.

Boshqacha qilib aytganda, kattalar bolaning ijtimoiy rivojlanishiga yordam berishi kerak. Bolalarning axloqiy tarbiyasida va ularning ijtimoiy rivojlanishida bir xil ahamiyatga ega tengdoshlari bilan muloqot. Bolalik dasturida «Bolalar orasida bola» deb nomlangan maxsus bo'lim mavjud. Bu erda tarbiyachi uchun maktabgacha yoshdagi bolalar o'z tengdoshlarining kayfiyatini tushunishni, zaiflarni qanday himoya qilishni va himoya qilishni bilishni va bolalarga g'amxo'rlik qilishda yordam berishni o'rganishlari muhimdir. Asosiy narsa - bolalarga nima uchun bolalar bog'chasida, keyin esa maktabda ba'zi qoidalarga rioya qilish kerakligini tushunishga o'rgatish. Katta maktabgacha yoshda, tengdoshlari bilan munosabatlarda bolalar xayrixohlik, sezgirlik, g'amxo'rlik va o'zaro yordamga tayyor bo'lishlari kerak. Kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlar jarayonida bolaning ijtimoiy rivojlanishi ham faolroq bo'ladi. U o'zini qadrlashni, o'zini o'zi bilishni o'rganadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalash ko'proq bog'liqdir dan hissiy soha bola, uning tajribalari. Chagrin va quvonch, zavq va xijolat - bularning barchasi maktabgacha yoshdagi bolalarga xosdir. Shu sababli, bolalarning axloqiy tarbiyasi va ijtimoiy rivojlanishi adabiyotlardan, filmlardan yorqin misollarni talab qilishi, bolalarning ertaklarni tayyorlashda, qo'g'irchoq teatrini yaratishda ishtirok etishi va hokazolarni talab qilishi tabiiydir va hokazo. Bunday tadbirlarda bolalarda paydo bo'ladigan axloqiy tuyg'ular qo'shma faoliyat uchun o'ziga xos turtki bo'lib

xizmat qiladi. bolalar va kattalar, ijobiy axloqiy munosabatlarni shakllantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy rivojlanishi va ularni axloqiy tarbiyalash bilan bog'liq o'z vatanining madaniyati, uning o'tmishi va hozirgi kuni. Vatanga, uning madaniy merosiga bo'lgan muhabbatni tarbiyalash, avvalo, ayrim tarixiy voqealarga qiziqishni shakllantirishni, o'z xalqining madaniy merosiga hurmat tuyg'usini tarbiyalashni nazarda tutadi. Ushbu ish bolalarning yoshi va ularning hayotiy tajribalarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Vatan haqidagi she'rlar, qo'shiqlar, tarixiy mavzudagi hikoyalarni o'qish, dostonlar - bularning barchasi fuqarolik tarbiyasiga, o'z xalqining urf-odatlarini tushunishga yordam beradi.

Axloqiy tarbiya eng samarali tarzda amalga oshiriladi turli xil turlari faoliyat, chunki bolaning faoliyatidagi ishtiroki xarakter xususiyatlari va shaxsiyat xususiyatlarini shakllantirishda iz qoldiradi. Tarbiyachining xulq-atvori, uning bolalarga munosabati, unga qo'yiladigan talablar bolaning shaxsiyatini shakllantiradi va bola shaxsiyatining umumiy yo'nalishi nihoyatda muhim - u yaratuvchi, faol faol yoki iste'molchi, o'zi uchun har kimdan iloji boricha ko'proq narsani olishga intiladigan egoist sifatida o'sadi.

Bolalarni axloqiy tarbiyalash mazmunini rejalashtirishda yosh guruhlari, tarbiyachi bolalarda qanday axloqiy fazilatlarni tarbiyalaydi, bir vaqtning o'zida qanday vosita va usullarni qo'llaydi, deb o'ylaydi. Shunday qilib, maqsadga muvofiqlikni oshirishda tarbiyachi bolalarni o'z faoliyati uchun maqsad qo'yishga o'rgatadi, so'ngra bolalarga ushbu maqsadga qanday erishish kerakligini aytadi, vazifani bajarish uchun namuna keltiradi, bolalar bilan birgalikda maqsadga erishish yo'llarini belgilaydi. Astasekin, bolalar mustaqil ravishda o'yin maqsadi, tirik burchakda ishlash maqsadi va boshqalarni belgilashni o'rganadilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga kamtarlik o'rgatiladi, chunki bolalar ko'pincha o'zlari va ota-onalari haqida maqtanish, xayol qilishni yaxshi ko'radilar. O'qituvchi esa bolaga uning imkoniyatlarini, faoliyati natijalarini tanqidiy baholashga yordam beradi, bolalarni kuchli va kuchsiz tomonlarini to'g'ri baholashga o'rgatadi.

Ijobiy axloqiy fazilatlarning shakllanishi tarbiyachilarning maqsadga muvofiq izchil ishlarining natijasidir. O'rnatilgan nomaqbul fazilatlarni engish uchun ishlash uchun katta sabr-toqat talab etiladi.

Bolaning yomon xulq-atvorining sabablari boshqacha: bola oilada buziladi va aksincha, unga etibor berilmaydi; bolaga bo'lgan haddan tashqari muhabbat, uning har bir istagining zudlik bilan bajarilishida va bolani doimiy ravishda jazolashda, oilada bir xil talablarning etishmasligi va ularni taqdim etish tartibida namoyon bo'ldi. O'qituvchi kuzatuvlar, ota-onalar bilan suhbatlar va maxsus diagnostika yordamida bolaning o'zini tutish normasidan chetga chiqish sabablarini aniqlaydi, yo'llarini belgilaydi tarbiyaviy ishlar u bilan bunday bolaning barcha ijobiy ko'rinishlarini diqqat bilan kuzatib boradi va maqtash, rag'batlantirish, ishonch va boshqalar tizimidan foydalanadi.

Shunday qilib, bolalarning axloqiy tarbiyasi va ijtimoiy rivojlanishi maktabgacha yosh ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni amalga oshirishda tarbiyachilar va barcha maktabgacha ta'lim muassasalarining ijodiy yondashuvini talab qiladi.

Barcha ota-onalar o'sib-ulg'aygan farzandining tengdoshlari bilan muloqotda muvaffaqiyatli bo'lishini orzu qiladilar. Zero, aynan muloqot orqali bolalarda jamiyatdagi fe'l-atvor, xulq-atvor turi yotadi va shaxsiyat shakllanadi. Shuning uchun ijtimoiy moslashuv maktabgacha yoshdagi bolalar uchun juda muhimdir. Har qanday jamoaga kelganda, odamlarga odatlanib qolish va o'zlarini «ochib berish» uchun vaqt kerak, bolalar esa ularning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan jamoada yashashni o'rganadilar.

Bolalarning ijtimoiy tajribasini shakllantirish usullari quyida to'xtalamiz.

Bolaning shaxsiyati uyg'un rivojlanishi uchun bolalarning ijtimoiy rivojlanishi ajralmas pedagogik tizimga asoslangan bo'lishi kerak. Bolaning ijtimoiy mavqeini

shakllantirishga ta'sir qiluvchi usullarga quyidagi tadbirlar kiradi:

Shunday qilib, bolalarning ijtimoiy rivojlanishi uchun sharoit yaratishda ularga nafaqat ijtimoiy tajribani bilim va ko'nikma shaklida o'tkazish, balki ichki salohiyatni ochib berishga ko'maklashish zarur.

Jarayonda ijtimoiylashuv bola ikki turni o'rganadi munosabatlar: «Men jamiyatdaman»,

«Men va jamiyat», bu Devid Iosifovich Feldshteynning fikriga ko'ra, ikki darajadagi chegaralarni ifodalaydi bola shaxsining ijtimoiy rivojlanishi

Feldshteyn Devid Iosifovich psixologiya fanlari doktori, professor, Rossiya Ta'lim akademiyasining muxbir-a'zosi, APSNning to'liq a'zosi, psixologiya bo'yicha mutaxassis rivojlanish

Ijtimoiylashuv - individualizatsiya

«Men jamiyatdaman» - ontogenez davrlarining oraliq darajasi (1 yosh, 6 va 15 yosh) ob'ektiv dunyoning rivojlanishi bilan tavsiflanadi, bola inson narsalar dunyosiga kiradi va ular bilan munosabatlar - bu ijtimoiylashuv.

Lavozim o'zlashtirilmoqda «Men boshqalar bilan bir xilman»... Mavzu-amaliy jihatlarining dolzarbligi mavjud tadbirlar:

o'zlashtirish ijtimoiy tajriba;

ob'ektlarga ishlov berish usullarini o'zlashtirish;

ularning harakatlarini baholash;

bayonot ijtimoiy mavqei

«Men boshqalar qatoridaman»

«Men va jamiyat» - pozitsiya ontogenezning tugun bosqichlarida hosil bo'ladi (0, 3, 10, 17 yosh)... Ontogenezning ushbu bosqichlarida bola yoqadi «Alohida» o'zlarini jamiyatdan, o'zlarini sinab ko'rish, odamlar o'rtasidagi munosabatlar tizimidagi o'rnini belgilash. O'zingizni anglashda sifat o'zgarishi mavjud «Men»... Vaziyatda «Men boshqa odamlar bilan munosabatlarda tengman», «Men boshqalarga o'xshamayman» bola uni ochib beradi «O'zlik, avtonomiya, mustaqillik» bu individualizatsiya. Ushbu bosqichlarda insonni assimilyatsiya qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish munosabatlar:

o'zingizni isbotlash istagi;

boshqalar tomonidan tan olinishi;

jamiyatda tegishli pozitsiyani egallashga intilish

Lavozimlar «Men jamiyatdaman», «Men va jamiyat» jarayonida paydo bo'ladi ijtimoiy rivojlanish bir necha bor, muntazam ravishda almashtiriladi, ammo sifat jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Ijtimoiy va shaxsiy rivojlanish

Bu bola o'zi yashaydigan jamiyatning qadriyatlarini, urf-odatlarini, madaniyatini o'rganadi, o'ynaydi, o'qiydi, kattalar va tengdoshlari bilan muloqot qiladi, boshqalarning manfaatlari, jamiyatdagi xatti-harakatlar qoidalari va me'yorlarini hisobga olgan holda yonida yashashni o'rganadi. Qoida sifatida, ijtimoiylashuv avloddan avlodga bilim, qadriyat, munosabat, rol va urf-odatlarining asosiy o'tkazuvchisi bo'lgan oilada amalga oshiriladi.

Babunova T.M.

Ijtimoiy rivojlanish Bu ichki jarayon va natija rivojlanish o'z navbatida tashqi sharoitlar, shu jumladan, ta'sir ko'rsatadigan insonning shaxsiy sohasi ijtimoiy jihatdan tashkil etilgan ta'lim

Ijtimoiy rivojlanish(ijtimoiylashuv) - assimilyatsiya jarayoni va undan keyin ijtimoiy va madaniy tajribaning individual rivojlanishi iiborat bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimiga kiritish uchun zarur ning:

Mehnat qobiliyatlari;

Normalar, qadriyatlar, an'analar, qoidalar;

- ijtimoiy shaxsiyat xususiyatlari insonga boshqa odamlar jamiyatida qulay va

samarali yashashga imkon beradigan, rivojlanish ota-onalar, o'qituvchilar va bolalar ongiga bag'rikenglik (birovning turmush tarzi, fikri, xulq-atvori, qadriyatlariga nisbatan bag'rikenglik, suhbatdoshning o'z nuqtai nazaridan farq qiladigan nuqtai nazarini qabul qilish qobiliyati).

Barcha komponentlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Bittasini o'zgartirish muqarrar ravishda boshqa uchta komponentning o'zgarishiga olib keladi.

Ijtimoiy rivojlanish ikki yo'l bilan amalga oshiriladi

Insonning o'z-o'zidan o'zaro ta'siri paytida ijtimoiy haqiqat va atrofdagi dunyo;

Shaxsni maqsadga muvofiq ravishda tanishtirish jarayonida ijtimoiy madaniyat(mazmuni har xil bo'lgan maqsadli ta'lim orqali ijtimoiy madaniyatning jihatlari).

Zamonaviy ilmiy va gumanistik ta'lim tizimi uchlikni amalga oshirishga imkon beradi maqsadlar:

Madaniyatli insonni tarbiyalash (madaniyat mavzusi);

Bepul fuqaro (tarix, fuqarolik jamiyati mavzusi);

Ijodiy shaxs (faoliyat mavzusi, o'z-o'zini rivojlantirish) .

Ushbu maqsadni amalga oshirish quyidagilarni hal qilishga qaratilgan vazifalar:

Insonda inson faoliyatining asosiy shakllarida o'zini kashf etish va yaratish qobiliyatlari va ehtiyojlarini tarbiyalash;

- rivojlanish o'zini dunyo bilan birlikda, u bilan dialogda bilish qobiliyati;

- rivojlanish ko'paytirish, rivojlantirish, madaniy tajribani o'zlashtirish asosida o'z taqdirini o'zi belgilash, o'zini o'zi anglash qobiliyati insoniyatning o'z-o'zini rivojlantirish;

Gumanistik qadriyatlar va ideallar, erkin inson huquqlari asosida dunyo bilan aloqa qilish zarurati va qobiliyatini shakllantirish.

Vazifalarni amalga oshirish maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy rivojlanishi metodologiyaning umumiy ilmiy darajasining asosiy yondashuvlariga mos ravishda qurilgan yaxlit pedagogik tizim mavjud bo'lganda eng samarali hisoblanadi pedagogika:

Akseologik yondashuv (kommunikativ, psixoseksual, milliy, huquqiy madaniyat qadriyatlari).

Madaniyatshunoslik yondashuvi (inson tug'ilgan va yashagan joyi va vaqtining barcha sharoitlari, uning yaqin atrof-muhitining o'ziga xos xususiyatlari, mamlakatning tarixiy o'tmishi, o'z xalqining qadriyat yo'nalishlari, dostonlar va boshqalar).

Antropologik yondashuv (diagnostika, turli xillarni hisobga olish - yoshi, ta'lim jarayonida aqliy, jinsi, milliy-shaxsiy xususiyatlari).

Sinergetik yondashuv (pedagogik jarayonning har bir sub'ekti - bolalar, ota-onalar, o'qituvchilar) o'z-o'zini rivojlantiradigan quyi tizimlardan o'tish rivojlanish o'zini o'zi rivojlantirishga).

Polisubjektiv yondashuv (barcha omillar ta'sirini hisobga olgan holda) ijtimoiy rivojlanish: oila, tengdoshlar, maktabgacha ta'lim muassasasi, iqlim, jamiyat, davlat va boshqalar).

Tizimli va tizimli yondashuv (tuzilish maqsadlari, vazifalari, mazmuni, vositalari, usullari, tashkil etish shakllari, o'qituvchilarning oila bilan o'zaro ta'siri shartlari va natijalari).

Integratsiyalashgan yondashuv (ta'limning turli bo'limlari aloqalari, vatanparvarlik bilan ijtimoiy, estetik, mehnat, axloqiy, jismoniy, jinsiy, atrof-muhit va boshqalar)

Faoliyat yondashuvi (bolaning tashqi dunyo bilan munosabatlarining dinamikasini aniqlash, faoliyat sub'ekti tomonidan o'z ongidagi ehtiyojlarni amalga oshirishni amalga oshiradi).

Ekologik yondashuv (vosita sifatida ta'lim maydonini tashkil etish muammolarini hal qiladi shaxsning ijtimoiy rivojlanishi).

Fan va amaliyotning hozirgi holati maktabgacha ta'lim dasturlar, texnologiyalar, vositalar, shakllar va usullarni ishlab chiqish va amalga oshirishda ulkan salohiyat mavjudligini ko'rsatadi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmanova Saodat Erkinovna Vozmojnosti Ispolzovaniya Multimediyных Компьютерных Программ V Razvitii Detey Doshkolnogo Vozrasta. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46438589>

2. Jumayeva Malika Aliyevna, & buriyev jamshid jumanazarovich. (2021). The role of activity in the upbringing and development of the child . International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 1(2), 126–129. Retrieved from <https://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/40>

3. Jumayeva Malika Aliyevna. (2021). Independent musical activity in preschool organizations. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 1(1), 9–10. Retrieved from <https://openaccessjournals.eu/index.php/jedic/article/view/16>

4. Aliyevna, J. M. (2021). The Social Activity of the Educator with the Family. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 12, 401-403. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/338>

5. Lola Utasheva Shoturaevna. (2021). Social and pedagogical activities in preschool educational institutions. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(11), 412–415. Retrieved from <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/193>

6. Shoturayevna, U. L. (2021). Development of Creative Competence of Educators in Preschool Educational Institutions. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 12, 395-397. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/336>

7. Radjabova G.M. The educational value of oral folk art for preschoolers // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S.

8. Utasheva L.Sh. Introducing preschoolers to the world of fiction // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S. {sm. sbornik}.

9. Muhammadiyeva F.T. Technology familiarization of preschoolers with various materials through cognitive research activities // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S

MAKTABGACHA TA'LIMDA TEXNOLOGIYA TA'LIMI: BOLALARGA ARTEFAKTLARDAN FOYDALANISH VA YARATISH IMKONIYATLARINI TA'MINLASH

*Muxammadiyeva Feruza Turakulovna,
Termiz davlat pedagogika instituti, maktabgacha ta'lim nazariyasi kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'limda texnologik ta'limni yo'lgan qo'yishning ahamiyati xususida ma'lumotlar keltirilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarga artefaktlardan foydalanish va yaratish imkoniyatlarini ta'minlash borasida amaliy ko'rsatmalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, texnologik ta'lim, artefakt, amaliy ko'rsatma.

Bugungi kunda texnologiya barcha sohalar kabi maktabgacha ta'limda ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Maktabgacha ta'lim uchun yaratilgan multimedia o'quv dasturlari yaratilib, amaliyotga keng tadbiiq etilmoqda. Shu sababli, maktabgacha ta'lim amaliyoti va maktabgacha tarbiya dasturi bo'yicha tavsiyalar berish bilan soha mutaxassislarining maktabgacha yoshdagi bolalarni texnologiyaga o'rgatishda qanday elementlarni o'z ichiga olganligini ko'rib chiqamiz.

Shunday qilib, shaxs texnologiyani turli shakllarda aniqlash va baholash va tabiiy dunyo va sun'iy dunyoni farqlash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak (Xalqaro Texnologiyalar Ta'limi Assotsiatsiyasi 2007). Texnologiyalar haqidagi bilimlardan tashqari, inson texnologiya sohasidagi bilimlarga ham muhtojdir, ya'ni texnologik ishlarni bajarish uchun ko'nikma va bilimlar, ba'zan muhandislik deb ataladi (Van De Poel 2010).

Bugungi kunda rivojlangan Yevropa davlatlari ta'lim tizimi tajribasidan na'muna olish orqali dunyo ta'limi bilan yuzlasha olish, tajriba almashish, raqobatga kirishish, uzluksiz aloqada bo'lish ishlari sezilarli darajada rivojlanmoqda. Jumladan dual ta'lim, enkuliziv ta'lim, eksternat ta'lim, masofaviy ta'lim va STEAM ta'lim shakllari fikrimizga yaqqol misol bo'loladi. Mazkur ta'lim shakllaridan bugungi kunda keng foydalanilib yuqori natejalarga erishilmoqda. Hozir biz fikrimizni STEAM ta'lim texnologiyasi haqida davom etiramiz.

STEAM ta'lim texnologiyasi ilk bor Amerikada ishlab chiqilgan. Ba'zi ta'lim bitiruvchilarning martabalarini e'tiborga olishdi va fan, texnologiya, muhandislik va matematika kabi fanlarni birlashtirishga qaror qilishdi va STEM tizimi shu tarzda shakllandi. (Fan, texnika, muhandislik va matematika). Keyinchalik bu tushunchalarga Art qo'shildi va endi STEAM butunligicha shakllandi. O'qituvchilar ushbu mavzular, aniqrog'i ushbu fanlardan bilimlar kelajakda talabalarning yuqori 85 malakali mutaxassis bo'lib yetishishiga yordam beradi, deb hisoblashdi. STEAM yondashuviga oid darslik va o'quv qo'llanmalari Cambridge University Press shu jumladan Oxford University Press va Collins kabi nufuzli nashriyotlar tomonidan chop etilgan. Cambridge taklif qilayotgan o'quv dasturining asosiy afzalligi jahon mehnat bozoridagi tamoyillardan kelib chiqib, o'quvchilarda tegishli zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga olib keladi, bu esa bu ta'lim texnologiyasining keng yoyilishiga sabab bo'ladi. STEAM yondashuvining eng mashhur namunasi – Massachusetts Texnologiya Instituti (MIT). Ushbu dunyo universitetining shiori "Mens et Manus" (Aql va qo'l). Massachusetts Texnologiya Instituti bolalarga STEAM tushunchasini oldindan o'rganish va tanishish imkoniyatini berish uchun STEAM kurslarini ishlab chiqdi va hattoki ba'zi ta'lim muassasalarida STEAM o'quv markazlarini yaratdi.

Statistikaga ko'ra, 2011-yildan buyon STEAM-kasblarga bo'lgan talab darajasi 17% ga oshdi, oddiy kasblarga bo'lgan talab esa faqat 9,8% ga oshdi, bu esa butun dunyo bo'ylab ushbu ta'lim tizimiga katta talabni ko'rsatadi. Lekin bunday yuqori talab

nima bilan bog'liq? Ko'pgina mamlakatlarda STEAM-ta'lim ba'zi sabablarga ko'ra ustuvor ahamiyatga ega. Yaqin kelajakda dunyoda va shuning uchun O'zbekistonda muhandislar, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish mutaxassislariga talab juda yuqori bo'ladi. Uzoq kelajakda biz tabiiy fanlar bilan birgalikda texnologiya va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan kasblarga ega bo'lamiz, ayniqsa bio va nanotexnologiya mutaxassislariga katta talab bo'ladi. Mutaxassislar texnologiya, tabiiy fanlar va muhandislikning turli sohalaridan keng qamrovli ta'lim va tajribaga muhtoj bo'ladi.

STEAM ta'lim texnologiyasi ta'limni yangicha o'qitish metodikasi bo'lib, an'anaviy o'qitish metodikasidan farqli metodikadan keng foydalanilishida ko'rinadi. Bu ta'lim texnologiyasida bir vaqtning o'zida to'rtta – fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik, (Engineering), tasviriy san'at (Art), matematika (Math) bo'yicha o'qitish amalga oshiriladi. STEAM fan bo'yicha emas, balki mavzular bo'yicha integratsiyalashgan o'qitish tizimidir. STEAM ta'limi amaliy mashg'ulotlar yordamida ilmiy-texnik bilimlarni real hayotda qo'llash 86 ikoniyatini beradi. Mazkur ta'lim texnologiyasidan Kanada va Buyuk Britaniya davlatlari ta'lim tizimida keng foydalanilmoqda. STEAM ta'lim texnologiyasi quydagicha ma'no kasb etadi. S - Science (Fan) T - Technology (Texnologiya) E - Engineering (Muhandislik) A - Art (San'at) M - Mathematics (Matematika) Science (Fan)-bo'lg'usi mutaxassislariga texnologiya, tabiiy fanlar va muhandislikning turli sohalaridan keng qamrovli tayyorgarlik darajasini mujassamlashtiradi. Technology (Texnologiya)-STEAM bizning farzandlarimiz – bo'lajak ixtirochilar, novatorlar va yetakchilarni olimlar kabi tadqiqotlar olib borish, texnologlar kabi modellashtirish, muhandislar kabi loyihalash, rassomlar kabi yaratish, matematiklar kabi tahliliy fikrlash va bolalar kabi o'ylashga yo'naltiradi. Engineering (Muhandislik)-STEAM yondashuvi tufayli bolalar sodir bo'ladigan hodisalarning mantig'ini anglash, ularning o'zaro munosabatlarini tushunish, dunyoni tizimli ravishda o'rganish va shu bilan birga qiziquvchanlikni va tanqidiy vaziyatlardan chiqish qobiliyatini rivojlantiradi. Art (San'at)-STEAM asosini loyihalashtirishning muhandislik yondashuvi tashkil etilib, bunda avvalo mahsulot yoki jarayonning prototipi yaratiladi. Mathematics (Matematika)- Tadqiq etish, prototipni yaratish yoki takomillashtirish jarayonida bola bir nechta fandan bilimlarini qo'llashiga to'g'ri keladi, bu esa unda olamning yaxlit tabiiy-ilmiy suratini shakllantirishga yordam beradi. 87 Dunyo ta'limining so'nggi o'n yilliklardagi o'zgarishlari salmoqli, ammo shu bilan birga bizni havotirlantiradi. Ushbu yangi narsalarning ixtiro qilinishi bilan odamlar ilgari duch kelmagan ko'plab yangi muammolariga duch kelmoqdalar. Har kuni yangi ish turlari va hattoki butun kasbiy sohalar paydo bo'lmoqda, shuning uchun an'anaviy tarzda o'qitadigan bilimlari va mahoratlari vaqt talablariga javob berolmasligidan xavotirga tushmoqdalar. Agar biz an'anaviy ta'limning asosiy maqsadi bilimlarni o'rgatish va bu bilimlardan fikrlash va ijod qilish uchun foydalanish deb aytsak, STEAM yondashuvi bizni olgan bilimlarni haqiqiy ko'nikmalar bilan birlashtirishga o'rgatadi. Bu ta'lim oluvchilarga nafaqat ba'zi bir g'oyalarga ega bo'lish, balki ularni amalda qo'llash va amalga oshirish imkoniyatini beradi. STEAM ta'lim texnologiyasidan maktabgacha ta'lim tarbiya sohasida foydalanilganda bolalar STEAM ta'lim muhitida bilimga ega bo'ladilar va darhol undan foydalanishni o'rganadilar. Shuning uchun, ular o'sib ulg'ayganlarida va hayotiy muammolarga duch kelganda, atrof muhitning ifloslanishi yoki global iqlim o'zgarishi bo'ladimi, bunday murakkab masalalarni faqat turli sohalaridagi bilimlarga tayanib va birgalikda ishlash orqali hal qilish mumkinligini tushunadilar. Bu erda faqat bitta mavzu bo'yicha bilimga tayanish yetarli emasligini tushinadilar. Bolalarni STEAMga jalb qilish. Ushbu ta'lim maktabgacha yoshdan boshlab boshlanishi kerak, shuning uchun dasturlarni bolalar bog'chalariga kiritish zarur. STEM(STEAM) ta'lim tizimi orqali bolada kreativlik, qunt, qiziquvchalik va hozirgi kunda eng muhim bo'lgan xususiyat – muammoni hal qilish (problemsolving

skills) qobiliyati shakllanadi.«STEM fikrlash» bolalikdan boshlanadi. Bola yurishni bilmagan paytida ham jarayonlarning bog'liqligi, ketma-ketligi va ehtimollikni tushuna oladi. Ushbu xususiyatlar har tomonlama rag'batlantirilishi lozim. Sifatli kitob bolani STEM tizimiga olib kirishda kuchli vosita bo'la oladi. STEAM ta'lim texnologiyasi maktabgacha ta'limning asosiy ta'lim shaklli mashg'ulotlar jarayonidagi integratsiyalashuvni yuzaga olib chiqadi. STEAM ta'lim texnologiyasini maktabgacha ta'lim-tarbiya sohasiga olib kirish nafaqat 88 maktabgacha ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan mutaxxasislar va shu sohada tehsil olayotgan oliy o'quv yurti talabalariga tanlov fan sifatida o'qitish ishlari yo'lga qo'yilgan. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalarning STEAM ta'lim texnologiyasidan foydalanishlari ta'limga bo'lgan qarashlarini o'zgartirmoqda. Amaliy qobiliyatga e'tibor berib, talabalar o'zlarining irodasini, ijodkorligini, moslashuvchanligini rivojlantiradi va atrofdagilar bilan hamkorlik qilishni o'rganadi. Xulosa qilib aytganda, shuni ta'kidlashni istardikki, an'anaviy o'qitish uslublari bilan taqqoslaganda, o'rta maktabdagi STEAM yondashuvi bolalarni tajribalar o'tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil ravishda musiqa va filmlar yaratishga, o'z g'oyalarini haqiqatga aylantirishga va yakuniy mahsulotni yaratishga undaydi. Ushbu ta'lim yondashuvi bolalarga nazariya va amaliy ko'nikmalarni samarali tarzda birlashtirishga va uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarini oson zabt etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Jumayeva Malika Aliyevna, & buriyev jamshid jumanazarovich. (2021). The role of activity in the upbringing and development of the child . *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 1(2), 126–129. Retrieved from <https://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/40>

2. Jumayeva Malika Aliyevna. (2021). Independent musical activity in preschool organizations. *Journal of Ethics and Diversity in International Communication*, 1(1), 9–10. Retrieved from <https://openaccessjournals.eu/index.php/jedic/article/view/16>

3. Aliyevna, J. M. (2021). The Social Activity of the Educator with the Family. *European Journal of Life Safety and Stability* (2660-9630), 12, 401-403. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/338>

4. Lola Utasheva Shoturaevna. (2021). Social and pedagogical activities in preschool educational institutions. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(11), 412–415. Retrieved from <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/193>

5. Shoturayevna, U. L. (2021). Development of Creative Competence of Educators in Preschool Educational Institutions. *European Journal of Life Safety and Stability* (2660-9630), 12, 395-397. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/336>

6. Radjabova G.M. The educational value of oral folk art for preschoolers // *European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/ Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovani i texnologiyax»*: LXXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S.

7. Utasheva L.Sh. Introducing preschoolers to the world of fiction // *European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/ Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovani i texnologiyax»*: LXXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S. {sm. sbornik}.

8. Usmonova S.E. Plot construction as a means of developing the creative abilities of children // *European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/ Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovani i texnologiyax»*: LXXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S.

9. Muhammadiyeva F.T. Technology familiarization of preschoolers with various materials through cognitive research activities // *European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/ Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovani i texnologiyax»*: LXXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S

10. Mamatmuminova M.G. Features of the use of animation in the development of creative abilities of preschoolers // *European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/ Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovani i texnologiyax»*: LXXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S. {sm. sbornik}.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARINING OTA-ONALARIGA: FARZANDLARIGA O'RGATISH KERAK BO'LGAN 11 TA HAYOTIY KO'NIKMA

*O'tasheva Lola Shoto'rayevna,
Termiz davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim nazariyasi kafedrası
o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada ota-onalar uchun farzand tarbiyasida samarali natijalarga erishishida muhim bo'lgan 11 ta hayotiy ko'nikma keltirilgan va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: hayotiy ko'nikma, ota-ona, oila, bola tarbiyasi.

Hayotiy ko'nikmalar - bu bolalar hayoti davomida foydalanadigan qimmatli saboqdir. Bolalar bilishi kerak bo'lgan muhim hayotiy ko'nikmalar qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish qobiliyatlari, shaxsiy gigiena, ovqat tayyorlash va muloqot qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Biroq, ko'plab bolalar o'rta maktabgacha bu saboqlarni va haqiqiy vaziyatlarni qanday hal qilishni o'rganmaydilar. Farzandlaringiz o'smir bo'lguncha ularga hayotiy ko'nikmalarni o'rgatishlarini kutmang.

Farzandingizga amaliy mashg'ulotlarni o'rgatishni boshlang. Qaror qabul qilishdan boshlang, so'ngra farzandlaringiz o'sib ulg'aygan sari har bir hayotiy ko'nikma darsiga asoslang. Farzandlaringizga hayotiy ko'nikmalarni o'rgatish haqida ko'proq bilib oling.

Qaror qabul qilish qobiliyatlari. To'g'ri qaror qabul qilish har bir bola yoshligidanoq o'rganishni boshlashi kerak bo'lgan hayotiy ko'nikma hisoblanadi. Shokolad va vanil muzqaymoq, ko'k paypoq yoki oq paypoq, poezd o'ynash yoki mashina o'ynash kabi asosiy tanlovlardan boshlang. Bolalar boshlang'ich maktab yoshiga etganlarida, ular yaxshi qarorlarning mukofotlari va yomon qarorlarning oqibatlarini haqida bilishni boshlashlari mumkin.

Farzandingizga qaror qabul qilishning ko'p bosqichlaridan o'ting. Ularga o'z variantlarini ko'rib chiqishga, ijobiy va salbiy tomonlarini baholashga yordam bering, yakuniy qaror qabul qiling va keyin voqealar qanday kechishini ko'ring.

Salomatlik va gigiena. Farzandingiz hech qachon salomatlik va gigiena haqida o'rganishni boshlash uchun juda yosh emas. Kundalik shov-shuvli mashg'ulotlarimizda biz har doim farzandlarimizga cho'milish, tishlarini yuvish, qo'llarini yuvish va ichki kiyimlarini almashtirishni aytamiz. Biz ularga hech qachon nima sababdan aytmaymiz.

Nima uchun salomatlik va gigiena har doim ularning kundalik hayotining muhim qismi bo'lishini tushuntiring. Farzandlaringiz ushbu hayotiy ko'nikma haqida o'rganishni boshlaganlarida, ularga har bir topshiriqni bajarayotganda tekshirish imkonini beradigan jadval tuzing. Ushbu sog'lom odatlar o'rnatilgach, siz jadvalni olib tashlashingiz mumkin va bolalaringiz bu vazifalarni siz ularga doimiy ravishda eslatib turmasdan bajarishadi.

Vaqt boshqarish. Har bir ota-ona oilangizni to'g'ri yo'lda tutish uchun vaqtni boshqarish qanchalik muhimligini biladi. Biroq, bolalar yoshligida vaqtni boshqarish saboqlarini o'rganishlari ham muhimdir.

Yosh bolalarga vaqtni o'lchash, vazifani bajarish va jadvalga rioya qilishni o'rgatish kunlaringizni osonlashtiradi. Ushbu hayotiy ko'nikmani o'rganish ularga vaqt ustasi bo'lishga yordam beradi, shunda ular jadval bo'yicha turishdan tortib, bir kun o'z vaqtida ishga borishgacha hamma narsani qilishlari mumkin.

Ovqat tayyorlash. Hatto eng kichik bolalar ham ovqat tayyorlashni o'rganishlari mumkin. Albatta, biz besh xil kechki ovqat haqida gapirmayapmiz, lekin siz maktabgacha yoshdagi bolalarga sendvichni qanday tuzatishni va boshlang'ich maktab o'quvchilariga mikroto'lqinli pechdan foydalanishni o'rgatishingiz mumkin.

Ovqat pishirish vaqti kelganda, bolalaringizdan tortib to o'smirlargacha sizning oshpazlaringiz bo'lishi mumkin.

Farzandlaringiz oshxonada ishonchi kuchayib borgan sari, ular o'z tushliklarini qadoqlash, sog'lom taom tanlash, kattalar nazorati ostida pechkada oddiy taom tayyorlash va o'z taomlarini rejalashtirishni o'rganish kabi boshqa taom tayyorlash ko'nikmalarini ham qo'shishi mumkin.

Pulni boshqarish. Biz bolalarimizga hisoblashni o'rgatamiz. Biz bolalarimizga asosiy matematikani o'rgatamiz. Biz bu saboqlarni davom ettirishimiz va ularni hozirdan foydalanishni boshlashlari mumkin bo'lgan hayotiy ko'nikmalarga aylantirishimiz mumkin.

Pulni boshqarish ko'plab kattalar muammosiga duch keladigan narsadir. Farzandlaringizga pul, uning ahamiyati va uni qanday boshqarishni o'rgatish, ularni o'zlari ish haqi olishni boshlagan kunga tayyorlashga yordam beradi.

Farzandlaringizga pulni samarali boshqarishni o'rgatish, shunda ular qanday qilib tejash, oqilona sarflash va o'zgarishlarni amalga oshirishni o'rganishlari mumkin. Shuningdek, ular cheklar, kredit kartalari va naqd pul ilovalaridan foydalanish bepul pul emasligini tushunishlari muhimdir.

Tozalik va saranjom-sarishtalikka o'rgatish. Ba'zida ota-onalar uy ishlarini o'zlari qilishlari osonroq bo'ladi. Lekin bu farzandlarimizga uyni qanday qilib toza saqlashni o'rgatishimiz uchun qo'ldan boy berilgan imkoniyatdir, ular oxir-oqibat ular sizning uyingizdan chiqib ketganlarida va g'amxo'rlik qilish uchun o'z joylariga ega bo'lishlarini bilishlari kerak bo'ladi.

Yoshga mos yumushlardan boshlang, jumladan, to'shak yasashni, idish-tovoq mashinasini bo'shatishni va mebellarni changdan tozalashni o'rganish. Bundan tashqari, bolalaringiz kundalik tartibsizliklari va ular o'zlarini qanday tozalashlari haqida o'ylab ko'ring.

Masalan, hammomda sochiq yoki shimgichni saqlang, bu bolalar peshtaxtada qoldirgan tish pastasini artib tashlashga imkon beradi. O'yinchoqlar sehrli tarzda xonadan xonaga ko'chib o'tganda, bolalar ularni kun oxirida qo'yishlari uchun ularni savatga tashlashlarini so'rang.

Farzandingizning kundalik ishlarining bir qismiga tozalash uchun har kuni oilaviy uyni saqlash jadvalini belgilang va unga rioya qiling.

Kir yuvish. Farzandlaringiz bo'lsa, sizda juda ko'p kir bor. Farzandlaringizga kirlarini yuvish, yig'ish va qo'yishni o'rgatish ularga yordam beradigan hayotiy mahoratdir; u ham sizga yordam beradi.

Kichkintoylar sizga kir yuvishda yordam berish orqali ko'p narsalarni o'rganishlari mumkin, masalan, kiyimlarni rangi bo'yicha saralash va to'qimalarni tushunish. Ular o'sib ulg'ayganlarida, bolalar kiyimlarni kir yuvish mashinasiga solib, quritgichga o'tkazishlari mumkin. Keyin boshlang'ich maktab o'quvchilari kir yuvish mashinasi va quritgichni qanday ishlatishni va qancha kir yuvish vositasi kerakligini bilib olishlari mumkin.

Kir quritgichdan chiqqach, siz ularga kiyimlarini qanday yig'ish va qo'yish kerakligini ko'rsatishingiz mumkin. Tez orada ular barcha kirlarini o'zlari hal qiladilar.

Taqqoslash xarid qilish. «Men buni xohlayman! Men buni xohlayman! Men buni xohlayman!» Farzandlaringiz konfet, o'yinchoq, futbolka, baliq yoki ular hozir bo'lishi kerak deb o'ylaydigan boshqa narsalarni ko'rganlarida buni necha marta eshitgansiz? Kattalar sifatida biz dollarning qiymatini va taqqoslash xarid qilish muhimligini tushunamiz. Biroq, biz ko'pincha farzandlarimizga o'rgatishimiz kerak bo'lgan bu qimmatli hayotiy ko'nikmaga e'tibor bermaymiz.

Keyingi safar siz do'konda katta narx yorlig'i va sizdan naqd pul berishingizni talab qilayotgan bola o'rtasida qolganingizda, telefoningizni olib, turli xil xarid qilish saytlarida mahsulotni qidirib toping. Farzandlaringizga bu mahsulot boshqa do'konlarda qancha turadi va ularda qanday sifatli mahsulotlar borligini ko'rsating.

Ehtimol, siz bo'lgan do'kon eng yaxshi shartnoma va eng yaxshi mahsulotdir. Ammo bolalarni dono xaridor bo'lishga o'rgatish va taqqoslash do'koniga vaqt ajratish ularga qayerda bo'lmasin, pulni tejashga yordam beradi, shu bilan birga tanlagan mahsulotlar haqida oqilona qaror qabul qiladi.

Restoranlarda buyurtma berish. Ota-onalar sifatida biz serverdagi ishlarni osonlashtirish uchun bolalarimizga restoranlarga buyurtma berishga moyilmiz. Biroq, bolalarimizga o'zlari uchun buyurtma berishga ruxsat berish ular uchun qiziqarli va o'z-o'zini hurmat qilish va ishonchni oshiradi.

Ko'pgina restoranlarda bolalar menyusida rasmi menyular mavjud, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalar ovqatlanishni xohlagan narsani aylana yoki rang berishdan boshlashlari mumkin. Bu ishonch oshgani sayin, bolalar serverga kirish qismidan tortib to yon tomonlarigacha nimani xohlashlarini og'zaki aytib berishlari mumkin. Buyurtma qilgandan so'ng, iltimos va rahmat aytish orqali bolalarga yaxshi xulq-atvorni amalda qo'llashni eslatib turing.

Kiyinish va tayyorlanish. Bolalar erta yoshda mustaqil ravishda qanday tayyorlanishni o'rganishlari mumkin. Ertasi kuni kiyadigan kiyimlarini yotishdan oldin tanlashlariga ruxsat bering. Ular uchun o'rnatish oson bo'lgan uyg'otuvchi soatni tanlang. Ularning soch cho'tkasi va tish cho'tkasini joylashtiring. Butun jarayonni tasvirlash uchun ingl.

Misol uchun, eshikdan chiqishdan oldin ularga borishni eslatish uchun budilnikni, kiyimlarini, boshqa tish cho'tkasini, keyin soch cho'tkasini va hatto hojatxonani suratga oling. Rasmlar har kuni o'z-o'zidan tayyorlanish odatiga aylanmaguncha kartalardir

Muvaffaqiyatli ertalabki tartibni yarating. Bolalar sizning katta yordamchingiz bo'lishni yaxshi ko'radilar va uy atrofida har doim engil parvarish bo'ladi, ular buni qilishlari mumkin. Oddiy vazifalar qatoriga hojatxona qog'ozi rulosini qanday o'zgartirish yoki axlatni qopga qo'yishni ko'rsatish kiradi. Kattaroq bolalar lampochkani qanday almashtirishni, drenajni ochishni va changyutgich sumkasini almashtirishni o'rganishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilgan maslahatlarga o'z vaqtida amal qilish, bolalarning kelajakda hayotga tayyorligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Jumayeva Malika Aliyevna, & buriyev jamshid jumanazarovich. (2021). The role of activity in the upbringing and development of the child . International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 1(2), 126–129. Retrieved from <https://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss/article/view/40>

2. Jumayeva Malika Aliyevna. (2021). Independent musical activity in preschool organizations. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 1(1), 9–10. Retrieved from <https://openaccessjournals.eu/index.php/jedic/article/view/16>

3. Aliyevna, J. M. (2021). The Social Activity of the Educator with the Family. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 12, 401-403. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/338>

4. Lola Utasheva Shoturaevna. (2021). Social and pedagogical activities in preschool educational institutions. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(11), 412–415. Retrieved from <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/193>

5. Shoturayevna, U. L. (2021). Development of Creative Competence of Educators in Preschool Educational Institutions. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 12, 395-397. Retrieved from <http://ejlss.indexedresearch.org/index.php/ejlss/article/view/336>

6. Radjabova G.M. The educational value of oral folk art for preschoolers // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya:

innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S.

7. Utasheva L.Sh. Introducing preschoolers to the world of fiction // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S. {sm. sbornik}.

8. Usmonova S.E. Plot construction as a means of developing the creative abilities of children // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S.

9. Muhammadiyeva F.T. Technology familiarization of preschoolers with various materials through cognitive research activities // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S.

10. Mamatmuminova M.G. Features of the use of animation in the development of creative abilities of preschoolers // European research № 1(75) / Sb. st. po mat. «European Research: Innovation in Science, Education and Technology/Yevropeyskiye nauchnye issledovaniya: innovatsii v nauke, obrazovanii i texnologiyax»: LXXV mejd. nauch.-prakt. konf. (London. 16 marta, 2022). S. {sm. sbornik}.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA SHAXSLARARO MUNOSABATGA KIRISHISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

*Ergasheva Tuyg'unoy Shavkatjon qizi,
Turon Zarmed universiteti Maktabgacha ta'lim va sport kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining odob-axloq qoidalarining shaxslararo munosabatlarini rivojlantirish vazifalari yechimi taklif etiladi. Bu - turlar, navlar, shakllar, formulalar, o'yinlar, situatsion mashqlar va boshqalar - 4-sinf o'quvchilari bilan muloqot qilish istagini, tengdoshlariga ijobiy munosabatni rivojlantirish bo'yicha mualliflik huquqi tizimi tanlov darslari shaklida taqdim etiladi. , shaxslararo muloqotda o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyati; boshlang'ich sinf o'quvchilarini tinglash; guruhda ishlash.

Tayanch so'zlar: shaxslararo munosabatlar, ta'lim jarayoni, boshlang'ich sinf o'quvchilari, tuzilma odoblari, odob-axloq qoidalari, tanlov darslari.

Zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun har qanday inson umumiy qabul qilingan xulq-atvor qoidalariga rioya qilishi kerak. Shu bilan birga, hozirgi vaqtda, jumladan, yosh avlod o'rtasida axloqning umumiy tanazzulga uchrashi kuzatilmoqda. Madaniy va axloqiy tarbiya - bu bolalikdan boshlab rivojlanishi kerak bo'lgan shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish jarayoni. Shuning uchun boshlang'ich maktabda bolalarning shaxslararo munosabatlarini rivojlantirish muammosini shakllantirish va hal qilish hali ham muhimdir. Boshlang'ich maktab yoshida o'quvchilarda atrofda odamlar bilan yangi turdagi munosabatlar shakllana boshlaydi. Aynan shu davrda ijtimoiy tuyg'ular deb ataladigan elementlar rivojlanadi, ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari shakllanadi (harakat uchun javobgarlik, o'zaro yordam, kollektivizm, do'stlik va boshqalar), jamoaviy fikrning o'z dunyoqarashining shakllanishiga ta'siri. Bu yoshda bolalar o'zlarining xatti-harakatlarining axloqiy tomoniga alohida e'tibor berishadi, chunki ular boshqalarning ijobiy bahosini olishni xohlashadi, shuning uchun bu davr madaniy muloqot qoidalarini o'rganish uchun sezgir.

Kichik maktab o'quvchilarining shaxslararo munosabatlarini rivojlantirish muammosi bilan shug'ullangan olimlar: V.N. Drujinin, E.P. Ilyin, O.N. Istratov, Ya.L. Kolomenskiy, V.G. Krisko, A.A. Rean va boshqa tadqiqotchilar. Odobning mohiyati va vositalari A.B. Venetskaya, E.A. Zamedlina, V.V. Kobzeva, I.N. Kurochkina, V.I. Petrova, E.L. Starunkina, V.I. Yujin va boshqa ba'zi olimlar va amaliyotchilar. Ushbu muammoning qarama-qarshiligi shundaki, bugungi kunda odob-axloq qoidalarining kichik yoshdagi o'quvchilarning shaxslararo munosabatlarini rivojlantirishga ta'siri etarlicha o'rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi - 4-sinf o'quvchilari o'rtasida shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish vositasi sifatida odob-axloq qoidalaridan foydalanish imkoniyatlarini nazariy asoslash va sinab ko'rish.

Shunday qilib, munosabatlar «individual, tanlangan, ob'ektiv voqelikning turli tomonlariga ega bo'lgan shaxsning ongli aloqalarining yaxlit tizimi, shu jumladan uchta bog'liq komponent:

insonning odamlar bilan aloqasi; o'zingizga; tashqi dunyo predmetlariga munosabat. Shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari haqida gapirganda, ularning haqiqiy o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan sub'ektiv aloqalar va ularda ishtirok etuvchi shaxslarning turli xil hissiy va boshqa tajribalari (yoqtirish va yoqtirmaslik) bilan birga keladi. Ular odamlarning to'g'ridan-to'g'ri o'zaro ta'siri va birgalikdagi faoliyati natijasida rivojlanadi, boshqalarga, o'ziga nisbatan shaxsiy munosabati orqali ularning yo'nalishi va natijalariga ta'sir qiladi. Ularni amalga oshirish qiymat mulohazalari, hissiy tajribalar va o'ziga xos xatti-harakatlarni ifodalash orqali amalga oshiriladi.

Boshlang'ich maktab yoshida bolalar boshqa odamlar, ham kattalar, ham tengdoshlar bilan yangi turdagi munosabatlarni shakllantiradilar. Kichik yoshdagi o'quvchilarning shaxslararo munosabatlari turli omillarga bog'liq, masalan, o'quv muvaffaqiyati, o'zaro hamdardlik, umumiy manfaatlar, tashqi hayot sharoitlari, gender xususiyatlari. Bularning barchasi bolaning sinfdoshlari bilan munosabatlarini tanlashiga ta'sir qiladi va pirovardida ularning kelajakdagi mustaqil hayotidagi ijtimoiy ahamiyatini belgilaydi.

Buxoro shahridagi 11-sonli umumta'lim maktabida dastlabki aniqlovchi tajribasini olib borish jarayonida shaxslararo munosabatlarning rivojlanish darajasini diagnostika qilish uchun 4 «A» sinf o'quvchilari - nazorat guruhi va 4 «B» sinf o'quvchilari - eksperimental guruhlarini belgilab olindi (har bir guruhda 25 ta bola). Bunda to'rtinchi sinf o'quvchilarining quyidagi psixologik va yosh xususiyatlari hisobga olindi. To'rtinchi sinfga kelib, sinfdoshlarning bolaga bo'lgan munosabati, bir tomondan, uning boshqa bolalar orasidagi mavqeini belgilaydi, boshqa tomondan, uning hissiy holatiga ta'sir qiladi. Bu yosh davrida ular rivojlanadi: bir-biriga nisbatan talabchanlik, o'zaro baholash, jamoa fikrining ahamiyati va boshqalar. Bu ehtiyojlar bolaning tengdoshlari bilan muloqot qilish istagida, hamma narsani birgalikda qilish istagida ifodalanadi.

Shu sababli, ushbu sohadagi og'ishlarni o'z vaqtida tashxislash zarur, chunki salbiy shaxslararo munosabatlar bolaning shaxsiyatini shakllantirishga, kelajakda uning aqliy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kichik maktab o'quvchilari o'rtasida odob-axloq qoidalari yordamida shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish bo'yicha eksperimental tadqiqot uch bosqichda o'tkazildi: aniqlash, shakllantirish, nazorat qilish.

Dars mavzulari Dars mazmuni Shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan vazifalar Odob elementlari (vositalari)

1. Kirish suhbat. «Tanish» o'yini. Sinf burchagida plakat yasash (tanishning nutq formulalarini tuzish). Shaxslararo muloqot jarayonida o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyatini rivojlantirish. Shakl: nutq odobi. tanishlik formulasi.

2. «Nima uchun siz xushmuomala bo'lishingiz kerak?». «Odobli so'z» o'yini. «Xushmuomalalik darsi». O'yin muloyim so'rov, muloyim rad etish. «Xushmuomalalik daraxti» ni yaratish (odobli xatti-harakatlar qoidalari). Muloqot uchun ijobiy istakni, guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirish. Turi: kundalik odob-axloq qoidalari. Shakl: nutq odobi.

3. «Menga bir narsa ayting, men sizga kimligingizni aytaman». Suhbat. «Oltin so'zlar» hikoyasidan parcha tahlili. Mavzu bo'yicha munozara: «Suhbat davomida xatti-harakatlar normalari»; sahnalashtirilgan vaziyatlar («Kutubxonada», «Sinfdoshlar suhbatini», «Telefonda suhbat», «O'qituvchi va o'quvchi suhbatini»). Shaxslararo muloqot jarayonida o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyatini rivojlantirish. Turi: kundalik odob-axloq qoidalari. Turli xil: telefon odobi. Shakl: nutq odobi.

4. «Kechirasiz». N.Yusupovning «Kechir meni» she'ri muhokamalari. Vaziyatni tahlil qilish «do'stlar o'rtasidagi janjal». O'yin Kechirasiz. Eshitish qobiliyatini rivojlantirish. Turi: kundalik odob-axloq qoidalari. Shakl: nutq odobi. Formula «kechirim».

5. «Biz teatrdamiz». Mavzu bo'yicha axloqiy suhbat: «Teatrdamiz o'zini qanday tutish kerak». Viktorina. «Biz teatrdamiz» o'yini. Muloqot uchun ijobiy istakni rivojlantirish. Jamoat joylarida o'zini tutish qoidalari (teatrdamiz). Shakl: nutq odobi.

6. «Yuz ifodalarimiz va imo-ishoralarimiz». Suhbat. Mashq qilish - «Pantomima» (odob-axloq qoidalari muvofiq tengdoshlar bilan muloqot qilish istagini rivojlantirishga qaratilgan). O'yinlar: «Meni tushuning», «Biz aytmaymiz, lekin kecha nima qilganimizni ko'rsatamiz». Tengdoshlar bilan muloqot qilish istagini rivojlantirish. Shakl: nutqdan tashqari odob. «Salomlashish», «uzr so'rash», «xayrlashish».

7. “Maktab, biz yashaydigan uy...”. Suhbat. «Maktabda xulq-atvor qoidalari» eslatmalarining qo'shma to'plami. O'yin vaziyati «O'qituvchiga, sinfdoshga, kutubxonachiga qanday qilib to'g'ri murojaat qilish kerak». Guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirish. Shakl: nutq odobi. Turli xil: maktab odobi.

8. “Mening sinfim mening oilam”. Suhbat. Viktorina. “Yaxshi munosabatlar qoidalari” mavzusidagi salqin burchak dizayni. Suhbatdoshni tinglash, guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirish. Shakl: nutq odobi. Maktab odobi turi.

9. “Tashqi ko'rinish madaniyati”. Suhbat. Mavzuga oid she'rning muhokamasi. Viktorina (vaziyatli muammolarni hal qilish). Muloqot qilish, guruhda ishlash istagini rivojlantirish. Turi: kundalik odob-axloq qoidalari. Shakl: nutq odobi.

10. “Mehmon odobi”. Suhbat. «Taklif», «Mehmonlarni kutib olish» o'yinlari, «Men mehmonman», «Tug'ilgan kun» trening o'yini. “Mehmon uchun qoidalar”, “Mezbonlar uchun qoidalar” guruhlarida ishlash. Tengdoshlar bilan muloqot qilish, guruhda ishlash istagini rivojlantirish. Shakl: nutq odobi. Turli xil: mehmon, sovg'a. Formulalar: «taklif», «minnatdorchilik».

Shunday qilib, aniqlash tajribasidan olingan ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, to'rtinchi sinf o'quvchilarining katta qismi tengdoshlari bilan munosabatlarda muammolarga duch keladi.

Aniqlash bosqichining natijalari shakllantiruvchi eksperimentning maqsadini aniqlashga imkon berdi: 4-sinf bolalarida odob-axloq qoidalari orqali shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish bo'yicha ixtiyoriy sinflar to'plamini modellashtirish, tashkil etish va sinab ko'rish.

To'rtinchi sinf o'quvchilarining shaxslararo munosabatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan quyidagi vazifalar qo'yildi: muloqot qilish istagini, tengdoshlariga ijobiy munosabatni, shaxslararo muloqot jarayonida o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyatini rivojlantirish; suhbatdoshni tinglash; guruhda ishlash.

Mashg'ulotlar majmuasining mazmuni shakllar (og'zaki va og'zaki bo'lmagan), turlari (kundalik), navlar (maktab, mehmon, sovg'a, jamoat joylarida o'zini tutish qoidalari), formulalar (tanishuv, minnatdorchilik, kechirim so'rash) kabi odob-axloq qoidalari o'z ichiga oladi, taklifnoma, vidolashuv), shuningdek, suhbatlar, adabiy asarlardan parchalarni o'qish, didaktik o'yinlar, drammatizatsiya, vaziyatli mashqlar va topshiriqlar kabi vositalar.

Kichik maktab yoshi - bu bolaning shaxsida yuz beruvchi ijobiy o'zgarishlar va yangiliklar davridir. Shuning uchun ham, mazkur yosh bosqichida har bir bola tomonidan amalga oshiriladigan muvaffaqiyatlar darajasi ancha muhim hisoblanadi. Agarda bola bu davrda yangi qiziqishlarning quvonchini his qilmasa, o'z imkoniyatlari va qobiliyatlarida o'ziga bo'lgan ishonchga ega bo'la olmasa, u holda keyinchalik buni o'z tengdoshlari bilan shaxsiy o'zaro munosabatlar tuzilmasidagi o'rinni to'g'rilash ham qiyin bo'ladi. Bola tomonidan o'zlashtiriladigan va qo'llaniladigan samarali muloqot

vositalari birinchi navbatda atrofda insonlarning unga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Muloqot ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos maktabi bo'lib boradi. Turli-tuman uslublarini turli xil uslublarini o'rgana boradi.

Har qanday jamoada bo'lgani kabi, o'quvchilar jamoasida ham jamoa a'zolari ob'ektiv ravishda umumiy jamoaviy maqsad, vazifalar, qiziqish va ehtiyojlardan tashqari mavjud shaxsiy qiziqishlari zahirida jamoada norasmiy munosabatlar tizimini vujudga keltiradilar. Guruhdagi norasmiy munosabatlar guruh kayfiyatiga o'ta kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biridir. Bunday munosabatlarning ta'sir doirasidan ancha kengdir, ularning barqarorligi ham odatda yuqori bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilar jamoasidagi norasmiy munosabatlarni boshqarish muammosiga alohida e'tibor bilan yondashishi kerak.

O'quvchilar jamoasidagi norasmiy munosabatlarni boshqarishda o'qituvchining asosiy vazifasi bu munosabatlarda ahloqiy me'yorlarning buzilishiga yo'l

qo'ymaslikdan iborat. O'qituvchi o'quvchilar jamoasidagi norasmiy munosabatlarda hech qaysi o'quvchining huquqlari kamsitilmasligiga, jamoaning boshqa a'zolari tomonidan qo'pol hazil nishoniga aylantirilmasligiga e'tiborli bo'lmog'i kerak.

Jamoadagi, shu jumladan o'quvchilar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar uchun xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik hodisalardan biri nizoli vaziyatlardir. Jamoada turlicha nuqtai - nazarga, ideallarga, ehtiyojlarga ega bo'lgan insonlar bor ekan, bu erda nizoli vaziyatlarning vujudga kelishita biiydir. Albatta, o'qituvchi o'quvchilar jamoasidgi ijobiy ijtimoiy - psixologik muhitni saqlab turish uchun bu erda yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni o'z vaqtida bartaraf etishi lozim bo'ladi.

XULOSA

Shunday qilib, empatiya juda murakkab va ko'p qirrali tushuncha bo'lib, juda chuqur qayg'urishni belgilaydi. Empatiya etakchi ijtimoiy tuyg'u bo'lib, individning boshqa odamlar kechinmalariga emotsional javob bera olish qobiliyati sifatida ko'riladi. U boshqa odamni sub'ektiv qabul qilish, uning kechinmalarini, xayollari va tuyg'ularini tushunishni o'zichiga oladi.

Shunga muvofiq, quyidagi xulosalarni keltrib o'tish maqsadga muvofiq:

-shaxsda empatiyaning namoyon bo'lishida atrofda insonlar jamoasi muhim ro'l o'ynashi mumkin;

-empatiya insonlarning bir-birini tushunishi va qo'llab-quvvatlashi natijasida yuzaga kelishi kuzatiladi;

-kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ta'limiy faoliyatlarining negizida empatiya hissi qaror topishi mumkin;

-kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda jamoa munosabatlarini qaror topishi ularda empatiyaning kuchayishiga olib kelishi ehtimol.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Samarova Shoxista Rabidjanovna, Rakhmonova Muqaddas Qahramanovna, Mirzarahimova Gulnora, Ikromovna, Maratov Temur Gayrat ugli, Kamilov Bobir Sultanovich. (2020). Psychological aspects of developing creative personality and the concept of reduction of creativity to intellect. JCR. 7(17): 498-505. doi: 10.31838/jcr.07.17.69

2 Jabbor Usarov. (2019, June). Using Teaching Methods for Development Pupil Competencies. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 15(1), 272-274.

O`RTA ASRLARDA SHARQ ALLOMALARINING YOSHLARNI KASB-HUNARGA YO`NALTIRISHGA OID QARASHLARI

*Nurboev Quvondiq Mirzanovich,
1 O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Navoiy bo`limi, fizika-
matematika*

*Ro`zimurotov Ramazon Xamza o`g`li,
fanlari nomzodi. SamDU O`zbekiston-Finlandiya instituti, talaba*

ВЗГЛЯДЫ МЫСЛИТЕЛЕЙ СРЕДНЕВЕКОВОГО ВОСТОКА О ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ МОЛОДЁЖИ

*Нурбоев Кувондик Мирзанович,
Навоийское отделение Академии наук Республики Узбекистан, кандидат
физика-математических наук.*

*Рузимуротов Рамазон Хамзаевич,
Самаркандский государственный университет, Узбекско-Финский
институт, студент*

VIEWS OF MEDIEVAL EAST THINKERS ABOUT PROFESSIONAL ORIENTATION OF YOUTH

*Nurboev Kuvondik Mirzanovich
Navoi branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
candidate of physical and mathematical sciences.*

*Rozimurotov Ramazon Hamza
Samarkand State University, Uzbek-Finnish Institute, student*

Annotasiya: Kirish ma`lumotlari / dolzarbligi. Maqolada O`rta asr Sharq allomalari va faylasuflarining yoshlarni kasb-hunarga yo`naltirishga oid qarashlari tadqiq etilib, ularning yillar davomida vaqt sinovidan o`tgan dono fikrlari va teran qarashlari hozirgi kunda ham ah`amiyatli ekanligi yoritib berilgan.

Metodlar: Mavzuga oid tarixiy manbaalar va ilmiy adabiyotlarning retrospektiv tahlili.

Natijalar. Shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvining eng asosiy shartlaridan bo`lgan – yoshlarni kasb-hunarga yo`naltirishda, ularning kasbiy faoliyat sohasini to`g`ri tanlashi va ularda muayyan kasbiy sifatlarning shakllanganligi bo`lib, bu sifatlarni rivojlantirish, ta`lim va tarbiya singari alohida e`tiborga sazovor masala ekanligi tarixiy manbaalar va ilmiy adabiyotlarning retrospektiv tahlili asosida o`z tasdig`ini topdi.

Xulosalar. Sharq allomalari va faylasuflarining yoshlarni kasb-hunarga yo`naltirishga oid yillar davomida vaqt sinovidan o`tgan qarashlari bugungi kunda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan, balki dasturul amal bo`lib xizmat qilmoqda. Allomalar asarlaridagi insonning kasb tanlash faoliyati va ularni kasb-hunarga yo`naltirish borasidagi qimmatli va dono fikrlarini o`rganish, o`sib kelayotgan yosh avlodni bo`lajak kasbiy faoliyati sohasini tanlashlari masalasiga ongli yondashishlariga yordam beradi.

Tayanch so`zlar: kasb-hunarga yo`naltirish, hunar egallash, ta`lim, tarbiya, kosiblar, ilm ahli, inson mijoz, muhim kasbiy sifatlari.

Вводная информация / актуальность. В статье рассматриваются взгляды ученых и философов Средневекового Востока по вопросам профессионального

направления молодежи, а также подчеркивается, что их мудрые мысли и глубокие взгляды, прошедшие проверку временем годами, не потеряли свою актуальность и в наши дни.

Методы: Ретроспективный анализ исторических источников и научной литературы по теме исследования.

Результаты. Проведенный ретроспективный анализ проблемы профессиональной ориентации молодежи подтвердил, что правильный выбор сферы профессиональной деятельности и формирование профессионально-значимых качеств личности являются одним из основных условий успешной социализации молодежи.

Выводы. Проверенные временем взгляды ученых и философов Средневекового Востока на профессиональную ориентацию молодежи и сегодня не утратили своего значения, а служат основной практической программой. Изучение ценных и мудрых мыслей ученых-энциклопедистов по вопросам выбора профессии и профессиональному направлению поможет подрастающему молодому поколению осознанно подойти к вопросу выбора сферы будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профессиональное обучение, образование, воспитание, профессионалы, ученые, тип человека, важные профессиональные качества.

Introduction / Relevance. The article examines the views of scholars and philosophers of the Medieval East on the professional direction of youth, and emphasizes that their wise thoughts and deep views, which have passed the test of time over the years, have not lost their relevance in our days.

Methods: Retrospective analysis of historical sources and scientific literature on the topic of research.

Results. The conducted retrospective analysis of the problem of professional orientation of young people confirmed that the correct choice of the sphere of professional activity and the formation of professionally significant personal qualities are one of the main conditions for the successful socialization of young people.

Conclusions. The time-tested views of scientists and philosophers of the Middle East on the professional orientation of young people have not lost their importance today, and serve as a basic practical program. The study of valuable and wise thoughts of scientists-encyclopedists on the choice of profession and professional direction will help the younger generation to approach the question of choosing the sphere of future professional activity consciously.

Key words: professional orientation, vocational training, education, upbringing, professionals, scientists, human type, important professional qualities.

Kirish. Tarixga nazar tashlar ekanmiz, unda antik davrda Yunonistonda yongan ilm mash'alasi X-XII asrlarda Markaziy Osiyo hududida qayta porlaganining guvohi bo'lamiz. Bu davrda yurtimiz hududida birinchi Renessans yuzaga keldi va buning natijasida Muhammad Al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamahshariy kabi buyuk allomalarning jahonshumul ilmiy kashfiyotlari dunyo tamadduni rivojiga beqiyos ta'sir ko'rsatdi.

XV asrda yurtimizda ikkinchi Uyg'onish ya'ni ikkinchi Renessans davri boshlandi. Bu davrda Qozizoda Rumiy, Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi singari benazir olimlar, Lutfiy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi mumtoz shoir va mutafakkirlar maydonga chiqdi. Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar, Mahmud Muzahhib, Kamoliddin Behzod singari musavvirlar, ko'plab xattot va sozandalar, musiqashunos va me'morlarning shuhrati dunyoga yoyildi. "Donishmand xalqimiz har ikki Renessans davrida ham jahonning eng ilg'or, taraqqiy etgan xalqlari qatorida bo'lgani barchamizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi", - deydi Prezidentimiz

Sh.M.Mirziyoyev.

Yangi O'zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini barpo etishning muhim shartlaridan biri – ilm va ta'lim tizimida, ma'naviy sohada yirik islohotlarni amalga oshirishdir, buning uchun yoshlarga zamonaviy bilimlarni puxta egallashlari uchun keng sharoitlar yaratish, barcha sohalarga ilmni kiritish, ma'naviyatni, madaniyatni rivojlantirish zarur. Bugungi kunda respublikada yosh avlodning barkamol bo'lib voyaga yetishi, ilmu fan, zamonaviy texnika va texnologiyalarni puxta egallashi, davr talablari asosida ta'lim va tarbiya olishi, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishi uchun yetarlicha sharoitlar muhayyo etilyapti.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va xukumati tomonidan katta ishlar boshlangan bo'lib, bunda mamlakatimizda mehnat bozorini isloh qilishning samarali mexanizmlarini joriy qilish, kambag'al va ishsiz fuqarolarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularning mehnat faolligini oshirish kasb-hunarga o'qitish va shu asosda ularni doimiy daromad keltiradigan mehnat va tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish orqali bandligini ta'minlash hamda ishchi kasblar bo'yicha kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish, o'quv jarayonlarini amaliyot bilan bog'lagan holda tashkil etish, kasb-hunarga o'qitish muassasalarining faoliyati samaradorligini oshirish, mazkur jarayonda mahalliy ijroiya hokimiyati organlarining mas'uliyatini oshirish maqsadida umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga o'qitish, o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqib, kelajakda ularning ta'limni davom ettirishlari yoki egallagan kasblari bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlari uchun shart-sharoitlar yaratish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda.

Barkamol insonning shakllanishi deganda uning munosib kasb-hunar egallashi, jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrat o'z hissasini qo'shib yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi, ya'ni shaxs sifatida kamol topishi nazarda tutiladi. Komillik sari intilish shaxsning kasbiy shakllanishi bilan birgalikda yaxlit holda kechadigan va deyarli bir umr davom etadigan murakkab jarayondir.

“Kasbiy shakllanish” deganda insonning aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari, u yoki bu sohaga bo'lgan layoqati, qiziqish va intilishlari, shuningdek, qadriyat va dunyoqarashlariga ko'ra biror-bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik shu sohaga kirishib, moslasha borishi va nihoyat yillar davomida yetuk va malakali mutaxassis bo'lib yetishishi tushuniladi.

Biroq, ayrim pedagog-o'qituvchilarning bu yo'nalishdagi ya'ni yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha yetarli bilim, malaka va ko'nikmalarga ega emasligi bu ishni samarali olib borishda qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Bu esa o'rta umumta'lim maktablaridan o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishga qaratilgan amaliy ishlarning zamon talablari darajasida bajarilishini hamda bu muammoning nazariy va uslubiy tomondan yanada samarali yo'llari va vositalari ishlab chiqilishini talab qiladi.

Materiallar va metodlar. Sharqda yoshlarga kasb-hunar o'rgatish qadimiy an'analardan hisoblanib, hunarmand va kosiblar, me'mor va naqqoshlar, dehqon va chorvadorlar o'z farzandlari yoki shogirdlarini tarbiyalashda, ularga kasb-hunar sirlarini o'rgatishga juda katta ahamiyat berganlar.

Tarixdan ma'lumki, Markaziy Osiyo hududida hunarmandchilik IX-XII asrlarda keng rivojlangan bo'lib, shu asosda xorijiy davlatlar bilan yaqin iqtisodiy-madaniy aloqalar o'rnatilgan. O'sha davrda aholi turar joylarining mavqei u yerda istiqomat qiluvchi insonlarning kasb-hunar turlarini qay darajada egallanganligi bilan ham belgilanib, aholi yashaydigan joyni “shahar” deb atalishi uchun u yerlik kishilar kamida 32 xil turdagi kasb-hunarga ega bo'lishlari kerak bo'lgan. [Muslimov N., 2007]

Katta shaharlar aholisining aksariyat qismi kasb-hunar egalari - hunarmandlardan iborat bo'lgan. Masalan, I.Jabborovning “O'zbek xalq etnografiyasi” nomli asarida

1897 yilda Farg'ona vodiysida birinchi bor aholini ro'yxatga olinganida, Namanganning 64 foiz, Chustning 54 foiz, Qo'qonning 52 foiz aholisi hunarmand-ustalar bo'lib, ular muayyan kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanganliklari ta'kidlangan. [Jabborov I., 1995]

XII-XV asrlarda esa Movarounnahr va Xurosonda hunar ilmi ko'lami rivojlanishi eng yuqori pog'onaga ko'tarilgan davr bo'lib, har bir xalq ota-bobosidan meros bo'lib kelayotgan tarixiy-madaniy birligi bilan ajralib, o'ziga xos an'analarni saqlashga harakat qilib kelgan. O'sha davrlarda hunarmandchilikning eng ko'p tarqalgan turi temirchilik, zargarlik, misgarlik va tunukasozlik bo'lgan. Bundan tashqari, ajdodlarimiz ichida yog'ochga ishlov beruvchi hamda teriga ishlov beruvchi mohir ustalar hunarmandlar ichida ko'pchilikni tashkil etgan. XX asrga kelib, tikuv mashinalari paydo bo'lishi bilan yangi hunarmandchilik – zardo'zlik, do'ppisozlik kabi kasb-hunarlar yuzaga kelgan. [Magzumov P.T. va boshq., 2013]

Ulug' allomalarning barcha davrlarda yaratilgan asarlarida halol mehnat ulug'lanib, bunda kasb-hunar egallashni muqaddas va eng zarur amallardan biri deb ta'kidlangan. Jumladan, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Davoniy va bir qator boshqa allomalar tomonidan yozilgan asarlarda ushbu masala atroficha talqin qilingan.

Buyuk qomusiy olim Abu Nasr Farobiy kasb-hunar to'g'risida fikr bildirib, ... ta'lim - so'z va ko'nikmalar majmui, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat bo'lishini aytgan. [Farobiy, 1975. –B.75-78.]

Amaliy fazilatlar shakllantirish, amaliy san'at va kasb-hunarlarga o'rgatish hamda ularni bajarishga odatlantirish masalasiga kelganda, alloma bu odat ikki hil yo'l bilan hosil qilinishini ta'kidlaydi:

birinchisi – odatda qanoatbaxsh so'zlar, chorlovchi, ilhomlantiruvchi so'zlar yordamida hosil qilinadi, malakalar vujudga keltiriladi, odamdagi g'ayrat, intilish harakatga aylantiriladi;

ikkinchisi – majbur etish yo'li. Bu usul gapga ko'nmaydigan qaysar shaharliklar va boshqa sahroiylar xalqlarga nisbatan qo'llaniladi. Chunki ular o'z istaklaricha so'z bilan g'ayratga kiradiganlardan emaslar. Ulardan birortasi nazariy bilimlarni o'rgatishga kirishsa, uning fazilati yaxshi bo'ladi.

Kasb-hunarlarni va juz'iy san'atlarni egallashga intilish bo'lmasa, bunday odamlarni majbur etmaslik kerak. Chunki shahar xalqlariga tarbiya berishdan maqsad – ularni fazilat egasi qilish va san'at ahllariga aylantirishdir, deb hisoblaydi Farobiy.

Farobiyning fikriga ko'ra, insonning fikru-fazilatida mutlaqo kuch va ulug'lik bo'lmas edi. Agar kasb-hunar fazilati tug'ma bo'lganida edi, podshohlar o'zlari ishlab va harakat qilib emas, balki podshohlikka ular faqat tabiiy ravishda muyassar bo'lgan, tabiat talab qilgan va majburiy bo'lib qolar edi. [Farobiy, 1993]

Allomaning asarlarida kasb-hunar o'rganishga, ilmni bo'lishga intilganlar alohida e'zozlangan, har kimki ilmu-xikmatni o'rganaman desa, barcha qonun-qoidalarni bilsin, bilimdon va notiq bo'lsin, ilmi va dono kishilarni hurmat qilsin, moddiy narsalar to'g'risida bilimga ega bo'lsin, deydi Farobiy [Аль-Фараби, 1976. –С. 199].

Farobiyning ta'lim va tarbiya tushunchalariga bergan ta'rifi yana bir karra e'tibor beradigan bo'lsak, allomaning kasb-hunarga qiziqishga oid bo'lgan nafis qarashini, ya'ni kasb-hunarga qiziqish tarbiyaviy jarayon ekanligini tushunib olishimiz mumkin: agar inson kasb-hunarga qiziqsa va bu qiziqish uni butunlay kasb-hunarga jalb etsa, demak, u kasb-hunarning chinakam oshig'i bo'ladi.

Abu Rayhon Beruniy har bir hunar egasini mehnatiga qarab turlarga bo'ladi. Og'ir mehnat sifatida binokor, ko'mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini keltiradi. Ayniqsa, ilm ahli – olimlar mehnatiga alohida e'tibor berish, xayrixoh bo'lish zarurligini uqtiradi, ularni ma'rifat tarqatuvchilar, jamiyat ravnaqiga hissa qo'shuvchilar, - deb biladi. Shu bilan birga, og'ir mehnat qiluvchi konchilar, yer ostida

gavhar izlovchilar va dehqonlar haqida gapirib, ularning mehnatini rag'batlantirib turish kerakligini ta'kidlab, amaldorlar bunday mehnat ahliga g'amxo'r bo'lishlari kerakligiga alohida urg'u beradi. Chunki ana shu mehnat ahlini ular hukmronligining tayanchi deb hisoblaydi. [Беруний, 1997. –С. 487]

Ibn Sino odamlar kasb-hunar bilan shug'ullanishlarida ularning mijozidan kelib chiqishlariga alohida e'tibor qaratish kerakligini ta'kidlagan. Chunki har bir inson faqat unga tegishli bo'lgan xususiyatlargagina egadir, unga o'xshash insonlar kamdan-kam bo'ladi, deb yozadi alloma. [Ibn Sino, 1994.]

Bilim olish bilan birga hunarning inson uchun qay darajada afzal va ulug'ligi Shams al-Maoliy Qobusning nabirasi Unsur al-Maoliy (Kaykovus, 1021—98) tomonidan fors tilida yozilgan (1082—83) va «Nasihatnomai Kaykovus» asarida ham o'rin olgan. Asarda dexqonchilik va bozor hunarlari haqida shunday deyiladi: “Har bir hunarni qilsang ham, chaqqon bo'lgil va pokiza ish qilgil. Sening ishing hamma hunarmandlarning ishidan yaxshiroq bo'lg'ay” [Kaykovus, 1992. –B.120]. Ushbu asarda jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning zarurligi ta'kidlangan: “Agar kishi har qancha oliy nasab va asl bo'lsa-yu, ammo hunari bo'lmasa, u xaloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'likka aql va bilim oqali erishilur, nasl-nasab ila emas. Ismni senga ota va onang qo'yimishlar, sen unga g'arra bo'lmasin. Ammo sen hunar bilan bir nomga ega bo'lg'il”. Asarda turli kasb egalari ulug'lanib, kasb-hunar o'rganishni bilim olish bilan qo'shib olib borish tavsiya etiladi. Kaykovusning qarashlari o'sha davrning ilg'or qarashlaridan sanalib, ularning aksariyati hozirgi kunda ham o'z qadrini yo'qotmagan. Xususan, «Ey farzand ogoh bo'liki, hunarsiz kishi hamisha foydasiz bo'lur va hech kishiga naf yetkurmas. Bilursanki, tikanli butaning tani bordur, ammo soyasi yo'qdir. Hunarsiz kishi ham tikanli buta yanglig' na o'ziga va na o'zgaga foyda berur». [Kaykovus, 1992. –B.173]

«Hunar qaynar buloq, tuganmas davlat, – deydi Kaykovus, – agar hunarmand molidan mahrum bo'lsa qayg'usi yo'qdir. Hunarmand qayerga borsa qadrlanadi va uyning to'ridan joy oladi. Hunarsiz odam esa, hamisha mashaqqat chekadi, tilanchilik qiladi» [Kaykovus, 1992. –B.175].

Abdurahmon Jomiy yoshlarni hunar egallashga chaqiradi va u bilan shug'ullanishni har qanday boyligidan afzal ko'radi. Kasb-hunar egallash – yoshlarning asosiy burchi, deb hisoblab, inson muayyan bir hunar bilan shug'ullanishi va uni puxta o'zlashtirishi lozimligiga alohida e'tibor qaratadi. Jomiy o'sha davrda bilim va hunar egallamay, o'zining nasl-nasabi bilan maqtanib, ota-onasining molu-davlatiga ishonib taralla-bedod qilib yurgan insonlarni qattiq tanqid qiladi. Bunday yoshlarni o'tindan boshqaga yaramaydigan, hosil bermaydigan mevasiz daraxtga o'xshatib, bundaylarning jamiyatga nafi tegmasligiga kuyinadi. U har bir yoshni ota obro'si, shon-shuhratidan mag'rurlanmay o'z yo'lini tanlashiga, ilmu-hunar o'rganishga undaydi. Hunar o'rganish kishilarning yoshi va ijtimoiy nufuzidan qat'iy nazar – barchasi uchun barobar ekanligini ta'kidlaydi. [Xoshimov K. , 2001.]

Ulug' Alisher Navoiy o'z g'azallarida ilm-hunar egallashga chaqirib, shunday degan:

Ilm kasb-hunarini qildi to joni bor,

Hunar o'rgandi onga ki imkoni bor.

Qomuschi olimlardan Jaloliddin Davoniy yoshlarning kasb-hunar egallashlari to'g'risida ham diqqatga sazovor fikrlar bildirgan. Ustoz shogirdlarining qobiliyatlarini, ularni qaysi kasblarga qiziqishini juda yaxshi bilishi lozim ekanligiga e'tibor qaratgan. Agar bola ma'lum bir kasb-hunar yoki ilm bilan shug'ullansa, uni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va bu ilm yoki kasbni egallashi uchun zarur bo'lgan barcha sharoitni yaratib berish lozim, deb hisoblagan.

Davoniyning fikriga ko'ra, insonda barcha kasblarni egallash uchun qobiliyatlar mavjud bo'lmaydi, balki har-bir odamda muayyan kasbni egallash uchun kerakli qobiliyat bo'ladi. Bir kasbni o'rganishga intiluvchilar butun iste'dodlarini ana shu

kasbni egallashga qaratsalargina shu kasb-hunarni tezda va puxta o`zlashtirib olishlari mumkin bo`ladi, deydi.

Davoniyning bu fikrlari Forobiyning kasb-hunarni egallash va kamolotga erishishga o`z ixtiyori bilan havas qilib intilgan kishilar haqiqiy fazilat egalari va haqiqiy san`at ahllaridir, degan fikriga hamohangdir. Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarlarni uch guruhga bo`ladi:

birinchisi – inson aqliga tegishli bo`lib, ular kishining ruhiy-ma`naviy quvvatiga bog`liqdir. Bularga olim va vazirlik kasbini kiritadi;

ikkinchisi – ta`lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan astronomiya, matematika, tibbiyot va geometriya fanlari bilan shug`ullanish kiradi;

uchinchisi – kishidan shijoatkorlik, irodaviylik, botirlik, qat`iylik va jasurlik talab qiladigan kasblar bo`lib, bular harbiylik, chegarani qo`riqlash kasblaridir.

Shunday qilib, Davoniy kasb-hunar egallashni kishining eng go`zal fazilatlaridan biri, deb hisoblab, kishilarni kasb-hunariga qarab tasniflaydi va quyidagi toifalarga ajratadi:

birinchi toifaga qalam ahllari – olimlar, noiblar, munajjimlar, qozilar, muhandislar, musulmon qonunshunoslar;

ikkinchi toifa – jismoniy va ruhiy tayyorgarlikka ega bo`lgan harbiylar;

uchinchi toifa – savdogarlar va hunarmandlar;

to`rtinchi toifaga – dehqonlar, qishloq xo`jaligiga bog`liq kasblar bilan shug`ullanuvchilar. [Aliqulov H. va boshq., 1981. –B.40-41]

Turk dunyosidagi milliy uyg`onish davrining yana bir eng yirik mutafakkirlaridan biri bo`lgan Yusuf Xos Hojib o`z pedagogik qarashlarida insonni ulug`laydi. Adibning fikricha, insonning ulug`ligi uning aql-idroki, so`zlash qobiliyati, bilimi, uquvi va eng asosiysi, kasb-hunar egasi ekanligidadir. [Yusuf Xos Hojib, 1971. –B. 84] Shuning uchun ham farzandlar tarbiyasida, ularga bilim va hunar o`rgatilmog`i ularni go`zal va axloqli bo`lib voyaga yetishlarini ta`minlaydi, deb yozadi. [Yusuf Xos Hojib, 1971. –B. 236]

Olingan natijalar tahlili. Shaxsni tarbiyalash, uni hayotga tayyorlashning eng asosiy shartlaridan biri – turli davr va avlod olimlarining mehnati bilan yaratilgan bilim va tajribani asrab-avaylash hamda undan oqilona foydalanishdir.

Biz o`tmishdan olayotgan merosni hozirgi kunda yaratilayotgan buyuk kashfiyotlar bilan uyg`unlashtirmog`imiz, o`z kelajagimizni ana shu nazariya asosiga qurmog`imiz kerak. Tarixiy ma`lumotlar tahliliga asoslanib, yoshlarni kasb-hunarga yo`naltirish ishlari qadimdan shakllanib kelgan, deb e`tirof etishimiz mumkin. Tabiiyki, kasb-hunarga yo`naltirish kasb-hunarlar paydo bo`lishi hamda ularga extiyoj yuzaga kelishi bilan bog`liq bo`lgan. Kasb-hunarga yo`naltirish ishlari ham jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlaridan kelib chiqqan va u ham jamiyat kabi o`z rivojlanish tarixiga ega.

O`rta asrlarda Sharq mamlakatlarida insonning kasbiy shakllanishi masalalari faylasuf-olimlar diqqat-e`tibori markazidagi masalalardan bo`lib, yoshlarni kasb-hunar egallashga da`vat qilish va o`rgatish qadimiy an`analardan hisoblangan. Yoshlarning kasb-hunar egallashi ta`lim va tarbiya berish masalasi bilan bir qatorda muhim hisoblanib, kasb-hunarga o`rgatish jarayoni bilim olish bilan qo`shib olib borilishi, nazariya va amaliyotning birligi ta`minlanishi tavsiya etilgan. Kasb-hunar o`rgatish jarayonida esa imkon qadar qanoatbaxsh so`zlar bilan ilhomlantirish orqali malakalar vujudga keltirishga e`tibor qaratilgan.

Bundan tashqari, kasbiy shakllanish jarayonining dastlabki va ayni damda o`ta muhim bosqichi - bo`lajak kasb-hunarni tanlash bo`lib, ushbu bosqich insonda ma`lum bir kasbga bo`lgan qiziqishning shakllanishidan boshlab, ushbu kasbni tanlash borasida aniq bir qarorga kelishigacha bo`lgan davrni o`z ichiga oladi. Insonning kasb-hunar tanlashga tayyorlik darajasi uning faqat yoshigagina bog`liq emas ya`ni inson ma`lum yoshga kelganida o`z-o`zidan shakllanib qolmaydi. Balki,

konkret kasb-hunarni mukammal egallashda, eng avvalo, insonning mijozi hamda mazkur kasbiy faoliyatga moyillik, qobiliyat va qiziqishning shakllanganligi muhim omillar, deb qaralgan. Shu bilan birga, kasb-hunarga yo`naltirish masalasini samarali hal qilish maqsadida kasb-hunarlar tasniflanib, ularni egallash uchun insondan qanday kasbiy muhim sifatlar talab qilinishiga alohida e`tibor qaratilgan.

Hulosa. O`rta asrlarda yoshlarni kasb-hunarga tayyorlashda ulardagi muayyan kasbga bo`lgan moyilligi, qiziqishi va qobiliyatlari, ularda konkret kasb-hunarni muvaffaqiyatli egallashlari uchun muhim bo`lgan kasbiy sifatlarning shakllanganligi, hisobga olingan. Yoshlarning ilmga bo`lgan ishtiyoqi va kasb-hunarga nisbatan munosabatlari har tomonlama qo`llab-quvvatlangan, ularning ilm yoki kasbni mukammal darajada egallashlari uchun zarur bo`lgan barcha sharoitlar imkon darajasida yaratilgan. Masalaga bunday yondashish yoshlarda axloqiy va irodaviy xislatlar – sabr-toqat, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy fazilatlar shakllanishini ta`minlash bilan birga, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish – muayyan bir kasb-hunarni puxta o`zlashtirish imkonini bergan.

Sharq allomalari va faylasuflarining yoshlarni kasb-hunarga yo`naltirishga oid yillar davomida vaqt sinovidan o`tgan qarashlari bugungi kunda ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan. Allomalarning asarlaridagi kasb-hunarlarini tasniflash, insonni kasb tanlash faoliyati va kasb-hunarga yo`naltirish hamda ushbu jarayonning shaxs kamolotidagi beqiyos ahamiyati borasidagi qimmatli va dono fikrlarini o`rganish, ularni amaliy hayotga joriy etish, o`z kelayotgan yosh avlodni bo`lajak kasbiy faoliyati sohasini tanlash masalasiga ongli yondashishlariga yordam berish bilan birga, ularda bo`lajak kasb-hunarlariga tegishli bo`lgan tushuncha, tasavvur va bilimlarining boyishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 11 avgustdagi “Kambag`al va ihsiz fuqarolarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularning mehnat faolligini oshirish va kasb-hunarga o`qitishga qaratilgan hamda aholi bandligini ta`minlashga oid qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi PQ-4804-son qarori / <https://lex.uz/docs/4945748>
2. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 8 iyundagi “Ishchi kasblar bo`yicha kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi PQ-5140-son qarori / <https://lex.uz/docs/5449377>
3. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 30 dekabrda “Umumiy o`rta ta`lim muassasalarining 10-11-sinflari o`quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to`g`risida”gi 792-son qarori / <https://lex.uz/uz/docs/5800745>
4. Abdurahmon Jomiy. Tanllangan asarlar. –Toshkent: Adabiёт va san`at nashriёti, 1971.
5. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. 1-jild. – Toshkent, 1994.
6. Abu Ali ibn-Sino. Ta`lim va tarbiya haqida. –T., 1967.
7. Abu Nasr Farobiy. Vaxt-caodatga erishuv haqidagi risolalar. –Toshkent: «Fan», 1975.
8. Aliqulov H., Omonboyeva R. Jomiy va Davoniy ta`lim-tarbiya haqida. –Toshkent: “O`zbekiston”, 1981.
9. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, 1976.
10. Беруний Абу Райхан. Памятники минувших поколений. – Т.: 1997.
11. Гулямов Дж.Р., Пантин Р. Система профессиональной ориентации учащихся в современных условиях // “Педагогика” Ж., 2014. № 3. –С.14-18.
12. Jabborov I.. O`zbek xalq etnografiyasi. –T., 1995.
13. Ибн Сина (Авиценна) Даниш-наме (перев. и предис. Богоутдинова А.М.) Изд.: Таджикгосиздат, 1957. –288 с.
14. Kaykovus. Qobusnoma / Fors-tojik tilidan eski o`zbek tiliga Ogaxiy tarjiması. –T.: O`qituvchi, 1968.
15. Магзумов П.Т., Гулямов Дж.Р. Мыслители Центральной Азии о науке и знании // “Халқ таълими” Ж., 2013, № 2. –Б. 111-114.
16. Муслимов Н. Касб танлашга йўллаш. Олий ўқув юртлири учун ўқув қўлланма. –Т., 2007.
17. Фаробий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
18. “Xalq so`zi” On-line gazetasi, 30 Sentyabr 2020 yil // <https://xs.uz/uzkr/post/prezident-uchinchi-renesansdan-avvalgi-ikkita-renesans-qachon-bolib-otganini-malum-qildi>
19. Xoshimov K., Mavlonova R. Pedagogika. Darslik. – Т., 2001.
20. Yusuf Xos Xojib. Qutadg`u bilig (Saodatga yo`llovchi bilim). Nashrga tayyorlovchi

O`QUVCHILARDA KASB-HUNARGA QIZIQISHNI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

*Numonova Dildor Umurzokovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti, falsafa fanlari doktori, dotsent.*

*Mirzayeva Nargiza Berkinovna,
O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Navoiy akademik litseyi,
o`qituvchi.*

ФОРМИРОВАНИЕ УЧАЩИХСЯ ИНТЕРЕСА К ПРОФЕССИИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

*Нумонова Дилдор Умурзоковна,
Навоийский государственный педагогический институт, доктор
философии, доцент*

*Мирзаева Наргиза Беркиновна,
Навоийский академический лицей Министерства внутренних дел
Республики Узбекистан, преподаватель*

FORMING STUDENTS' INTEREST IN THE PROFESSION AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

*Numonova Dildor Umurzokovna,
Navoi State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy, Associate Professor.*

*Mirzayeva Nargiza Berkinovna,
Navoi Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of
Uzbekistan, teacher*

Annotasiya: Kirish ma`lumotlarni dolzarbligi. Davlatimizda o`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirish va mavjud kasbiy qobiliyatlaridan kelib chiqib kelajakda kasbiy ta`limni davom ettirishlari yoki tanlagan kasblari bo`yicha mehnat faoliyati bilan shug`ullanishlari uchun sharoit yaratish masalasiga alohida e`tibor qaratilmoqda. Maqolada o`quvchilarda kasb-hunarga qiziqishni shakllantirish masalasi pedagogik muammo sifatida tadqiq etilib, ushbu fenomenning mazmuni va mohiyati tahlil qilingan, "kasb-hunarga qiziqish" tushunchasiga aniqlik kiritilib, qiziqishning shakllanish jarayoniga ta`sir qiluvchi ob`ektiv va sub`ektiv omillar yoritilgan.

Metodlar: Muammoga oid ilmiy adabiyotlar tahlili, o`quv xujjatlarini o`rganish.

Natijalar: O`quvchilarni muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvining asosiy shartlaridan biri – ularni kasb-hunarga yo`naltirishda kasbiy faoliyat sohasini to`g`ri tanlashlariga yordam berish bo`lib, buning uchun ularni kasb-hunarga yo`naltirishda kasbga moyilliklari va qobiliyatlari bilan bir qatorda, kasb-hunarning aniq sohasiga qiziqishni dinamik, ongli va turg`un shakllanishiga erishish zarur. Maktablarda o`quvchilar bilan kasb-hunarga qiziqishni shakllantirishga yo`naltirilgan tadbirlarning natijadorligi bunday tadbirlarni tashkil etishda o`quvchilarda shaxsning zarur kasbiy sifatlarini rivojlanganlik darajalari bilan jamiyatning shunday mutaxassislariga bo`lgan ehtiyojlari o`rtasidagi mutanosiblikni hisobga olish bilan uzviy bog`liq.

Xulosalar: O`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirishda asosiy e`tiborni ularning kasbga moyilliklari va qobiliyatlari bilan bir qatorda, kasb-hunarga qiziqishlarini hisobga olinishi hamda qiziqishlar shakllanishi uchun zarur bo`lgan shart-sharoitlarni yaratishga qaratilishi kerak. Ushbu shartni bajarilishi maktab o`quvchilarida axloqiy va irodaviy xislatlarni hamda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bilan birga muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvlarini ta`minlash masalalariga ijobiy ta`sir ko`rsatadi. Maktab o`quvchilarida kasb-hunarga qiziqish shakllantirish ularga ta`lim va tarbiya

berish masalalari bilan bir qatorda muhim yo`nalishlardan hisoblanadi.

Tayanch soʻzlar: oʻquvchi, kasb-hunarga yoʻnaltirish, kasb-hunarga qiziqish, qiziqishga shakllanishiga taʼsir qiluvchi omillar, qiziqishning parametrlari, muhim kasbiy sifatlar.

Вводная информация/актуальность. В нашей стране уделяется особое внимание созданию условий для профессиональной ориентации учащихся с учетом их профессиональных способностей продолжить в будущем профессиональное образование или заниматься трудовой деятельностью по выбранным профессиям. В данной статье вопрос формирования у учащихся интереса к профессии исследуется как педагогическая проблема, осуществлен анализ сущности и содержания данного феномена, уточнено понятие “интерес к профессии”, выявлены объективные и субъективные факторы влияющие на формирование данного процесса.

Методы: Анализ научной литературы по проблеме исследования, изучение учебной документации.

Результаты. Правильная ориентация учащихся в сферы предстоящей профессиональной деятельности является одним из основных условий их успешной социализации. Для этого, наряду с учетом профессиональных склонностей и способностей, необходимо формирования у учащихся динамичного, осознанного и устойчивого интереса к профессии. Продуктивность мероприятий по формированию интереса у учащихся к профессиям зависит от организации таких мероприятий с учетом сформированности профессионально важных качеств личности у учащихся и потребностей общества в квалифицированных кадрах.

Выводы. При организации профессиональной ориентационной учащихся, наряду с формированием у них профессиональных склонностей и способностей, необходимо учитывать их интерес к профессии и создать условия для формирования интереса к профессии. рассматривать вопрос формирования у них интереса к профессии. Выполнение этого условия положительно скажется на вопросах обеспечения успешной социализации школьников, способствуя развитию у них нравственных и волевых качеств и профессиональной компетентности. Формирование интереса к профессии у школьников, наряду с вопросами образования и воспитания, должна являться важной частью учебно-воспитательной работы.

Ключевые слова: школьник, профессиональная ориентация, интерес к профессии, факторы влияющие на формирование интереса, параметры интереса, профессионально-важные качества.

Introductory information/relevance. In our Country, special attention is paid to creating conditions for vocational guidance of students, taking into account their professional abilities to continue professional education in the future or to engage in work in their chosen professions. In this article, the issue of students` interest in the profession is investigated as a pedagogical problem, the essence and content of this phenomenon are analyzed, the concept of “interest in the profession” is clarified, objective and subjective factors influencing the formation of this process are identified.

Methods: Analysis of scientific literature on the research problem, study of educational documentation.

Results. The correct orientation of students in the areas of their upcoming professional activity is one of the main conditions for their successful socialization. To do this, along with taking into account professional inclinations and abilities, it is necessary to form a dynamic, conscious and sustained interest in the profession among students. The productivity of measures to form students` interest in professions

depends on the organization of such events, taking into account the formation of professionally important personality traits in students and the needs of society for qualified personnel.

Conclusions. When organizing professional orientation of students, along with the formation of their professional inclinations and abilities, it is necessary to take into account their interest in the profession and create conditions for the formation of interest in the profession. consider the issue of forming their interest in the profession. The fulfillment of this condition will have a positive impact on the issues of ensuring the successful socialization of schoolchildren, contributing to the development of their moral and volitional qualities and professional competence. The formation of interest in the profession among schoolchildren, along with issues of education and upbringing, should be an important part of educational work.

Keywords: students of the school, professional orientation, interest in the profession, factors influencing the formation of interest, interest parameters, professionally important qualities.

Kirish. Mamlakatimizda mehnat bozorining samarali mexanizmlarini joriy qilish, aholining ishchanlik faolligini oshirish, kambag'al va ishsiz fuqarolarni zamonaviy kasb-hunar va tadbirkorlik ko'nikmalariga o'qitish, shu asosda ularni doimiy daromad keltiradigan mehnat va tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish orqali bandligini ta'minlash hamda ishchi kasblar bo'yicha kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish, ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonlarini amaliyot bilan bog'lagan holda tashkil etish, ishsiz aholi, jumladan yoshlar va xotin-qizlarda zamonaviy kasb-hunar va tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish kasb-hunarga o'qitish muassasalarining faoliyati samaradorligini oshirishda o'z namunalarini topmoqda. Ushbu jarayonda respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim muassasalarining yuqori sinf o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirish va mavjud kasbiy qobiliyatlaridan kelib chiqib kelajakda kasbiy ta'limni davom ettirishlari yoki egallagan kasblari bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlari uchun shart-sharoitlar yaratish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki yoshlarni munosib kasb-hunar egallashlari ularni muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvlaridagi muhim omillardan hisoblanadi.

Kasbiy shakllanish insonning aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari hamda u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlari, qiziqish va intilishlari, shuningdek, qadriyat va dunyoqarashlariga asoslanib biror-bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik esa shu sohaga kirishib moslasha borishi (kasbiy adaptatsiya) va nihoyat, nisbatan qisqa vaqt mobaynida, malakali mutaxassis bo'lib yetishishi tushuniladi. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish masalasi muayyan bir kasbiy faoliyat va unda foydalaniladigan mehnat qurollari, kasb-hunarni egallash yo'llari va mutaxassisning psixofiziologik xususiyatlariga qo'yiladigan asosiy kasbiy talablar, kasb-hunarning jamiyatda tutgan o'rni va ijtimoiy himoyalanganligi kabi ma'lumotlar asosida konkret kasb-hunar tanlashning ijobiy motivlarini shakllantirish orqali shaxsda kasb-hunarga qiziqish uyg'otishdan boshlanadi.

Materiallar va metodlar. Ma'lumki, har qanday kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati bir qator omillarga bog'liq bo'lib, bu sohada pedagog-olimlar (A.A.Abdukadirov, N.V.Kuzmina, P.T.Magzumov, N.Muslimov, F.R.Yuzlikayev, S.N.Chistyakova, Ye.Klimov va boshq.) ko'p yillar davomida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borganlar. Nomi yuqorida keltirilgan tadqiqotchilarning barchasi kasbga qiziqish – kasb-hunarga yo'naltirilganlikning yuqori ko'rsatkichi bo'lib, u turli bosqichlardan iborat ekanligini ta'kidlaganlar.

Psixologik lug'atda «qiziqish - bu bilishga ehtiyojning namoyon bo'lish shakllaridan biri bo'lib, shaxsning faoliyat maqsadlarini o'rganishga yo'nalganligini ta'minlaydi», deb ta'rif berilgan [Психология, 1956].

S.L.Rubinshteynning fikriga ko'ra «qiziqish» deganda shaxsning yo'nalganligi,

uning faoliyat motivi tushunilib, o'zining aniqlanganligi va emotsional jozibadorlik kuchi bilan shaxsning qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi [С.Л.Рубинштейн, 1956: 630].

Pedagogikada "qiziqish" shaxs hayotining real sharoitlarida paydo bo'lib, uning mavjud bo'lgan ob'ektiv munosabatlarini o'zida aks ettiradi, deb qaraladi. Shaxs faoliyati uning ehtiyojlari bilan belgilanadi, ehtiyojlar asosida esa ma'lum bir sohalarga nisbatan qiziqish shakllanadi. Qiziqish shaxsning atrof muhit va ob'ektlarga nisbatan psixik jarayonlarning tanlangan yo'nalganligi, faqat o'zi tanlagan faoliyat bilan shug'ullanish ehtiyoji va faollikni oshirishga undaydigan omil sifatida namoyon bo'lib, inson faoliyatining samarali va sarmahsul bo'lishini ta'minlaydi.

Pedagogika va psixologiyaga oid ilmiy adabiyotlar tahliliga asoslanib "kasbga qiziqish" tushunchasiga aniqlik kiritamiz.

Qiziqishning umumiy tarkibi L.G.Antipova tomonidan taklif qilingan bo'lib, o'z ichiga intellektual (tafakkur, xotira, tasavvur va hokazo), emotsional va irodaviy jarayonlarni oladi. Bunda qiziqishning uch komponentlik tizimi intellektual, emotsional va irodaviy hodisalarning umumiy yig'indisini emas, balki barcha psixik jarayonlarning o'zaro murakkab munosabatini tashkil qilishi ta'kidlanadi [Л.Г.Антипова, 1987: 8].

Ta'kidlash joizki, kasb-hunarga qiziqishning to'rtinchi komponenti – kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar inson hayoti davomida yuqoridagi uchta komponent bilan o'ziga xos ravishda qo'shiladi va bir-birini rivojlantiradi. Ularni o'zaro qarama-qarshi qo'yish, birining ahamiyatini ikkinchisiga nisbatan oshirish yoki kamaytirish shaxsning normal rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [Н.В.Савин, 1983: 82].

O'quvchilarda kasbga qiziqish shakllanishiga yosh davrining ham ta'siri katta. Xususan, psixologiya sohasidagi olimlardan I.S.Kon o'z tadqiqotlarida o'smir yoshidagi o'quvchilarda ta'lim motivlari ancha o'zgarib, ijtimoiy rollarning o'zgarishi faollashadi – faoliyat jarayonida ko'proq mustaqillik va o'ziga ishonch namoyon bo'la boshlaydi, deb ta'kidlaydi. O'smirlik yoshidagi o'quvchilar o'z taqdiriga taalluqli qaror qabul qilishda bo'layotgan voqealarning passiv tomoshabinidan faol ishtirokchisiga aylanadilar [И.С.Кон, 1978].

A.R.Luriya [A.R.Luriya, 1974] va P.Ya.Galperin [P.Ya.Galperin, 1985; P.Ya.Galperin, 1998] bolalarni 9-12 yoshida bosh miya yarimsharlari o'rtasidagi ma'lumotlar almashinuvini ta'minlovchi qadoqsimon tana (komissural tolalar)ning rivojlanishi va miyenilizatsiyasi sodir bo'lishini aniqlaganlar. Shu davrda miya qabul qilayotgan ma'lumotlariga to'liq ishlov berishni boshlaydi. 12 yoshdan 16 yoshga qadar bo'lgan davrda esa, garmonlar ta'sirining ortishi sababli, bola xulq-atvorida sodir bo'ladigan hodisalarga munosabatining o'zgarishi sodir bo'ladi – bola o'zini-o'zi va atrof-muhit (tabiiy va ijtimoiy)ni anglay boshlaydi, unda turli ehtiyojlar shakllanadi.

J.Piajening ta'kidlashicha, 12-15 yoshlarda shaxs intellektining rivojlanishida sezilardi o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Bu yoshda kishida gipotetik-deduktiv tafakkur – atrof muhitda sodir bo'layotgan voqea-xodisalarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'z shaxsiy hayotini o'rganish va rejalashtirish kabi qobiliyatlar shakllanadi [I.S.Kon, 1989].

S.N.Chistyakovaning fikriga ko'ra, 14-16 yoshlardagi o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish, kasbga qiziqishni shakllantirish va kasb tanlash jarayonlari ancha faol va samaraliroq bo'lib, buning sababi bu yoshda o'quvchilarda ideallar shakllanadi va ular nisbatan qat'iy hayotiy maqsadlarni rejalashtiradilar [S.N.Chistyakova, 1983].

A.P.Seyteshev o'z ilmiy tadqiqotlarida sub'ektiv omillar qatoriga bilishga va kasbga qiziqish, moyilliklarni, muayyan bir kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishning psixologik mexanizmi sifatida esa turli qobiliyatlarni kiritgan [A.P.Seyteshev, 1988].

Ye.A.Klimov har qanday sohadagi kasbiy faoliyat umumiy va maxsus qobiliyatlarni talab qiladi va ularning o'zaro muvofiq bo'lgan munosabati orqali ro'y

berishini aniqlagan [Ye.A.Klimov, 1988: 9].

Yuqoridagi fikrlarga qo`shilgan holda P.T.Magzumov o`quvchilarda kasb-hunarga qiziqish shakllanishidagi asosiy omillar sifatida ota-onalar, sinf rahbari va fan o`qituvchilarining maslahati, OAV va badiiy adabiyot kabilarni keltirgan [Dj.R.Gulyamov i dr., 2014: 14-18].

Ye.M.Pavlyutenkov shaxsni kasb-hunarga yo`naltirishda, xususan unda kasb-hunarga qiziqishini shakllantirish va kasb tanlashida kasbiy faoliyat motivi, hayotiy qadriyatlar va tajriba, bo`lajak kasbiy faoliyat to`g`risida tushuncha kabi omillarga alohida e`tibor qaratgan [Ye.M.Pavlyutenkov, 1980].

S.N.Chistyakova va N.N.Zaxarov tadqiqotlarida o`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirish omillarini uch guruhga – umumiy, tashqi (regional) va ichki (individual) omillar guruhiga ajratganlar. Bunda umumiy omillar guruxiga jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy tuzumiga bog`liq bo`lgan makromuhit omillari, tashqi omillar guruhiga – konkret bir regionning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o`ziga xos xususiyatlari, ichki omillarga esa o`quvchilarning individual psixofiziologik xususiyatlari kiritilgan [S.N.Chistyakova i dr., 1987].

N.V.Groxolskaya kasbga tegishli bilimlarni rivojlanishida kuchli omil bo`lib shaxsni o`ziga adekvat yuqori baxo berishi xizmat qilishini aniqlagan [N.V.Groxolskaya, 1994].

Dj.R.Gulyamov va Q.M.Nurboyev o`z tadqiqotlarida o`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirishga ta`sir ko`rsatuvchi omillar deb kasbiy faoliyatning istiqboli, mazmuni hamda kasb-hunarning psixofiziologik talablari, mutaxassis maslahati va oilaviy an`ana kabilarni aniqlaganlar. Bundan tashqari, kasb-hunarga qiziqish shakllanishiga o`quvchilarda shaxsiy kasbiy rejaning mavjudligi hamda qay darajada to`liqligi va asoslanganligi bilan belgilanishini tajriba-sinov yo`li bilan isbotlaganlar [Dj.R.Gulyamov and etc., 2020].

Olingan natijalar tahlili. O`quvchining kelajakdagi kasbiy faoliyati hamda ko`zlagan maqsadi sari intilishi kasb-hunarga qiziqishi bilan uzviy bog`liq bo`ladi. O`quvchilarda kasb-hunarga qiziqish shakllanganligi kasb-hunarga oid ma`lumotlarni ko`proq olishga intilishlarida o`z aksini topadi. Maktablarda o`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirishga qaratilgan tadbirlarning mazmuni va mohiyati, shakl va metodlari o`quvchilarda kasb-hunarlariga, shu jumladan zamonaviy kasb-hunarlariga oid bilimlarni shakllantirishga qaratilgan bo`lishi kerak.

“Kasb-hunarga qiziqish” deganda shaxsning kasb-hunar tanlashga yo`nalganligi, tanlagan sohasining ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatlarini anglagan holda kasbiy motivlarining shakllanganligi bilan ifodalanib, shaxsning kasb-hunar haqida ko`proq ma`lumot olishida, uni egallash maqsadida o`zida kasbiy bilim, malaka va ko`nikmalarni shakllantirish faolligini oshirishida muhim omil bo`lib xizmat qiladi.

Kasb-hunarga qiziqishni uch tarkibiy komponenti (intellektual, emotsional va irodaviy komponentlar) bilan birga to`rtinchi komponentni – kasb-hunar tomonidan mutaxassisning kasbiy bilim, malaka va ko`nikmalariga, xamda uning qobiliyatlariga qo`yiladigan talablarni ham o`zida aks ettiradi. Ushbu to`rtta komponent o`zaro munosabatda va mutanosib bog`liqlikda bo`lib, inson shaxsiga hamda uning hayot faoliyatiga ta`sir ko`rsatadi.

Kasb-hunarga qiziqishni shakllantirish bu, birinchi navbatda, o`quvchida mehnatsevarlikni hamda unga ijodiy yondashish tuyg`usini tarbiyalash, kasb-hunar tanlashdagi mas`uliyat va kasbning jamiyat uchun ahamiyatini xis qilishni tarbiyalashdir. O`z navbatida, bilishga qiziqish ob`ekti bilish jarayonining o`zi bo`lib, xodisalarning ma`nosini tushunish, tegishli soha bilimlarining nazariy va ilmiy asoslarini chuqurroq o`rganish bilan belgilanadi. O`quvchining kasb-hunarlariga oid bilimlarni egallashga qiziqishi uning darsda va darsdan tashqari jarayonlarda faollik ko`rsatishiga, olayotgan bilimlarining sifatiga, ta`lim olishning ichki motivlarini shakllanishiga, o`z hayotiy pozitsiyasiga ega bo`lishiga olib keladi. Bu esa ta`lim-

tarbiya jarayoni samaradorligini ta'minlab, o'quvchida kasb-hunarga qiziqishni bilim olishga qiziqish bilan o'zaro uyg'unlikda shakllanishini ta'minlaydi.

O'quvchilarda kasb-hunarga qiziqishning shakllanish jarayoni turg'un va faol bo'lishi ularni maqsadlariga erishishlarida hamda mavjud qiyinchiliklarni yengib o'tishlarida yordam beradi. Qiziqish dinamik, ongli va turg'un shakllansagina o'quvchilarning ongli ravishda kasb-hunar tanlashlariga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Qiziqishning dinamikligi – doimo faolligi va shakllanish jarayonida o'zgarishga moyilligida aks etadi.

Qiziqishning ongliligi – shaxsning o'ziga-o'zi baho berishini kasb-hunarga munosabati bilan belgilanadi.

Kasb-hunarga qiziqishning turg'unligi – aynan bir kasb (yoki kasbiy soha)ga nisbatan ijobiy va faol munosabatning doimiylikida namoyon bo'ladi.

Psixologiya va pedagogika sohalari vakillarining tadqiqotimiz mavzusiga oid ilmiy asoslangan xulosalariga tayanib, 12-16 yosh davri maktab o'quvchilarida kasb-hunarga qiziqish shakllantirish uchun optimal davr, deb hisoblash mumkin. Biron-bir kasbiy faoliyat turiga nisbatan erta shakllangan qiziqish uzoq vaqt saqlanib qoladi va kasbiy maqsadning asosini tashkil etadi.

Maktab o'quvchilarining kasb-hunar tanlashi ob'ektiv va sub'ektiv omillar majmuasi ta'sirida sodir bo'ldi. Ob'ektiv omillarga shaxs hoxishi va irodasiga bog'liq bo'lmagan, lekin kasb-hunarga yo'naltirish jarayonining sifatini oshirish uchun sharoit yaratadigan quyidagi omillarni kiritamiz: ota-ona va qarindoshlarning, pedagog-o'qituvchilarning, o'rtoqlarning, kasb egasining va kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassisning maslahatlari, ommaviy axborot vositalaridan olingan ma'lumotlar, kasbning jamiyat uchun ahamiyati.

Sub'ektiv omillar qatoriga esa o'quvchining individual va psixofiziologik xususiyatlariga bog'liq bo'lgan omillar bilan bir qatorda o'z bilimlarini amalda qo'llashga qiziqishi, mas'uliyat, intizomlilik va ideal (ya'ni badiiy adabiyot yoki filmlardagi asar qahramonlariga xavas), kasb-hunarni o'quvchining shaxsiy qobiliyatlariga talablarini to'g'ri kelishi, kasbni mahorat darajasida egallashga bo'lgan hoxish-istak va shu kabilar kiradi.

Har qanday kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati mutaxassisdan faqatgina bitta qobiliyat yoki sifatni emas, balki ularning muayyan kombinatsiyasini talab qiladi. Bu kombinatsiyasi ikki guruh qobiliyatlarni – ko'pchilik kasblar uchun nisbatan umumiy qobiliyatlar va faqat ayrim kasblar uchun xos bo'lgan maxsus qobiliyatlardan iborat bo'ladi.

Xulosa. Kasbga qiziqish insonning kasb-hunar tanlashidagi birinchi jiddiy qadami bo'lib, o'quvchining shaxsiy kasbiy rejani asosi hisoblanadi. Kasbga qiziqish bilan bilishga qiziqish qay darajada o'zaro mutanosib bo'lsa, ularning o'zaro ta'siri ham shu darajada kuchli bo'ladi.

O'quvchilarda kasb-hunarga qiziqishni shakllantirish kasb tanlashga yo'naltirish ishining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, maktablarda bosqichma-bosqich va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olib rejalashtirilishi va tashkil etilishi kerak. Bunda beriladigan ma'lumotlar kasb-hunarlarning o'ziga jalb qiluvchi tomonlaridan tashqari kasbiy faoliyatning mazmuni, ijtimoiy ahamiyati va mutaxassisning psixofiziologik xususiyatlariga qo'yiladigan umumiy va maxsus kasbiy talablar, zarur kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar to'g'risida ham yetarlicha chuqur tushunchalarni o'z ichiga qamrab olishi maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilarning turli zamonaviy kasb va hunarlar to'g'risidagi tasavvurlari qanchalik keng va chuqur bo'lsa, ularni kasbga qiziqishi shunchalik ongli va turg'un bo'lib shakllanadi.

Kasbga qiziqish o'smir-yoshlarning o'z kelajagi yuzasidan qaror qabul qilish davridagi sezitivligi bilan bog'liq bo'lgan psixologik va pedagogik fenimen hisoblanadi. 12-16 yosh davrida bolalarda o'zini-o'zi baholashning ahamiyati ortganligi sababli, kasb-hunarga qiziqishni ongli va turg'un bo'lib shakllana boshlaydi. Bu esa,

o`z navbatida, o`quvchilarda tegishli o`quv predmetlariga qiziqishni to`liq namoyon bo`lishini va asoslangan kasb tanlash motivlari shakllanishiga olib keladi.

O`quvchilarning har qanday kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyati ularda kasb-hunarga qiziqishning turg`unligi, faolligi va ongliligi hamda umumiy va maxsus qobiliyatlarining o`zaro uyg`unligiga bog`liq.

ADABIYOTLAR:

[1]. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 11 avgustdagi “Kambag`al va ishsiz fuqarolarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularning mehnat faolligini oshirish va kasb-hunarga o`qitishga qaratilgan hamda aholi bandligini ta`minlashga oid qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi PQ-4804-son qarori // <https://lex.uz/docs/4945748>

[2]. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 30 dekabrda “Umumiy o`rta ta`lim muassasalarining 10-11-sinflari o`quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to`g`risida”gi 792-son qarori // <https://lex.uz/uz/docs/5800745>

[3]. Антипова Л.Г. Проблемы формирования профессиональных интересов у учащихся средних профтехучилищ: Метод. пособие. –М.:Высш. шк., 1987.

[4]. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственного развития ребенка. М.: Изд-во Моск.ун-та, 1985. - С.3-9.

[5]. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука. М., 1998

[6]. Грохольская Н.В. Диагностика и развитие профессиональной компетентности инженерно-педагогических работников (психологический аспект): Дисс. ... канд.психол наук. – Т., 1994.

[7]. Гулямов Дж.Р., Пантин Р. Система профессиональной ориентации учащихся в современных условиях // Ж. “Педагогика”, 2014. № 3, - С.14-18

[8]. Климов Е.А. Психологические основы выбора профессии // Психологические аспекты совершенствования труда учителя сельской школы. –М., 1988.

[9]. Кон И.С. Открытие “Я”. –М.: Политиздат, 1978. – 366 с.; Психология ранней юности: Кн.для учителя. –М.: Просвещение, 1989.

[10]. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн.для учителя. –М.: Просвещение, 1989. 69-бет.

[11]. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. М., 1974.

[12]. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора профессии / Под ред. Б.А.Федоршина.. –Киев.:Рад. школа, 1980.

[13]. Психология. Словарь/Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990.

[14]. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. –М., Педагогика, 1956.

[15]. Савин Н.В. Педагогика / Ўқув қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1983.

[16]. Сейтешев А.П. Пути профессионального становления учащейся молодежи. –М.:Выс.шк., 1988.

[17]. Чистякова С.Н. Профессиональная ориентация школьников. –М., Педагогика, 1983.

[18]. Чистякова С.Н., Захаров Н.Н. Профессиональная ориентация школьников: Организация и управление. –М.:Педагогика, 1987.

[19]. Gulyamov Dj.R., Nurboyev Q.M., Khuzhakulov N.T. Personal professional plan of students as a factor of a targeted organization of proforientation work and a conscious profession choice / European Journal of Molecular & Clinical Medicine: Volume 07, Issue 07, 2020 / https://ejmcm.com/article_3309.html. -P.960-969.

«SMART TA'LIM» INNOVATSION TA'LIM MODELI SIFATIDA

Zaripova Dilnoza Anvarovna,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent
Axborot Texnologiyalari Universiteti, p.f.f.d., (PhD)

«SMART-ОБУЧЕНИЕ» КАК НОВАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МОДЕЛЬ

Зарипова Дилноза Анваровна,
Ташкентский университет информационных технологий имени
Мухаммада аль-Хорезми к.п.н., (PhD)

«SMART-LEARNING» AS A NEW EDUCATIONAL MODEL

Zaripova Dilnoza Anvarovna,
Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad Al-
Khorezm, d.p.p.s., (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada, o'qituvchilar va talabalarning SMART-ta'limning zamonaviy ta'lim modeliga munosabatini o'rganish va tahlil qilingan. Hamda, maqolada SMART ta'limni joriy etish masalalariga e'tibor berilgan. SMART muhitining yuqori ahamiyati va ijobiy ta'sirini tan olish to'g'risida umuman olganda ta'limni rivojlantirish va boshqa tomondan, ta'lim jarayoniga SMART texnologiyalarini joriy etish masalasida ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchilarning faol subyektiv pozitsiyasi yo'qligi to'g'risida keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim islohotlari, innovatsion o'qitish, faol ta'lim, tarmoq bumerang, elektron ta'lim, kompyuter yordamida o'qitish, aqlli texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается и анализируется отношение учителей и учащихся к современной образовательной модели смарт - обучения. Также, в статье уделено внимание вопросам внедрения SMART образования. Рассматривается признание высокой значимости и положительного влияния смарт-среды на развитие образования в целом и, с другой стороны, об отсутствии активной субъективной позиции обучающихся и педагогов по вопросу внедрения смарт-технологий в образовательный процесс.

Ключевые слова: реформы образования, инновационное преподавание, активное обучение, сетевой бумеранг, электронное обучение, компьютерное обучение, интеллектуальные технологии.

Abstract. This article examines and analyzes the attitude of teachers and students to the modern educational model of smart learning. Also, the article focuses on the implementation of SMART education. The article considers the recognition of the high importance and positive impact of the smart environment on the development of education in general and, on the other hand, the absence of an active subjective position of students and teachers on the introduction of smart technologies in the educational process.

Keywords: education reforms, innovative teaching, active learning, network boomerang, e-learning, computer-assisted learning, smart technology.

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida innovatsion faoliyatni ta'lim jarayoniga kirib kelishiga sabab bo'ldi. Zero, ta'limning xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash va yuqori malakali kadrlarni innovatsion faoliyatga tayyorlash ta'lim jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi. Halqaro hamjamiyatda pedagogik innovatsiyalar global miqyosda ahamiyatli ta'lim-tarbiya jarayonlarida insoniyat uchun serqirra imkoniyatlar ochib bermoqda. Bunday innovatsiyalar ta'limni yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishini belgilaydi,

shuningdek axborotlashgan jamiyatda ilmiy-texnika jadal rivojlanishi va buning hayotimizdagi aks etayotganligi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab muammolarni hal etish imkoniyatini beradi.

Aqlli ta'lim yangi AKT orqali ta'limni o'zgartirishning eng ilg'or bosqichi hisoblanadi. Tadqiqotchilar doimiy ravishda ta'kidlaganidek, aqlli ta'lim, shubhasiz, ta'limni zamonaviy tezkor dunyo talablariga moslashtirishga va davom etayotgan texnologik inqilobdan omon qoladigan ta'lim tizimini yaratishga qaratilgan ta'lim tizimlarini modernizatsiya qilishning muhim istiqbolidir. Ko'pgina tadqiqotlar SMART treningining samaradorligi va jozibadorligini tasdiqlaydi [1]. Tegishli adabiyotlarni tahlil qilish intellektual ta'limni qo'llab-quvvatlovchi uchta asosiy pozitsiyani aniqlashga olib keladi:

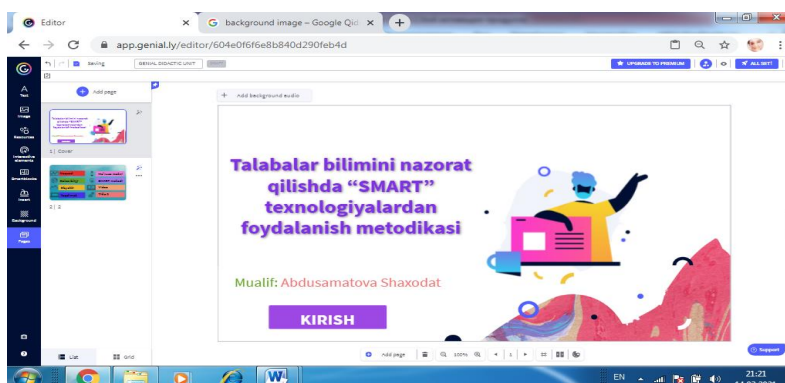
1. Mobil texnologiyalar
2. Raqamli darsliklar
3. Bulutli texnologiyalar.

Mobil texnologiyalar SMART Learningning asosiy texnologiyasidir, chunki u o'quvchilarning shaxsiy xohishlariga ko'ra hamma joyda o'rganish strategiyasini ifodalaydi. Smartfonlar, planshetlar va boshqa ko'chma qurilmalardan foydalangan holda talabalar har qanday joyda, hatto an'anaviy maktab binosidan tashqarida ham o'quv topshiriqlarini bajarishlari mumkin. E. R. tomonidan olib borilgan tadqiqotlar. Syksom [2], ta'limda mobil qurilmalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishini ko'rsatadi.

2. S. Djangning so'zlariga ko'ra, raqamli darslik «kelajakka yo'naltirilgan», texnologik jihatdan takomillashtirilgan va yanada jozibali darslik [3]. An'anaviy darslikning xususiyatlaridan tashqari, raqamli versiya o'z-o'zini o'rganish daftarchasi, ish daftarchasi va lug'at vazifasini ham bajaradi. Shuningdek, u turli xil innovatsion o'quv qo'llanmalarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, raqamli darslik video, animatsiya, virtual haqiqat yoki giperhavola kabi ilg'or texnologik elementlardan foydalanadi. Raqamli darslik ham interaktiv bo'lib, shu orqali har bir o'quvchining qobiliyati, mahorati va darajasiga moslashadi. Raqamli darslik n-ekran deb ataladigan muhitda ishlaydi (ba'zan uchta ekran deb ataladi, uchta asosiy foydalanish kontekstiga nisbatan: Internet, mobil telefon, televizor), shuning uchun uni har qanday ekranda – kompyuter, planshet, smartfon, televizorda ishlatish mumkin.

3. Bulutli texnologiya - bu keng qo'llaniladigan atama bo'lib, uning ta'rifi bo'yicha bir qator noaniqliklarni o'z ichiga oladi. Bulutli texnologiya o'zining eng oddiy shaklida har xil turdagi dasturlar yoki materiallarni shaxsiy kompyuter disklaridan tarmoqqa (bulutga) o'tkazish strategiyasidir, shunda ular istalgan joyda va istalgan qurilmada ishlatilishi mumkin [4]. Ta'lim nuqtai nazaridan, bulutli texnologiyalar, sodda qilib aytganda, o'quv materiallarini turli formatlarda (matn, film, ovoz va boshqalar) saqlaydigan texnologik bulutdir. Ushbu bulutda ilovalar va ta'lim dasturlari, shuningdek, ta'lim sohasidagi turli manfaatdor tomonlar (talabalar, o'qituvchilar, ota-onalar, ta'lim muassasalari ma'muriyati va boshqalar) tomonidan ishlatiladigan aloqa vositalari o'rnatiladi. Texnologik nuqtai nazardan, bu bulut barcha qurilmalarda (smartfonlar, kompyuterlar, televizorlar va boshqalar) mavjud bo'lib, o'quv jarayonini hamma joyda va istalgan vaqtda taqdim etadi. A. Middleton [5] shuningdek, Smart Learning-ning o'quvchilarga yo'naltirilgan jihatlari va aqlli texnologiyalardan foydalanishning afzalliklarini ko'rib chiqadi. Zamonaviy texnologiyalar o'quvchilarni o'rganishda ishtirok etishga va o'z mustaqilligini yanada boy shaxsiy kontekst orqali yanada ochiq, bog'langan va kengaytirilgan usullar bilan oshirishga undaydi. V. P. Tixomirov SMART-trening haqida barcha ta'lim jarayonlarini, shuningdek, ushbu jarayonlarda qo'llaniladigan usul va texnologiyalarni har tomonlama modernizatsiya qilishni o'z ichiga olgan yangi tushuncha sifatida gapiradi. Ta'lim nuqtai nazaridan SMART tushunchasi aqlli taxta, aqlli ekranlar, istalgan joydan Internetga kirish kabi texnologiyalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ushbu texnologiyalarning har biri

tarkibini ishlab chiqish, uni etkazib berish va yangilash jarayonini yangicha tarzda yaratishga imkon beradi [6].

Onlayn ravishda SMART metodidan foydalanish uchun esa rasmda keltirilgan shakilni to'ldirish va uni tekshirish uchun yuborish mumkin bo'ladi.

Ushbu dasturdan foydalanishning yana bir qulayligi shundaki undag har bir ma'lumot onlayn tartibda shakilantirilgan va bu nga agr o'qituvchi hohlasa ma'lumotlarni o'zgartirish, yangi ma'lumotlar qo'shish yoki olib tashlash, dizayn borasida ishlash imkoniyatini beradi. Lekin talabalar dasturdan foydalanish uchun o'sha bir marta tashlangan linkdan foydalanaveradilar. Dasturning bu imkoniyati testlardan foydalanishda hamqulay o'qituvchi hohlas tes yoki anketa so'rovnomasiga o'zgaish kiritish orqali kerakli savollarni osonlikka qo'shish yoki olib tashlashi mumki. Tizimning yana bir avzaligi shundaki unda aftomatik baholash va foydalanuvchularni ro'yhatga olish funksiyasi ham mavjud, bu esa o'qituvchga ham o'quvchiga ham bir munha qulayliklar yaratadi

Talabalar bilimni nazorat qilishda "SMART" texnologiyalardan foydalanish metodikas mavzusini o'qitishda ishlab chiqilgan elektron resursning tajriba sinovida 48 ta talaba ishtirok etdi. Ular onlayn ravishda o'z telefonlaridan men tomonimdan dasturga kirish huquqini beruvchi link orqali kirib dasturdan fodalandilar va unda berilgan SMART metodidan onlayn foydalanish imkoniyatidan foydalanib ko'rdilar.

SMART ta'limining tuzilishi shunday qilib, biz «SMART Learning» tushunchasini talqin qilishning turli xil variantlari mavjudligini ta'kidlashimiz mumkin, ammo ularning umumiy jihatlari juda ko'p: SMART Learning axborot resurslari bilan boyitilgan va zamonaviy ta'lim texnologiyalariga kiritilgan o'quv jarayonining mustaqil, motivatsion, moslashuvchan modeli sifatida belgilanadi. Bundan tashqari, SMART Learning o'quvchilarning ta'lim olish usullarida paradigma o'zgarishini taklif qiladi. Talabalar va o'qituvchilar tarkibini moslashish qobiliyati juda muhim bo'lgan tez o'zgaruvchan dunyoga to'liq tayyorlash uchun zamonaviy aqlli texnologiyalardan foydalangan holda yaxlit o'quv jarayonini ta'minlashga qaratilgan.

Bugungi kunga kelib, SMART-ta'lim loyihasi SMART texnologiyalaridan

foydalangan holda ta'lim Tashkilotining Smarts muhitida maktab o'quvchilari va talabalari bilan qanday ishlashni batafsil tavsiflovchi aniq uslubiy ta'lim echimlarini ishlab chiqmagan. O'qituvchilar zamonaviy ta'lim yangiliklariga mustaqil ravishda moslashishlari, an'anaviy o'qitish usullarini axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'rganishga aylantirishni o'rganishlari kerak.

Shu nuqtai nazardan, o'qituvchilar qanday baholanishini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Kelajakda bunday yuqori texnologiyali echimlarni amalga oshirishda etakchi rolini hisobga olgan holda SMART-trening ta'limda, shuningdek, o'quvchilarda «SMART-ta'lim» yangi ta'lim paradigmasini shakllantirish bo'yicha o'z pozitsiyalarini bilib oling. Buning uchun biz o'qituvchilar va talabalarining qancha ekanligini baholash uchun tadqiqot o'tkazdik ta'lim tashkilotlarida SMART ta'limni joriy etish bo'yicha ishlar olib boriladimi yoki yo'qmi, aqlli ta'lim tushunchasi bilan tanish; o'qituvchilar va talabalarining SMART ta'limni joriy etishga munosabatini aniqlang va innovatsion ta'lim muhitining mavjudligi.

Olib borilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, respondentlarning 54 foizi «aqlli ta'lim» tushunchasini yaxshi bilishadi, ammo respondentlarning 16 foizi ushbu kontseptsiya haqida umumiy tasavvurga ega emaslar va ko'pchiligi berilgan savolga javob berishda qiynalishgan. «SMART-ta'lim» tushunchasining mohiyatiga kelsak, so'rovnomaga o'tkazganda aksariyati quyidagilarni hisoblashadi. «SMART Education» - bu ta'lim tizimi, ammo respondentlarning 12 foizi ko'proq moyil ushbu kontseptsiyaning atrof-muhit yoki paradigmatic ta'rifiga ko'ra, 10 % SMART ta'lim deb ta'kidlaydi bu boshqariladigan jarayon va faqat 5% bu o'quv tarmog'i deb hisoblaydi.

Bundan tashqari, so'rov ishtirokchilaridan taqdim etilgan elementlarni konkretlashtirish so'ralganda, biz quyidagi javoblarni oldik: zamonaviy ta'lim maydoni va texnik qo'llab-quvvatlash respondentlarning ko'proq foizni, yangi texnika va yondashuvlarni qayd etdi ta'limda - 6% ni afsuski, bu savolga javob berish qiyin kechdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тихомиров В. П. Мир на пути Smart education. Новые возможности для развития // Открытое образование. 2011. № 3. С. 22-28. 7.

2. Glasswell K., Davis K., Singh P., McNaughton S. Literacy lessons for Logan learners: A smart education partnerships project // Curriculum Leadership. 2010. Vol. 31. № 8. P. 1-4.

3. Jang S. Study on Service Models of Digital Textbooks in Cloud Computing Environment for SMART Education // International Journal of U- & E-Service, Science & Technology. 2014. Vol. 7. № 1. P. 73-82. 11.

4. Kim B. H., Oh S. Y. A Study on the SMART Education System Based on Cloud and N-screen // Journal of the Korea Academia-Industrial Cooperation Society. 2014. Vol. 15. № 1. P. 137-143.

5. Middleton A. Smart learning: Teaching and learning with smartphones and tablets in post compulsory education [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/12512765/>

6. Smart_learning_teaching_and_learning_with_smartphones_and_tablets_in_post_compulsory_education (дата обращения: 21.08.2021).

**ДАРС – ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ ВОСИТАСИ
СИФАТИДА****(ЁЧҚБТ фани мисолида)***Нумонова Дилдор Умурзоқовна**Навоий давлат педагогика институти, фалсафа фанлари доктори,
доцент.**Рузимуротова Умида Хамза кизи**Навоий давлат педагогика институти, талаба***УРОК – КАК СРЕДСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ
УЧАЩИХСЯ****(на примере дисциплины Допризывной начальной военной
подготовки молодёжи)***Нумонова Дилдор Умурзоқовна,**Навоийский государственный педагогический институт, доктор
философии, доцент.**Рузимуротова Умида Хамзаевна**Навоийский государственный педагогический институт, студент***LESSON AS A MEANS OF PROFESSIONAL ORIENTATION OF
STUDENTS****(on the example of the discipline of pre-conscription initial military
training of youth)***Numonova Dildor Umurzokovna,**Navoi State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy, Associate Professor.**Ruzimurotova Umida Khamzaevna**Navoi State Pedagogical Institute, student*

АННОТАЦИЯ: Кириш маълумотлари / долзарблиги. Ўқувчи-ёшларни касб-хунарга йўналтириш масаласи Ўзбекистон Раҳбарияти ва Хукуматининг алоҳида диққат-эътибор марказида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Мактабда касбга йўналтириш ишларининг натижадорлиги ўқувчиларнинг қизиқишлари, қобилиятлари ва шахсий касбий режаларидан келиб чиқиб ташиқил этилиши, келажакда таълимни давом эттиришлари ёки эгаллаган касблари бўйича меҳнат фаолияти билан шугулланишларига оид муҳим қарорни тўғри қабул қилишлари билан белгиланади. Мазкур мақолада ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришида дарснинг восита сифатидаги ўрни ва имкониятлари ЁЧҚБТ фани мисолида ёритилган.

Методлар. Дарснинг ўқувчиларни касбга йўналтиришидаги имкониятлари мақсадли педагогик кузатиш методи воситасида ўрганилди; касбга йўналтиришига оид материалларни дарс мазмунига сингдирилганлиги ўқув хужжатларини ўрганиш методидан фойдаланилди; фан ўқитувчиларининг дарсни касбга йўналтиришидаги имкониятларига оид фикри ва муносабатини тадқиқ этишида суҳбат методи қўлланилди; ўқувчиларни касбга йўналганлиги динамикасини аниқлашда анкеталаштириш методи билан фойдаланилди; тадқиқот натижалари қиёсий таҳлил қилинди.

Натижалар. Ўқувчиларни ҳарбий касбларга йўллашга мажмуали ёндашиш уларда нафақат шу соҳа касбларига, балки бошқа соҳа касбларига нисбатан ҳам қизиқиш шакллантириши мумкин. Бунда ўқувчиларга касблар тўғрисида қўшимча маълумотлар бериш билан бирга, уларни касбни эгаллашга доир

маслаҳатларнинг ҳам аҳамияти каттадир. Таълим муассасаларида дарс жараёнида ўқувчиларни касбга йўналтириши ҳамда бу жараённи замон талаблари асосида бошқариши учун аниқлик, мақсадга мувофиқлик, кетма-кетлик ҳамда назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги каби тамойилларга риоя қилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Хулосалар. Дарс жараёнида касб-ҳунарга оид материалларни босқичма-босқич, тизимли ва, энг муҳими, ўтилаётган мавзуга боғлаб ҳавола қилиниши ўқувчиларни ушбу жараённинг фаол иштирокчисига айланишларига ва таълим жараёнида “субъект – субъект” муносабатлари таъминлашга ва таъминлайди. Бу эса, ўқувчиларга касб-ҳунарга йўналтиришига оид маълумотлар бериши ва касб танлаш мотивациясини шакллантириши билан бирга, уларда мустақилликни ва билиши фаоллигини ривожлантиришига ёрдам беради

Таянч сўзлар: ўқувчи, касбий ўзини англаш, касб-ҳунарга йўналтириши, касбга қизиқиши, дарс, дарс режаси, касб танлаш мотивацияси, касбий маслаҳат.

АННОТАЦИЯ: Вводная информация / актуальность. Вопрос о профессиональной ориентации учащихся является одной из важных задач, поставленных Руководством и Правительством Узбекистана перед учителями и педагогами. Эффективность профориентации учащихся в школе определяется тем, что данная работа организуется исходя из их интересов, способностей и личных профессиональных планов. Это способствует принятию правильного решения относительно будущего профессиональной пути - будут ли они продолжать образование или будут заниматься профессиональной деятельностью, которые они приобрели. В данной статье на примере преподавания дисциплины Допризывной начальной военной подготовки молодежи освещены роль и возможности урока, как инструмента ориентации учащихся на профессию.

Методы. Изучены возможности урока в направлении учащихся к профессии с помощью метода целевого педагогического наблюдения; использован метод изучения учебных документов для включения в содержание урока материалов, связанных с профориентацией; методом интервью было исследовано мнение и отношение учителей-предметников к возможностям направления урока на выбор профессии; анкетный метод использовался для определения динамики карьерной ориентации студентов; результаты исследований были подвергнуты сравнительному анализу.

Результаты. Комплексный подход к подготовке учащихся к военным профессиям может заинтересовать их не только к профессиям военной сферы, но и других сфер профессиональной деятельности. Помимо предоставления учащимся дополнительной информации о карьере, также важны советы о том, как их достигнуть. В учебных заведениях стало важным следовать таким принципам, как точность, целесообразность, последовательность, а также связь теоретического материала с практикой. Это позволит управлять процессом профессиональной ориентации учащихся исходя из требований времени.

Выводы. Предоставление в ходе урока поэтапное, систематическое и, главное, обращение к тематике профессиональных материалов позволит учащимся стать активными участниками этого процесса и установить «субъект-субъектные» отношения в учебном процессе. процесс. Это помогает учащимся развивать самостоятельность и познавательную активность, а также дает информацию по профориентации и мотивации к выбору профессии.

Ключевые слова: учащийся, профессиональное самосознание, профориентация, профессиональный интерес, урок, план урока, мотивация, выбор профессии, профориентационная консультация.

ANNOTATION: Introductory information / relevance. The issue of professional orientation of students is one of the important tasks set by the Administration and the Government of Uzbekistan for teachers and educators. The effectiveness of career guidance for students at school is determined by the fact that this work is organized based on their interests, abilities and personal professional plans. This helps them make the right decision about their future professional path - whether they will continue their education or pursue the professional activities they have acquired. In this article, on the example of teaching the discipline of pre-conscription initial military training of youth, the role and possibilities of the lesson are highlighted as a tool for guiding students to a profession.

Methods. The possibilities of the lesson in the direction of students to the profession with the help of the method of targeted pedagogical observation were studied; the method of studying educational documents was used to include materials related to vocational guidance in the content of the lesson; the interview method was used to study the opinion and attitude of subject teachers to the possibilities of directing the lesson to the choice of profession; the questionnaire method was used to determine the dynamics of students' career orientation; the research results were subjected to a comparative analysis.

Results. An integrated approach to preparing students for military professions may interest them not only in military professions, but also in other areas of professional activity. In addition to providing students with additional information about careers, advice on how to achieve them is also important. In educational institutions, it has become important to follow such principles as accuracy, expediency, consistency, as well as the connection of theoretical material with practice. This will make it possible to manage the process of professional orientation of students based on the requirements of the time.

Conclusions. Providing during the lesson a phased, systematic and, most importantly, an appeal to the subject of professional materials will allow students to become active participants in this process and establish «subject-subject» relationships in the educational process. This helps students develop independence and cognitive activity, and also provides information on career guidance and motivation for choosing a profession.

Key words: student, professional self-awareness, career guidance, professional interest, lesson, lesson plan, motivation, career choice, career guidance consultation.

Кириш. Ёшларни касб-хунарга йўналтириш методик жиҳатдан – педагогик, мазмун жиҳатидан эса ижтимоий аҳамиятга эга бўлган масала бўлиб, таълим муассасаси фаолияти билан узвий боғлиқ. Ёшлар касбий ўзлигини тўғри англаши эса, ўз навбатида, Янги Ўзбекистоннинг забардаст қурувчилари бўлиб етишишлари учун замин яратади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда ўқувчи-ёшларни касб-хунарга йўналтириш масаласи алоҳида диққат-эътибор марказидаги вазифалардан ҳисобланади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишчи касблар бўйича кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2021 йил 8 июндаги ПҚ-5140-сон қарори билан ишчи касблар бўйича кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш, ўқув жараёнларини амалиёт билан боғлаган ҳолда ташкил этиш, ишсиз аҳоли, жумладан ёшлар ва хотин-қизларда замонавий касб ва тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш, касб-хунарга ўқитиш муассасаларининг фаолияти самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунга умумий ўрта мактабларнинг 9-11-синфлари ўқувчиларини касб-хунарга ўқитиш тартиби жорий қилинганлиги, касб-хунарга тайёрлаш бўйича умумий ўрта таълим муассасаларига бириктирилган яқин ҳудудда жойлашган касб-хунарга ўқитиш марказлари, маҳалла аҳолисини касб-хунарга

ўқитиш масканлари ва қисқа муддатли курслар очилган таълим муассасаларининг ўқув бинолари, шу жумладан, синф хоналари ва устахоналаридан бепул фойдаланилиши ёрқин мисол бўла олади.

Касбий ўз-ўзини англаш – 9-11-синф ўқувчилари учун ўзига хос ёш даври ҳисобланади. Айнан 9-11-синф даврида ўқувчилар ўзларининг келажакдаги касбий фаолиятлари тўғрисида қарор қабул қилишлари, касб-ҳунар танлашга оид шахсий режаларини тўғри шакллантиришлари уларнинг самарали ижтимоийлашувларидаги муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Ўрта умумтаълим мактабларининг асосий вазифаси – ўқувчиларни касбга йўналтириш ишларини уларнинг қизиқишлари, қобилиятлари ва шахсий касбий режаларидан келиб чиқиб ташкил этилиши, келажакда таълимни давом эттиришлари ёки эгаллаган касблари бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланишларига оид муҳим қарорни тўғри қабул қилишларига ёрдам беришдан иборат бўлади. Чунки ўқувчиларда касбга қизиқишни онгли, асосланган ва турғун бўлиб шаклланиши учун касб-ҳунар танлаш қай даражада масъулиятли босқич эканлигини таъкидлашнинг ўзигина етарли эмас.

Материаллар ва методлар. Нафақат Ўзбекистонда, балки аксарият кўшни МХД мактабларида ҳам ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришда муаммолар мавжуд бўлиб, булар касбий фаолиятлар турларининг ўзгариш суръатига касбга йўналтириш ишларининг шакл ва методларини мувофиқ келмаслиги, касбга йўналтиришни мажмуавий ва тизимли ташкил этилмаслиги, мактаб ўқувчилари билан касб-ҳунарга йўналтириш ишларини ташкил этиш технологияларини ўқитувчилар билмаслиги ва шу қабилилар.

Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш икки босқичда амалга оширилади. Биринчи босқич – маълумотлар базасини яратиш, яъни мавжуд касб-ҳунарлардан қайси бирини (ёки қайси соҳасини) танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаш, иккинчиси – касб-ҳунар танлашнинг мотивацион асосини яратиш, яъни нима учун айнан шу касбни танлаш мумкинлиги тушунтирилади. Мазкур фаолиятни дарс жараёнида ҳам самарали ташкил этиш мумкин. Чунки дарс болаларнинг касб-ҳунарларга оид дунёқарашларини кенгайтириш ҳамда касбларга доир маълумотларга қизиқиш шакллантиришда кучли восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бунинг учун фан ўқитувчилари дарсда берилаётган билимлар ишлаб чиқаришнинг қайси соҳаларида қўлланилиши мумкинлиги, касб эгалари учун бу билимлардан ташқари қандай малака ва кўникмалар зарур эканлиги ҳақида тегишли маълумотларни ҳавола қилиб боришлари тавсия этилади.

Фан ўқитувчилари дарсни ташкил этишда муаммоли, тадқиқот-изланишли, мустақил таълим ҳамда амалий машғулотларнинг имкониятларидан фойдаланишлари, ўқувчиларни касб-ҳунарларга оид кўшимча маълумотлар бериш орқали уларда келажакда эгалламоқчи бўлган касбга онгли ва турғун қизиқиш шаклланади.

Дарсни интерфаол методларга ва замонавий педагогик технологияларга асосланган ҳолда ташкил қилиш ўқувчилар касб-ҳунарларга оид маълумотларни ўзлаштиришлари, яъни мавжуд замонавий касб-ҳунарлардан қайси бирини танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлашларига ёрдам беради.

Дарсда замонавий касб-ҳунарларнинг маъноси ва мазмунини, нима учун айнан шу касбни танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини аста секин тушунтириш орқали ўқувчиларда касбга қизиқиш шакллантирилади. Бу эса, ўз навбатида, касб танлашнинг мотивацион асосини шакллантиришга ҳамда мустақиллик ва фаолликни ривожлантиришга ёрдам беради.

Ушбу илмий тахминимизни текшириш мақсадида ўрта умумтаълим мактабларининг 10-11 синфларида ЁЧҚБТ дарсларида ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари мақсадли педагогик кузатиш ва ўқув хужжатларини

Ўрганиш методлари воситасида ўрганилди. Дарсларни кузатиш шуни кўрсатдики, машғулотлар давомида ЁЧҚБТ раҳбари ўқувчиларга касб танлаш қай даражада маъсулиятли босқич эканлигини таъкидлаб, уларни касб танлаш масаласига жиддий, пухта ўйлаб ёндашишлари учун зарур амалий ва услубий тавсиялар бериши маълум бўлди. Хусусан, ўтилаётган мавзу ҳарбий соҳадаги қайси касб ва мутахасисликлар билан боғлиқ эканлигини тушунтириб бориш билан бирга, касб соҳасининг мутахасислари иштирокида бинар ўқув машғулотларини уюштириш кабиларни ўз ичига олган.

ЁЧҚБТ дарсларида ўқувчиларни касбга йўналтиришда биринчи вазифа – ўқитувчилар томонидан ўқувчилар учун ҳарбий касбларга оид маълумотлар базасини яратиш, яъни республикамиз Қуролли Кучларида мавжуд бўлган ҳарбий соҳа касбларидан қайси бирини (ёки қайси соҳадаги касбларни) ўқувчилар танлаши мумкинлиги ва, иккинчи вазифа эса, мотивацион асосни яратишдан иборат бўлиб, бунда нима учун айнан шу касбни танлаш мумкинлиги ўқувчиларга асослаб берилиши керак эди.

Мақсадли педагогик кузатишимиз ўқувчиларни ЁЧҚБТ дарси жараёнида касб-хунарга йўналтириш учун берилаётган билимлар фан ёки ишлаб чиқаришнинг қайси соҳаларида қўлланилиши мумкинлиги, касб эгалари учун бу билимлардан ташқари қандай касбий компетентликка эга бўлишлари керак эканлиги ҳақида тегишли маълумотлар бериш орқали ҳам амалга оширилиши мумкинлигини кўрсатди. Таълим жараёнида муаммоли, тадқиқот изланишли ўқитиш, мустақил таълим ҳамда амалий машғулотларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш эса маълум даражада ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришнинг самарадорлигини янада ошириши ўз тасдиғини топди. Дарслар қанчалик қизиқарли бўлса, у инновацион-педагогик технологияларга ёндашган ҳолда ташкил қилинса, ўқувчиларнинг касбга қизиқишлари шунчалик тез шаклланади ва тобора турғун бўлиб боради.

Тажирибали педагог-ўқитувчилар билан ўтказилган суҳбат натижасида дарс жараёнида берилаётган маълумотларни ўқувчилар томонидан тушунарли бўлишига алоҳида эътибор қаратишлари зарур эканлиги таъкидланди. Чунки, ўқувчилар касбларга оид маълумотлар нима мақсадда уларга берилаётганини тушунсаларгина бу жараённинг фаол иштирокчисига айланишлар ва таълим жараёнида “субъект – субъект” муносабатлари ташкил топишига имкон яратилади. Бу эса доимий равишда ўқувчиларда фаолиятнинг ижобий мотивациясини шакллантириб боришга, уларда мустақилликни ва билиш фаоллигини ривожлантиришга ёрдам беради. Натижада ўқувчилар турли соҳа мутахасислар ва касб эгалари фаолиятларининг маъносини ва мазмунини тушуниб борадилар.

Ўрганиш жараёнида, дарс режасига таълимий, ривожлантирувчи ва тарбиявий мақсад билан бирга касбга йўналтирувчи вазифани ҳам киритиш керак, деган хулосага келдик. Чунки дарсда бериладиган маълумотлар мақсадга қаратилган бўлсагина ўқувчиларда касбга қизиқишни шакллантириши мумкин. Акс ҳолда, аниқ бир мақсадга қаратилмаган касбга йўналтиришга оид маълумотлар таъсирида шаклланадиган қизиқиш барқарор бўлмайди. Дарс жараёнида ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш мақсадида берилаётган маълумотлар касб танлаш мотивига айланиши учун ҳеч бўлмаганида ўқувчиларда қизиқиш ҳиссини шакллантириши керак, деб ҳисобладик.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни эътиборга олиб, ёшларни чақириққа қадар ҳарбий тайёрлиги фанидан дарс ўтишда дидактик, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадларига қўшимча равишда касбга йўналтирувчи мақсадни ёки мавзу мазмунига алоҳида банд билан шундай маълумотларни киритиш ўқувчиларда ҳарбий соҳа касбларига қизиқишни шаклланишига самарали таъсир қилиши мумкин, деган фаразни илгари сурдик. Ушбу ишчи

фаразни текшириш мақсадида тажриба-синов ишлари амалга оширилди.

Тадқиқотимиз жараёнида тажриба-синов ишлари Навоий шаҳридаги 19-сонли ўрта умумтаълим мактабларида амалга оширилди. Бунда 106 нафар ўқувчи ва 26 нафар педагог иштирок этди. Тадқиқотимизда иштирок этган ўқувчилар икки гуруҳга бўлиниб, уларнинг бири – назорат гуруҳи (56 нафар ўқувчи), иккинчиси эса – тажриба гуруҳи (51 нафар ўқувчи) деб белгиланди.

Назорат гуруҳида ЁЧҚБТ дарси ва дарсдан ташқари тадбирлар анъанавий равишда, ҳеч қандай ўзгаришсиз олиб борилди. Тажриба гуруҳларида эса ЁЧҚБТ дарси ҳамда дарсдан ташқари тадбирлар – касбга оид тўғрақлар фаолият, экскурсиялар ва мустақил таълим жараёнларида ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари амалга оширилди.

ЁЧҚБТ дарси материаллари, дарс мавзуси ҳисобга олинган ҳолда, ўқувчиларни ҳарбий касбларга оид қўшимча маълумотлар билан таъминланди. Бу тадбирлар ўқувчиларни ҳарбий касбларга оид қўшимча билимларни ўзлаштиришларига имкон яратди, уларнинг билиш фаоллигини оширди.

1-расм. Ўқувчиларнинг касбга қизиқишларини шаклланганлик ҳолати (назорат гуруҳи)

2-расм. Ўқувчиларнинг касбга қизиқишларини шаклланганлик ҳолати (тажриба гуруҳи)

Тадқиқотимизнинг назорат гуруҳида иштирок этган ўқувчиларнинг кўпчилиги ўз касбий фаолиятларини кишилар билан ижтимоий муносабатларга кириш билан боғлиқ бўлишига қизиқиш камроқ эканлигини маълум қилдилар (7,4 %). Шунинг таъкидлаш жоизки, тажриба гуруҳида бу кўрсаткич 5,8 фоизга тенг бўлди.

Назорат ва тажриба гуруҳларида ўқувчиларни ҳарбий соҳа касбларига қизиқиши бир-бирига деярли яқин эканлиги (назорат гуруҳида 7,2%, тажриба гуруҳида эса 5,8%), лекин етарлича баланд эмаслиги аниқланди.

ЁЧҚБТ фанининг “Умумқўшин жанг асослари” боби юзасидан дарс ўтиш жараёнида ўқувчиларга республикадаги қўшин турлари, қўшин турларидаги асосий ҳарбий мутахасисликлар, улар фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида умумий маълумотлар берилди.

Ўқувчиларга “Разведка” мавзусини ўқитишда эса Ўзбекистон Қуролли Кучларида разведкачи фаолиятининг мазмуни, вазифалари ва аҳамиятидан ташқари, разведкачиларни касбий тайёрлашни амалга оширувчи республикадаги ҳарбий билим юртлари, разведкачи шахсига қўйиладиган психофизиологик талаблар тўғрисида чуқурроқ тушунча берилди. Бу эса ўқувчиларда разведкачи касби томонидан шу касбни эгаламоқчи бўлган номзод шахсига нисбатан қўйиладиган талаблари тўғрисида чуқурроқ маълумотларга эга бўлишларини таъминлади.

“Мухандислик жиҳозлаш ва уларни кўздан яшириш” мавзусини ўтишда ЁЧҚБТ ўқитувчиси ўқувчиларга, ўқитилаётган мавзуга қўшимча равишда, ҳарбий-муҳандислик қўшинлари, унда мавжуд мутахасисликларнинг турлари, мутахасисларни тайёрлаш масалалари ва уларга қўйиладиган асосий касбий билим, кичикма ва малакалар тўғрисида маълумотлар бердилар. Ўқувчилар, Қуролли Кучларда ҳарбий-муҳандислари нафақат техник фанларни чуқур билиши, балки кучли ирода, юқори интеллектуал қобилиятлар ва юксак

маънавият эгаси бўлишлари ҳам кераклигини тушундилар.

Душманнинг турли ҳарбий техникаси ва кучларига зарар етказишга доир бўлган билимларни бериш “Қуроли Кучларда қўлланиладиган миналар” мавзусини ўтишда амалга оширилади. Ўқитувчи, ўтиладиган дарс мавзусига кўшимча равишда, ўқувчилар билан минёрлик ихтисоси, бу ихтисоснинг кўшин турлари ичида тутган ўрни, минёрлар учун зарур бўлган касбий билим, малака ва кўникмалар тўғрисида ўзаро фикр алмашиш ва уларнинг фикрини кўшимча маълумотлар билан бойитди. Ўқувчилар билан ўтказилга суҳбат натижасида, уларда минёр ихтисосининг ҳарбий соҳа касблари ичида тутган ўрни ва бу мутахасисликни эгаллаш учун зарур касбий сифатлар тўғрисида тушунча шаклланиши аниқланди.

Олинган натижалар таҳлили. Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришда дарснинг восита сифатидаги ўрни ва имкониятларини ўрганиш мақсадида ўтказилган тадқиқот ишларимизнинг натижадорлигини аниқлаш учун назорат ва тажриба гуруҳлари ўқувчилари ўртасида сўров ўтказилди. Ўтказилган сўров натижаларининг қиёсий таҳлили қуйидаги жадвалда ҳавола қилинади.

№	Касб-ҳунар соҳалари	Жавоб натижалари	
		Назорат гуруҳи	Тажриба гуруҳи
1.	Ҳарбий соҳа касблари	7,8%	18,1 %
2.	Ишлаб чиқариш соҳаси	5,2%	9,5%
3.	Молия ва иқтисод соҳалари касблари	62,0%	48,7%
4.	Ижтимоий соҳа касблари	9,4%	12,7%
5.	Техника билан боғлиқ касблар	16,6%	15,0%
6.	Ҳеч қайси соҳа касбларига қизиқмайди	0	0

Жадвалдан кўриниб турибдики, ўқувчиларни ҳарбий касбларга йўллашга мажмуали ёндашиш уларда нафақат шу соҳа касбларига, балки бошқа соҳаларнинг касбларига нисбатан ҳам қизиқиш шаклланишига самарали таъсир қилиши мумкин экан. Бунда ўқувчиларга касблар тўғрисида бериладиган кўшимча маълумотлар билан бирга уларни касбга йўллашга доир маслаҳатларнинг ҳам аҳамияти каттадир. Тажриба гуруҳи ўқувчиларида ҳарбий соҳа касбларига қизиқадиганлар сони 2,5 баробар ортган (18,1 фоизгача) бўлиб, молия ва иқтисодиёт соҳаларининг касбларига қизиқадиган ўқувчилар миқдори эса 39,7 фоизга тушган.

Сўровда иштирок этган ўқувчиларнинг аксарияти ЁЧҚБТ дарслари қизиқарли, лекин бирмунча мураккаб деб ҳисоблайди. Бундай мураккабликнинг боиси сифатида, ўқотар қуроолларни, танк, ўзи юрар қурилмаларни, граната ва миналарни амалда қўллаб кўриш имконияти, асосан плакат ва филмлар орқали амалга оширилиши кўрсатилди. Ўқитувчилар томонидан таълим жараёнида ҳарбий соҳа мутахасисликлари тўғрисида кўшимча маълумотлар бериш эса дарсни янада қизиқарли ва “жонли” қилиб юборади.

Бу фикрга ЁЧҚБТ ўқитувчилари ҳам қисман қўшилдилар. Лекин улар мактабларда ўқувчиларга ҳақиқий ҳарбий техникадан фойдаланиш ва уларнинг техник-тактик имкониятларини намоиш қилишда бир қатор қийинчиликлар мавжудлиги билан асосладилар. Бундан ташқари, ҳарбий техника ва воситалар билан ишлаш бунга етарлича тайёргарлик кўрмаган ва ҳарбий хизмат ўташга психофизиологик нуқтаи назардан тайёр бўлмаган ёшлар учун ниҳоятда ҳавфли эканлигини таъкидладилар. Биз, шубҳасиз, ЁЧҚБТ ўқитувчиларининг эҳтиёткорликлари асосли эканлигини тушунамиз.

Хулоса. Юқоридагиларни ҳисобга олиб, таълим муассасаларида

Ўқувчиларни ҳарбий соҳа касбларига йўналтириш ҳамда замон талаблари асосида бу жараёни бошқариш учун дарсда касбга йўналтириш ишини аниқлик, мақсадга мувофиқлик, кетма-кетлилик ҳамда назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги каби тамойилларга риоя қилиган ҳолда ташкил қилиш катта аҳамиятга эга бўлади, деб ҳисоблаш мумкин.

Шу билан бирга, ўрта умумтаълим мактаби юқори синфларида дарс жараёнида ўқувчиларни касбга йўналтиришнинг самарали амалга оширилиши уларда шу соҳада фаолият юритадиган мутахасисликларга қизиқиш шаклланиши билан боғлиқ бўлади. Бунинг учун фан ўқитувчиси куйидаги вазифаларни бажариш зарур:

- дарс жараёнида ўқувчиларга ҳарбий соҳа касблари тўғрисида маълумот бериш;
- дарсда ўқувчиларда турли соҳа касбларига қизиқиш шаклланишга тизимли ёндашиш;
- дарс жараёнида ўқувчиларга бериладиган касбларга оид маълумотларни аста-секинлик билан мураккаблаштириб бориш;
- касбни жамиятда тутгаан ўрни тўғрисида мисоллар асосида маълумот бериш;
- ўқувчилар касбларга оид оладиган маълумотларини амалий машғулотларда мустаҳкамлаб бориш;
- касбни эгаллаш учун муҳим бўлган психофизиологик талаблар билан ўқувчиларни таништириш;
- касблар тўғрисида маълумотларни йиғишга ўқувчиларнинг ўзларини жалб қилиш орқали уларнинг мустақил билиш фаоллигини ошириш.

Ўқувчиларни дарсда касбга йўналтириш - бўлажак касбий фаолиятларига онгли муносабатда ва касбга қизиқишининг илмий, амалий ва ижтимоий мазмуни билан белгиланади. Ўқувчилар томонидан ўзлари эгалламоқчи бўлган соҳа мутахасисларининг фаолиятлари мазмунини англаб етишлари, унинг мақсади, вазифасини тушунишлари касб танлашга мустақил ва онгли равишда ёндашишларини таъминлайди.

Адабиётлар

[1]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишчи касблар бўйича кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2021 йил 8 июндаги ПҚ-5140-сон қарори // <https://lex.uz/docs/5449377>

[2]. Gulyamov Dj.R., Nurboyev Q.M., Khuzhakulov N.T. Personal professional plan of students as a factor of a targeted organization of proforientation work and a conscious profession choice / *European Journal of Molecular & Clinical Medicine: Volume 07, Issue 07, 2020* / https://ejmcm.com/article_3309.html. -P.960-969.

[3]. Гулямов Дж.Р., Нурбоев Қ.М. Дарс жараёнини болаларнинг индивидуаллигига йўналтириш методи: синтезланган дарс // Эл.Ж. Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2022 йил № 8). –Б. 140-150.

[4]. Магзумов П.Т. Ўқувчиларни ишчи касбига йўналтириш. -Т.: Ўқитувчи, 2000.

[5]. Макаренко Т.А., Панина С.В. Профессиональное самоопределение старшеклассников: региональный аспект // Ж.: Дискуссия, № 10 (84) ноябрь, 2017. –С.85-90.

[6]. Муслимов Н. Касб танлашга йўллаш. Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. –Т., 2007. -205 бет.

[7]. Чистякова С. Н., Родичев В. Ф. Профессиональное самоопределение. М.: ОИЦ «Академия», 2010. -176 с.

[8]. Чистякова С.Н., Родичев Н.Ф., Сахарова В.И. Тенденции развития профессиональной ориентации учащейся молодежи и вызовы времени // *Профессиональное образование в России и за рубежом*. 2013 № 10. С. 23–29;

[9]. Шодиев Н.С. Ўқувчиларни касб танлашга йўналтириш ишларини ташкил

O'RTA MASOFAGA YUGURUVCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIK BOSQICHIDA MASHG'ULOT YUKLAMALARINING TAQSIMLANISHI

*Raxmonov Rauf Rasulovich,
Buxoro davlat universiteti, Sport faoliyati kafedrasida dosenti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'rta masofaga yuguruvchilarning texnik tayyorgarlik bosqichida mashg'ulot yuklamalarining taqsimlanishining asosiy jixatlari ko'rsatilgan bo'lib, 800 m.ga yugurish shiddati qaysi zonasiga tegishli ekanligini, uning fiziologik xususiyatlarini tasavvur qilish, o'rta masofaga yuguruvchilarning mavsumning asosiy startlariga tayyorlashda vosita va usullarni to'g'ri tanlashda ahamiyatli tomonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar. Yengil atletika, o'rta masofaga yuguruvchi sportchilar, yugurish, maxsus chidamlilik, texnik tayyorgarlik, mashg'ulot yuklamalari.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ТРЕНИРОВОЧНЫХ НАГРУЗОК НА ЭТАПЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БЕГУНОВ НА СРЕДНИЕ ДИСТАНЦИИ

*Рахмонов Рауф Расулович,
доцент. Бухарский государственный университет, кафедры спортивной
деятельности*

Аннотация. В данной статье показаны основные аспекты распределения тренировочных нагрузок на этапе технической подготовки бегунов на средние дистанции, к какой зоне интенсивности бега на 800 м относится, представляя ее физиологические особенности, и важные аспекты правильного выбора средств и методов. в подготовке бегунов на средние дистанции к главным стартам сезона.

Ключевые слова. Легкая атлетика, бегуны на средние дистанции, бег, удельная выносливость, техническая подготовка, тренировочные нагрузки.

DISTRIBUTION OF TRAINING LOADS AT THE STAGE OF TECHNICAL TRAINING FOR MIDDLE DISTANCE RUNNERS

*Rakhmonov Rauf Rasulovich,
Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Sports
Activities*

Annotation. This article shows the main aspects of the distribution of training loads at the stage of technical training of middle-distance runners, which intensity zone of 800m running belongs to, presenting its physiological features, and important aspects of the correct choice of means and methods. in preparing middle-distance runners for the main starts of the season.

Key words. Athletics, middle-distance runners, running, specific endurance, technical training, training loads.

Mustaqillik tufayli yurtimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga a'lohida e'tibor berilmoqda. Shuningdek, ushbu e'tibor sport ko'rsatkichlari, balki millat genofondini shakllantirish va barkamol avlodni tarbiyalashda kafolatli vosita bo'lib xizmat qilmoqda, Prezidentimiz va hukumat tomonidan qabul qilingan farmon hamda qarorlar asosida jismoniy tarbiya va sport yuksak cho'qqi sari qanot yozmoqda. Kechagi yosh sportchi bolalar bugun nafaqat o'zbek sportida, balki Olimpiya o'yinlari, jahon va Osiyo chempionatlari musobaqalarida o'z natijalari bilan faxrli shoxsupalardan joy olib, yurtimiz shon-shuhratini jahon hamjamiyati oldida

tarannum etmoqda. Prezidentimizning 2020 yil 30 oktyabrdagi “Sogʻlom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmoni hamda 2021 yil 5 noyabrdagi “Yurish, yugurish, mini-futbol, badminton, stritbol va “Workout” sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qarori qabul qilingani ayni muddao boʻldi. Bugungi kunda yurtimiz boʻylab mazkur yoʻnalishdagi amaliy chora-tadbirlar izchil olib borilmoqda. Soʻnggi uch yilda 118 ta sport majmuasi, mahallalarda 7 mingta sport maydonchasi foydalanishga topshirilgani, 3 ming 500 ta mini-futbol, 6 mingta basketbol, voleybol, 663 ta badminton maydoni, mingdan ortiq fitnes zallari faoliyat koʻrsatayotgani shular jumlasidandir. Har bir tuman va shahar markazlarida “Salomatlik yoʻlaklari” va velosiped yoʻllari tashkil etilgani aholi vakillariga keng qulaylik boʻlib xizmat qilmoqda.

Lekin, taraqqiyot «gʻildiragi» toʻxtab qolishi mumkin boʻlmaganidek, sport natijalari ham oʻsmay qolmaydi. Binobarin, raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash tizimi va uslublarini shakllantirish hamda takomillashtirish, innovasion texnologiyalarni yaratish va ulardan foydalanish zarur boʻladi. Ushbu muammolar, oʻz navbatida, soha boʻyicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash, oʻquv–mashgʻulot va musobaqa jarayonlarini ilmiy asosda tashkil qilish, isteʼdodli sportchilarni tarbiyalash koʻlamini kengaytirish muhimligiga eʼtibor qaratadi.

Albatta, bu borada soʻnggi yillarda qator ilmiy maskanlarda arzigulik ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirila boshladi [12,13,15].

Shunga qaramay, hali joylardagi sport maktablarida, taʼlim muassasalarida faoliyat koʻrsatayotgan sport toʻgaraklarida oʻtkazilayotgan mashgʻulotlar, tuman, shahar va viloyatlar miqyosida tashkil etilayotgan musobaqalar sifati va samaradorligini yetarli deb boʻlmaydi. Jumladan, azaldan Olimpiya oʻyinlari dasturidan joy olgan yengil atletika Respublikamiz boʻylab muntazam oʻtkazilib kelinayotgan barcha musobaqalar, xususan, «Umid nihollari», «Barkamol avlod», «Universiada» kabi musobaqalar tarkibidan joy olgan boʻlsada, hali ushbu sport turi boʻyicha halqaro miqyosga loyiq sport ustalari yetarli darajada koʻp deb boʻlmaydi.

Pedagogik kuzatuvlar va olib borilayotgan statistik maʼlumotlar hamda ilmiy tadqiqotlar [1,2] natijalari shundan dalolat beradiki, umumtaʼlim maktablari, AL, KHKlari hatto oliy oʻquv yurtlaridagi yengil atletika toʻgarak seksiyalarida shu sportning alohida turlari (qisqa, oʻrta va uzoq masofalarga yuguruvchilar, uzunlikka va balandlikka sakrovchilar, nayza, bosqon va disk uloqtiruvchilar va h.k.) boʻyicha shugʻullanuvchilar koʻp emas. Mashgʻulotlar koʻp yillik sport tayyorgarligining davriyligi, tabaqalashtirilgan uslublar va vositalarga didaktik tartibda asoslanmaydi. Ushbu muammo, ayniqsa, oʻrta masofaga yuguruvchi sportchilar tayyorlash jarayoniga taalluqlidir. Agar yengil atletikaning mazkur ixtisosligi boʻyicha oʻquv-mashgʻulot va takomillashtiruv guruhlarida shugʻullanayotgan sportchilarning tayyorgarlik davriga mansub umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik bosqichlarida oʻtkazilayotgan mashgʻulotlar mazmuni, hajmi, shiddati va yoʻnalishi nisbatan maqsadga muvofiq deb tan olinsa, tayyorgarlikning musobaqaoldi bosqichi zamon talablari darajasida shakllanmagan.

Binobarin, bugungi kunda oʻrta masofaga yuguruvchi sportchilarni oliy va oʻrta maxsus taʼlim muassasalari sharoitida musobaqalarga tayyorlash masalasi ilmiy obʼyekt sifatida oʻta dolzarb nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot maqsadi: oʻrta masofaga yuguruvchi sportchilarning oʻquv yili davomida musobaqalarga tayyorlash dasturini ishlab chiqish va ilmiy asoslab berish.

Tadqiqot vazifalari:

1. 800 m masofaga yuguruvchi sportchilarning texnik tayyorgarlik bosqichida qoʻllaniladigan mashgʻulotlar siklini oʻrganish.

2. Oʻrta masofaga yuguruvchi sportchilar uchun oʻquv rejasidagi mashgʻulotlardan ajralmagan holda musobaqa oldi tayyorgarlik dasturini ishlab chiqish va uni

samaradorligini pedagogik tajriba asosida aniqlash.

Tadqiqot ob'yekti va predmeti: sifatida o'rta masofalarga yuguruvchi sportchilarni musobaqaga tayyorlashda musobaqaoldi tayyorgarlik bosqichi mashg'ulotlarini sport maktabi o'quv dasturidagi nazariy va amaliy mashg'ulotlarni inobatga olgan holda sportchilarning yillik mashg'ulot yuklamalariga moslashtirib ishlab chiqish va uni qo'llash uslubiyati tanlab olingan.

Mashg'ulot yuklamalarini taqsimlash mashg'ulot siklini rejalashtirishni hal qilishda muhim masala hisoblanadi.

Yetakchi mutaxassislar [4,6,11] quyidagicha yondashishni taklif qiladilar: yuklamalarni taqsimlash tayyorgarlikning to'rt bosqichi uchun hafta davrlari bo'yicha o'tkaziladi (bu bosqichlardan har biri tayyorgarlik haftalarining aniq soniga egadir). Har bir davrga yuklamalarni taqsimlashda umumiy yo'nalish beriladi. Masalan, tayyorgarlik davrida (kuzgi-qishki) yuklamalarning umumiy hajmi o'sishi, jadallik esa pasayishi kerak, musobaqa davrida bo'lsa, aksincha, yuklamalarning umumiy hajmi pasayib, shiddat o'sib borishi kerak.

Mashg'ulot yuklamalarini batafsil nazorat qilib borish, qo'llaniladigan mashg'ulot usullarini hisoblab, ularni tayyorgarlikning turli davrlarini nazoratga olish sport natijasining o'sishiga imkon yaratadi.

Shunday qilib, haqiqatda yuguruvchining barcha yuklamalari organizmni energiya bilan ta'minlovchi turli-tuman fiziologik omillar va mexanizmlarning rivojlanishiga qaratilgan bo'lib, umumiy hajm hamda umumiy shiddat tushunchalaridan kelib chiqqan holda baholanib taqsimlanadi.

Olimlarning fikricha [18,19] mashg'ulot yuklamalarini taqsimlashni tayyorgarlik davrlari bilan bog'lab, bunda «kumulyativ natija», «kechikuvchi axborot natijasi» va «jismoniy sifatlar to'g'risida tasavvur» kabi tushunchalarga tayanadilar. Birinchi tushuncha asosida bir tomondan, sportchi organizmining bajarilgan tezkorligiga samarali ta'siri hamda ushbu samarani uzoq vaqt saqlab turish qobiliyati to'g'risidagi tasavvur hosil qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan, ma'lum vaqt oraliqlaridagi turli jismoniy sifatlar rivojlanishiga yo'naltiruvchi, mashg'ulot vaqtida namoyon bo'luvchi uzoq muddatli mashg'ulot samarasini umumlashtirish yotadi. Bunda turli jismoniy sifatlar mashq qildiruvchi ketma-ketlikning aniq tartibiga, mashg'ulot davrlari esa muddatiga asoslanadi.

Tayyorgarlikning yillik davrida mashg'ulot yuklamalari taqsimlanishini quyidagicha amalga oshirish taklif qilinadiki, bunda tayyorgarlik davrida imkoni boricha yuklamalarning kam shiddati bilan ko'proq hajm «to'plash» yoki musobaqa davrida esa yuklamalar hajmini kamaytirib va shiddatni oshirish, hisobiga musobaqalarda qatnashish kerak bo'ladi.

O'rta masofalarga [20] yuguruvchi sportchilar mashg'ulotida to'qqiz bosqich ajratilib, har bir bosqich uchun yuklamalar va mashg'ulotning asosiy vositalari taqsimlab chiqilgan.

1. Jalb qiluvchi.

Yuklamalari: mushak tizimi va tayanch-harakat apparatini mustahkamlash, organizmning yetakchi funksiyalarini ishga tayyorlash.

Vositalar: sakrash mashqlari, turg'un holatdagi mashqlar, harakat xarakteridagi tezlik-kuch mashqlari, aerob yugurish (YUQS 150-160 zar/daq.).

2. Birinchi asosiy bosqich.

Yuklamalari: aerob natijalarni mukammallashtirish, oyoq mushaklarini eng yuqori kuchgacha rivojlantirish, yugurishda tezlikka o'tish qobiliyatini tarbiyalash.

Vositalar: aerob rejimda (YUQS 150-160 zar/daq.), qumda va tepaga yugurish (0,5-2 km.li masofalar), sakrash mashqlari.

3. Qishki musobaqaoldi bosqichi.

Yuklamalari: maxsus chidamlilik mashg'uloti, erishilgan kuch darajasini ushlab turish texnikani takomillashtirish, yugurish sur'ati va taktikasi.

Vositalar: qayta yugurish (200 m va undan yuqori masofalarda), sakrash, anaerob poygalar.

4. Qishki musobaqa bosqichi.

Yuklamalar: maxsus ish qobiliyatining yuqori darajasiga erishish, to'plangan imkoniyatlarni ishga solish, anaerob mexanizmlarni takomillashtirish, tezlik sur'atni his qilishni tarbiyalash.

Vositalar: anaerob rejimda (40-50 daq.), tiklovchi yugurish (6-8 km), yuqori tezlikda yugurish (100-200 m).

5. Ikkinchi asosiy bosqich.

Yuklamalar va vositalar birinchi asosiy davrdagidek, lekin mashqlarni bajarish shiddati yuqori.

6. Yozgi musobaqaoldi bosqichi.

Yuklamalar va vositalar qishki musobaqaoldi bosqichidagidek.

7-8. Birinchi va ikkinchi musobaqa bosqichlari.

Yuklamalar: eng qulay mashg'ulot siklini vujudga keltirish, maxsus ish qobiliyatining yuqori darajasiga erishish, texnika va taktika mahoratini takomillashtirish.

9. O'tish (tiklanish) davri bu bosqichda yaxshi dam olishning turli shakllari asosiy vositalar hisoblanadi.

Sportning boshqa turlari bilan bog'liq ilmiy izlanishlarda mashg'ulot vositalarini taqsimlash masalalariga turlicha yondashilgan. V.N.Platonovning [23] hisoblashicha, yuqori malakali suzuvchilarning tayyorgarlik amaliyoti yil davomida mashg'ulot siklini turlicha tuzish imkoniyati borligini ishonarli qilib ko'rsatadi [7,8] sportning chidamlilikni talab qiluvchi (o'rta va uzoq masofalarda) tur guruhlar uchun rejalashtirish modelini taklif qiladilar; bu model tayyorgarlik yuklamalarining quyidagi ketma-ketligidan iboratligini ko'rsatadi: 1 umumiy chidamlilik; 2 tezkorlik; 3 tezkor chidamliligi. Tayyorgarlikning butun sikli musobaqalarning mas'ul bosqichlariga kuch va tezlikka chidamlilikni rejali rivojlantirib borishga qaratilgan. Bunda tayyorgarlik davrlariga albatta kuchni rivojlantiruvchi mashqlarni qo'llashni taklif etganlar.

Asosiy [14] yuklamalarni butun tezlik diapazoni bo'ylab taqsimlaydilar. Bu yerda o'rta va uzoq masofaga yuguruvchilarni asosiy vosita yuklamasi sifatida ishlatiladi. Ishda yuklamani taqsimlash yuguruvchining malaka darajasiga bog'liqligi bildirilgan. Yuqori malakali «o'rta masofachilar»ni tayyorlashda asosiy e'tibor tezlik-kuch bazasiga qaratilgan bo'lib, uning asosida organizmning aerob unumdorligi oshiriladi. Qolgan boshqa yuguruvchilar uchun mashg'ulot davri birinchi bosqichlarida aerob imkoniyatlarni o'stirish maqsadga muvofiqdir. Tayyorgarlikning [27] turli davrlarida mashg'ulot yuklamalarini rejalashtiriyotganda uning o'ziga xosligini saqlash, ya'ni sport natijalarini ta'minlashda organizmning tizim va funksiyalarini rivojlantirishni taklif qiladi.

Quyidagilarni aytib o'tish kerak:

a) ko'pchilik mutaxassislar mashg'ulot yuklamalarini taqsimlashni tayyorgarlik davrlari bilan bog'laydilar, lekin biz aytib o'tganimizdek, davrlashga qarashlar turli-tuman bo'lgani kabi, mashg'ulot yuklamalarini taqsimlashga qarashlar ham turlichadir;

b) mashg'ulot yuklamalarini taqsimlashga imkon beruvchi davrlashtirish nazariyasi juda chiroyli berilgan, lekin achinarlisi, uning qoidalari tajribada ham, amaliyotda ham o'z tasdig'ini topmagan.

800 m masofaga yugurishda, ayniqsa, 14-16 yoshli sportchilarni tayyorlashda, mashg'ulot yuklamalarining asosiy ko'rsatkichlari ularning hajmi va shiddati hisoblanadi.

Laktat to'planishining ikkita boshlang'ich darajasi aniqlanib, ular aerob-anaerob rejim zonasining boshi va oxirini tavsiflab beradi. Odatda aerob boshlanish aerob-

anaerob rejim zonasining oxiriga yaqinroqda aniqlanadi.

1-jadval

Aerob-anaerob o'tish fazalari va ularning fiziologik tavsifi

Ko'rsatkichlar	Aerob-anaerob o'tish fazalari		
	I	II	III
Boshlanish turi	Aerob boshlanish		Anaerob boshlanish
Metabolizm turi	Aerob	Aerob-anaerob	Anaerob
Energetik oziqlantiruvchi muhit	Yog'li kislotalar	Yog'li kislotalar, glikogen	Glikogen, yog'li kislotalar
MKO'dan %	<40	40-80	>85
YUQSdan %	<65	65-90	>90
Laktat konsentratsiyasi, mol/l	<2	2-4	>4

Yuklamalar ta'sirchanligi uning hajmiga bog'liq. Uzoq masofaga kichik tezlik bilan yugurganda yoki qisqa masofaga katta tezlik bilan yugurganda taxminan bir xil natijalarga erishish mumkin.

2-jadval

	Shiddat zonolari			
	1-chi	2- chi	3- chi	4- chi
	Aerob zona		Anaerob zona	
Uzoq masofaga yuguruvchilar va o'rta masofachilar	126-138 (21-23)	138-150 (23-25)	150-162 (25-27)	162-174 (27-29)
14-16 yoshli stajga ega o'rta masofachi sportchilar	132-144 (22-24)	144-156 (24-26)	156-168 (26-28)	168-180 (28-30)
Kam stajli o'rta masofachi 16-22 yoshli sportchilar va o'smirlar	138-150 (23-25)	150-162 (25-27)	162-174 (27-29)	174-186 (29-31)

Bularni inobatga olib, sportchining yoshi, staji va mutaxassisligini hisobga olgan holda turli shiddat zonolari uchun yuklamalar hajmlari tavsiya qilinadi. Shiddatning 1-zonasida yuklamalar hajmi to'g'risida so'z yuritilmaydi, chunki u mashg'ulot sikli, mikro-mezosikl, shuningdek, 3-jadvalda aks ettirilgan omillar maqsadlariga bog'liqdir.

3-jadval

Shug'ullanuvchilar toifasi	Shiddat zonolari		
	2- chi	3- chi	4- chi
	Aerob	Anaerob zona	
O'rta va uzoq masofalarga malakali yuguruvchilar	20 (80)	16 (60)	11 (40)
O'rta va uzoq masofalarga 14-16 yoshli malakali yuguruvchilar	15 (60)	12 (45)	8 (30)
O'rta va uzoq masofalarga 14-16 yoshli yuguruvchi sportchilar	12 (50)	9 (35)	6 (20)
Kam shug'ullangan 14-16 yoshli sportchilar va o'smirlar	9 (40)	6 (25)	3 (12)
Eslatma: qavsda mashg'ulot vaqti daqiqalarda			

Unda mashg'ulot yuklamalarining yuqori chegaralari berilgan. Bunda yuguruvchining o'quv mashg'ulot bosqichi, uning ish qobiliyatining joriy darajasi, mashg'ulot vazifalari va qator boshqa omillarni nazarda tutish kerak. Chegarali hajmlar bilan ayniqsa, shiddatning 3-4-zonalarida o'tkaziladigan mashg'ulotlar sportchiga kuchli ta'sir qilib, organizm gomeostaziga chuqur zarar yetkazadi.

To'liq tiklanishga 48-72 soat va undan ham ko'proq vaqt ketadi. Shuning uchun shiddatning 3-4-zonalarida mashg'ulotlar haftasiga kattalarda ikki-uch va 14-16 yoshli sportchilarda bir-ikki martadan ortiq bo'lmasligi kerak.

Yugurish boshlang'ich tezligi chidamlilik darajasini baholashda aniq ko'rsatkich hisoblanadi [5].

Bu ko'rsatkich kattaligi asosida chidamlilik darajasini tasniflash ishlab chiqilgan bo'lib, unga asosan shug'ullanmagan shaxslar anaerob boshlanishga yugurish tezligi 3,0-0,5 m/s da, bo'sh shug'ullangan shaxslar 3,5-4,0 m/s da, yuqori malakali sportchilar 5,3-5,6 m/s da erishadilar.

Mashg'ulot darslarida qo'llaniladigan davriy yuklamalar umumiy jadalligini baholashning taxminiy usullarni ishlab chiqishga bir necha bor harakat qilingan. So'nggi yillarda nemis olimlari tomonidan kompleks ko'rsatkich taklif qilingan bo'lib, u harakat tezligi va mashg'ulot hajmi ko'paytmasidan iborat. Muallif [14] o'xshash usulni taklif qilgan, faqat farq shundaki, hajm tezlikka emas, balki mashg'ulot mashqlarini bajarishdagi qiyinchiliklarni hisobga oluvchi shartli koeffitsiyentga ko'paytiriladi. Olimlar [26] yugurish yuklamalarini tasniflashda mashg'ulot ishlari yoshga qarab o'sish sur'atini, energiya ta'minotining 3 ta rejimi: aerob, aralash, anaerobni taklif qildi.

I va II razryadli [17] sportchilar uchun yillik davrdagi shiddat zonalarining quyidagi hajmlarini taklif qiladilar: musobaqa davri tayyorgarligida aerob yo'nalish yuklamalarining haftalik hajmini 235-420 daq. atrofida o'zgartirdi. Mashg'ulot yuklamalarining tavsiya qilingan taqsimlanishi: aerob imkoniyatdagi 67%, aralash 20%, ko'proq anaerob imkoniyatdagi 13%. 14-16 yoshli sportchilarning o'rta masofalarga yugurishi uchun musobaqa faoliyatiga tayyorlashda eng muhim muammosi MOT bosqichining mikro va mezosikllarida ayrim mashg'ulot darslarini rejalashtirish va tuzish hisoblanib, bu mashg'ulot yuklamalarini har bir ayrim yuklamadan keyin organizmning moslashishini hisobga olgan holda oqilona taqsimlash imkonini beradi.

U yoki bu yo'nalishda har bir shug'ullanishdan so'ng tiklanish davrlarini bilish bu yoshdagi sportchilar uchun haddan tashqari ko'p yuklamalardan chetda bo'lishga va tayyorgarlikning bu eng muhim bosqichida sportchilarning haddan tashqari ortiqcha mashg'ulot o'tkazishlariga yo'l qo'ymaslikka imkon beradi.

Boshqacha yondashish, ya'ni kompleks mashg'ulotning muallifi A.Lidyad [16] hisoblanadi. U bir mikrosiklda organizmning barcha tizim va funksiyalarini chiniqtirishni taklif qilib, bu tizim va funksiyalar sport natijalarining o'sishini ta'minlaydi, lekin har bir mashg'ulotda bir yo'nalishdan foydalaniladi.

Misol sifatida mikrosikl rejasini keltiramiz:

Dushanba: 1/4 kuchga 2x800 m, 1/3 kuchga 1600 m.

Seshanba: 1/2 kuchga 3km.

Chorshanba: 1/2 kuchga 6x800 m.

Shanba: 1/2 kuchga 20x200 m.

Yakshanba: uzoq muddatli yugurish.

Mualliflar [21,22] suzishda bir mashg'ulot darsida turli yo'nalishdagi mashqlardan foydalanishni taklif qiladilar. O'rta va uzoq masofalarga yuguruvchi sportchilar mashg'ulotlarida bunday yondashish A.M.Yakimov [27] tomonidan taklif qilingan. U qo'llaydigan rejalashtirishning asosiy usuli - taxminiy rejalardir.

Yo'naltiruvchi hajmlar va mashg'ulotlarning taxminiy rejalarini o'z ichiga olgan bo'lib, umumiy tavsiyalardan tashqari, ilmiy-uslubiy adabiyotlardan ko'plab tavsiyalarni topish mumkin [14]. Ishda o'rta masofalarga yuguruvchilar mashg'ulotida qo'llaniladigan uchta tezlikni ajratish mumkin:

1. Masofaning ko'proq qismida yugurishda kerakli yugurish sur'atini bir maromda ushlab turish uchun kerak bo'ladigan tezlik. Bu tezlik to'g'ridan-to'g'ri katta kislorod qarziga bardosh berish qobiliyati bilan bog'liqdir.

2. Raqiblar bilan bo'lgan taktik kurash siklida «tezlanish» tezligi yoki masofani

to'g'ri taqsimlash orqali taktika qo'llash.

3. Marrada oldinga intilish tezligi.

Shu bilan birga maxsus ishdan misollar keltirilib, unda yuqori sur'atda yugurishdan kelib chiqadigan kislorod qarzig'a qarshi tura bilish qobiliyati takomillashtiriladi. Bu mashg'ulotlar kichik masofalarning katta bo'lmagan takrorlanish sonlari seriyasidan iborat bo'lib, unga yana takrorlanish orasidagi juda uzun bo'lgan dam olish oralig'i kiradi.

Dunyoning bir nechta o'rta masofa bo'yicha ish olib borgan olimlari o'z izlanishlaridagi ma'lumotlari quyidagicha tahlil etilgan.

Yetakchi olimlarning ta'kidlashicha [7,8], 15x400 m.li mashg'ulot (to'xtamlarda 200 m bir maromda yugurish) yanada foydaliroq bo'lish uchun uch seriya 5x400 m.dan yugurib, 200 m.li yugurish orasidagi to'xtamlarda bir maromda yugurish, seriyalar orasida esa 400 m.

Ishlarida marokashlik yuguruvchilarning [24] ba'zi bir mashg'ulot sirlarini ochib bergan. Buni Marokashdagi yuguruvchilar bilan ishlovchi murabbiy D.Dionisi bajargan. Noyabr-dekabrda mashg'ulotlar eng yuqori aerob quvvatning rivojlanishiga yo'naltirilgan bo'lib, odatda 1000 va 400 m.ga yugurish ko'inishida bo'ladi. Masalan, 2-5x1000 m takrorlanishlar orasidagi dam olish 1:30,0 s. oralig'i bilan va seriyalar orasidagi dam olish oralig'i 3:00,0 bilan yoki 25x400 takrorlanishlar orasidagi dam olish oralig'i 40-60 s. bo'ladi. Tepalikka tezlanib yugurish oralig'i kuch imkoniyatlarini rivojlantirish va yugurish texnikasini takomillashtirish uchun 150 m.ga takroriy yugurish bajariladi, shuningdek, aerob yo'nalishdagi davomli yugurishdan foydalaniladi.

F.P.Suslov [25] bergan ma'lumot bo'yicha aerob va anaerob sikllar chegarasida yugurish bo'yicha efopiyaalik S.Auitaning mashg'ulotlarida o'ziga xos tayyorgarlikni ko'rishimiz mumkin. U masofalarda yuqori tezlikni saqlab turish kompleks qobiliyatlarni tarbiyalaydi, deb hisoblaydi. S.Auita mashg'ulotlarini aerob va anaerob chegarada quyidagi ko'inishda olib borgan:

- 300 m.ni - 38,8 dam olish - 1:57,0; 600 m.ni - 1:23,4, dam olish - 3:55,0;
- 200 m.ni - 24,3 dam olish - 1.56; 400 m.ni - 52,9, dam olish - 3:51,0;
- 800 m - 1:57,6 dam olish - 3:54; 400 m.ni - 54,5, dam olish - 6 s; 300 m-40,1.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, musobaqalarga yaqin bosqichda musobaqa tezligidan oshib ketuvchi tezlik bilan yetarli darajada katta hajmdagi ishlarni bajarish natijaga salbiy ta'sir ko'rsatadi. [9,10] ishida ko'rsatilishicha, o'rta masofaga yuguruvchilarning musobaqaga bevosita tayyorgarlik bosqichida qisqa masofalarga yugurishni bajarganda hajm va shiddatni bir vaqtning o'zida oshirish asosiy sport natijasining oshishiga yordam bermasdan, balki ba'zi bir hollarda yomonlashuvga olib keladi. Tadqiqotchilar yana shuni ko'rsatdilarki, faqatgina hajm yoki shiddatni oshirish sport natijasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

MOT bosqichida mikrosikllar tizimini tuzish uchta juda muhim bo'lgan siklga bog'liqdir:

- charchash va tiklanish sikllarining o'zaro ta'siri va ular bilan bog'liq ancha yuqori va yuqori bo'lmagan yuklamalarning dam olish bilan almashinuvi tartibi;
- o'zaro qulay bog'liqlikda bo'lgan turli yo'nalishdagi mashqlarni qayta qo'llash zarurligi;
- umumiy tartib.

A.F.Boyko [3] fikricha, o'rta masofaga yuguruvchilarda mashg'ulot yuklamalarini bosqich ichida rejalashtirishda bajarilgan ish hajmi son ko'rsatkichli emas, balki yuklamalarni kunlarga taqsimlashning uslubiy va biologik maqsadga muvofiqligini o'rgatish afzalroqdir. Kuch tayyorgarligidan charchaganda maxsus-kuch mashqlari musobaqalar boshlanishidan 7-12 kun oldin mashg'ulotlardan olib tashlanadi va musobaqalar arafasida chigal yozish mashqlariga kiritilishi mumkin. Bundan tashqari, muallifning hisoblashicha, oyoq mushaklari kuchini tiklash va

ularning tonusini oshirish uchun keyingi 7-10 kunda yugurish tartibini qisqartirib, kunora sakrash mashqlarini kiritish kerak.

Xulosa qilib aytganda 800 m.ga yugurish shiddati qaysi zonasiga tegishli ekanligini, uning fiziologik xususiyatlarini tasavvur qilish, 14-16 yoshli sportchilarni mavsumning asosiy startlariga tayyorlashda vosita va usullarni to'g'ri tanlashda katta rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axmatov M.S. Ta'lim tizimida ommaviy sport sog'lomlashtirish ishlarini boshqarish: Monografiya. - T., 2003. - 352 б.
2. Achilov A.M., Akromov J.A., Goncharova O.V. Bolalarning jismoniy sifatlarini tarbiyalash: o'quv qo'llanma. - T.: Lider Press, 2009. - 203 б.
3. Бойко В.В. Целенаправленное развитие двигательных способностей человека. - М.: ФиС, 1987. - 144 с.
4. Бойко А.Ф. Подготовка к ответственным соревнованиям бегунов на средние дистанции //Предсоревновательная подготовка бегнов высокого класса. - М.: ФиС, 1971. - С. 49-67.
5. Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. - М., 2000. - С. 84-99..
6. Бондарчук А.П. Управление тренировочным процессом спортсменов высокого класса. - М.: Олимпия Пресс, 2007. - 272 с.
7. Верхошанский Ю.В. Выносливость, как фактор, определяющий движения в циклических видах спорта //Научно-спортивный вестник. - М.,1988. №1. - С. 15-20.
8. Верхошанский Ю.В. Горизонты научной теории и методологии спортивной тренировки //Теория и практика физ. культуры. - М., 1998. - №7. - С. 50-52.
9. Rasulovich R. R. Content of running loads and used facilities of medium distance runners in annual preparation stage //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 02. – С. 1070-1077.
10. Евтеев В.И., Макаров А., Варшавский Б. Предсоревновательная подготовка //Легкая атлетика. - М., 1977. - №6. - С. 8-10.
11. Rasulovich R. R. Effectiveness of improving the technical and tactical movements of middle-distance runners //E-Conference Globe. – 2021. – С. 309-314.
12. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. - T.: Zar qalam, 2004. - 334 б.
13. Кудратов Р.К. Соотношение и распределение беговых средств тренировки при развитии выносливости студентов: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. - М., 1985. - 20 с.
14. Кулаков В.Н., Суслов Ф.П. Динамика анаэробного порога у бегунов на длинные дистанции в процессе акклиматизации в среднегорье и реакклиматизации в привычных условиях //Теория и практика физической культуры. - М., 1989. - С. 18-20.
15. Кошбахтиев И.А. Управления подготовкой футболистов. - Т., 2001. - 57 с.
16. Лидьярд А., Гилмор Г. Бег с Лидьярдом - М.: ФиС, 1987. - 109 с.
17. Макаров А.Н. Легкая атлетика. - М.: Просвящение, 1990. - 205 с.
18. Матвеев Л.П., Мельников С.В. Методика физического воспитания с основами теории. - М.: Просвещение, 1991. - 190 с.
19. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учеб. для ИФК. - М.: ФиС, 1991. - 543 с.
20. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера. - М.: Астрель, 2003. - 672 с.
21. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. - Киев: Олимп. лит. 1997. - 584 с.
22. Платонов В.Н. Подготовка квалифицированных спортсменов / В.Н. Платонов. - М. Физ. культура и спорт, 1986. - 286 с.
23. Полунин А.И., Снесарев Н.К. Методические особенности подготовки высококвалифицированных бегунов на длинные дистанции. Изд-во «Советский спорт», 1990.- 45 с.
24. Полунин А.И. Теоретико-методические основы управления тренировочным процессом в беге на длинные дистанции при организации самостоятельных занятий: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук. - М.: РГАФК, 1995. - 30 с.
25. Суслов Ф.П., Королев Г., Кулаков В.Н. Бег на средние и длинные дистанции: система подготовки. - М.: ФиС, 1986. - №12. - С. 5-6.
26. Травин Ю.Г., Чернов С.С., Карманов В.Д. Предсоревновательная подготовка бегунов на средние дистанции: Метод разраб для слушателей ВШТ и фак. повышения квалификации. - М.: ГЦОЛИФК, 1981. - 80 с.
27. Якимов А.М. Основы тренерского мастерства: Учебно-методическое пособие. - М.: Терра-Спорт, 2003. - 176 с.

СМАРТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ҲАМДА ТАЪЛИМГА ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

Абидова Дилфуза Муратджановна,
Етакчи ўқитувчи, Тошкент педиатрия тиббиёт институти академик
лицейи, Ўзбекистон

Аннотация. Мазкур мақолада смарт-технологиялар ва уларнинг таълим жараёнига тадбиқ этилиши масалалари ёритилган. Шунингдек, мақолада смарт таълим хусусида олиб борилган тадқиқотлар таҳлил қилинган. Смарт технологияларнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти кўриб чиқилган ҳамда мавзунинг долзарблиги исботланган.

Калит сўзлар: смарт-жамият, смарт-таълим, келажак тенденциялари, олий таълим, талабалар.

СМАРТ-ТЕХНОЛОГИИ И ИХ ВНЕДРЕНИЕ В ОБЩЕСТВО И ОБРАЗОВАНИЕ

Абидова Дильфуза Муратджановна,
Ведущий преподаватель, Академический лицей Ташкентского
педиатрического медицинского института, Узбекистан

Аннотации. В данной статье рассматриваются вопросы смарт-технологий и их применения в образовательном процессе. Также в статье анализируются исследования, проведенные в области смарт-образования. Рассмотрена роль и значение умных технологий в жизни общества и доказана актуальность темы.

Ключевые слова: смарт-общество, смарт-образование, тенденции будущего, высшее образование, студенты.

SMART TECHNOLOGIES AND THEIR IMPLEMENTATION IN SOCIETY AND EDUCATION

Abidova Dilfuza Muratjanovna,
Leading Lecturer, Academic Lyceum of the Tashkent Pediatric Medical Institute,
Uzbekistan

Abstract. This article discusses the issues of smart technologies and their application in the educational process. The article also analyzes studies conducted in the field of smart education. The role and importance of smart technologies in the life of society is considered and the relevance of the topic is proved.

Keywords: smart society, smart education, future trends, higher education, students.

Кириш. Замонавий жамият ахборот ва билимлар ролининг ортиши билан тавсифланади. Ахборот-коммуникация технологиялари ҳар биримизнинг ҳаётимизга янада қулайроқ кириб бормоқда, тобора ишончли кириб бормоқда. Бироқ ахборот технологияларини ривожлантириш ўз-ўзидан амалга оширилаётгани йўқ, балки мамлакатимизда тубдан янги рақамли иқтисодиёт – билимлар иқтисодиёти инфратузилмаси сифатида амалга оширилмоқда. Бугунги кунда технологиялар ўз ривожланиши нуктаи назаридан эмас, балки уларни экологик муҳитни шакллантиришда, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини ҳал қилишда фойдаланиш имкониятлари билан баҳоланмоқда.

Материаллар ва методлар. Ушбу мақолада абстрактлаштириш ва конкретлаштириш, статистика, қиёсий таҳлил, ҳужжатлар билан ишлаш ва прогнозлаш усуллари қўлланилган.

Натижалар ва муҳокама. Замонавий жамиятнинг асосий хусусияти

ахборотдан фойдаланишнинг тармоқ мантиқидир. Тармоқ ахборот оқимлари, тармоқ тузилмалари ва ўзаро таъсир тушунчалари биринчи ўринга чиқади. Иқтисодиёт ўз-ўзидан тармоқ иқтисодиётига айланади; узлуксиз янгилашиб туриш қобилиятига эга бўлган «узлуксиз оқимли тармоқлар майдони» [5].

Ривожланишнинг ушбу ахборот усули билан маҳсулдорлик манбаи билимларнинг билимга таъсири бўлиб, у билимларни ишлаб чиқариш, ахборотни қайта ишлаш ва рамзий алоқа технологияларида ўз аксини топади [1]. Таълим муҳитининг чегаралари ҳам хиралашган, унинг тузилиши жамиятнинг ҳозирги эҳтиёжларини қондириш учун доимий равишда ўзгариб туради. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш модели муаллифи Н.Кондратиев циклик ривожланишни фан-техника тараққиёти (илмий-техника тараққиёти) ва янги технологик тартибга ўтишни бошлаб юбориши мумкин бўлган инновациялар билан боғлади.

Таълим майдонида смарт технологияларни жорий этишнинг долзарблиги куйидаги омиллар билан белгиланади:

а) маълумотларга деярли чексиз киришда намоён бўладиган ва глобал дунёда уни танлаш алгоритмини муаммоли ҳолга келтирадиган виртуализация тенденцияси. Бугунги кунда у таълимнинг ўзаро таъсирининг маълум бир мавзуси учун ҳам, бутун таълим майдони учун этакчи векторга айланмоқда;

б) виртуал хусусият касб этувчи таълим ўзаро таъсир тизимининг номувофиқлиги.

Асосий қарама-қаршиликлар куйидагилардир:

- ахборот, шу жумладан конструктив бўлмаган ахборот оқимлари ва конструктив билим олиш зарурати ўртасидаги зиддият;

- анъанавий аксиологик миқёснинг деформацияси ва янги кадрятлар ва маъноларнинг шаклланиши, бу таълим жараёнида маълумотларни танлаш ва тизимлаштириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишга ёрдам бермайди. Виртуал аксиологик шкала асосий кадрятларга шубҳа туғдириб, билим мавзусига тубдан таъсир қилади;

- замонавий ўқув жараёнини виртуаллаштириш таълим тизимининг мақсад ва вазибаларини қайта белгилаб беради. Ёш мутахассис муваффақиятининг калити - ахборот маконида йўналтириш тезлиги - барқарор касбий билим эмас, балки хабардорлик, бу кўпинча таълим маконини виртуализация қилишнинг салбий оқибатлари сифатида талқин этилади;

- таълим фалсафасида акс эттирилган ўзига хос таълим амалиётлари виртуализация жараёнларининг ноаниқлигидан далолат беради. Бир томондан, виртуализация ахборот технологиялари ёрдамида ўзининг шахсий «ахборот майдони» ни шакллантиришга қодир бўлган маълум бир шахснинг янада чуқур онтологик мазмунига ёрдам беради. Бошқа томондан, таълимдаги виртуал тенденциялар шахсни шакллантириш учун «субъективлик», «реаллик», «оқиллик» ва бошқалар каби фундаментал тушунчаларнинг моҳиятини йўқотиш хавфини туғдиради;

- энг бошида рус таълим маконини виртуализация қилиш жараёни. Шунга кўра, бу таълим амалиётида ҳам, уларнинг фалсафий мулоҳазасида ҳам кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради.

Борисенконинг сўзларига кўра, 4 концептуализацияси таълим учун зарур бўлган асосий қарама-қаршилик таълим ҳамжамиятидаги «инновацион футуризм» ва «педагогик консерватизм» ўртасидаги зиддиятдир [4].

Смарт таълимни жорий этиш ва ривожлантириш алоҳида тартибга солишни талаб қилади, чунки анъанавий ва онлайн таълим сезиларли даражада фарқларга эга [2]. Смарт таълимнинг афзаллиги - умумий стандартлар, мурса ва технологиялар асосида таълим муассасалари, профессор-ўқитувчилар ва талабаларни Интернетда биргаликда таълим фаолиятини амалга ошириш учун

бирлаштириш, шунингдек, маъмурий функцияларнинг бир қисмини смар тизимга ўтказиш имкониятидир. Шу сабаб, бутун дунё бўйлаб контент билан тўлдирилган мослашувчан таълим муҳити ўрганиш, ҳамкорлик ва ривожланиш учун кенг аудиторияга киришни таъминлайди.

Замонавий шароитда контентни тўлдириш анъанавий таълим ресурслари, яъни ўқитувчилар томонидан яратилган курслар (фан, модуллар) туфайли юзага келади. Улар рақамлаштирилади, юкланади ва онлайн тизимда фойдаланишга топширилади. Анъанавий таълимдан тўлиқ масофавий таълимга бундай ўтиш муқаррар равишда ўқитувчи анъанавий равишда бажарадиган бир қатор функцияларни йўқолишига олиб келади ва уларсиз ўқув жараёни фақат билимларни узатиш билан чегараланади. Оффлайн ўқитиш, ўргатиш каби функциялар таълим жараёнидан чиқариб ташланади. Хусусан, таълим шахсий намуна, ўқувчиларга ихтиёрий таъсир кўрсатиш, ўқувчиларнинг ҳиссий ҳолатини баҳолаш қобилияти, психиканинг хусусиятларини (перцептив, коммуникатив, таклифни ўрганиш функциялари) ва бошқа функциялар билан чекланади. Улар минимал даражага туширилади ва талабаларнинг зиммасига ва смар таълим тизимига, ташкилий ва маъмурий функцияларнинг бир қисмига ўтади. Фақат онлайн режимда ишлаш талабаларга кўшимча масъулият юклайди: улар юқори даражадаги мотивацияга эга бўлиши, вақтни мустақил режалаштириши, материални ўрганиши, вебинарларда қатнашиши ва ҳоказоларда қатнашиши керак. Шу маънода, анъанавий ва смар таълимни уйғунлаштириш модели энг истиқболли, деб ҳулоса қилиш мумкин. Смарт таълим технологиялари ёрдамида ўқитувчи ва талабаларнинг чекланган вақт оралигидаги биргаликдаги реал фаолияти - аудиториядаги машғулотлар - ўқувчи учун қулай бўлган ҳар қандай жойдан мустақил равишда давом эттирилиши мумкин. Бугунги талабалар интернетдан етказиб бериш усули ва мобил қурилмалардан фойдаланган ҳолда аудиторияларидан қуйидагилар орқали ташқарига чиқишлари мумкин:

- аппарат ва дастурий таъминот;
- электрон таълим платформалари.

Хуллас, анъанавий шаклда билим олгандан сўнг, талабалар маълум бир жойга вақтинчалик ёки ҳудудий жойлашувдан қатъий назар мулоқот қилишлари, қўшма лойиҳалар ва вазифалар доирасида маълумот алмашишлари мумкин. Жараёни кузатиш ва қайд этишнинг автоматлаштирилган тизими туфайли материал миқдорини, такрорлашлар сонини тартибга солиш, шунингдек, ўқитувчини ҳар бир талабанинг муваффақияти ҳақида хабардор қилиш, унга ўқув жараёнини созлаш имконини беради. Бундай вазиятда тушунтириш частотаси ҳар бир ўқувчининг материални тушунишга сарфланган индивидуал вақтга мослашиши туфайли, ўқувчиларнинг тушуниш даражаси ҳам, шу жумладан, ривожланиши ҳам ортади [1].

Хулоса. Смарт таълим электрон таълим жараёнининг марказий фигурасига айланиш жараёнида ўқитувчи билан талаба ўртасидаги фаол ўзаро ҳамкорлик қуйидаги имкониятларни яратади [1]:

- фанни самарали ўрганиш учун зарур ва тизимлаштирилган кўшимча материални ўз вақтида олиш (шу билан бирга уни маълум бир талаба учун қулай бўлган тақдим этиш шаклини танлаш);
- очиқ таълим мазмунини яратишда шахсан иштирок этиш;
- мустақил равишда ҳам, ўқитувчи назорати остида ҳам ўзлаштирилган билимларни тезкор баҳолаш;
- ўқитувчининг таҳлилий ишини электрон баҳолаш журналида кўриш;
- ўрганилаётган фаннинг долзарб масалалари ва фанлараро масалалар бўйича манфаатдор шахслар ҳамжамиятларини ташкил этиш;
- касбий қизиқишларини инобатга олган ҳолда, унда ўқув натижалари тўғрисидаги ҳисоботларни жойлаштириш учун шахсий электрон кабинет

ташқил этиш;

- таълим жараёнини замонавий коммуникациялар асосида амалга оширувчи ўқитувчилар билан демократик ва тезкор мулоқот қилиш.

Умуман олганда, смарт таълимнинг асосий афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- киришнинг катта эркинлиги - замонавий қурилмалар, мобил Интернетга кириш имконияти билан талаба исталган жойдан ва хоҳлаган вақтда ўқиши мумкин;

- тузилган маълумотлардан доимий фойдаланиш - системалашган ва оптималлаштирилган маълумотларга доимий кириш имконияти билим ва кўникмалар даражасини ошириш имконини беради, чунки сиз ўзингиз кўп ишларни қилишингиз керак;

- таълимнинг мослашувчанлиги – ўқув жараёнини ўз қобилияти ва эҳтиёжларига тўлиқ мослаштирган ҳолда талабанинг ўзи танлаган материални ўрганиш давомийлиги ва кетма-кетлиги;

- билимларни тўплашнинг мослашувчан тизими орқали фан мазмунини узлуксиз ривожлантириш ва сифатини ошириш;

- ҳар бир берилган савол учун талаба ўқитувчининг жавобини олади, бу тизим ичидаги махсус бўлимда қайд этилади;

- кейинги сафар бундай савол берилганда тизимнинг ўзи унга жавоб таклиф қилади;

- «талаба-талаба» форматида ҳам, «устоз-шогирд» форматида ҳам тажриба алмашиш ва юзага келаётган муаммоларни биргаликда ҳал қилиш имконияти [1].

References

1. Еремина С.Л. Компания на рынке smart education /Еремина С.Л., Мельников П.Н., Головова С.В. //Вестник науки Сибири.-2015.-№ 2.

2. Curran C. Resource Factors: Recurrent Costs. In UNESCO and International Council for Distance Education, Developments in Distance Education in Asia: An Analysis of Five Case Studies, // Paris/Oslo, 1989 - pp. 23-26. URL: http://web.worldbank.org/archive/website00236B/WEB/COST_02.HTM

3. Gordeenkova E. Uprazhneniya na gibkost. Smart education uchit uchitsya // Poisk. 2010. № 50 (1124). // URL: <http://www.poisknews.ru/theme/infosphere/354/>.

4. Борисенко И.Г. Виртуализация отечественного образовательного пространства: социально-философский анализ: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Работа выполнена на кафедре глобалистики и геополитики ФГАОУ ВПО «Сибирский федеральный университет».-Красноярск, 2016.

5. Алетдинова А.А. Развитие Smart-образования как инновационной технологии / Алетдинова А.А., Мельниченко А.А. //Вестник Югорского государственного университета.-2015.-Выпуск№ S2 (37).

6. Rustamova NR. (2021). Issues of Development of Students' Media Competence Based on Vitagenic (Life) Experience. Journal of Physical Education and Sport ® (JPES), Vol 21 Issue 6, pp 2599-2616. 6. Rustamova NR. (2021). Vitagenic education and the holographic approach in the educational process. Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2021 йил №1), 23-29.

7. Rustamova, N. R. (2019). Technology for the development of media culture of secondary school pupils (on the example of grades 7-9). Dissertation of the doctor of philosophy (PhD) in pedagogical sciences.

8. Rustamova, N. R. (2019). Technology for the development of media culture of secondary school pupils (on the example of grades 7-9). Author's abstract of PhD dissertation.

9. Ruzieva D. I., Rustamova N.R., (2021). Analysis of theoretical studies of the concepts of vitagenic and vitagenic education. Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2021 йил №4), 42-46.

10. Рустамова, Н. (2022). Медиатаъсир Контекстида Талабаларда Медиаменталитетнинг Шаклланиш Босқичлари, Тошкент давлат стоматология институти, Тошкент шаҳри, Ўзбекистон. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (1), 130-136.

OLIIY TA'LIMDA UMUMIY VA NOORGANIK KIMYO KURSINING KASBIY-PEDAGOGIK YO'NALTIRILGANLIGI, TUZILMAVIY TARKIBI VA TAXLILI

Xolmurodova Laziza Erkinovna,

*Qarshi davlat universiteti, Noorganik kimyo kafedrası o'qituvchisi.
Qarshi davlat universiteti professori Sh.O'.Nurillayeva taqrizi asosida.*

Annotatsiya. Oliy ta'limda umumiy va noorganik kimyo kursining kasbiy-pedagogik yo'naltirilganligi, tuzilmaviy tarkibi va taxlili, maqolada ana shu tamoyillar haqida fikr yuritilgan. Shu jumladan, noorganik kimyo fanining mazmunida ham mazkur tizimni hosil qiluvchi elementlar o'rtasida bog'liqlik va o'zaro nisbatlari, bundan tashqari oliy ta'limda o'qitishning eng muhim kasbiy-pedagogik masalalari va kasbiy kontekstlarning o'qitishning maqbul tarzda tashkil etilish jarayoniga metodologik va metodik cheskim jihatdan ta'siri masalalari keltirib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: kimyo, metodika, tizim, kasbiy-pedagogik, tamoyil, tarkibi va taxlili.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ, СТРУКТУРНЫЙ СОСТАВ И АНАЛИЗ КУРСА ОБЩЕЙ И НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Холмуродова Лазиза Эркиновна,

*Преподаватель кафедры неорганической химии Каршинского
государственного университета.*

*По отзыву профессора Каршинского государственного университета
Ш.У.Нуриллаевой.*

Аннотация. Аннотация. Профессионально-педагогическая направленность, структурный состав и анализ курса общей и неорганической химии в высшем образовании, эти принципы рассмотрены в статье. В том числе, в содержании науки неорганической химии были затронуты вопросы соотношения и соотношения между системообразующими элементами, а также важнейшие профессионально-педагогические вопросы преподавания в высшем образовании и методологическое и методологическое влияние профессиональных контекстов на процесс оптимальной организации обучения.

Ключевые слова: химия, методика, система, профессионально-педагогическая, принцип, состав и анализ.

PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL ORIENTATION, STRUCTURAL COMPOSITION AND TAXABILITY OF THE COURSE OF GENERAL AND INORGANIC CHEMISTRY IN HIGHER EDUCATION

Kholmurodova Laziza Erkinovna,

*Karshi State University, Teacher of the Department of Inorganic Chemistry.
Based on the review of the professor of Karshi State University Sh.U.Nurillaeva.*

Abstract. Abstract. Professional and pedagogical orientation of the course of general and inorganic chemistry in higher education, structural composition and taxality, the article reflects on these principles. In particular, in the content of inorganic chemistry, the connection and interaction between the elements that form this system, in addition, the most important professional and pedagogical issues of teaching in higher education and the methodological and methodological and methodological impact of professional contexts on the process of organizing teaching in an acceptable way are presented.

Keywords: chemistry, methodology, System, Professional-pedagogical, principle,

composition and nickname.

Kirish (Introduction).

OTMlarida umumiy o'rta ta'lim maktablarining kimyo fani o'qituvchilari tayyorlab beriladi va ularning istiqbolda 30-35 yil faoliyat yuritishlari ko'zda tutiladi. O'qituvchilik kasbi, birinchi navbatda insonparvarlik xususiyatiga ega. Kimyo fani o'qituvchisi kimyo sohasidagi boshqa mutaxassislardan farqli o'laroq, nafaqat kimyoni bilishi, balki o'z bilimni boshqalarga (to'g'rirog'i o'quvchilarga) yetkaza olishi hamda ularni tarbiyalay olishi ham lozim. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, asosiy maqsad – kimyo fani bo'yicha o'z bilimlarini va o'qitish mahoratini mustaqil ravishda oshirib borishga qodir o'qituvchilarni tayyorlashdan iboratdir.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

OTMlarda o'qitishning eng muhim kasbiy-pedagogik masalalaridan biri – bu maktabga mo'ljallangan va OTMda o'qitiladigan noorganik kimyo kursi o'rtasidagi nisbat va bog'liqliklarni ochib berishdan iboratdir. A.C. Goncharenkoning fikriga ko'ra, bunda ikki holatni imkon boricha chetlab o'tish lozim:

-dasturdagi materialni yuqori nazariy darajada bayon qilish: bu orqali OTM kimyosi bilan maktab kimyosi o'rtasida uzilish paydo bo'lishi kuzatiladi;

-OTM kimyo kursini maktab kursiga haddan tashqari ko'p yaqinlashtirib yuborish: buning natijasida OTM talabasi yetarli darajada o'zlashtirish imkoniga ega bo'lmaydi.

Bundan kelib chiqadiki, noorganik kimyo kursini kasbiylashtirishning eng samarali usuli maktab kimyo kursida murakkab sanalgan mavzu va masalalarga jiddi e'tibor qaratishdan iboratdir. Noorganik kimyo kursining ilmiy diapazoni shunday bo'lishi kerakki, unda kimyo sohasidagi barcha asosiy qonunlar fanning so'nggi yutuqlari nuqtai nazaridan qaralishi hamda dars jarayonida bo'lajak kimyo o'qituvchisining kasbiy tayyorlanganlik bo'yicha o'z dunyoqarashi shakllanishi lozim [1]. Shu bilan birga, noorganik kimyo fani mundariyasi va uni taqdim etish shaklining bo'lajak o'qituvchida kasbiy sifatlarning shakllanishiga xizmat qilishiga erishish muhim sanaladi.

Shunday an'ana shakllanganki, OTMlarida kimyoviy fanlarni o'rganish jarayonida talabalar faqat kimyo bo'yicha bilimga ega bo'ladilar, kimyo o'qituvchisida shakllanishi lozim bilimlar, malaka va kasbiy masalalarni hal etish ko'nikmalar yuqori kurslar uchun rejalashtiriladi. Ko'p yillar davomida talabalar maxsus fan o'qituvchilarining dars o'tish usullari, harakatlari, o'zlarini boshqarishlari va boshqa jihatlarini o'rganib boradilar va aksar hollarda ulardan andaza olib, o'z faoliyatlariga tatbiq etadilar. Biroq maxsus fanlar yoki kimyo o'tish metodikasi kabi fanlarni o'rganish jarayonida orttirilgan ko'nikmalar, o'zlashtirilgan bilimlar, o'rganilgan malakalar ularning nazaridan chetda qolib ketadi. Shuning uchun bo'lajak kimyo o'qituvchisining kasbiy faoliyati kontekstini kimyo majmuasiga kiruvchi maxsus fanlar mundariyasi bilan to'ldirish orqali OTMlari bitiruvchilarini kelgusida samarali faoliyat yuritishlarini ta'minlovchi barqaror rezervga bo'lishimiz mumkin.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Turli xil kontekstlar, jumladan, kasbiy kontekstlarning o'qitishning maqbul tarzda tashkil etilish jarayoniga metodologik va metodikcheskim jihatdan ta'siri masalasiga V.M. Shabarshinning [2] tadqiqotlarida keng o'rin berilgan. Tanlash bo'yicha o'zaro bog'liq kurslarning kasbiy yo'naltirilgan majmuaviy tizimini tashkil etish bo'yicha tadqiqotlar I.V. Goreva [5] ishlarida o'z ifodasini topgan. Mohiyatan qaralganda, kontekstli o'qitish sohasida bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Ularda noorganik kimyoni o'rganish jarayonida kimyo bo'yicha dars mashg'ulotlarini tashkil etish va olib borish metodikasini o'qitish masalalari keng tadqiq etilgan. Bunday ishlarga I.G. Prisyaginaning noorganik kimyo bo'yicha laboratoriya va seminar mashg'ulotlari mundarijasiga kasbiy faoliyatga xos elementlarni kiritishga oid empirik tadqiqotlarini

[1] namuna sifatida keltirish mumkin. Shuningdek, T.A. Borovskixning noorganik kimyo bo'yicha laboratoriya va seminar mashg'ulotlariga kasbiy faoliyatga xos elementlar kiritilishining bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash samaradorligiga ta'siriga bag'ishlangan dissertatsiya tadqiqotlari [3] ham yuqorida qayd etilgan mavzuning yoritishga qaratilgan ahamiyatli ishlardan hisoblanadi. Mazkur ko'rsatib o'tilgan ishlarda kimyoni o'rganish metodikasini o'qitish masalalari bilan bir qatorda bo'lajak kimyo o'qituvchisining kasbiy konteksti (kasbiy faoliyat elementlari, muammoli va kasbga yo'naltirilgan topshiriqlar, kasbiy faoliyat davomida yuzaga keladigan vaziyatlar, o'quv-kasbiy faoliyat, kontekstli o'qitishning faol metodlari va hokazo) ham taqdim etilgan.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Maktabda umumiy va noorganik kimyoni o'rganishga ajratilgan soatlar maktab dasturida kimyoni o'rganish uchun ajratilgan vaqtning uchdan ikki qismiga to'g'ri keladi. Shuning uchun, aynan OTM umumiy va noorganik kimyo kurslarini o'rganishda kontekstli o'qitishni joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorlanganlik darajasini oshirishga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Biroq ilmiy-metodik, monografik va o'quv adabiyotlari, shuningdek, kimyoni o'qitish metodikasining tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiya ishlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgacha OTMlarida noorganik kimyoni o'rganish jarayoniga faqat fanni o'qitish nuqtai nazaridan qaraladi. Noorganik kimyo fanining mundarijasiga kasbiy kontekstni kiritish masalasi hozircha tizimli va aniq maqsadli xususiyat kasb etgan deya olmaymiz. Bu ayniqsa, elementlar kimyosini o'qitishda yaqqolroq namoyon bo'ladi.

"Mazmun" va "tuzilmaviy tarkib" tushunchalarining o'zaro nisbati, ularning mohiyatini hosil qiladigan tushuncha va fikrlarni mantiqiy tuzilmaning elementlari sifatida alohida ajratib olish, tahsil davomida ularning tub mohiyatini oydinlashtirish usullari kabi masalalar ko'pchilik tadqiqotchilar izlanishlarida o'z aksini topgan [A.M. Coxop, A.A. Stolyar va S.A. Shaporinskiy 203, 210, 266].

Har qanday tizimda, shu jumladan, noorganik kimyo fanining mazmunida ham mazkur tizimni hosil qiluvchi elementlar o'rtasida bog'liqlik va o'zaro nisbat kuzatiladi. Ushbu bog'liqliklar va o'zaro nisbatlar tizimlarning ichki tuzilishi va tashkil topish shaklini, ya'ni tuzilmaviy tarkibini belgilab beradi. Noorganik kimyo mazmuni ham moddalar va kimyoviy reaksiyalar haqidagi ma'lumotlar, ya'ni tushunchalar, atamalar, xossalardan iborat mustaqil kichik tizimlarni o'z ichiga olgan tizim sifatida qaralishi mumkin.

Noorganik kimyoning dastlabki qismi elementlari mazkur bo'limga xos tushunchalardan iborat kichik tizimlarni o'z ichiga oladi. Bu kichik tizimlarni har biri nisbatan kamsonli bo'lgan asosiy tushunchalar tashkil qiladi. Tushunchalarning kichik tizimlarni rivojlantirish atomistika, davriylik qonuni, atomning tuzilish nazariyasi, elektrolitik dissotsiatsiya nazariyasi, elektron nazariya kabi umumiy nazariyalar bilan belgilanuvchi nazariy darajada amalga oshiriladi. Tushunchalarning kichik tizimi tuzilmaviy tarkibining keng miqyosli elementlari qatoriga kiritilgan. Ayrim bir alohida tushunchalargina kichik tizimning tor miqyosdagi elementlari sifatida qaraladi. Keng miqyosli tushunchalarning tuzilmaviy tarkibidagi o'rni va ahamiyati noorganik kimyo kursini tuzilmasining umumiy konsepsiyalari bilan belgilanadi. Mazkur konsepsiyalar kimyo bo'yicha bilimlarni shakllantirishga qaratilgan umumiy yondashuvlar haqidagi tasavvurlarni o'z ichiga oladi. Kurs tarkibidagi tor miqyosli elementlarning maqomi yoki holati ular mohiyatini ifoda etuvchi alomatlarining o'zaro aloqadorligiga qarab belgilanadi. Qoidaga ko'ra, tuzilmaviy tarkibdagi keng miqyosli elementlarning nazariy darajalari bilan chegaralangan bo'ladi. Mazmunning tuzilmaviy tarkibga kirmaydigan "ko'chib yuruvchi" elementlari sirasiga xususiy qonunlar va hodisalar taalluqlidir. Ularning kursdagi o'rni qat'iy barqarorlashtirilmagan, ya'ni aniq belgilanib berilmagan.

Kursni o'zlashtirish samaradorligini oshirishda mazmun muhim o'rin tutadi.

Kimyo kursi bo'yicha o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarining mazmunlarini tahlil etish natijasida elementlar kimyosi kursining tarkibini tuzish uchta: an'anaviy, tizimli-tuzilmaviy, tizimli-shajaraviy tarkib ko'rinishda amalga oshiriladi.

Kimyo kursining an'anaviy tarkibi asosida o'qitishda o'quv fanlarining mantiq'i qat'iy ilmiy asoslanganlikka ega bo'lmaydi. Kursning alohida mavzulari mantiqiy bayon vositasida bog'lanilmaydi.

Bilimlarni nazariy jihatdan shakllantirish mazmun tuzishning ikki ko'rinishi – tizimli-tuzilmaviy va tizimli-shajaraviy elementlardan foydalanish orqali ta'minlanadi.

O'rganilayotgan obyekt predmeti har biri tizimning barqarorligi va davomli mavjudligini ta'minlashda muqobillik xususiyatiga ega bo'lgan darajalardan va murakkab tizimlardan iborat bo'lgan hollarda tizimli-tuzilmaviy elementlardan foydalaniladi. Bunda tizim hosil qiluvchilar sifatida mazkur darajalarning amal qilinishida yuzaga keladigan bog'lanishlar olinadi.

Tizimli-shajaraviy elementlar asosida tuzish kelgusida tizim hosil qiluvchi tushunchalar, ya'ni "katakchalar"ni ta'limning dastlabki davriga (boshlanishiga) ko'chirishni nazarda tutadi. Tizimlashtiruvchi, kelgusida esa tizim hosil qiluvchi mazkur tushunchalar o'rtasidagi asosiy aloqalarning rivojlanish, genezis kabi ko'rinishlari mavjud. Bu hol ta'lim oluvchilarga o'quv fani bo'yicha mustaqil nazariy harakatlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Hozirgi vaqtda xorijiy pedagogik OTMlarda o'qitiladigan umumiy va noorganik kimyo kursining tuzilmaviy tarkibi quyidagi ko'rinishda bo'ladi: birinchi bo'lim – chiziqli-majmuaviy tamoyil asosida tuzilgan umumiy kimyo kursi va ikkinchi qism – elementlar kimyosi. Ular o'rtasidagi farqlanish nazariy materiallarni o'zlashtirish hajmi, ularning matematikalashtirilish darajasi, laboratoriya xonalari jihozlanishi, kursni o'rganish uchun ajratilgan soatlar hajmi va kursni o'rganish tartibi kabi omillarga bog'liq.

Universitetlardagi andazaviy kurs birinchi va ikkinchi semestrlarda, ba'zan esa uchinchi semestrda ham o'rganiladi va unda matematika bilan bog'liqligi yuqori darajada bo'ladi, shuningdek, laboratoriya xonalari dastlabki ishlardanoq kimyoviy jihatdan hamda jihozlarga talab nuqtai nazaridan yetarlicha murakkab fizikaviy kimyo kurslarida bajariladigan laboratoriya mashg'ulotlaridek, sintez jarayonlarining borishi va natijalarini kuzatish uchun zarur bo'ladigan tahlil qurilmalari bilan jihozlanadi [3].

Pedagogika yo'nalishidagi OTMlarda o'qitiladigan umumiy va noorganik kimyo kurslarining nazariy mazmunida qat'iy andozaviylik va nisbatan sodda matematik vositalardan foydalanish ko'zda tutiladi. Kursni yetarlicha uzoq muddatlar ichida o'zlashtirish mo'ljallangan. Ikkinchi semestrda laboratoriya xonalari probirkalarda amalga oshiriladigan kimyoviy reaksiyalar hamda katta hajmdagi reaksiyalarni ko'rsatishga mo'ljallangan qurilma va vositalar bilan jihozlanadi. Sintezni amalga oshirishga qaratilgan laboratoriya mashg'ulotlari uchinchi kursga ko'chirilgan bo'lib, modda tuzilishini chuqurlashtirilgan holda o'rganish yuqori kurslarda amalga oshiriladi.

Yaqin istiqbolda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning mazmunida, shu jumladan, noorganik kimyoning mazmunida hamda o'quv jarayonlarini tashkil etishda ham jiddiy o'zgarishlar sodir etilishi kutilmoqda. Xususan, kutilayotgan ko'p darajali ta'lim tizimiga o'tilish munosabati bilan, umumiy kimyoning "Noorganik birikmalar sinflari" bo'limini yanada kengaytirish lozim. Bu tadbir elementlar kimyosini batafsil o'rganmasdan ham bakalavriat ta'lim doirasidagi kimyoviy fanlarni o'rganish uchun zamin yaratadi. Elementlarning noorganik kimyosini magistratura asoslarida, kolloid, fizikaviy hamda analitik kimyo kurslarini o'rganish so'ngida chuqur va keng o'rganish maqsadga muvofiqdir.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Aytish mumkinki, OTMlarning elementlar kimyosini o'rganish bo'yicha

foydalaniladigan o'quv adabiyotlarida moddalar va ularning xossalarining invariantlilik xususiyatlari haqidagi g'oyani joriy etishda izchillik va ketma-ketlikka rioya qilmaydi hamda bunda talabalarning bilish ehtiyojlari hisobga olinmaydi. Noorganik kimyo o'quv mazmunining tarkibi va tarkibiy-tuzilmasining alohida ko'rsatilishining tub maqsadi, mazkur tuzilma bilan ishlash bo'yicha tavsiyalar ilmiy tizimni o'quv fanlari tizimiga ko'chirish g'oyasining afzalliklariga tayanadi. Holbuki, oliy kasbiy ta'lim muassasalarida, asosan, OTMLarida maxsus fanlarning, birinchi navbatda kimyoviy majmuaga kiruvchi fanlarning o'quv mazmuni bilan ishlash metodikasi ilmiy tizimning o'quv fanlari tizimiga ko'chirilish g'oyasi hamda kasbiy kontekstni hisobga olish asosida tanlanishi va qayta ishlanishi lozim. Bu o'z navbatida kasbiy jihatdan ahamiyatga ega bo'lgan kamsonli noorganik moddalar to'plamiga tartib berish va ularning tizimli xususiyatlarini tavsiflash hamda tadqiqotchilik va ijodiy metodlar yordamida mazkur noorganik moddalarning xossalarini bayon etish malakasini o'zlashtirishga qaratilgan o'quv faoliyatini tashkil qilish metodikasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References)

1. Зайцев О.С. Методика обучения химии: теоретический и прикладной аспекты. - М.: Владос, 1999. - 384 с.
2. Зорина Л.Я. Системность - качество знаний. - М., 1976. - 64 с.
3. Минченков Е.Е. Научно-методические основы отбора содержания и структурирования школьного курса химии: Автореф. дис. докт. пед. наук. - М., 1987.- 42 с.
4. Педагогика / Ю.К. Бабанский. - М.: Просвещение, 1988. - 478 с.
5. Подласый И.П. Педагогика. Т.1. - М.: Владос, 1999. - 576 с.84. Зорина Л.Я. Системность - качество знаний. - М., 1976. - 64 с.
6. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. - М., 1980. - 96 с.
7. Шапоринский С.А. Обучение и научное познание. - М.: Педагогика, 1981. - 208 с.
8. Яблоков В.А. Содержанию обучения - системную организацию // Химия в школе, 1997. - № 4. - С. 15-19.
10. Стихова, А.М. Самостоятельная работа в системе взаимосвязи интегративного и дифференцированного подходов при обучении химии в вузе: [Текст]: монография / А.М. Стихова.– Новороссийск: ГМУ имени адмирала Ф.Ф. Ушакова, 2015. – 118 с.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINING HOZIRGI JAMIYATDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

*Komilova Zulxumor Xokimovna,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Bugun globallashtan va axborotlashgan jamiyatda yashamoqdamiz. Ayni paytda axborot texnologiyalarning ahamiyati insoniyatning eng dastlabki ehtiyojlaridan biriga aylanmoqda deyish mumkin. Shu boisdan ham mamlakatimizda joriy yilda, ayniqsa, axborot texnologiyalarni o'qitishga katta e'tibor berildi. Ushbu maqolada axborot texnologiyalari fanining o'rni va ahamiyati haqida batafsil bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: texnologiya, IT, axborotlashgan jamiyat, o'qituvchi-pedagog, elektron xavfsizlik.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАУКИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

*Комилова Зулъхумор Хокимовна,
Преподаватель Ферганского государственного университета*

Аннотация: Сегодня мы живем в глобализированном и информационном обществе. На данный момент можно сказать, что важность информационных технологий становится одной из самых основных потребностей человечества. Именно поэтому в этом году в нашей стране особое внимание уделялось обучению информационным технологиям. В данной статье подробно описывается роль и значение науки об информационных технологиях.

Ключевые слова: технологии, информационные технологии, информационное общество, педагог-педагог, электронная безопасность.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF INFORMATION TECHNOLOGY SCIENCE IN TODAY'S SOCIETY

*Komilova Zulkhumor Khokimovna,
Teacher of Fergana State University*

Abstract. Today we live in a globalized and information society. At the moment, it can be said that the importance of information technology is becoming one of the most basic needs of mankind. That is why this year in our country, special attention was paid to education of information technologies. This article describes in detail the role and importance of information technology science.

Key words: technology, IT, information society, teacher-pedagogue, electronic security.

Ilm, fan va texnikaning jadal rivojlanib borishi, yangi texnika va texnologiyalarning jamiyatning barcha qatlamlariga kirib borishi, information texnologiya vositalarining barcha davlat va nodavlat muassasalarida qo'llanilishi o'qituvchilardan uzluksiz bilim olish hamda kerakli bo'lgan dasturiy-texnik vositalarni o'zlashtirishni talab qilayapti. Axborot texnologiyalari savdo va biznes sektorini qurish va rivojlantirishga yordam beradi va maksimal mumkin bo'lgan mahsulot ishlab chiqaradi. Axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan turli tarmoqlarning biznes yaratish uchun sarflagan vaqti endi minimallashtirildi. Bu elektron xavfsizlik, saqlash va samarali aloqani ta'minlaydi. Ishni bajarish uchun Axborot texnologiyalari kompyuter dasturlariga muhtoj. Kompyuterlar ITni dunyoning turli tashkilotlari bilan bog'laydi. Bu xodimlarga turli kompaniyalarning ko'plab mijozlarining yozuvlarini saqlashga yordam beradi. Bu bemorlarga shifokorlar bilan onlayn bog'lanishga va ularning sog'lig'i bilan bog'liq muammolar bo'yicha maslahat olishga yordam beradi. Shuningdek, bemorlarning qaydlari

tizim tomonidan to'g'ri boshqarilishi mumkin. Axborot to'plash uchun dasturlash/kodlash, ma'lumotlarni konvertatsiya qilish, ma'lumotlar kommunikatsiyalarini qidirish va saqlash va tizim tahlilidan foydalaniladi. Axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi bilan hatto ta'lim sohasi ham keskin o'zgardi. Biznesni to'g'ri yo'lga qo'yish va kutilgan natijalarni yaratish uchun kompyuterlar, dasturiy ta'minot va internet ko'p yordam beradi.

Kompyuter va internetdan foydalanish ta'lim sifatini oshiradi. O'qitish va o'qitishning pedagogik usuli takomillashib bormoqda va IT maktab tizimlarini, o'quvchilar faoliyatini va o'qitish amaliyotini yaxshilashga hissa qo'shmoqda. Talabalar zamonaviy texnologiyalar yordamida o'rganishga ochiqroq va ko'proq onlayn o'qitishga e'tibor qaratishadi. Ularning o'rganish usullari o'qituvchilar bilan jonli muloqotga va maxsus bolalar uchun maxsus sinflarga bog'liq. Talabalar bir xil eski an'anaviy o'rganish usulidan foydalanishlari shart emas. Va bularning barchasi ta'lim sohasiga Axborot texnologiyalarini joriy etish orqali amalga oshirildi va texnologiyaning ahamiyatini ko'rish mumkin. Axborot texnologiyalari aurasini deyarli barcha sohalarda, shu jumladan ish, o'qish, dam olish va sog'liqda ko'rish mumkin. Vazirliklardan tortib sinflargacha, har bir sektor eng yaxshi natijalarga erishish uchun IT-dan foydalanadi. Shifokorlar, shuningdek, Axborot texnologiyalaridan yozuvlarni, bemor tarixini va shunga mos ravishda harakat qilish uchun ularning belgilangan dozasini tekshirish uchun foydalanadilar. Axborot texnologiyalaridan foydalanish qishloq xo'jaligida va hosildorlikni oshirishda ham kuzatilishi mumkin. Dron texnologiyasi orqali ommaviy ma'lumotlarni yig'ish, yerni o'rganish, urug'larni ekish, suvni sug'orish va o'g'itlardan foydalanish mumkin. Yuqoridagi muhokama shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalari XXI asrda juda muhim. Har bir soha axborot texnologiyalariga muhtoj. Internet va texnik tizimsiz hech qanday biznes, ta'lim, qishloq xo'jaligi va sog'liqni saqlash sohasi kutilgan natijani keltira olmaydi. Zamonaviy dunyoda texnologiya muhim ahamiyatga ega. IT sohasining ko'p turlari mavjud, masalan:

- o Ma'lumot olami
- o Tarmoq ma'muri
- o Tizim administratori
- o Tizim tahlilchisi
- o Texnologiya bo'yicha mutaxassis
- o Ma'lumot oqimi
- o Ma'lumotlar bazasi administratori
- o IT menejeri
- o Yordam tahlilchisi
- o Ma'lumotlar bazasini ishlab chiquvchi
- o Dasturiy ta'minot sinovchisi, muhandis, arxitektor
- o Dasturiy ta'minotni ishlab chiqish menejeri
- o Tarmoq muhandisi
- o Dasturiy ta'minot / Ilova ishlab chiqaruvchisi
- o Texnik maslahatchi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, etibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi-talaba asosiy figuraga aylanadi. Shuning uchun oliy o'quv yurtlari va fakultetlarida malakali kasb egallarini tayyorlashda zamonaviy o'qitish metodlari-interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va roli benihoya kattadir. Axborot texnologiyalari (AT) ma'lumotlarni saqlash, olish, o'rganish, uzatish, manipulyatsiya qilish va ma'lumotlarni jo'natish uchun kompyuterlar va har qanday turdagi telekommunikatsiyalarni o'rganish va qo'llashni o'z ichiga oladi. Axborot texnologiyalari odamlarga zarur bo'lgan va kundalik foydalanish uchun zarur bo'lgan vazifalarni bajarish uchun ishlatiladigan apparat va dasturiy ta'minotning kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Aksariyat IT-mutaxassislari tashkilot bilan ishlaydi, o'ziga zarur va nima kerakligini texnik jihatdan tushunadi, ularga kerakli vazifalarni bajarish uchun mavjud texnologiya nima

ekanligini ko'rsatadi, so'ngra o'rnatishda joriy qilish texnologiyasi yoki butunlay yangisini yaratadi. Zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalari sohasining ko'lami ko'paymoqda. Axborot texnologiyalarining ahamiyati juda serob.

Axborot texnologiyalarining maqsadi inson tahlil qilishi uchun axborotni ishlab chiqarish va uning asosida biror bir xatti-harakatni bajarish bo'yicha qaror qabul qilishdir. Axborot texnologiyasi ob'ekt, jarayon yoki hodisa (axborot mahsuloti)ning holati haqidagi yangi sifat axborotini olish uchun ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va uzatishning vosita va usublari jamlanmasidan foydalanuvchi jarayondir. Axborot tizimi axborotni qayta ishlashning axborot-kompyuter tizimini o'zida ifodalaydi. Axborot tizimi – o'z tarkibida kompyuterlar, kompyuter tarmoqlari, axborot va dasturiy ta'minot hamda odamlarning birgalikdagi faoliyat yuritish jarayonini aks ettirib, u iste'molchi uchun axborot ishlab chiqarishni o'z zimmasiga oladi. Axborot tizimlarining asosiy vazifasi hodisa va jarayonlar kechishini boshqarish imkoniyatlarini yaratishdan iborat. Shuningdek, axborotlarga asoslangan, maqsadi oldindan belgilangan va shu maqsadga erishish dasturi ishlab chiqarilgan boshqariluvchi jarayonga maqsadli ta'sir ko'rsatadi. Axborot texnologiyalari ta'limining asosiy vazifalari:

- o'quvchilarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ularni amaliyotda qo'llash haqida bilimlar berish;
- kompyuterda masalalar yechish texnologiyalari va asosiy bosqichlarini ketma-ketlikda to'g'ri bajara olish;
- algoritmik tuzilmalarni, algoritmlash va dasturlash asoslari haqida bilim berish;
- kompyuterning dasturiy ta'minoti va ularning imkoniyatlarini ajrata bilish hamda amaliyotda qo'llay olishga o'rgatish;
- o'quvchilarni aqliy rivojlantirish, ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini o'rgatib borish orqali ularda umuminsoniy qadriyatlarga rioya etishni rivojlantirishga qaratilgan va ta'lim-tarbiya olishning keyingi bosqichlarida davom ettirishlari uchun zarur bo'lgan tayanch kompetensiyalarni shakllantirish.

Informatika va axborot texnologiyalari (Informatika va AT) – o'sib kelayotgan avlodga axborotlar bilan ishlash texnologiyalari va ulardan foydalanish jarayonlarini puxta o'zlashtirishni ta'minlashdan iborat. O'quvchilarning ilmiy dunyoqarashi, mantiqiy tafakkur qila olish qobiliyati, aqliy rivojlanishi, o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllanishi va o'sishi ko'p jihatdan axborot texnologiyalariga bog'liqdir. Inson o'z hayotida shaxsiy, ijtimoiy-iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rnini egallashi, duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o'z sohasi, kasbi bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi uchun zarur bo'lgan tayanch kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim.

Hozirgi davrda pedagogikada innovatsion ta'lim usullarini va dasturiy-texnik vositalarini qo'llashga alohida ahamiyat berilmoqda. Bu yo'nalish bo'yicha 2013-14 yillarning o'zida bir qancha halqaro anjumanlar o'tkazilganki, ularda muhokama qilinayotgan masala va muammolar bu sohaning naqadar dolzarb ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Misol sifatda O'zbekistonda (oktyabrda), Tayvanda (avgustda), Evropada mamlakatlarida (may-iyun oylarida), AQSH da (iyunda) va Birlashgan Arab amirliklarida (oktyabrda) o'tkazilgan innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayonida qo'llash masalalariga bag'ishlangan konferensiyalarni ko'rsatishimiz mumkin. Ammo shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, bizning jamiyatimizdagi ko'pchilik insonlar o'qituvchilarni kunlar, haftalar va oylar davomida o'qitiladigan fan bo'yicha asta-sekinlik bilan turli xil ko'rsatma va topshiriqlar beradigan hamda bir maromda qandaydir bilimlar majmuasini o'quvchilarga singdiradigan zerikarli mutaxassislar sifatida tushunadilar. Lekin ularning qanday ko'rsatma va topshiriqlar berishlari, qanday dasturiy-texnik vositalardan foydalanishlari hamda bunday usullar qanday samara berishini ko'pchilik bilmaydi yoki tushunmaydi. Yillar davomida ta'lim berishning bir qancha usullari, uslubiyati, texnologiyasi va dasturiy-texnik vositalari vujudga kelganki, ularning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Ba'zi bir ta'lim berish usublari yosh bolalarning bilim olish jarayonini o'rganish asosida tashkil etilgan bo'lsa, boshqalari dars berish jarayonida ro'y beradigan muammolarni hisobga olgan holda tashkil etilgan.

Bundan tashqari, ta'limda har bir o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarda, shu fanning o'ziga xosligi, mazmunidan kelib chiqqan holda, sohaga tegishli fanga oid kompetensiyalar ham shakllantiriladi. Fanning maqsadi o'quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish

kompetensiyalarini shakllantirish orqali ularni mamlakatimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadigan shaxs etib tarbiyalashdan iborat. Informatika va axborot texnologiyalari o'quv fani o'rta umumta'lim maktablarining 5-sinfidan boshlanadi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida umumta'lim o'quv fani sifatida uzviy davom etadi. Informatika va axborot texnologiyalari ta'limda aynan takrorlanmasligi, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, umumiy o'rta ta'lim tayyorgarligiga mos kelishi hamda informatikaga oid tushunchalarni asta-sekin oddiydan murakkabga shakllantirilishi e'tiborga olingan. Ilg'or milliy va xorijiy tajribalarni inobatga olgan holda fanni o'qitishda rivojlangan davlatlarda keng qo'llanilayotgan STEM (science, technology, engineering and mathematics - fan, texnologiya, muxandislik va matematika) o'qitish konsepsiyasiga hamda dasturlashning tayanch tushunchalarini (mantiqiy amallar, algoritmlar, blok-sxemalar va x.k.) shakllantirish metodologiyasiga tayanish maqsadga muvofiq.

Axborot texnologiyalari yangi tarmoq jamiyatini boshqarish tizimini tartibga solish, qo'llab-quvvatlash va takomillashtirishga qaratilgan axborot jamiyatining elementi va funktsiyasi sifatida qaralishi mumkin. Agar asrlar davomida axborot va bilimlar qonun-qoidalar, urf-odatlar va madaniy andozalar va stereotiplar asosida uzatilgan bo'lsa, bugungi kunda asosiy o'rin texnologiyalarga berilgan. Bundan tashqari, ular global, mintaqaviy va mahalliy darajada axborot oqimini tartibga soladi. Ular texnostrukturani shakllantirishda, ta'limning rolini oshirishda asosiy rol o'ynaydi va ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning barcha sohalariga, jumladan, uy-ro'zg'or, ko'ngilochar va hordiq chiqarishga faol joriy etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gulyamov S.S., Ayupov R.X. Raqamli iqtisodiyet va uning asosiy rivojlanish yunaliqlari. UzP Statistika Kumitasi elektron jurnali, 2019 йил ноябрь, 2-сон. 10 bet.

2. Ayupov R.X., Baltaeva G.P. Raqamli valyutalar bozori: innovatsiyalar va rivojlanish istiqbolari. –T: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2018, 172 bet.

3. Komilova Z.X., Nazirjonova F.S. THE VALUE AND ROLE OF INTERACTIVE METHODS IN THE DEVELOPMENT OF INFORMATION TECHNOLOGY IN PRIMARY SCHOOL PUPIL. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Reviewed International Journal). ISSN: 2249-7137 Vol. 10 Issue 8, August 2020, 226-233p.

4. Komilova Z.X., Nazirjonova F.S.. THE ROLE OF NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION. ЭЛЕКТРОННОЕ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЕ МЕЖДУНАРОДНОЕ ИЗДАНИЕ. «Экономика и социум». №4(83), 2021, ст. ISSN 2225-1545. Россия. 167-170 стр.

5. Aldashev I., Komilova Z.X., Nazirjonova F.S. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF USING MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.

Экономика и социум» Выпуск № 2(81) 2021 февраль 2021,49-52 стр..

6. Baltaeva G.P. va boshqalar. Kichik biznes va tadbirkorlikda innovatsion rivojlanish yunaliqlari. –T: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2018, 232 bet.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK VA KIBERPEDAGOGIK TAMOYILLAR ASOSIDA AMALIYOTLAR

Bekchonova Shoiraz Bazarbayevna

Yangi asr universiteti, Umumta'lim fanlar kafedrasini mudiri dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida pedagogik va kiberpedagogik tamoyillar asosida amaliyotlar jarayoni, nazariyadan amaliyotga o'tish, o'qituvchi talaba va talaba-talaba o'rtasidagi hamkorliklar, o'quv jarayoni hamkorliklarini baholash, pedagogik va kiberpedagogik tamoyillar yoritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, kiberpedagogika, amaliyot, nazariya, talaba, o'qituvchi, hamkorlik, raqamli ta'lim muhiti, kiberxavfsizlik.

ПРАКТИКИ, ОСНОВАННЫЕ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И КИБЕРПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПАХ, В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация: В этой статье рассматриваются процесс практик, основанный на педагогических и киберпедагогических принципах, переход от теории к практике, сотрудничество между учителем и учеником, оценка сотрудничества в процессе обучения, педагогические и киберпедагогические принципы.

Ключевые слова: педагогика, киберпедагогика, практика, теория, студент, преподаватель, сотрудничество, цифровая образовательная среда, кибербезопасность.

PRACTICES BASED ON PEDAGOGICAL AND CYBER-PEDAGOGICAL PRINCIPLES IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract: In this article, the process of practices based on pedagogical and cyber-pedagogical principles, transition from theory to practice, cooperation between teacher and student, evaluation of learning process cooperation, pedagogical and cyber-pedagogical principles are covered in this article.

Keywords: pedagogy, cyberpedagogy, practice, theory, student, teacher, collaboration, digital educational environment, cyber security, assessment

Zamonaviy raqamli kiberdomenlar juda murakkabdir. Tizimga qarshi kiberhujumlar yoki hodisalar boshqa tizim yoki hatto jismoniy qurilmalarga ta'sir qilishi mumkin. Ushbu ta'sirlarni tushunish va o'rgatish uchun samarali va murakkab simulyatsiya qobiliyati talab qilinadi. Kiberxavfsizlik bo'yicha mashg'ulotlar ushbu murakkab kiberdomenda ularning natijalari bilan o'qitish va o'rganish choralari va operatsiyalari uchun samarali maqsadga muvofiqdir. Kiberxavfsizlik bo'yicha mashqlarni o'rganish oliy ta'lim muassasasi yo'nalishlarining turli darajadagi ishtirokchilari uchun dolzarbdir. Texnik mutaxassislar texnik imkoniyatlarni o'rgatishlari mumkin, qaror qabul qiluvchilar esa shiddatli kiber voqea sharoitida qaror qabul qilish qobiliyatini o'rgatishlari mumkin.

Pedagogik ta'lim tizimining pedagogik tamoyillari uchta elementga asoslanadi:

1. mazmunli o'quv faoliyati orqali ta'lim yaratish;
2. yangi bilimlarni yaratish uchun o'quv hamkorliklarini o'rnatish;
3. yuqoridagi ikkitasini qo'llab-quvvatlash uchun raqamli texnologiyalar va muhitlardan foydalanish.

Birinchi ikkita tamoyil o'rganish va yo'l-yo'riqning uslubiy asosini yaratadi, turli

raqamli vositalar va resurslar esa mazmunli o'rganishni qo'llab-quvvatlaydi. Raqamli texnologiya vaqt va joydan mustaqil bo'lgan o'zaro ta'sir va qo'shma bilimlarni yaratish imkoniyatini beradi. Raqamli manbalar, shuningdek, yanada kengroq, xilma-xil va dolzarb ma'lumotlarni qidirish imkoniyatini beradi.

1. Ma'noli o'quv faoliyati

Ma'noli o'quv faoliyatidan o'rganish manbai sifatida foydalanish konstruktivizmga asoslanadi. Bu talabalarga faol bilim yaratish uchun asos bo'lib, o'z ta'lim maqsadlari bo'yicha tegishli savollarni qo'yishda faol bo'lish imkoniyatini beradi. Shuning uchun bilim tushunchasi dinamikdir.

O'quv faoliyatining maqsadi talabalarning mavjud bilim tuzilmalariga yangi g'oyalarni, ma'lumotlar va tushunchalarni integratsiyalash orqali o'rganilayotgan hodisalar haqida yangi bilim va tushunchalarni yaratishdir. O'quv vazifalari nafaqat yangi bilimlarni ishlab chiqarishga, balki iloji bo'lsa, haqiqiy kontekstda qo'llashga ham yordam beradi. O'quv faoliyati orqali talabalarda faol yondashuv va o'z ta'limiga egalik huquqi shakllanadi.

2. O'quv hamkorliklari

Ijtimoiy o'zaro ta'sir o'rganishni kuchaytirish, umumiy tushunishni yaratish va yangi bilimlarni birgalikda ishlab chiqarish va almashishda muhim rol o'ynaydi.

O'quv hamkorliklari shaxs va uning atrof-muhit o'rtasidagi interaktiv munosabatlarga asoslanadi. Shuning uchun interaktiv munosabatlar tajribani o'rganishda asosiy rol o'ynaydi. Ular talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi xamda umumiy ta'lim maqsadlariga ega bo'lgan boshqa ijtimoiy tarmoqlar va jamoalar o'rtasidagi munosabatlarda shakllanadi. Bu hamkorliklar pedagogik faoliyatda asosiy asosni tashkil qiladi.

O'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi hamkorlik tenglik, oshkorlik, o'zaro mas'uliyat va o'zaro ta'lim tamoyillari asosida qurililadi. Umumiy ishonchni mustahkamlash barcha xamkor(o'qituvchi va talaba, talab va talaba)lar uchun umumiy vazifadir.

Gumanistik yondashuvga muvofiq, ushbu o'quv dasturi talabalarning o'sish, rivojlanish va o'zini o'zi anglash salohiyatiga ega ekanligini tushunadi. Biroq, o'ziga ta'sir qiluvchi tuzilmalar murakkabdirlar. O'zlikni, mustaqillikni va bilimning hozirgi holatini shakllantirish va qo'llab-quvvatlash barcha ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridir.

3. Raqamli imkoniyatlardan foydalanish

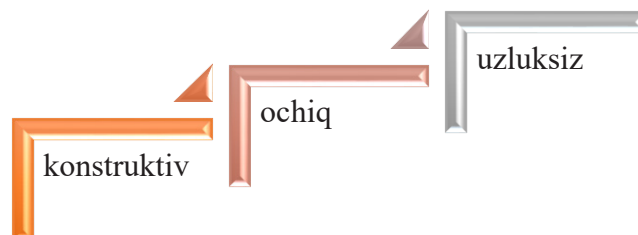
Raqamli texnologiyalar bizning ishimizni, tashkilotlarimizni, jamiyatimizni va hayotimizni doimiy ravishda o'zgartiradi. Ushbu texnologiyalar odamlar o'rtasidagi muloqotning ko'plab imkoniyatlarini, shuningdek, ma'lumotlarni yangi, innovatsion usulda topish, yaratish va ishlatish imkoniyatlarini beradi.

Raqamli vositalar va resurslardan foydalangan holda yangi ma'lumotlarni topish, o'rganish va yaratishda talabalarni qo'llab-quvvatlash va ularga yordam berish juda muhimdir. Raqamli vositalar va resurslardan deyarli hamma joyda foydalanish mumkin, bu esa g'oyalarni yaratish va almashish uchun vaqt va joydan mustaqil aloqalarni yaratish imkonini beradi. Raqamli vositalar uzluksiz fikr-mulohazalarni taqdim etish imkonini beradi va shu bilan o'rganish va barcha tegishli tomonlarga ko'rinadigan yangi ma'lumotlarni yaratishga yordam beradi.

Raqamlashtirishning kengayishi allaqachon ish hayotini va jamiyatni o'zgartirmoqda, chunki fuqarolar raqamli vositalardan foydalanish va yangi fikrlash usullarini qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishlari kerak.

O'quv jarayoni va kompetensiyalarni baholash

O'qituvchilarning oliy ta'lim muassasasida o'rganish va baholashni osonlashtirish tinglovchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi konstruktiv, ochiq va uzluksiz muloqotdir.

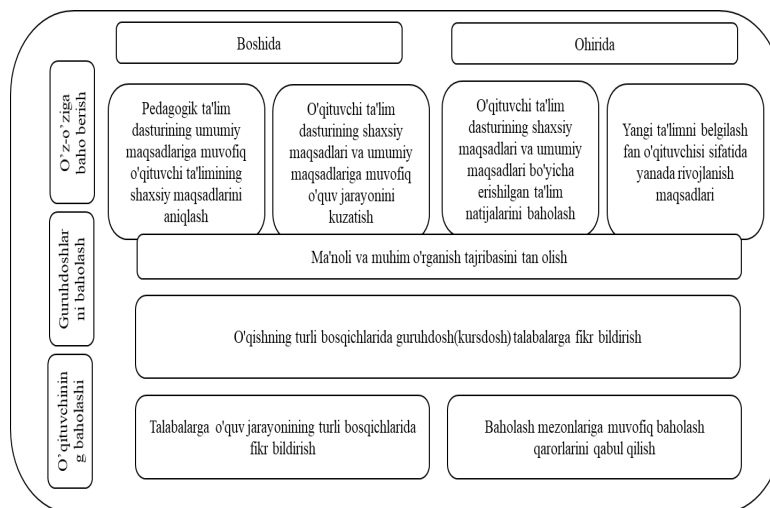

1-rasm. O‘quv jarayoni va kompetensiyalarni baholash jarayonidagi muloqot turlari

O‘quv jarayonini baholash turli kurslarning belgilangan maqsadlari bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi. Mezonlarga asoslangan baholash qarorlari- baholash qarorlari (o‘tish / muvaffaqiyatsiz) har bir kurs kontekstida tavsiflangan talab qilinadigan malaka mezonlari asosida qabul qilinadi. Kursdan o‘tish kompetensiya mezonlarning bajarilishini talab qiladi. Baholash topshiriqlar, kuzatishlar, munozaralar va boshqa sifatli ma‘lumotlarga asoslanadi va shuning uchun u sifatli hisoblanadi.

Har bir kompetensiya yo‘nalishi bo‘yicha belgilangan maqsadlar ham o‘quv jarayonini osonlashtirishning asosini tashkil qiladi. O‘quv jarayonida repetitorlik, har xil turdagi fikr-mulohazalar va boshqa baholash usullari ham har bir kompetensiya sohasining belgilangan maqsadlariga, ham o‘qituvchilarning o‘zlari qo‘ygan o‘quv maqsadlariga asoslanadi. Shunday qilib, baholashning maqsadi konstruktiv bo‘lishdir. O‘qituvchilarning o‘z-o‘zini baholashi o‘qishning barcha bosqichlarida muhim rol o‘ynaydi. Har bir topshiriqda o‘z-o‘zini baholash topshirig‘i mavjud.

O‘rganishni osonlashtirish asosida o‘qituvchi, o‘qituvchi talaba, kursdoshlar va o‘qitishning amaliy amalga oshirilishini qo‘llab-quvvatlovchi o‘qituvchilar yoki guruhdoshlari baholashda ishtirok etadilar. Quyidagi rasmda turli baholovchilarning vazifalari ko‘rsatilgan.

2-rasm. Kiberpedagogikada o‘rganishni osonlashtirish jarayonlari

Kiberxavfsizlik mashqlari va pedagogik tamoyillar

So‘nggi yillarda kiberxavfsizlik bo‘yicha mashqlar kiberxavfsizlik bo‘yicha mutaxassislarining malakasini oshirish vositasi va o‘qitish uchun operatsion muhit sifatida o‘z mavqeini mustahkamladi. Ishbilarmonlik muhiti va biznesda raqamli texnologiyadan foydalanish rivojlanib borar ekan, ular bir vaqtning o‘zida yanada murakkablashdi. Binobarin, o‘quv muhitiga qo‘yiladigan talablar ham o‘zgardi.

Mehnat hayotining ehtiyojlariga javob beradigan ko‘nikmalarni o‘rgatish uchun ehtiyojlarni tushunish va ularni o‘qitish mehnat hayotida zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantiradigan tarzda o‘rgatishni bilish kerak [4].

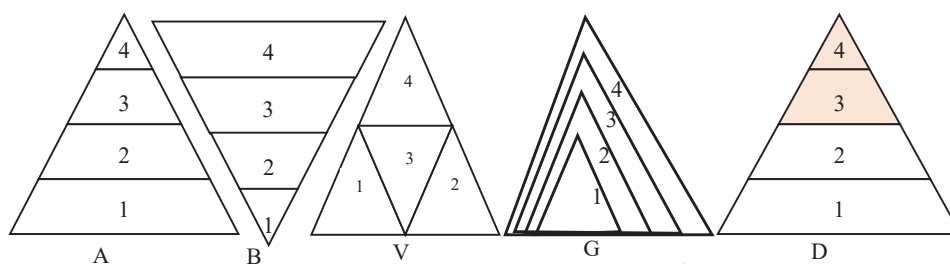
<https://www.ericsson.com/> saytidagi ma'lumotlarga ko'ra munozarali amaliyotlar nazariyasiga ko'ra, bo'lg'usi mutaxassislar malakalarini rivojlantirishda talabalar oldiga aniq belgilangan o'quv maqsadlarini qo'yish zarurati va talabalarning mavjud ko'nikmalar darajasini hisobga olish zarurligi hisobga olinishi kerakligi yoritilgan [8].

O'ylangan amaliyot nazariyasiga ko'ra, agar topshiriqlar ular talabalar tomonidan muntazam bajara oladigan darajada bo'lsa yoki kompetentsiyani rivojlantirish maqsadi talabning bilim darajasini aks ettirish uchun yetarlicha aniqlik bilan bajarilmagan bo'lsa, talabalar mashg'ulotlardan foyda ko'rmaydi.

Shuning uchun zamonaviy raqamli texnologiyani o'qitish operatsion muhitdagi o'zgarishlarni malaka talablari o'zgarishida aks ettira olishi kerak. Kiberxavfsizlik mashqlarida zamonaviy kiber diapazondan foydalanilganda, maqsad operatsion muhitni iloji boricha real qilish bo'lishi kerak. O'qitish muhitining har tomonlama va murakkabligi talabning malaka darajasiga talablar qo'yadi. Shunday qilib, agar kiberxavfsizlik bo'yicha treningdan kompetentsiyani rivojlantirishning pedagogik vositasi sifatida foydalanilsa, shuni ta'kidlash kerakki, Miller piramidasiga ko'ra, talabning malaka darajasi piramidaning eng yuqori qismida bo'lishi kerak [2].

Jorj Millerning inqilobiy piramidasida [6] so'nggi yigirma yil davomida tibbiyot xodimlarining ta'lim darajasini baholash uchun asosiy qo'llanma sifatida ishlatilgan.

Miller klinik kompetentsiyani baholash uchun piramidal tuzilmani yaratdi, unga quyidagi darajalar kiradi: «biladi», «qanday qilib biladi», «qanday qilib ko'rsatadi» va «qiladi» (3-rasm).

3-rasm. Baholash uchun Miller elementlarining turli konfiguratsiyasi.

«Biladi»(1)

«Ko'rsata oladi»(2)

«Qilib ko'rsata oladi»(3)

«Qiladi»(4)

A- Millerning asl piramidasida (ierarxiya bilan vertikal va tepaga qarab toraygan);

B-segmentli piramida: sifat, ishonchlilik, ishonchlilik va haqiqat nuqtai nazaridan hech bir daraja boshqasiga nisbatan ustun emasligini ko'rsatadi; barcha darajalar bir-birini to'ldiradi;

B-teskari piramida: ish joyida baholashning ortib borayotgan ahamiyatini ko'rsatadi;

G-ichiga o'rnatilgan model: quyi darajalarning yuqori darajalarga «ulanishi» ni ko'rsatadi;

D- «osilgan chodir»: baholovchilarni ba'zida qo'llab-quvvatlovchi kognitiv asos bo'lmaganda ko'nikmalarni egallash imkoniyati haqida ogohlantiradi.

Piramida tuzilmalarining xususiyatlari. Piramidalar ko'plab tsivilizatsiyalar tomonidan qurilgan. Arxitektura nuqtai nazaridan, piramidal tuzilishdagi darajalarni tashkil qilish ikkita xususiyatni hisobga olishni o'z ichiga oladi: ierarxiya va torayish(2A-rasm).

«Ierarxiya» 2-daraja 1-darajaga nisbatan dominant ekanligini bildiradi va hokazo.

«Toraytirish» degani, yuqori darajalar pastki qismga yaqinroq bo'lgan darajalarga nisbatan kamroq sirt maydoniga ega ekanligini anglatadi. Shubhasiz, eng qiyin narsa - mustaqil mutaxassislarning ishini haqiqiy amaliyotda («qiladi» darajasida) to'g'ri va ishonchli baholashdir. Baholangan ko'nikmalar piramidada qanchalik baland bo'lsa, baholash haqiqiy hayot sharoitlariga shunchalik yaqin bo'lishi kerak [6].

Biroq, Miller piramidasida ko'rsatilgan ierarxiya noto'g'ri bo'lishi mumkin, chunki sifat, ishonchlilik, ishonchlilik va haqiqat nuqtai nazaridan darajalarning hech biri (aslida) boshqasiga nisbatan ustunlik qilmaydi [6]. Shunday qilib, Miller piramidasining darajalari segmentlangan piramida shaklida qayta tiklanishi mumkin(B), chunki yuqori

darajadagi baholash baholashning yuqori sifatini kafolatlay olmaydi, lekin aksincha, ortib borayotgan ehtiyojlar va ko'proq resurslar(o'quv kontentlari)ga bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi.

Piramidaning 2-xususiyati torayib boradi, bunda darajalar tepaga yaqinlashganda pasayadi. Bu xususiyatni 2 ta faraz bilan izohlash mumkin.

Birinchidan, kamroq talabalar «tor» cho'qqiga chiqishlari mumkin deb taxmin qilish mumkin. Bu gipoteza ishlamaydi, chunki Miller piramidasi muvaffaqiyatga emas, balki baholash uchun domenlarni ko'rsatadi. Ikkinchidan, bilimlarni baholashga qaraganda (piramidaning tagida) kompetentsiya va ish faoliyatini baholash uchun (yuqorida) kamroq vositalar mavjud. Bu gipoteza ish joyini baholash vositalarining [7] ko'payishi tufayli ham ishlamaydi, bu esa mutaxassislariga piramidaga yanada ishonchli ko'tarilish imkonini beradi. Biz yana bir bor ta'kidlaymiz, nima uchun, bizning fikrimizcha, Miller piramidasi torayishi noto'g'ri bo'lishi mumkin. Birinchidan, zamonaviy talabalar endi mavjud bilimlarni baholash qiymatini minimallashtirib, ma'lumotlarga osongina kirishlari mumkin. Ikkinchidan, hozirgi olimlarning tadqiqotlariga qiziqish va axborotlar(to'g'ri va noto'g'ri)hajmining ortib borishi yuqorigi darajalarning ahamiyatini oshirib, piramidaning yuqori darajalarini kengaytirishga majbur qilmoqda.

Keyin, ehtimol, biz haqiqiy hayot sharoitlarida ishlashni baholash darajalariga ko'proq joy (ma'nolilik) taklif qilish uchun piramidani shunchaki aylantirishimiz kerak (V).

Miller modeli ierarxiya va torayishdan tashqari, an'anaviy piramidalarda uchramaydigan 3-xususiyatga ega.

Agar talabalar amalda o'z ishlarida yaxshi bo'lsa, ular qanday darajalarni bilishlari kerak. Biroq, buning aksi aniq emas, bu baholash domenlarini joylashtirishni nazarda tutadi (D), lekin joylashtirish tushunchasi ko'plab savollar tug'diradi.

Amaliyotchilar tegishli kognitiv asossiz muayyan vazifalarni o'zlashtira oladimi? Javob: ha, ba'zan. Vaqti-vaqti bilan yangilanmasa, bilim yo'qoladi va ish samaradorligi faqat vaqt o'tishi(takrorlashlar va yangilashlar) bilan oshadi. Tajribali professorlar kabi talabalar ham malaka(bilim)li bo'lib qolishi mumkin, ammo nazariy materialni bilish ham shart, lekin vaqt o'tishi bilan ular ba'zi jarayonlarning nazariy asoslarini unutishlari mumkin. Ushbu ma'lumotlar baholovchilarni «osilgan chodir» modelini (G-rasm) ko'rib chiqish imkoniyatini ko'rsatadi, unda ishlash bilimga bog'liq emas(yani ko'proq unitilgan nazariyadan ko'ra esda qolgan amaliyotga bog'liq). Ushbu konfiguratsiya yillar davomida zarur diplomlarsiz amaliyotda muayyan turdagi jarayonli ko'nikmalarni o'zlashtirgan ko'plab odamlarning mavjudligi tufayli aniq bo'ldi[8].

Ushbu dalil kattalarni o'rganish nazariyasi sifatida tanilgan andragogiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Andragogika nazariyasiga ko'ra, kattalar talaba sifatida ko'pincha rag'batlantiriladi, o'zini o'zi boshqarishga va o'zining mavjud kompetentsiyasini aks ettirishga qodir [4]. Shunday qilib, katta yoshli talaba uchun o'rganish tajribasi kognitiv dissonansni keltirib chiqarishi kerak, bu talabaga mavjud bilimlarni o'quv tadbirida yaratilgan yangi bilimlar bilan yangilash imkonini beradi [5].

Konstruktiv metodologiyaga muvofiq, talabaning rivojlanayotgan kompetensiyasi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish orqali talabaning yangi kompetentsiya darajalariga erishishga imkon beradigan kompetensiyani rivojlantirish yo'lini qurish mumkin bo'lishi kerak. Konstruktiv metodologiya muammoli ta'limni asosiy ta'lim usullaridan biri sifatida belgilaydi, bunda talaba yangi bilim olishga olib keladigan muammolarni yechish orqali talaba o'z ko'nikmalarini rivojlantiradi [7]. Konstruktiv metodologiyaga muvofiq, talabaning rivojlanayotgan kompetensiyasi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish orqali talabaning yangi kompetentsiya darajalariga erishishga imkon beradigan kompetensiyani rivojlantirish yo'lini qurish mumkin bo'lishi kerak. Konstruktiv metodologiya muammoli ta'limni asosiy ta'lim usullaridan biri sifatida belgilaydi, bunda talaba yangi bilim olishga olib keladigan muammolarni yechish orqali talaba o'z ko'nikmalarini rivojlantiradi. Konstruktiv metodologiyaga muvofiq, talabaning rivojlanayotgan kompetensiyasi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish orqali talabaning yangi kompetentsiya darajalariga erishishga imkon beradigan kompetensiyani rivojlantirish yo'lini qurish mumkin bo'lishi kerak. Konstruktiv metodologiya muammoli ta'limni asosiy ta'lim usullaridan biri sifatida belgilaydi, bunda talaba yangi bilim olishga olib keladigan muammolarni yechish orqali talaba o'z ko'nikmalarini rivojlantiradi [7].

Kiberpedagogik tamoyillar:
Pedagogik dizayn
Mustaqil o'rganish, modulli o'rganish, simulyatsion-javob
Kognitiv dizayn tamoyillari
Kuzatish texnikasi, assimilyatsiya va moslashish
Konstruktiv dizayn tamoyillari
Tajriba orqali yangi odatlarni shakllantirish, simulyatsiya fasilitatoridan ijtimoiy o'rganish;

Vaziyatdan xabardorlik;
Mashqning maqsadlari;
mashq uchun ta'lim yoki o'quv maqsadlari;
Jismoniy mashqlar kontekstining funktsiyalari;
xakerrlar, shu jumladan tahdid qiluvchilar;
Case funktsiyalari, zaiflik, xavf omillari.

Kiberxavfsizlik tamoyillar bo'yicha mashqni talaba oldida turgan muammolarni hal qiladigan va shu bilan o'zi uchun yangi bilimlarni yaratadigan murakkab muammoli maydon sifatida ko'rish mumkin. Bu nazariyani tajribaviy o'rganish nazariyasi ham qo'llab-quvvatlaydi [8].

Kiberxavfsizlik amaliyotining asosiy elementi jamoa a'zosi sifatida ishlashdir. Bu, masalan, xavfsizlik operatsiyalari guruhining bir qismi sifatida harakat qiladigan haqiqiy hayot ishni modellashtiradi. Mashqda barcha talabalar, jamoalar a'zosi sifatida joylashtiriladi, ularning vazifasi ularga tayinlangan operatsion muhitda mavzuni himoya qilish (mustaqil tayyorlanib xar xil pedagogic metodlar orqali tushuntirib) berish va qo'llab-quvvatlashdir. Talaba tahdid harakatlarini simulyatsiya qiluvchi qizil jamoa funktsiyasining bir qismi sifatida ham harakat qilishi mumkin. Bu rol, masalan, penetratsion test uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni o'rgatishdir. Mashqda talabalar o'zlariga berilgan rolda harakat qiladilar, va o'zlarining operatsion muhitida idrok etadigan voqealar jamoasining bir qismi sifatida muloqot qilish. Shunday qilib, talabalar bilimlarini almashadilar, muammolarni hal qiladilar va yangi bilimlarni birgalikda quradilar.

Xulosa qilib aytganda, kiberxavfsizlik mashqlari bir nechta pedagogik nazariyalarni birlashtiradi. Kiberxavfsizlik bo'yicha mashg'ulotlarning pedagogik asoslari 1-rasmda ko'rsatilgan. Mashq pedagogik amalga oshirish nuqtai nazaridan ham talabchan bo'lib, ko'pincha mashg'ulotdan oldingi rejalashtirishga katta sarmoya kiritishni talab qiladi, bu erda operatsion muhit zarur bo'lgan texnik sharoitlarni yaratish uchun yaratilgan. elementlarni modellashtirish va operativ funktsionalliklarni pedagogik maqsadlarga erishish uchun loyihalash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://jyvsectec.fi/2020/10/review-of-pedagogical-principles-of-cyber-security-exercises/>

2. <https://www.jamk.fi/en/for-students/professional-teacher-education-student-pedagogical-principles>

3. This research is funded by Cyber Security Network of Competence Centres for Europe (CyberSec4Europe) -project of the Horizon 2020 SU-ICT-03-2018 program. The authors would like to thank Ms. Tuula Kotikoski for proofreading the manuscript.

4. Mika Karjalainen, Samir Puuska, and Tero Kokkonen. 2020. Measuring Learning in a Cyber Security Exercise. In 2020 12th International Conference on Education Technology and Computers (ICETC'20). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 205–209.

5. M. Karjalainen and T. Kokkonen, "Comprehensive Cyber Arena; The Next Generation Cyber Range," 2020 IEEE European Symposium on Security and Privacy Workshops (EuroS&PW), Genoa, Italy, 2020, pp. 11-16.

6. А.Ю. Алексеев. (Al-Eraky M. Marei H.) Свежий взгляд на пирамиду миллера: оценка на уровне «является» и «делают». Точка зрения. Медицинское образование и профессиональное развитие. Том 11, №2 2020. 118-126 с.

7. Miller G.E. The assessment of clinical skills/competence/ performance. Acad Med. 1990; 65: S63–7

8. <https://www.ericsson.com/>

O‘ZBEKISTON TA‘LIMINING FINLYANDIYA TA‘LIMI BILAN INTEGRATSIYALASHUVIDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARINI QO‘LLASH IMKONIYATLARI

*Rajabova Kimyoxon Farmonovna,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston ta‘limining Finlyandiya ta‘limi bilan integratsiyalashuvida xalqaro baholash dasturlarini qo‘llash imkoniyatlari, Finlyandiyaning birinchi milliy savodxonlik strategiyasi yaratilganligi, strategiyaning maqsadi savodxonlik ko‘nikmalarini barcha sohalarda keng e‘tirof etilganligi bunda amaliyotga alohida e‘tibor qaratilganligi, shunda har bir o‘quvchi shaxsi o‘z savodxonligini hayoti davomida qo‘llab-quvvatlash va mustahkamlashi zarurligi, mazkur strategiya ko‘p savodxonlik ko‘nikmalarini mustahkamlash va o‘qishni rag‘batlantirishga qaratilgan tajribalar haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: uzluksiz ta‘lim, kompetensiya, xalqaro baholash dasturlari, PIRLS xalqaro baholash dasturi, tahlil, baholash, integratsiya, ta‘lim sifati, inson kapitali, zamonaviy yondashuvlar, innovatsion ta‘lim.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОГРАММ ОЦЕНКИ В ИНТЕГРАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА С ОБРАЗОВАНИЕМ ФИНЛЯНДИИ

*К. Раджабова,
исследователь Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности использования международных оценочных программ в интеграции образования Узбекистана с финским образованием, создание первой национальной стратегии Финляндии по грамотности, то, что целью стратегии является широкое признание навыков грамотности во всех сферах, и что особое внимание уделяется практике и необходимости для каждого учащегося поддерживать и укреплять свою грамотность на протяжении всей жизни, эта стратегия описывает опыт, направленный на укрепление навыков мультиграмотности и поощрение чтения.

Ключевые слова: непрерывное образование, компетентность, международные программы оценки, международная программа оценки PIRLS, анализ, оценка, интеграция, качество образования, человеческий капитал, современные подходы, инновационное образование.

OPPORTUNITIES FOR USING INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS IN INTEGRATION OF EDUCATION IN UZBEKISTAN WITH EDUCATION IN FINLAND

*К. Rajabova
Bukhara State University independent researcher*

Abstract: In this article, the possibilities of using international evaluation programs in the integration of Uzbekistan education with Finnish education, the creation of the first national literacy strategy of Finland, the fact that the goal of the strategy is the widespread recognition of literacy skills in all areas, and that special attention is paid to practice, and the need for each student to support and strengthen their literacy throughout their lives, this strategy describes experiences aimed at strengthening multi-literacy skills and encouraging reading.

Key words: continuous education, competence, international assessment programs, PIRLS international assessment program, analysis, assessment, integration,

quality of education, human capital, modern approaches, innovative education.

Finlyandiyada Ta'lim tizimi - ta'lim barcha fuqarolarning asosiy huquqi va asosiy maqsadi hisoblanadi. Finlyandiyaning ta'lim siyosati barcha fuqarolarga; yoshi, millati, yashash joyi, moddiy ahvoli yoki ona tilidan qat'i nazar, ta'lim olish uchun teng imkoniyatlarni taqdim etishdan iborat. Finlyandiya hukumati asosiy ta'limning umumiy maqsadlarini belgilaydi. Ta'lim bo'yicha milliy agentlik, o'qitish vaqtini va fanlar o'rtasida taqsimlash bo'yicha hisobot beradi.

Ta'lim va Madaniyat vazirligi tayanch va oliy ta'lim uchun milliy tayanch o'quv dasturlarini ishlab chiqadi. Agentlik ham o'rta umumiy ta'lim, shuningdek, erta bolalik davridagi ta'lim va parvarish ta'limini moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi, o'quv xizmatlarini taklif qiladi va ta'limni rivojlantirish loyihalarini tashkil qiladi.

Munisipalitetlar umumiy maktabda ta'limni tashkil etishda sezilarli erkinlikka ega. Milliy ko'rsatmalar; maktablar va o'qituvchilar pedagogik amaliyotga nisbatan avtonomiyaga ega va o'quv dasturining ko'rsatmalari doirasida o'quvchilarni baholash usullari milliy asosiy o'quv dasturi asosida tayyorlangan.

O'quvchilarning aksariyati davlat tomonidan moliyalashtiriladigan maktablarda o'qishadi. Munisipalitetlarning aksariyati boshlang'ich va yuqori o'rta ta'lim muassasalarini saqlab turadi.

Xususiy maktablar - boshqa maktablar kabi bir xil miqdordagi davlat mablag'larini olish va bir xil siyosatlariga rioya qiladi.

Majburiy ta'lim boshlanishidan oldin, bola bir yillik maktabgacha ta'limda qatnashishi lozim.

Munisipalitetlar ta'minlashi shart bo'lgan Majburiy ta'lim odatda bola 7 yoshga to'ladigan yildan boshlanadi.

Asosiy ta'lim dasturi to'qqiz yilni o'z ichiga oladi (1-sinfdan 9-sinflar gacha), deyarli barcha bolalar umumta'lim maktabiga qatnaydilar. Asosiy ta'lim barcha o'quvchilar uchun bepul va darsliklar va boshqa materiallarni, bepul kundalik ovqatlanishni, ta'limni, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlarni o'z ichiga oladi.

To'liq o'rta ta'lim uch yillik muddatni; umumiy va kasbiy ta'limni o'z ichiga oladi. Ikkalasida ham bor o'quv dasturini o'rganish va ikkalasi ham universitet uchun umumiy talablarni ta'minlaydi. Birinchi milliy imtihon, ya'ni abituriyentlik imtihoni to'liq umumiy ta'lim oxirida bo'lib o'tadi. Umumiy o'rta ta'lim boshlang'ich, asosiy va to'liq o'rta ta'limni o'z ichiga oladi. Bola bu vaqtga 18 yoshga to'ladi. Yuqori o'rta ta'lim ham quyi darajadagi ta'lim kabi bepul.

O'zbekistonda ta'lim "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020-yil 23-sentyabr O'RQ - 637) asosida uzluksiz ta'lim olib boriladi. Maktabgacha va maktab ta'limi ta'limning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Bolalar 2-6 yosh maktabgacha ta'limga jalb etilib, maktabga tayyorlab boriladi, 7 yoshdan maktabga jalb etiladi.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim umumta'lim o'quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o'rta ta'lim (I — XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

boshlang'ich ta'lim (I — IV sinflar);

tayanch o'rta ta'lim (V — IX sinflar);

o'rta ta'lim (X — XI sinflar).

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular yetti yoshga to'ladigan yilda qabul qilinadi.

Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan ("Ta'lim to'g'risida"gi Qonun 9-modda)

Jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, har kimga ta'lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi

(“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun 5-modda).

O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyasining 41-moddasida har kim bilim olish huquqiga ega ekanligi, bepul umumiy ta’lim olish davlat tomonidan kafolatlanishi, maktab ishlari davlat nazoratida ekanligi kiritilgan.

Maktabgacha va maktab ta’limini Maktabgacha va maktab vazirligi boshqaradi, hududlarda maktabgacha va maktab ta’limi boshqarmalari va tuman, shahar bo‘limlari umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida barcha savodxonliklar bo‘yicha Davlat ta’lim standartlarini bajarish bo‘yicha nazorat va amaliy yordamni berib boradi.

Finlyandiyaning PIRLS tadqiqotiga ishtiroki

Finlyandiya 2011-yildan beri PIRLSda ishtirok etib keladi. Finlyandiya boshqa bir qancha Xalqaro o‘quvchilarni baholash monitoringlarida ham ishtirok etadi.

PIRLS o‘qish savodxonligini baholash nuqtai nazaridan Finlyandiya ta’lim tizimining kuchli va zaif tomonlarini aniqlab berish xizmat qiladi.

PIRLS tadqiqoti asosiy va to‘liq o‘rta ta’lim bo‘yicha milliy o‘quv dasturi, shuningdek Milliy savodxonlik strategiyasini ishlab chiqish bo‘yicha baholashlar yaratish uchun imkoniyat beradi. Barcha davlatlar kabi Finlandiya ta’limi uchun o‘qishni oshirishga bir qancha tashabbuslarni ilgari suradi. PIRLS

Umumta’lim maktablarida o‘quvchilar matematika, ona tili va adabiyoti fanlari bo‘yicha o‘quv ko‘nikmasining rivojlanishini baholash paralel sinflarda bir xil olib boriladi. Milliy baholashdan tashqari, xalqaro baholashlar masalan, Ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan PIRLS va Xalqaro kompyuter va axborot savodxonligini o‘rganish (ICILS) hamda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan PISA (Programme for International Student Assessment) o‘qish savodxonligini nazorat qilish hamda o‘quv dasturlari va o‘quv maqsadlarini yangilash uchun ishlatiladi.

Maxsus o‘qish tashabbuslari so‘nggi o‘n yil ichida savodxonlik ko‘nikmalari va ayniqsa o‘qishga qiziqish bilan bog‘liq 40 dan ortiq tashabbuslar, loyihalar yoki kasbiy rivojlanish dasturlari, masalan, “Milliy o‘qish tashabbuslari” Finlyandiya o‘qish markazi loyihalari mavjud. 2017-yilda Ta’lim va madaniyat vazirligi bolalarning savodxonligi va o‘qishga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirish bo‘yicha ko‘rsatmalar loyhasini ishlab chiqib, Milliy savodxonlik forumini o‘tkazdi. Bu 2019-yilda Finlyandiya Milliy Ta’lim Agentligi boshchiligidagi Savodxonlik harakati dasturi tomonidan davom ettirilayapti, bu ham barcha savodxonliklar ko‘p tillilikning ahamiyatini targ‘ib qiladi.

Finlandiya 2011-yildan boshlab 2 siklda PIRLS tadqiqotida ishtirok etdi. PIRLS – 2011-yil natijalari asosida 45 mamlakat ichida 567 ball bilan 3-o‘rinni, PIRLS – 2016-yilda 50 mamlakat ichida 566 ball bilan 5-o‘rinni egalladi.

O‘qish savodxonligi bo‘yicha butunjahon talab etilayotgan xususiyatlaridan Finlandiya o‘quvchilarining matnini Oliy darajada tushunish darajasida ekanligi ko‘rinadi.

Dastur asosida Finlyandiyaning birinchi Milliy savodxonlik strategiyasi yaratildi. Strategiyaning maqsadi savodxonlik ko‘nikmalarini barcha sohalarda keng e‘tirof etish va amaliyotni rivojlantirishdir, shunda har bir shaxs o‘z savodxonligini hayoti davomida qo‘llab-quvvatlab yuboradi va mustahkamlaydi. Mazkur strategiya ko‘p savodxonlik ko‘nikmalarini mustahkamlash va o‘qishni rag‘batlantirishga qaratilgan.

O‘zbekistonning PIRLS tadqiqotiga ishtiroki

O‘zbekiston PIRLS – 2021 xalqaro monitoring tadqiqotida ilk bor ishtirok etdi. Ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi, Boston kolleji tomonidan PIRLS – 2021 natijalari 2023-yil 16-may sanasida rasman e‘lon qilinadi.

2020-yilgi o‘tkaziladigan PIRLS xalqaro sinov tadqiqotlari aprel-may oylarida o‘tkazildi. Koronavirus pandemiyasi tufayli sinov jarayonlari 2020-yil noyabr oyida 11 ta hudud 28 ta umumiy o‘rta ta’lim maktablarida 1400 nafar o‘quvchilardan Butun Jahon Ta’lim yutuqlari asotsiatsiyasi tomonidan o‘zbek, rus, qoraqalpoq tillarida

o'tkazildi.

PIPLS asosiy tadqiqotlari esa 2021-yilda 1-30 aprel sanalari oralig'ida 4-sinf o'quvchilaridan 5982 nafari (jami o'quvchilar soni 626646 nafar), 221 ta sinf o'quvchilari tadqiqotda ishtirok etishdi. Bu umumiy o'quvchilar sonining 0.01 foizini tashkil etdi. Respublika bo'yicha jami 10008 ta maktablardan 180 ta (0.018 foiz) maktab qatnashdi.

PIRLS xalqaro tadqiqotlari natijasi asosida 4-sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligi jahon standartlari bilan solishtiriladi, yutuqlar va kamchiliklar tahlili bo'yicha xalq ta'limi tizimida aniq chora-tadbirlar belgilab olinadi. Monitoringdan aniqlangan individual va hududiy bo'shliqlarni to'ldirish ishlari tizimli ravishda olib borilishi nazarda tutiladi. Hamda 2026-yilgi xalqaro tadqiqotlarga qatnashadigan o'quvchilarimizning badiiy va axborot matni bilan ishlash kompetensiyalari ko'rsatkichida o'sishiga tayyorlash uchun tegishli ishlar olib boriladi.

O'rta Osiyodan Qozog'iston davlati PIRLS - 2016-yilda qatnashdi va 50 mamlakatlar ichidan 536 ballik natija asosida 27-o'rinni egalladi hamda o'quvchilari matni yuqori darajada tushunish darajasiga erishdi.

Finlyandiya boshlang'ich sinflarda til va o'qish bo'yicha o'quv dasturlari

Finlyandiyada 2014-yildan boshlab asosiy ta'lim uchun yangi asosiy o'quv dasturi joriy etilgan va 2016-yilda amalga oshirish boshlangan. O'quv dasturi har bir fan bo'yicha o'quv maqsadlarini belgilaydi va mazmuni umumiy darajada tavsiflaydi. Yangi asosiy ta'lim o'quv dasturida quyidagi yetti ko'ndalang kompetensiya sohalari barcha fanlarni to'ldirib boradi:

Fikrlash va o'rganishni tahlil qilish;

Madaniy kompetensiya, o'zaro ta'sir va o'zini namoyon qilish;

O'ziga g'amxo'rlik qilish va kundalik hayotni boshqarish;

Savodxonliklar;

Axborot va kommunikasiya texnologiyalari (AKT) bo'yicha kompetensiya;

Ish hayotiy kompetensiyasi va tadbirkorlik;

Kompetensiyalarga ishtirok etish, jalb qilish va barqaror kelajakni qurish.

Finlandiya ta'limida o'quvchilar tarbiyasidagi o'zgarishlar sezilsa yoki o'zlashtirishida qiynalgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar paydo bo'lsa bunda faqat o'quvchi shaxsi bilan emas balki uning ota-onasi yoki vasiylikka olganlar bilan qo'shimcha mashg'ulotlar olib boriladi.

Milliy asosiy o'quv dasturida ona tili va adabiyoti fanidan o'qishni o'rgatish bo'yicha ko'rsatmalar mavjud. Savodxonliklar, AKT kompetensiyasi ham o'qish ko'nikmalarida asosida e'tiborni qaratadi. Barcha savodxonliklar ma'lumoti og'zaki, vizual, audio, raqamli va kinestetik belgilar tizimlari va ularning kombinatsiyasi orqali taqdim etilganda, o'quvchilar yoshga mos keladigan matnlarni topish, sharhlash, yaratish va baholash qobiliyatlarini rivojlanib boradi. AKTdan mas'uliyatli va xavfsiz foydalanish, axborotni boshqarish va so'rovga asoslangan holda yondashish, ijodiy ish olib borish tilni tushunish va anglash kabi o'zaro ta'sir va tarmoqni o'z ichiga oladi.

Milliy tayanch o'quv dasturida o'quv maqsadlari va fanlar mazmunidan tashqari har bir fan bo'yicha o'qitish vaqtining minimal miqdori yiliga haftada bir necha darslar soni sifatida belgilangan. Ona tili va adabiyoti bo'yicha o'qitishning minimal miqdori 1 va 2-sinflarda haftasiga 14 soat (har bir dars uchun 45 daqiqa), 3-6-sinflarda haftasiga 18 soat va 7-9-sinflarda haftasiga 10 soat hisobida olib boriladi. Har bir sinf uchun haftada darslarni sinflar bo'yicha qanday taqsimlashni alohida hal qiladi. Masalan, ular 3-6-sinflar uchun haftasiga 18 soatni uchinchi sinf uchun haftasiga 5 soat, to'rtinchi sinf uchun haftasiga 5 soat, beshinchi sinf uchun haftasiga 4 soat va oltinchi sinf uchun haftasiga 4 soat sifatida taqsimlashlari mumkin.

Asosiy ta'lim siklining har bir sinfida ona tili va adabiyoti o'qitilishi shart. Munisipalitetlar o'qitishning minimal miqdoridan oshib ketishga imkon yaratib

beradi.

O'zbekistonda ta'lim Milliy o'quv dasturlari va darsliklari asosida olib boriladi.

1 va 2-sinf o'quv dasturlari to'liq Milliy o'quv dasturi standartlari asosida olib borilmoqda.

Xalq ta'limi vazirligining "Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun 2022-2023-o'quv yiliga mo'ljallangan o'quv rejani tasdiqlash to'g'risida" 2021-yil 24- dekabrda 414-son buyrug'i asosida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida tayanch o'quv reja tasdiqlangan.

Boshlang'ich sinflarda tayanch o'quv rejaga asosan 1- sinfda 10 ta fan uchun haftasiga 22 soat belgilangan bo'lib, shundan 8 soati ona tili va o'qish savodxonligiga ajratilgan (har bir dars uchun 45 daqiqa). 2-3-sinflarda 11 ta fan uchun haftasiga 24 soat belgilangan bo'lib shundan 7 soati ona tili va o'qish savodxonligiga ajratilgan. 4-sinfda 12 ta fan uchun haftasiga 24 soat belgilangan bo'lib shundan 4 soati ona tili va 3 soati o'qish fanlariga ajratilgan.

Yuqori sinflarda 5-sinfda haftasiga jami 28 soat, shundan 4 soat ona tili va 2 soat adabiyot faniga, 6-sinfda haftasiga jami 29 soat, shundan 4 soat ona tili va 2 soat adabiyot faniga, 7-sinfda haftasiga jami 34 soat, shundan 3 soat ona tili va 2 soat adabiyot faniga, 8-sinfda haftasiga jami 33 soat, shundan 3 soat ona tili va 2 soat adabiyot faniga, 9-sinfda haftasiga jami 34 soat, shundan 2 soat ona tili va 3 soat adabiyot faniga, 10-sinfda haftasiga jami 31 soat, shundan 2 soat ona tili va 2 soat adabiyot faniga, 11-sinfda haftasiga jami 31 soat, shundan 2 soat ona tili va 2 soat adabiyot faniga ajratilgan.

Har bir maktab pedagogik kengashi qaroriga binoan o'quv rejasiga 15 foizgacha o'zgartirish kiritishi mumkin.

Ta'lim tizimi boshqaruvi tomonidan umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'ta-onalarining talablariga asosan 7-sinfdan boshlab ona tili va o'qish fanini o'qitish bo'yicha variativ sinflar ochishiga sharoitni yaratgan.

Finlyandiyada pedagoglarni kasbiy rivojlanish talablari

Finlyandiyada o'qituvchilarning jamoaviy mehnat shartnomalarida ular har o'quv yili davomida uch kun davomida kasbiy malaka oshirishda ishtirok etishlari kerakligi ko'rsatilgan. Biroq maktabni rivojlantirish va o'qituvchilarning kasbiy ta'limi ko'pincha loyihalarda birlashtirilib, qo'shimcha vaqt kasbiy rivojlanishga sarflanadi. O'qituvchilarning ish beruvchilari, masalan, munisipalitetlar, odatda o'z xodimlarining kasbiy rivojlanishini tashkil etish va moliyalashtirish uchun javobgar hisoblanadilar. Malaka oshirishning mazmuni va yo'nalishi munisipalitetlar va hududiy hokimiyat organlarida turlicha bo'lishi mumkin ya'ni farqlanadi.

Finlyandiya Milliy Ta'lim Agentligi o'qituvchilarning malakasini oshirish uchun munisipalitetlarni kerak bo'lgan mablag' bilan ta'minlaydi. Odatda milliy ta'lim siyosati va yangi o'quv dasturlariga taalluqli mavzularga qaratilgan malaka oshirish ishlari olib boriladi. Kasbiy rivojlanish imkoniyatlari odatda bepul.

Ayniqsa, PIRLS 2016 siklidan so'ng o'qishga qaratilgan bir necha kasbiy rivojlanish dasturlari yaratildi. LUKILOKI, 8 Luki-ILO, 9 and Gransland10 (for Swedish-speaking teachers - shved tilida so'zlashuvchi o'qituvchilar uchun) deb nomlangan dasturlar o'qish va yozishni o'rgatishga qiziqqan barcha boshlang'ich va o'rta ta'lim o'qituvchilariga 15 ta o'quv kreditiga teng nazariya va amaliyotni taqdim etadi. Bundan tashqari, Finlyandiya bolalar adabiyoti instituti va Yangi savodxonlik dasturi kabi bir qancha muassasalar, tashkilotlarning loyihalari o'qituvchilar uchun maktabda ta'limni rivojlantirish hamda darslarda foydalanishlari uchun tayyor materiallar taqdim etadi.

Finlandiya davlatida o'qituvchi eng oliy kasb egasi hamda barcha hurmat qilishi kerak bo'lgan inson sifatida e'zozlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 17-yanvardagi "Xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini tashkil etish tartibi

to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi VM-25-son qarori bilan xalq ta'limi xodimlarining har yili malaka oshirishga asoslangan uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi joriy etilgan.

Tizim bo'yicha umumiy o'rta ta'lim tizimi pedagog va rahbar xodimlari kalendar yilida 36 soatlik "Uzluksiz kasbiy ta'lim" malaka oshirish kursidan o'tishlari kerak.

Malaka oshirishning onlayn yoki an'anaviy turi ixtiyoriy ravishda tanlanadi. Platformada berilgan kreditlar yig'ib boriladi.

Xalq ta'limi vazirligi A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti pedagoglarni malaka oshirishi bo'yicha ishlarni olib boradi.

Pedagoglarga qulay bo'lishi uchun viloyat markazlarida pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazlari tashkil etilgan bo'lib, xoxishiga ko'ra an'anaviy malaka oshiradiganlarni reja asosida kurslarga jalb etiladi.

Pedagoglar xohishlariga ko'ra mazkur markazlar yoki A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot institutida o'z ilmiy tadqiqotlarini olib borishlari mumkin.

Finlandiyada o'quvchilarning o'qishdagi muvaffaqiyatini kuzatish Ona tili va adabiyoti fanida o'quvchilarning o'qish darajasi baholanadi. Mazkur fan o'qituvchilari sinfda o'quvchilarni baholash uchun mas'uldirlar va odatda o'qituvchilar tomonidan o'tkaziladigan imtihonlar, darslik asosidagi imtihonlar va o'quvchilar taraqqiyotini doimiy kuzatishni o'z ichiga olgan baholash usullarini tanlashlari mumkin. O'quv dasturiga 6-9-sinf o'qituvchilari uchun o'quvchi 8 («yaxshi») ball olish uchun qanday ko'nikma va bilimlarga ega bo'lishi kerakligi haqida ko'rsatmalar kiritilgan.

Umumta'lim maktab o'quvchilari topshirishi mumkin bo'lgan yagona milliy imtihon umumiy o'rta ta'lim oxirida o'tkaziladigan insho va o'qishni tushunish vazifalarini o'z ichiga olgan imtihondir.

"Asosiy ta'lim to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, ta'lim natijalarini o'lchash uchun milliy va xalqaro baholash kabi 13 ta tashqi baholash usullari qo'llaniladi. Keng miqyosdagi milliy baholashlar maktab fanlariga qaratilgan bo'lib, namunaviy hisoblanadi va Finlyandiya Ta'limni Baholash Markazi (Finnish Education Evaluation Centre (FINEEC) tomonidan o'tkaziladi. 2019-yildan buyon Ona tili va adabiyoti fanidan o'qish malakasini baholash kiritilgan, 9-sinf o'quvchilari uchun so'nggi milliy baholash (fin va shved tillarida) o'tkaziladi. O'quvchilarning til, adabiyot va madaniyatni tushunishini baholash matnlari tarjima qilish va yaratishni qamrab oladi.

O'zbekistonda "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020-yil 23-sentyabr O'RQ - 637) hamda Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" 2017-yil 15-martdagi qaroriga binoan maktablarda o'quvchilarning o'zlashtirishi baholab boriladi.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarida o'qish, yozish, sanash, o'quv faoliyatining asosiy malaka va ko'nikmalari, ijodiy fikrlash xislatlari, o'zini o'zi nazorat qilish, nutq va xulq-atvor madaniyati, shaxsiy gigiyena va sog'lom turmush tarzi asoslarini egallashni ta'minlashga yo'naltiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim muntazam va tizimli bilimlar olinishini, keng dunyoqarash hamda ijodiy mustaqil fikrlash shakllantirilishini, o'quvchining barkamol shaxs sifatida kamol topishini, uning qiziqishlari va ijodiy qobiliyatlarining rivojlantirilishini ta'minlaydi.

O'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq o'quvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalar o'zlashtirilishini, shuningdek ta'limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallashini ta'minlaydi.

Umumiy o'rta ta'lim umumta'lim muassasalarida uzluksiz tarzda, majburiy bo'lgan o'n bir yil davomida amalga oshiriladi.

O'quv yili umumta'lim muassasalarida 2-sentyabrdan kelgusi yilning 25- mayiga qadar davom etadi va to'rta chorakka bo'linadi.

O'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda quyidagi muddatlarga amal qilinadi:

o'quv yilining davomiyligi — 34 hafta (I sinflar uchun 33 hafta);

O'quvchilarning sifatli bilim olishini va ularni umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlariga mos holda o'qitish natijalarini nazorat qilishni ta'minlash maqsadida umumta'lim muassasalarida quyidagi nazorat turlari olib boriladi:

joriy nazorat — o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini muntazam ravishda nazorat qilish uchun so'rovlar, nazorat ishlari yoki testlar ko'rinishida o'tkaziladi;

oraliq nazorat — chorak yakunida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash uchun o'quv dasturining bir qismi tugaganda amalga oshiriladi va u yozma nazorat ishi yoki testlar ko'rinishida olib boriladi;

bosqichli nazorat — o'quv yili tugaganda og'zaki, yozma imtihon hamda test sinovlari ko'rinishida amalga oshirilib, unga asosan o'quvchining yakuniy bahosi, reytingi aniqlanadi va o'quvchini keyingi sinfga o'tkazishga qaror qilinadi;

yakuniy nazorat — tayanch o'rta ta'lim va o'rta ta'lim tugaganidan so'ng yakuniy davlat attestatsiyasi shaklida o'tkaziladi;

“Chet tili” fanidan o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi xalqaro baholash tizimi asosida aniqlanishi mumkin.

O'quvchilarning xalqaro va respublika olimpiadalari, tanlovlari, musobaqalari hamda boshqa ko'rik-tanlovlardagi ishtiroki yakuniy davlat attestatsiyasi va bosqichli nazorat muddatlariga to'g'ri kelib qolgan taqdirda, ular tegishli yakuniy davlat attestatsiyasi va bosqichli nazoratlardan ozod etiladi.

Ularning bilimlarini yakuniy baholash va reytingini aniqlash yillik baholar asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston va Finlandiyada Pandemiyaning PIRLS 2021ga ta'siri

2020-yil bahorida maktablarning yopilishi sababli, tajriba sinovida o'quvchilarning atigi uchdan bir qismi haqidagi ma'lumotlar to'plandi. Bundan tashqari, masofaviy ta'lim tufayli o'quvchilarning ochiq javoblariga ball to'plashlariga qiyinchiliklarni tug'dirdi. 2021-yil bahorida, PIRLSning asosiy ma'lumotlarini yig'ish jarayonida Finlandiya bo'ylab maktablar yopilmagan, ammo ba'zi sinflar ikki hafta karantinga qo'yilgan yoki bir nechta o'quvchilar qatnashmaganligi sababli muammolar yuzaga keldi. Bu esa o'z navbatida 4-sinf o'quvchilarining to'liq ishtirok eta olmasligiga sabab bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, 2020 yil 23 sentabr, O'RBQ – 637;
2. 8.12.1992-yil, O'zbekiston respublikasining konstitusiyasi;
3. Xalqaro ta'lim assotsiyasi (IEA)ning PIRLS bo'yicha internet bazasi ma'lumotlaridan foydalanildi.

**КАТТА МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР
ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ТЕХНОЛОГИЯСИ КОНЦЕПЦИЯСИ***Яхши Зиёевич Файзиев**Бухоро давлат педагогика институти, “Жисмоний маданият назарияси
ва услубиёти” кафедраси мудури вазифасини вақтинчалик бажарувчи, доцент**Камила Ғайратовна Адизова**Бухоро давлат педагогика институти
Жисмоний маданият факультети 2 курс магистри***PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN OF SENIOR
PRESCHOOL AGE TECHNOLOGY CONCEPT***Yaxshi Ziyoevich Fayziev**Bukhara State Pedagogical Institute**«Physical culture theory and methodology»**temporary head of the department, associate professor**Kamila Ghairatovna Adizova**Bukhara State Pedagogical Institute**Faculty of physical culture, 2 nd year master's degree***ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА КОНЦЕПЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ***Яхши Зиёевич Файзиев**Бухарский государственный педагогический институт
временно исполняющий обязанности заведующий кафедры
«Теория и методика физической культуры», доцент**Камила Гайратовна Адизова**Бухарский государственный педагогический институт
Факультет физической культуры, магистрант 2 го курса*

Аннотация. Уйбу мақолада Катта мактабгача тарбия ёшидаги болалар жисмоний тарбия технологияси концепцияси ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритилади. Миллий ва ҳаракатли ўйинларни педагогик жиҳатдан баҳолаш ва чуқурроқ ўрганиш ҳақидаги масала мактабгача тарбия муассасаларидаги 5-6 ёшли болаларни саломатлигини яхшилашни асосий воситаларидан бири сифатида анча олдин етилган эди. Кейинги йилларда болаларни илк ёшлигидан бошлаб спорт билан махсус шугулланишга жалб қилиниши ва саломатлигини ёмонлаштиришни умумий мойиллиги билан боғлиқ бўлган бу масалани аҳамияти кўпроқ ортиб бормоқда.

Аннотация. Данной статье содержатся мысли и комментарии по поводу концепции и технологии физического воспитания детей старшего дошкольного возраста. Вопрос о педагогической оценке и более глубоком изучении национальных и подвижных игр давно поставлен как одно из основных средств оздоровления детей 5-6 лет в дошкольных учреждениях. В последние годы возрастает актуальность данного вопроса, связанного с приобщением детей к специальным видам спорта с раннего возраста и общей тенденцией к ухудшению их здоровья.

Abstract. This article contains thoughts and comments about the concept of physical education technology for children of senior preschool age. The issue of pedagogical assessment and deeper study of national and mobile games was raised long ago as one of the main means of improving the health of 5-6-year-old children in

preschool institutions. In recent years, the importance of this issue, which is related to the involvement of children in special sports from an early age and the general tendency of their health to deteriorate, is increasing.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия, миллий ҳаркатли ўйинлар, мактабгача тарбия, жисмоний ривожланиш, гимнастика.

Ключевые слова: физическое воспитание, национальные спортивные игры, дошкольное воспитание, физическое развитие, гимнастика.

Key words: physical education, national sports games, preschool education, physical development, gymnastics.

Кириш. Мавзунинг долзарблиги. Жисмоний тарбия ахлоқий, эстетик, меҳнат, ақл-идрок тарбияси билан чамбарчас боғланганлиги айнан болани тарбиялашни умумий тизимидаги аҳамияти ва уни муҳимлиги ҳам шундандир.

Мактабгача тарбия ёшигачан бўлган болаларни жисмоний тарбия тизимидаги ўзини умумий кўринишида оилада болаларни жисмоний тарбиялаш тизими билан биргаликда ҳаракат қилиши аниқ бўлиши шарт. Ўзининг мустақиллигини сақлаган ҳолда, тизимлардан ҳар бирини илмий асоси, ўзининг назарияси ва ташкилий тузилиши бўлиши керак. Шунинг учун жисмоний тарбия услублари ва воситаси, шакли ёрдами билан шахсни ҳар томонлама ривожланиши учун тушуниб етиш зарурдир.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатни қайта қуриш даврида болани жисмоний тарбиясига махсус ёндошиш зарурдир. Махсус тестлар яъни миллий ва ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш билан, айниқса болалик ёшидан бошлаб, шахсни соғлом шакллантиришга алоҳида ва шахсий ёндошиш, одатдаги тасаввур доирасидан ташқарисига чиқади.

Миллий ва ҳаракатли ўйинларни педагогик жиҳатдан баҳолаш ва чуқурроқ ўрганиш ҳақидаги масала мактабгача тарбия муассасаларидаги 5-6 ёшли болаларни саломатлигини яхшилашни асосий воситаларидан бири сифатида анча олдин етилган эди. Кейинги йилларда болаларни илк ёшлигидан бошлаб спорт билан махсус шуғулланишга жалб қилиниши ва саломатлигини ёмонлашишини умумий мойиллиги билан боғлиқ бўлган бу масалани аҳамияти кўпроқ ортиб бормоқда. Муаммони долзарблигини ҳал этишдаги уни ўзаро боғлиқлигини яна ҳам ва айниқса, миллий ва ҳаракатли ўйинларга кўпинча етарлича баҳо берилмайди. Ҳар доим ҳам мактабгача тарбия илм олиш муассасаларида жисмоний тарбия тизими ҳар доим ҳам муаммони ўрнини эгалламайди.

«Жисмоний тарбия ва спорт ҳақидаги» мос келадиган қонун, шунингдек Президентни «Соғлом авлод» тўғрисидаги фармони мутлақо равшанки, яъни Республика мактабгача тарбия ёшидаги болалар муассасаларида бекиёс даражада диққат ва вақтни ва жисмоний ривожланишини ҳамда болаларни соғломлаштиришга ажратилиши шарт. Ушбу вазифани комплекс ҳал этишда муҳим ўринга эга чиқишига, гигиеник жиҳатдан ўргатиш ва тарбиялашга, соғлом турмуш ҳаётни худди болалар ўртасида, худди шундай катталар педагоглар, тарбиячилар, ота – оналар ўртасида тарғибот қилишга йўналтирилган. Бир қатор тадқиқотларни кўрсатишича, катта мактабгача тарбия ёшидаги болалар жисмоний ривожланишини ижобий силжиши ҳар куни бўладиган фаоллаштириш организм тизимини мотор – вестибулярни ва мотор даражасини ҳамда ўзаро муносабатини ва мотор даражасини ва уни асаб тизими тороникка хос тартибга солишга таъсир этишини тезлаштиради. Шу билан бирга ҳафтасига 3 марта тарбиячи раҳбарлигида жисмоний машқлари билан ўтказиладиган машғулот (15 дақиқада 35 дақиқача) 5-7 ёшли болаларни ҳаракат фаоллиги ва организмни асосий физиологик функциясини тўлақонли ривожлантириш учун етарли бўлмайди. Шундай машғулотлар мушакни фаоллигини оширишга олиб келмайди натижада барча физиологик функцияни шундай кучли табиий

кўзгатувчиси тушиб кетади, кинестезия ҳисобланади.

Замонавий даражада катта мактабгача тарбия ёшидаги болалар жисмоний тарбия вазифасини ечилиши нафақат услубий томондан тўғри ташкил қилиш ва жисмоний тарбия бўйича машғулотни ўтказиш, лекин ва мактабгача тарбия ёшидаги болалар муассасаларида етарли бўлиши учун моддий – техника базаси таъминланган бўлиши керак. Бироқ маълумки, ҳозирги вақтда асосан кўпчилик мактабгача тарбия ёшидаги муассасаларида шундай базаларга эга эмас. Шундай қилиб, нафақат аниқ нормативларни ишлаб чиқиш, уларни спорт заллари, сузиш ҳавзаси, ўйин майдони, спорт жихози ва асбоб анжомлари мос равишда таъмин этилганлиги зарур, аммо бу нормативларни ҳаётга режа асосида тадбиқ қилишга эришиш. Бу тўғрисида гапиришни ҳеч кераги йўқ, миллатни соғлиги давлат учун қандай аҳамиятга эга бўлади. Буни ўқтириб ўтмаслик мумкин эмас, бу «пойдеворни» кўйишни асосан жисмоний тарбия ва соғломлаштириш воситалари ёрдамида эришади. Шу билан боғлиқки мактабгача тарбия ёшидаги болаларни жисмоний тарбияси кўп қиррали педагогик кадрларни аҳамияти ва роли тушинарли бўлиб қолади. Афсуски, ҳали яна республикамиз олий ўқув юртларини бирортасида мактабгача тарбия ёшидаги болаларни жисмоний тарбияси бўйича мутахассисларни.

Катта мактабгача тарбия ёшидаги болалар жисмоний тарбия вазифасини долзарблиги болаларни ҳаракати доирасида ривожланиши, ҳаракатга бўлган эҳтиёжини шакллантириш асосида такомиллаштиришни самарали воситасини кидириш ҳисобланади, ҳаракатни ўзини бўлажак ва ҳозирги соғлиқни гармоник жисмоний ривожланиши пойдевори сифатида қараш керак. Худди шунингдек, болани умумий ривожланишини муҳим воситаси сифатида, уни психаносини, қобилиятини ва ҳаётий фаоллигини шакллантиради.

Болалар боғчаларида кун тартибида жисмоний тарбия машғулотида турли туман ҳаракат турларини ўз ичига олган, жисмоний машқлар, халқ ва миллий ҳаракатли ўйинлар, физкультура дақиқалар, спорт элементлари билан ўйналадиган ўйинлар мажбурий бўлиши шарт, жисмоний тарбия болалар боғчасида болаларни ҳаётини барчасини ташкил қилишда ўз ичига сингиб кетиши керак, шулар қаторида кўргазмалар ва иқтисодий шароитда болалар фаолиятидаги тартиби ва ҳар хил турларида ва уларни ёшини ҳамда маданий турмушидаги индивидуал ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда.

Жисмоний тарбия машғулотида асослаб ва ўйин характериға эга бўлиши шарт, у болаларда ўз олдига вазифани кўйишни билиш ва уларни ечиш йўллари топишни шакллантиради.

Жисмоний тарбия бўйича йўриқчи услубчи машғулот жараёнида болалар билан алоқада бўлиши ва самарали шаклларидан, командаи услубни ўзига ўзига хослиги, мажбур қилиш, жазолаш усулларидан фойдаланиши шарт. У машғулот мавзусида ёки ўйинда сиймога кириш учун, ўзида артистлик қобилиятини ривожлантириши шарт. Болалар ўз навбатида маълум ролларни бажарадиганлар ҳисоблашиб, бу ролни яхши билишлари шарт, модомики бу билимни даражасига, фикрлашиға ва уларни мустақиллигиға, машғулотни ўтказиш натижасига ва мазмуни сифатиға боғлиқ бўлади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда, катта мактабгача тарбия ёшидаги болаларда нисбатан жисмоний сифати енгил ривожланади. Болаларда тезликни, эпчилликни ва эгилувчанликни, кооруакцион қобилиятини, тезкорлик – куч сифатини ва чидамлиликини ривожлантиришға алоҳида диққатини қаратилиши зарур. Бу ерда жисмоний юкломани бошқаришда бажарилиши шарт бўлган миллий ва ҳаракатли ўйинларни спорт юналишидагини танлаши муҳимдир.

Ҳозирги вақтга қадар кўпчилик педагоглар мактабгача тарбия ёшидаги болаларда чидамлиликини тарбиялашға айрим хавф хатар билан қарайдилар. Жаҳон тажрибасини ва илмий маълумотларини ҳисобга олган ҳолда, машғулотга

чидамликни тарбиялаш воситасини киритиш мумкин деб ҳисоблаш мумкин. Бу мақсад учун чидамликни ривожлантиришга йўналтирилган миллий ва ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш мумкин.

Болаларни жисмоний машқларни ўргатиш жараёнида кейинчалик фаоллаштириш учун болалар боғчаларидаги ишларида кенгроқ амалиётни турли туман жисмоний тарбия шаклларида амалиётни кенгроқ киритилиши зарур:

- эрталабки бадан тарбия бир қаторда аэробик элементлари билан ритмик гимнастикадан, «УШУ» гимнастикаси, ўйин мавзуларидан фойдаланиш мумкин;

- кун давомида ҳаракат фаоллигини оширишга йўналтирилган, турли туман жисмоний машқлар, шулар қаторида, мустақил шуғулланиш ўйинлар ва б.к;

- жисмоний машғулотлар, умумий ўтказиладиган, ҳуди шундай ноанъанавий шаклда ишлашни кўллаш билан;

- факультатив ва тўғарак ёки секция ишлари (теннис, бадминтон, гимнастика) ва б.к;

- даволаш гимнастикаси билан шуғулланиш (қадди-қоматида қийшиқликлари бўлган болалар учун);

- жисмоний ривожланишдан орқада қолган, болалар билан шуғулланиш.

Кун давомидаги ҳаракат тартибини асосий таркибини қисми ташкил этилган, мустақил ва турмушдаги ҳаракат фаолиятига кирувчи асосий ҳаётий муҳим ҳаракатлар – юриш, югуриш, сакраш, тирмашиб чиқиш, улоқтириш, мувозанатни сақлаш машқлари киради. Бунда ҳаракат фаоллигини барча даврлар давомида давом этиши, тетиклиги, бақувватлиги 50-60 % ни ташкил этади.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни жисмоний тарбия бўйича ишларини натижаларини баҳолашда энг асосий норматив талаблар, уларни жисмоний тайёргарлиги, мустақиллиги ва жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги билимларни билишлари албатта шартдир.

Ҳар бир мактабгача тарбия ёшидаги болалар муассасалари жамоасини муҳим вазифалари борлар боғчасида, оилада ва мактабда жисмоний тарбияни изчиллигини таъминлаш ҳисобланади. Жисмоний тарбия жараёнида алоҳида диққатни шахсий ахлоқий – маърифий соҳада ривожланиши ва тикланишига қаратиш керак. Бунинг учун ўзбек халқининг анъаналарини, турмуш тарзи, маданиятидан кенг фойдаланиш керак.

Бу сир эмас, мактабгача тарбия ёшидаги болалар муассасаларида тиббий ходимларни иш мазмунини кўпинча фақат болаларни шикоятига қараб кўриш билан яхшиланади.

Болаларни жисмоний ривожланишини, жисмоний тайёргарлигини жисмоний томондан соғлом бўлиб ўсишини назорат қилиши болалар боғчасини тиббиёт ходимлари бизни ишимиз деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун бунга ажабланмаса ҳам бўлади. кўпчилик болалар боғчасида тиббий дафтарида болаларни жисмоний ривожланиши тўғрисидаги барча маълумотлар йўқ. Духтирлар ва медицина хамшираси болаларни жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлигини мунтазам равишда тиббий – педагогик назоратини ўзларини ўзларини қатнашиши билиб йўлга қуйишга ёрдам кўрсатишлари керак, шу билан бирга ҳар хил спорт – оммавий ва физкультура – соғломлаштириш тадбирларини самарали ўтказишга ёрдам беришлари керак. Улар болалар боғчасида медицина ходимини ишлари дастури ўрнида бўлиши шарт.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда, яъни тиббий – педагогик назорат кўп йиллик бўлиши шарт (болалар боғчаси, мактаб, олий ўқув юртида), бунинг учун ҳар бир болага «Мактабгача тарбия ёшидаги болалар саломатлик карточкаси» юритилса мақсадга мувофиқ бўларди. Карточкадаги барча кўрсаткичларни фақат врачни ва жисмоний тарбия йўриқчисини, балки барча педагогик жамоани, албатта ота – оналарни ҳам қизиқтириш керак.

Кўйилган муаммо фақат шундай ҳолатда муваффақиятли ҳал этилиши

мумкин, агарда мактабгача тарбия жамоатчилиги тизими, оила тарбияси билан гармоник билан бирга кўшиб олиб борилгандагина, алоҳида тизим бўлмасданбалки уни тўлдирилиши лозим.

ХУЛОСАЛАР. 1. Катта мактабгача тарбия ёшдаги болалар дафтарчаси билан болани ўзига хос шахсиятини таърифи ҳисобланиши аниқланган, усул ҳаракат тайёргарлиги ва жисмоний ривожланишни кўрсаткичларини тутиб турувчи тарбиячи ижобий баҳо беришига имконият беради ва педагог – тарбиячи ҳамда мактабгача тарбия ёшдаги болалар – тарбиячини ўзаро ҳамкорлиги ҳисобланади.

2. Кўп сонли миллий ва ҳаракатли ўйинлардан кучланиш имкониятларидан чидамлик, эпчиллик, ҳаракат координациясига ривожлантиришга йўналтирилганлигини ҳисобга олиб улардан фойдаланиш зарурлиги асослаб берилган.

3. Спорт йўналишига оид миллий ва ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш технологияси даври базасида – аниқ маълум бўлиши асосий йўналиши билан ривожланувчи диагностикани асослар билан исботланган.

Катта мактабгача тарбия ёшдаги 5-6 ёшли болаларни жисмоний тарбия технологияси спортга йўналтирилган миллий ва ҳаракатли ўйинлар воситаси ёрдамида педагогика асосида ҳамкорликда; болага инсонпарварлик руҳида шахсга ёндошиш; тарбия концепцияси дидактик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи комплексини ишлаб чиқилди.

FOYDALANILGAN VA TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 3 июнь ПҚ–3031-сон “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори Тошкент. 2017 йил 4 июнь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 5 мартдаги ПҚ-3583-сон «Ўзбекистон Республикаси Жисмоний тарбия ва спорт вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори Тошкент. 2018 йил 6 март.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 5 июльдаги 507-сон “Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги ҳузуридаги жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори Тошкент. 2018 йил 6 июль.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 5 мартдаги ПФ-5368-сон «Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» фармони. Тошкент. 2018 йил 6 март.

5. Железняк Ю.Д.. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорта, -М., 2002 г. 435 с

6. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С.. Теория и методика физического воспитания и спорта. // Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Физическая культура». М.: Академия, 2008. – 478 с.

7. Қурбонова М.А., Қосимова М.У. Миллий ва ҳаракатли ўйинлар. // Олий ўқув юртли умуий курс учун ўқув қўлланма. Т.: 2009, - 67 б.

8. Селуянов В.Н., Шестаков М.П., Космина И.П. Научно-методическая деятельность. // Учебник. М.: Физкультура и спорта, 2005. – 287 с.

9. Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения. // Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. Под. ред. Ю.Д. Железняка, Ю.М. Портнова. М.: Академия, 2004. – 520 с

10. Файзиев Я. З. “Физическая культура личности студента как общественная и индивидуальная ценность”. Яхши Зиёевич Файзиев, доцент, Дилшод Яхши угли Зиёев, студент, Галина Владимировна Сытник, канд. психол. наук // Уважаемые участники 71-й Всероссийской научно-практической конференции «Физическая культура студентов», коллеги! Сердечно приветствую участников и гостей 71-й Всероссийской научно-практической конференции «Физическая культура студентов» и благодарю вас за то, что вы сегодня здесь вместе с нами!. – 2022. – С. 172.

**TALABALARNI JISMONIY TARBIYA VA SPORT DARSLARIDA
HARAKATLARGA O'RGATISH JARAYONLARI**

*Jahongir Jo`rayevich Murodov,
Buxoro Davlat universiteti "Sport faoliyati" kafedrasida katta o`qituvchisi*

**ПРОЦЕССЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ДВИЖЕНИЮ НА
ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА**

*Муратов Джахонгир Джураевич,
старший преподаватель кафедры «Спортивная деятельность»
Бухарского государственного университета*

**PROCESSES OF TEACHING STUDENTS TO MOVEMENT IN THE
LESSONS OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORT**

*Murodov Jahangir Dzhuraevich,
senior lecturer of the department «Sports activity» of the Bukhara State
University*

Аннотация. Ушбу мақолада talabalarning jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida harakat malakalariga o'rgatish va shakllantirish usullari, ularni maqsad va vazifalari hamda shakllarini mazmuni o'rganib chiqilgan. Shuningdek jismoniy tarbiya va sport tadbirlarida talabalarni muntazam o'rgatish va yangi o'rganilgan mashg'larni murakkab birlashtirish, jismoniy harakatlari, ularning mohiyati, kuchini egallash. Tashqi sharoit ta'sirida hosil bo'ladigan tez harakat faoliyatini qayta tashkil qiladigan mashqlarni qo'llash, ya'ni (gimnastika, sport va harakatli o'yinlar elementlari, yengil atletika va xokazo) turlari turli xil mashqlarni ajoyib birikmalarini to'g'ri bajarish va ularning usulini o'zgartirishni kinematik va dinamik ta'rifi, harakatlarning mohirona bajarish va mahoratini oshirishni shakllantirish va takomillashtirish tahlil etilgan.

Калит so'zlar. Jismoniy tarbiya va sport tadbirlari, harakatlarga o'rgatish bosqichlari, jismoniy tayyorgarlik, harakat akti, dastlabki o'rganish bosqichi, dinamik stereotip, harakatli mashq texnikasi, koordinatsion qobiliyatlar.

Аннотация. В статье отражены цель и задачи обучения студентов двигательным действиям студентов включает себя подготовка к специализации по сети будущей деятельности и к жизни, развитие физических качеств, оздоровление, обучение и совершенствование сложных и не сложных движениям и формирования у студентов двигательных качеств и способность. В статье отражены формы и методы формирования двигательной способности и действия студентов на занятиях по физическому воспитанию и их совершенствования. Для совершенствования и укрепления двигательных способности студентов на занятиях имеет большое значение, правильное организация учебно-тренировочных занятий, методический правильно организованное занятия, спортивной тренировки, спортивные соревнования и массовые физкультурно спортивные мероприятия.

Ключевые слова. Физкультурно-спортивные мероприятия, этапы двигательной подготовки, физическая подготовка, двигательный акт, начальный этап обучения, динамический стереотип, техника двигательной тренировки, координационные способности.

Abstract. The article reflects the goals and objectives of teaching students the motor actions of students, including preparation for specialization, the network of future activities and for life, the development of physical qualities, health improvement, training and improvement of complex and not complex movements and the formation

of students' motor qualities and abilities. The article reflects the forms and methods of the formation of the motor ability and the actions of students in the classroom for physical education and their improvement. To improve and strengthen the motor abilities of students in the classroom, it is of great importance that the correct organization of training sessions, methodically organized classes, sports training, sports competitions and mass physical culture and sports events

Keywords. Physical culture and sports events, stages of motor training, physical training, motor act, initial stage of training, dynamic stereotype, motor training technique, coordination abilities.

KIRISH. Mamlakatimizda jismonan va ma'nan sog'lom, hech kimdan kam bo'lmagan avlodni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, yuksak ma'naviyatli, har tomonlama barkamol avlodni voyaga yetkazish Vatanimiz kelajagini ta'minlash va barcha ezgu maqsadlarimizni ro'yobga chiqarishning muhim omilidir. Bu olijanab maqsad yo'lida keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Oila, onalik va bolalikni muhofaza qilish, bolalar sportini rivojlantirish, ta'lim tizimini takomillashtirish kabi yo'nalishlardagi izchil islohatlar o'zining yuksak samaralarini bermoqda.

Mamlakatimizning mustaqilligi va istiqboli buyuk kelajagimiz istiqbollarini ta'minlashni taqazo etadi. Bunda aholi salomatligini himoya qilish, ularning jismonan va ma'naviy barkamalligini doimo ta'minlab borish jamiyatimizning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Shu asosda oila, maktab va ayniqsa mahalla, mehnat jamoalarida sog'liqni saqlash bilan bog'liq bo'lgan barcha tibbiy va jismoniy madaniyat tadbirlaridan maqsadli foydalanish ustivor turishini xayotning o'zi isbotlayapti.

Mamlakatimiz kelajagi bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash jarayonida jismoniy tarbiya, sport va milliy xalq o'yinlarining beqiyosligini inobatga olib, yosh avlodni jismonan barkamol, ma'nan yetuk inson qilib tarbiyalash hozirgi kunda jismoniy tarbiya va sport mutaxassislari bilan birgalikda barcha pedagogik jamoasining dolzarb vazifalaridan biri yosh soha mutaxassislarining bilim mahorati, malakalarini zamon talablari darajasiga ko'tarish, talabalarning yetuk mutaxassis bo'lib shakllanishida nazariy bilim va ko'nikmalar egallashda yoshlar bilan olib boriladigan ta'lim tarbiya jarayonlarini sifatini oshirish va tarbiyaviy ta'sirini yaxshilash maqsadiga qaratilganligidir.

Talabalarni jismoniy tarbiya va sport tadbirlarida harakatlarga o'rgatish jarayonlari. Jismoniy tarbiyada harakatlarga o'rgatish jarayonlari turli bosqichlar va qonuniyatlarga ega bo'ladi.

METODLAR. Harakatlarga o'rgatish bosqichlari: Dastlabki o'rganish-bu o'rganish jarayonida harakatni umumiy tarzda bajarish malakasi tarkib topadi. O'rgatishning bu bosqichidagi maqsad harakat faoliyatini umumiy tarzda bajarish malakasini tarkib toptirishdir. O'rganuvchilar yangi harakat texnikasining negizini o'zlashtirib olishi kerak. Bir xil holda bunday malakalar jismoniy tayyorgarlik jarayonida hosil qilinganda mustaqil ahamiyatga ega bo'lib texnika takomillashmagan sharoitda ham ko'nikmaga aylanish mumkin. Dastlabki malakani tarkib toptirish bosqichi fiziologiya mexanizmi jihatida bu bosqich davomida miya po'stlog'idagi dinamik stereotipning asosi yaratiladi. Bunda yaroqli tug'ma va orttirilgan reflekslarni tanlash, shuningdek, o'rganuvchilarning harakatlarni bajarish tajribalarida bo'lmagan reflekslarning yangilarini barqaror etish sodir bo'ladi. Natijada bosqich oxirida o'rganiladigan faoliyat texnikasining asosiga mos keluvchi harakat reflekslari sistemasi tarkib topadi.

Bu bosqichning o'ziga xos xususiyatlari: harakatlarning fazo va vaqt jihatidan yetarli darajada aniq bo'lmasligi, muskul harakatlarining aniq emasligi; harakat akti ritmining barqaror emasligi; keraksiz qo'shimcha harakatlarning mavjudligi; murakkab harakat fazalari o'rtasida yaqinlikning yo'qligidir.

O'rgatishning birinchi bosqichida quyidagi vazifalar qo'yiladi:

1. Harakat akti haqida bir butun tasavvur paydo qilish.
2. Yangi harakatlarini o'zlashtirish uchun kerak bo'lgan elementlar bilan to'ldirish.
3. Harakatlarni to'la bajarishga erishish.
4. Keraksiz harakatlarni yo'q qilish.

Harakatlarni o'rganishning boshlang'ich payti shu harakatlar bilan oldindan tanishib chiqish hisoblanadi. Bunga harakatlarning ahamiyati va xususiyatini so'zlab berish, namoyish etish, harakat texnikasining asosini qisqacha tushuntirib berish, shuningdek, amalda bajarib ko'rsatish orqali erishiladi. Harakatni dastlabki o'rganishda o'qitishning ko'rgazmali bo'lishi harakatning asosiy fazalari haqida his va tasavvur qilish imkonini beruvchi xilma-xil uslub va usullar yordami bilan ta'minlanadi.

Dastlabki o'rganish bosqichida topshiriqni bajarib bo'lish yoki bo'lmaslik shug'ullanuvchilar harakat tajribasi qanchalik ko'pligi, o'rganiladigan harakat tarkibining qanchalik murakkabligi, harakat tarkibining o'rganuvchilar jismoniy imkoniyatlariga muvofiqligi bilan belgilanadi. Dastlabki malakaning tez hosil bo'lishi va sifati o'rganuvchining harakat tajribasining qanchalik boyligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu tajriba qanchalik xar tomonlama bo'lsa, yangi harakatlar sistemasi shuncha tez va oson hosil bo'ladi.

Birinchi bosqichda o'qitishning sistemaliligi topshiriqning optimal miqdorda takrorlanishini va ular orasidagi intervalning qanchalik kattaligini aniqlash zarurligi bilan tavsiflanadi. O'rganuvchilar topshiriqni shunday intervallarga bir yo'la bir necha marta bajarish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak, bu intervallar o'rganuvchilarning o'qituvchi (trener) ning ogohlantirishini yaxshi idrok etishga, bajarilishini bilish, navbatdagi vazifani va ijroni yaxshilash yo'lini tasavvur etishga, shuningdek, buning uchun zarur bo'lgan kuchini tiklashga imkon bersin.

Demak, dastlabki o'rganish shug'ullanuvchilarda mashq va harakatlar to'g'risida tushuncha tasavvur hosil qilish, harakatlar texnikasining dastlabki shakllarini amalda bajarishni o'rganishdir.

Chuqurroq-mukammal o'rganish, bunda harakatni zarur darajada aniq bajarish malakasi hosil bo'ladi. Bu o'rgatish bosqichi oldida turgan maqsad ilgari hosil qilingan malakani aniq, butun qismlargacha qayta ishlab chiqilgan malaka darajasiga yetkazish iboratdir. Dastlabki o'rgatish ko'proq harakatni texnikasi asosini o'rganishdan iborat bo'lgan bo'lsa, ikkinchi bosqichda esa bu asos mukammal o'rganiladi va uning detallari aniqlanadi. Mukammal o'rganish bosqichi murakkab harakat aktini vaqtli, fazoviy kuch xususiyatlarini aniqlash bilan ta'riflanadi.

Harakat ko'nikmasini takomillashtirish natijasida harakat dinamik stereotipi vujudga keladi va bu stereotip bundan keyin mustahkamlanadi. Miya po'stlog'ida yuzaga kelgan faoliyat haqida tushuncha harakat faoliyatini bema'lol bajarishni ta'minlaydi.

O'rganishning ikkinchi bosqichidagi vazifalar:

- 1) o'rganilayotgan harakatlarning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish:
- 2) o'rganilayotgan harakat texnikasining qismlarini bilib va aniqlab olishga erishish:
- 3) harakat amallarini to'raligicha aniq, erkin va bir-biridan uzmay bajarishga erishishdan iboratdir.

Mukammal o'rganish bosqichida o'rganish uslubiyoti quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi. O'rganuvchida ongliklik va faollilik ortadi. O'z faoliyatlarini baholash natijalarni tahlil qilish ishtiyoqi uyg'onadi. Mukammal o'rganish bosqichida ko'rgazmalilik ilgari idrok etilgan harakatlarni detallashtiruvchi shuningdek, umumiy tushunchalarni konkretlashtiruvchi usullarni tanlash bilan ta'minlanadi. Mukammal o'rganish bosqichida harakat larni bajara olish va individuallashtirish birinchi navbatda topshiriqlarning izchilligi va xar bir o'quvchining materialni o'zlashtirish

xususiyatlarini hisobga olib, qo'shimcha mashqlar kiritish bilan ta'min etiladi. Mukammal o'rganish bosqichida sistemalilik tamoyilini amalga oshirish shu bilan xarakterlanadiki, takrorlash soni bir seriyada ham, butun mashg'ulot davomida ham asta-sekin oshib boradi. Mukammal o'rganishda dastlabki o'rganishga qaraganda mashg'ulotlar orasida katta intervallar bo'lishi maqsadga muvofiq emas. Bu o'quv jarayonini yangi material bilan boyitishga yordam beradi. Ba'zan harakatlarni aniqlash yuzasidan qilinadigan tanaffuslar harakatlarni o'rganish darajasi qanchaligini baholashga imkon beradi. Lekin bunday tanaffuslar uzoq vaqtga cho'zilmasligini ta'minlash kerak.

Chuqurroq yoki mukammal o'rganish jarayoni mashq yoki harakatlarni texnikasini to'liq egallash bilan birga ularni musobaqa va jismoniy tarbiya jarayonida bajara olish qobiliyatini ya'ni taktik mahoratlarni shakllantirish vazifalarni hal etadi.

Harakat malakalarini mustahkamlash va yanada takomillashtirish, bu harakat ko'nikmasining paydo bo'lishi, shuningdek, undan xar xil sharoitlarda foydalana olish bilan bog'liqdir. O'rgatishning oxirgi bosqichi vazifasi olingan malakani ko'nikmaga aylantirish, o'rgatilgan harakatni xar xil sharoitlarda qo'llanishning qo'shimcha malaka va ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. Jismoniy tarbiya jarayonining umumiy yo'nalishga qarab bu bosqichga ajratilgan vaqt xar xildir. Bu bosqichda o'rgatish jarayonlari harakat ko'nikmasini rivojlantirishning ko'nikmani mustahkamlash hamda qo'shimcha variantlarda malaka va ko'nikmalarni shakllantirish davrlarni o'z ichiga oladi. Birinchi davrda o'rganiladigan harakat texnikasining asosiy variantiga mos harakatlar mustahkamlanadi. Ikkinchi davrda bu stereotipga qo'shimcha ravishda harakat texnikasining xar xil variantlarga mos keluvchi harakat reaksiyasi ishlab chiqadi va mustahkamlanadi.

O'rganishning bu bosqichidagi xususiy topshiriqlar:

- 1) harakatli mashq texnikasini mustahkamlash va qismlarini yana ham aniq bajarishga o'rgatish;
- 2) harakat texnikasi individual xususiyatlarining zarur darajada takomillashtirishga erishish;
- 3) o'zlashtirilgan harakatni xar xil tashqi sharoitlarda va boshqa harakatlar bilan qqshilgan holda maqsadga muvofiq ravishda qo'llashni ta'minlash;
- 4) harakatli mashqlarni maksimal darajada jismoniy kuch sarf etgan holda mukammal egallashni ta'minlashdan iboratdir.

Harakatlarni mustahkamlash va takomillashtirish bosqichida onglilik va faollilik tamoyili muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Harakatli mashqlarni takomillashtirishda onglilik yetakchi ro'lni qynasa, harakatlarni ketma-ket izchil o'rganib borishda faollilik asosiy omil bo'ladi. Harakat ko'nikmasini mustahkamlash jarayonida o'qitishning ko'rgazmaliligi oldingi bosqichlarga qaraganda boshqacha shakl oladi. Harakat ko'nikmasini mustahkamlanib borishiga muvofiq harakatlarni boshqarishda analizatorlar yetakchi ro'lni o'ynaydi. Ko'rish, eshitish kabi masofa analizatorlari harakatlar ustidan nazoratni boshqarib tashqi sharoit ta'siriga imkon beriladi. O'rgatishning ko'rgazmali tomonida ko'rgazmali texnik vositalar yordamida mashg'ulotlar o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Harakatlarga o'rgatishning mustahkamlash va takomillashtirish bosqichida sistemalilik tamoyili harakatlarni to'laligicha qayta takomillashtirish shu bilan birga ehtiyojga qarab bo'laklarga bo'lib o'rgatishni taqozo etadi. Ko'nikmani mustahkamlanishiga qarab asosiy o'rinni o'zgaruvchan mashqlar egallaydi. Bu jarayonda harakat ko'rinishi o'zgaradi. Xar xil sharoitlarda harakat bajarishning tashqi ta'sirlari uni murakkablashtirganda, shug'ullanuvchilarning ahvoli o'zgariganda, boshqa xil harakatlar bilan uyg'unlashiganda, jismoniy zo'r berish kuchaytirilganda harakatlar shakli o'zgarib boradi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Harakat ko'nikmalarini takomillashtirish jarayonida bu ko'nikmani bajara olishni va individuallashtirishni ta'minlash,

rivojlanishning har bir bosqichida biror- bir murakkablikdagi harakat vazifalarini hal qilishning o'z imkoniyati bo'ladi. Bir xil shug'ullanuvchilar harakatlarni bajarishda qo'yiladigan talablarga chidash bersalar boshqalar uchun bu og'irlik qiladi. Bu bilan ko'nikmaning buzilishi sodir bo'ladi. Shuning uchun bunday holatga sabab bo'lgan mashqlarni vaqtinchalikka to'xtatiladi. Koordinatsion qobiliyatlar umumiy darajasi tiklanishiga qarab mashqlar bilan shug'ullanish qayta tashkil etiladi. O'rgatishning bu bosqichida yuklama va dam olishni ketma-ketlashtirish takomillashtirish darajasiga bog'liq.

O'rgatishning bu bosqichida ko'nikmaning mustahkam bo'lishi va taraqqiy etishini talab etish muhim o'rin tutadi. Siklli tarkibdagi harakatli mashqlarda ko'nikmalar mustahkamligiga oson erishiladi. U mashg'ulotlarni uzoq o'tkazish yo'li bilan tartibga solinadi. Bir aktli atsiklli harakatlar takrorlashni alohida usulda tashkil etishni talab etadi. Harakat malakalari va ko'nikmalarini takomillashtirish uchun shart-sharoit harakat vazifalarini muntazam ravishda yangilab, murakkablashtirib turish va jismoniy sifatlarni xar tomonlama rivojlantirishga qaratilgan funktsional yuklamani oshirish yo'li bilan yaratiladi. O'rgatishning uchinchi bosqichida o'rgatish jarayoni xarakterli tomonlardan biri jismoniy sifatlarni tarbiyalash bilan harakat larga o'rgatish vazifalarni birlashib ketishidir.

Harakatlarni takomillashtirish va mustahkamlash bosqichi xar qanday sharoitda harakatlarni texnik va taktik jihatdan samarali bajarish qobiliyatini shakllantiradi. Shu bilan birga shug'ullanuvchilarda harakatlarni bajarishda zaruriy bo'lgan jismoniy va ahloqiy, ma'naviy iroda tayyorgarligini ham amalga oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Azimovna F. M. VOLEYBOLO'YINI JARAYONIDA SAKRABIJRO ETILADIGAN TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI: 10.53885/edinres. 2022.93. 93.072 Fatullayeva Muazzam Azimovna Buxoro davlat universiteti "Fakultetlararo jismoniy madaniyat va sport" kafedrasida o'qituvchisi //Научно-практическая конференция. – 2022. – С. 438-440.

2. Фатуллаева М. А. и др. VOLEYBOLCHILARNI SARALAB OLIH VA MALAKALI SPORTCHILARNI TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS YO'LLARI: Fatullayeva Muazzam Azimovna, Buxoro davlat universiteti "Fakultetlararo jismoniy madaniyat va sport" kafedrasida o'qituvchisi Baqoyeva Dilnoza Baxtiyor qizi, Buxoro davlat universiteti Jismoniy madaniyat fakulteti 3-kurs talabasi //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – №. 6. – С. 154-158.

3. Azimovna F. M., Kuziboevich O. B. UNIQUE WAYS OF AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS THROUGH PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS TRAINING //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 11-15.

4. Azimovna F. M. Peculiarities of Aesthetic Education of Students By Means of Physical Culture and Sports //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2022. – Т. 1. – №. 6. – С. 212-215.

5. Djuraevich M. D., Madina M. THE RELATIONSHIP OF SPORTS AND SPORTS AND HEALTH TOURISM //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 25-29.

6. Jalolovich M. J. et al. Teaching Action Games that Develop Physical Qualities //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2022. – Т. 1. – №. 6. – С. 166-171.

7. Utanov B. et al. Correlation Of The Interaction Of Agricultural Production With The Volume Of Dehkanproduction In Uzbekistan //Ilkogretim Online. – 2021. – Т. 20. – №. 3.

8. Muratov D. Women's sports is a key link of physical culture //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

9. Fatullayeva M. Methods of Technical Improvement of the Football Player //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 19. – №. 19.

**TALABLARNING TASVIRIY YARATUVCHANLIK, IJODKORLIK
POTENSIALLARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION
TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH**

*Ibatova Nigora Istamovna
Buxoro davlat pedagogika institute
“Musiq va tasviriy san’at” kafedrasi o‘qituvchisi*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
РАЗВИТИИ ВООБРАЖАЕМОГО ТВОРЧЕСТВА И ТВОРЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ**

*Ибатова Нигора Истамовна
Бухарский государственный педагогический институт
Преподаватель кафедры «Музыка и изобразительное искусство»*

**THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN DEVELOPING THE
CREATIVE POTENTIAL OF THE STUDENTS IN THE FINE ARTS**

*Ibatova Nigora Istamovna
Bukhara State Pedagogical Institute
Teacher of the Department of Music and Fine Arts*

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo‘llari, o‘quvchilarning ijodiy, yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish va tasviriy san’atga bo‘lgan ishtiyoqlarini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mustaqil ta’lim, pedagogik texnologiya, multimedia, akmeologiya, noan’anaviy ta’lim, kasb-hunar ta’limi, kompozitsiya, tasvir.

Аннотация. В статье описаны способы использования современных инновационных технологий и развитие творческих способностей учащихся. Также в статье идет речь о формировании интереса к изобразительному искусству среди учащихся.

Ключевые слова: Самостоятельное обучение, педагогическая технология, мультимедиа, акмеология, нетрадиционное образование, профессиональное образование, композиция, образ.

Abstract. The article deals with the ways in which modern innovative technology can be used, how students develop their creative abilities and how they can develop a passion for fine arts.

Keywords: Independent learning, pedagogical technology, multimedia, acmeology, nontraditional education, vocational education, composition, image.

O‘zbekistonda ta’lim islohoti uning demokratik, bozor munosabatlariga o‘tish jarayoni bilan bevosita amalga oshirilmoqda. Bu jarayonlar o‘z mohiyatiga ko‘ra pedagogik ta’lim tizimini tubdan takomillashtirishga, jahon ta’lim muhitiga mos ravishda jamiyatning barqaror rivojlanishiga asoslangan uzluksiz pedagogik ta’lim tizimini yaratishga olib keladi. Shu bois ta’lim mazmunini kengaytirish va chuqurlashtirish, xususan, innovatsion texnologiyalar orqali ta’lim sifatini oshirish g‘oyasi kun tartibiga qo‘yilganini alohida ta’kidlash joiz. Bu mazmun nafaqat bilim, ko‘nikma va malakalarni, balki umuminsoniy madaniyatni tashkil etuvchi ijodiy qobiliyatlarni tasviriy san’at orqali milliy qadriyatlarga, atrof-muhitga munosabatni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Oliy ta’limdagi innovatsiyalarning tabiati, pedagoglarning kasbiy mahorati, innovatorlar va ishtirokchilarning innovatsion faoliyati bilan belgilanadi. Bu muammolarni V.A. Slastenin, M.M. Levina, M.Y. Vilenskiylar; o‘zbek olimlaridan J.G.Yo‘ldoshev, R.J.Ishmuhamedov, U.Tolipov, N.Sayidahmedov, N.N.Azizxo‘jaeva va boshqalar o‘z ishlarida aks ettirganlar.

Tadqiqotlar hali ham olib borilmoqda va o'rganilmoqda. B.G.Ananov, N.V.Kuzmina, A.A.Derkach va boshqalar inson hayotining eng ijodiy davrlari, kamolot bosqichlari, kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish haqida fikr almashadilar. Ularning ishlarida yetuk kishilarning gullab-yashnashi, shaxsning rivojlanishidagi ruhiy qonuniyatlari, kasbiy mahoratini istisno qilish masalalari ko'rib chiqiladi. V.A Slastenin akmeologiyaning eng yuqori mukammallikka olib keladigan sub'ektiv va ob'ektiv omillarini va mutaxassisning ijodiy faoliyatining davomiyligini oqladi. Ob'ektiv omillarga olingan ta'lim sifati kiradi, sub'ektiv omillarga esa shaxsning qobiliyati, ishlab chiqarish vazifalarini samarali hal qilish mas'uliyati va professional yondashuv kiradi.

Yuqori kasbiy rivojlanishga erishish omillari quyidagilardan iborat:

- Iqtidorning xususiyatlari;
- Ravonlik;
- Qobiliyat;
- Iste'dod;
- Oilaviy muhit;
- Ta'lim muassasasi;
- Shaxsiy xulq-atvor.

O'qituvchining ijodiy individualligi:

- Intellektual va ijodiy tashabbus;
- Keng va chuqur bilim, intellektual qobiliyat;
- Mojarolarga hushyorlik, ijodkorlikka tanqidiy yondashish;
- Ijodkorlikni ro'yobga chiqarish qobiliyati;
- Axborotga chanqoqlik, muammolarning noodatiy xususiyatlari va yangilik hissi, kasbiy mukammallik, bilim olishga intilish.

V.A.Slastenin shaxsiy ijodning asosiy maqsadlarini belgilaydi:

- Ijtimoiy ahamiyatga ega madaniyatni boyitish;
- Shaxsning pedagogik jarayoni va bilimlarini yangilash;
- Samarali va muhim normalarni belgilovchi yangi texnologiyalarni topish;
- O'z taqdirini o'zi belgilash va o'zini namoyon qilish orqali shaxsiy rivojlanishni ta'minlash.

Shuning uchun, faol o'rganish jarayonida o'quvchilarning bilimini rag'batlantirish usulidan foydalanishimiz kerak. Suhbatlar, bahslar, o'yinlar, amaliy ishlar, loyihalar, muammolarni hal qilish, aqliy hujumlar va boshqalar eng keng tarqalgan va noyob o'qitish usullaridandir. Shu tariqa talabanning shaxsiy ijodkorligini shakllantirish kasbiy mahoratini rivojlantirish va yangilashning dinamik innovatsion jarayoni sifatida tushuniladi. Respublikamizning barcha ta'lim yo'nalishlarida bo'lgani kabi tasviriy san'at sohasida ham ushbu muammoni hal etish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilyapti. Ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirishda ijobiy natijalarga olib keladigan faol o'qitish usullarini joriy etish borasida ijobiy ishlar amalga oshirilyapti. B.B.Boymetov o'z darslarida asosan milliy naqshlar chizishni taklif qilgan bo'lsa, R.J.Rajabov murabbiylik tizimida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun talabalar bilan individual ishlashga urg'u beradi. S.F. Abdirasilov "Pedagogik texnologiyaning ahamiyati avvalroq olingan nazariy bilimlar bilan yangi olingan bilimlar o'rtasidagi mustahkam bog'liqlik bilan belgilanadi" deb ta'kidlaydi. Q.G'ulomovning ilmiy-tadqiqot ishlari o'quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarni yanada tatbiq etish, ta'lim mazmunini boyitish, o'quvchilarning bilim olishini takomillashtirish va jadallashtirish, hamkorlik va ta'lim va tarbiyani kompleks loyihalashga qaratilgan. Bu jarayonda shaxs o'z fikrini, e'tiborini va hozirgi hissiy kechinmalarini o'z ishining samaradorligiga yo'naltiradi. Bu qarama-qarshi aloqa, ya'ni subyekt-obyekt munosabatlariga asoslanadi. O'qituvchi va talaba o'rtasida o'qituvchi-shogird munosabatlari o'rnatiladi. O'qituvchi kompozitsiyadan va erishgan muvaffaqiyatidan mamnun bo'lishi ehtimoli kata bo'ladi. Muvaffaqiyatga

erishishda yangi kuch, o'ziga ishonch omili paydo bo'ladi. Shaxs manfaatlari jamiyat manfaatlari bilan tobora uyg'unlashib borada.

Hozirgi kunda yangi pedagogik usullarni qo'llamasdan turib, yaxshi bilim olishning iloji yo'q. Hozirgi kunda ta'lim jarayoni yangi va innovatsion texnologiyalarni talab qilmoqda. Innovatsion pedagogik jarayonning muhim elementi - bu shaxsning o'zini o'zi boshqarishi va o'zini o'zi safarbar qilishi. Uning eng muhim yo'nalishlaridan biri o'quvchilarning bilim faolligini rivojlantirish bo'lib, bu talabalarning o'quv ishlarining faollashishiga va kasbiy rivojlanishiga olib keladi. O'quv muhitida kompyuter vositalari va axborot texnologiyalaridan foydalanishni jamiyatda axborot, kommunikatsiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti hajmining ortishi bilan izohlash mumkin. Pedagogik faoliyatni bosqichma-bosqich rivojlantirish, zamonaviy innovatsiyalarni o'zlashtirish va rivojlantirish jarayonini o'z ichiga olgan innovatsion texnologiyalar bo'lajak mutaxassislariga o'z hayotiy ta'lim faoliyatlarini mustaqil ravishda moslashtira oladigan faol, ijodkor bo'lib yetishtirishlariga yordam beradi.

Pedagogik innovatsiyalarning maqsadi ta'lim jarayoni sifatini oshirish, pedagogik amaliyotni sifat va miqdor jihatdan o'zgartirishdir. Biz zamonaviy ta'limni matn, grafik, video va dars sifatini yaxshilaydigan multimedia texnologiyalaridan foydalanmasdan va shu tariqa o'quv jarayonida kompyuterlardan foydalanmasdan tasavvur qila olmaymiz. Tavsiya etilgan rasmlar, tasvirlar o'quvchining vizual aks ettirishi va ko'rish qobiliyati materialni to'liq idrok etishiga yordam beradi. Natijada ular nazariy va vizual materiallarni birlashtira oladilar. Vizual ma'lumotlardan foydalanilganda, tasavvur va og'zaki ta'riflarga qaraganda o'rtacha 5-6 marta tezroq natijaga erishadi. Insonning vizual ma'lumotlarga ta'siri og'zaki ma'lumotlarga qaraganda ancha yuqori. Ko'p hollarda u oxirgisini o'tkazib yuboradi. Vizual ma'lumotni takrorlash osonroq va aniqroq. Shaxsning vizual ma'lumotlarga ishonchi og'zaki ma'lumotlardan yuqori. Binobarin, "Yuzlab eshitgandan bir marta ko'rgan afzal", deb bejiz aytilmagan.

Dars jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari (loyiha), interfaol texnikalar (aqliy hujum, tushunchalarni tushunish, ketma-ket mantiqiy zanjirlar) va B-B-B klasteridan ("Nima uchun" grafik organayzerlari, masalan, "Qanday" diagrammasi va turkumlashtirish jadvallari) samarali qo'llanilishi mumkin. Talabalarning pedagogik intellekt va kasbiy malaka darajasini aniqlashga qaratilgan turli nostandart testlardan foydalanish kompyuter vositalari orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, test topshiriqlari faqat so'zlar bilan emas, balki jonlantirilgan sahifalar ko'rinishida paydo bo'ladi. Kompyuter texnologiyasidan foydalanish qiziqarli va yoqimli bo'lib, talabalar shaxsiy fazilatlarini tarbiyalaydigan jiddiy ijodiy faoliyatga jalb qilinadi. Tasviriy san'at ijobiy muhitni yaratadi va asta-sekin o'quvchilarda dunyoqarashini oshiradigan ma'lum madaniy va axloqiy xususiyatlar rivojlana boshlaydi. Kompyuterda ma'lumot almashish tamoyillari an'anaviy darsni qayta tuzish uchun imkoniyatlar yaratadi. Darslar quyidagilarga asoslangan bo'lsa samaraliroq bo'ladi:

- Tezaurus - tushunchalar tizimi o'qituvchi va talabalarga bir xil ma'noni beradi;
- Maftunkorlik – taqdim etilayotgan materialning jozibadorligi o'rganilayotgan fanga qiziqishni oshiradi;
- Mayevtika - o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikda ishlash, chuqur bilim olish, tasviriy san'atni idrok etish, badiiy asar yaratish jarayonini tushunish va olingan ma'lumotlarni qo'llash qobiliyatini shakllantiradi;
- Multimediali taqdimotlar, masalan, hikoyalar, yangi materialni reproduksiya shaklida taqdim etish bilan mashg'ulotlar o'tkazish;
- Sinf, kutubxona yoki uy kompyuteridan foydalangan holda darsga tayyorgarlik ko'rish, uy vazifalarini bajarish – ma'lumot to'plash, matn ustida ishlash, multimedia yaratish;
- Talabalar uchun kompyuterda ishlash, kichik guruhlarda ishlash va mustaqil ishlarni tashkil etish; bu ta'limga yanada shaxsiy yondashish imkonini beradi;

- O'quv jarayonining eng maqbul variantini tanlash, uning samaradorligini oshirish, o'qituvchi va o'quvchilar zimmasiga tushadigan ortiqcha yuklarni bartaraf etish fanlararo aloqadorlik tasviriy san'at asarlari idrokini samarali shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda tasviriy san'atni yanada kengroq va yaxlit tushunish imkonini beruvchi faoliyatga katta e'tibor qaratamiz. Tasviriy san'atni kompyuterlar orqali tahlil qilish, turli xil audio matnlar, musiqa va animatsiyalardan foydalanib, muzeylar bo'ylab virtual sayohatlar tashkil etish o'quvchilarni tasviriy san'at, adabiyot, musiqa, san'at va innovatsion texnologiyalarning o'zaro bog'liqlikda o'rganishga undaydi. Ta'limning o'zaro ta'siri o'quvchilarning bilim va san'atga bo'lgan qiziqishini oshiradi. O'quv materiali va yangi o'qitish usullari ta'sirida o'quvchilarda fikrlash, izlanish, kashf qilish, asoslash, amalga oshirish, kompyuterda ishlash ko'nikmalari hamda mustaqil ijodkorlik ko'nikmalari shakllanadi. Yangi avlod multimedia texnologiyalari bilan faol talabalarning badiiy asar haqidagi tasavvurlari tezroq shakllanadi. Tasviriy san'at darslarida innovatsion texnologiyalardan faol foydalanish o'quvchilarda tasviriy san'atni idrok etish, kompyuterda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda bilim va ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda kompyuter texnologiyalari ta'limning yangi mazmuniga va shaxsni rivojlantirishga muvofiq bilimlarni uzatishning asosiy vositasidir. Bu vosita o'quvchida mustaqill o'rganish, ma'lumot manbalarini topish, yangi bilimlarni egallash va intellektual intizomni rivojlantirishda mas'uliyat hissini sezishni o'rgatadi.

Demak, o'quv jarayoni samaradorligini oshirish, o'quvchilarda mustahkam nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ijodiy faolligini rivojlantirish maqsadida o'quv jarayonida yangi pedagogik innovatsion texnologiyalardan foydalanish ijtimoiy zarurat sifatida tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Ushbu texnologiyalarning ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi kadrlar tayyorlashning umumiy jarayoni mazmunini sifat jihatidan o'zgartirishni ta'minlaydi. Ta'lim jarayoni yangi pedagogik texnologiya g'oyalarini qo'llashga asoslangan bo'lib, u har tomonlama rivojlangan shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalash bo'yicha ijtimoiy buyurtmaning sifatli bajarilishidan dalolat beradi. Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida barkamol shaxs va malakali mutaxassislar faoliyatining rivojlanishi ijtimoiy taraqqiyotning tezlashishiga olib keladi. Buni anglagan ko'plab pedagoglar tasviriy san'atda innovatsion texnologiyalardan foydalanishda kompyuterdan unumli foydalanmoqda. Bu vositalar orqali ular mavzuli mahorat darslari, jahon muzeylariga sayohatlar, buyuk rassomlar asarlarining video namoyishi, grafik organayzerlar, nostandart testlardan foydalanadilar. Xususan, o'qituvchi mashg'ulotni qiziqarli qiladigan ijodkorlik jarayonini shaxsan namoyish etadi. Tasviriy san'at va o'qitish metodikasi kafedrasida kompyuter texnikasini amaliy qo'llash va tasviriy san'at darslarida ulardan foydalanish bo'yicha quyidagi umumiy xulosalar berildi:

1. Kompyuter o'qituvchi va o'quvchilar muloqotini yaxshilashda ijobiy natijalarga erishish uchun qulay va keng imkoniyatlarga ega.

2. Ta'limda ko'rgazmali tushuntirishlar va reproduktiv usullardan foydalanishning yangi va sifatli darajasini ta'minlaydi.

3. Darsda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilar bilimini oshiruvchi, diqqatini jamlovchi va ijodiy qobiliyatlarini oshiradigan ta'lim shaklidir.

4. Pedagogik maslahatlar bilan o'quv dasturidan mustaqil foydalanish orqali rassomlik va kompozitsiya san'atini egallash imkoniyatini beradi.

5. Proyektorlardan foydalanish matnlar bilan ishlashni, o'quv videolarini taqdim etishni, ko'rinishni oshirishni va vaqtni tejashni osonlashtiradi.

6. Elektron ensiklopediyalar, dunyo muzeylari va ko'rgazma zallari bo'ylab virtual sayohatlar bilan tanishish imkoniyatini beradi.

7. Kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning Internet orqali ma'lumotlarni qidirish, topish, tanlash va saqlash kabi mustaqil ishlash qobiliyatini

oshiradi.

8. Testlardan foydalanish nafaqat vaqt orttirish, moddiy xarajatlarni kamaytirish, balki bilim va imkoniyatlaringizni xolisona baholash imkonini beradi.

9. Darslarda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning tasviriy san'atga qiziqishini, ta'lim sifatini oshiradi.

10. Rasmlar, chizmalar, sxemalarni vizual va rangli vizual kuzatish, fotosuratlar va videolar yordamida obyektlarni vizualizatsiya qilish, mavzu bo'yicha materialni to'g'ri idrok etish tanlangan materialni qiziqarli tarzda tasvirlashga yordam beradi. Shunday qilib, darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish vaqtini tejashga, shaxsiy ijodkorlikni rivojlantirishga va psixopedagogik bilimlarga asoslangan faoliyatni tashkil etishga yordam beradi. Bundan tashqari tasviriy san'at darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish:

- O'quvchilarning bilish faolligini rivojlantiradi va o'quv jarayonini faollashtiradi;
- Qisqa vaqt ichida ko'p ish bajariladi;
- Talabalarning nazariy bilimlarini tekshirish jarayonini tezlashtirish;
- Bilim va ko'nikmalarni mustahkamlaydi;
- O'quvchilarni sinfdan tashqarida ijodkorlikka yetaklaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdirasilov S.F., Nurtoev O'.N. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida tasviriy san'at fanini o'qitish texnologiyasi. – T.: TDPU, 2015.

2. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: «Moliya», 2003.

3. Istamovna, I. N., & Aysha, I. (2020). PSYCHOLOGY OF ART. International Engineering Journal For Research & Development, 5, 3-3.

4. Boymetov B. Qalam tasvir. Pedagogika institutlari va universitetlari uchun o'quv qo'llanma. – T.: TDPU, 1997.

5. Vishnyakova N.F. Kreativnaya psixopedagogika. Psixologiya tvorcheskogo obucheniya. – Minsk: Izd. NIOB «Poli Big», 1995. –S. 129.

6. Bakaev, S., Ramazonov, S., Batirov, J., Ibatova, N., & Avezov, S. CONTENT OF INNOVATION AND INNOVATIVE ACTIVITY OF THE TEACHER International Journal of psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Special Issue 1, 2020.

7. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. –T.: «O'qituvchi», 2004.

8. Rajabov R.K., Sultonov H.E. Tasviriy san'at fanini o'qitish metodikasi. – T., 2008.

9. Slastenin A.A. Professionalizm uchitelya kak yavleniye pedagogicheskoy kultury. «Pedagogicheskoye obrazovaniye i nauka», 2004, №5.

10. Slastenin V.A., Isayev I.F., Miщенko A.I., Shiyonov Ye.N. Pedagogika. Uchebnoye posobiye dlya studentov pedagogicheskix uchebnyx zavedeniy. – M.: «ShkolaPres».

11. Istamovna, I. N., & Rakhimovich, R. S. (2019). THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN DEVELOPING THE CREATIVE POTENTIAL OF THE STUDENTS IN THE FINE ARTS. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(12).

12. Mamurova, D. I., Ibatova, N. I., & Badieva, D. M. (2020). The importance of using the keys-stadi innovative educational technology method in training the image module of geometric shapes. Scientific reports of Bukhara State University, 4(1), 335-338.

13. Abdumalikovna, K. G., Rajabovna, T. V., & Istamovna, I. N. GENERAL INFORMATION ABOUT THE TYPES OF UZBEK FOLK ARTS.

TA'LIM OLUVCHILARDA O'QUV-TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

*Uzokova Gulnoza Saydullayevna,
Qarshi Davlat Universiteti, Umumiy fizika kafedrasida dotsenti*

*Xujamberdiyeva Jamila Norqobilovna,
Qarshi Davlat Universiteti, Umumiy fizika kafedrasida o'qituvchisi
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti professori, P.f.d. (DSc) Q.SH. Tursunov
taqrizi ostida*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish masalasi bayon etilgan. "O'quv-tadqiqot faoliyati" tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar tahlil qilingan, o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish usullari, texnologiyalari, o'quv jarayonini tashkil etishga oid loyihalash modellari ilmiy metodik jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: O'quv va ilmiy-tadqiqot faoliyati, empirik va nazariy usullar, faoliyatli yondashuv, shakllanganlik darajasi, nazariy modellashtirish, loyihalashtirish.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ

*Узокова Гулноза Сайдуллаевна,
Доцент кафедры общей физики Каршинского государственного университета.*

*Худжамбердиева Джамила Норгобиловна,
Преподаватель кафедры общей физики Каршинского государственного университета. Под рецензией профессора Каршинского инженерно-экономического института, доктора педагогических наук (DSc) К. Ш. Турсунова.*

Аннотация: В данной статье освещается проблема формирования учебно-исследовательской деятельности у студентов. Проанализированы различные подходы к понятию «образовательная и исследовательская деятельность». Научно методически основаны методы и технологии формирования учебной и исследовательской деятельности, проектные модели связанные с организацией образовательного процесса.

Ключевые слова: Образовательная и исследовательская деятельность, эмпирические и теоретические методы, деятельностный подход, степень формирования, теоретическое моделирование, проектирование.

PROBLEMS OF THE FORMATION OF EDUCATIONAL AND RESEARCH ACTIVITIES IN EDUCATORS

*Uzokova Gulnoza Saydullayevna,
Karshi State University, associate professor of the Department of General Physics*

*Khujamberdiyeva Jamila Norkobilovna,
Karshi State University, Teacher of the Department of General Physics.
Professor of the Karshi Engineering Institute of Economics, doctor of Pedagogical Sciences (DSc) under the review of Q. SH. Tursunov.*

Abstract: This article highlights the problem of the formation of educational and

research activities among students. Various approaches to the concept of «educational and research activities» are analyzed. Methods and technologies for the formation of educational and research activities, project models related to the organization of the educational process are scientifically and methodically based

Key words: Educational and research activities, empirical and theoretical methods, activity-based, approach degree of formation, theoretical modeling, designing.

Kirish. Dunyo hozirgi vaqtda hayotning barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadigan jadal texnologik o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Zamonaviy ishlab chiqarish barcha darajadagi yuqori malakali, doimiy texnologik taraqqiyotga tayyor, bilim va ko'nikmalarini davriy ravishda yangilab turish, o'z kasbiy faoliyatida tadqiqot muammolarini hal qilishni talab qiladi. Zamon talablariga ko'ra, ta'lim oluvchilarda ta'lim dasturlarini o'zlashtirish natijalariga qo'yiladigan talablar ham o'zgarmoqda, ulardan biri o'quv-tadqiqot faoliyatini amalga oshira olish qobiliyatidir.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari (DTS) ta'lim oluvchilarda ilmiy-tadqiqot faoliyati tajribasini shakllantirishga qo'yiladigan talablar:

- umumiy ta'lim darajasida ilmiy-tadqiqot faoliyati madaniyati asoslarini shakllantirish;

- o'quv va ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish usullari, texnologiyalari va shakllarini qo'llash bo'yicha tizimli g'oyalar va tajriba-larni shakllantirish ya'ni - ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish va tashhislash faoliyatini tashkil etish;

- ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish jarayonda pedagoglar tomonidan ularga hamrohlik qilish, yo'nalishlar berish, ularning individual loyihasini amalga oshirishda ko'maklashish talabi qo'yilgan.

Ushbu pedagogik vazifa muhim yangilikka ega bo'lib, u fizika ta'limida yangi nazariy yondashuvlarni, o'quv jarayonini loyihalash modellari va algoritmlarini ishlab chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bir qator tadqiqot ishlarida ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini tarkiblashtirish va tashkil etishning pedagogik shartlari asoslab berilgan (T. V. Avgusmanova, D. I. Zaxarova, E. Y. Kravsova, M. M. Novojilova, O. N. Prokazova, P. Y. Stepanenko va boshqalar).

Fizika o'qitish metodikasida ta'lim oluvchilar tafakkurini rivojlantirish, bilim olishning empirik va nazariy usullarini o'rgatish masalalari ko'rib chiqilgan (G.M.Anoxina, R.V.Gurina, D.SH.Shodiyev, B.Mirzaaxmedov).

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik adabiyotlarda "o'quv-tadqiqot faoliyati" tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud bo'lib, mazkur tushunchaning o'quv jarayonidagi o'rni va maqsadlari turlicha talqin qilingan. Ba'zan "o'quv-tadqiqot faoliyatini tashkil qilish" va "ta'limda tadqiqot metodlaridan foydalanish", "o'quv-tadqiqot faoliyatini loyihalashtirish" kabi tavsiflashlar kuzatiladi.

Bizning fikrimizcha, "ta'lim oluvchilarning o'quv-tadqiqot faoliyati" tushunchasining ta'rifiga nisbatan qo'llaniladigan yondashuvlarni tahlil etish va mazkur tushunchaning asl mohiyatini oydinlashtirish muhimdir.

Avvalo, "tadqiqot" atamasining ta'rifiga aniqlik kiritish hamda fanda keng qo'llanish sohasiga ega bo'lgan mavjud ta'rifni ko'rib chiqish zarur deb hisoblaymiz. Bu ta'rif quyidagichadir: "Ilmiy tadqiqot – bilish faoliyatining ko'rinishlaridan biri bo'lib, yangi bilimlar hosil qilishga qaratilgan jarayon. Tadqiqot obyektivligi, takrorlanuvchanlik, isbotlanish va aniqlik kabi xususiyatlar bilan xarakterlanadi" [7, 26-b].

Faoliyatli yondashuv nuqtai nazaridan tadqiqot faoliyatning alohida maxsus bir turi sifatida qaraladi. M.D.Dammer tomonidan "tadqiqot faoliyati" tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Tadqiqot faoliyati – bu insonning ongi va faolligi vositasida boshqariladigan va intellektual - bilish ehtiyojlarini qondirishga yo'naltiriladigan

o'ziga xos faoliyati bo'lib, uning mahsuloti yangi bilimdir" [2, 24-b].

P. V Seredenko tadqiqotli o'qitishning metodologiyasini asoslashda, tadqiqot faoliyati izlanish faolligi natijasida yuzaga chiqadigan tadqiqotchilik hatti-harakatlari negizida amalga oshirilishini qayd etadi. Tadqiqotchilik xatti-harakatlari – mutaxassisning nazarida – “yangi axbo-rotini axtarish va o'zlashtirishga yo'naltirilgan hatti-harakatlar; atrof-borliq bilan uni bilishga qaratilgan o'zaro fundamental ta'sirlashuv shakli; inson faoliyatining muhim qirrasidir” [6].

Ilmiy va o'quv tadqiqot faoliyatining mohiyatan, umumiy jihatlari bo'lganidek, ayrim o'zaro tafovutlari ham yo'q emas. O'quv va ilmiy tadqiqot faoliyatini taqqoslab o'rganish - bu ikki tadqiqot turi o'rtasidagi umumiylik ularning aynan bir xil bosqichlarda amalga oshirilishidadir, tabiiy fanlar doirasidagi o'quv tadqiqotlarining maqsadiga ko'ra, uchta turi ko'rsatib o'tiladi:

- hodisa yoki predmetning muhim jihatlarini oydinlashtirish (aniqlovchi tadqiqot);
- sabab-oqibatli aloqalarni yuzaga chiqarish (xulosali tadqiqot);
- hodisalar va jarayonlar zamiridagi qonuniyatlarni tushunish (umumlashtiruvchi tadqiqot). [3,45-b].

O'quv tadqiqotchilik faoliyati deyilganda biz ta'lim oluvchilar tomonidan amalga oshiriladigan ilmiy bilishning mantiqiy-uslubiy meyorlariga muvofiq ma'lum bir fan sohasiga xos samarali metodlar yordamida o'zi uchun subyektiv yangi bilimlar olishga qaratilgan o'quv faoliyatini tushunamiz. Ilmiy va o'quv tadqiqotlarining olib borilish metodlari aynan bir xil – nazariy (ideallashtirish, modellashtirish, fikran tajriba, analogiya) va empirik metodlar (kuzatish, tajriba o'tkazish)

O'quv tadqiqot faoliyati - “ta'lim oluvchilarning nazariy va tajriba-viy bilimlardan o'zi uchun subyektiv yangilik kashf etish yo'lida amalga oshiradigan ijodiy faoliyatini nazarda tutuvchi intellektual-evristik faoliyati turidir” [1,34-b].

Tahlil va natijalar. O'quv tadqiqotchilik faoliyati bu – “Ta'lim oluvchi pedagog rahbarligi ostida ilmiy metodlardan foydalangan holda fizik hodisa va jarayonlar haqida o'zi uchun yangilik hisoblangan bilim-larni olish yo'lida amalga oshiradigan va buning natijasida tafakkuri, ilmiy dunyoqarashi va tadqiqotchilik tajribasi shakllanadigan faol ongli ijodiy jarayondir” [1,56-b].

Biz aynan ushbu ta'rifni tadqiqot mavzumiz uchun asos qilib oldik, negaki, o'quv tadqiqot faoliyatini o'quv faoliyatining namoyon bo'lish shakli sifatida o'rganar ekanmiz, mazkur faoliyatni ta'lim mazmuni doirasida loyihalashtirganimizda tizimli-faoliyatli yondashuvni qo'llaymiz,

O'quv fanining o'ziga xosliklaridan kelib chiqqan holda ta'lim jarayonida o'quv tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirishni mufassalroq tushunish uchun tizimli-faoliyatli yondashuvda joriy etilgan asosiy qoidalarni ko'rib chiqamiz.

Ta'lim tizimining barcha bosqichlarining Davlat ta'lim standart-lari tizimli - faoliyatli yondashuvda qabul qilingan qoidalarga asoslanadi Mazkur qoidalarga muvofiq, o'quv tadqiqot faoliyati ta'lim oluvchilarning o'quv faoliyatiga orqali amalga oshiriladi va uning bir ko'rinishi sifatida qaraladi. Psixologiyadan ma'lumki, insonning ta'lim va tarbiya jarayoni-dagi rivojlanishi faqat faoliyat doirasida kechadi. Faoliyat o'z navbatida jarayonli harakatli majmualar (harakat – maqsadli jarayon – psixo-fiziologik funksiyalar) va motivatsiyaviy majmua-larni(harakatga rag'bat uyg'otuvchi omil-maqsad -shart-sharoitlar) mujassam etgan tuzilma orqali amalga oshadi. Majmualar “ko'pqavatli” o'zaro aloqalar bilan xarakterlanadi. Masalan, harakatga rag'bat uyg'otuvchi omil faoliyatga undaydi; harakatni amalga oshirish uchun maqsad zarur; jarayonga kirishish uchun uni amalga oshirish usuli lozim bo'ladi va shu kabilar.

Qayd etish joizki, har qanday o'quv jarayonini ham o'quv faoliyati deb ayta olmaymiz. “Allaqachon shakllangan va ularga tayyor holda taqdim etilgan bilimlarni o'zlashtirish talabi qo'yilgan “o'quv jarayoni”da ta'lim oluvchilar “o'quv ishlari”ni amalga oshirishadi, ammo bu “o'quv faoliyati” emas”. O'quv faoliyati ta'lim jarayoni subyekti darajasidagi ta'lim oluvchilar tomonidan amalga oshiriladi, ular ta'lim

jarayoni subyekt sifatida boshqa subyektlar va o'qituvchi bilan hamkorlikda o'quv faoliyatining asosiy harakatlantiruvchilaridir. [5. 57-b].

Fikrlashning ikki turi mavjud: empirik va nazariy (ya'ni tizimli). Bu ikki tur fikrlash asnosida amalga oshiriladigan faoliyat turi va jarayon natijasida hal etiladigan masala xususiyatiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Fan asoslarini o'rganish imkoniyatlari bo'yicha fikrlashning nazariy (tizimli) turi empirik fikrlashga nisbatan ko'proq afzalliklarga ega. Ta'lim oluvchilarda nazariy fikrlash qobiliyatini rivojlanishining dastlabki bosqichlari- ehtiyoj, o'quv vazifasi, o'quv harakatlari va amaliy mohiyatga ega bo'lgan harakatlarni kiritadi. Ta'lim oluvchi bilimlarni o'zlashtirishi uchun, eng avvalo, ehtiyojmand (astoydil xohishga ega) bo'lishi lozim. Mazkur ehtiyojni esa o'quv vazifalarini bajarish asnosida qondirish mumkin bo'ladi. O'quv vazifasi uni hal etishning alohida cheklangan usulini emas, balki xususiylik jihatdan umumiylik jihatiga ega bo'lgan muammolarning yaxlit majmuasini hal qilishning umumiy usulini topish imkonini taqdim etadi.

Ta'lim oluvchilarda o'quv tadqiqotchilik faoliyatini shakllanishi uning tegishli tushunchalarni o'zlashtirib borish jarayonida sodir bo'la boradi. O'quv tadqiqotchilik faoliyati turli o'quv amaliyotlari orqali amalga oshirib boriladi. O'quv tadqiqotchilik harakatlarini amalga oshirish usullarini o'zlashtirish dastlabki bosqichda mazkur harakatlar tarkibiga kiruvchi kengaytirilgan amaliy harakatlarni "Moddiy-Moddiylashtiril-gan - minimallashtirilgan" ko'rinishda amalga oshirishni nazarda tutadi.

Fizika o'qitishning tadqiqotchilik faoliyatli yondashuvga asoslangan tajribaviy-faoliyatli modelida "umumiy o'rta ta'lim maktabida fizika o'qitishda o'quv tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltirishda fizikaviy tajribalar tizimiga asoslangan holda erishish mumkin. Bu tizim o'qituvchi ko'rsatgan tajribalar va ta'lim oluvchilarning uyda hamda sinfda o'tkazgan tajribalari, shuningdek, fakultativ kurslar bo'yicha bajargan tajriba-topshiriqlarini o'z ichiga oladi". natijada ta'lim oluvchilarda tajribaviy, faoliyatli, muammoli va axborotli mahoratlar shakllana boradi. Ular quyidagilar:

- topshiriqlarni hamkorlikda bajarish bo'yicha mahorat;
- guruhda vazifalarni to'g'ri taqsimlay olish mahorati;
- boshqalarning ham fikrni eshitish va yagona to'g'ri xulosaga kela olish mahorati;
- natijalarni taqdim etish mahorati;
- guruhda ishni tashkil etishda qiyinchiliklarni ko'ra bilish mahorati" [8, 67-b].

Biz metodik faoliyatning bunday ketma-ketlik va izchillikda tashkil etilishini to'g'ri deb hisoblaymiz hamda mazkur model o'qituvchilar tomonidan o'quv tadqiqotchilik faoliyati meyor sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiqdir..

O'quv-tadqiqotchilik faoliyati turli darajalarda namoyon bo'lishi mumkin. Tadqiqotchilik faoliyatini shakllanganlik darajasini aniqlash uchun quyidagilarni asos qilib olish tavsiya etiladi:

- ta'lim oluvchilarning tadqiqot o'tkazish jarayonida mustaqillik darajasi;
- tadqiqot masalasining murakkablik darajasi va yangiligi;

O'quv - tadqiqotchilik faoliyatini shakllanganlik darajasi turli mezonlar asosida, to'rtta darajada belgilagan:

1-daraja – boshlang'ich (reproduktiv) darajada dastur talab qilgan alohida ma'lumot va bilimlarni bevosita yodda saqlab qolish nazarda tutiladi. Tadqiqotchilik faoliyatida ushbu shakllanganlik darajasidagi reproduktiv faoliyat talab etuvchi topshiriqlardan foydalaniladi, mazkur topshiriqlarni bajarishda asosan xotiraga tayaniladi.

2-daraja – anglab olish darajasi bo'lib, unda qisman tadqiqotchilik faolligi namoyon bo'ladi, ya'ni ta'lim oluvchilar tadqiqot doirasidagi asosiy ishlarni faqat xotirasiga tayanib emas, balki o'qituvchining qisman yordami bilan mantiqan anglab olish orqali bajaradi;

3-daraja – mustaqillik darajasi: unga ega bo'lgan ta'lim oluvchi tadqiqot

doirasidagi barcha vazifalarni mustaqil, ongli ravishda amalga oshiradi, bu esa tadqiqotning aynan o'zidir.

Hozirgi kunda o'quv tadqiqotining alohida bosqichlarida ta'lim oluvchilarning mustaqil, ongli harakatlariga asoslangan uchta daraja ko'proq tavsiya etilmoqda. Bular:

1. Ta'lim oluvchilar tadqiqot masalasining muayyan qismini hal etish yo'llarini axtaradilar va yechimni topishga harakat qiladilar.

2. Ta'lim oluvchilar taqdim etilgan tadqiqot masalasini mustaqil ravishda amalga oshiradilar.

3. O'quvchilar tadqiqotning barcha bosqichlarini to'liq, mustaqil ravishda olib boradilar, amaliyotda qo'llaydilar. Ta'lim jarayonida mana shu natijaga erishish-o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini turli darajalarda namoyon bo'lishi, tadqiqotchilik faoliyatini shakllanganlik darajasini belgilaydi.

Xulosa va takliflar. Ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqot faoliyatini shakllantirish metodini tahlil qilar ekanmiz, taklif etilayotgan ketma-ketlikni asos sifatida qabul qilishni taklif qilamiz. Bu ketma-ketlik quyidagi ko'rinishdadir:

- nazariy modellashtirish – loyihalashtirish – ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish.

1. Ta'lim oluvchilarning fizika fanini o'rganishdagi o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish algoritmini ishlab chiqish;

- ta'lim oluvchilarning o'quv-tadqiqot faoliyatini nazariy modellashtirish;

- ta'lim oluvchilarning o'quv-tadqiqot faoliyatini loyihalashtirish;

- shakllantirilgan loyiha asosida ta'lim texnologiyasini ishlab chiqish.

2. Fizika fanini o'qitishda ta'lim oluvchilarning o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini loyihalashtirish bo'yicha o'qituvchi faoliyatining mezonlarini ishlab chiqish;

Mezon talablari sifatida ta'lim oluvchilarning o'quv-tadqiqot faoliyatini loyihalashtirish va loyihani amaliyotga tatbiq etish bosqichlari fizika fani o'qituvchisi tomonidan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqadiki, fizika fani o'qituvchisi bu faoliyatga yetarli darajada tayyor bo'lishi lozim. Zero umumiy o'rta ta'lim Davlat ta'lim standartlarida o'qituvchining asosiy kompetensiyalari sifatida "ta'lim oluvchilarning o'quv-tadqiqot faoliyatini tashkil etish va kuzatib borish hamda ularning o'zlari individual loyiha ishlab chiqarish" qobiliyati ko'rsatib o'tilgan [9].

Shunday qilib: Jamiyatning yuqori darajadagi tadqiqotchilik ko'nikmalariga ega bo'lgan bitiruvchilariga bo'lgan talabi va ko'pchilik bitiruvchilarda shu ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi, ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish masalasi dolzarb pedagogik muammo ekanligi asoslandi. Bu jarayonni loyihalashtirish va amalga oshirishda fizika o'qituvchisi uchun muhim metodik tavsiyalar tayyorlandi.

Ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish bo'yicha ta'lim samaradorligi tavsiya etilayotgan metodikadan oqilona foydalanish hamda erishilgan natija sifati bilan aniqlanadi, natijaning sifati esa ta'lim oluvchilarda o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish darajasi bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Анохина Г.М. Дидактические условия развития личности в системе школьного естественнонаучного образования. Дис.... док. пед.наук:Москва-2008

2. Даммер М.Д., Щербакова О.Е. Методология педагогики: аксиологический подход, ценностно-смысловые аспекты постижения и реализации образования. Учеб. пособие. - Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2010. 313с

3. Китайгородская, Г.И. Теоретические основы подготовки учителя физики к системному проектированию образовательного процесса. Монография. - Сыктывкар. Коми Педагогический институт, 2011. - 156 с.

4. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. Пособие для учителя / - М.: Просвещение, 1983. - 196 с.

5. Масленникова Ю.В. Формирование умений учащихся использовать научный метод познания в системе основного и дополнительного физического образования : Дис. ... док. Пед. наук : 13.00.02.- 2019

6. Середенко П.В. Теоретические основы подготовки студентов к исследовательской работе со школьниками. – М.: МПГУ, 2006. – 110 с.

7. Середенко П. В. Формирование готовности будущих педагогов к обучению учащихся исследовательским умениям и навыкам. – М.: МПГУ, 2007. – 186 с.

8. Усова, А.В. Формирование учебных умений и навыков учащихся на уроках физики . - М.: Просвещение, 1988. - 112 с

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва амалда жорий этиш тўғрисида» 187-сон қарори. 2017 йил 6 апрель

O‘ZBEK XALQ MILLIY O‘YINLARI – QADRIYATLAR TIMSOLI

Mansurov Sherzod Shuxratovich

“Sport faoliyati” kafedrası o‘qituvchisi. Buxoro davlat universiteti

Annotasiya. Maqolada mustaqillik yillarida xalq milliy o‘yinlari shuningdek, ular qatorida ajdodlardan meros bo‘lib kelayotgan qator harakatli o‘yinlar va sportga xos o‘yinlar milliy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy meroslar to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Mustaqillik, o‘yin, o‘quvchi, xalq, milliy, qadriyat, meros, ijtimoiy, jismoniy.

Аннотация. В статье в качестве научного наследия рассматриваются национальные игры народа в годы независимости, а также ряд подвижных игр, доставшихся в наследство от предков, и спортивно-специфических игр, связанных с национальными ценностями.

Ключевые слова: Независимость, игра, учащийся, народ, национальное, ценность, наследие, социальное, физическое.

Annotation. In the article, the national games of the people in the years of independence, as well as a number of action games inherited from ancestors and sports-specific games, related to the national values, are considered as scientific heritages.

Keywords: Independence, play, student, people, national, value, heritage, social, physical

Xalq milliy o‘yinlari milliy kadriyatlar tarkibidagi xalqning eng sevimli ommaviy ma’naviy tadbirlaridan biridir. “Navro‘z”, hayit, to‘ylar va turli xil an’anaviy marosimlar, udumlar qadimdan kurashsiz, ko‘pkarisiz (uloq), poygasiz va boshqa ko‘p milliy o‘yinlarisiz o‘tmagan. Bunday tadbirlar xalq og‘zaki ijodining barcha turlarida, dostonlarda ifoda etilgan. Ular ulug‘ allomalar Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur va undan keyingi o‘tgan adiblar, shoirlarning asarlarida qiziqarli hamda to‘la bayon etilgan.

Yaqin o‘tmishda va ayniqsa, mustaqillik yillari davrida xalq milliy o‘yinlarini o‘rganish va ularni qayta tiklash bilan o‘quvchi yoshlarning ma’naviy hamda jismoniy kamolotlarini tarbiyalashda ulardan maqsadli foydalanish amalga oshirildi. Bu yilda madaniyat va san’at arboblari, taniqli olimlar M.Murodov, U.Qoraboyev, T.S.Usmonxo‘jayev, A.Q.Atoev, J.Toshpo‘latov, R.Q.Qudratov, F.N.Nasriddinov kabilarning xizmatlari g‘oyat katta bo‘ldi.

Xalq milliy o‘yinlari bir necha yo‘nalishlarga ega bo‘lib, ularning tarkibida raqslar, laparlar, aytishuvlar, askiyalar va juda ko‘p janrlardagi san’at ancha ustun turadi. Shuningdek, ular qatorida ajdodlardan meros bo‘lib kelayotgan qator harakatli o‘yinlar va sportga xos o‘yinlar ham juda ko‘p. Ularni qo‘yidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin, ya’ni:

1. Kurashchilar (Buxoroga, Farg‘onaga, Xorazmga va h.k.).
2. Ot o‘yinlari (ko‘pkari-uloq, poyga (yayov), qiz quvmoq, otdan ag‘darish, chovg‘on va h.k.).
3. Dorboz (dor ustidagi mashqlar, hazil va aytishuvlar).
4. Tosh (gir) ko‘tarish.
5. Arqon tortishish.
6. Bilak kuchini sinash.
7. Harakatli o‘yinlar (quloq cho‘zma, eshak mindi, yelkada kurash, xo‘rozlar jangi, chillik, poda to‘p va h.k.).

Bunday o‘yinlarning deyarli barchasi hozirgi davrdagi ommaviy bayramlar,

musobaqalar va to'ylarda keng qo'llanmoqda. Ularning mazmunlari xalqqa ma'lum. Shuningdek, ular ko'plab o'quv-uslubiy qo'llanmalar, monografiyalar ilmiy ommabop risolalarga ham kiritilgan.

Ba'zi bir tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan harakatli o'yinlar umumta'lim maktablarning "Jismoniy tarbiya" dasturiga ham kiritilib, ular o'quvchi yoshlar orasida ommalashmoqda. Qolaversa, T.S.Usmonxo'jayev, F.Xo'jayev va boshqa bir qator mualliflar tomonidan "Harakatli o'yinlar" (1963-1981) 1001 o'yin (1991) kabi to'plamlar yaratilgan.

Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Namangan, Sirdaryo, Toshkent va boshqa viloyatlarning tog'li hududlari va yangi o'zlashtirilgan joylarida bo'layotgana katta to'ylarda kurash, ko'pkari-uloq, poyga va turli xil harakatli o'yinlar doimiy ravishda qo'llanilmoqda. Bu o'yinlar to'ylarga fayz, baraka kiritish bilan birgalikda tomoshabinlar olqishiga sazovor bo'lmoqda, ayniqsa o'quvchi yoshlarning milliy o'yinlar, zamonaviy sport turiga qaziqishini tobora oshirmoqda.

Boshda ta'kidlanganidek xalq milliy o'yinlarini o'rganish va amalda qo'llash borasida katta tadbirlar amalga oshirildi. U.Qoraboyev tashabbusi bilan 1991 yil 25 aprelda Farish tumanida (Jizzax viloyati) ilk bor xalq milliy o'yinlari Respublika musobaqasi tashkil etildi. Bunda Respublika Davlat sport qo'mitasi, Jizzax viloyati hokimligi, Jizzax DPI jamoasi katta faoliyat ko'rsatib, moddiy, moliyaviy va tashkiliy tadbirlarni amalga oshirdi. Bunday o'yinlar har yili aprel, may oylarida yana Forishda takrorlandi. 1994-1996 yillarda o'tkazilgan bu o'yinlar "Xalq milliy o'yinlari Respublika olimpiadasi" nomi bilan yuritildi.

1996 yil may oyida. Forish tumani markazi Yangiqishloq yaqinidagi Qizilqir sayilgohida Sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan II respublika xalq o'yinlari olimpiadasi katta muvaffaqiyat bilan o'tkazildi. Unda 11 jamoa 9 tur hamda umumiy hisobda g'oliblikni qo'lga kiritish uchun maydonga tushdi. Musobaqani minglab jizzaxliklar qatori mamlakatimizning boshqa viloyatlaridan kelgan, shuningdek, AQSh, Norvegiya, Qozig'istondan tashrif buyurgan mehmonlar ham kuzatishdi. Olimpiadaning tantanali ochilish marosimida qatnashchilarni O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport qo'mitasi raisining birinchi o'rinbosari Shavkat To'laganov, Jizzax viloyat hokimi o'rinbosari Shirin Chilg'ashev, Forish tumani hokimi Bostanqul Saidqulov tabrikladi. So'ngra Vatanimiz madhiyasi yangrab musobaqa bayrog'i ko'tarildi.

Tantanali ochilish marosimida jamoalar maydondan saf-saf bo'lib jamoalar o'tadi.

O'yin dasturida 1991-1994 yildagi turlar o'z o'rnini egalladi.

Respublika olimpiadasida peshqadam jamoalar oxirgi tur oldidan quyidagicha ochko to'plashgan: Jizzax-157, Surxandaryo-103, Qashqadaryo-87, Samarqand-80, Farg'ona-68 ochko. Ko'rinib turibdiki, sovrindor jamoalar muddatidan ilgari ma'lum edi.

Jizzax sharafini himoya qilgan Forish jamoasi viloyat birinchiligidagi chavandoz turida 9-o'rindan joy olgan edi. Respublika olimpiadasida esa hych bir qiyinchiliksi g'olib bo'ldi. Forishliklar bir tayoq o'yinida viloyatda 5-o'rin bilan kifoyalanishgan edi. Respublika olimpiadasida ular barcha raqiblarini yirik hisobda mag'lub etdi. Final uchrashuvida ular samarqandliklarni eng yirik hisobda (7:0) mag'lubiyatga uchratishdi.

Musobaqa davomida turlar bo'yicha 1-3 o'rinlarni egallagan jamoalarga O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport qo'mitasi diplomlari va chiroyli ishlangan oltin, kumush, bronza medallari tantanali suratda topshirib borildi. Olimpiada so'nggida sovrindor jamoalarning har bir a'zosiga qo'mitamizning qimmatbaho sovg'alari topshirildi.

Respublika hukumatining roziligiga va sport tashkilotlarining taklifi bilan

alpomish o'yinlari olimpiadasini har ikki yilda o'tkazishga kelishildi.

“Alpomish” dostonining yaratilishiga 1000 yil to'lishini nishonlashga bag'ishlab Termizda “Alpomish vatani” xalq milliy o'yinlari, “Alpomish o'yinlari Respublika Festivali” o'tkazildi. 2000 yildagi o'yinlar. Farg'ona shahrida tashkil etildi. Uchinchi Festival esa Guliston shahrida 2002 yil iyul oyida o'tkazildi.

Xalq milliy o'yinlari Respublika musobaqalari (1991-1996), va “Alpomish” o'yinlari Respublika festivallari (1998) dasturlarida kurash, otda poyga, ko'pkari (uloq), “Bo'ron”, Arqon tortishish, bilak kuchini sinash, “Mindi”, qirq tosh (qizlar o'yini) va boshqa harakatli o'yinlar bor edi. O'yinlar va festivallarning ochilishi va yakunlarida mahalliy havaskor san'atkorlar, Respublikaning taniqli san'atkorlari, shoirlar, madaniyat arboblari, turli sohadagi adiblar ishtirok etib, u katta bayram tariqasida o'tkazildi. Bu tadbirlar teleradio kompaniyasi va “O'zbektelefilm” ijodkorlari tomonidan maxsus video va kinofilmlar qilib yaratildi. 1998 yil (Termiz) va 2000 yil (Farg'ona)da o'tkazilgan festivallar televideniya orqali olib ko'rsatildi. Video tasvirga yozib olib, bir necha bor takror namoyish etildi. Bunday umumxalq milliy bayramlar va o'yinlar milliy qadriyatimizning naqadar boy, mazmunli va tarbiyaviy jihatdan yuksak darajadagi mohiyatini namoyish etish bilan manzur bo'lib qoldi.

Milliy qadriyatlarni qayta tiklash yo'lida Respublika Prezidentining «Ma'naviyat va ma'rifiyat» jamoatchilik markazini tuzishga qaratilgan farmoni (1993 yil) va Respublika hukumatini bu sohadagi maxsus qarorlari (1993-1995) asosida “Ayollar yili” (1999 yil), “Sog'lom avlod yili” (2000 yil), “Onalar va bolalar yili”, “Qariyalarni qadrlash yili” (2002 yil) kabi muhim tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ma'lumki, ijtimoiy turmush va madaniy hayotimizda ayollarning o'rni beqiyos katta ahamiyat kasb etmoqda. Qadimgi ajdodlar madaniyatini eslash, o'tgan ulug'zodlar ruhini shod etish maqsadida 1999 yil Jizzaxda Ayollar yiliga bag'ishlab “To'maris o'yinlari Respublika festivali” tashkil etildi. Bu tadbir ham o'ta ko'tarinkilik ruhida o'tkazilib bayramona tus oldi. Respublikaning barcha viloyatlaridan xotin-qizlar jamoalari yig'ilib, gimnastika, yengil atletika, sport o'yinlari, suzish va boshqa sport turlari bo'yicha masobaqalar o'tkazishdi. Bunday festival yana 2001 yil Shahrisabzda (Qashqadaryo viloyati) tashkil etildi.

Ta'kidlash lozimki, xalq milliy o'yinlari (Jizzax, Termiz, 1992 yil), “Alpomish o'yinlari” Respublika festivallari (1998, 2000, 2002), “To'maris o'yinlari Respublika festivallari” (1999, 2001, 2003)ga bag'ishlanib Respublika ilmiy-amaliy anjumanlari ham o'tkazildi. Ularda xalq milliy o'yinlarining mazmunlari yoritildi. Shuningdek, milliy qadriyatlar mazmunida xalq milliy o'yinlarining o'rni, ularning tarbiyaviy ahamiyatlariga qaratilgan juda ko'p ma'ruzalar jamlandi. Ularning qisqacha mazmunlari anjumanning ilmiy to'plamlariga kiritildi.

Shunga qaramasdan ko'pkari-uloq, otda poyga va boshqa o'yinlarni yoshlarga o'rgatish masalalari ancha orqada qolmoqda. Qishloq yoshlari o'rtasida ot sporti klublari tashkil etilib, kichik yoshdan boshlab ot o'yinlariga o'rgatish yo'lga qo'yilsa, chaqiriq yoshidagi yigitlarga esa otda bajariladigan harbiy-jismoniy mashqlar o'rgatilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. E'tirof etish kerakki, 2000 yilda ishlab chiqilgan ikki qismli “Alpomish” kino-filmi (rejissyor Usmon Azimov) milliy qadriyatlar mazmunini to'la ifodalab bergan. “Alpomish” va «Barchinoy»ning kurash, otda poyga, merganlikdagi amaliy faoliyatlarini yaxshi tasvirlagan. Bundan yoshlar yaxshi xulosa qilishlari lozim.

Turli xil sakrashlar, yugurishlar va bajarish qiyin bo'lgan gimnastika mashqlari o'rniga qizlarga milliy harakatli o'yinlarni darslarda o'rgatib borilsa, ularning jismoniy kamolotini o'stirishda muhim tadbirlardan biri bo'lish mumkin.

Shuningdek, oila va bolalar bog'chalarida sevimli harakatli o'yinlar va mashg'ulotlar tarkibida milliy harakatli o'yinlardan foydalanishni yo'lga qo'yilsa yaxshi bo'ladi.

Xulosa shundaki, xalq milliy o'yinlari inson kamoloti va yoshlar tarbiyasida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababdan o'quvchi yoshlarga xalq milliy o'yinlarining ijtimoiy-tarbiyaviy jihatlarini chuqurroq singdirish zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev A.A., Xonkeldiyev Sh.H., jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati, darslik, Farg'ona, 2001.

2. Abdumalikov R., Jismoniy madaniyat va sport ixtisosligidagi talabalarni boshqaruvchilik faoliyatlariga tayyorlashning nazariy va amaliy asoslari, monog., T., O'zDJTI nashr, 1994, 162 bet.

3. Abdumalikov R., Qudratov R.Q., Yarashev K.D., Ko'pkari, ilmiy-ommabop kitob, T., O'zDJTI nashr, 1997, 117 bet.

4. Abdumalikov R., Xoldorov T.X., turizm, o'quv qo'llanma, T., O'qituvchi, 1988.

5. Abdumalikov R., Eshnazarov J.E., Ajdodlar jismoniy madaniyat tarixini o'rganish masalalari, o'quv qo'llanma, T., Matbuot, 1993.

6. Akramov A.K., O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi, o'quv qo'llanma, T., O'zDJTI nashr, 1997.

7. Alpomish dostoni 1-2 qismlar, T., «O'zbekiston», 1992-1993.

8. Axmedov B.A., Amir Temur, tarixiy roman, T., 1995.

**TARBIYAVIY ISHLARDA ARTPEDAGOGIKADAN
FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI**

*Haqqulov Toxir Raxmatovich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti.*

Annotatsiya: San'at odamlarni pragmatik maqsadlar chegarasidan tashqariga olib chiqib, insoniyatni hayotga qaytarish, borliqni eng yuksak qadriyatlari orqali haqiqatni o'zlashtirishga yordam beradi. Aynan san'at orqali – shaxsning axloqiga, shuningdek, tafakkur, tasavvur, histuyg'ulari va hissiyotlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatish mumkin. Ushbu maqolada tarbiyaviy ishlarda artpedagogikadan foydalanishning nazariy asoslari haqida so'z borgan va taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: san'at, tarbiyaviy ishlar, go'zallikka murojaat qilish, qalbni zabt etish, go'zallikni his qilish, insonning his-tuyg'ulari, o'qitish jarayonlari, badiiy va tarbiyaviy faoliyat, artpedagogika, korreksiya, bilim, ko'nikma va malaka, badiiy did.

**FROM ARTPEDAGOGY IN EDUCATIONAL WORK THEORETICAL
FOUNDATIONS OF USE**

*Haqqulov Tokhir Rakhmatovich,
Jizzakh State Pedagogical University.*

Abstract: Art takes people beyond the limits of pragmatic goals, brings humanity back to life, helps them master the truth through the highest values of existence. It is through art that it is possible to influence the morals of a person, as well as the formation of thinking, imagination, feelings and emotions. This article discusses and analyzes the theoretical foundations of using art pedagogy in educational work.

Key words: art, educational works, appeal to beauty, conquering the heart, feeling beauty, human emotions, teaching processes, artistic and educational activities, art pedagogy, correction, knowledge, skill and competence, artistic taste.

**ИЗ АРТПЕДАГОГИКИ В ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ**

*Хаққулов Тохир Рахматович,
Джизакский государственный педагогический университет.*

Аннотация: Искусство выводит человека за пределы прагматических целей, возвращает человечество к жизни, помогает ему овладеть истиной через высшие ценности существования. Именно через искусство можно воздействовать на нравы человека, а также на формирование мышления, воображения, чувств и эмоций. В данной статье рассматриваются и анализируются теоретические основы использования артпедагогика в воспитательной работе.

Ключевые слова: искусство, воспитательные работы, обращение к красоте, покорение сердца, чувство прекрасного, эмоции человека, процессы обучения, художественно-воспитательная деятельность, артпедагогика, коррекция, знание, умение и компетентность, художественный вкус.

Kirish. Barchamizga ma'lumki, barkamol shaxsni tarbiyalash barcha davrlarda muhim ijtimoiy talablardan biri bo'lib kelgan. Bu talablarni bajarish esa ko'p jihatdan bugungi kunda tahsil olayotgan bo'lajak pedagoglarning tarbiyaviy ishlarni tashkil etish mahoratlariga bog'liqdir. Shuning uchun bo'lajak pedagoglarni tarbiyaviy ish uslubiyotiga doir bo'lgan bilimlar bilan muntazam ravishda tanishtirib borishimiz, bu borada malaka va ko'nikmalarni shakllantirishga alohida e'tibor berishimiz lozim. Tarbiyaviy ishlarga oid bo'lgan tushunchalarning talabalar ongida aks etishi

o'qish jaryonida egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko'nikmalarning aniq belgilangan doirasiga bog'liq bo'ladi. Tarbiyaviy ishlarga oid ta'lim jarayonining mohiyati esa - tarixan to'plangan ijtimoiy bilim va tajribani yosh avlodga yetkazish, avlodlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ma'lum tizim orqali amalga oshirish bo'lib hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy sharoitda pedagogika oliy o'quv muassasalarida tarbiyaviy ishlar metodikasi fani doirasida artpedagogikadan foydalanish cheksiz imkoniyatlarga ega bo'lib, u orqali talabalar maxsus ko'nikmalarga ega bo'lishadi. Shuningdek, talabalarda turli xil badiiy vositalari va usullari ta'minlovchi muhim madaniy va ma'rifiy manbalar tarbiyaviy ishlarni olib borish imkoniyatini kengaytiradi. Art-pedagogikaning mazmun-mohiyati oliy ta'lim muassasalari ta'lim va tarbiya jarayonida badiiy faoliyatning turli ko'rinishlari, shuningdek, talabalarining san'at vositalari orqali rivojlanishida, ularda badiiy-madaniy va amaliy bilim, ko'nikmalarni egallashda namoyon bo'ladi. Bu jarayon bir qancha olimlar tomonidan nazariy asoslangan. Talabalarda artpedagogik faoliyat vositalarini o'zlashtirish, ularning malakasini oshirish jarayonida badiiy texnologiyalar amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga doir G.I.Klepikova va O.A.Tomashevskayalar o'zlarining tadqiqot ishlarini olib borishgan. E.V.Taranov art-pedagogikaning tushunchasini zamonaviy yondashuvlar bo'yicha milliy nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida bir qancha fundamental yondashuvlarini aniqlagan. Bular:

Artpedagogik bilimlar: ilmiy, tarbiyalovchi, vijdonlilik va faollik, ko'rgazmalilik, muntazamlik va izchillik, mavjudlik, individualilik tamoyillariga asoslanadi. Tarbiyaviy ishlarda artpedagogikadan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda muxim omil hisoblanadi.

Art-pedagogika – bu turli xil toifadagi insonlarga badiiy bilim va ko'nikma beruvchi mutaxassisning kasbiy faoliyati sanaladi. Art-pedagogikaning bunday talqin etilishi xorijiy tadqiqot ishlardan art-terapiya tarjimasidan kelib chiqqan degan qarashlar mavjud. Masalan, L.D.Lebedevaning yozishicha, “art-pedagog bolalarni badiiy tarbiyalash va tasviriy san'at masalalarini hal qiladi. Bu kabi yondashuvlar asosida tarbiyaviy ishlar metodikasida artpedagogikadan foydalanish modelini ishlab chiqishimizda esa S.S. Garmashova, S.A. Tyaglova, M.Quronov, SH.Mustafoyevlar tomonidan yaratilgan o'quv modellarida keltirilgan qoidalar biz uchun muhim manba bo'lib hizmat qiladi.

Pedagogik jarayon va artpedagogik tayyorgarlik vazifalari bo'lajak o'qituvchining malakasini oshirishga qaratilgan. Umumiy sifatida pedagogik jarayonning maqsadi konseptual ravishda ishlab chiqilgan va tuzilgan. Biz o'z izlanishlarimizda bo'lajak o'qituvchilarni ijodiy badiiy va tarbiyaviy ishlarga tayyorlash va ularni ma'nan shakllantirishga qaratganmiz. Tarbiyaviy ishlar metodikasi fanida artpedagogikadan foydalanishning maqsadli komponenti ma'naviy-ma'rifiy qoidalarga asoslanadi. Bloom taksonomiyasi, unga ko'ra talaba ta'lim maqsadlari toifalari:

bilim,
tushunish,
qo'llash,
tahlil qilish,
sintez va baholashni o'rganadi.

Tarbiyaviy ishlarda artpedagogikadan foydalanish uchun biz Bloomning kengaytirilgan taksonomiyasidan keng foydalanish ham maqsadga muvofiq deb bildik. Unga ko'ra art-pedagogikadan tarbiyaviy ishlarda foydalanishda quyidagilarga ahamiyat berish kerak:

1. Idrok. Talabada ma'lumot olish istagining mavjudligi. Masalan, talaba bilim olish majburiyatini anglaydi, boshqalarni diqqat bilan tinglaydi, ijtimoiy faolligini ko'rsatadi.

2. Javob berish. Bu jarayon talabadan ta'lim-tarbiya jarayonida faol ishtirok

etishni anglatadi. Masalan, individual ravishda o'z bilimni sinab ko'rish istagi doimiy ravishda yuqori bo'ladi.

3. Qadriyatli yo'nalish. Bunda talaba demokratik jarayonlarga ishonishini namoyish etadi, bilimning o'rnini yuqori baholaydi.

4. Tashkiliy. Bunda tarbiya jarayoni nazarda tutiladi. Talabalar turli xil qadriy yo'nalishlar asosida axloqiy qadriyatlar tizimiga moslashadi.

5. Targ'ib qilish. Bunda, talabalar o'ziga ishonch, sadoqatni namoyish etadi. Ijtimoiy va psixologik moslashuvchanlik, sog'lom turmush tarzini olib boradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'pincha tadqiqotlar jarayonida art-pedagogika korreksion (tuzatish) ish sifatida qaraladi. Art-pedagogikaning predmeti – bu rivojlanishida muammosi bor bo'lgan bolalarga san'at yordamida pedagogik ta'sir etish hisoblanadi. Shuni alohida qayd etishimiz lozimki, art-pedagogikaning korreksion yo'nalishi fan sifatida Rossiyalik olimlar E.A. Medvedeva, I.Yu. Levchenko va b.lar tomonidan “Maxsus ta'limda art-pedagogika va art-terapiya” tadqiqot ishi sifatida o'rganilgan bo'lib, “Art-pedagogika – bu ikki ilmiy bilim (san'at va pedagogika) sintezi sanalib, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni san'at orqali rivojlantirish hamda badiiy madaniyat ko'nikmalarini tarkib toptirish”, deyiladi. Tadqiqotlar doirasida nafaqat korreksion balik, rivojlantiruvchi tarbiyaviy ish faoliyatida art-pedagogikadan keng foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. San'at odamlarni pragmatik maqsadlar chegarasidan tashqariga olib chiqib, insoniyatni hayotga qaytarish, borliqni eng yuksak qadriyatlari orqali haqiqatni o'zlashtirishiga yordam beradi. V.A.Suxomlinskiy “O'g'ilga maktublar” da shunday yozadi: “Gimnastika tanani to'g'rilaganidek, san'at ham inson ruhini “to'g'rilaydi”. V. A. Suxomlinskiy “Tarbiya to'g'risida”gi kitobida “... har xil yo'llar bilan ruhning sezgirligini rivojlantirish, vijdonni uyg'otish, ma'naviyatni qo'llab-quvvatlash kerak», deydi. “Bunday tarbiya vositalari orasida, birinchi navbatda, go'zallik bilan tarbiya berish birinchi o'rinda turadi. Aynan, go'zallikka murojaat qilish, qalbni zabt etish, go'zallikni his qilish, insonning his-tuyg'ularini shu qadar yaxshiyadiki, u so'zni qabul qila boshlaydi, demak u tarbiyali bo'la boshlaydi”. Shu sababdan ham biz o'z qarashlarimizda artpedagogikadan foydalanish insonni ijobiy tomonga tarbiyalashning asosi sifatida qarashimiz mumkin.

Tahlil va natijalar

Tarbiyaviy ishlar jarayonida artpedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini kreativ tashkil etishda samarali usul sanaladi. Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, “Art-pedagogika – bu san'atning har xil turlarini shaxs tarbiyasiga integrasiyalashgan holda qo'llashga asoslangan pedagogik texnologiya” hisoblanadi. Ushbu yondashuv zamonaviy san'atning barcha imkoniyatlaridan foydalanishni nazarda tutadi va uni pedagogik jihatdan keng amalga oshishiga imkon yaratadi. An'anaga ko'ra, san'at - bu ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, dunyoni o'ziga xos ma'naviy egallash turi hamda voqelikni badiiy va xayoliy qayta ishlab chiqarish usuli sanaladi. “San'at – shaxsning axloqiga, shuningdek, tafakkur, tasavvur, histuyg'ulari va hissiyotlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ta'lim vositasi”, ekanligi e'tirof etiladi. P.P.Blonskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy va boshqa olimlar esa, “San'at – bu insonni tarbiyalash, rivojlantirish va o'qitishda samarali omil”, deya ta'rif berishadi.

Haqiqatdan ham san'at – shaxsning axloqiga, shuningdek, tafakkur, tasavvur, histuyg'ulari va hissiyotlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ta'lim vositasi sanaladi. Bu haqida P.P.Blonskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy va boshqa olimlar shunday deyishadi: “San'at – bu insonni tarbiyalash, rivojlantirish va o'qitishda samarali omil”, deya ta'rif berishadi. San'at insonlarni pragmatik maqsadlar chegarasidan tashqariga olib chiqib, insoniyatni hayotga qaytarish, borliqni eng yuksak qadriyatlari orqali haqiqatni o'zlashtirishiga yordam beradi. Shunga ko'ra biz tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishimizda albatta san'at va pedagogikani bir butunlikda

o'rgatib borishimiz muhim sanaladi.

Ko'rib chiqilayotgan muammo doirasida art-pedagogika oliy ta'lim muassasi talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlarini shakllantirishi bo'yicha quyidagilarni keltirish mumkin:

- ta'lim-tarbiya jarayonida tasviriy san'at vositalaridan keng foydalanish;
- ta'lim jarayonida pedagog va talaba o'rtasidagi muloqotning ustunligi;
- pedagog va talaba hamkorligida badiiy ijodiyot, auditoriya va auditoriyadan tashqari vaqtlardagi turli xil bir-biriga bog'liq mashg'ulotlar (ustaqil ish, mustaqil ta'lim);
- turli mavzularni mohiyatini o'rganishda badiiy adabiyotdan, xalq ogzaki ijodi hamda san'at asarlaridan keng foydalanish;
- bo'lajak o'qituvchilarning kasbga tayyorlash muhitini va ijodiy faoliyatini tashkil etish hamda rag'batlantirish.

Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish jarayoning samaradorligi, fan mazmunini artpedagogik vositalar yordamida singdirish, tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish madaniyati, kerakli bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlari, ijodiy muloqot qobiliyatning shakllanganligiga bog'liqdir. Shuni alohida aytish muhimki, bo'lajak o'qituvchilarni art-pedagogika asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashimizda ularda axloqiy immunitetni hosil qilish birinchi vazifalardan sanaladi. Ya'ni, salbiy holatlarga va muammolarga axloqan yondashib, san'at orqali go'zallikni his qilib, turli vaziyatlarga ijodiy yondashib o'z "men"ini shakllantirishlari juda muhimdir.

Xulosa

San'atning tarbiyaviy ta'siri uning shaxsga ijtimoiy-psixologik darajadata'sir etishga bog'liq bo'ladi. V. A. Suxomlinский "Tarbiya to'g'risida"gi kitobida "... har xil yo'llar bilan ruhning sezgirligini rivojlantirish, vijdonni uyg'otish, ma'naviyatni qo'llab-quvvatlash kerak», deydi. "Bunday tarbiya vositalari orasida, birinchi navbatda, go'zallik bilan tarbiya berish birinchi o'rinda turadi. Aynan, go'zallikka murojaat qilish, qalbni zabt etish, go'zallikni his qilish, odamning histuyg'ularini shu qadar yaxshiyadiki, u so'zni qabul qila boshlaydi, demak u tarbiyali bo'la boshlaydi" degan edi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz mumkinki, haqiqatdan ham tarbiyaning eng birinchi vositasi estetik tarbiya sanalib, biz har bir jarayonni go'zal tushunchalar, chiroyli so'zlar bilan tarbiyaviy jarayonga boshlasak, o'ylagan natijalarimizga albatta yetishamiz.

Adabiyotlar.

1. Ilg'or pedagogik texnologiyalar asrsida dars o'tish yo'llari. O'quv uslubiy ishlanmalar to'plami. – T.: TDIU. 2005.

2. Сухомлинский В.А. О воспитании [Электронный ресурс]. URL:<http://pedagogic.ru/books/item/ro0/s00/z0000009/index.html> (дата обращения: 08.12.2013 г.).

3. Клепикова Г.И., Томашевская О.А. Артпедагогика в системе подготовки будущих педагогов // Художественно-эстетическое образование в современных условиях: Материалы заочной конференции, посвященной 45-летию Художественно - графического отделения КГБОУ СПО «Енисейский педагогический колледж», 2013. -С.21-23

4.ЕралинК.Е.ИзобразительноеискусствоКазахстанавсистемехудожественно-профессиональной подготовки будущих учителей изобразительного искусства и художественного труда в педагогических институтах: автореф. дис. докт. пед. наук.- М., 1992.- 29с.

5. Небесайева Ж.О. Артпедагогический подход в подготовке усчителя/ Материалы ХВИ ежегодной международной наусчно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и соискателей «Потенциал молодежи в Йевразийской интегратсии:- Экономика, Право, Политика».- Випуск

“AVESTO”, “ALPOMISH”, “GO‘RO‘G‘LI” DOSTONLARI VA BOSHQA MANBALARDA JISMONIY TARBIYA HAQIDAGI MA‘LUMOTLAR

Yuldashev Alisher Axrorovich,

“Sport faoliyati” kafedrasi o‘qituvchisi. Buxoro davlat universiteti

Annotasiya. Maqolada mustaqillik yillarida milliy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy meroslar, xalq og‘zaki ijodiyotining durdonalari, badiiy, diniy manbalarni chuqur o‘rganish va ularning ijtimoiy-tarbiyaviy jarayonlarini ommaga, ayniqsa o‘quvchi yoshlarga singdirish masalalari ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: Qadriyat, o‘quvchi, xalq, milliy, badiiy, meros, ijtimoiy, jismoniy.

Аннотация. В статье в годы независимости выдвигаются на суд общественности, особенно учащейся молодежи научные наследия, связанные с национальными ценностями, шедеврами народного творчества, углубленным изучением художественных и религиозных источников и их общественно-образовательных процессов.

Ключевые слова: Ценность, учащийся, народ, национальное, художественное, наследие, социальное, физическое.

Annotation. In the article, in the years of independence, scientific heritages related to national values, masterpieces of folk art, in-depth study of artistic and religious sources and their socio-educational processes are put forward to the public, especially to young students.

Key words: Value, student, people, national, artistic, heritage, social, physical.

O‘zbekiston mustaqilligi yillarida milliy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy meroslar, xalq og‘zaki ijodiyotining durdonalari, badiiy, diniy manbalarni chuqur o‘rganish va ularning ijtimoiy-tarbiyaviy jarayonlarini ommaga, ayniqsa o‘quvchi yoshlarga singdirish masalalari oldinga surilmoqda.

Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimovning “Alpomish” dostonining yaratilishiga 1000 yil, “Avesto” kitobining 3000 yilligi va b.q. haqidagi munozaralari, mulohazalari va farmonlari bunga dalildir.

“Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh ta’ririya tomonidan madaniyatimiz tarixida ilk bor “Avesto” kitobi mukammal suratda nashr etildi. Umuman olganda qadimgi ajdodlar ijtimoiy turmush madaniyati, ayniqsa, sihat-salomatlik, jismonan chiniqish, mexnat hamda uzoq umr ko‘rib yashash uchun yaratgan ta’lim-tarbiya jarayonlari «Avesto»da chuqur ma’no va o‘rin egallagan.

Qadimgi ajdodlar jismoniy madaniyati xalq og‘zaki ijodida ayniqsa, ko‘proq ifodalanadi. Bularni «Alpomish» dostoni misolida tan olishga to‘g‘ri keladi. «Alpomish» dostonida kurash, otda poyga, kamondan o‘q otish va merganlik kabi jismoniy sifatlar Vatanparvar va xalq uchun, sevikli yori uchun jonini ham fido qilish kabi eng ulug‘ insoniy fazilatlar madh etilgan. «Alpomish» dostonining ijtimoiy-tarbiyaviy xususiyati shundaki, bundan bir necha ming yillar mavjud bo‘lgan urf-odatlar, marosimlar, ayniqsa yigit va qizlarining bir-biriga vafodorligi, jismoniy jihatdan o‘ta barkamolligi, dushmanlarga shafqatsiz kurashlari odilona bayon etilgan. «Go‘ro‘g‘li» o‘nlab katta dostonlar mavjud. Ular Markaziy Osiyo, Kavkaz va boshqa xududlarda ham mashhurdir. Dostonlarning tarbiyaviy jihatlari shundaki, yigit va qizning muhabbatlari orqali xalq irodasi, an’analar, urf-odatlar mazmunida otda chopish, jang qilish, qilichlashish, tog‘, daryo, chakalakzorlarda quvlanib o‘tish, kurash, kamondan o‘q otish kabi jismoniy faoliyatlar yuqori saviyada madh etilgan. «Qirq qiz» dostonida hozirgi Qoraqalpog‘iston xududidagi janglar o‘z ifodasini topgan. Bunda o‘z ota-onalari, qavm-qarindoshlari uchun uch olishda

dushmanlar bilan mardonavor jang qilishgan qizlar timsoli tasvirlanadi: «Rustam», «Toxir va Zuhra» kabi xalq og'zaki dostonlarida ham xalq irodasi, yovuz kuchlar va yigit-qizlarining sevgi-muhabbat yo'lida qurbon bo'lganliklari bayon etilishi bilan birgalikda, jasur, botir, pahlavon, chavondozi kabi sifatlar ham o'z ifodasini topgan. Qadimgi davrlar jismoniy tarbiyasi haqida yana fikr yuritilganda Ibn Sino haqida mulohazalar bildirishga to'g'ri keladi.

Jahon tibbiyot olamining buyuk sultonlaridan biri Abu Ali ibn Sinodir (980-1036). U falsafa, adabiyot, musiqa va boshqa ko'p sohalarni ham mukammal bilgan donishmanddir.

Ibn Sinoning ilmiy-pedagogik meroslari beqiyos ko'p. Ular ichida «Tib qonunlari» alohida ahamiyat kasb etadi. Bu asarni deyarlik barcha xalqlar o'z tillariga tarjima qilishgan. O'zbek tiliga ilk bor 1153 yilda, keyinchalik (1956, 1980, 1993) bir necha bor qayta nashr etildi.

Ibn Sinoning ijodiy faoliyati, «Tib qonunlari» va boshqa asarlarini ilmiy jihatdan o'rgangan, tahlil qilgan va ularning mohiyatini ochib bergan taniqli olimlar juda ko'p. Birgina O'zbekiston sharoitida ularning soni 100 dan oshib ketadi.

Buyuk allomaning ilmiy-pedagogik meroslarini chuqur o'rganishda taniqli pedagog S.R.Raximov (Samarqand DU), Respublikada xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor O.A.Rixsiyeva (O'zDJTU) va boshqalarning xizmati kattadir.

Ibn Sinoning ta'biri bilan aytganda «Sog'liqni saqlashning asosiy tadbiri – badan tarbiya»dir. Mutafakkir adibning 30 dan ortiq tibbiy asarlari shu kungacha yetib kelganligi ma'lum. Ularning hammasida ham, muallifning jismoniy mashqlarga oid ilg'or fikrlari va amaliy mashqlar mazmuni uchraydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, Ibn Sino jismoniy mashqlarning shakli va mazmuni hamda uning mohiyatlarini gigiyena, sog'liqni saqlash va kasalni davolashdagi majmuy tadbirlarda berib boradi. Bu esa har bir insonning jismoniy mashqlar bilan qachon va qaysi tartibda shug'ullanishini belgilab beruvchi ta'limdir. Masalaga shunday yondashish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

«Tib qonunlari» haqida mulohaza qilinadigan bo'lsa, kitobning birinchi qismi (tomi) deyarli inson salomatligini saqlash va uni rivojlantirishga bag'ishlangan. Eng muhim tomoni shundaki, kitobda inson tanasi va uning a'zolari, insonni shakllantirish hamda uning kamolotida yuz beradigan anatomik tuzilishlar, fiziologik va ruhiy jarayonlarning holati, kasalliklarning kelib chiqish sabablari ilmiy jihatdan bayon qilingan. Bu holatlarni bilish, shu asosda insonlar o'z-o'zini tarbiyalashdek muhim bo'lgan ijtimoiy-tarbiyaviy jarayonlarni hayotda qo'llash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biridir.

Ibn Sinoning jismoniy mashg'ulot kishining yoshiga, jinsiga, sog'-solamatligiga va kasalligiga qarab, turlicha shakl va uslublarda o'tkazish kerakligi haqidagi g'oyalari juda o'rinlidir. Shuningdek, bolalik, o'smirlilik, yigitlik va qarilik g'oyalari kishi jismoniy mashg'ulotga turlicha munosabatda bo'lishi kerakligi masalalarini alohida uqtiradi. Bu ilmiy-pedagogik ta'lim merosi jahon xalqlari jismoniy madaniyati tarkibiga singib ketgan ijtimoiy turmush voqeealigidir, desa bo'ladi. Bu holatlarni barcha oilalar, ayniqsa mahalliy millat vakillari, shuningdek, barcha tarbiyaviy maskanlar, o'quv yurtlarida qayta-qayta o'rganishlari lozimdir.

Ibn Sino ta'limining eng yuksak va hayotiy jihatlardan biri shundaki, «Badantarbiya kishini chuqur va ketma-ket nafas olishga majbur qiluvchi ixtiyoriy harakat» mo'tadil ravishda va o'z vaqtida badantarbiya bilan shug'ullanuvchi odam buzilgan xiltlar tufayli kelgan kasalliklarning va mijoz hamda ilgari o'tgan kasalliklar tufayli keluvchi kasalliklarning davosiga muhtoj bo'lmaganligini bashorat qilib bergan.

Ibn Sinoning turli xil kasalliklarni oldini olish va uni davolashda badantarbiya mashqlaridan foydalanish tajribalarini Respublikada xizmat ko'rsatgan fan arbobi tibbiyot fanlari doktori professor O.A.Rixsiyeva (16-12) ham ma'qullaydi.

Ibn Sinoning ta'kidlashicha, badantarbiya bilan mashg'ul bo'lmay qo'ygan

kishi ingichka og'riq (a'zolarning torayishi) kasaliga uchraydi, chunki harakatsizlik natijasida uning a'zolari zaiflashadi.

U badantarbiya turlarini asosan ikki guruhga bo'ladi:

1. Odamning ish jarayonlarida qiladigan harakatlari.
2. Maxsus badantarbiya harakatlari.

Buyuk olim badantarbiya deganda asosan maxsus badantarbiya harakatlarini nazarda tutadi. Shu sababdan badantarbiya turlari juda ko'p bo'lib, ular tez, nozik, yengil, kuchli va hokazo tarzlarda bajarilishini eslatadi. Bu albatta ilmiy nuqtai nazardan olganda har bir shug'ullanuvchi uchun asosiy ta'limdir.

Ibn Sino tortishish, mushtlashish, yoydan o'q otish, tez yurish, nayza otish, osilish, bir oyoqda sakrash, qilichbozlik, nayzabozlik va otda yurishlar badantarbiyaning tez bajariladigan turlariga kirishini aytadi. Nozik va yengil turiga arg'imchoq uchish, belanchakda tik yoki yotib uchish, qayiq va kemalarda sayr qilish va boshqa harakatlardir, deydi u.

Badantarbiya kuchli turiga, kishining o'z soyasi bilan olishishi, katta va kichik koptoklar bilan chavgon o'ynash, kurash, tosh ko'tarish, chopayotgan otni jilovidan tortib to'xtatish kabilarni kiritadi.

Ibn Sinoning tavsiyasiga ko'ra badantarbiya vaqtida tez va shiddatli harakatlar, yengillari bilan doim almashtirib turish, shuningdek, ma'lum bir harakatni uzoq vaqt bajarmaslik uslublarini uqdiradi.

Tan olish kerakki, bundan ming yillar oldin amaliy tajribada sinalgan va ilmiy jihatdan asoslangan bu jismoniy (badan) tarbiya Xalqaro sport harakatining muhim mezonlariga aylanganligi barcha sport turlari bo'yicha murabbiylarni lol qoldiradi. Yana e'tiborli tomonlardan biri shundaki, turli kasalliklarni davolashda ruhiy oziqa berish (xursandchilik) yo'llarini, ya'ni turli xil sayrlar, sayohatlar, kemalarda suzish, tabiat manzaralaridan bahramand bo'lish omillarini ishlatishni tavsiya etgan.

Ibn Sino har bir a'zoning kasalini tuzatish uchun maxsus harakatlar – jismoniy mashqlar borligini eslatadi. Bunda uqalash (massaj) mashqlarini ko'zda tutadi va ularni quyidagi turlarga bo'ladi:

1. Gavdani baquvvat qiluvchi – kuchli uqalash.
2. Gavdani yumshatuvchi kuchsiz uqalash.
3. Ozdiruvchi – davomli uqalash.
4. Gavdani o'stiruvchi – mo'tadil uqalash.

Olim ta'kidlashicha uqalash dag'al yoki yengil bo'ladi. Dag'al uqalash dag'al latta bilan amalga oshiriladi. Yengil uqalashni karb yoki yengil (yuqa) latta bilan bajariladi. Uqalashlar asosan bo'shashgan a'zolari zichlatish, yumshoqlarini qotirish, dag'alini mayin qilish va qattiqlarini yumshatish maqsadida qilinishini bildiradi.

Bundan tashqari badantarbiya bilan bog'liq uqalashlar to'g'risida ham ta'lim beradi:

1. Badantariyaga tayyorlovchi deb atalgan uqalash (sport trenirovkalari, musobaqalari oldidan hozirgi davrda qo'llaniladi).

2. Badantariyadan keyin qilinadigan uqalash. Buni badanning o'z holiga keltiruvchi uqalash yoki tinchlantuvchi uqalash deyish mumkin. Bu hol ortiqcha toliqqan, o'ta ko'p og'ir mashqlar (trenirovka, musobaqa) bajargandan keyin qo'llaniladi. Ayniqsa ko'pkari (uloq), poyga, kurashdan keyin uqalash mashqlari hayotda ko'p qo'llaniladi.

Uqalash mashqlarining qon aylanish tizimini tezlatish (maromiga yetkazish), nafas olishni yaxshilash, xazm qilish a'zolarining ish faoliyatlarini to'g'ri yo'lga solishda muhim ahamiyat kasb etishi allomaning ilmiy-amaliy ta'limida to'la mazmun topganligining shohid bo'lish mumkin.

Shuni ham eslatish zarurki, Ibn Sino salomatlikni saqlash va uni mustaqamlashda dam olish, uyqu va me'yorida ovqatlanish hayotiy zaruriyatligini eng asosiy omillardan deb biladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev A.A., Xonkeldiyev Sh.H., jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati, darslik, Farg'ona, 2001.
2. Abdumalikov R., Jismoniy madaniyat va sport ixtisosligidagi talabalarni boshqaruvchilik faoliyatlariga tayyorlashning nazariy va amaliy asoslari, monog., T., O'zDJTI nashr, 1994, 162 bet.
3. Abdumalikov R., Qudratov R.Q., Yarashev K.D., Ko'pkari, ilmiy-ommabop kitob, T., O'zDJTI nashr, 1997, 117 bet.
4. Abdumalikov R., Eshnazarov J.E., Ajdodlar jismoniy madaniyat tarixini o'rganish masalalari, o'quv qo'llanma, T., Matbuot, 1993.
5. Akramov A.K., O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi, o'quv qo'llanma, T., O'zDJTI nashr, 1997.
6. Alpomish dostoni 1-2 qismlar, T., «O'zbekiston», 1992-1993.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA HARAKATLI O'YINLARNING PEDAGOGIK TA'SIR XUSUSIYATLARI

*Eshmatov G'ayrat Egamberdievich,
Qarshi davlat universiteti, jismoniy tarbiya va sport turlari kafedrası
o'qituvchisi*

Maqolada jismoniy tarbiya va ta'lim jarayoniga harakatli (milliy) o'yin vositasining pedagogik ta'siri jismoniy tarbiya jarayonida harakatli o'yinlar o'ta samarali vosita ekanligi bolalarni harakatli o'yinlar orqali sog'lom, serharakatchan qilib tarbiyalash haqida fikr yuritilgan

Tayanch tushunchalar: Bolalar, jismoniy tarbiya, pedagogika, psixologiya, anatomiya, fiziologiya, ta'lim, ijtimoiy, ilmiy

ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА АКТИВНЫХ ИГР НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

*Эшматов Гайрат Эгамбердиевич,
преподаватель кафедры физического воспитания и спорта Каршинского
государственного университета*

Аннотация. В статье утверждается, что педагогическое влияние подвижным (национальной) игры на физическое воспитание и процесс обучения заключается в том, что подвижные игры являются очень эффективным инструментом в процессе физического воспитания для воспитания детей здоровым, активным образом с помощью подвижных игр.

Ключевые слова: дети, физическое воспитание, педагогика, психология, анатомия, физиология, образование, социальная, научная.

CHARACTERISTICS OF THE PEDAGOGICAL EFFECT OF ACTION GAMES IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS

*Eshmatov Gayrat Egamberdievich,
teacher of the Department of Physical Education and Sports, Karshi State
University*

The article argues that the pedagogical impact of mobile (national) play on physical education and learning process is that mobile games are a very effective tool in the process of physical education to bring up children in a healthy, active way through mobile games

Key words: Children, physical education, pedagogy, psychology, anatomy, physiology, education, social, scientific

Jismoniy tarbiya oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda barcha o'quv yurlari ta'lim tizimdagı yosh avlodni jismoniy baquvvat, chaqqon, irodali, vatanparvarlik ruxida tarbiyalab voyaga etkazish uchun jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini «Ta'lim to'g'risidagi» qonuni Kadrlarni tayyorlash milliy dasturi hamda O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2002 yil 24 oktyabrdagi PF-31-54 sonli «O'zbekiston bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish» to'g'risidagi farmoni va uni bajarish tadbirlariga suyangan holda yangi usullar bilan tashkil qilish va o'tkazish maqsadida muvofiqdir. Ushbu ishlar samarali bajarilishi uchun bolalarning eng kichik yoshdan boshlab milliy harakatli o'yillar vositasi bilan jismoniy salomatlik «poydevorini qurish»ni amalga oshirish mumkin.

Maktab davridan boshlab o'quvchilarning ma'naviy, jismoniy va funkstional shakllanishida harakatli o'yinlarining o'rni beqiyosdir. Standart mazmundagi vazifa,

ko'rsatma yoki mehnat va sport mashqlarini bajarish kishini tez toliqtiradi. Lekin, shunday harakatlarni milliy o'yinlari asosida, ijro etish odamning ruhiyatiga ijobiy ta'sir etib, charchash muddatini orqaga suradi. O'yinlar o'zining hammabopligi (universalligi), ko'p funkstional-ligi va keng ta'sirchanligi bilan xilma-xil toifalarga bo'linadi. Jumladan, jismoniy sifatlarni, nuqtani, talaffuzni, merganlikni, tadbirkorlikni, hisobni va hokazo xislatlarni rivojlantiruvchi o'yinlari shular jumlasiga kiradi. Lekin, qanday o'yin bo'lmasin, unda harakat elementi yoki harakatlar majmuasi mavjud bo'ladi.

Ma'lumki, harakatli o'yinlar turli xalq va elatlarning rasm-rusumi, udumi, an'analari hamda etnogenetik xususiyatlarini ifodalaydi. Shuning uchun ham bunday harakatli o'yinlarni ko'pincha xalq o'yinlari deb yuritiladi.

Qadimgi mutafakkir-olimlar va pedagoglar insonda sahiylik, rostgo'ylik, vatanparvarlik hissiyoti, raqibga nisbatan hypmat va tabiatni e'zozlash kabi xislatlarni aynan milliy o'yinlar ta'sirida tarbiyalash imkoni yuqori ekanligini e'tirof etganlar. Bu borada, ayniqsa, o'zbek xalq harakatli o'yinlari turli hayotiy muhim odatlarni, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish qudratiga egadir. Xalq o'yinlari shu xalqning kashfiyotidir. Shuning uchun ushbu o'yinlar uning ongida, ro'zg'or ishlarida, oila va mahalla tarbiyasida faol o'rin egallaydi.

Harakatli o'yinlar, shu jumladan xalq milliy o'yinlari noyob qadriyat sifatida faqatgina mamlakatimiz o'z mustaqilligiga erishgandan keyingina qayta tiklanib, hozirgi kunda aholi, ayniqsa o'quvchi yoshlar o'rtasida keng va jadal ommalashib bormoqda.

Xalq harakatli o'yinlari ilmiy ob'ekt sifatida borgan sari tadqiqotchi olimlar e'tiboridan mustahkam o'rin egallamoqda.

Jismoniy tarbiya jarayonida harakat malakalari va jismoniy sifatlarni shakllantirishda harakatli o'yinlar o'ta samarali vosita ekanligini isbotlovchi talaygina ilmiy adabiyotlar nashr etilgan (L.V. Byleeva, I.M. Korotkov, 1982; I.M. Korotkov, 1988; M.S. Bril', 1980; T.S. Usmanxo'djaev, F.X. Xo'jaev, 1990, 1992; A.I. Lisista 1991; T.S. Usmanxodjaev, X.A. Meliev, 2000; V.V. Kuzin, S.A. Polievskiy, 2000; F. Kerimov, N. YUsupov, 200Z).

I.M. Korotkov (1982) larning fikricha, zamonaviy sport o'yinlarida jismoniy sifatlarni, texnik va taktik mahoratni shakllantirish uchun o'yin uslublaridan qanchalik ko'p va mohirona foydalanilsa, shunchalik sportchilarning qobiliyatlari va mahorati yuqori saviyada o'sishi mumkin. To'g'ri bir qaraganda sport o'yinlari o'zi o'yinlardan iborat bo'lib, yana turli o'yinlardan foydalanish «ortiqcha yukday» ko'rinadi. Lekin, bunday tushuncha batamon noto'g'ri. Chunki, pedagogika, fiziologiya va psixologiya fanlariga oid ilmiy ma'lumotlarga asosan jismoniy sifatlarni, texnik-taktik malakalar va boshqa qobiliyatlarni rivojlantirishda an'anaviy ixtisoslashtirilgan va standart mashqlarni qo'llash, ayniqsa dastlabki o'rgatish jarayonida yosh shug'yllanuvchilarni tez charchashiga, qiziqishni susayishiga olib keladi. Harakatli o'yinlar esa, aksincha, bolaning emostional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, charchash alomatlarining vujudga kelishi «orqaga» suriladi, eng asosiysi bolaning irsiy (genetik) qobiliyatlari hamda yangi harakat malakalari paydo bo'lishi mumkin (I.M. Korotkov, 1971; 1979; A.I. Lisistina, T. S. Usmanxo'djaev, 1985; M.N. Jukov, 2003; I. Vlasyuk, 2005 va boshqalar). Agar, voleybol o'yiniga mos harakatli o'yinlar saralab olinsa va bu o'yinlar voleybol to'pi bilan ijro etilsa samara yanada yuksakroq bo'ladi (M.A. Kurbanova, 2003).

Bunday o'yinlarga masalan, «To'p uzat - o'tir», «To'p uzatib estafeta yugurish», «To'pga to'siq qo'y» va boshqa shunga o'xshash o'yinlarni kiritish mumkin.

Sportchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini shakllantirish-da harakatli o'yinlarning ahamiyati va ularning afzalligi qator ilmiy-uslubiy adabiyotlarda qayd etilgan [20].

A.I. Lisista (1991) ning fikricha harakatli o'yinlar nafaqat jismoniy sifatlarni

muvaffaqiyatli shakllantirishga qodir, balki aniq mo'ljalga olish, aniq harakat, diqqat kabi xislatlarni ham samarali rivojlantirishi mumkin.

Shunday ixtisoslashgan o'yinlar borki, ularni muntazam qo'llash natijasida yosh sportchilarning maxsus jismoniy sifatlari va texnik tayyorgarligining taraqqiy etishi sezilarli darajada ancha oson kechadi.

Harakatli o'yinlar bo'yicha O'zbekistonda etakchi mutaxassis-olimlar T. Usmanxodjaev va F. Xo'jaevlar (1992) turli yo'nalishdagi harakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'tkazish masalalariga oid qator tavsiyalar berib o'tishgan. Jumladan, ularning fikricha harakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'tkazishda bir qator masalalarga e'tibor berish maqsadga muvofiq.

1. O'quvchilarning jismoniy barkamolligi, salomatligini yaxshilanishiga, chiniqishiga, tana a'zolari va umumiy ish qobiliyatining o'sishiga yordam berish;

2. Erkin harakat qila olish imkonini bera oladigan bilimlar va hayotiy zarur harakat malakalarini shakllantirish;

3. Ruhiy, aqliy, kasbiy va irodaviy sifatlarni rivojlantirish;

4. Umumiy va maxsus jismoniy sifatlarni tarbiyalash;

5. Jasurlik, topqirlik, zukkolik, tadbirkorlik xislatlarini rivojlantirish shular jumlasidandir.

Mualliflar turli sinf o'quvchilariga mos o'yinlar, yilning turli fasllarida, kunduzgi va kechkurun o'ynaydigan o'yinlarni saralab berishgan va ularning mohiyatini yoritishga muvaffaq bo'lishgan. Eng asosiysi, mutaxassislar maktab sport sekstiyalarida, jumladan sport o'yinlari bilan shug'ullanuvchi bolalarga «Mushuk va sichqon», «Bo'sh joy», «Qoziq», «Bo'ri zovur ichida» kabi o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq deb ta'kidlaydilar.

Yuqorida tahlil etilgan ilmiy va uslubiy adabiyotlar yoshlikdan boshlab jismoniy tayyorgarlikni rivojlantira borish, nafaqat bolalarni chiniqtirishda, ularning sog'ligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlab beryapti, balki ularni sport bo'lgan qiziqishi ortishiga, sport mashg'ulotlarida o'rnatiladigan texnik-taktik malakalarni tezroq o'zlashtirishlariga imkon yaratishni ko'rsatib berdi. O'z navbatida yosh bolalar jismoniy sifatlarini samarali shakllanishida harakatli o'yinlarni o'ta samarali vosita ekanligini ochib berdi. Lekin ushbu adabiyotlar sharhidan ko'rinish turibdiki, qaysi jismoniy sifatlarni rivojlantirishda qanday harakatli o'yinlardan foydalanish ma'qulligini yoritib beruvchi ma'lumotlar nihoyatda kam o'rnatilgan.

Yosh avlodning jismoniy jixatdan to'kis, sog'lom, Vatan ximoyasiga tayyor, baquvvat tarzda o'sib-ulg'ayishidan, xalq ham, jamiyat ham manfaatdor, buning uchun o'quvchilar jismoniy tarbiya bilan chuqur shug'ullanishlari, turli milliy harakatli o'yinlardan foydalanish maxoratini egallashlari zarur. Bu esa yosh valod tarbiyasiga e'tiborni yanada kuchaytirish, ularni o'z xalqi, mustaqil davlati va jamiyat oldidagi burchini xis etish ruhida tarbiyalashdek g'oyat muhim vazifalar bilan bog'liq tarzda maktabda o'qiy boshlagan birinchi kunidanoq mehnatga muxabbat, ishchanlik, boshlagan ishini oxiriga etkazish sabotlilik xususiyatlarini shakllantirish imkonini yaratadi. Bunda jismoniy tarbiyaning barcha zamonaviy vositalari bilan birga o'zbek xalq milliy harakatli o'yinlari juda ko'p keladi, chunki bu o'yinlar bolalarni ruhiy, jismoniy, ma'naviy jixatdan tarbiyalashning barcha jixatlarini ola biladi. Zero, millatning kelajagi bo'lgan kelajagi sog'lom, etuk va komil inson qilib tarbiyalash mustaqil yurtimiz kelajagining zamini mustaxkam bo'lishiga xizmat qiladi.

Milliy xalq harakatli o'yinlari va milliy sport turlari tarixiy taraqqiyot jarayonida jiddiy o'zgartirani, har bir iqtisodiy tuzum ularning mazmun-qoidalari va o'zining muayan izini qoldirgani halqiga yuqorida to'xtalgan edik. Bazi o'yinlarni nomi va qoidalari hozirgacha saqlanib qolgan. Ana shunday o'yinlardan foydalanishda bolalarga jismoniy tarbiyadan tashqari tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishni ham zarardan soqid qilmaslik, ularni ijodiy qo'llashni maqsadga muvofiqlashtirish kerak. Masalan, «Uloq» o'yini deganda odatda ot bilan o'ynalanadigan, chavandozlar haqiqiy uloq

uchun kurashadigan qadimiy ko'pkari o'yini tushuniladi. Bolalarga mo'jallangan « Uloq» o'yini otsiz o'tkaziladi, o'yinchilar bir parcha echki terisi yopishtirilgan to'ldirma to'pni olish uchun kurashadilar. O'yin qoidalarining ba'zi jihatlari qolganlarinikiga o'xshab ketadi. Tezkorlik, chaqqonlik va kuchlilikni tarbiyalovchi bu o'yin katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, bunda bir-birini hurmat qilish, samimiy munosabat, qo'pollik qilmaslikka e'tibor beriladi.

Xalq milliy harakatli o'yinlarni bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirida muxim rol o'ynaydi. O'g'il bolalarning qiziqishini oshiradi, unga zavq bag'ishlaydi, ish qobiliyatini tezroq tiklanishini taminlaydi. O'yin bolalar charchashni unutadilar, mashqlarni diqqat bilan bajarishiga xarakat qiladilar. Xalq milliy harakatli o'yilarining barchasi bolalarning organizmlariga yaxlit ta'sir ko'rsatish kuchiga ega. Shuning uchun ham o'yinlarga umumiy jismoniy ta'sir ko'rsatuvchi mashq sifatiga qarash lozim. Birorta o'yin yo'qki, u ayrim jismoniy sifatni rivojlantirovchi mashq bo'lib hisoblanmasin. Masalan, «Do'ppi kiyishida kim g'olib?» milliy o'yinida faqat chaqqon bo'libgina qolmay, balki epchil, sezgir bo'lishi kerak.

Jismoniy tarbiya tizimidagi barcha soxa va bosqichlarning biridan birva yagana maqsadi – insonni sog'lom va to'g'ri yashashga tayyorlashdir. Maktab maktab o'quvchilari jismoniy tarbiyaning vazifalarini bolalarni yoshiga hos xususiyatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi, leki bunda jismoniy tarbiyaning umumiy maqsadi ko'zdan qochirilmaydi.

Maktabda o'quvchilarni jismoniy tarbiyasida sog'lamlashtirishni, ta'lim berishi va tarbiya berish vazifalarini amalga oshirishi ko'zda tutiladi.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida qayd etilgan harakatli o'yinlarga xos nazariy mulohazalar ularning jismoniy tarbiya va sport borasidagi salohiyatini belgilab beradi. Demak, yosh sportchilarni tayyorlashda harakatli o'yinlarni, jumladan xalq milliy o'yinlarining ahamiyati beqiyosdir. Milliy xalq harakatli o'yinlari o'quvchilarda xalqning madaniy boyliklari halqidagi tasavurini malum darajada kengaytiradi, ularni hozirgi hayotga singdirishga yordam beradi. Chunki milliy harakatli o'yinlar jismoniy tarbiyaning eng ta'sirchan vositalaridan bo'lib, o'quvchilarni aqliy, axloqiy va nafosat tarbiyasini birgalikda muvafaqiyatli amalga oshirishda muxim vositadir. Shuning uchun bolalar o'yinlarining ruhi, tabiati, harakteri, ishtirokchilarning hatti-harakatlariga kabi jihatlarga e'ibor berish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOLAR RO'YXATI

1. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва усулияти. 2000 й. Тошкент.
2. Ахматов М.С. Узлуксиз таълим тизимида оммавий спорт-соғломлаштириш ишларини самарали бошқариш. 2001й. Тошкент.
3. Саломов Р.С., Керимов Ф.А. Жисмоний тарбияда педагогик технологиялар. 2002 й. Тошкент.
4. Шарипов Т.Ю., Усмонходжаев Т.С. Жисмоний тарбия. Дарс ишланмалари ва ҳаракатли ўйинлар. 2005 й.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

O‘SMIRLIK DAVRIDA O‘ZLIKNI ANGLASHNING KOGNITIV ASOSLARI

*Tursunov Lutfulla Sayfullayevich,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pyedagogika universiteti Psixologiya kafedrasida dosenti v.b., psixologiya fanlari nomzodi*

Annotasiya: Mazkur maqolada shaxs ontogenezining murakkab bosqichlaridan biri – o‘smirlik davrining kognitiv psixologiyada tahliliga e‘tibor qaratilgan. Unda o‘smirlik davrining o‘ziga xos va ijtimoiy muhitga oid qirralarini izohlashga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: kognitiv, sosial kognitiv, kognitiv rivojlanish, bola shaxsi, sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, fikrda yechimlarni shakllantirish, muammolarni hal qilish, nutq, diqqatning yo‘nalishi, tasavvur.

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ САМОПОЗНАНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*Турсунов Лутфулла Сайфуллаевич,
и.о. доцента кафедры “Психология” Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами*

Аннотация: В данной статье уделяется внимание анализу в когнитивной психологии подросткового периода – одного из основных этапов онтогенеза личности. В ней были предприняты попытки объяснить особенности подросткового периода и ее социальные аспекты.

Ключевые слова: когнитивное, социальное когнитивное, когнитивное развитие, личность ребенка, интуиция, восприятие, память, мышление, решение проблем, речь, направление внимания, представление.

COGNITIVE FOUNDATIONS OF SELF-KNOWLEDGE IN ADOLESCENCE

*Tursunov Lutfulla Sayfullaevich,
a.d. associate Professor of the Department of Psychology of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Abstract: This article focuses on the analysis in cognitive psychology of adolescence - one of the main stages of personality ontogenesis. It attempted to explain the features of adolescence and its social aspects.

Key words: cognitive, social cognitive, cognitive development, child’s personality, intuition, perception, memory, thinking, problem solving, speech, direction of attention, presentation.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev tomonlaridan 2023 yilni yurtimizda “Insonga e‘tibor va sifatli ta‘lim” degan nom bilan tarixga kirishini e‘lon qilishlari ta‘lim va ta‘lim tizimiga aloqador barcha soha vakillarini mas‘uliyatiga yana mas‘ullik hissini qo‘shdi desak, xato bo‘lmaydi. Ta‘lim tizimini ruhiy ustunini mustahkamlovchi psixologlar o‘zlarini amaliy va nazariy tadqiqotlari bilan sifatli ta‘limni takomillashuviga hissalarini qo‘shishga hamma vaqt tayyorliklarini ta‘kidlashimiz lozim.

Har bir faslni o‘z o‘rni va o‘z zavqi bor deganlaridek, inson ontogenezini har

bir bosqichining ham o'ziga xosligi mavjud. Ana shu har bir bosqichni xosligi o'ziga mos ravishda o'tishi aksar hollarda katta yoshdagi jamiyat a'zolariga bog'liq bo'ladi.

XXI asrning birinchi choragi yakunlanishi arafasiga kelib hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Shu sababli o'g'il bolalarni (10-15) va qiz bolalarni (11-14) yoshigacha o'smirlik yoshi deb hisoblanadi.

O'zbekiston psixologiya fani darg'alaridan professor E.G'. G'oziyev ta'kidlaganlaridek "Insonning ruhiy dunyosini tubdan qayta qurish, shaxsni shakllantirishni insonparvarlashtirish harakati boshlangan hozirgi kunda o'smirlar taqdiri masalasi ham g'oyat jiddiy tus oldi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muqim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur".

Yuqorida berilgan ta'rifdan kelib chiqib bilvosita aytish mumkinki mazkur davrda o'smir o'zning "men"ligini namoyon etishga harakat qilishi bilan birga ijtimoiy muhitda shakllanayotgan mavqeini ham bildirib qo'yishga intiladi. Mazkur ijtimoiy xususiyatlarning muvaffaqiyatli egallashi uchun kognitiv jarayonlar o'z ta'sirini namoyon etishi tabiiy hol hisoblanadi.

"Kognitiv" so'zi lotincha kognoscyere – "bilmoq" fe'lidan kelib chiqqan. Ushbu yondashuv atrofida to'plangan psixologlarning ta'kidlashicha, inson tashqi dunyodagi voqye'likni, ichki omillar yoki hodisalarga ko'r-ko'rona va mexanik ravishda javob beradigan texnik qurilma emas, aksincha, inson ongida ko'proq mavjud: voqelik haqidagi ma'lumotlarni mantiqiy tahlil qilish, taqqoslash, mushohada qilish, qarorlar, har daqiqada duch keladigan muammolarni hal qilishda "men"ligi asosida munosabatda bo'lishi tushuniladi desak xato bo'lmaydi. Demak, kognitiv psixologiya odam farzandini o'zligini anglash asnosida dunyoni anglashi jarayonida ishtirok etadigan barcha psixik jarayonlarni bir butun jamlanmasini (kompleks) amaliy va nazariy tomondan tahlil etadi.

Bola shaxsining kognitiv rivojlanishi – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, fikrda yechimlarni shakllantirish, muammolarni hal qilish, nutq, diqqat yo'nalishi, tasavvur va mantiq kabi fikrlash jarayonlarining barcha turlarining takomillashuvi qonuniyatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Aksari bola o'zligini anglashining rivojlanishga bilish jarayonlari asosida yondashadigan psixologlar asosiy e'tiborni tafakkur jarayonlarining takomillashuviga diqqatlarini yo'naltiradilar. Haqiqat ham bolaning tafakkur jarayoni uni ongli faoliyati va aqliy tanqidiy mushohadani fikran ochib beradi.

Shuni unutmazlik lozimki, tafakkurning mustaqilligi o'smir uchun juda katta ahamiyatga ega. Kattalar tomonidan har qanday og'ir shart-sharoitlarda ham turli usullar bilan o'smir tafakkurini mustaqilligini qo'llab-quvvatlashi, uning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishi maqsadga muvofiqdir. Shuni ham esdan chiqarmazlik lozimki, dastlabki davrda o'smirning nuqtai-nazarini, mulohazalaridagi xatolarini, muvaffaqiyatsizliklarini yomonlash, uni izza qilish, izzat-nafsiga tegish, masxaralash mutlaqo mumkin emas. Agar shunday yo'l tutilsa, o'smir aqlining ajoyib sifati barbod bo'lib jamiyat hamda tabiat qonunlariga, holatlariga befarq qaraydigan shaxsga aylanib qolishi tabiiy hol hisoblanadi.

Shu sababli kattalar o'smirning aql-zakovatini to'g'ri rivojlantirish uchun quyidagi ikki imkoniyatni amalda qo'llay olishlari kerak bo'ladi:

1. o'smirlarga to'g'ri ta'riflashni, tahlil qilishni, taqqoslashni, materiallarni mavhumlashtirish va umumlashtirishni o'rgatishi;
2. o'smirlarga o'z fikrini to'g'ri, ravon va aniq ifodalash yo'lini tushuntirib berishi;
3. o'smirlarga xatti-xarakatni to'g'ri yo'naltirish uchun ong oldi faoliyatini to'g'ri

yo'naltirishni o'rgatish lozim bo'ladi.

O'smir tomonidan mustaqil ravishda hukm va xulosa chiqarish, mulohaza yuritish kabi aqlning turli shakllaridan foydalanish o'smirlarda aqliy va ongli faoliyat ko'nikma natijada jadal rivojlanish o'z-o'zidan amalga oshadi. Umumiy psixologiya va ontogenez psixologiyasi yondashuvidan tashqari sosial-psixologik yondashuv ham mavjud bo'lib, mazkur yondashuvning asoschilari ingliz psixologlaridan J. Bruner va V. Rivers hisoblanishadi.

Kognitiv psixologiyaning ijtimoiy qoidalariga asoslangan va ma'lum bir o'quv guruhidagi o'quvchilarga xos bo'lgan turli xil kognitiv uslublarni va ular qo'llaydigan o'quv strategiyalarini hisobga olgan holda ong tamoyiliga asoslangan o'quv jarayoni guruhiyligini ta'minlaydigan ta'limga yondashuvga ko'ra, o'quvchi nafaqat o'qituvchining o'quv faoliyatining ob'yekti, balki, avvalo, o'quv jarayonidagi guruhning faol ishtirokchisidir. Kognitiv psixologiyaning sosial asoslari quyidagi qoidalariga asoslanadi:

1. o'smirlar tafakkurning takomillashuvida tilni o'zlashtirish jarayoni guruhiy faoliyatsiz amalga oshmaydi. O'quvchilar o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini o'rganishining faol ongli jarayoniga guruhiy mulohaza jalb qilinishi kerak;

2. o'quvchilar (o'smir) o'quv jarayonining faol ishtirokchisi bo'lishi kerak, ularning individual va guruhiy qiziqishlari hamda xususiyatlarini hisobga olish kerak;

3. o'quv jarayoni nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy va guruhiy jihatdan ham shartlanganligini hisobga olish shart.

4. o'quvchilar va o'qituvchilar o'quv davrida o'zaro bilim va bir-birini tushunish, hamkorlik qilish jarayonida guruxiy ishtirok etishlari kerak.

Cosial kognitiv psixologiya nazariyasi tarafdorlarining fikricha, bolaning rivojlanishida asosiy rol ni ijtimoiy muhit o'ynaydi, bola esa ijtimoiy muhitdagi berilgan vazifasini muvaffaqiyatli bajarsa bo'ldi. Mazkur yo'nalish vakillari ilgari surgan nazariya asosida jamoaviy va guruhiy faoliyatda bola atrofida qilarni faoliyatiga taqlid qilib, o'z faoliyatidagi kamchiliklarni ham bartaraf etib boradi.

Biz yuqorida qayd etgan kognitiv psixologiyaning ko'zga ko'ringan ikki nazariya vakillari o'smirlik davrida o'zlikni anglashni o'z yo'nalishlari asosida izohlashga harakat qiladilar. Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, kognitiv psixologiya tarixida o'smirlik davri takomillashuvi xususiyatlariga qanday yondashuvlar bo'lishidan qat'iy nazar yangi nazariyalarni yuzaga kelishiga ma'lum darajada turtki vazifasini bajardilar desak, xato bo'lmaydi.

O'smirlar fikr yuritish faoliyatining xususiyatlaridan: yaqqol-obrazli, ko'rsatmali tafakkur tarkibining muhim dominantlik rolini kiritish mumkin. Ularda mavhum tafakkur o'sishi bilan yaqqol-obrazli tafakkurning tarkibiy qismi mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki saqlanib qoladi va rivojlanadi hamda tafakkurning umumiy strukturasi muhim rol o'ynaydi.

Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, o'smirlik davrining eng muhim xususiyatlaridan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. By esa kichik maktab yoshidagi o'quvchidan farqli o'laroq, o'smirning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi.

Ta'limining bevosita ta'siri bilan o'smirda o'zini anglash jarayoni rivojlana boshlaydi. U o'zining fikriga, mustaqil qarashiga, biror masala yuzasidan o'z mulohazasiga ega bo'lishi uchun harakat qiladi. Shuning uchun o'qituvchi yoki otanoning aytganlariga, kitob va darsliklarga tanqidiy nuqtai nazardan qaraydi. Aksari hollarda ustozining mulohazasidan, darslikdan xato va kamchiliklarni topishga intilib, o'z fikrida turib, ayrim nazariyalarga qat'iy e'tiroz bildirishga, tortishishga va bahslashishga moyilligi yuqori bo'ladi.

Professor E.G. G'oziyev urg'u berib o'tganlaridek "O'smirlik yoshida bolalikdan kattalik holatiga ko'chish jarayoni sodir bo'ladi. O'smirda psixik jarayonlar keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. Shuning

uchun shaxslararo munosabatda o'quvchi bilan o'qituvchining muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar vujudga keladi. Bu o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar tug'iladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirni qoniqtirmay qo'yadi". Mazkur fikrdan ham aniq ko'rish mumkinki, o'smir fikrini tinglash va uni e'tibordan chetda qoldirmaslik zamonaviy pedagogning eng to'g'ri metodologiyasi hisoblanadi.

O'smirlik davrining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri o'z "men"ligini boshqalar tomonidan tan olishlarini istashlari hisoblanadi. Shu sababli ham o'smirni fikridan qaytarish murakkab kechadi. Diqqatga sazovor tomoni "mening fikrim", "fikrimni o'zgartirmayman" degan tasdiqlarni tez-tez ishlatish orqali o'zlarini kattalar bilan teng xuquqliklarini eslatib turishga harakat qiladilar.

O'smirlarning "men" likni namoyish etish bilan bir qatorda o'zlarini ijtimoiy muhitdagi mavqelariga urg'u berishlarini ham kuzatishimiz mumkin.

Shuning uchun o'smirlar bilan faoliyat olib borayotgan pedagog zamonaviy metodologiyalar bilan qurollangan bo'lishi lozim bo'ladi. Pedagog har bir darsiga puxta tayyorgarlik ko'rishi bilan bir qatorda ko'rgazmalilikka alohida e'tibor qaratishi lozim bo'ladi. Biz yuqorida takidlaganimizdek, bu davr vakillarida obrazlarni bo'rttirib idrok etish yuqori bo'lishi bilan bir qatorda tafakkurni kreativligi ortgan davri hisoblanadi.

Davlatimiz yetakchisi Shavkat Miromonovich ta'kidlaganlaridek, "Ta'lim sifati bizning ertangi kunimizni belgilab beradi". Ta'lim sifatini mukammallashtirish uchun yoshlarni ruhiy holatlari haqidagi bilimlar bilan pedagoglarni qurollantirib borish biz psixologlarning oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'oziyev E. G'. Ontogenez psixologiyasi. – T.: "Noshir", 2010.
2. G'oziyev E. G'. Psixologiya metodologiyasi – T.: "Noshir", 2013.

**ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОРЛИ ЎСМИРЛАР ТОМОНИДАН СОДИР
ЭТИЛАЁТГАН НОҚОНУНИЙ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРНИНГ
ПСИХОЛОГИК САБАБЛАРИ**

Элов Зиёдулло Сатторович,

Бухоро давлат университети, Тарих ва юридик факультети Психология ва социология кафедраси доценти, Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мақолада ўсмир шахси ва унинг шахс тараққиётидаги муҳим жараён эканлигига алоҳида тўхталиб, ушбу даврда девиант хулқ-атвор шаклланишига сабаб бўлувчи сабабларлар ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, ушбу даврда ўсмир шахси шаклланишида оила ва унинг унинг ўрни, ота-она ва ўсмир муносабатлари очиб берилган. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабабларига баҳо берилган.

Калит сўзлар: оила, ўсмир, девиант, хулқ-атвор, тарбия, ижтимоий муаммо, характер, ҳиссиёт, қўзғатувчи, муҳит, жиноят, ахлоқ, асабий, қўрқоқ, дезадаптация, хулқ огиши, эмоция.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ НЕЗАКОННОГО ПОВЕДЕНИЯ
- ДЕЙСТВИЯ, СОВЕРШАЕМЫЕ ПОДРОСТКАМИ С ДЕВИАНТНЫМ
ПОВЕДЕНИЕМ**

Элов Зиёдулло Сатторович

Доцент кафедры психологии и социологии историко-правового факультета Бухарского государственного университета, доктор философских наук (PhD) в области психологии

Аннотация: В статье акцентируется внимание на личности подростка и на том, что это важный процесс в развитии личности, а также рассматриваются причины, вызывающие формирование девиантного поведения в этот период. Также в этот период раскрывается семья и ее роль в формировании личности подростка, родительско-подростковые отношения. Оцениваются психологические причины противоправного поведения, совершаемого девиантными подростками.

Ключевые слова: семья, подросток, девиант, поведение, воспитание, социальная проблема, характер, эмоция, триггер, среда, преступление, нравственность, нервозность, трусость, дезадаптация, девиантность, эмоция.

**PSYCHOLOGICAL CAUSES OF ILLEGAL BEHAVIOR - ACTIONS
COMMITTED BY ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR**

Elov Ziyodullo Sattorovich,

Associate Professor, Department of Psychology and Sociology, Faculty of History and Law, Bukhara State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

Abstract: The article focuses on the adolescent personality and the fact that it is an important process in the development of personality, and thinks about the reasons that cause the formation of deviant behavior in this period. Also, in this period, the family and its role in the formation of the adolescent's personality, parent-adolescent relations are revealed. Psychological causes of illegal behavior committed by deviant adolescents are assessed.

Key words: family, adolescent, deviant, behavior, upbringing, social problem,

character, emotion, trigger, environment, crime, morality, nervous, coward, maladaptation, deviance, emotion.

Маълумки, оилавий тарбия инсон камолотида муҳим ўрин тутди. Оиланинг болаларга тарбиявий таъсир доираси ижтимоий таъсир доираси сингари ўта кенгдир. Оила Ватанга муҳаббат, ота-она ва атрофдагиларга садоқат каби юксак ахлоқий ва маънавий сифатларни шакллантиришда, турмушга, ижтимоий фаолиятга нисбатан психологик ва амалий жиҳатдан тайёрлашда катта имкониятларга эгадир.

Бироқ кейинги йилларда оилада фарзандларимизни тарбиялашда, уларни камол топтиришда бир қатор муаммолар, нуқсонларга дуч келинмоқда. Табиийки, ушбу муаммолар болалар ва ўсмирлар хулқ-атворида, шахс сифатида шаклланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Кузатишларга қараганда, кейинги йилларда оилаларда турли хил сабабларга кўра, хусусан кишиларда кундалик турмуш ташвишларига барҳам бериш, қийинчиликларни енгиб ўтиш ва келажакка нисбатан янгича қараш лаёқатининг етишмаслиги ва шу қабилар оилада фарзандлар тарбиясига эътиборнинг биров сусайишига сабаб бўлиб, ота-оналар фарзандлари билан кам мулоқотда бўлишига тўғри келмоқда.

Шахснинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамоллиги ижтимоий турмушда вужудга келган турли хил низоли вазиятлардан чиқиб кетишига ёрдам беради.

Маънавий-ахлоқий жиҳатдан суёт ривожланганлик ва шахсдаги ўзига хос хусусиятлар (ўзгарувчан характерлилик, кўзгалувчанлик, беқарорлик, ҳиссиётга берилувчанлик, тобелик, журъатсизлик ва бошқалар) эса болалар ва ўсмирларда девиант хулқнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ота-оналарнинг оилада фарзандлари билан қилаётган муомала ва муносабатлари кўринишлари болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Оилада қаҳр-ғазаб асосидаги ота-она муносабати болаларни уйдан бездиради. Уйдан бегиш, оила муҳитини тан олмаслик ўсмирларда оилавий муҳитга нисбатан деформациялашувни келтириб чиқаради. Натижада ўсмир оиладан ташқари кўча муҳитини ўзига маъқул кўради. Кўча муҳити эса баъзан криминал мазмунга эга бўлиши мумкин. Натижада ноахлоқий ва ғайриқонуний хулқ-атвор муҳитига тушиб қолган ўсмирда хулқ оғишининг келиб чиқиши учун имконият яратилади.

Ота-оналарнинг қаҳр-ғазаб асосидаги муносабати болалар ва ўсмирларда салбий характер хислатларининг хусусан, кўрқоқлик, тобелик, асабийлик, ҳиссиётларга берилувчанлик ва мустақил тафаккурнинг суэтлиги қабиларнинг шаклланишига олиб келади. Кўрқоқ, тобе болалар ва ўсмирлардаги асабийлик, кўзгалувчанлик ва ҳиссиётларга берилувчанлик вазиятларнинг чигаллашувига, муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш йўллари нотўғри қўллашга олиб келади.

Ота-оналарнинг фарзандлари ҳаёти ва фаолияти билан қизиқмасликлари, уларни назоратсиз қолдиришлари ҳам ўсмирни ғайриқонуний хулқ-атворга олиб келади. Шунинг учун ота-оналар фарзандларининг айниқса, ўсмирлик ёши давридаги фаолиятларини, бўш вақтларида нималар билан шуғулланаётганликларини домий равишда назорат қилиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Вояга етмаганларда девиант феъл-атворнинг келиб чиқишига сабаб бўлувчи оилавий тарбияга боғлиқ бўлган омилардан яна бири оилавий тарбияда ўта қаттиққўллик, авторитар ёндашув, болаларнинг фикр ва қарашларини инобатга олмасликдир. Бугунги ёшлар мустақил фикрлашга интилувчан, ўз қарашларига эга бўлган, ақдан етук ёшлардир. Ёшлар билан ҳисоблашиш, уларнинг фикр ва мулоҳазаларини эшитиш, керакли жойларда маслаҳат бериш яхши натижалар беради.

Оилавий тарбияда кўполлик, андишасизлик, ҳақорат, дўк- пўписа ва жисмоний жазолаш сингари усуллардан фойдаланиш кўпинча болалар ва ўсмирларнинг уйдан қочишига олиб келади.

Бундай болалар оила муҳитига нисбатан ижтимоий психологик дезадаптацияланиш жараёнига дуч келадилар. Оқибатда бола ўзига маъқул бўлган оиладан ташқари гуруҳ ёки кўча муҳитини қабул қилади. Бу муҳит ўзининг характерига

кўра, болага салбий ёки ижобий таъсир қилиши мумкин.

Афсуски, носоғлом муҳит психологиясига эга бўлган кўча муҳити болаларга кўп ҳолатларда салбий таъсир кўрсатади.

Вояга етмаганларда девиант ахлоқ, хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг келиб чиқишига таъсир этувчи яна бир омил ота-оналарда фарзандлар тарбиясига доир билимларнинг етарли эмаслигидир. Ота-оналар баъзан фарзандларига ўта даражада меҳр қўядилар. Уларни асраб авайлайдилар, эъзозлайдилар. Айтган ёки истаган нарсаларни муҳайё қилишга интиладилар. Ота-онаси томонидан кўрсатилаётган бундай муносабат натижасида болада манманлик, бировларни менсимаслик, меҳнатнинг қадрига етмаслик, сабрсизлик каби салбий хислатлар пайдо бўлади. Бундай хислатларга эга бўлган болаларда ўзбек халқига хос бўлган шукроналик, меҳнатсеварлик, олийжаноблик, ўзгаларга ҳурмат хислатлари шаклланимайди.

Бугунги кунда ўзбек оилаларида мавжуд бўлган тарбиядаги нуқсонлардан яна бири ота-оналарнинг чеклаш, рад этиш, тақиқлаш, руҳсат етмаслик асосидаги тарбиялаш усулидир. Бу хилдаги тарбия усулида болаларнинг иродаси, хоҳиш-истаги, ўй-хаёллари, орзу ва интилишлари, фикр ва мулоҳазалари инобатга олинмайди.

Шунингдек, бундай тарбия усулида болаларга ўз фикр мулоҳазаларини очикча баён этиш, мустақил қарорларга келиш ва муайян вазиятларга ўз нуқтаи назарини билдириш имконияти чекланади. Боланинг тафаккури, қизиқиши, эркинлигини ҳурмат қилмаслик мустақил фикр юритиш қобилиятининг суст ривожланиши, тортинчоқлик, ўз фикр-мулоҳазаларини баён эта олмаслик, тобелик, кўрқоқлик ва журъатсизлик каби салбий хислатларни келтириб чиқаради. Журъатсиз, тобе, тортинчоқ болада фаоллик ва ўз-ўзига ишонч ҳисси етишмайди. Шунингдек, уларда нутқнинг суст ривожланиши ҳолати ҳам кузатилади. Бундай болалар бутун умр давомида бировларга тобе бўлиб яшайдилар. Уларда раҳбарлик, бошқарувчанлик қобилиятлари ўта паст ривожланган бўлади.

Ҳозирда ўзбек оилаларида берилаётган тарбия нуқсонларидан яна бири оилавий тарбияда миллий қадриятларимиздан, яъни мифология, эртак, мақол, ривоят ва ҳадис илмидан етарлича фойдаланилмаётганлигидир. Миллий қадриятларимиз, халқ оғзаки ижоди дурдоналари, ривоятлар ва ҳадис илми болаларда яхшилик, олийжаноблик, ҳуш хулқилик хислатларининг шаклланишига хизмат қилишлиги ҳаммага аён. Маънавий- ахлоқий жиҳатдан суст ривожланганлик ва шахс типидаги ўзига хос хусусиятлар (ўзгарувчан характерлилик, кўзгалувчанлик, беқарорлик, ҳиссиётга берилувчанлик, тобелик, журъатсизлик ва бошқалар) эса болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Таълим муассасаларида хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориладиган тарбиявий тадбирларнинг самарадорлиги уларда фаол ҳаётий позицияни шакллантириш, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида ўзаро яқинлик ва соғлом муносабатни ўрнатишга боғлиқдир. Шунинг учун ўқитувчининг бераётган эътиборини, уларни ўзларига яқин олаётганлигини ва ёрдам бермоқчи бўлаётганлигини ўсмир ҳар доим ҳис қилиб туриши муҳим ҳисобланади.

Болаларга профилактик таъсир кўрсатишда ўсмирнинг шахс сифатидаги шаклланиши жараёнини, унинг ўзига хос хусусиятларини, характер хислатлари ва психологиясини ҳисобга олган ҳолда иш тутиш яхши натижа беришини унутмаслик лозим. Бунда қуйидаги омилларга эътибор бериш зарур.

Болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг олдини олиш нинг муҳим шартларидан бири тарбиявий жараёнда таълим муассасаси ва оила ҳамкорлигини тўғри йўлга қўйишдир. Кўпинча оила ва муассаса ҳамкорлиги, ота-она ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро алоқанинг узилиши туфайли болалар ва ўсмирлар тарбиясини, айниқса, улар хулқидаги ўзгаришларни тузатиш анча қийин кечади.

Ёшлар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг муваффақияти уларнинг ёшга оид ва психологик хусусиятларини билиш ҳамда ҳисобга олишга боғлиқдир.

Бу ҳолат энг нозик давр ҳисобланган ўсмирлик даврининг алоҳида хусусияти бўлиб, у кўпроқ шу даврга тааллуқлидир. Ўсмирлик даврини ўтиш даври, деб юритадилар, чунки ана шу даврда болалиқдан катталиқ ҳолатига ўзига хос ўтиш даври юзага келади. Бу жараёнлар бола руҳий фаолиятининг жиддий равишда қайта қурилиши билан боғлиқдир.

Болаларнинг экспрессив-эмоционал хусусиятларини билиш ҳам уларни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Ёшлар билан индивидуал муносабатда уларнинг қанчалик эмоционаллиги, ҳиссиётга берилувчанлигини, аффе́ктга мойил ёки мойил эмаслигини, ўз ҳиссиётини тута олишолмаслигини ва шунингдек, унда қандай ҳислар устун эканлигини билиш жуда муҳимдир.

Катталар ҳар бир боланинг қанчалик тўғрисиўзлигини, меҳнатсеварлигини, виждонлилигини, дўстлик ва ҳамкорликни қанчалик ҳис қилишини кузатиб, билиб бориши зарур.

Салбий ахлоқий сифатларга эга бўлган ёшларда тажанглик, кўполлик, ёлғончилик, безорилик, эгоизм, қайсарлик, ўжарлик, интизомсизлик, қоидаларга риоя қилмаслик, ўзбилармончилик кабилар кузатилади ва бундай хислатларга эга бўлган ёшларни тарбиялашда индивидуал ёндашув лозим. Чунки улар жамоа ёки кўпчилик орасида ўзларининг айбларини ошкор бўлишини ёки тарбия, танбеҳ бераётган кишининг насиҳат

ёки кўрсатмаларига бўйсунини ёқтирмайдилар, улар билан муомалада ниҳоятда эҳтиёткорлик, самимийлик, дўстона муносабатда бўлиш талаб қилинади.

Ёшлар билан ишлашда уларнинг характери, қизиқишлари, шахсий хусусиятлари эътиборга олинини лозим. Кўп насиҳат қилмаслик, уришмаслик, овозини баланд кўтармаслик, кўп гапирмаслик мақсадга мувофиқ. Ўзаро самимий муносабат, шахсий намуна, оила ва муассасадаги кишиларнинг ишга ижобий муносабатигина ёшларда шундай бўлишга ҳавас туғдиради.

Ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъулият, ғурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак ҳисларни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш айтиш муддаодир.

Уларни ўзлари қизиққан тўғарақларга жалб қилиш яхши натижалар беради.

Энг муҳими шундаки, тарбияланувчиларга ишонини керак. Уларнинг қўлидан келадиган ишларга эътиборли бўлиб, уни бажарганидан кейин рағбатлантириш, уни ишни яна ҳам яхши бажаришда ўз фикрларини баён қилиш ҳам муҳимдир.

Ёшларни беъмани ҳордиқ чиқариш ва кўча-кўйда мақсадсиз юришларига йўл қўймаслик лозим. Бунинг учун мактаб, маҳалла, жамоатчилик ва оила ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, болаларни иложи борича мактабдан ташқари муассасаларга жалб этиш чора-тадбирларини қўллаш керак.

Ушбу жараёнларда маҳалла фаоллари, таълим муассасаси психологлари, педагоглар ва кенг жамоатчиликнинг иштирок этишини таъминлаш керак.

Таълим муассасасида педагоглар психологлар билан ҳамкорликда ўқувчиларда энг яхши инсоний фазилатларни ривожлантириш, уларда ўзига ишонч, ўз хулқини яхшилаш мотивларини қуйидаги йўналишларда шакллантиришлари зарур:

- болаларни ўз хулқ-атворини ўзи баҳолашга ўргатиш;
- ўқувчиларнинг ижобий хатти-ҳаракат қилишларини мунтазам назоратга олиш ва уларга ишониш;
- оилада, муассасада болаларнинг олдида қўйилган вазифаларни бажаришда эришган ютуқларини рағбатлантириш;
- тарбия беришнинг оптимал стратегиясини аниқлаш;
- ўқувчиларга индивидуал ёндашув ҳар бирига аниқ махсус педагогик таъсир ўтказиш;
- тарбиявий таъсирнинг болани ҳар томонлама ривожлантиришга йўналтириш;
- дарсдан ташқари фаолиятларда болаларга мустақил фаолият (ўқиш, ўйин, меҳнат, хобби ва қизиқишлари)ни танлаш учун имконият бериш;
- ҳар бир бола учун уларни ақлан ҳамда ахлоқан ривожланишига йўналтирилган тарбиявий ишларни ташкил этиш;
- ота-оналар билан ишлаш жараёнида ҳудудий “Оила марказ”лари, маҳалла фуқаролар йиғини ва шифокорлар билан ҳамкорлик қилиш жуда муҳим ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. Семейная диагностика в суицидологической практике. М., 1983
2. Амбрумова А.Г., Шир Е., Brooksbank D.J. Психология девиантного поведения М., 1985.
3. Z.S.Elov. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. Psixologiya ilmiy jurnal. (1)2022. 27-29
4. Z.M.Maxmudova, Z.S.Elov, L.Ya.Olimov, Deviant xulq-atvor psixologiyasi. В., 2022.
5. З.С.Элов. Замонавий жамиятда суицид (ўз жонига қасд қилиш) муаммолари. Eurasian journal of Law, Finance and Applied Sciences 1 (2(2021): EJLFAS), 26-28
6. З.С.Элов Девиант хулқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (Вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисолида). PEDAGOGIK MANORAT. 2022, №6
7. Z.S.Elov. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. Monografiya. 2022., 275-b
8. Z.S.Elov. Suicide among adolescents with deviant behavior as a social psychological problem. ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. Ярославль., 2022 Выпуск 26.
9. З.С.Элов. Причины и анализ суицидальных мыслей среди подростков. ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. Ярославль., 2021 Выпуск 23. 390-392

MILLIY TARBIYA IJTIMOY-PSIXOLOGIK JARAYON SIFATIDA*Jabborov Hazrat Xuseynovich,**O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, bolada tayanch fazilatlarini kafolatli shakllantirishda uning psixologik mexanizmlarini o'rganish, mazkur masalada oila, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar, oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarishni va ular orasida ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarish hamda milliy tarbiyaning ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida uning nazariy metodologik asoslari va tarbiya masalasi bo'yicha davlatimizda olib borilayotgan islohotlar bilan tanishishingiz mumkin.

Tayanch tushunchalar: tarbiya, fazilat, axloq, milliy tarbiya, milliy xarakter, g'oya, mafkura, ijtimoiy jarayonlar, individual psixologik xususiyatlar, kognitiv sifatlar, shaxs yo'nalganligi.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС*Жабборов Хазрат Хусейнович,**Университета общественной безопасности Республики Узбекистан
Доцент кафедры психологии, доктор философии в области психологии (PhD)*

Аннотация: В этой статье вы можете ознакомиться с новым, системным подходом к национальному образованию, изучением его психологических механизмов в гарантированном формировании базовых качеств у ребенка, полном раскрытии социально-педагогических возможностей семьи, дошкольного образования, общего среднего, средне-специального профессионального, высших учебных заведений, соседства в этом вопросе и повышение научной и методологической преемственности между ними.

Основные понятия: воспитание, добродетель, нравственность, национальное воспитание, национальный характер, идея, идеология, социальные процессы, индивидуально-психологические характеристики, когнитивные качества, ориентация личности.

NATIONAL EDUCATION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROCESS*Jabborov Hazrat Xuseynovich,**Associate professor of the University of public safety of the Republic of Uzbekistan,
doctor of philosophy in Psychological Sciences*

Abstract: In this article, you can familiarize yourself with the new, systematic approach to national education, the study of its psychological mechanisms in the guaranteed formation of basic qualities in a child, the full emergence of socio-pedagogical capabilities of the family, preschool education, general secondary, secondary special vocational, higher educational institutions, neighborhoods in this issue, and raising scientific and methodological continuity between them.

Basic concepts: education, virtue, morality, national education, national character, idea, ideology, social processes, individual psychological characteristics, cognitive qualities, personality orientation.

Mavzuning dolzarbligi. Har bir ishning ilmi bor, deydilar muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev. Tarbiyaning ham ilmi bor. Uning nomi – pedagogika. Ayniqsa go'dak tarbiyasi masalasida ota-onalarning bilimlari puxta, amaliy bo'lishi - millatimiz uchun

hayot-mamot masalasi. Zero bu davrda 20 yildan keyin keladigan avlod qanday bo'lishi hal qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2018 yil 14 fevral kuni maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish va rivojlantirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar natijadorligi tahliliga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishida bolalarimizni go'dakligidan ongi va tafakkurini to'g'ri shakllantirib bormasak, kelajakda yuksak saviya, bilim va ma'naviyatga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalash qiyin bo'ladi, dedi.

Biz tarbiya haqida buyuk allomalarimiz aytgan yuzlab durdona fikrlarni bilamiz. Farzand tarbiyasini qachondan boshlamoq kerak?, degan savolga buyuk bobomiz Abu Ali ibn Sino bola tarbiyasi bilan uning tug'ilishidan avvalroq, ona qornidan boshlaboq boshlash lozim, deb javob bergan. Chunki bolaning ma'naviyatiga ham aynan shu paytdan asos solinadi.

Bugungi yangi davr shiddati ta'lim-tarbiya tizimiga ham o'zining aniq, qat'iy talablarini qo'yimoqda. Ushbu talablar doirasida davlatimizda ta'lim sohasida pedagoglarning moddiy-ma'naviy sharoiti tubdan yaxshilanib, ta'lim sifatini oshirishning zamonaviy texnologiyalari joriy qilinmoqda.

Tarbiya va ta'limni bir-biridan alohida ajratib bo'lmaydi, bu ikki jarayon o'zaro uyg'un, uzluksiz asosda tashkil etilgandagina odobli, axloqiy fazilatlariga ega, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash va tafakkurga ega, zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib beradi.

Bugungi kunda O'zbekistonda yoshlar tarbiyasini milliy va zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirishni talab etmoqda.

Milliy tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, bolada tayanch fazilatlarini kafolatli shakllantirishda uning psixologik mexanizmlarini uringanish, mazkur masalada oila, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar, oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarishni va ular orasida ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarishni taqozo etadi.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, Vatanga sadoqat, burch va mas'uliyat, tashabbuskorlik va boshqa fazilatlar yoshlar ongida nazariy tushunchalar sifatida qolib ketgani holda uning tabiatida amaliy odatlarga aylanmayapti. Buning oqibatida ularning ushbu fazilatlar haqidagi so'zlari bilan amallari orasida tafovut namoyon bo'lmoqda, bu esa har yili mustaqil hayotga kirib kelayotgan yigit-qizlarning hayotda o'z o'rinlarini topishlarida bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Ayrim o'quvchi-yoshlarda yuksak maqsadlarning shakllanmaganligi, o'zini o'zi o'qishga safarbar qilish, iroda, matonat, tirishqoqlik, harakat fazilatlarini yetarli rivojlanmaganligi ta'lim sifatiga ham zarar ko'rsatmoqda.

O'zbek xalqi tarbiya an'analarida yaqinlik va masofaning muayyan nisbati belgilangan. Go'dakka kerakli bo'lgan darajadagi yaqinlik aksariyat bobolar va buvilar tomonidan ko'rsatilgan. Chunki bobo va buvilar bola bilan ko'proq muloqotda bo'lib, mehr-muhabbat bilan ularni tarbiyalaganlar.

Tarbiyaning ta'siri ostida bola uch yoshga kirganda o'zini tuta bilishni o'rganadi. Mavjud odatlarga ko'ra, farzand bu paytda butun oilaning e'tibor ob'ektiga aylanadi. Shuning uchun ham "bola uchga kirsa – butun oila gapirishni o'rganadi" [2], degan ibora mashhurdir.

Ko'p ijtimoiy psixologlar va jamoat arboblari ham go'daklik davridagi tarbiyaning shaxs shakllanishdagi muhim ahamiyatini ko'rsatib o'tganlar. Aksariyat olimlarning xulosalariga ko'ra, uch yoshgacha bo'lgan go'dak o'zining rivojlanishida shuncha ko'p narsani egallaydiki, u yana shuncha bilimni o'n sakkiz yoshga qadar egallashi mumkin bo'ladi [3].

Masala yuzasidan adabiyotlar tahlili milliy tarbiya sohasida o'qituvchilarning faoliyatini metodik ta'minlovchi o'quv materiallari, shu jumladan, milliy va ma'naviy tarbiya sohasiga oid metodik qo'llanmalar, o'quvchilar uchun zarur darsliklar yetarli emasligini ko'rsatmoqda.

Aniqlanishicha, inson xarakteri asosan go'daklik paytida shakllanadi va bu davrda unda qanday xarakter xislatlari shakllansa – uning ikkinchi tabiati sifatida mustahkam o'rnashadi. Keyingi o'zlashtiriladigan narsalar ular kabi chuqur o'rnashmaydi [4]. Demak, har ota-ona milliy tarbiya an'alarida go'daklikdagi tarbiyaga katta e'tibor qaratishlari zarur.

Go'dak va bolalarga xulq-atvor qoidalari bir xil tarzda o'rgatib borilgan. Garchi tarbiyadagi faollik darajalari bilan ajralib tursada, lekin oilaning barcha a'zolari tarbiyada ishtirok etgan.

Ota-ona bilan bo'ladigan har kungi muloqot orqali bolalar dastlab, kattalarning xatti-harakatlari, odatlari va keyin ichki sifatleri; fikrlash tarzlari, ijtimoiy burchini bajarishga va boshqa shu kabilarga bo'lgan munosabatlarni taqlid qiladilar va o'zlashtiradilar.

Amerikalik olim M.Midning fikricha, taqlid o'yin, o'qish va mehnat orqali shakllanadi. Bu jarayon boshqalar rolini qabul qilish, ularga o'xshashga intilishning ko'rinishidir [5].

Taqlid bolaning ye shiga, idrokiga bog'liq ravishda ongli ye ki ongsiz tarzda yuz berishi mumkin. Bola go'dak yoshida kattalarga ko'r-ko'rona taqlid qiladi.

Fransuz olimi E.Dyurkgeymning fikricha, bola taqlid qilish qobiliyati bilan tug'ildi, o'smir yoshiga yetganda esa taqlid qilish faqat tanlov asosidagina amalga oshib, ijtimoiy tajribani keng ma'noda egallay boshlashi, natijada bolaning xarakteri, temperamenti, qiziqishlari ham shakllanadi. Demak, bola o'sgan sari, taqlid jarayoni mazmunan o'zgaradi va ongli xarakter kasb etadi[6].

Kanadalik psixolog A.Bandura taqlidni bola sotsializatsiyasi mexanizmining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rsatadi. Uning fikricha, kattalarga taqlid qilish asosida bolalarning axloq sohasidagi ijobiy fikrlari mustahkamlanishi yoki, aksincha, ularda tajovuzkorona xislatlar ham rivojlanishi mumkin [7].

Kattalar bilan bo'ladigan har kungi muloqot orqali bolalar dastlab, kattalarning xatti-harakatlari, odatlari, ichki sifatleri; fikrlash tarzlari, ijtimoiy burchini bajarishga va boshqa shu kabilarga bo'lgan munosabatlariga taqlid qiladilar va o'zlashtiradilar.

Avlodlar ota-onalar va tengqurlardan taqlid orqali muayyan ma'naviy-axloqiy stereotiplarni qabul qiladi. Har bir bola go'daklik chog'idayoq ixtiyorsiz ravishda o'zi dunyoga kelgan oila muhitidagi turli-tuman ta'sirlar va taassurotlar ostida o'z xalqining mentalitetini o'zlashtira boshlaydi. Bu bola ona tilini o'rganib alla, ertaklarni eshitganda, maishiy hayot sharoitga qo'shilganda yuz beradi[8].

Go'daklarni tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi ertak va dostonlardan foydalanish muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki, bolalarni intizomga o'rgatish, uning yoshi bilan uzviy aloqador. Bu sohada har bir xalqning o'ziga xos usuli bo'lib, intizomga o'rgatish va ularga nisbatan qattiqqo'llik darajasi yosh bosqichlari bilan bog'liq. Tadqiqotchilar shu prinsipda jamiyatlarni to'rt tipga ajratadilar:

go'daklikda ham va bolalikning keyingi davrida ham intizomga talab kuchsiz;

go'daklikda ham va bolalikning keyingi davrida ham intizomga talab qattiq;

go'daklikda intizomga talab qattiq, keyingi davrda esa talab va nazoratning kuchsizlanishi;

go'daklikda bolani erkinroq qo'yilishi, ya'ni talabning kuchsizligi va keyingi davrda talabchanlik va qattiqqo'llikning kuchaytirilishi.

O'zbek xalqining bola tarbiyalash an'anasidagi usul to'rtinchi tipga tegishli bo'lgan. Ya'ni, go'daklik va ilk bolalik paytida (5-6 yosh) ular e'zozlanib, erkin qo'yilgan, 6-7 yoshdan bolaning tarbiyasiga bo'lgan talab kuchaytirib borilgan. Keyingi yillarda ota-onalarning bolaning yoshiga qarab intizomga o'rgatish bo'yicha qarashlari ularning dunyoqarashlariga bog'liq bo'lib bormoqda.

Keltirilgan ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, o'zbek xalqi tarbiya usuli go'daklarni e'zozlash, kichik yoshlarida bolalarni erkin qo'yish, ularga qattiq intizom talabi qo'yilmasligi bilan ifodalangan. Tartib-intizomga bo'lgan talabning kuchayishi bolaning keyingi yosh bosqichlarida (5–6 yoshdan so'ng) amalga oshirilgan.

Shu munosabat bilan bugungi globalashuvning shiddatli va axboriy sharoitida milliy tarbiyaning ijtimoiy-psixologik omillari tadqiq qilish orqali oiladada farzand tarbiyasi uchun tayanch fazilatlarni shakllantirish, mazkur fazilatlarga ularni odatlantirish, tarbiyada tushuntirish/ko'rsatish/o'rgatish/namuna bo'lish kabi ta'sirsan usullarni isloh qilish va shu orqali ma'naviy tarbiya tizimini yanada rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Milliy tarbiya va farzand tarbiyasi haqida gap ketganda beixtiyor taniqli ma'rifatparvar Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir" degan chuqur ma'noli so'zlari inson e'tiborini tortadi.

Ko'plab olimlar o'z tadqiqotlarida ma'naviy tanazzulning asosiy omillari bo'yicha qator izlanishlar olib borishdi, har xil qiziqarli tahliliy ma'lutolar asoslandi, lekin bularning ichida odamni tashvishga soladigan bir qaraganda e'tiborsizdek tuyiladigan, lekin oqibati tanazzulga, johillikka olib boradigan bir omil, ya'ni oilada farzand tarbiyasiga e'tiborsizlik illati millatning ma'naviy tannazulining asosi desak hecham mubolag'a bo'lmaydi.

Milliy tarbiyaga e'tiborsizlik illati bir qator qararlarda jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi PQ-3160-sonli, 2019 yil 3-maydagi PQ- 4307-sonli, 2021 yil 26 martdagi PQ- 5040-sonli Qarorlari[1] va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31-dekabrda 1059-sonli qarorida ichki tahdid sifatida qayd qilingani va mazkur holatni bartaraf qilish bo'yicha bir qator vazifalar belgilanganligi bizga ma'lum.

Shu o'rinda biz mazkur tadqiqotda yoshlarda milliy tarbiya shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarini bugungi kundagi ahamiyati, milliy tarbiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, mazkur jarayonni bugungi ijtimoiy hayotimizdagi dolzarbligini yoritishga harakat qilamiz.

Antropologlarning ilmiy xulosalari, odamzodning tashqi ko'rinishi kechki paleolit - kromanonlar davri- bundan 40000 yildan buyon o'zgarmasdan kelmoqda. Bu fikrning zamonaviy fanlar tomonidan tasdiqlanganligi odamning biologik evolyusiyasi tugallangan, degan xulosani berdi.

Odamdagi evolyusion rivojlanishning yakunlanishi undagi madaniy rivojlanishni boshlab beradi. Oliy taraqqiy etgan turlarga xos bo'lgan emotsional-instinktiv xususiyatlar genetik meros sifatida mavjud bo'lib, bu xususiyatlarni chaqaloq dunyoga kelganida, uning rivojlanishining ilk oylarida kuzatish mumkin. Ijtimoiylashuv(sotsializatsiya) esa odam mohiyatini go'daklikdan boshlab insoniylashuv, madaniylashuv tomonga o'zgartira boradi.

Har bir zamon va makondagi insoniyat avlodlari o'zining ijtimoiy-madaniy rivojlanishi va ijtimoiy normalarni ishlab chiqish jarayonida o'z ajdodlarining milliy xarakter va milliy qadriyatlarini ijodiy o'zlashtiruvchi, zamoniylashtiruvchi, boyituvchi va o'zgartiruvchilik xususiyatini namoyon qilib boradi. Har bir avlodning ana shunday ijtimoiy reproduktiv burchlarini amalga oshirilishi ijtimoiy barhayotlikni va insoniyat taraqqiyotning boy, rang-barang madaniy oqimlarini hosil qiladi, saqlab turadi. Demak, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-pedagogik nuqtai-nazardan har bir avlod vakillari tarixiy, ijtimoiy, madaniy-milliy ko'rsatkichlarni mujassamlashtiruvchi milliy tarbiyaning mahsulidir.

Mazkur masaladagi izlanishlarimiz va kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, barcha davrlarda milliy xarakter va milliy tarbiyani o'rganishda tadqiqotchilar turli xalqlarning bir-birlarini tanishida, bilishida, bilvosita va bevosita millatlararo muloqotlarda insonning milliy jihatlari e'tibor berilgan. Qadim zamonlarda ham tarixchilar, sayyoxlar, qomusiy bilimga ega mutafakkirlar, jumladan, Ibn Batuta, Strabon, Abu Rayxon Beruniy, Mikluxo

Maklay, Lui Gonsales de Klavixo, H.Vamberi va boshqalar qoldirgan asarlar, ijtimoiy-falsafiy, axloqiy ta'limotlarda ham boshqa xalqlar hayotini qiyosiy o'rganish yo'nalishi mavjudligi bizga ma'lum.

Professor M.Quronovning "Milliy tarbiya" nomli monografiyasida qayd qilinishicha XIX asrga kelib chet el ijtimoiy fanlarida boshqa xalqlar milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq qiluvchi kulturantropologiya va sotsiologiya maxsus fanlarga aylanib, "Boshqa dunyo kishisi" muammosini o'rgana boshladi. Bu aslida, boshqacha tarbiya - milliy tarbiyaning tizim, uslublari, maqsadlaridagi xususiyatlarni ilmiy nuqtai-nazardan o'rganish davri boshlanganligini anglatar edi.

"Boshqa dunyo kishisi"ni o'rganish taraqqiyparvar yangilik edi. U "Boshqa mamlakat, millat kishisi qanaqa?", "U o'zini o'rab olgan dunyoni, borliqni qanday idrok qiladi?", "U yaxshilik va yomonlikni qanday tushunadi?", "U o'z hatti harakatlarida qanday mezonlarga asoslanib yo'l tutadi?" kabi savollarga javob berish kerak edi. Odamlarning dunyo haqidagi bilimlari ortib, yangi yerlar ochilib, savdo-sotiq, munosabatlari kengaya borgani sari bu muammoga qiziqish orta bordi. Ayniqsa, Yevropada bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllana borishi va u bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, ayniqsa mustamlakachilik davri milliy xususiyatlarni o'rganishga kuchli turtki bo'ldi. Chunki mustamlakachi, missioner, plantatorlar uchun o'z mustamlakalari - mahalliy xalqlar haqida hech bo'lmasa ibtidoiy tasavvurga ega bo'lish foydali edi. Qolaversa, bu masala mustamlakachilikning kelajagi - mahalliy xalqlarni "madaniy-oqartuv" orqali inglizlashtirish, fransuzlashtirish, ruslashtirish, ya'ni madaniy-ma'naviy mustamlakalarga aylantirishning samaradorlagini oshirishlari uchun kerak edi.

O'zga xalqlarning milliy xarakterini o'rganish faqat mo'may foyda orttirish maqsadi bilan cheklanib qolmadi. Chunki mustamlakachilar va mahalliy xalqlar milliy qadriyatlarini orasidagi tafovutni yechish ilmiy muammoga ham aylanib ulgurgan edi. Zero, ovrupolikning boshqa millatlar haqidagi tasavvurida noovrupoliklar shaxs emas, balki qandaydir aqlga zid afsonalar, mistika ta'sirida yashovchi individlar, deb idrok qilinardi (N.S.Trubeskoy, N.A.Berdyaev). Chunki Osiyoliklar va Afrikaliklar o'zlari uchun milliy, ovrupoliklar uchun g'alati, axloq-odob, urf-odat, an'analarga rioya qilar edilar. Ikkinchi tomondan mahalliy xalqlar uchun ovrupoliklarning hatti-harakatlari, odob-axloqi, urf-odatlarini g'alati ko'rinar edi. Shu tariqa XIX asrda madaniy antropologiya asosida "noyevrupa jamiyatida madaniyat va shaxs", "etnopsixologiya" ilmiy yo'nalishlarini yuqoridagi o'zaro milliy-madaniy tushunmovchiliklar, ziddiyatlarni yechish, bir-birini tushunish ehtiyojlarini yuzaga keltirdi. Natijada "fe'l-atvorning milliyliigi" ilk bor ijtimoiy-siyosiy, keyinchalik esa ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-pedagogik ilmiy tushunchalarga aylana bordi.

Milliy tarbiyaning etnopedagogik qirralarini ilk bor kashf etgan olimlardan biri amerikalik kulturantropolog Margaret Mid bo'ldi. Uning tadqiqotlari nafaqat geterostereotip(odamning boshqa xalqlar haqidagi bilimlar yig'indisi)ning, balki osiyolik va afrikaliklarda avtostereotip(o'z xalqi haqidagi bilimlar yig'indisi)ning shakllanishiga ham turtki bo'ldi. Zero M.Mid tomonidan 1927 yili nashr ettirilgan "Coming on' age Samoa" (Samoadi ulg'ayish) kitobi tarbiyaning milliyliigi isbotlangan ilk ilmiy-tadqiqot natijasi edi. Biz uchun ushbu tadqiqotning ijtimoiy-psixologik jihati muhim.

M.Mid har bir kishining ma'lum milliy muhitdagi xulq-atvorini tushunishda uning bolalikdagi milliy tarbiyaviy ta'sirining nihoyatda katta ahamiyatga egaligini qayd qiladi. Chunki, bolalarning milliy tarbiyaviy ta'sirini qabul qilish jarayoni va kattalarning milliy fe'l-atvorlari orasida izchil aloqa mavjud. Tarbiyaning milliy xususiyat kasb etishida bir avloddan ikkinchi avlodga o'tib keluvchi an'analar, marosim, udum, ishlab-chikarish va hayotiy malakalar, afsonalar, xulq-atvor shakllari, bolalarga, o'smirlarga, qariyalarga munosabatlarning o'ziga xosligi katta rol o'ynashini M.Mid alohida qayd etadi.

Milliy tarbiyaning ijtimoiy-psixologik omili - inson xarakterining milliyliigidir. Milliy xarakter konsepsiyasi amerika etnopsixologiya maktabida yaratilgan bo'lib, turli etnoslarda ularning o'zlarigagina xos milliy xarakter mavjud: shaxsning milliy xarakteri

ustivor psixologik hodisa bo'lib, bu uning milliy xulq-atvorida namoyon bo'ladi; ana shu ko'rsatkichlarga asoslanib, u yoki bu xalqqa, millatga mansub kishilar xarakterining modelini - o'rtacha milliy xarakter namunasini yaratish mumkin, degan xulosalarni asoslaydi.

Bir millatga mansub kishilar uchun umumiy bo'lgan fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan namunaviy milliy shaxs siyмосi mavjudligini birinchi bo'lib A.Kardiner qayd qiladi. U «milliy shaxs»ning shakllanishida eng avvalo oilaning milliy tarbiyaviy ta'sirini, undan keyin ijtimoiy tarbiya omillarining yetakchi rolini alohida qayd qildi.

AKSh etnopsixologlari ikkinchi jahon urushidan keyin Yaponiya va g'arbiy Germaniya aholisining mentalitetini o'rganib, millat uning qadriyatlar tizimi, muloqat shakllari va boshqa ko'rsatkichlari milliy madaniyat ta'sirida shakllanishini asosladilar. Turli mintaqalarda o'tkazilgan ilmiy-tadqiqotlar natijalarining umumlashirilishi: muayyan xalqqa xos dunyoqarash, turmush tarzining mavjudligi-xalqlarning turli «namunalari»ni xosil qiladi: turli «namunalar»ning mavjudligi esa bolalarni tarbiyalashda o'ziga xoslikning mavjudligiga, qadriyatlar tizimining kattalar xulq-atvorida aks etishiga bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

Biroq, o'tkazilgan etnografik va etnopsixologik tadqiqotlar bir xalqning milliy xarakterini o'rganayotgan olimning boshqa madaniyatga mansubligi, o'rganayotgan millat madaniyatidan yaxshi xabardor emasligi natijasida tadqiqot ma'lumotlarini talqin qilishda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilishini ko'rsatdi. 50-yillarda amerika etnopsixologiyasining milliy xarakter konsepsiyasiga nisbatan bildirilgan tanqidiy fikrlarining bosh sababi ham shunda edi. Bu tanqid milliy xarakter konsepsiyasiga xos ob'ektiv mohiyatni o'zgartirmadi, aksincha, tadqiqot uslubiyatini takomillashtirishga turtki bo'ldi, xolos.

Bizningcha har bir millatda, mamlakatda davom etayotgan tarbiyaviy jarayon umuminsoniy tarbiya tizimining tarkibiy qismidir. Demak, har bir davlatda olib borilayotgan siyosat kabi, tarbiya siyosati ham umumbashariy ehiyojlardan kelib chiqib muvofiqlashtirilmog'i kerak. Chunki insoniyat sivilizatsiyasi taqdiri barcha xalqlarga bir xil qimmatlidir.

Bugungi kunda milliy qadriyatlarimizga rahna solib turgan mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, erta turmush, farzand tarbiyasiga e'tiborsizlik, milliy qadriyatlarga e'tiborsizlik, yoshlar orasidagi jinoyatchilik va korrupsiya kabi ichki tahdidlar, terrorism, ekstremizm, separatizm, radikalizm, kosmopoltizm, giyohvanlik, odam savdosi va «ommaviy madaniyat» kabi tashqi tahdidlarni «milliy tarbiya fazilatlarini kuchaytirish orqali mustahkam mafkuraviy immunitet»ga erishmay turib bartaraf qilish qiyindir.

Etnopsixologlarning bergan xulosalariga ko'ra, milliy psixologiyani aynan o'sha etnos vakillarining faoliyat, xulq-atvor va muloqatlari jarayonlari orqali o'rganish mumkin. Bizningcha, milliy tarbiya jarayoning pedagogik-psixologik xususiyatlarini o'rganish uchun ham aynan shu yo'ldan bormoq samaralidir. Zero milliy tarbiya (ichki) milliy va millatlararo (tashqi) munosabatlarning muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi. Milliy tarbiya jarayonida makondagi muqimlik va milliy-madaniy jipslikni, birlikni ta'minlovchi etnik, milliy ma'lumotlar sinxron va diaxron shaklda avloddan avlodga uzatiladi.

Shunday qilib, faqat shu millatgagina xos bo'lgan o'ziga xos tarbiyaviy tizim ushbu millatning boshqa millatlardan farq qilishini, ichki yaxlitligini, benazirligini ta'minlaydi. Shu o'rinda bugungi ijtimoiy psixologiyada har bir millat yoki har bir avlodni milliy tarbiya fazilatlariga odatlantirishda psixodiagnostik metodlar orqali uni monitoring qilib borish, yangi avlod vakillarida milliy tarbiya fazilatlarini singdirish ishlarida qo'l keladi degan umidamiz.

Agarda milliy tarbiya e'tiborsiz qoldirilsa, stixiyali tarzda kechsa, xalqning milliy o'zligini anglash darajasi, milliy g'ururi, madaniyati, vatanparvarlik darajasi susaya boradi. Chunki har bir individ o'ziga xos milliy-madaniy an'analar, me'yorlari bo'lgan,

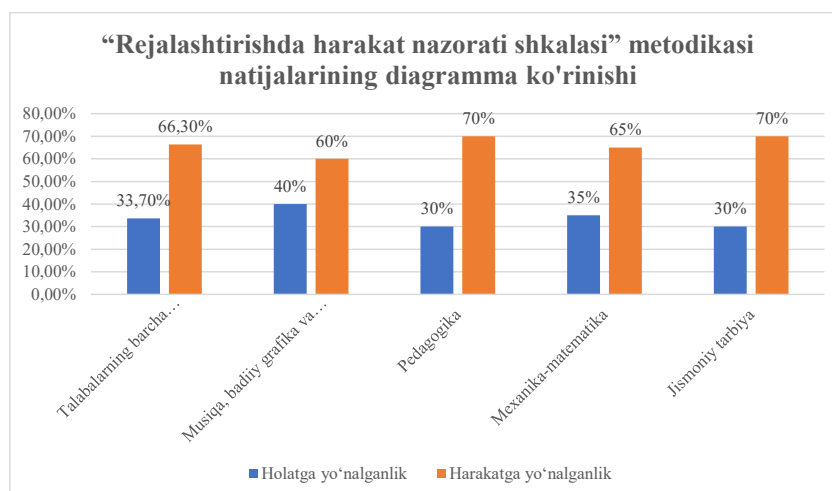
ya'ni bugungi ijtimoiy psixologik tushunchalar bilan aytganda ijtimoiy norma, ijtimoiy qoida, ijtimoiy qonuniyat va ijtimoiy talablar asosida o'zi yashab turgan jamiyatida shakllanadi. Ana shu urf-odat, me'yorlar, an'analar ruhida ijtimoiylashuvi uni ana shu madaniy-tarixiy birlikning a'zosiga aylantiradi. Bu jarayonni boshqacha tarzda chaqaloqning yo fransuz, yo hind, yo o'zbek bolasiga, o'smirga aylanish jarayoni deb ham ifodalash mumkin. Chaqaloqning (milliy tarbiya ob'ekti sifatida) o'zbek sifatida shakllanishi o'zbeklar uchun an'anaviy bo'lganligi tufayli ko'zga tashlanmaydi, tadqiqotlar shuni qayd qilmoqdaki, shaxs madaniylasha (ukrainlasha, arablasha, o'zbeklasha...) borar ekan, bu milliylik jarayoni milliy-ijtimoiy rollar talablaridan kelib chiqib, jamiyatning uzluksiz nazorati ostida amalga oshadi. "Milliy-ijtimoiy rol" tushunchasi, zamonaviy ijtimoiy rollar sotsiologik konsepsiyasi va I.S.Konning (132) ijtimoiy rolga bergan ta'rifidan foydalangan holda milliy rolni muayyan milliy birlik ichida an'anaviy ma'qullangan, shu millatga mansub a'zolaridan ularning yoshi, jinsi va muayyan vaziyatdan kelib chiqib kutiladigan xulq-atvor namunasi» deb ta'riflash mumkin.

Metodika. Talabalarda harakatni amalga oshirishda holatga va harakatga yo'nalganligi. Tadqiqotimizda talabalar holatga yoki harakatga yo'naltirilganligini aniqlash uchun mazkur metodikadan foydalandik. Olingan natijalar 1-jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval

"Rejalashtirishda harakat nazorati shkalasi" metodikasi natijalari

Yo'nalish (fakultet) nomi	Holatga yo'nalganlik	Harakatga yo'nalganlik
Talabalar barcha tanlamasidagi natijalar (841 kishi)	33,7 %	66,3 %
Musiqqa, badiiy grafika va mehnat ta'limi	40 %	60 %
Pedagogika	30 %	70 %
Mexanika-matematika	35 %	65 %
Jismoniy tarbiya	30 %	70 %

Tadqiqotimizda ishtirok etgan talabalar umumiy tanlanmasida rejalashtirishda

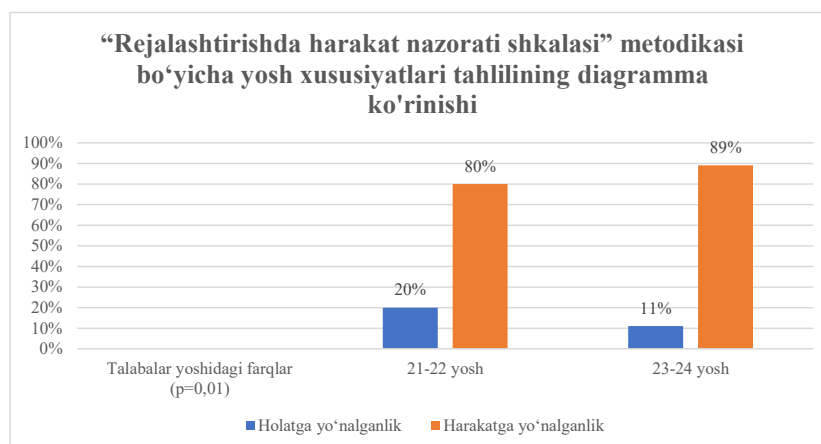
harakat nazorati shakli metodikasi bo'yicha olingan natijalarga ko'ra, 34 % ga yaqin talabalarda holatga yo'nalganlik ustun bo'lib, qolgan 66 % talabalarda harakatga yo'nalganlik yetakchilik qiladi. Demak, talabalarining aksariyatida maqsadga erishish oldida uchrovchi to'siq va qiyinchiliklarni yengishga qaratilgan, omadsizlik va noxushliklarga e'tiborsizlik, muddaoga erishish ustunlik qiladi. Talabalarining uchdan biridagina oxiriga yetkazilmagan va yakunlanmagan intilishlar, uchragan omadsizliklar to'g'risidagi takroriy xayol va fikrlar tufayli salbiy emotsional kechinmalar yetakchilik qilib, bu talabalaridagi qat'iyatsizlik, pessimizm, tashabbusizlik, boshlagan ishini oxiriga yetkazmaslik kabilarda namoyon bo'ladi. Bunday talabalar harakatni amalga oshirishga qaraganda o'tmish tajribasi haqidagi qayg'urishlari ko'proq vaqt egallaydi. Jismoniy tarbiya va pedagogika fakulteti talabalarida harakatga yo'nalganlik (70%) va holatga yo'nalganlik (30%) nisbati bir xil bo'lib, mazkur ta'lim yo'nalishlarida ta'lim oluvchi talabalarining aksariyati sobitqadamligi, harakatni oxirigacha yakunlashga moyilligi bilan ajralib turadi. Talabalarining uchdan bir qismi esa asosan emotsional kechinmalarga yo'nalganligi bilan tavsiflanadi. Mexanika-matematika yo'nalishi talabalarining 35 % ida holatga yo'nalganlik, 65 % ida esa harakatga yo'nalganlik yetakchilik qiladi. Turli talabalar guruhi ichida ijodiy yo'nalish talabalarida rejalashtirishda holatga yo'nalganlikning (40%) eng yuqori ko'rsatkichi aniqlandi. Yuqoridagi natijalarni pedagogika va jismoniy tarbiya fakultetiga o'qishga kirishga shaylangan yoshlarning kasbi haqida aniq tasavvurlari bo'lganligi, shu tufayli kutilmalarining oqlanmasligi bilan bog'liq salbiy emotsional kechinmalar nisbatan quyi ko'rsatkichga egaligini ta'kidlash mumkin. Musiqa, badiiy grafika va mehnat ta'limi yo'nalishi va mexanika-matematika fakulteti talabalarining kasbiy ta'lim haqidagi noaniq tasavvurlari ularning kutilmalarini to'liq oqlamasligi ma'lum pessimistik kayfiyatlarga sabab bo'ladi.

Quyida 2-jadvalda talabalarining yosh xususiyatiga ko'ra rejalashtirishda holat va harakat nazorati yo'nalganligiga oid natijalar keltirilgan.

2-jadval

“Rejalashtirishda harakat nazorati shkalasi” metodikasi bo'yicha yosh xususiyatlari tahlili

Talabalar yoshidagi farqlar ($p=0,01$)	Holatga yo'nalganlik	Harakatga yo'nalganlik
19-20 yosh	35 %	65 %
21-22 yosh	20 %	80 %
23-24 yosh	11 %	89 %

Tadqiqotimizda olingan natijaga muvofiq shuni ta'kidlash mumkinki, talabalar ulg'ayib borgan sari holatga yo'nalganlik koeffitsienti quyilashib boradi. Agar boshlang'ich kurslarda bu ko'rsatkich 35 % ni tashkil etsa, oxirgi kurslarga borib bu koeffitsient uch barobar (11%) qisqaradi. Mazkur voqelikni hayotiy va oliy o'quv yurtida tajribasizligi tufayli emotsional holatlarini yaxshi boshqara olmaydigan talabalar vaqt o'tib ham hayotiy tajribaga, ham stressga bardoshlilik kabi sifatarni orttiradilar, natijada talabalarda harakatga yo'nalganlik (89%) ko'rsatkichi yuqorilashib boradi. Talabalar yoshi kattalashib borgan sari ularda ma'lum ta'lim va kasbiy muammolarni hal etishga taalluqli ko'nikma va malakalar ortib boradi, o'tmishdagi emotsional kechinmalarini qayta eslab, qayg'urganga qaraganda, ularni tahlil qilib, salbiy tusini neytrallashtirish, shuningdek, vaziyatni o'zgartirish, harakat qilish muhimroqligini anglab yetadilar. Demak, yuqoridagi tahlillarga asoslanib, shuni ta'kidlash mumkinki, talabalarning rejalashtirishda harakat nazorat shakli vaqt o'tishi bilan o'zgarish ehtimoli yuqoriroq. Avval holatga yo'nalganlik kuzatilgan talabalar vaqt o'tib harakatga yo'nalgan tipga aylanishi mumkin.

“O'quvchining milliy roli” tushunchasi milliy tarbiyani tahlil qilish uchun sotsiologik kalit vazifasini o'taydi. Chunki bu tushunchaning ko'pqirraligi milliy-zamonaviy hayot jabhalarini, milliy tarbiya yo'nalishlarini ilg'ab olish imkonini beradi. Milliy tarbiya tizimini «milliy rol» tushunchasi orqali o'rganish har bir o'zbek o'g'il-qizining ilk yoshlaridan «yaxshi bola», «yaxshi aka, uka, singil, opa» yaxshi jiyan, tog'a, bo'la...»; «yaxshi mehmon, mezbon»; «yaxshi do'st», «odoblil bola» kabi «unvonli» munosabatga tayyorlash mexanizmini ochib beradi. Keng ma'noda esa o'quvchining milliy rolini o'zlashtirishga o'z ichiga milliy fazilatlarini, milliy axloq me'yorlarini singdirish, milliy-ijtimoiy hayotga tayyorgarlik jarayonlarini ham anglatadi[9].

Milliy ijtimoiy rollarni tasniflash, ularning kundalik hayotda, munosabatlarda bajarilishini ilmiy-pedagogik kuzatish - eng zamonaviy va istiqbolli usuldir. U bolaning «qarshisida» turib emas, balki milliy-ilmiy kuzatish imkonini beradi. Bu esa tadqiqotning ob'ektiv natijalariga ega bo'lishining asosiy shartlaridan biridir.

Zamonaviy fanlar ijtimoiy rollarning quyidagi tasnifiga ega: tug'ma, mavqeli ijtimoiy rollar - sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya fanlari odam tug'ilgandanoq yoki hayotning u yoki bu bosqichida kirishadigan «meros qilib olinuvchi» rolli(jinsiy, diniy, milliy, davlat fuqarosi, go'daklik, o'smirlik, yigitlik, muysafidlik); o'zgaruvchan, ijtimoiy rollar - doimiy bo'lmagan, o'zgarishi mumkin bo'lgan rollardir. Masalan, u yoki bu kasbni egallash biror uyushmaga, jamiyatga a'zo bo'lish va undan chiqish, o'zgartirish, xatto fuqarolikni o'zgartirish mumkin. Biroq tug'ma milliy rollar (o'zbeklik, fransuzlik va h.k.)dan chiqib bo'lmaydi. Muayyan vaziyatdagi ijtimoiy rollar-yo'lovchilik, xaridorlik, mehmonlik, mezbonlik va h.k. Bu guruh rollari o'egaruvchan rollar bilan kamroq, tug'ma rollar bilan ko'proq aloqada bo'ladi. Muayyan vaziyatdagi rollar maxsus va shaxsiy ahamiyatga egaligi tufayli kishini yo'llovchi, xaridor, mexmon, mezbonga «aylantirsa», shaxsiy fazilatlarini mohiyatidan kelib chiqib shaxsni «do'st», «dushman». «mehribon kishi», taqvodor kishi», «fidoyi odam» va boshqalarga aylantiradi. Demak, shaxs tashqi muhit (tabiat, jamiyat, shaxslar) bilan munosabatga kirishganida milliy xususiyat (o'ziga xos bo'lgan «ukraincha», «xakascha», «gruzincha» yondashuv) kasb etadi. Bu fikr ilk bor nemis sotsiologi U.Gerxard tomonidan tug'ma ijtimoiy rol sifatida taklif qilingan, keyinchalik Yu.A.Sorokin, Ye.A.Tarasov, N.V.Ufimsevalar tomonidan ijtimoiy fanlar istifodasiga kiritishga harakat qilingan edi. Lekin nazariy jihatdan asoslanganligiga qaramasdan milliy rolning tug'ma meros, vorislik xususiyatini o'rganish, rivojlantirish sotsialistik internatsionalizm tamoyillariga mos kelmasligi tufayli rivojlantirilmadi.

Milliy tarbiyaning manbai - milliylikdir!. «Millat», «milliylik», «milliy g'urur», «milliy odob», «millatlararo muloqat madaniyati» tushunchalarining o'zagini arabcha «mil» so'zi tashkil qiladi. Bu so'z arabchada «o'zak», «tub mohiyat»,

«negiz» ma'nolarini anglatadi. «Millat» so'zi esa bir necha ma'noni; 1) din: mazhab; 2) ummat: bir mazhabga mansub aholi; 3) xalq ma'nolarini anglatadi. «Millat», «milliylik» tushunchalarining talqini bilan tanishar ekanmiz, ularning g'arbona va sharqona tarzlari bor ekanligini ko'ramiz. Aniqrog'i, g'arbiy talqin xristian, sharqiy talqin esa islomiy o'zbeklarga borib tutashadi. Ya'ni Ovrupo xalqlari tillariga «millat» tushunchasi lotincha «natio» - qabila, xalq sifatida xristian dini bilan birga kirib kelgan bo'lsa, Osiyoga esa Islom ta'limoti orqali yuqoridagi uch xil ma'noda kirib kelib singdi.

«Tarbiya» so'zi «milliy tarbiya» tushunchasining tarkibiy qismi bo'lganligi tufayli bu tushunchaga ham yangicha yondoshgan holda, xolis ilmiy-pedagogik ta'rif bermoq kerak. Arabcha «tarbiya», «tarbiyat» so'zlari 1) parvarish qilmoq; ta'lim bermoq; o'rgatish; odob o'rgatish; 2) navozish, mehribonlik ko'rsatish: ko'z-quloq bo'lish; himoya qilish kabi ko'pqirrali mazmunga ega. «Tarbiyachi» so'zi esa shu ko'pqirrali tarbiyaviy faoliyatni amalga oshiruvchidir. Demak, milliy tarbiyaning lug'aviy ma'nosini «yosh avlodlarni o'z xalqiga xos milliy fazilatlar namunasida shakllantirish, ta'lim bermoq» sifatida aniqlash mumkin.

Ijtimoiylashuv va milliy tarbiya ta'sirlari orasidagi uygunlik yoki ziddiyat milliy-ma'naviy taraqqiyotga davlat tomonidan ko'rsatilayotgan e'tiborga bog'liqdir. Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan siyosat o'zbek davlatchiligi, an'analari va milliy, umuminsoniy qadriyatlarni chuqur hurmat qilishga, inson qadrini eng oliy darajaga chiqarishga asoslanadi; iqtisodiyot milliy xususiyatga ega; O'zbekiston xalqining umumiy davlat manfaatlarini ifodalovchi milliy bosh milliy g'oyasi mavjud: xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tili - Davlat tilidir va h.k.

«Milliy tarbiya, milliylashuv esa rivojlanayotgan bola shaxsiga ilk yoshlardan oq bevosita ta'sir qilish orqali samaradorlik, tabiiylik, ustivorlik kasb etadi. Dastlab birinchi, keyinchalik ikkinchi signallar sistemasi mazmunini belgilovchi milliy muhit, milliy ruh, oila, mahalla, qishloq muhiti shaxsga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi nazariy manbalarga asoslanib ko'tarilgan masala yuzasidan, quyidagi nazariy xulosalarni ilgari surish mumkin, jumladan,

- milliylik - ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy tamoyili natijasida yig'ilgan madaniy qadriyatlar sintezidir. Milliy tarbiya - ana shu madaniy-tadrijiy sintezga asoslangan holda yosh avlodni zamonaviy sharoitga va kelajakka mos ravishda shakllantirish jarayonidir: shaxsning milliyliги va zamonaviyligi - uning ijtimoiylashuvining madaniy darajasidir;

- har bir milliy madaniyat - umuminsoniy qadriyatning muayyan ko'rinishidir. Chunki insoniyat - bu xalqlar, millatlardir. Ana shu nuqtai-nazardan milliy tarbiya - har bir insonni o'z milliy madaniyati manbaida, ya'ni muayyan umuminsoniy qadriyat asosida shakllantirishdir;

- har bir inson o'z Hayoti davomida turli ijtimoiy rollarni o'taydi. Bu rollar mazmuni, ko'lami, namoyon bo'lish jabhalari ilk yoshlardan boshlab ko'payib, kengayib, murakkablashib, milliylashib boradi. Ana shunday tug'ma va ilk o'zlashtiriluvchi ijtimoiy rollardan biri - shaxsning milliy rolidir;

- xalqlar, millatlar mavjud ekan, milliy tarbiya jarayoni bizning xoxishimizdan tashqari ravishda, madaniy determinizm asosida davom etaveradi. Shuning uchun bu jarayonni davlatning manfaatlariga mos ravishda maqsadga yo'naltirilsa, milliy tarbiya ulkan yaratuvchan taraqqiyatparvar ma'naviy kuchga aylanadi;

- har bir zamonda shakllanayotgan avlod bilan oldingi avlod vakllari orasidagi milliy fazilatlar, milliy qadriyatlar, milliy xarakter xususiyatlaridagi o'zgarish va tendensiyalarni kuzatib borish, ular orasidagi bog'liqliklarni psxodiagnostik metodlar orqali doimiy ravishda tekshirib, ahamiyatga molik jihatlarni monitoringini olib borish maqsadga muvofiq;

- oilada farzand tarbiyasi - oila baxti, farzandlarning tarbiyali yetuk inson bo'lib yetishidagi ota-onaning sa'yi- harakati hisoblanadi. Oiladagi farzand tarbiyasi

uning kelajakda kim bo'lib yetishishida muhim o'rin tutadi. Demak, bola oilada jamiyatning qiyofasini ko'radi, bo'lajak fuqaroning tabiati, dunyoqarashi va axloqiy qiyofasi oilada shakllanadi hamda shunga ko'ra kamol topib boradi;

- farzandlarimizni ilm-fan va ta'lim-tarbiya asosida voyaga yetkazish maqsadga muvofiq ekan, o'z o'rnida tarbiya esa milliy fazilatlarga yo'g'rilgan milliy tarbiya bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois milliy tarbiyaning ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq qilishimiz va qo'lga kiritilgan tahliliy malumotlar asosida maqsadli va manzilli tavsiyalar ishlab chiqib uni amaliyotga tabiiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi PQ-3160-sonli, 2019 yil 3 maydagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4307-son va 2021 yil 26 martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040 qarorlari.

2. Тоштемуров У. Современная семья и тенденции ее развития. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 71.

4. Измайлов А.Э. Народная педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Педагогика, 1991. – С. 144.

5. Маргарет Мид. Культура и мир детства. – М.: Глав. ред. восточ. литературы, 1988. – С. 179.

6. Дюркгейм Э. Ценностные реальные суждения // Социологические исследования. – М.: издво "Рефл-бут", 1991, № 2. – С. 109–110.

7. Bandura A., Walters R. H. Social learning and personality development. – N.Y., 1963. – P. 329.

8. Маматов М. Миллий психологик қиёфа ва унинг хусусиятлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1980. – Б. 36.

9. Жабборов Хазрат Хусенович. "Yoshlarda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari". Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423.

SUD PSIXOLOG EKSPERTI IJTIMOY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGINING RIVOJLANISHIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING O'RNI

*Olimov Laziz Yarashovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada sud psixolog eksperti faoliyatida sotsial-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, sud psixolog eksperti sotsial-psixologik kompetentligi va emotsional intellektini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sud psixolog eksperti, sotsial-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertiza, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, ekspert shaxsi, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА-ЭКСПЕРТА

*Олимов Лазиз Ярашович,
доцент Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье рассматривается исследование проявления и развития факторов социально-психологической компетентности в деятельности судебного психолога и совершенствование ее конкретных социально-психологических факторов, выявление компонентов, исследование проявления и развития коммуникативных, эмоциональных и личностных компоненты судебного психолога; в развитии социально-психологической компетентности судебных психологов раскрывается их связь с правовой системой.

Ключевые слова: судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, личность эксперта, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE DEVELOPMENT OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF A FORENSIC PSYCHOLOGIST-EXPERT

*Olimov Laziz Yarashovich,
Associate Professor, Bukhara State University*

Abstract: This article discusses the study of the manifestation and development of factors of socio-psychological competence in the activities of a forensic psychologist and the improvement of its specific socio-psychological factors, the identification of components, the study of the manifestation and development of communicative, emotional and personal components of a forensic psychologist; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the legal system is revealed.

Key words: forensic psychologist-expert, socio-psychological competence, forensic psychological examination, professional competence, competence, personality of an expert, emotional intelligence, professional activity.

KIRISH

Jahonda yuqori malakali, raqobatdosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Butun dunyoda o'ziga xos tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida sud psixolog ekspertlari faoliyatiga qo'yiladigan talablar ularning kasbiy, shaxsiy va intellektual salohiyatini psixologik jihatdan takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borishga zarurat borligidan dalolat beradi.

Dunyo miqyosida sud psixolog ekspertlari kasbiy kompetentligining psixologik asoslarini o'rganish, sotsial psixologik kompetentlikni rivojlantirish omillarini tadqiq etish, sotsial-psixologik kompetentlik va emotsional intellekti ko'rsatkichlarini baholash sotsial-psixologik kompetentlikni takomillashtirishga mo'ljallangan maxsus modellashtirilgan topshiriqlardan iborat psixodiagnostik metodikalar majmuini ishlab chiqish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Sud psixolog ekspertlarining psixologik tayyorgarlik darajasini takomillashtirish, ularning sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlash, sud psixolog ekspertlari kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat samaradorligiga ta'siri masalasini aniqlash alohida tadqiqot muammosi sanaladi.

Mamlakatimizda sud-huquq tizimini tubdan isloh qilish, kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va soha mutaxassislarining kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida sud ekspertizasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, bo'yicha muhim vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni bajarishda sud psixologik ekspertizasi ekspertlari kasbiy kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, sud psixologik ekspertizasi ekspertlari psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy fazilatlarini ro'yobga chiqarish, psixokorreksion usullar orqali faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir etuvchi sotsial-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 7 iyundagi 472-son «Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu izlanish natijasi muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Sotsial-psixologik kompetentlik bilan bog'liq manbalarni tadqiq qilganimizda unga aloqador bo'lgan tahlillar tadqiqotimizda sud psixolog ekspertining sotsial-psixologik kompetentligi ularning kasbiy kamoloti jarayoniga bog'liqligini yana bir jabhadan yoritishga undadi. Bu esa sotsial-psixologik kompetentlikni rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar hisoblanmish emotsional intellektning sud psixolog eksperti faoliyatida o'zaro aloqadorlikda rivojlanish jarayonini alohida tadqiq qilishni talab qiladi.

Zamonaviy psixologiyada «emotsional intellekt» tushunchasi keng qo'llanilib, ushbu tushunchani fanga P. Selov va Dj. Meyerlar olib kirdilar.

Mualliflarning fikricha, emotsional intellekt – emotsiyani ifoda etish va baholash qobiliyati; emotsiyani tushunish va emotsional bilimlarga egalik; qolaversa, shaxsning emotsional va intellektual kamolotini o'zaro birlashtiruvchi emotsional boshqaruv qobiliyati hisoblanadi. "Emotsional intellekt" terminini fanga kiritilishi bilan emotsional va bilish jarayonlarining nisbati nuqtai nazaridan tadrijiy o'zgarish yuz berdi.

Emotsiyalarni tadqiq qilish ko'pincha intellekt tadqiqotlaridan alohida tarzda amalga oshiriladi. Shunga qaramasdan, affektiv va kognitiv (bilish) jarayonlari o'rtasidagi munosabatlarni tizimli tahlil qilishning dastlabki urinishlari amalga

oshirilmoqda. Nemis psixologi va faylasufi G.Mayerning “Psychologie des emotionalen Denkens”(1908) nomli kitobida tafakkur turlarining mukammal tasnifi keltirib o‘tilgan. G.Mayer “hukm qiluvchi” tafakkur turi bilan birga emotsional tafakkurni ajratib ko‘rsatadi, unda amaliy ehtiyojlar – iroda va his-tuyg‘u birinchi o‘rinda turadi. Bu tafakkur turlarini bir-biriga taqqoslagan G.Mayer ular o‘rtasidagi bir qancha umumiyliklarni, xususan: o‘xshash mantiqiy jarayonlar kuzatish mumkinligini ta’kidlaydi (sharhlash, ob’ektivlashtirish, kategorial apparat faoliyati). Shunga qaramasdan, emotsional tafakkur harakatlarida mantiqiy tafakkurdan farqli tendensiya mavjud bo‘lib: unda bilish jarayoni “ko‘lankali, orqa fonga surilgan, diqqat markazi amaliy maqsadga qaratilgan bo‘lib, unda bilish shunchaki qo‘shimcha vosita sanaladi”.

G.Mayer emotsional tafakkurni affektiv (estetik va diniy) va irodaviy turlarga ajratadi. Estetik tafakkur deyilganda, “yoqadi - yoqmaydi” ko‘rinishidagi mulohazasini o‘z ichiga oladigan estetik kechinmalar tushuniladi. Diniy tafakkurda esa fantaziyaning emotsional tasavvurlari, e’tiqod fikrlari (irratsional, affektiv hamda irodaviy istak bilan yuzaga keladigan “Olloh mavjud” mulohazasi namuna bo‘ladi) ga kiritiladi. G.Mayerning tadqiqotlari go‘yoki tafakkurda bilishga bo‘lgan qiziqish ikkinchi darajali hisoblanishi haqidagi “intellektual xurofotlar”ni tarqatadi va “emotsional tafakkur” insonning aqliy faoliyatida ahamiyatli rol o‘ynashini ta’kidlab o‘tadi.

1970-1980 yillarning oxirlariga kelib emotsiya va tafakkurning o‘zaro ta’sirini o‘rganishga doir qiziqish ortib bordi. Bu davrda emotsional va kognitiv jarayonlarning o‘zaro samarali ta’siri haqidagi qarashlar ko‘pgina tadqiqotlarda o‘z isbotini topdi. Masalan: tafakkur realligiga depressiyaning ta’sirini o‘rganish inson kayfiyatining o‘zgaruvchanligi va kreativlikka moyillikning o‘zaro bog‘liqligi shuningdek, emotsional o‘zini-o‘zi boshqarish imkoniyatlarini o‘rganish, kayfiyat va fikr-mulohazani birlashtiruvchi “kognitiv halqa” mavjudligi haqidagi gipoteza ilgari surilgan edi. Bunday qarashning mohiyati shundaki, salbiy his-tuyg‘ular negativ fikrlarga olib keladi va o‘z navbatida emotsional kechinmalarning tezligini kuchaytirib yuboradi. Qolaversa, ijobiy emotsiyalar pozitiv fikrlarni faollashtiradi. R.Lazarusning kognitiv konsepsiyasida emotsiyalarning bilish determinatsiyasi haqidagi g‘oya markaziy hisoblanadi.

Kognitiv bivosita ifodalanish emotsiyalarning paydo bo‘lishidagi zarur sharti sifatida baholanadi. R.Lazarusning konsepsiyasida asosan ikki ta holat muhim hisoblanadi:

1) mohiyatidan qat’i nazar har bir emotsional reaksiya o‘ziga xos turdagi kognitiv yoki baho funksiyasi;

2) emotsional javob reaksiyasi qandaydir sindromni o‘zida ifodalaydi, uning har bir alohida qismi umumiy reaksiyadagi qandaydir muhim lahzani o‘zida aks ettiradi.

Intellektning ko‘plab turdagi kategoryalarining imkoniyatini aniqlagan X.Gardner 1983 yilda “intropsixik qobiliyatlar” (introspeksiya – o‘zini-o‘zi kuzatish qobiliyati) va “shaxsiy qobiliyatlar” deb ataluvchi turli intellektual qobiliyatlar mavjud bo‘lishi mumkinligi to‘g‘risidagi fikr bildirdi. Gardner dastlab intellektning yetti turini ajratib ko‘rsatadi: vizual-makonli, verbal-lingvistik, mantiqiy-matematik, tana-harakatli, musiqali-ritmik, shaxslararo va ichki shaxsiy; 1998 yilda tabiiy va mavjudlik turlari qo‘shildi.

Har bir intellektual qobiliyat hayot faoliyatining muayyan sohasida muvaffaqiyatga erishishda muhim hisoblanadi. Intellektning har bir komponenti qimmatli muayyan intellektual qobiliyatlarining rivojlanishiga rag‘batlantiruvchi va rag‘batlantirmaydigan umumiy mezonlar orqali aniqlanadi.

Gardner har bir yangi aniqlanadigan intellekt turi (shakl)ga mos keladigan mezonlarni taklif qildi. Avvalo, har bir intellekt shakli o‘zining belgilar tizimiga ega bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, u o‘zining asosiy operatsiyalari yoki funksiyalari

tizimiga tayangan holda dalillarni olish kerak. Gardnerning modeli yanada integrallashgan, shu bilan birga, intellekt tabiati va paydo bo'lish shakllariga bo'lgan farqli qarashni amalga oshirishga imkon berdi. E.Doll, D.Veksler va R.Liperlar tomonidan boshlangan tadqiqotni R.Sternberg davom ettirdi. Natijada "real hayotda yuzaga keladigan vaziyatlarga moslashish, o'zgartirish yoki tuzatish qobiliyati" sifatida belgilangan "amaliy intellekt" konsepsiyasi paydo bo'ldi.

R.Sternbergning nazariyasida intellekt shaxsning atrof-muhitga moslashishiga xizmat qiluvchi informasion tizim sifatida qaraladi. Triarxik nazariyaning asosiy mazmuni quyidagicha: "Intellektni aqliy o'z-o'zini boshqarish, butun hayotni konstruktiv maqsadga yo'naltirilgan usul yordamida aqliy boshqarish sifatida belgilash mumkin". Aqliy o'z-o'zini boshqarish uch asosiy elementni o'z ichiga oladi: atrof-muhitga moslashish, yangi atrof-muhit ta'sirini tanlash yoki shaxs bilan mosmuhitni tanlash va atrof-muhitni shakllantirish.

Sud psixolog ekspertlarining kasbiy kamolotida sotsial-psixologik kompetentlikni rivojlanishida emotsional intellekt orasidagi uyg'unlikni baholashda N. Xoll tomonidan yaratilgan "Emotsional intellektni o'rganish" metodikasini tanladik.. Test natijalarining dastlab umumiy natijalari xususida to'xtalsak, so'ngra uning sotsial intellekt bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganishga harakat qilamiz. A.Adler emotsional intellekt haqida to'xtalar ekan, shaxsning muomalaga qobiliyatini IQ emas, balki uning emotsional ekvalenti emotsioanal intellekt(YeQ) eng muhim ko'rsatkichi sifatida belgilaydi, degan edi.

NATIJALAR. Bugungi kunda emotsional intellektni xarakterlovchi beshta asosiy elementini keltirib o'tamiz:

- o'z emotsiyasini bilish;
- o'z emotsiyasini boshqarish;
- shaxsiy motivatsiyasini shakllantirish;
- boshqa insonlarning emotsiyasini aniqlash;
- o'zaro munosabatlar bilan boshqarish.

Endi asosiy natijalar sharhiga murojaat etaylik. Agar emotsional intellektning tabiatiga e'tibor qaratilsa, unda sotsial-psixologik kompetentlikni to'ldiradigan tomoni borligining guvohi bo'lamiz.

Sud psixolog ekspertlarining emotsional intellektini tatbiq etilgan usulning beshta shkalasiga asoslanib amalga oshiramiz.

Sud psixolog ekspertlari emotsional intellektning umumiy ko'rsatkichlari N=102

	Shkalalar	M	S
Emotsional intellektni o'rganish testi	Emotsional bilimdonlik	13,73	2,748
	O'z emotsiyasini boshqarish	12,02	1,41
	O'z-o'zini rag'batlantirish	12,29	1,86
	Empatiya	13,09	2,19
	O'zga insonlarning kechinmalarini sezish	12,11	2,21

Sud psixolog ekspertlarining emotsional intellektning umumiy natijalari uchta shkalasi bo'yicha yuqori va ikkita shkalasi bo'yicha o'rta natijani qayd etmoqda. Ulardagi emotsional bilimdonlik (13,73 ball) yuqori darajadan o'rin egallaganligi shaxs kechinmalarining chegaralari, shaxslararo munosabatlardagi his-tuyg'ularni anglash, emotsional intellektning ikki tomoni, ya'ni o'zining emotsiyalarini tushunish uchun intellektual boshqaruvga yoki aksincha kasbiy faoliyat jarayonida kreativ impulslar va intuisiyalarni ta'minlashda emotsiyaga zarurat borligini anglash, inson emotsiyasining vazifalari haqidagi tushunchalarga, faoliyat jarayonida emotsional barqarorlik va beqarorlik, stressli holat, depressiya va ularni yengib o'tish yo'llarini qidirish haqidagi psixologik va hayotiy tajribadan xabardor ekanligini ko'rsatmoqda. Aynan emotsional sovaixonlik YeQning muhim jihati sifatida shaxs xususiyatlari va

individuelligiga singib boradi. O‘ylaymizki, Sud psixolog ekspertlarining emotsional savodxonligining bu darajasi sudga oid psixologik ekspertizai jarayonida vujudga keladigan psixologik buzilishlar, emotsional zo‘riqishlar, Sud psixolog ekspertlarining o‘zaro munosabatlarini hissiy tushunishiga nazariy jihatdan yetarlicha tayyorligini anglatadi.

YeQ ning ikkinchi ko‘rsatkichi “o‘z emotsiyasini boshqarish”. Bu shkala bo‘yicha Sud psixolog ekspertlari o‘rtacha qiymatni namoyon etgan bo‘lib, unda Sud psixolog ekspertlarining emotsiya to‘g‘risidagi nazariy bilimlarini amaliyotda joriy etishda bir oz ortda qolayotganliklar, qiyin vaziyatlarga duch kelganda emotsional zo‘riqishlarga berilishi, atrofdagilarni tushunishda asabiylashishlari mumkinligidan dalolat bermoqda (12,02 ball). Bu holatni ushbu kasbining mashaqqali mehnati oqibatidir deb baholashimiz mumkin.

Emotsional intellektning yana bir muhim funksiyasi bu shaxsning psixik ko‘tarinkiligini quvvatlash, unda o‘ziga ishonch tuyg‘usi va rag‘batni ta‘minlashdan iboratdir. Sud psixolog ekspertlarining mazkur yo‘nalishdagi emotsional jihatlarni “o‘z-o‘zini rag‘batlantirish” shkalasi qiymatlari bilan izohlashga to‘g‘ri keladi. “O‘z-o‘zini rag‘batlantirish” shkalasidagi ko‘rsatkichlar o‘rtacha daraja bilan cheklangan (12,29 ball). Sud psixolog ekspert emotsional intellektining ushbu shkalasida ham sud psixolog ekspertlar bo‘yicha ular emotsiyasining muhim funksilari va imkoniyatidan foydalanish yo‘l va usullarini ko‘rsatish lozim bo‘lar ekan. Tahlil etilayotgan natijalar umumiy bo‘lganligi bois sud psixolog ekspertlarining vazifalari bo‘yicha sotsial psixologik kompetentlik bilan bog‘liq holati tahlil etilayotganda yangi ma‘lumotlar bilan taqdim etish imkoniyati tug‘ilar. Agar “o‘z-o‘zini rag‘batlantirish” shkalasi natijalariga ko‘ra, sud psixolog ekspertlarining emotsional imkoniyatini o‘z-o‘zini rag‘batlantirish, tushkunliklar, ruhiy zuriqishlar va kezi kelganda yutuqlarga erishganda hamundan yetarlicha qoniqish olishning psixologik usullarini bilishi kerak.

Ammo, keyingi “empatiya” shkalasi qiymatlari ancha ijobiydir (13, 09 ball). Empatiya sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatini ta‘minlashning muhim shartidir. Sud psixolog ekspertlarining hamkasblarini va atrofdagilarni tushunishida empatiya muhimdir. Amaliyotda empatiyaning yetishmasligi turli darajadagi nizolarga va o‘zaro tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday holatdan Sud psixolog ekspertlari anchagina yiroq deya olamiz.

“O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish” shkalasi natijalari ham aynan empatiyaniki singari yuqori qiymatlidir (12,11 ball). Sud psixolog ekspertarining kasbiy kamolotiga ko‘ra shaxslararo munosabatlarda o‘zaro tushunish, o‘zga insonlarni kechinmalarini his etish, ularga o‘z munosabatini bildira olishi, verbal va noverbal xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni baholashga qobiliyatliklari emotsional intellekt natijalarida o‘z aksini topmoqda.. Natijalarda umumiy qiymatlarni yoritgan singari o‘rtacha qiymat nuqtai nazardan emas, balki intellektlar orasidagi ichki munosabatni korrelyatsion tahliliga tayanildi.

XULOSA. Tadqiqotimiz davomida sud psixolog ekspertlari sotsial-psixologik kompetentligi omillarini har biri o‘ziga xos dinamikasi va natijasiga ega ekanligi qayd etildi va bu uslub, o‘z navbatida, ijtimoiy psixologiya fanidagi sotsial-psixologik kompetentlik samaradorligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etishi tabiiy.

Sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlanishida emotsional intellektning o‘rni beqiyos. Sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga yo‘naltirilgan talablarning o‘sib borganligi hamda ijtimoiy tajribalarning shakllanganligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentlik omillari ko‘rsatkichlarining oshishi bevosita ularning kasbiy faoliyatida tajribaning oshishi bilan bir qatorda ijtimoiy ko‘nikma va malakalarni shakllanishi bilan ham bog‘liq.

Sud psixolog ekspertlari kamolotida sotsial-psixologik kompetentlikning roli

faoliyat davomiyligining oshishi bilan bir qatorda shaxs ijtimoiylashuviga ham bog'liqdir.

Umuman, sud psixolog ekspertlari shaxsiy va kasbiy faoliyati uyg'unligining namoyon etilishida muhim ahamiyat kasb etuvchi sotsial-psixologik kompetentlikni ko'rsatkichlariga baho berishda, ularning adekvat muloqotmandligi, adekvat emotsional munosabati kabi omillarini chuqur o'rganish, tahlil qilish va tegishli empirik xulosalar chiqarish orqali sud psixolog ekspertlari kasbiy faoliyat kompetentligini taminlash mumkinligi yana bir bor o'z tasdig'ini topdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.

2. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnosics. O'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.

3. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.

4. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.

5. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.

6. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o'gishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.

7. Olimov L.Ya., Bahronova M.O'. O'smirlar ma'naviyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 407-413 p.

8. Olimov L.Ya., M.B.Rasulova. O'smir shaxsi shakllanishida ahloqiy normalarning ijtimoiy-psixologik ahamiyati. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 675-683 p.

9. Олимов Л.Я. Социально-психологический подход к исследованию конфликтов. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2019 год, Выпуск 19. 379-381 ст.

10. Олимов Л.Я. Теоретические основы педагогической технологии. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2018 год, Выпуск 18. 163-165 ст.

11. Олимов Л.Я. Теоретический анализ проблемы креативности в психологии. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 23, 2021 г. С 237-241.

12. Олимов Л.Я., Жумаев Н.З. Педагогическое общение педагога со студентами. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2017 год, Выпуск 15. 198-203 ст.

13. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Диагностика Управленческих Способностей. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 2, 2020 г. С 204-209.

14. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Психологические механизмы девиантного поведения. Психология XXI века. Ярославль., 2020. -С. 125-127.

15. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик химоя механизмлари ва копинг хулк-атвор намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. Psixologiya. Учредители: Бухарский государственный университет, 31-38.

16. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик химоя механизмлари ва копинг хулк-атвор намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари: стрессли вазиятларда психологик химоя механизмлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 йил, 4 сон 109-115 б.

17. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Ўсмирларда психологик химоя механизмлارينинг намоён бўлишининг ўзига хослиги. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 йил, 4 сон 103-112 б.

18. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Экстремал вазиятларда копинг хулк-атвор ва стратегиялар намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 йил, 3 сон 98-106 б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ НА ИННОВАЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

*Назаров Акмал Мардонович,
Бухоро давлат университети, Психология кафедраси доценти, психология
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
<https://orcid.org/0000-0001-5570-6519>*

Аннотация. В статье рассмотрены представление о методах формирования отношения к инновационной деятельности у студентов через формирование черт психологической устойчивости. Это связано с развитием инновационного потенциала личности студента, профессиональных навыков, знаний, профессионально важных качеств, отношения к образовательной деятельности путем улучшения психологического состояния студентов, обучающихся в системе высшего образования, и их внедрением и оптимизацией системы формирования подготовки к инновационной деятельности.

Ключевые слова: инновационная деятельность, инновационная активность, толерантность к неопределённости, рефлексия деятельности, инновативность, психологическая устойчивость, личность, образовательная система, эмоционально-эмоциональные качества, когнитивные процессы, рефлексия, обожание, позитивное, негативное.

ТАЛАБАЛАРНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

*Назаров Акмаль Мардонович,
Бухарский государственный университет, Доцент кафедры психологии,
доктор философии в области психологии (PhD)*

Аннотация. Мақолада талабалардаги психологик барқарорлик хусусиятларини шакллантириш орқали уларда инновацион фаолиятга бўлган муносабатни ривожлантириш усуллари ҳақида фикр боради. Бундан Олий таълим тизимида таҳсил олаётган талабаларни психологик ҳолатини яхшилаш ҳамда уларни инновацион фаолиятга тайёргарликни шакллантириш тизимини жорий этиш ва оптималлаштириш орқали талаба шахсининг инновацион салоҳиятини, касбий маҳоратини, билимини, касбий муҳим фазилатларини, ўқув фаолиятга муносабатларини ривожлантиришдан ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: инновацион фаолият, инновацион фаоллик, толерантлик, инновацион фикрлаш, психологик барқарорлик, шахс, таълим тизими, ҳиссий ва ҳиссий фазилатлар, когнитив жараёнлар, акс еттириш, сажда қилиш, ижобий, салбий.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ORIENTATION OF STUDENTS IN INNOVATIVE ACTIVITIES

*Nazarov Akmal Mardanovich,
Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Psychology,
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)*

Abstract. The article provides an idea of the methods of developing attitudes towards innovative activity in students through the formation of features of psychological stability. This is due to the development of the innovative potential of the student's personality, professional skills, knowledge, professionally important qualities, attitude to educational activities by improving the psychological state of students studying in the higher education system and their implementation and optimization of the system for the formation of preparations for innovative activities.

Key words: innovative activity, innovative activity, tolerance to uncertainty,

reflection of activity, innovativeness, psychological stability, personality, educational system, emotional and emotional qualities, cognitive processes, reflection, adoration, positive, negative.

Актуальность. На современном этапе развития общества, в условиях инновационного развития экономики и инновационной политики государства важным становится подготовка подрастающего поколения, а особенно будущих педагогов, к активному участию в инновационной деятельности, созданию уникальных продуктов и внедрению новых технологий.

Таким образом, очевидным становится запрос государства на специалистов в сфере образования, компетентных в области инновационной деятельности в своей профессиональной области, готовых к разработке и внедрению педагогических инноваций, активных, целеустремлённых, творческих. В условиях перехода системы высшего профессионального образования Узбекистане на инновационный путь развития содержательная и организационно-методическая основа этого процесса заложены в государственных образовательных стандартах третьего поколения. Они определяют основные аспекты формирования у будущих специалистов, компетенций инновационного характера, которые ориентируют их на инновационную деятельность в условиях динамических социально-экономических изменений, в числе которых в первую очередь следует указать готовность к генерации и реализации инновационных идей и технологий в социальной сфере. Решение этой задачи требует создания оптимальных условий для становления ключевых характеристик психологической готовности к инновационной деятельности, качество которой определяется развитием у студентов мотивационной направленности на эту деятельность, сформированностью у них профессионально значимых качеств, удовлетворенностью теми сторонами учебной деятельности, которые более значимы в становлении профессионала, формированием когнитивного, операционального, эмоционально-волевого и информационно-коммуникативного компонентов готовности к инновационной деятельности.

Подготовка и формирование инновационной личности на этапе обучения в вузе не является процессом одномоментным. Те качества, которые характеризуют будущего педагога как субъекта социального взаимодействия, тесно связаны с инновационным потенциалом и требуют длительной проработки на протяжении его становления как личности и как профессионала [4].

На протяжении длительного времени, начиная с этапа обучения в школе, а затем и в высшем учебном заведении формируются качества, обеспечивающие человеку успешность реализации любых направлений инновационной деятельности. К таким качествам относятся: саморегуляция и волевой контроль, способность адекватно воспринимать новое, некоторое творческое начало, развитая рефлексия и способность сопереживать [5].

При формировании инновационной личности, начиная с первых ступеней обучения, ребёнком приобретаются настойчивость, умение достигать поставленных целей, адекватно оценивая собственные ресурсы и возможности, желание напряжённо трудиться и преодолевать препятствия на пути к достижению цели. При этом необходима развитая рефлексия, способность к самоанализу и коррекции собственного поведения и деятельности. Все необходимые навыки и умения, личностные качества возможно воспитать при умелом руководстве инновационной и исследовательской деятельностью обучающихся на разных ступенях образования. В связи с этим проблема вовлеченности обучающихся в инновационные процессы образовательной организации приобретает всё большую актуальность.

Практическая значимость исследования состоит в том, что разработанные

основы в виде модели формирования психологической готовности студентов социального профиля к инновационной деятельности, в виде создания научно-исследовательской и научно-образовательной среды способствуют эффективной реализации и внедрению данной модели в образовательный процесс, обеспечивших заметное совершенствование этой деятельности. Внедрение авторской модели возможно в высших учебных заведениях, что явится качественно новым направлением при подготовке будущих специалистов социальной сферы к осуществлению инновационной деятельности.

Разработаны, теоретически обоснованы и апробированы спецкурсы «Основы инновационной и научно-исследовательской деятельности в социальной сфере», «Социально-психологические основы инновационной деятельности в социальной сфере», глоссарий терминов инновационной и научно-исследовательской деятельности, инновационный программно-целевой социально-психологический тренинг, а также разработаны рекомендации по совершенствованию психологического сопровождения студентов, субъектов инновационной деятельности в социальной сфере, включающие программу психологического просвещения специалистов по социальной работе, разработано методическое пособие «Методы исследования психологической готовности будущих специалистов социальной сферы к инновационной деятельности» для студентов, аспирантов и преподавателей вузов. Полученные научные и эмпирические данные могут быть использованы специалистами по социальной работе, психологами, работниками социальных служб как в учебном процессе, так и в практической деятельности.

Наибольшее внимание, как показывают исследования проблемы инновационной деятельности в образовании, уделяется инновационной деятельности педагогов (Л.Т. Чернова, 1997; Г.Р. Кусьянкулова, 2008; О.Л.

Маркова, 2008; Н.И. Ракитина, 2011; И.В. Ракова, 2011; Н.Ф. Ильина, 2014); педагогического коллектива (Т.Н. Разуваева, 2009; В.И. Долгова, 2001; И.Б. Авакян, 2013); образовательного учреждения в целом (А.И. Пригожин, 1989; А.В.Хуторской, 2005; А.А. Деркач, 2006; О.В. Михайлов, 2012; М.М. Поташник и др.).

При этом инновационной деятельности обучающихся уделяется не так много внимания, поскольку встаёт вопрос о том, является ли она (участие в конкурсах грантов, проектов, научно-исследовательских работ) по-настоящему инновационной.

На наш взгляд, для обучающихся инновационная деятельность будет носить сугубо субъективный характер. Её результатом станет создание нового образовательного продукта, знания, проекта исключительно для самого обучающегося. При этом в любой инновационной деятельности присутствует мотив, конечная цель, осознаваемая обучающимся, цепочка действий по её реализации, действия контроля и оценки конечного результата.

При проведении констатирующего эксперимента применялся следующий диагностический инструментарий: шкала самооценки инновативных качеств личности (Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко), измеряющая установки личности к инновациям; шкала толерантности к неопределённости МакЛейна (в адаптации Е.Г. Луковицкой) измеряющая склонность к жесткой регламентации деятельности либо открытости и неопределённости; тест рефлексии деятельности (В.Д. Шадриков, С.С. Кургинян, М.Д. Кузнецова) для изучения общей рефлексии деятельности и отдельных её составляющих: информационной основы деятельности, мотивации и целеполагания, процесса принятия решения и осуществления деятельности. В исследовании участвовало 610 испытуемых в возрасте от 18 до 20 лет, студентов БухГУ.

Все испытуемые на основе предварительного анкетирования, оценивающего степень вовлеченности обучающихся в инновационную деятельность образовательной организации, были разделены нами на 3 группы. В первую группу вошли обучающиеся, активно принимающие участие в любой новой для них деятельности (конкурсы грантов, научно-исследовательских проектов и исследований), результатом которой является научно-исследовательский продукт, творческий проект и т.д.

Таблица 1

Результаты сравнительного анализа самооценки инновативных качеств личности групп обучающихся с разной степенью активности в инновационной деятельности

	Шкалы методики самооценки инновативных качеств личности			
	Креативность	Риск ради успеха	Ориентация на будущее	Общий индекс инновативности
Группа 1	3,8	3,2	3,5	3,5
Группа 2	3,1	2,7	3,2	3,0
Группа 3	3,37	2,9	3,3	3,2
	hэмп. = 3,0083	hэмп. = 0,89553	hэмп. = 2,1174	hэмп. = 6,36415
	p = 0,22221	p = 0,63906	p = 0,34691	p = 0,0415

В среднем у всей выборки испытуемых, согласно уровневым показателям методики, по всем исследуемым параметрам преобладает средний уровень. При этом достаточно выраженной разницы в уровнях между тремя исследуемыми группами не обнаружено. Из чего можно предположить, что данные показатели

не являются ключевыми для участия студентов в инновационной деятельности. Это свидетельствует о том, что обучающиеся готовы вкладывать психологические ресурсы в инновационную и исследовательскую деятельность, способны чувствовать себя комфортно в новой нестабильной обстановке, внутренне готовы к восприятию нового, что снижает сопротивление инновациям. Однако данные качества не достигают высокого уровня развития, что может служить препятствием для активного включения в деятельность.

Таблица 2

Результаты сравнительного анализа рефлексии деятельности групп обучающихся с разной степенью активности в инновационной деятельности

	ИОД	МЦД	ПРОД	ОРД
Группа 1	15,7	20,2	29,8	65,1
Группа 2	15,1	21,1	29,1	65,3
Группа 3	13,2	20,5	28,8	61,9
	hэмп. =9,02148 p = 0,01099	hэмп = 1,93482 p = 0,38007	hэмп. =0,58965 p = 0,74466	hэмп. =3,94616 p = 0,13903

Примечание. Жирным шрифтом выделены статистически значимые различия. ИОД – информационная основа деятельности; МЦД – мотивация и целеполагание деятельности; ПРОД – принятие решения и осуществление деятельности; ОРД – общая рефлексия деятельности.

Снижение эффективности выполняемой деятельности, влекущее за собой падение мотивации и в конечном итоге отказ от её реализации, может быть вызвано недостаточно верным рефлексивным анализом предварительных условий деятельности (низкие показатели по шкале ИОД). Особую трудность в этом случае может вызывать недостаточно развитая способность к организации своей деятельности в соответствии с той целью, которая была поставлена, и ожидаемым конечным результатом.

Значимые различия между группами, выявленные по шкале ИОД (при $p \leq 0,01$), свидетельствуют о том, что студенты 3 группы (не принимающие активного участия в инновационной деятельности) хуже оценивают условия собственной деятельности. В результате сомнения, возникающие на этапе ориентировки, приводят к возникновению сомнений в выборе правильных действий и способов решения проблемных ситуаций. Возможно, этот фактор является важным при принятии решения об участии в предлагаемых видах инновационной деятельности и приводит к отказу в проявлении любой активности.

Таким образом, полученные в нашем исследовании данные, говорят о том, что лица, проявляющие разную степень активности в инновационной деятельности образовательного учреждения, имеют особенности в проявлении таких качеств, как инновативность, толерантность к неопределённости, а также разную ориентацию в условиях выполняемой ими деятельности, что впоследствии определяет выбор и принятие решения в её осуществлении.

Группа студентов с высоким уровнем активности проявляет более низкую толерантность к неопределённости, что позволяет комфортнее чувствовать себя в регламентированных условиях, которыми отличается инновационная и исследовательская деятельность в образовательном учреждении. В то же время они достаточно адекватно могут оценивать условия собственной деятельности и ставить цели, спокойно относятся к нововведениям, хорошо адаптируются и могут проявить себя в ситуациях, требующих нестандартного решения проблем.

Данные подтверждают общую теорию о том, что инновационная деятельность,

успех в реализации инновационных идей и проектов обеспечивается рядом личностных характеристик, но в то же время она является фактором развития личности. Инновационная деятельность в образовании создаёт основу для развития инновационного потенциала будущих педагогов, являющегося важным интеллектуальным ресурсом и успешности в профессиональной деятельности.

Список литературы

1. Лапин Н.И. Теория и практика инноватики: учебное пособие для вузов. Москва: Логос; 2010.
2. Репина Е.Я. К вопросу об определении понятия «инновация». Инновации в образовании. 2014; № 2: 25 – 33.
3. Федак Е.И., Ценцера С.В. Инновационная личность. Психолого-педагогическое обоснование. Мир образования – образование в мире. 2011; № 1: 151
4. Nazarov, A. M. (2020). PSYCHOLOGICAL MECHANISM FOR IMPROVEMENT OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF SPORTSMEN. *Theoretical & Applied Science*, (1), 435-438.
5. Рустамов, Ш. Ш. (2022). О формировании математической компетентности практический психологов. *Science and Education*, 3(2), 1359-1366.
6. Rustamov, S. (2021). ОСОБЕННОСТИ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРАКТИЧЕСКИЙ ПСИХОЛГОВ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 8(8).

GEDONIZM BOLALAR VA OTA-ONALAR MUNOSABATLARIGA SALBIY TA'SIR SIFATIDA

Kushakova Nargiza Islombayevna

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining
"Amaliy psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada ota-ona va bola munosabatlari muammosi va gedonik e'tiqodlarning oilaviy qadriyatlar va oila ichidagi munosabatlarga ta'siri haqida so'z yuritiladi. Oilaviy an'analar, oilaning ahamiyati va qadriyatlari ko'rib chiqiladi. Internetning oilaning psixo-emotsional foniga ta'siri, gedonizmning a'zolar o'rtasidagi munosabatlarga namoyon bo'lishi va gedonizmning shaxsiyatga ta'sirini o'rgangan mualliflar tahlili asosida xulosalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Oila, internet, gedonizm, dunyoqarash, o'smir, nikoh, orientatsiya, shaxs, madaniyat, tadqiqot, hodisa, qadriyat.

ГЕДОНИЗМ КАК НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ НА ДЕТСКО- РОДИТЕЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Кушакова Наргиза Исламбаевна

*Преподаватель кафедры "Практическая психология" Ташкентского
государственного педагогического университета им. Низами*

Аннотация: В статье рассматривается проблема детско-родительских отношений и влияние гедонических убеждений на семейные ценности и отношения внутри семьи. Рассматриваются семейные традиции, значимость семьи и ее ценность. Влияние интернета на психоэмоциональный фон семьи, проявления гедонизма на отношения между членами и анализ авторов, исследовавших влияние гедонизма на личность.

Ключевые слова: Семья, интернет, гедонизм, мировоззрение, подросток, брак, ориентация, личность, культура, исследование, феномен, ценность.

HEDONISM AS A NEGATIVE IMPACT ON CHILD-PARENT RELATIONSHIPS

Kushakova Nargiza Islambayevna

*Lecturer at the Department of "Practical Psychology" of Tashkent State
Pedagogical University named after Nizami*

Abstract: The article deals with the problem of parent-child relationships and the influence of hedonic beliefs on family values and relationships within the family. Family traditions, the importance of the family and its value are considered. The influence of the Internet on the psycho-emotional background of the family, the manifestations of hedonism on relationships between members and the analysis of authors who studied the influence of hedonism on personality.

Keywords: Family, Internet, hedonism, worldview, teenager, marriage, orientation, personality, culture, research, phenomenon, value.

Сегодня, в современном мире, семья и семейные ценности являются главным институтом развития морально-этических норм подрастающего поколения. Проблема детско-родительских отношений, не является проблемой только современного общества, проблема отцов и детей была актуальна во все времена. Изменения в отношениях подростков к родителям, к семейным ценностям и традициям, в Узбекистане, происходит, конечно же, не столь оперативно как в Европе, а гораздо медленнее, однако этот процесс становится все заметнее, с учетом влияние интернета и СМИ на подрастающее поколение,

что актуализирует необходимость его изучения. В психологии и других, философских и общественных науках, бытует мнение о том, что созданию здоровой и качественной семьи препятствует гедонистическое мировоззрение. Аксиологическое учение, согласно которому, удовольствие является высшим благом и смыслом жизни, единственной терминальной ценностью. Вместе с тем хорошо известно, что именно семья предоставляет возможности для удовлетворения многих важных базовых потребностей человека, потребности в безопасности и любви. Это противоречие и послужило поводом обратить внимание на эти вопросы. Важно определить, существует ли конфликт представлений юношей и девушек о семейных ценностях и характерных для нового поколения юношей и девушек гедонической ориентации, встающих на путь взрослой жизни и создающих свои семьи. Изменения в обществе диктуют свои правила и переосмысления отношения человека к семье, которые долгое время были одной из важнейших личных и общественных ценностей. Учитывая менталитет нашего региона, в нашей стране, в отличие от стран Евросоюза, статус и значимость семьи остаются на высоком уровне. [1,2]. Вместе с тем существует мнение, что «проблемы, актуальные для семьи в современной Европе, отчасти характерные [для России] или будут таковыми в России в ближайшее время» [2,с.312]. Подобные, не утешительные прогнозы, могут коснуться и нас. Именно это влияние, наталкивают нас обратить пристальное внимание на эту проблема во избежание негативных последствий, в наши, исторически сложившиеся и столь значимые семейные ценности. Понимание семьи как ценности – статистически важная функция будущего вступления в брак (см., например, данные, полученные на большой выборке старшеклассников [3].) В зрелом возрасте такое понимание повышает качество супружеских отношений и является медиатором обратной связи между ориентацией на материальное благополучие и удовлетворенностью браком [4]. Хотя эти социально-психологические аспекты личной жизни изучены довольно слабо, имеющиеся данные свидетельствуют в пользу необходимости формирования положительного отношения к семейной жизни. Среди наиболее существенных факторов, угрожающих традиции построения семьи в современном обществе, как психологи, так и общественные деятели указывают гедоническую ориентацию молодежи. Именно гедонизм, по мнению известного политолога П. Бьюкинена, является причиной разрушения внутрисемейных взаимоотношений. [6]. С точки зрения Ф. Зимбардо и Н. Коломбе, то же ценностное основание в сочетании с ориентацией на настоящее и отсутствием интереса к будущему приводит к нежеланию современных западных мужчин создавать семью [7]. Скорее всего, следствием такого поведения является поощрение гедонистических убеждений в семье будущего мужчины. Противопоставление гедонизма и семейных ценностей, по-видимому, обусловлено скрытым убеждением в том, что семья применяет определенные лишения и оставляет мало возможностей для удовлетворения актуальных для гедониста потребностей. В то же время, психологами доказано, что субъективное благополучие и положительные эмоции связаны с опытом позитивных близких отношений в семье [8]. Наличие детей способствует удовлетворенности жизнью и обретению счастья, но зависимость детей от интернета, скудное общение в семье, навязывает идеологию гедонизма, просиживая в социальных сетях, лишая возможности общаться и проявлять помощь членам семьи. Иными словами, благополучная семейная жизнь не препятствует, а скорее содействует получению удовольствия от жизни и достижению личного счастья. Дети, с утра до вечера, просиживающие за компьютером, не видя вокруг себя ничего кроме виртуального мира, закрываются от реального и представляют свою жизнь только в рамках интернета. Подростки не хотят понимать и принимать интересы и нужды семьи,

не разделяют сущности и бремени бытия своей семьи, думая только о собственных интересах и удовольствии. Не является ли это проявлением гедонизма, учитывая, при этом, лишь собственные интересы и потребности, не воспринимая тех, с кем живет подросток. Это значит, что гедоническая ориентация может снижать семейные ценности, являться причиной конфликтов в детско-родительских отношениях, натываясь на противоречивые убеждения взглядов и идей. Различие представлений об отношениях между гедонизмом и семейными ценностями составляет актуальную научную проблему. К сожалению, нет достаточно точных и проведенных эмпирических данных, дающих убедительное объяснение имеющимся противоречиям. Отчасти это обусловлено тем, что психологические исследования гедонизма, позволяющие достоверно измерить их проявление, имеют относительно недавнюю историю: первый соответствующий опросник был предложен лишь в 2005 г. К. Петерсоном и соавторами [9]. Первые, касающиеся его заключения, включают три основных компонента: важность семьи, возраст вступления в брак и ситуацию брака. Речь, по существу, идет об индивидуальной ценности брака; представлениях об идеальном возрасте его заключения; индивидуальных, межличностных и культурных аспектах создания семьи, например понимании того, как следует выбирать партнера и выстраивать с ним отношения. Убеждения относительно пребывания в браке состоят из представлений о динамике супружества (об адаптации друг к другу и развитии, изменении отношений), его стабильности (о прочности семейного союза, о том, при каких условиях он может разрушиться, о разводе) и значении (насколько важной является сфера семейной жизни в сравнении с другими сферами) [10]. Именно в детстве, в семье и в отношении членов семьи друг другу, идет закладка всех принципов и установок, с которыми ребенок вступает во взрослую жизнь. Проявляя равнодушие к членам семьи, и выражая, явно гедонические убеждения, подросток думает только об удовлетворении своих нужд. Получая только удовольствие и заботясь о своих благах, он забывает о других членах, нет взаимного контакта, в котором можно проявить и научиться проявлять заботу, внимание и компромисс. Психологическое понимание семейных ценностей, по А. Н. Волковой и Т. М. Трапезниковой, основывается на представлениях о функциях семьи: «Семейные ценности – это аспекты семейной жизни, отражающие основные функции современной семьи: воспитание детей, организация бытового потребления, интимные отношения, эмоциональная поддержка, организация досуга, партнерские отношения, эстетические ценности» [11]. Исследования истоков восприятия молодежью семьи свидетельствуют о важной роли таких факторов, как развод родителей, конфликтность в родительской семье, религиозность [12], а также социально-демографических параметров (пола, наличия или отсутствия семьи и детей) [13]. При этом недостаточно изученным остается влияние индивидуально-психологических факторов, среди которых особого внимания заслуживают представления о счастье и путях его достижения. Этот феномен, получивший название «гедонической и эвдемонической ориентаций на счастье», довольно подробно исследуется в течение последних двух десятилетий в рамках позитивной психологии с опорой на классические философские традиции. Эвдемоническая ориентация определяется через четыре основных элемента: аутентичность (ясность понимания себя и своих ценностей, а также действие, в соответствии со своими подлинными ценностями), осмысленность (поиск подлинных смыслов и ценностей, понимание своего места в более общей системе), совершенство (ориентация на высокие стандарты и этические нормы в своем поведении и деятельности), рост (приобретение новых знаний и навыков, реализация своего потенциала). Очевидно, что стремление к осознанному существованию и сопричастности, высшим ценностям бытия

предполагает признание значимости семьи и детей, наполняющих жизнь смыслом. При этом роль гедонической ориентации остается не вполне ясной и неоднозначной. Обзор литературы показывает наличие противоречивых утверждений по поводу отношений между гедоническими наклонностями и ценностью семьи. Этот диссонанс может объясняться различной связью гедонизма с разными аспектами семейной жизни (семейными ценностями): разумно ожидать обратной связи с ценностью родительства и прямой связи с ценностью сексуальных отношений в семье. Кроме того, с учетом данных о различиях в отношении к семье у юношей и девушек можно предположить, что связь семейных ценностей с ориентациями у них также может быть неодинакова. Несмотря на то, что уже достаточно давно существуют методики измерения гедонической и эвдемонической ориентаций, нам не удалось обнаружить сведений, подтверждающих или опровергающих обратную корреляцию гедонизма и ценности семьи. Целью данной работы и стало эмпирическое исследование связи ценности семьи и семейных ценностей с гедонической и эвдемонической ориентациями у юношей и девушек. Пока можно с уверенностью сделать вывод о том, что представление о противоречии между гедонизмом и семейными ценностями не имеет под собой достаточных психологических оснований. Ценность семьи и различных аспектов семейной жизни оказалась связана со стремлением не только к осмысленной и достойной жизни (эвдемонической ориентацией), но и к удовольствиям и простым человеческим радостям (гедонической ориентацией). Теоретическое значение этого вывода состоит в том, что он уточняет представления о проявлениях гедонизма и его роли в эволюции семьи и семейных ценностей. Практическая значимость сформулированных выводов заключается в том, что они могут служить основой для работы по подготовке молодежи к семейной жизни. В ходе такой работы разумно опираться на актуальные для многих юношей и девушек гедонические ориентации без опасения, что гедонизм может оказать негативное влияние на отношение к семье и браку. Воспитание семейных ценностей может оказаться более эффективным, если вместо неактуальных для молодежи аргументов о роли семьи в преодолении демографических и социальных проблем сосредоточить ее внимание на тех сторонах семейной жизни, которые приближают человека к достижению личного счастья и благополучия. Хотя семейная жизнь, без сомнения, порой требует готовности жертвовать своими желаниями, по-видимому, с гедонистической точки зрения, вступая в брак, человек больше приобретает, чем теряет. Акцент на тех благах, которые семья может дать человеку в контексте его естественного стремления к личному счастью, способен помочь юношам и девушкам полнее осознать смысл семьи и семейных ценностей.

Литература:

1. Реан А. А. Семья в структуре ценностей молодежи // Российский психологический журнал. 2017. Т. 14, № 1. С. 62–76. DOI: 10.21702/rpj.2017.1.4
2. Тарасова Е. О. Семейные ценности в мировых религиозных конфессиях и их влияние на российскую семью // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2016. Т. 16, № 2. С. 312–322.
3. Тарасова Е. О. Семейные ценности в мировых религиозных конфессиях и их влияние на российскую семью // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2016. Т. 16, № 2. С. 312–322.
4. Willoughby B. J. Using Marital Attitudes in Late Adolescence to Predict Later Union Transitions // Youth and society. 2014. Vol. 46 (3). P. 425–440. DOI: 10.1177/0044118X12436700
5. Бьюкенен П. Д. Смерть Запада. Москва: АСТ, 2007. 444 с

6. Зимбардо Ф., Коломбе Н. Мужчина в отрыве: игры, порно и потеря идентичности. Москва: Альпина Паблишер, 2017. 344 с.

7. Ramsey M. A., Gentzler A. L. An upward spiral: Bidirectional associations between positive affect and positive aspects of close relationships across the life span // *Developmental Review*. 2015. Vol. 36. P. 58–104. DOI:10.1016/j.dr.2015.01.003

8. Glass J., Simon R. W., Andersson M. A. Parenthood and Happiness: Effects of Work-Family Reconciliation Policies in 22 OECD Countries // *AJS; American journal of sociology*. 2016. Vol. 122(3). P. 886–929. DOI: 10.1086/688892

9. Peterson C., Park N., Seligman M.E. P. Orientations to happiness and life satisfaction: the full life versus the empty life // *Journal of Happiness Studies*. 2005. Vol. 6 (1). P. 25–41. DOI: 1007/s10902-004-1278-z

10. Willoughby B. J., Hall S. S., Luczak H. P. Marital paradigms: A conceptual framework for marital attitudes, values, and beliefs // *Journal of Family Issues*. 2015. Vol. 36 (2). P. 188–211. DOI: 10.1177/0192513X13487677

11. Нозикова Н. В. Доминирующие ценности семейной целенаправленности в зависимости от некоторых социально-демографических факторов *Социальная психология и общество*. 2016. Т. 7, № 4. С. 56–67. DOI: 10.17759/sps.2016070404

13. Карнеев Р.К., Мерзлякова С.В. Сравнительное исследование особенностей связи ценности семьи и направленности личности юношей и девушек // *Вестник Брянского государственного университета*. 2010. № 1. С.145–149

HARBIY XIZMATCHILARNING XIZMAT FAOLIYATDA YUZAGA KELADIGAN STRESS VA UNI DARAJASINI ANIQLASH USULLARI XULOSA VA TAVISYALAR

Shermatov Fayzullo Toshtillayevich,

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va aloqa harbiy instiuti boshlig'ining tarbiyaviy va mafkuraviy ishlar bo'yicha o'rinbosari, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), podpolkovnik

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada harbiy xizmatchilarning xizmat jarayoni, turli xil o'quv va jangovar tayyorgarlik mashg'ulotlari mobaynida ularning psixikasiga ta'sir etuvchi stress, xovotirlanish va qo'rquv xususiyatlarning ta'sirining empirik tadqiqotlar natijasida tadqiq etilib, yoshi, hududi va individual xususiyatlari psixologik taxlili yuzasidan fikr va mulohazalar ilmiy bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Adaptiv sindrom, stress reaksiyasi, stereotipik, qo'rquv, xovotirlanish, harbiy xizmat, qattiq intizom, shaxslararo muloqot, ekstremal vaziyat, jangovar tayyorgarlik, g'azablanish, ruhiy bosim.

ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ О СПОСОБАХ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРЕССА И ЕГО СРЕДСТВ, ВОЗНИКАЮЩИХ В СЛУЖЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Шерматов Файзулло Тоштиллаевич,

заместитель начальника по воспитательной и идеологической работе Военного института информационно-коммуникационных технологий и связи Министерства обороны Республики Узбекистан, доктор философии по психологическим наукам (PhD), подполковник

Аннотация: Данная научная статья исследована в результате эмпирических исследований воздействия стресса, возбуждения и страха, влияющих на психику военнослужащих в процессе их служебной деятельности, различных учебных и боевых занятий, научно изложены мнения и замечания о психологической эвакуации возраста, территории и индивидуальных особенностей.

Ключевые слова: адаптивный синдром, стрессовая реакция, стереотипный, страх, возбуждение, военная служба, жесткая дисциплина, межличностный диалог, экстремальная ситуация, боевая подготовка, возмущение, психологическое давление.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS ON WAYS OF DETERMINING STRESS AND ITS MEANS ARISING FROM SERVICE ACTIVITIES OF MILITARY PERSONNEL

Shermatov Fayzullo Toshtillaevich,

Deputy Head for Educational and Ideological Work of the Military Institute of Information and Communication Technologies and Communications of the Ministry of Defense of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy for Psychological Sciences (PhD), Lieutenant Colonel

Abstract: In this scientific article, the effect of anxiety and fear characteristics affecting the psyche of military personnel in the field of narrow specialization during various training and combat training sessions during their service is investigated as a result of empirical research, age, region and individual characteristics are psychologically analyzed, opinions and conclusions are scientifically stated.

Key words: Adaptive syndrome, stress response, stereotypical, fear, anxiety, military activity, narrow specialty, strict discipline, interpersonal communication,

extreme situation, combat training, anger, mental pressure.

Mazkur ilmiy maqolada stress va uning psixologik oqibatlariga oid muammolar ilmiy taxlil etilib, uni bartaraf etish yuzasidan taklif va tavsiyalar berilgan. Darhaqiqat, hozirgi zamonaviy jangovar harakatlar harbiy xizmatchilarning psixologik tayyorgarligiga aniq talablar qo'yimoqda. Psixologik tayyorgarlik asosida jangovar tayyorgarlik jarayonlariga real jangovar vaziyatlarga xos zo'riqish, to'satdanlik va tahlika elementlarini kiritish shaxsiy tarkibning bunday sharoitdagi usullarni bajarilishini tizimli mashq qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, psixik jarayonlar, ayniqsa diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurning kerakli parametrlarini shakllantirish uchun, bir vaqtning o'zida barcha mashg'ulotlar va mashqlarga shaxsiy tarkibning ziyrakligi, topqirligi, mustaqilligi, tashabbuskorligini rivojlantiradigan, shuningdek, jangovar texnika, qurol-aslaha, trenajyor, maketlardagi, amaliy harakatlar solishtirma og'irligini ko'paytirish va shunga o'xshash jangovar vaziyatning turli sharoitlari va jismoniy charchagan paytda aqliy vazifalarni yechish nostandart vaziyatlarda tez va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishini talab etadi. [1]

Shu narsani alohida qayd etish zarurki, xizmat vazifasini o'tayotgan harbiy xizmatchilarni jangovar shaylik va jangovar tayyorgarlik amaliyot davomida olib borilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, aksariyat harbiy xizmatchilarda ruhiy zo'riqish va psixologik stress holatlari belgilangan me'yor darajasidan ortiqligi qayd etilmoqda. Mazkur maqola stress va uning psixologik oqibatlari, stress tushunchasi va uning harbiy xizmatchilar psixikasiga ta'siri, harbiy xizmatchilarda psixologik jarohat olgandan keyingi buzilishlar va boshqarishning psixofiziologik holati haqidagi ma'lumotlar ilmiy bayon etilgan.

Umuman olganda, stress ta'siri ostida inson tanasiga kiritilgan adaptiv mexanizmlar G.Sele tomonidan "Umumiy adaptiv sindrom" yoki "Stress reaksiyasi" deb nomlanadi. Ushbu sindrom rivojlanishining 3 bosqichi mavjud bo'lib: xavotirlanish bosqichi, qarshilik bosqichi, charchash bosqichidir. Bu bosqichlar quyidagicha taxlil etiladi [1]:

1. Xavotirlanish bosqichi - bu tanamizning vaziyatni yengishimizga yordam berish uchun yuzaga keladigan xavf yoki tahdidga dastlabki javobidir. Ushbu moslashish mexanizmi evolyutsiyaning boshida paydo bo'lgan edi, omon qolish uchun dushmani mag'lub qilish yoki unga duch kelmaslik kerak edi. Bizning tanamiz xavf-xatarga energiya portlashi, jismoniy va aqliy qobiliyatlarni oshirilishi bilan javob berdi. Tananing bunday qisqa muddatli "Uyg'onishi" deyarli barcha organ tizimlariga ta'sir qiladi, shuning uchun ko'pchilik stress muammolari tadqiqotchilari ushbu bosqichni "Favqulodda vaziyat" deb atashiga asos bo'lib xizmat qiladi.

2. Qarshilik - ko'rsatish bosqichi stressli omil juda kuchli bo'lsa yoki yetarlicha uzoq vaqt davomida ishlashni davom ettirsa yuzaga keladi. Ushbu bosqichda o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish sodir bo'ladi. Natijada doimiy moslashuv (adaptatsiya) yuzaga keladi: fiziologik jarayonlarning faolligi keskin pasayadi, barcha manbalar tejamli sarflanadi - tana uzoq umr kurashiga tayyor va uning turli ta'sirlarga chidamlilik darajasi ortib boradi. Moslashuv sindromining ushbu bosqichida yuzaga keladigan barcha o'zgarishlar qayta ko'rib chiqilishi lozim. Bunda organizmning stressni yengish holatiga asosiy e'tibor qaratilib stressni yengish esa inson tanasini normal holatga qaytarishga olib keladi.

3. Charchash bosqichi agar biz uzoq vaqt davomida stressni boshdan kechirsak, unda vaziyatni yengish uchun boshqa kuch topolmaydigan payt keladi. Ushbu bosqichda energiya tugaydi, fiziologik va psixologik himoya buziladi. Inson endi stressga qarshi tura olmaydi. Yordam qo'llab-quvvatlash shaklida yoki stressni yo'q qilish shaklida faqat tashqaridan kelishi mumkin. Ushbu bosqichda doimiy ravishda ishlamaydigan buzilishlar yuzaga keladi va stressga tushgan shaxs harakat qilishni davom ettirsa, tana o'z vazifasini bajarish qobiliyatini yo'qotadi.

Bugungi kunda psixologiya ilmidagi zamonaviy psixologlar stressning hissiy sub-

sindromlarini tasvirlashadi. Ular, ma'lum bir tartibda ketma-ket ta'qib qilib, fiziologik stressning rivojlanish bosqichiga hamroh bo'ladi. O'ta toqat qilib bo'lmaydigan ekstremal sharoitlarda birinchi bo'lib hissiy va xulq-atvor subsindromi namoyon bo'ladi. Ushbu bosqichda yig'lash, isteriya, tajovuzkorlik va boshqalar kabi o'tkir stressli reaksiyalar paydo bo'lishi kuzatiladi. Aslida, bu reaksiyalar himoya va omon qolishga qaratilgan. Ong torayib boradi, odam keraksiz tafsilotlarni qoldiradi - unga hayot uchun kurashish osonroq bo'ladi. Biroq, ba'zi hollarda, o'tkir stressli reaksiyalar halokatli bo'lishi mumkin (masalan, motorli qo'zg'alish holatida bo'lgan odam o'zini yonayotgan uyning derazasidan tashlab yuborishi mumkin). [2]

Stress har qanday faoliyat bilan bog'liq bo'lgani uchun, faqat hech narsa qilmaydigan kishi undan qochishi mumkin. Lekin muvoffaqiyat va xatolarsiz, yuksalish bo'lmasligi tajriban ayondir. Stress-hayotning ta'mi va mazmunidir. Stress bilan biz doimo duch kelamiz, muayyan muammolarni hal qilamiz.

Albatta, ko'p jihatdan stress reaksiyasining rivojlanishi stressorning tabiati, uning sifati va miqdoriy xususiyatlari bilan belgilanadi. Lekin biz stressorning mavjudligi hali odamlarda stress reaksiyasini rivojlanishiga olib kelmaydi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, inson populyatsiyasida uzoq va keskin stressli holatlarda ham normal fiziologik ko'rsatkichlarni saqlaydigan shaxslarning kamida 30% mavjud. Bularning barchasi tirik organizmlarda turli xil stresslarga qarshilik mexanizmlari mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu mexanizmlarni bilish natijasida insonning stress omillariga (stressga bardoshlilik) qarshilik ko'rsatishga qodir bo'lgan reabilitatsiya usullarini ishlab chiqishga ehtiyoj seziladi.

Ko'pgina tadqiqotchilar stressga bardoshlilikni ta'lim natijalari deb hisoblashadi, ammo har bir insonning stressga chidamliligini aniqlaydigan o'ziga xos shaxsiy xususiyatlar va fiziologik xususiyatlarga ega ekanligini inkor etmaslik kerak [2].

Stressga chidamliligini oshirishga olib keladigan ba'zi shaxsiy xususiyatlarning namoyon bo'lishini quyidagilarda ko'rinadi [2]:

- O'z-o'zini hurmat qilish darajasi. O'z-o'zini hurmat qilish qanchalik yuqori bo'lsa, uning mavjudligining ahamiyati qanchalik katta bo'lsa, stressga bardoshlilik shuncha ortib boradi;

- Sub'ektiv nazorat darajasi (o'z maqsadlariga erishishda mustaqillik darajasi, mustaqillik va inson faoliyatining xususiyatlari, uning harakatlari va harakatlari uchun shaxsiy javobgarligi). Ayrimlar vaziyatga ta'sir qilishi mumkin, deb o'ylashadi, ular "Men qurbon emasman" pozitsiyasini egallashadi va o'z qo'llaridagi narsalar uchun mas'uliyatni o'z zimmlariga olishadi. Shunday qilib, ular tashqi sharoitlar natijasida vaziyatni sezadigan va shunga mos ravishda yanada zaif bo'lgan tashqi ta'sirlardan ko'ra stressli ta'sirlarga kamroq javob ko'rsatadi;

- Shaxsiy tashvish darajasi katta vaziyatlarni xavfli deb hisoblash va ularga tashvishlanish holatiga javob berish uchun barqaror moyillik vujulga keladi. Natijada, barqaror moyillik shaxs organizmidagi stress holatlarini bartaraf etishga yordam beradi. Muayyan darajadagi tashvish faol shaxsning tabiiy va majburiy xususiyati bo'lib, o'z-o'zini himoya qilish instinkti qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, kuchli tashvish nevrologik to'qnashuvning mavjudligi, hissiy buzilishlar va psixosomatik kasalliklar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Shuning uchun, ochiqlik, o'zgarishga qiziqish va ularga nisbatan munosabat tahdid sifatida emas, balki yetarli darajada hayotiy tashvish sharoitida rivojlanish ehtimoli sifatida stressga bardoshlilikning oshishiga olib keladi;

- Muvaffaqiyatga erishish va muvofaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyalarining muvozanati. Biror narsaga erishishga intilgan odamlar stressli vaziyatni muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun boshqalarga qaraganda osonroq qabul qiladilar.

Psixologlar har bir alohida holatda vaziyatni tahlil qilishni maslahat berishadi. Sizga nima ta'sir qilishi mumkinligini, qanday tashqi sharoitlarga ta'sir qilishi

mumkinligini o'ylab ko'ring. So'ng bunga qarab, muayyan rolga xos bo'lgan xatti-harakatlar strategiyasi tanlanadi [3].

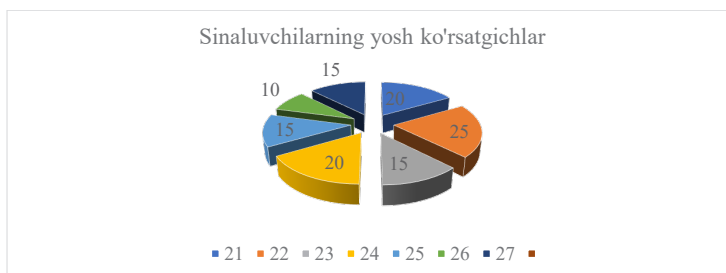
Stress bilan kurashish qobiliyati insonning o'zi uchun qanchalik yaxshi tayyorlanganiga, hayotning kundalik talablariga bo'lgan munosabatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, hayot sinovlarini yengib o'tishda qiyinchiliklarga duch kelgan insonlar ko'pincha kutilmagan vaziyatlarning kuchida ekanliklarini his qilishadi. Agar ba'zilar "engib o'tish" uchun yaxshi qobiliyatlar bilan tug'lsa, boshqalar ularni "sotib olishlari" va doimiy ravishda rivojlantirishlari kerak bo'ladi. Keling ushbu qobiliyatlarga quyidagilarni kiritishni lozim topdik:

- qat'iylik;
- qaror qabul qilish qobiliyati;
- harakatlarini oqilona tushunish;
- tashkilotchilik;
- muloqot doirasini yaratish qobiliyati;
- "sifatli" muloqot qilish qobiliyati;
- o'zini nazorat qilish qobiliyati.

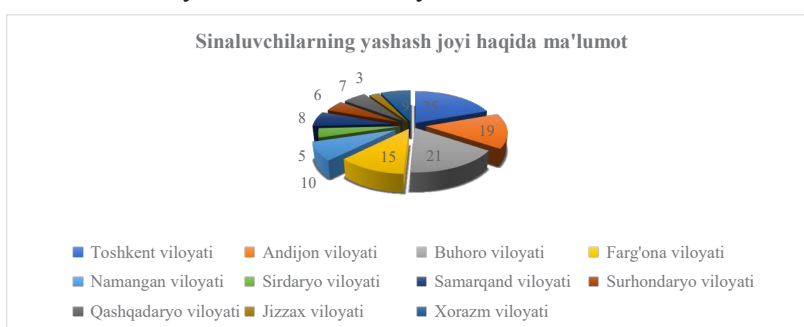
Tajribadan bizga ma'lumki, bugungi kunda bizni hayajonga solgan voqealar ertaga juda muhim bo'lmasligi ehtimoli mavjud.

Stressning zararli oqibatlaridan qochish va ayni paytda muvaffaqiyatga erishish quvonchidan mahrum bo'lmaslik uchun biz nafaqat paydo bo'lish tabiati, balki stress mexanizmlari haqida ham bilishimiz kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda tadqiqotimiz doirasida 120 nafar harbiy xizmatchilar bilan Lemyr Tessier Fillion "Psixologik stressni baxolash shkalasi (PSM-25)" metodikasi yordamida emperik tadqiqot ishini o'tkazdik. Lemyr Tessier Fillion PSM-25 shkalasi stress tajribalarining fenomenologik tuzilishini o'lchash uchun mo'ljallangan. Tadqiqotning maqsad - somatik, xulq-atvor va hissiy ko'rsatkichlarda stress hissiyotlarini o'lchash. Metodologiya dastlab Fransiyada ishlab chiqilgan, keyinchalik esa Ingliz, Ispan va Yapon tillariga tarjima qilingan va tasdiqlangan. Metodologiyaning ruscha variantini tarjima qilish va moslashtirish N.E. Vodopyanova tomonidan amalga oshirilgan. Metodologiyani ishlab chiqishda mualliflar stress holatlarini o'rganishning an'anaviy usullarining mavjud kamchiliklarini bartaraf etishga intilgan, asosan stress omillari yoki tashvish, depressiya, umidsizlik va boshqalarning patologik ko'rinishlari orqali psixologik stressni bilvosita o'lchashga qaratilgan. Stressni ruhiy zo'riqishning tabiiy holati sifatida o'lchang. Ushbu uslubiy nomuvofiqliklarni bartaraf etish uchun Lemour Tessier Fillion stressni boshdan kechirayotgan odamning holatini tavsiflovchi so'rovnomani ishlab chiqdi, buning natijasida stress omillari yoki patologiyalar kabi o'zgaruvchilarni aniqlashga hojat qolmadi. Savollar 18 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan oddiy insonlar uchun turli kasbiy guruhlariga nisbatan tuzilgan. Bularning barchasi oddiy populyatsiyada turli yoshdagi va kasbiy namunalarga qo'llash uchun usulni universal deb hisoblash imkonini beradi. Texnik mualliflar tomonidan Kanada, Angliya, AQSH, Puerto-Riko, Kolumbiya, Argentina va Yaponiyada 5 mingdan ortiq odam namunasida sinovdan o'tkazildi. Ushbu uslubni Ottava universitetida Klement va Young, universitetda Larsi va Monreal kasalxonasida, shuningdek, Tessier va uning Sankt-Peterburgdagi hamkasblari ham qo'llashgan. Frensis Assizi va St. Justine Monrealda. Rossiyada metodologiya N. E. Vodopyanova tomonidan o'qituvchilar, talabalar va tijorat xodimlarining 500 kishilik namunasida sinovdan o'tkazildi. Ko'pgina tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, PSM etarli psixometrik xususiyatlarga ega. PSM integral indeksi va Spielberger Anksiyete shkalasi ($r=0.73$) va Beck Depressiya inventarizatsiyasi ($r=0.75$) o'rtasida korrelyatsiya aniqlandi. Ushbu o'zaro bog'liqliklarning kattaligi hissiy tanglik yoki depressiyaning umumiy tajribasi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, divergent haqiqiylik tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, PSM kontseptual jihatdan tashvish va depressiyani o'rganish usullaridan farq qiladi. [6]

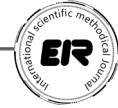
1-rasm. Sinaluvchilar yoshi haqida ma'lumot
Tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilar soni haqida ma'lumot. 20 nafari 21 yosh, 25 nafari 22 yosh, 15 nafari 23 yosh, 20 nafari 24 yosh, 15 nafari 25 yosh, 10 nafari 26 yosh, 15 nafari 27 yosh.

2-rasm. Sinaluvchilar yashash joyi haqida malumot
Surxondaryo 6 nafar, Toshkent viloyati 25 nafar, Sirdaryo 5 nafar, Jizzax 3 nafar, Samarqand 10 nafar, Xorazm 8 nafar, Navoiy 1 nafar, Andijon 19 nafar, Buxoro 21 nafar, Namangan 10 nafar, Farg'ona 15 nafar Qashqadaryo 6 nafar.

O'tkazilgan tadqiqot natijasida respondentlarning yoshi va ijtimoiy kelib chiqishi ya'ni hudud jihatidan ham taxlil etildi. Psixologik stressni baxolash shkalasi bo'yicha so'rovnomani natijasi quyidagicha taxlil etildi. Bunda metogikani 3 ta darajasi quyi, o'rta va yuqori ko'rsatkichlari mavjud. Quyi darajasida to'plangan ball 99 ballni, o'rta ko'rsatkich darajasi 100 – 125 ballni, yuqori ko'rsatkich darajasi esa 125 balldan yuqori bo'ladi. So'rovnomani 25 ta turli vaziyatli savollardan iborat. Baholash shkalasi esa 1 dan 8 gacha. Bunda 120 nafar harbiy xizmatchilar ishtirok etdi. Ularning natijalari tahlilida o'rtacha qiymati 57.387 ni ko'rsatdi. Bu esa so'rovnomani quyi darajasini belgilaydi. Bundan shunday hulosaga keliush mumkin. Harbiy xizmatchilar ruhiy bosimlarga bardoshli bo'lib, ruhiy ko'rsatkichi oxirgi 4-5 kundagi stress holati qayd etilmadi.

Xulosa: yuqoridagi ilmiy-nazariy va o'tkazilgan tadqiqot tahlillaridan shuni aytish mumkinki, mas'uliyatli ishlarni bajarish jarayonidagina zo'riqishlar paydo bo'lib qolmaydi balki, oddiy inson hayoti ham stresslarga boy bo'ladi. Faqat ular o'z sog'liqlari uchun qayg'urishadi va vaziyatdan chiqishga harakat qilishadi. Ma'suliyatli kasb egalari esa, bundan mustasno nafaqat o'zi uchun balki, davlat va jamiyat, ish joyi uchun qahramonlik ko'rsatishadi. Shuning uchun ularda zo'riqish holati og'ir va ba'zi holatlarda kasallik holatlari bilan qayd etiladi. Psixologiya va psixofiziologiya fanida stressga bardoshlilik masalasi ekstremal faoliyatning yuqori mahsuldorligiga hissa qo'shadigan individual-psixologik sifatlar, organizmning funksional xususiyatlari, nerv sistemasining kuchi, kognitiv strategiya, psixik sog'lomlik, gomeostaz holati kabilar bilan uzviy bog'liq holda o'rganilishi shart sanaladi. Shuning uchun ham favqulotda vaziyatlarga jalb etilgan mutaxassislarda psixo-emotsional holati dinamikasi bilan zo'riqishlarga moyilligi masalasida doimiy psixologik va pedagogik, sotsiologik chora-tadbirlar olib borilish muhim ahamiyat

kasb etadi va o'zining bugungi kundagi dolzarbligini yo'qotmaydi.

Foydaliniilgan adabiyotlar, internet saytlari va metodikalar:

1. Селье Г. «Стресс без дистресса». М.Прогресс, вт.изд.2006. – 226 с.
2. Shermatov F.T., Beknazarov A.A. Jangovar stress va uning psixologik oqibatlarini. // O'quv qo'llanma. 2021. 42-51 bet.
3. Shermatov F.T., The New Method and Mechanism for Determining Professional Stresses in the Service of Military Workers // International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. ISSN 2364-5369 Volume 8 Issue 9 September 2021 P. 243-246.
4. Shermatov F.T., Kasbiy zo'riqlashlarni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillar // Ilmiy jurnal. "Psixologiya". – Buxoro, 4 (93) 2020. – B. 93-97.
5. Shermatov F.T., Ekstremal vaziyatlarning inson ruhiyatiga ta'siri // Ilmiy axborot jurnal. "Zirhli qalqon". (Toshkent, 1(4)/2021. – B. 401-404).
6. Internet saytlari: hozir.org, uz.unansea.com, impsi.ru, psylab.info, nsportal.ru, relaxon.net, Lemyr Tessier Fillion "Psixologik stressni baholash shkalasi (PSM-25)" metodikasi (uzb)

ПРОБЛЕМА КОНФЛИКТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*Пулатова Назира Мелиевна,
старший преподаватель кафедры Общей психологии ДжГПУ*

Аннотация: В статье речь идет о проблеме конфликтного поведения в подростковом возрасте. Подростки, участвующие в конфликте, действуют в соответствии со своими установками, приобретенными в семье, в окружении сверстников, обществе, что не всегда позволяет им эффективно разрешать конфликтные ситуации.

Ключевые слова: конфликт, ситуация, развитие, агрессия, дисгармоничность, негативизм, упрямство, повышенная тревожность, «конфликтное поведение», эмоция, противоречие.

THE PROBLEM OF CONFLICT BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

*Pulatova Nazira Melieva,
Senior lecturer of the Department of General Psychology of JSPU*

Abstract: The article deals with the problem of conflict behavior in adolescence. Teenagers involved in conflict act in accordance with their attitudes acquired in the family, surrounded by peers, society, which does not always allow them to effectively resolve conflict situations.

Keywords: conflict, situation, development, aggression, disharmony, negativism, stubbornness, increased anxiety, «conflict behavior», emotion, contradiction.

ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ЗИДДИЯТЛИ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАР МУАММОСИ

*Пулатова Назира Мелиевна,
ЖДПУ, Умумий психология кафедраси катта ўқитувчиси*

Аннотация: Мақолада ўсмирлик давридаги зиддиятли хатти-ҳаракатлар муаммоси кўриб чиқилади. Можарога жалб қилинган ўспиринлар оилада, тенгдошлари, жамият қуриовида бўлган муносабатларига мувофиқ ҳаракат қилишади, бу уларга ҳар доим ҳам зиддиятли вазиятларни самарали ҳал қилишига имкон бермайди.

Калит сўзлар: Зиддият, вазият, ривожланиш, тажовуз, ҳамоҳанглик, негативизм, ўжарлик, ташивиш ортиши, «зиддиятли хатти-ҳаракатлар», ҳиссиёт, қарама-қаршилик.

В современном обществе наблюдается усиление напряженности, агрессивности, конфликтности в поведении подростков. Подростки часто попадают в неформальные группы, переживают разрушение прежних стереотипов поведения, изменение ценностных ориентаций, приводящих к конфликту. Установки, направленные на конфликт в обществе, становятся более разнообразными и влияют на особенности поведения подростков, которые сформированы семьей, социальным окружением. Социальная ситуация, в которой оказывается подросток, способствует проявлению деструктивных тенденций в поведении. Однако спектр их действий достаточно широк, а в ситуации конфликта он чрезвычайно сужается, что определяет логику особенностей конфликтного поведения подростков. Подростки, участвующие в конфликте, действуют в соответствии со своими установками, приобретенными в семье, в окружении сверстников, обществе, что не всегда позволяет им эффективно разрешать конфликтные ситуации.

Проблема конфликтного поведения в подростковом возрасте в настоящее время становится все более значимой и актуальной. Напряженный характер современной ситуации развития общества, увеличение интеллектуальной и эмоциональной нагрузки на подростков в образовательном процессе, пагубное влияние Интернета и компьютерных игр, высокий уровень социальной агрессии выступают факторами неадекватного решения подростками собственных проблем.

Подростковый возраст носит критический, переходный характер, когда коренным образом перестраиваются ранее сформированные психологические структуры, а также возникают новообразования и закладываются основы сознательного поведения. Для этого сложного этапа характерно интенсивное половое созревание и развитие, появление «чувства взрослости», дисгармоничность в строении личности, эмоциональная неустойчивость, протестующий характер поведения по отношению к окружающим, негативизм, упрямство, повышенная тревожность, стремление стать самостоятельным и независимыми. Эти кардинальные изменения порождают неизбежные конфликты развивающейся личности, как с другими людьми, так и с самим собой.

Если вовремя не регулировать поведение подростков в конфликте, то оно может перерасти в агрессивное, а затем и в девиантное поведение, которое поддается коррекции гораздо труднее. Соответственно, формирование адекватного конфликтного поведения в подростковом возрасте является одним из важнейших условий целостного развития его личности.

Рассмотрим понятие «конфликт» и «конфликтное поведение».

Нам близка точка зрения таких конфликтологов, как А.Я. Анцупов и А.И.Шипилов. Они определяют конфликт как «наиболее острый способ разрешения значимых противоречий (внутренних и внешних) между обществом, средой и личностью, заключающийся в противодействии субъектов конфликта и обычно сопровождающийся негативными эмоциями».

Для обозначения понятия «конфликтное поведение» мы рассмотрим позицию Л.А. Петровской. Психолог определяет данный феномен следующим образом - «действие, направленное на то, чтобы прямо или косвенно заблокировать достижение противостоящей стороной ее целей, намерений», т.е. поведение, провоцирующее конфликт. Конфликтное поведение порождает восприятие, понимание реальности как конфликтной.

В подростковом возрасте на становление конфликтного поведения оказывают влияние такие факторы, как положение в группе сверстников, окружающая среда и личностные особенности. Рассмотрим каждый из них в отдельности. Для подростка характерно стремление самоутвердиться в своей компании, в классе, занять удовлетворяющее его социальное положение. Это может толкнуть его на необдуманные поступки – примыкание к агрессивной компании, унижение других, драки, формирование зависимостей. Часто именно невозможность достичь желаемого статуса является причиной возникновения неадекватного конфликтного поведения. Как подчеркивает А.А. Бодалев - низкий социометрический статус ребенка в среде референтной группы содействует формированию внутренней конфликтности, а также негативного самоотношения.

В ситуации инклюзии жертвой конфликта, насилия часто становится подросток с особыми образовательными потребностями (проблемы физического и психического здоровья), представители других культур, конфессий, языка, дети из малообеспеченных семей. Такие подростки могут подвергаться буллингу, кибербуллингу, школьному насилию со стороны одноклассников.

Огромное влияние на становление личности подростка оказывает

окружающая среда. В первую очередь, это - семья. В проявлении конфликтности ребёнка не последняя роль отводится особенностям взаимоотношений с близкими, семейная сплочённость, близость между детьми и родителями, братьями и сестрами, стиль семейного воспитания. К сожалению, среда в большей степени оказывает негативное влияние на растущих детей, нежели позитивное. Все чаще встречаются случаи жестокого обращения с детьми, применяются физические наказания, имеет место чрезмерная опека и принуждение к послушанию, вседозволенность, не принятие мнения детей и т.д.

Отрицательный микроклимат во многих семьях ведёт к возникновению таких негативных проявлений, как высокая конфликтность, нарушение поведения, грубость, отчуждённость, неприязнь к другим подросткам по различным причинам, желание делать что-то назло другим, вопреки воли окружающих. Всё это ведёт к агрессивности, приводящей к конфликтам с учителями, сверстниками, друзьями, тормозит их социализацию.

В подростковом возрасте отношения со взрослыми становятся сложнее, так как всё чаще возникают непонимания и разногласия. Взрослые не могут учесть всю специфику личностного развития детей. Это может приводить к конфликтам с подростками, которые пытаются реализовать себя в жизни, освободиться от опеки, стать независимыми и самостоятельными. Однако, многие учителя, родители относятся к подросткам, прежде всего как к детям, и не дают возможности стать автономными. Всё это содействует увеличению психологических барьеров при взаимодействии подростков и взрослых, что также приводит к конфликтам.

Подростковый возраст представляет собой период особой концентрации конфликтов, часто приводящих к различным поведенческим отклонениям, таким как агрессивное поведение, проживание в особой субкультуре, наркомания, суициды. В подростковом возрасте особенно сложно определить, является ли то или иное поведение проявлением психического заболевания или вариантом нормального развития, особенно в случае так называемых кризисов взросления, которые могут со временем развиться в психическое заболевание или полностью компенсироваться. На становление личности подростка большое влияние оказывают психосоциальные стрессоры семьи: длительный родительский конфликт, конфликт между супругами в сфере воспитания, длительный период развода и связанное с ним напряжение, враждебное или оскорбительное отношение к ребёнку, неадекватный родительский контроль, неустойчивый стиль воспитания, требование жесткой дисциплины от ребёнка, потеря значимого для ребёнка члена семьи. Психологические конфликты играют существенную роль в формировании новых черт характера и в перестройке личности, а их решение представляет собой острую форму развития – происходит смена структуры личности подростка и формирование новых отношений. Конфликт переводит его участников на качественно новый уровень взаимодействия, который сопровождается ценностной переориентацией, осознанием и формированием личных и групповых интересов, изменением коммуникативной структуры. В современных концепциях конфликт характеризуется как нормальное, закономерное явление в жизни человека, определяется как столкновение противоположно направленных целей, интересов, позиций, мнений или взглядов субъектов взаимодействия. Слово «конфликт» происходит от латинского *conflictus* – столкновение и практически в неизменном виде входит в другие языки (*conflict* – англ., *konflikt* – нем., *conflit* – франц.). Как правило, содержание понятия конфликта раскрывается через следующие значения: 1. состояние открытой, часто затяжной борьбы, сражение или война; 2. состояние дисгармонии в отношениях между людьми, идеями

или интересами; столкновение противоположностей; 3. психическая борьба, возникающая как результат одновременного функционирования взаимно исключающих импульсов, желаний или тенденций. К этому можно добавить еще одно значение: эмоциональное напряжение (волнение, беспокойство), возникающее в результате столкновения противоположных импульсов или неспособности согласовать, примирить внутренние импульсы с реальностью или моральными ограничениями. Конфликт не всегда приводит к разрушению, а, напротив, выполняет ряд позитивных функций. Конфликт можно использовать как источник жизненного опыта, самовоспитания и самообучения. Конфликты могут быть использованы в качестве учебного материала, если в последующем найдется время на анализ конфликтной ситуации, что позволит узнать больше о самом себе, о вовлеченных в конфликт людях или обстоятельствах, вызвавших конфликт. Такие знания помогут принять правильное решение в будущем и избежать конфликта.

Рассмотрим в качестве примера взаимоотношения детей и родителей. Развитие ребенка неизбежно сопряжено с возникновением в их взаимодействии противоречий. Оно связано с постепенным обретением большей взрослости и самостоятельности, в процессе чего ребенок делает шаги к автономизации, к более самостоятельному существованию. Когда ребенок первый раз отдергивает ногу, на которую мама натягивает ботинок, и говорит: «Я сам», он фактически говорит о том, что его уже не устраивают сложившиеся формы их взаимодействия и он хочет их изменить. Затем он станет подростком и будет спорить с родителями из-за того, почему вечером он должен являться домой в десять часов, когда другие мальчики гуляют допоздна, и т. д.

Возникновению конфликтной ситуации способствует более или менее длительный период скрытой, взаимной или односторонней неудовлетворенности. Она основана на индивидуальной или групповой оценке объективно складывающейся ситуации. Конфликтная ситуация, как правило, зарождается во взаимоотношениях и вызревает в практической деятельности.

Объективно возникшая конфликтная ситуация и инцидент могут прекратиться, не развиваясь в результате изменения объективных обстоятельств. Субъективно возникшие ситуации и инцидент могут закончиться как в силу объективных перемен, так и по инициативе самих оппонировавших сторон. Случайный конфликт менее подвержен урегулированию, чем заранее предусмотренный. Важно учитывать, как субъекты воспринимают конфликтную ситуацию, что подвигает их к инциденту, поскольку реакции и действия людей совершаются, как правило, в соответствии с их взглядами, нравственной позицией, особенностями темперамента и характера. От того, как оппоненты интерпретируют происходящее столкновение, зависит дальнейшее развитие конфликта. Предконфликтная стадия характерна тем, что ни одна из оппонировавших сторон не утвердилась полностью в своих притязаниях и на занятой позиции. Участники столкновения пока не увязли в конфликте, испытывают сомнения, нерешительность. На этом этапе велик шанс предотвратить нежелательное развитие событий.

Важно учитывать основные параметры конфликтного процесса, к которым относятся: состав участников; предмет и масштаб конфликта; непосредственная причина, приведшая к инциденту; характер и степень остроты противоречий. Только тщательный анализ, позволит спрогнозировать то, по какому «сценарию» будет развиваться конфликтная ситуация, что последует за инцидентом. Конфликтная стадия наступает после инцидента, вместе с резким обострением расхождений, конфронтацией, стороны начинают противодействовать.

Таким образом, в отношениях детей и родителей постоянно возникают противоречия между сложившимся на данный момент стилем их взаимодействия и потребностями ребенка в его изменении. Эти противоречия неизбежны,

более того, например, в подростковом возрасте они часто рассматриваются не просто как неизбежный, но как обязательный или даже желательный компонент взросления ребенка. Такой точки зрения придерживаются профессиональные психологи.

Литература

1. Анцупов. А.Я. Конфликтология: теория, история, библиография / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов – М.: Юнити, 2010 – 378 с.1, с. 81
2. Гришина, Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Питер. – 2008. – 544 с.
3. Кибанов, А.Я., Ворожейкин И.Е. Конфликтология / А.Я Кибанов, И.Е. Ворожейкин. - М.: «ИНФРА-М», 2011. - 301с.
4. Педагогические взгляды Абу Али ибн Сины (Авиценны) / Ш. У. Камалова, Р. У. Мунарова — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 9 (89). — С. 1068-1070. — URL: <https://moluch.ru/archive/89/17662/>
5. Мунарова Раъно Усаровна, Камолова Ширин Усаровна (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. Проблемы педагогики, (2 (13)), 17-19.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ПОЗНАНИЮ

Эльчиева Динара,

Доктор философии по педагогическим наукам (PhD). Старший преподаватель кафедры «Общая педагогика и психология» Навоийского государственного педагогического института.

Аннотация: В данной статье подробно раскрываются содержание и основные направления организации формирования учащихся начальных классов к познанию, при этом выделены типы взаимоотношений субъектов и объектов учебного процесса. Охарактеризованы явления, развивающие активность ученика и его способности, виды, формы, средства, методы, способы и приемы способствующие улучшению взаимодействия участников образовательного цикла. Раскрыта эффективность единства эмоционального восприятия, теоретического мышления и практической деятельности учащихся.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING BILIMGA BO'LGAN QIZIQISHINI SHAKLLANTIRISH JARAYONINI TASHKIL ETISH

Elchiyeva Dinara,

*Pedagogikafanlaribo'yichafalsafadoktori (PhD),
Navoiydavlatpedagogikainstituti "Umumiy pedagogikavapsixologiya"
kafedrasikatta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilishni shakllantirishni tashkil etishning mazmuni va asosiy yo'nalishlari batafsil ochib berilgan, shu bilan birga o'quv jarayonining sub'ektlari va ob'ektlari o'rtasidagi munosabatlar turlari yoritilgan. O'quvchilarning faolligini rivojlantiruvchi hodisalar va uning qobiliyatlari, turlari, shakllari, vositalari, usullari, ta'lim shakli ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarini takomillashtirish usullari tavsiflanadi. O'quvchilarning hissiyidroki, nazariy tafakkuriva amaliy faoliyatibirligining samaradorligi aniqlanadi.

ORGANIZATION OF THE PROCESS OF FORMATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS' INTEREST TO KNOWLEDGE

Elchieva Dinara,

Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD). Senior teacher of the department «General pedagogy and psychology» of the Navoi state pedagogical institute.

Abstract: This article describes in detail the content and main directions of the organization of the formation of primary school students to cognition, while the types of relationships between subjects and objects of the educational process are highlighted. The phenomena that develop the activity of a student and his abilities, types, forms, means, methods, methods and techniques that contribute to improving the interaction of participants in the educational cycle are characterized. The effectiveness of the unity of emotional perception, theoretical thinking and practical activity of students is revealed.

Ключевые слова: эксперимент, наблюдение, объект, познание, активность, усвоение, развитие, взаимодействие, деятельность, метод, описание, дидактика

Kalit so'zlar: tajriba, kuzatish, ob'ekt, bilish, faoliyat, o'zlashtirish, rivojlanish,

o'zaro ta'sir, faoliyat, usul, tavsif, didaktika

Keywords: experiment, observation, object, cognition, activity, assimilation, development, interaction, activity, method, description, didactics

Общеизвестно, что процесс обучения не формирует интерес к познанию и не развивает познавательную деятельность ученика сам по себе. Когда процесс обучения принимает активную форму, приобретает конкретное содержание и это содержание выбирается с учетом возрастных особенностей учащихся, это позволяет им формировать интерес к познанию и развивать познавательную деятельность. Между обучением и умственным развитием ученика проявляется его активность. Другими словами, образование как специально организованный процесс направляет определенные учебные материалы так, чтобы учащийся мог осуществлять свой интерес к познанию и свою познавательную деятельность. Формирование психики учащегося на основе социальной действительности при осуществлении дидактического процесса обеспечивает проявление внешних действий, внутренних стремлений, познания, мышления, памяти, восприятия. В таких условиях деятельность становится внешним условием формирования познавательного процесса у учащихся. Это означает, что для развития учащегося необходимо правильно организовать его познавательную деятельность.

В процессе плохого усвоения учебного материала не обеспечивается формирование интереса к познанию и развитие познавательной активности учащихся. Именно собственные действия ученика лягут в основу для развития его способностей в будущем. Таким образом, одна из важных задач обучения – создавать дидактические возможности учебных заданий на этапах уроков, побуждающих учащихся к познавательным действиям. В такой ситуации в процессе педагогического взаимодействия необходимо оградить учащихся от неординарных ситуаций.

В игровых ситуациях привлечение учащихся нагрузками, ориентированными на познавательную деятельность, зависит от принятых условий игры. Привлеченных к общению можно называть такими терминами, как участники, собеседники.

Дидактическая ситуация должна проявляться как процесс мышления и активности со стороны учащегося. В этом процессе ученики занимают обучающую позицию. Это означает, что учебные занятия напрямую связаны с жизненными ситуациями. Ученик, усвоенные в данной ситуации методы работы, сможет применять в других учебных ситуациях. Учебные ситуации, созданные в ходе конкретного урока, имеют две разные характеристики:

- а) дидактический элемент урока состоит из игры;
- б) игра в конкретном этапе урока носит обучающий характер.

Как известно, игра занимает ведущее место в жизни и познавательной деятельности учащихся начальных классов. Жизненные ситуации и сотрудничество играют важную роль в развитии познавательной деятельности учащихся младших классов. В таких ситуациях применяются две разные позиции – позиция учителя и позиция ученика.

Каждая из этих позиций имеет свое описание и деятельность. Обстоятельства, специфичные для позиции ученика, включают потребность, интерес, склонность, внимание, понимание. Эта ситуация важна для управления ситуацией обучения. Позиции, занимаемые учителями и учениками в процессе учебной деятельности, позволяют им проявлять себя как субъекты учебного процесса.

Следует отметить, что учебную деятельность нельзя отождествлять с учебным процессом. Ученик может участвовать на занятиях, но не может войти в учебную деятельность. Учебная деятельность – это четкий, организованный

процесс, основанный на единой коммуникативной и интеллектуальной единице учащихся. Субъектами учебной деятельности являются учитель и группа учеников. Сущность и развивающий характер учебной деятельности отражается в самостоятельном определении учащимися своей позиции. Ситуация обучения требует от участников процесса определения своих позиций. Для участников ответы на вопросы имеют первостепенное значение. В учебной деятельности самоопределение учащихся имеет первостепенное значение.

Целью анализа всех уровней процесса знаний является определение его типов. Поскольку виды знаний должны проявляться как метод освоения учащихся в образовательном процессе. В связи с этим мы устанавливаем цель определения диапазона разнообразия, разделения, организации и знаний. Решение этой проблемы создает основу, необходимое для самооценки человека.

В начальных классах происходит процесс интеллектуального развития учащихся. Учащийся формируется и развивается только в процессе интенсивной деятельности. Следовательно, формирование интереса к познанию и развитие познавательной деятельности младших школьников происходит в процессе урока на разных ее этапах. Соответственно, совершённые ошибки приводит к снижению познавательной активности, интеллектуального развития учащихся. Интеллектуальная сторона ученика напрямую связана с усвоением учебной деятельности. Следовательно, на характер интеллектуального развития учащихся в равной степени влияют и другие виды их деятельности. В их разделении существует ряд противоречий. Мы не ставили перед собой задачу их анализировать. Однако остановимся лишь на некоторых его аспектах.

В своем исследовании М.С. Каган трактует деятельность как способ усвоения действительности и выделяет ряд ее видов: познавательная, реконструктивная, целенаправленная, коммуникативная деятельность и др. В педагогических исследованиях игровая, учебная и трудовая деятельность разделяются и всесторонне анализируются. В. В. Белич в своем исследовании выделяет игровую и трудовую деятельность как ведущие виды деятельности. В процессе самостоятельного обучения они произвольно отделяются друг друга. Основное явление, развивающее активность ученика, — это его способности:

1. Труд удовлетворяет биологические потребности;
2. Игра удовлетворяет эмоциональные потребности;
3. Познание отвечает интеллектуальным потребностям и связано с трудом и играми учащегося.

В любом случае познавательная деятельность обучаемого изучается как самостоятельный вид деятельности человека. Познавательная деятельность учащегося протекает в конкретных учебных ситуациях и трактуется как учебно-познавательная деятельность. Познавательная деятельность учащегося соответствует познавательной деятельности исследователя по многим характеристикам.

Познавательная деятельность ученика осуществляется с использованием определенных видов, форм, средств, методов, способов, приемов. Соответственно можно отметить следующее:

1. Создание познавательной деятельности на школьной практике в естественных условиях в различных формах;
2. Познавательная деятельность школьника имеет свои виды, формы, методы, формы, способы формирования;
3. Не существует единой классификации видов учебной деятельности учащихся.

В зависимости от вида деятельности учащихся можно выделить определенные виды познавательной деятельности. При обосновании возникновения той или иной формы познавательной деятельности мы опирались на следующие

подходы:

- 1) можно указать его виды, анализируя основу каждого вида деятельности;
- 2) выбирая понятие метода деятельности, под методом деятельности понимаются действия по ее достижению; а также понятие метода деятельности также интерпретируется специалистами по-разному. Соответственно, можно сказать, что нет и единого определения этого понятия;
- 3) размышляя о методе деятельности, мы видим, что он также не получил полного научного определения;
- 4) применять понятие формы деятельности нецелесообразно. Специфика познавательной деятельности исходит из ее внешнего аспекта.

Необходимость овладения учащимися способами получения знаний теоретически обоснована во многих дидактических подходах. Способы получения знаний – это субъективные средства познания, без которых учащиеся не могут заниматься творчеством. Они используют эти средства во время наблюдений и экспериментов. Эти наблюдения и эксперименты нуждаются в средствах реализации.

Ясно одно: методы мышления лежат в основе методов познавательной деятельности. С другой стороны, анализ моделей осуществляется учащимися посредством композиции этих приемов, методов познавательной деятельности. Последовательность приемов можно продолжать сколько угодно долго.

Следует отметить, что структура познавательной деятельности ученика представляет ее виды, методы, проявления, формы.

1. Внешний вид познавательной деятельности является ее описанием и выражает то, как ее субъект действует по отношению к объекту этой деятельности.

2. Тип познавательной активности – это состояние, характеризующее первоначальное творческое проявление активности.

Представление о методах и формах познавательной деятельности может быть выражено разными формами и методами. К ним относятся самостоятельная работа учащихся и их работа под руководством учителя. Виды познавательной деятельности учащихся имеют свои особенности. Когда мы думаем о типах познавательной деятельности, мы имеем в виду:

1. Направленность на целостное познание мира;
2. Отражение познавательных потребностей ученика;
3. Обеспечение интеллектуального развития учащегося.

В свою очередь, каждый вид познавательной деятельности имеет:

1. Свое специфическое состояние как составную часть общего явления;
2. Имеет собственные компоненты.

При выделении видов познавательной деятельности мы исходили из ее сложности, разнообразия и общности деятельности. Состояние познавательной активности учащихся – это не знания, а личностные качества и умения. Знания, навыки и качества, приобретенные учащимися, являются целью и результатом этой деятельности. С другой стороны, состояние активности представляет то, на чем она сосредоточена. Выражает то, что ученик знает и понимает. Он представляет собой специфику, характеристики, отношения и другие аспекты предмета, рассмотрение аналитических ситуаций, проблем, отношений, чувств и переживаний.

В случае познания выделяют объективную и субъективную стороны. Эти аспекты важны для познавательной деятельности школьника.

Внешняя сторона любого явления представляет собой его естественное описание. Внутренняя же сторона отражает субъективное отношение человека к нему. Каждый ученик имеет свое личное отношение к изучаемому им явлению. Это, в свою очередь, обеспечивает эффективность учебного процесса. По мере изменения вида познавательной деятельности меняется и субъективное

отношение к ней ученика. В результате анализа системы познавательной деятельности учащихся необходимо искать ответ на вопрос, какие части этой системы обеспечивают проявление познания как вида деятельности.

Особенность познавательной деятельности состоит в том, что она ориентирована на приобретение учащимися новых знаний, навыков и умений. Это проявляется как деятельность, направленная на познание объективной реальности. Точно так же он позволяет определить, с каким событием связана познавательная деятельность. Признаки, связанные с этим явлением, также связаны со спецификой объекта познания.

В качестве события, представляющего процесс познания, могут проявляться и основные, существующие ведущие признаки, события и явления. Его можно изучать только применительно к явлению познания. Существующие информационные потоки также проявляются как объект познавательного процесса. Такая информация в большинстве случаев отражается в учебниках, учебных пособиях и другой учебной литературе, ежедневной информации учителя.

Важным объектом познавательной деятельности является система взаимосвязанных знаний. Процесс изучения каждого явления имеет ряд направлений:

1. Информационное направление для усвоения информации;
2. Направление деятельности, предполагающее разработку методов деятельности;
3. Личностная ориентация, призванная понять личностную природу объекта познания.

В качестве альтернативы, есть и другие проявления познавательной деятельности, связанные с событиями. Например, задания – это познавательные действия, которые приводят к решению проблем.

Следует отметить, что перечисленные случаи имеют важное дидактическое значение для формирования интереса к познанию и развития познавательной деятельности младших школьников в конкретных видах учебной деятельности. К специфическим аспектам познавательной деятельности относятся: много времени тратится на овладение знаниями в процессе обучения при работе с учениками над их познавательной деятельностью; существующие события предоставляют больше возможностей познать реальную действительность; овладение познавательной деятельностью ускоряет овладение учащимися другими видами деятельности.

Таким образом, основной формой познавательной деятельности младших школьников является наблюдение на уроках, эксперименты, работа с учебниками и другой учебной литературой, систематическая организация знаний. Источники учебной деятельности учащихся не будут существовать, если они будут отделены друг от друга, так как учебно-познавательная деятельность учащихся тоже взаимосвязана. Во всех случаях учащиеся приобретают знания о материальном существовании и социальных отношениях, потому что оно является естественной основой этой связи. В то же время учащиеся проявляют себя как субъект многих других видов деятельности в сфере обучения. Потому что все эти мероприятия дают учащимся новые знания, навыки и умения, а также социально-исторический опыт узбекского народа. Это будет основой для их овладения методами деятельности и их постоянного развития. Однако учителя не уделяют должного внимания развитию других видов деятельности учащихся.

Следует отметить, что содержание и структура учебных материалов, предоставляемых учащимся, создают благоприятные условия для ускорения многих аспектов познавательной деятельности. В частности, предоставляемые

учащимся учебные материалы на родном языке и чтении, позволяют развивать следующие виды познавательной деятельности в процессе обучения и при выполнении домашних заданий:

I – Виды деятельности, основанные на изучении словарного запаса русского языка:

1. Прослушивание комментариев учителя.
2. Прослушивание и обобщение выступлений одноклассников.
3. Самостоятельная работа с учебником.
4. Работа с дополнительной литературой.
5. Сбор значений слов и их сравнение на основе нескольких словарей.
6. Создание небольших текстов.
7. Анализ значений слов.
8. Составление предложений, используя слова.
9. Самостоятельное составление слов синонимов.
10. Выполнение заданий, связанных с ограничением значений слов.
11. Систематизация изученных учебных материалов.
12. Пересказ данного текста.
13. Разделить тексты на части и озаглавить их.

II – виды деятельности, сформированные на основе восприятия компонентов объективной реальности:

1. Наблюдение за пейзажами, представленными учителем.
2. Просмотр познавательных фильмов о природных пейзажах.
3. Анализ таблиц, схем, пейзажей.
4. Объяснение наблюдаемых пейзажей.
5. Изучение пейзажей, относящихся к определенным местностям.
6. Анализ проблемных ситуаций.

III – виды деятельности, основанные на практических навыках учащихся:

1. Уметь работать с картой Узбекистана на уроках природы.
2. Уметь описывать характеристики неживой природы.
3. Знать названия местных растений и их отличия.
4. Собирать гербарии.
5. Знать элементы и биологические основы методов выращивания сельскохозяйственных культур.
6. Знать домашних животных и умение отличать их друг от друга.
7. Наблюдать за природой и записывать наблюдения на основании заданий в тетради «Дневник наблюдений».
8. Уметь описать животных и растений, которые обитают в проживаемой вами местности.
9. Уметь обрабатывать почву на школьном участке.

Следует отметить, что указанные выше проявления познавательной деятельности носят условный характер. На основе этой классификации определяются источники овладения знаниями, формирования умений и навыков. Первая группа таких важных источников – это организация словарного богатства русского языка. Проявление активности во второй группе формируется на основе наблюдений учащихся за различными явлениями. Вид деятельности, относящейся к третьей группе, формируется на основе выполнения различных практических работ и постоянно развивается. Все это происходит в конкретной учебной деятельности.

Таким образом, познавательной деятельности учащихся проявляются в наблюдении, экспериментировании, работе с учебниками и другой литературой, последовательной систематизации знаний. Педагоги и психологи указывают на учебную деятельность и учебные операции как на неотъемлемую часть каждой деятельности. Познавательная активность учащихся – это единство

эмоционального восприятия, теоретического мышления и практической деятельности. Это происходит на каждом этапе школьного образования и постоянно развивается. Познавательная активность укрепляется и расширяется во всех видах социальных отношений и учебной деятельности учащихся. Наряду с этим, в развитии познавательной активности учащихся большое значение также имеет выполнение определенных учебных заданий на этапах урока. Но несмотря на это, только в процессе обучения отчетливо формируется познавательная активность учащихся. Потому что учебно-познавательная деятельность учащихся служит основой для формирования интереса к познанию и развития познавательной активности.

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олий жаноб халкимиз билан бирга курамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016.-488 б.
2. Абдуллаева Б.С., Сафарова Р.Г., А.Бахромова ва бошқа. Бошланғич таълим концепцияси.. –Т.: 2015.
3. Аверин В. А. Психическое развитие детей младшего школьного возраста: Учеб. Пособие - С.Пб.: изд-во Михайлова В. А., 2000. - 64 с.
4. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари: Пед. фан. док. дисс... –Т.: 2003. – 320 б.
5. Активизация познавательной деятельности младших школьников / Под ред. М.П. Осиновой, Н.И. Качановской. - Минск, 2001. –
6. Назарова Х.П. Бошланғич синф ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини таъминлашнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном... дисс... –Т.: ЎзПФТИ, 1999, – 145 б.
7. Нажмиддинова Г. Бошланғич синф ўқувчилари ўқув-билув фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном... дисс... –Т.: ЎзПФТИ, 2005, – 140 б.
8. Нишонова С. «Комил инсон тарбияси».-Т: Истиклол, 2003.- 223 б.
9. Нуржанова Р. Бошланғич таълим мазмунини прогностика қилишнинг педагогик омиллари .Пед. фан. ном... дисс... –Т.: ЎзПФТИ, 2006, – 142 б.

СТРАТЕГИИ ВЫХОДА ИЗ КОНФЛИКТНОЙ СИТУАЦИИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Мамараимова Раъно Усмановна
преподаватель кафедры Общей психологии ДжГПУ

Эшмуродова Шохсанам Шухрат кизи
магистр 2 курса факультета Педагогика и психология

Аннотация: В статье рассматриваются стратегии выхода из конфликтной ситуации в подростковом возрасте. Измерение тревожности как свойства личности особенно важно, так как это свойство во многом обуславливает поведение человека.

Ключевые слова: проблема, личность, дезадаптация ребенка, избегание, беспокойство, неуверенность, эмоциональная неустойчивость, соперничество, компромисс, сотрудничество.

STRATEGIES FOR GETTING OUT OF A CONFLICT SITUATION IN ADOLESCENCE

Mamaraimova Raino Usmanova
Teacher of the Department of General Psychology of DSPU

Eshmurodova Shokhsanam Shukhrat qizi
2nd year Master of the Faculty of Pedagogy and Psychology

Abstract: The article discusses strategies for getting out of a conflict situation in adolescence. Measuring anxiety as a personality trait is especially important, since this property largely determines human behavior.

Keywords: problem, personality, maladaptation of the child, avoidance, anxiety, uncertainty, emotional instability, rivalry, compromise, cooperation.

ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ЗИДДИЯТЛИ ВАЗИЯТДАН ЧИҚИШ СТРАТЕГИЯЛАРИ

Мамараимова Раъно Усмановна
ЖДПУ, Умумий психология кафедраси ўқитувчиси

Эшмуродова Шохсанам Шухрат кизи
Педагогика ва психология факультети 2-босқич магистри

Аннотация: Мақолада ўсмирлик даврида зиддиятли вазиятдан чиқиш стратегиялари муҳокама қилинади. Хавотирни шахсий хусусият сифатида ўлчаш айниқса муҳимдир, чунки бу хусусият асосан инсон хатти ҳаракатларини белгилайди.

Калит сўзлар: муаммо, шахсият, боланинг мослашувчанлиги, қочиб, таъвиш, ноаниқлик, ҳиссий беқарорлик, рақобат, муросага келиш, ҳамкорлик.

В настоящее время увеличилось число тревожных детей, отличающихся повышенным беспокойством, неуверенностью, эмоциональной неустойчивостью. Проблема тревожности является одной из наиболее актуальных проблем в современной психологии. Её изучением занимались такие психологи как А.М. Прихожан, Р. Мэй, Ч.Д. Спилберг, Б. Филипс, Д. Бернс, Е.В. Новикова и другие. Среди негативных переживаний человека тревожность занимает особое место, часто она приводит к снижению работоспособности, к трудностям в общении. Эмоциональное благополучие подрастающего поколения – один из

объектов пристального внимания школьных психологов, педагогов, родителей. Своевременная и качественная диагностика подобного неблагополучия, адекватные коррекционные меры могут уменьшить риск возникновения нежелательных тенденций в развитии личности. Измерение тревожности как свойства личности особенно важно, так как это свойство во многом обуславливает поведение человека. Возникновение и закрепление тревожности связано с неудовлетворением возрастных потребностей ребенка. Устойчивым личностным образованием тревожность становится в подростковом возрасте, опосредствуя особенностями «Я-концепции», отношением к себе. Различия в проявлении тревожности изучались с различных точек зрения, например с позиции воспитания (Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис, А.А. Плоткин), с позиции социального статуса (В.Р. Кисловская, Н.В. Имедадзе) и т.д. При этом гендерная специфика проявления тревожности изучена не достаточно. Многие авторы: В.М. Астапова, А.И. Захаров, А. Фрейд и другие – убеждены, что эмоциональные расстройства у детей не проходят бесследно, а способствуют возникновению в последующем своеобразных личностных характеристик, нервно-психических и психосоматических отклонений. Конечно, не только тревога служит причиной нарушений поведения, психического и социального здоровья человека – существуют и другие психологические механизмы неблагоприятных вариаций в развитии личности ребенка или подростка.

В психологической практике в настоящее время наблюдается такая проблема: учащимся по каким-либо причинам некомфортно в школе. Главная причина – повышенная тревога у школьников. С каждым годом становится больше учащихся с повышенным уровнем тревожности. Тревожность может проявляться в общении со сверстниками, с учителями, родителями, при проверке знаний и т.д. Школьная тревожность – это одна из типичных проблем, с которыми сталкивается школьный психолог. Особое внимание она привлекает потому, что выступает ярчайшим признаком школьной дезадаптации ребенка, отрицательно влияя на все сферы его жизнедеятельности: не только на учебу, но и на общение, в том числе и за пределами школы, на здоровье и общий уровень психологического благополучия. Данная проблема осложняется тем, что довольно часто в практике школьной жизни учащиеся с выраженной тревожностью считаются наиболее «удобными» для учителей и родителей: они всегда готовят уроки, стремятся выполнять все требования педагогов, не нарушают правила поведения в школе.

Участники конфликтной ситуации сталкиваются с необходимостью выбора одной из трех принципиальных возможностей своих действий в сложившихся обстоятельствах. Известный российский психолог Н.В. Гришина описывает их как: путь борьбы, направленный на то, чтобы всеми доступными средствами добиться желаемого; уход от конфликта; ведение переговоров с целью найти приемлемое решение возникшей проблемы. Каждая из этих возможностей предполагает соответствующие стратегии поведения участников конфликта. Конфликтное взаимодействие оппонентов (по Н.В. Гришиной) развивается на фоне ситуативного контекста, включающего:

- а) общий кооперативный или конкурентный характер взаимодействия сторон,
- б) условия протекания конфликта, в) наличие «третьих сил»,
- г) прежний опыт взаимодействия сторон и др.

Существуют пять основных стратегий поведения в конфликте: Избегание – такое поведение может быть уместным, если предмет разногласий не представляет для человека большой ценности, если ситуация может разрешиться сама собой (такое бывает редко, но все же бывает), если сейчас нет условий для продуктивного разрешения конфликта, но через некоторое время они

появятся. Приспособление – эта стратегия может быть признана рациональной, когда предмет разногласий имеет для человека меньшую ценность, чем взаимоотношения с противоположной стороной, когда при «тактическом проигрыше» гарантирован «стратегический выигрыш». Если данная стратегия станет доминирующей, например, для менеджера, то он, скорее всего, не сможет эффективно руководить подчиненными.

Соперничество – тенденция воспринимать ситуацию как вопрос победы или поражения может быть признана эффективной, в жизненно важной ситуации или ситуации, угрожающей существованию организации. Руководитель отстаивает интересы дела, интересы своей организации, и порой он просто обязан быть настойчивым. Существенным недостатком данной стратегии является подавление инициативы подчиненных и возможность повторных всплеск конфликта из за ухудшения взаимоотношений.

Компромисс – оправдано: когда нет большого резерва времени для поиска лучшего решения.

Сотрудничество – оправдано при наличии большого количества времени. Кто опирается на сотрудничество, не старается добиться своей цели за счет других, а ищет решение проблемы .

Стратегия определяется как способ осуществления определенных интересов, образ действия по достижению намеченной цели и, вместе с тем, способ общения. В своем подходе к изучению конфликтных явлений К. Томас указывал, что на ранних стадиях развития научного изучения конфликтов широко использовался термин «разрешение конфликтов». Этот термин отражал представление о том, что конфликт можно и необходимо разрешать или элиминировать.

Целью разрешения конфликта, таким образом, было некоторое бесконфликтное состояние, где люди работали в полной гармонии. Однако в последнее время произошло существенное изменение в отношении специалистов к этому аспекту исследования конфликтов. Оно было вызвано двумя обстоятельствами:

- осознанием тщетности усилий по полной элиминации конфликтов;
- увеличением числа исследований, указывающих на позитивные функции конфликтов.

- Поэтому акценты должны быть смещены с элиминирования конфликтов на управление ими. Важно сконцентрировать внимание на следующих аспектах изучения конфликтов:

- какие формы поведения в конфликтных ситуациях характерны для людей;

2. каким образом можно стимулировать продуктивное поведение .

Избегание как стратегия поведения в конфликтах характеризуется явным отсутствием у вовлеченного в конфликтную ситуацию желания сотрудничать с кем-либо и приложить активные усилия для осуществления собственных интересов, так же, как и пойти навстречу оппонентам; стремление выйти из конфликтного поля, уйти от конфликта. Такой стиль поведения обычно встречается в тех случаях, когда:

- проблема, вызвавшая столкновение, не представляется субъекту конфликта существенной, предмет расхождения, по его мнению, мелочный, основан на вкусовых различиях, не заслуживает траты времени и сил;

- обнаруживается возможность достичь собственных целей иным, неконфликтным путем;

- столкновение происходит между равными по рангу субъектами, сознательно избегающих осложнений в своих взаимоотношениях;

- участник конфликта чувствует свою неправоту или имеет оппонентом человека, обладающего более высоким рангом, напористой волевой энергией;

- требуется отсрочить острое столкновение, чтобы выиграть время, более обстоятельно проанализировать сложившуюся ситуацию, собраться с силами, заручиться поддержкой сторонников;

- желательно избежать дальнейших контактов с трудным по психическому состоянию человеком или крайне конфликтным и чрезмерно пристрастным оппонентом, преднамеренно ищущим поводы для обострения отношений.

Приспособление как стратегия пассивного поведения отличается склонностью участников конфликта смягчить, сгладить конфликтную ситуацию, восстановить гармонию во взаимоотношениях посредством уступчивости, доверия, готовности к примирению. Этот стиль предполагает в большей мере учитывать интересы оппонентов и не избегать совместных с ними действий. Обычно приспособление встречается, когда:

1. участник конфликта слабо озабочен возникшей проблемой, не считает ее достаточно существенной для себя и потому проявляет готовность принять во внимание интересы другой стороны;

2. оппоненты демонстрируют стоворчивость и намеренно уступают друг другу в чем-то, считаются с тем, что, мало теряя, приобретают больше, в том числе добрые взаимоотношения, партнерские связи и т.д.;

3. создается тупиковая ситуация, требующая ослабления накала страстей, принесения какой-то жертвы ради сохранения мира в отношениях и предупреждения конфронтационных действий с учетом своих принципов и нравственных убеждений;

4. имеется искреннее желание одной из конфликтующих сторон оказать поддержку оппоненту.

Данный стиль, как образец конфликтного поведения, может оказаться малоэффективным. Он вовсе не приемлем в ситуациях, когда субъекты конфликта охвачены чувством обиды и раздражения, не хотят отвечать друг другу доброжелательной взаимностью, а их интересы и цели не поддаются сглаживанию и согласованию.

Таким образом, стратегия выхода из конфликта – это способ осуществления определенных интересов, образ действия по достижению намеченной цели. Выделяют пять основных стратегий: соперничество; компромисс; сотрудничество; избегание; приспособление. Имеются достоверные различия между юношами и девушками по выраженности некоторых видов психологической защиты.

Литература

1. Алмазов, Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних Б.Н. Алмазов. – Свердловск: УрГУ, 2010.

2. Бабосов, Е.М. Конфликтология / Е.М. Бабосов. - Минск: ТетраСистемс, 2000. -462с

3. Васильева, О.С., Филатов, Ф.Р. Этапы индивидуальной психокоррекции детей и подростков «группы риска» / О.С. Васильева, Ф.Р. Филатов // Вестник психосоциальной и коррекционно реабилитационной работы, 2016. № 4. – С.38–45.].

4. Ra'no Munarova, Абдумуминова Махлиё Окмирза кизи, СЕМЕЙНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ ЛЬВА НИКОЛАЕВИЧА ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА», Журнал Педагогика и психологии в современном образовании: Том 2 № 5 (2022): Журнал педагогики и психологии в современном образовании

5. Munarova, R. (2022). ПРОБЛЕМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, 2(5). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/5097>

6. Педагогические взгляды Абу Али ибн Сины (Авиценны) / Ш. У. Камалова, Р. У. Мунарова, Н. А. Ахмедова [и др.]. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 9 (89). — С. 1068-1070. — URL: <https://moluch.ru/archive/89/17662/>

7. Мунарова Раъно Усаровна, Камолова Ширин Усаровна, Шакарбоева Шахноза Абдулакимовна, Каршибоева Дилфуза Бурлиевна, & Алимкулов Сирожиддин Олимжон ўғли (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. Проблемы педагогики, (2 (13)), 17-19.

ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Ахмедова Насиба,

Старший преподаватель кафедры Общей психологии ДжГПУ

Аннотация: В статье научно теоретическом плане рассматриваются особенности девиантного поведения подростков.

Ключевые слова: девиантное поведение, личность, отклонение, психология, социология, закон, правило, традиция, социальная установка.

ЎСМИРЛАРДА ДЕВИАНТ ХУЛҚ АТВОРНИНГ АСОСЛАРИ

Ахмедова Насиба,

ЖДПУ, Умумий психология кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада ўсмирларнинг девиант хулқ-атворининг хусусиятлари илмий ва назарий жиҳатдан кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: девиант хулқ, шахс, психология, социология, ҳуқуқ, қоида, анъана, ижтимоий муносабат.

FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

Akhmedova Nasiba,

Senior Lecturer of the Department of General Psychology of JSPU

Abstract: In the article, the features of deviant behavior of adolescents are considered in scientific and theoretical terms.

Keywords: deviant behavior, personality, deviation, psychology, sociology, law, rule, tradition, social attitude.

Девиантное поведение – это термин, при помощи которого обозначаются поведенческие проявления у отдельных людей или социальных групп, не соответствующие нормам общественной системы. Девиантное поведение в социологии и психологии также принято называть отклоняющимся. Термин произошел от латинского понятия «*deviatio*», переводящегося как «отклонение». Девиантное поведение личности – это поведение, которое не соответствует общепринятым или официально установленным социальным нормам (существующим законам, правилам, традициям и социальным установкам).

Девиантное поведение и личность, его проявляющая, вызывают негативную оценку со стороны других людей.

Девиантное поведение наносит реальный ущерб личности или окружающим людям, т.е. может носить деструктивный или аутодеструктивный характер.

Девиантное поведение – это преимущественно стойко повторяющееся поведение (множественно или длительно).

Для оценки проявлений феномена в качестве критериев, а также с целью обозначения границ и норм девиантного поведения используются эталоны, представления о поведении в рамках той или иной социальной роли. Среди исследователей существует мнение, что не только поступки могут быть девиантными. К данной категории также могут относиться персональные взгляды, мировоззренческие установки.

Часто принято говорить о девиантном поведении подростков. Это связано с распространенностью феномена в молодежной среде. Юноши и девушки часто страдают от недостатка самореализации, проблем адаптации в коллективе. Они подвержены влиянию извне, у них быстро формируются зависимости – алкоголизм, наркомания, табакокурение.

В качестве главных факторов, приводящих к формированию отклонений,

принято выделять следующие:

Зависимости у членов семьи. Ранняя алкоголизация, которая также является видом девиантного поведения. Девиации часто наблюдаются у школьников, родители которых злоупотребляют спиртными напитками или страдают от наркотической зависимости. Большинство из этих подростков начинают употреблять алкоголь уже в школьном возрасте. Факторами проблемы выступают неуверенность в себе, стремление освободиться от контроля внешней среды, гиперопека в раннем возрасте, внутриличностные конфликты, высокая тревожность.

1. Наличие проблем в семейной системе. Помимо алкоголизации, речь может идти о неполных семьях, жестокости, слабой воспитательной работе со стороны родителей. Негативно влияет на психическое развитие и тяжелое материальное положение. Проблемы дисфункциональных семей часто приводят к девиантному поведению у детей.

2. Психическая неуравновешенность. Лабильность психических процессов, повышенный уровень нервной возбудимости – все это влияет на психоэмоциональное состояние и может вызывать проблемы в развитии.

3. Высокая степень агрессивности, выступающая в качестве одной из предпосылок и форм различных девиаций. Причинами агрессивности выступают негативные примеры в семье и близком окружении, частые фрустрации (случаи невозможности удовлетворения личных потребностей). Лицо, которое не приобрело навыков конструктивного разрешения проблемных ситуаций, добивается реализации своих целей путем агрессии и протеста.

4. Социально-педагогическая запущенность. Дети или подростки демонстрируют отклоняющиеся формы поведения по причине недостатка воспитания, отсутствия сформированных стереотипов и примеров.

5. Глубокий психический дискомфорт, переживаемый в результате неблагополучия по месту учебы, работы, в семье. Несправедливое, грубое отношение со стороны значимых людей. Часто негативное влияние на подростка или ребенка оказывает школьный буллинг. Проблема усугубляется тем, что на нее закрывают глаза взрослые – родители, учителя. С течением времени влияние психологического дискомфорта накапливается. Возникают серьезные невротические расстройства, и к этому моменту у подростка уже может сформироваться личность преступника.

Признаки девиантного поведения

Диагностика девиантного поведения производится профессиональным психологом. Окружающие могут распознать склонность к нарушению близкого человека по наличию у него следующих симптомов:

Агрессивность. На систематические проявления данного качества особенно важно обращать внимание родителям подростков. Если молодой человек или девушка постоянно недовольны, непримиримы, отказываются извиняться за совершенные негативные поступки, – возможно, пора обратиться за профессиональной помощью психолога.

1. Резкая смена эмоционального фона. Этот признак часто игнорируется, так как он менее заметен в сравнении с агрессивностью. Но скачки настроения тоже являются проявлением девиантного поведения. Неуравновешенность психоэмоционального фона проявляется в непредсказуемых изменениях настроения: человек то весел и обходителен, то уже через минуту огрызается, проявляет раздражение и злость.

2. Скрытность. Наглядно данный признак девиантного поведения проявляется в детских, школьных коллективах. Ребенок ведет себя тихо, незаметно. Он не проявляет интереса к общению, учебе, школьной жизни. Такие дети могут быть убеждены в том, что сами способны решить свои проблемы,

которые они обычно скрывают от родителей, одноклассников и учителей. Однако скрытность приводит к преждевременному психическому истощению, деградации школьника. Если взрослые не замечают трудностей, с которыми сталкивается школьник, из тихого и замкнутого ребенка может в скором времени вырасти правонарушитель.

Девиантность часто сопровождается противоправными деяниями – воровством, хулиганством и другими мелкими правонарушениями. Эти люди часто попадают под административные аресты. Наличие психологических и физиологических зависимостей – также не редкость у девиантов. Среди зависимых людей много ранимых, обидчивых индивидов. Они легко попадают под чужое влияние, способны впасть в депрессию из-за одиночества. Это толкает их на употребление психоактивных веществ.

Кроме того, болезнь может сопровождаться повышенной конфликтностью, наличием фобий и страхов, проблемами со сном, инфантильностью в поступках. У индивида могут наблюдаться и прочие психологические затруднения.

Литература

1. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М.: Академический проект, 2011. – 240 с. – ISBN 978-5-8291-1278-3

2. Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте / сост.: А. Г. Амбрумова, Л. Я. Жезлова. – М.: МЦСССР, 1978. – 13 с.

3. Андреева, Г. М. Социальная психология : учеб. для вузов / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2012. – 362 с. – ISBN 978-5-7567-0274-3.

4. Бандура, А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель-Пресс: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ

Уришева Покиза,
преподаватель кафедры Общей психологии ДжГПУ

Аннотация: В данной статье речь идет об искусственном интеллекте. Рассмотрены эффективность использования искусственного интеллекта в области образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, коммуникабельность, моральная характеристика, катализатор, трансформация образования, рынок труда, традиционная форма, персонализация обучения.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Urisheva Pokiza,
teacher of the Department of General Psychology of JSPU

Abstract: This article is about artificial intelligence. The effectiveness of the use of artificial intelligence in the field of education is considered.

Keywords: artificial intelligence, sociability, moral characterization, catalyst, transformation of education, labor market, traditional form, personalization of training

ТАЪЛИМДАГИ СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Уришева Покиза,
ЖДПУ, Умумий психология кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақола сунъий интеллект ҳақида. Таълим соҳасида сунъий интеллектдан фойдаланиш самарадорлиги кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, мулоқат, ахлоқий тавсиф, катализатор, таълимни ўзгартириш, меҳнат бозори, анъанавий шакл, ўқитишни шахсийлаштириш

Сегодня в условиях всеобщей цифровизации одним из наиболее востребованных и перспективных направлений развития становится сфера искусственного интеллекта

Искусственный интеллект сыграет важную роль в решении серьезной задачи, стоящей перед специалистами в области образовательных технологий: осуществление персонализированной оценки знаний. Используемые сегодня формы оценки редко ориентированы на навыки, которые потребуются учащимся, когда они выйдут на рынок труда. Тесты с несколькими вариантами ответов, промежуточные и итоговые экзамены могут служить для оценки некоторых навыков мышления высшего порядка, которые потребуются в XXI веке — способности вспомнить уже известное, сравнить, провести анализ и прийти к определенным умозаключениям. Однако традиционные формы оценки малопригодны для оценивания общекультурных навыков, коммуникабельности, моральных характеристик, умения взаимодействовать, сотрудничать и эффективно работать в команде, которые имеют не меньшее значение для будущих работодателей и для способности выпускника выжить и преуспеть на рабочем месте XXI века.

Появляется не только множество интересных специальностей и возможностей для молодых людей связать свое будущее с новейшими актуальными профессиями, но и технологии для педагогов, с помощью которых привычные учебные темы можно превратить в увлекательное и познавательное приключение.

Эффективное использование искусственного интеллекта, данных и аналитики, а также машинного обучения может позволить преподавателям сделать процесс обучения более увлекательным за счет применения технологий для погружения в виртуальную среду. Появление этих захватывающих новых технологий повышает значимость роли учителя — технологии расширяют его возможности, но не могут заменить его. Потенциал ИИ призван повысить эффективность деятельности преподавателей и создать идеальные условия для обучения и развития учащихся. Использование технологий искусственного интеллекта может качественно решить проблему персонализации и адаптации обучения. С помощью алгоритмов компьютер способен отслеживать успехи и неудачи ученика и выстраивать для него индивидуальную образовательную траекторию, способную динамически перестраиваться по мере развития учащегося.

Персонализация обучения происходит благодаря адаптации образовательного процесса ученика к его индивидуальной скорости обучения. Искусственный интеллект учитывает методику и темп освоения материала, потребности каждого учащегося, его особые интересы и предпочтения и предлагает задания возрастающей сложности.

Кроме того, немаловажным является и вытекающее достоинство — обучение с помощью искусственного интеллекта становится доступным для учеников с ограниченными возможностями здоровья, а также для учащихся, которые физически не находятся в одном и том же месте.

Учащиеся и преподаватели живут в мире, для которого характерны постоянные все ускоряющиеся изменения. В развитых странах выпускники, покидающие сегодня школу, чтобы начать работать или продолжать обучение, не могут представить себе жизнь без повсеместно доступного интернета и мобильных телефонов. А ведь возможность купить мобильный телефон впервые появилась только в 1985 году, к 1999 году в Великобритании каждые 4 секунды продавался один телефон, а к 2004 году — когда нынешние выпускники ходили во 2-ой или 3-й класс — мобильных телефонов в Соединенном Королевстве было уже больше, чем жителей¹. Неравенство между развитыми и развивающимися странами с точки зрения доступа к интернету и интеллектуальным устройствам сразу окрестили «цифровым разрывом», и по мере того, как технологии становились частью учебного процесса в тех школах, которые могли позволить себе такие расходы, звучали опасения, что менее обеспеченные учащиеся всех национальностей окажутся в менее благоприятных условиях.

ИИ экономит время преподавателям и в другом плане, создавая подробные отчеты по успеваемости, доступ к которым могут получить учебные заведения, родители или опекуны, а также сами учащиеся. Такие отчеты — в отличие от ретроспективных, которые отражают прошлые результаты по определенным параметрам в течение учебного года, — могут быть доступны всем заинтересованным сторонам по мере необходимости и оказываются более точными и актуальными, нежели традиционные отчеты или сводки. Отсутствие необходимости решать утомительные административные задачи может повлиять на подбор и сохранение педагогических кадров. Учителя ежедневно тратят порядка 3–5 часов¹¹ на проверку тетрадей и контрольных работ, подготовку планов уроков и внеклассную административную работу. Это не только является основной причиной ухода учителей из учебных заведений, но и чрезвычайно мешает привлекать к преподаванию самых ценных специалистов.

Удовольствие учащихся — это не только благоприятное условие для обучения. Это ожидаемый результат, и в некоторых национальных учебных программах ему придается такое же значение, как здоровью и безопасности¹³. Если педагогам удастся уделять больше времени подготовке к занятиям и

проведению обучения, а не выставлению оценок и написанию отчетов, это идет на пользу учащимся. Видя, что преподаватель замечает и учитывает их индивидуальные потребности, учащиеся чувствуют поддержку, ценят ее и с большей вероятностью будут проявлять интерес к учебе.

Увлеченные и заинтересованные учащиеся усваивают больший объем знаний, и эти знания сохраняются в их памяти более продолжительное время. Исследования, проводившиеся в Англии и США в конце XX и начале XXI века, доказали, что отсутствие удовольствия от процесса обучения является одной из основных причин, препятствующих реализации потенциала учащихся. Хотя настойчивость и способность справляться с разочарованием и неудача. Искусственный интеллект в образовании также могут стать залогом успешного обучения, исследования убедительно продемонстрировали, что особенно дети учатся лучше, когда они увлечены и воодушевлены.

Эффективное использование технологий, в том числе искусственного интеллекта, может обеспечить преподавателям аналогичную возможность доступа к обучению в любое время и в любом месте и позволит им развивать такие же навыки, которые потребуются их учащимся, с помощью тех же педагогических методов и приемов, которые им будет предложено внедрять в своих учебных заведениях. ИИ также способствует повышению квалификации — как без отрыва от работы, так и неформальному или независимому. Педагогам проще, если самоанализ и развитие навыков подкрепляются объективными данными и заменяют или дополняют субъективный процесс аттестации, к которому некоторые преподаватели относятся отрицательно и не желают принимать в нем участие.

Литература

1. Люгер, Д.Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем / Д.Ф. Люгер. – 4-е изд.: Пер. с англ. – М.: Изд. дом “Вильямс”, 2003. – 865 с.
2. Рассел, С. Искусственный интеллект: современный подход (AIMA) / С. Рассел, П. Норвиг – 2-е изд.: Пер. с англ. – М.: Изд. дом “Вильямс”, 2005. – 1424 с.
3. Хант, Э. Искусственный интеллект / Э. Хант. – М.: Мир, 1978. – 558 с.
4. Девятков, В.В. Системы искусственного интеллекта: учеб. пособие для вузов / В.В. Девятков. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2001. – 352 с.
5. Гаврилов, А.В. Системы искусственного интеллекта: учеб. пособие: в 2-х ч. / А.В. Гаврилов. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2001
6. Murray C. How Many Hours Do Educators Actually Work? / Corey Murray. — 2013. — URL: <https://edtechmagazine.com/k12/article/2013/08/how-many-hours-do-educators-actually-work>
7. A hierarchical conceptualization of enjoyment in students / T. Goetz, C. Nathan, D. Hall, C. Anne, A. Frenzel, R. Pekrun // Learning and Instruction. — 2006. — №16. — P. 323-338; Student engagement in high school classrooms from the perspective of flow theory / D.J. Shernoff, M. Csikszentmihalyi, B. Schneider, E.S. Shernoff // School Psychology Quarterly. — 2003. — №18(2). — P. 158-176

COMPARISON OF ONLINE AND OFFLINE QUESTIONNAIRES FOR THE USE OF THE INTERNET IN PSYCHOLOGICAL RESEARCH

*Azimova Shokhista Salokhiddinovna,
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad Al-Khwarizmi, Senior teacher*

ANNOTATION. The uploading, exchanging, and gathering of data for research and data pertaining to psychology can be done effectively on the Internet. A new area of study in the social and behavioral sciences may be opened up by the relative affordability and convenience of building and maintaining Web-based apps, along with the ease of use offered by form-based surveys' graphical user interfaces. This study compared Web-based assessment methods with conventional paper-based methods of various measures of Internet attitudes and behaviors in an Uzbek population in order to investigate the potential use of Internet tools in psychological research. To find variations between the two samples as well as between the psychometric properties of the questionnaires, the collected data were evaluated. Even while we discovered substantial changes in the attitudes and behaviors on the Internet between the two populations, there were no discernible variations in the psychometric characteristics of the various questionnaires. Given the lack of control over the features of the online sample, this result, which is similar to those previously observed in Web-based assessments of personality traits, is even more intriguing. These results show that Internet-based questionnaires may be a suitable substitute for more conventional paper-based measurements if sampling control and validity assessment are included.

Key words: Internet, online, offline, data, psychology

СРАВНЕНИЕ ОНЛАЙН- И ОФФЛАЙН-ОПРОСНИКОВ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТА В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

*Азимова Шохиста Салохиддиновна,
Ташкентский Университет Информационных Технологий имени Мухаммада Аль-Хоразмий, Старший преподаватель*

АННОТАЦИЯ. Загрузка, обмен и сбор данных для исследований и данных, относящихся к психологии, могут эффективно осуществляться в Интернете. Новая область исследований в социальных науках и науках о поведении может быть открыта относительной доступностью и удобством создания и обслуживания веб-приложений, а также простотой использования, предлагаемой графическими пользовательскими интерфейсами опросов на основе форм. В этом исследовании сравнивались методы интернет-оценки с традиционными бумажными методами различных измерений интернет-отношений и поведения узбекского населения с целью изучения потенциального использования интернет-инструментов в психологических исследованиях. Чтобы найти различия между двумя выборками, а также между психометрическими свойствами вопросников, собранные данные были оценены. Даже несмотря на то, что мы обнаружили существенные изменения в отношении и поведении в Интернете между двумя группами населения, не было заметных различий в психометрических характеристиках различных анкет. Учитывая отсутствие контроля над характеристиками онлайн-выборки, этот результат, который аналогичен тем, которые ранее наблюдались в веб-оценках личностных качеств, еще более интригующий. Эти результаты показывают, что анкеты в Интернете могут быть подходящей заменой более традиционным бумажным измерениям, если они включают контроль выборки и оценку достоверности.

Ключевые слова: Интернет, онлайн, офлайн, данные, психология

PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA INTERNETDAN FOYDALANISH BO'YICHA ONLAYN VA OFLAYN ANKETALARNI TAQQOSLASH

*Azimova Shohista Saloxiddinovna,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent
Axborot Texnologiyalari Universiteti, Katta o'qituvchi*

ANNOTATSIYA. Psixologiyaga oid tadqiqot va ma'lumotlar uchun ma'lumotlarni yuklash, almashish va to'plash Internetda samarali amalga oshirilishi mumkin. Ijtimoiy va xulq-atvor fanlarida yangi tadqiqot sohasi "web"ga asoslangan ilovalarni yaratish va ularga xizmat ko'rsatishning nisbatan arzonligi va qulayligi, shuningdek, shaklga asoslangan so'rovlarning grafik foydalanuvchi interfeyslari tomonidan taqdim etilgan foydalanish qulayligi bilan ochilishi mumkin. Ushbu tadqiqot Internet vositalaridan psixologik

tadqiqotlarda foydalanish imkoniyatlarini o'rganish uchun Internetga asoslangan baholash usullarini o'zbek aholisining Internetga bo'lgan munosabati va xatti-harakatlarining turli o'lchovlarining qog'ozga asoslangan an'anaviy usullari bilan solishtirildi. Ikki namuna o'rtasidagi, shuningdek, so'rovnomalarning psixometrik xususiyatlari o'rtasidagi farqlarni topish uchun to'plangan ma'lumotlar baholandi. Hatto biz Internetdagi ikki populyatsiya o'rtasidagi munosabat va xatti-harakatlarda sezilarli o'zgarishlarni aniqlagan bo'lsak ham, turli so'rovnomalarning psixometrik xususiyatlarida sezilarli farqlar yo'q edi. Onlayn namunaning xususiyatlari ustidan nazorat yo'qligi hisobga olinsa, shaxsiy xususiyatlarni "web"ga asoslangan baholashda ilgari kuzatilgan natijalarga o'xshash bu natija yanada qiziqroq. Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, Internetga asoslangan anketalar, agar namuna olish nazorati va haqiqiylikini baholashni o'z ichiga olgan bo'lsa, qog'ozga asoslangan an'anaviy o'lchovlar uchun mos o'rinbosar bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Internet, onlayn, oflayn, ma'lumotlar, psixologiya

INTRODUCTION. Many researchers suggest that the Internet can be a useful medium for the gathering and exchange of information in research and data pertaining to psychology. Because of the benefits it can provide to experimental psychology, the Web approach is generating a lot of interest in the scientific community. In a recent study, Musch and Reips spoke with psychologists who had previously participated in Internet studies in an effort to determine the potential benefits of this strategy. The following are the key benefits cited:

- the vast population access, which allows for easier generalization of the results and a higher level of external validity;
- less expensive experimental expenditures and the potential to eliminate all the annoyances associated with using laboratories, such as scheduling, space restrictions, sharing equipment, and so forth;
- the potential to make the tools available 24/7, without any time restrictions;
- involvement that is entirely optional, which typically increases responders' motivation.

The Web may prove superior to paper, as Miller and colleagues recently noted, because it «potentially provides increased accessibility; capability for dynamic and interactive forms, which eliminates the viewing of irrelevant questions and customized feedback tailored to the content of the responses.» The ability to access a sizable global pool of participants at any time makes the Internet particularly appealing for psychological research. The Web provides both a vast demographic range for conducting experiments and the potential to reach a specific sample with a particular set of characteristics. Since 1997, an increasing number of authors have made an effort to pinpoint and clarify the methodological steps necessary to create a reliable experimental design.

Using a within-subjects approach, John Krantz and colleagues' online study on the factors influencing female beauty got underway. The first psychology Web study to be published in a scholarly journal was this one. However, there are distinct drawbacks to conducting research online:

- Web users have a variety of hardware, software, and Internet connections, it is challenging to regulate the learning environment. There is no way to guarantee that each person taking part in the experiment will be exposed to the identical sounds, colors, or time cues;
- Study participants are frequently not watched, the researcher cannot be certain of the data gathered. Members of online groups frequently change their gender or create phony «nickname» identities and publicly accept them in others;
- Online experiment participants are self-selected and in no way random samples of the overall population. They tend to be more concentrated towards the upper end of the social and educational spectrum, in particular;
- For a psychologist, developing a Web-based assessment tool is not a simple undertaking. Typically, it involves managing the database where the answers are recorded as well as creating various Web sites.

As Buchanan emphasized, «There are undoubtedly a number of practical concerns that should be taken into account by anyone wishing to use online examinations, as well as significant theoretical issues that should be answered. Online clinical examinations are both desirable and risky, to sum up. There is undoubtedly a lot of potential, but much work remains before this potential can be realized. Whether these instruments will be beneficial in behavioral telehealth scenarios is something that only time and in-depth research will be able to answer. The biggest issue facing Internet researchers right now is how to define

fundamental methodological concepts so as to have more control over the internal and statistical validity of experiments.

This study compared Web-based assessment techniques with traditional paper-based methods of different measures of Internet attitude in a sample of Uzbek students in order to investigate the potential use of Internet tools in psychological research. On one side, we gave a sample of college students a paper-and-pencil questionnaire; on the other, we created an HTML page and an online database and posted the same questionnaire on the Web. We specifically sought to determine:

- any variation in the responses gathered;
- any variations in the evaluation tools' psychometric characteristics.

METHOD AND MATERIALS

All who participated in the digital version

Online questionnaires totaling 233 were finished. 100 participants were male (51.2%), and 99 were female (48.8%). The sample's age ranged from 16 to 41 years, with a mean age of 23.8 (SD = 4.095). All of the participants were found through postings on search engines, newsgroups, and emails.

All who took part in the offline variant

202 undergraduate students who attended a major Uzbek university were recruited for the study using fliers and presentations made during various classes. The sample's age ranged from 21 to 28 years, with an average age of 22.96 (SD = 1.57). 128 men (63.4%) and 74 women (36.6%) made up the sample.

Survey questions

The survey's questionnaire is divided into three sections.

1. The first section concentrated on traditional demographic factors (age, sex, education level) as well as indicators of computer and Internet use.

2. The Computer Use Survey by Pratarelli et al. made up part two. This tool consists of 74 true/false questions covering a wide spectrum of online social and personal activities as well as testing potential problematic habits.

3. The Internet Attitudes Survey by Weiser, which consists of 20 items with Likert scales about personal and professional Internet use, makes up the final section.

Processes

Entire classes received the paper-based survey at once during the day. The experimenter gave each participant a packet of paper-based self-report tests. All of the participants were instructed to complete the questionnaire completely, honestly as they could, and without discussing their answers with anybody nearby. Each time they finished; they dropped their finished packet in a safe drop box that was under the experimenter's control. By visiting a certain Web site, participants finished the online survey. The Ms FrontPage 2000 editor was used to create the HTML for this website, which is hosted on a Microsoft NT server with FrontPage extensions. Participants were encouraged to submit their data after completing the survey.

Participants were encouraged to submit their data after completing the survey. The information was automatically saved in a file with a tab-delimited format after submission and was taken away from participants. Participants were reminded that both versions were entirely anonymous and that their answers were to be treated as confidential. For the statistical analyses, SPSS 10.1 for Windows was used.

RESULTS

Online usage

The two samples were initially examined with regard to the characteristics related to Internet use. The choices for both samples were generally similar: the most popular Internet tools are e-mail and Web browsing, followed distantly by chats and Usenet, MUDs (Multi User Dungeons), and FTP (File Transfer Protocol). These decisions highlighted a distinct preference for tools catered to information research and interpersonal communication (Tables 1-3). The data also revealed that our samples do not frequently utilize systems like MUDs or FTP, which have a sizable user base in other nations, like the United States and northern Europe (see Tables 2 and 3). We used chi-square analysis to compare the two samples. Both the use of email (Chi-square = 18.1, d.f. = 4, p 0.001) and web browsing (Chi-square = 13.7, d.f. = 4, p 0.008) showed significant differences. We have a stronger use of the two tools and nearly no subjects have ever used them in the sample we recruited online, in particular.

Instead, 14 to 16% of the offline sample have never used an Internet tool before.

TABLE 1. TIME SPENT EACH WEEK ON E-MAIL, NEWSGROUPS, WEB SURFING

Time	Subjects (%)					
	E-mail		Newsgroups		Web surfing	
	On-line	Off-line	On-line	Off-line	On-line	Off-line
Never use	1	13.9	82.8	86.6	2.5	16.3
1-2 hrs	42.9	33.7	13.8	9.4	37.4	26.7
3-5 hrs	25.1	31.2	3.4	2	28.6	35.6
6-9 hrs	21.7	19.8		2	24.6	18.3
More than 10 hrs	9.4	1.5			6.9	3

TABLE 2. TIME SPENT EACH WEEK ON MUDS

Time	Subjects (%)	
	Online	Offline
Never use	90.1	72.3
1-2 hrs	2.5	9.9
3-5 hrs	4.9	8.4
6-10 hrs	2.5	5.9
11-15 hrs		1.5

TABLE 3. TIME SPENT EACH WEEK ON CHAT ROOMS AND FTP

Time	Subjects (%)			
	Chat Rooms		FTP	
	On-line	Off-line	On-line	Off-line
Never use	42.4	36.1	55.5	57.9
1-2 hrs	28.6	33.2	36.5	36.6
2-5 hrs	22.7	23.8	6.4	4.5
5-15 hrs	5.9	6.4	0.5	0.5
More than 15 hrs	0.5	0.5	1.5	0.5

Examination of the psychometric traits

If the factor structures of the Web-based and paper-based surveys were the same, various exploratory factor analyses were carried out. The results of the Computer Use Survey and the Internet Attitudes Survey were applied independently to both samples as the main components of factor analyses using Varimax rotation (factor loadings cut-off: 0.25) Six factors that were similar in both samples were found through the four studies.

The Computer Use Survey's P1, P2, P3, and P4 categories, which account for 31.69% of the overall variance in the online sample and 31.92% in the offline sample, are as follows:

- SUBSCALE P1—Internet Abuse (Items 3, 5, 6, 7, 9, 12, 20, 24, 25, 38, 41, 42, 43, 44, 55, 65, 66, 67, 68, and 70; in both samples, all of these items have a factor loading > 0.25) This subscale included questions about medical illnesses brought on by heavy Internet use, underlying related dietary changes, fewer hours of sleep due to being online at night, arriving late for appointments, and disregarding one's social and family life.

- Interpersonal conflicts SUBSCALE P2 (items included 27, 35, 40, 45, 46, 47, 48, 63; in both samples, all of these items had a factor loading > 0.25) This subscale highlighted the existence of significant interpersonal disputes. Along with the inevitable decision to structure the entirety of social life in accordance with the Internet, a propensity for developing virtual connections frequently manifests itself.

- SUBSCALE P3—Introversion/Extroversion (Items included 8, 12, 13, 15, 21, 27, 43, 54, 58, and 72; in both samples, all of these items had a factor loading greater than 0.25) Items pertaining to the introversion/extroversion axis were collected for

this subscale. It concentrated in particular on how the individual interacted with others online.

- SUBSCALE P4 — Uncomplicated Internet Use (Items 1, 2, 6, 10, 16, 18, 28, 49, 53, 61, 62, 64, 70, 71; in both samples, all of these items have a factor loading > 0.25): This subscale, which had multiple questions referring to both professional and instrumental net use, isolated an apparent absence of difficulties with Internet use.

The Internet Attitudes Survey's W1 and W2 categories, which account for 38.53% of the overall variance in the online sample and 41.93% in the offline sample, are as follows:

- SUBSCALE W1—Virtual relationship: Using the Internet as an alternative communication medium, virtual relationships are created with the goal of having fun.

- SUBSCALE W2—Professional Internet Use: It portrays the concept of a practical Internet use, emphasizing online purchasing and information searches.

Despite the fact that the six-factor structure was clearly visible in both samples, four of the six online subscales had item loadings that were different from those found in the corresponding offline structure. This implies that the structures are not identical, despite being highly similar. The level of internal reliability of the two questionnaires and the six subscales was then examined using Cronbach's Alpha. In both samples, the two tests yielded satisfactory Alpha levels, with slightly lower results for the online sample:

- Online sample an of the Computer Use Survey was 0.75 while offline sample a was 0.83

- The Internet Attitudes Survey was 0.74 while offline sample a was 0.84.

With levels of Alpha always higher than 0.5 in both samples, we discovered the same trend in the subscale analyses:

- P1, on-line sample $a = 0.88$; off-line sample $a = 0.90$;

- P2, on-line sample $a = 0.6$; off-line sample $a = 0.75$;

- P3, on-line sample $a = 0.56$; off-line sample $a = 0.59$;

- P4, on-line sample $a = 0.51$; off-line sample $a = 0.59$;

- W1, on-line sample $a = 0.85$; off-line sample $a = 0.87$;

- W2, on-line sample $a = 0.88$; off-line sample $a = 0.90$.

The frequency of pathological actions

Finally, we made an effort to confirm the prevalence of two samples of harmful Internet-related behaviors using the questionnaire data. Unfortunately, the two questionnaires' creators failed to provide a cut-off value in their publications. Given the lack of agreement over the «Internet addiction» phenomenon and the variations in Web usage we discovered amongst the samples, we conducted a traditional psychometric analysis of the data using z-scores. Z-scores measure the position of each point in a normal distribution in terms of its distance above and below the mean in units of standard deviations. They are derived by subtracting the mean from the subject's score and dividing that result by the standard deviation.

We specifically determined cut-off levels for each sample using one ($z = 1$) and two ($z = 2$) standard deviations over the mean of the totals for the corresponding group:

- Unproblematic Internet behavior (Level 1) was defined as behavior that was less problematic than 1,

- At risk Internet behavior (Level 2) was defined as behavior that was problematic but not at risk,

- Problematic Internet behavior (Level 3) was defined as behavior that was problematic but not at risk.

TABLE 4. INCIDENCE OF RISK LEVEL IN EACH SUBSCALE

Subscale	Risk level	Online			Offline		
		Men	Women	n	Men	Women	n
P1	3	5	6	11 (5.4%)	10	5	15 (7.4%)
	2	5	5	10	16	4	20
	1	89	93	182	102	65	167
P2	3	1	3	4 (2%)	7	0	9 (4.25%)
	2	14	15	29	121	2	123
	1	84	86	170	0	72	72
P3	3	5	1	6 (3%)	4	2	6 (3%)
	2	7	9	16	19	11	30
	1	87	94	183	105	61	166
P4	3	9	3	12 (5.9%)	9	1	10 (5%)
	2	16	7	23	13	3	16
	1	74	94	168	106	70	176
W1	3	8	0	8 (3.9%)	0	0	0
	2	21	9	30 (14.8%)	23	11	34 (16.8%)
	1	70	95	165	105	63	168
W2	3	3	1	4 (2%)	0	0	0
	2	17	4	21 (10.3%)	22	15	37 (18.3%)
	1	79	99	178	106	59	165

Table 4 illustrates the distribution of the three levels within the subscales for the two samples.

First, we checked to see if there were any gender disparities within the levels of the subscales in each sample. In the online sample, we didn't see any differences. The sole significant difference in the offline sample was identified in subscale P2 (Chi-square: 18.42, d.f. = 2, p 0.0001), which shows that there are more interpersonal conflicts in the male group.

Then, we looked for any discrepancies between the two samples. The P2 (Chi-square = 28.22, d.f. = 2, p 0.00001), W1 (Chi-square = 8.27, d.f. = 2, p 0.016), and W2 (Chi-square = 8.9, d.f. = 2, p 0.012) subscales of the data revealed significant differences between the two samples.

Even while the offline group exhibits a higher percentage of at-risk behaviors, we only discovered a small percentage (2-4%) of problematic behaviors in the online sample for the W1 and W2 subscales—more virtual relationships linked to a professional Internet use. In the offline sample, we discovered more risky and problematic behaviors associated with interpersonal disputes in relation to subscale P2. Finally, we looked for interactions between gender and samples using log-linear analysis. No notable findings were made.

DISCUSSION. In this work, we compared web-based evaluation approaches with conventional paper-based procedures to examine the potential use of Internet technologies in psychological research. We specifically contrasted the outcomes of a paper-and-pencil survey administered to a sample of college students with the outcomes we discovered after publishing the same survey online. We conducted a two-level analysis. By contrasting the online assessment tools with their paper-based counterpart, we first confirmed the validity of the online assessment tools. In fact, multiple researchers found a variety of possible issues with the validity of online assessments, including:

- language and cultural barriers,
- a lack of control over the testing environment,
- the probability of unforeseen or transient factors influencing results,
- the possibility of interactions between the constructs being tested and the features of the testing medium.

Our results demonstrated that completing two attitudes and behavior questionnaires online had no effect on the participants' psychometric traits. Internal reliability and the factorial structure did not show any appreciable differences. We specifically discovered the following six subscales in both samples:

- SUBSCALE P1 - Internet abuse;
- SUBSCALE P2 - Interpersonal disputes;
- SUBSCALE P3 - Introversion and extroversion;
- SUBSCALE P4 - Problem-free usage of the Internet.

- SUBSCALE W1 - Online dating;
- SUBSCALE W2 - Business Internet use.

However, some online subscales loaded on items other than those present in the equivalent offline ones if the same structure was clearly discernible in both datasets. This implies that the structures are not identical, despite being highly similar. These results demonstrate that Web-based data collecting is a reasonable substitute for more conventional techniques and does not statistically improve or decrease response consistency or jeopardize the validity of the test. Given the absence of control over the features of the online sample, this result, which is similar to those observed in Web-based assessments of personality traits and alcohol use, is even more intriguing. The statistics do, however, also show that online and offline versions of the same test can be equal, though they are not always the same. Because of this, it is probably preferable to reevaluate the reliability of a traditional assessment tool before using it online.

Additionally, we contrasted the outcomes of the two samples in an effort to find any appreciable variations. In earlier investigations, other researchers discovered that risk disclosure rates were higher when evaluation techniques that used audio, computers, and videos. The findings of our study, however, do not support this trend. Even though the online sample revealed more risky and problematic interpersonal conflict-related behaviors, it also revealed more problematic virtual connections connected to professional Internet use.

A further explanation for the outcomes of the online sample may be the interaction between the variables being evaluated and the medium utilized to measure them, given that the two questionnaires' topics are Internet attitudes and behavior. Even though the online sample was not controlled, we generally did not detect significant variations between the response sets of online participants and those of people who completed a paper survey.

CONCLUSION

In conclusion, our research indicates that Internet-based testing may be a viable substitute for more conventional paper-based tests. However, psychologists who are interested in conducting online tests should take into account a variety of practical concerns, mostly with sampling control and validity testing.

REFERENCES

1. Azar, B. (2000). A Web of research. *Monitor on Psychology*, 31:42–44.
2. Birnbaum, M.H. (Ed.). (2000). *Psychological experiments on the Internet*. San Diego: Academic Press
3. Byers, C. (2001). Interactive assessment: An approach to enhance teaching and learning. *Journal of Interactive Learning Research* 12:359–374.
4. Musch, J., & Reips, U.D. (2000). A Brief History of Web Experimenting. In: M.H. Birnbaum (Ed.), *Psychological Experiments on the Internet* San Diego: Academic Press, pp. 61–87.
5. Pratarelli, M.E., & Browne, B.L. (2002). Confirmatory factor analysis of Internet use and addiction. *Cyberpsychology & Behavior* 5:53–64.
6. Riva, G. (2001). The mind in the Web: Psychology in the Internet age. *CyberPsychology & Behavior* 4:1–6.
7. Riva, G. (2001). The mind over the Web: The quest for the definition of a method for Internet research. *CyberPsychology and Behavior*, 4:7–16.

VIRTUAL EDUCATIONAL SYSTEM FOR THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS

Abdurakhmanov Zokhidjon
Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the current state of the problem of preparing engineers for professional activities in Uzbekistan. The features of the training of engineering personnel for professional activities using information technologies and the development of information and professional competencies in the context of digital education are presented. The results of creating a model for the formation of information and professional competencies by means of virtual laboratory complexes and electronic educational technologies are presented.

Key words: competence, information and professional competences, model, virtual laboratory complexes, virtual learning systems.

ВИРТУАЛЬНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Абдурахманов Зоҳиджон Бахтиёр угли
Джизакский филиал Национального университета Узбекистана

Аннотация. В данной статье проводится теоретический анализ современного состояния проблемы подготовки инженеров к профессиональной деятельности в Узбекистане. Представлены особенности подготовки инженерных кадров к профессиональной деятельности с использованием информационных технологий и развития информационно-профессиональных компетенций в условиях цифрового образования. Представлены результаты создания модели формирования информационно-профессиональных компетенций средствами виртуальных лабораторных комплексов и электронных образовательных технологий.

Ключевые слова: компетентность, информационно-профессиональные компетенции, модель, виртуальные лабораторные комплексы, виртуальные обучающие системы.

BO‘LAJAK MUHANDISLARNING AXBOROT VA KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH UCHUN VIRTUAL TA’LIM TIZIMI

Abduraxmanov Zoxidjon Baxtiyor o‘g‘li
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash muammosining hozirgi holati nazariy tahlil qilingan. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda kasbiy faoliyat uchun muhandislik kadrlarini tayyorlash va raqamli ta’lim sharoitida axborot va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish xususiyatlari keltirilgan. Virtual laboratoriya komplekslari va elektron ta’lim texnologiyalari yordamida axborot va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish modelini yaratish natijalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: axborot va kasbiy kompetensiyalar, virtual laboratoriya komplekslari, virtual o‘qitish tizimlari, kompetensiya, model.

1. Introduction. The emergence of new forms, technologies and resources, of course, has an impact on the learning process in universities. Already today there are a large number of practices confirming the use of Internet resources in the educational process, but their mass use is associated with a number of difficulties.

An analysis of the results of the research shows that in the modern labor market there is a demanded social order for specialists with the knowledge and skills to work with spatial data and large amounts of information in the information and analytical supply of management. The fulfillment of this order, first of all, will require the setting of a number of pedagogical tasks within the framework of the advanced formation and development of professional competence in a situation of social diffusion of the latest information technologies.

Our pedagogical research shows that the current practice of training future engineers at the university of Uzbekistan demonstrates insufficient attention to a practice-oriented approach and a tendency towards the universalization of information professional competence. Nevertheless, modern students show the abilities formed by the external information environment and the school to form and develop information professional competence in the direction of teaching in-depth informatization of specific types of professional activities.

In connection with the foregoing, we put forward an assumption about the need to develop associative thinking among future engineers and the advisability of using virtual learning systems to solve this educational problem.

2. Research Methodology. Our study allowed us to confirm the heuristic and expediency of the competence-based approach that we have identified as a theoretical and methodological basis in the formation and development of the information professional competence of future engineers. Diagnostics of information professional competence of students, analysis of modern principles of informatization show the possibilities of influence of the future engineer on the effectiveness of the innovative way of development of the industry in the context of general informatization. In addition, this social target orientation requires the integration of professionally oriented competencies related to the skills and abilities of using virtual learning systems in management, a set of professional and general cultural competencies related to the tasks of promoting virtual learning systems as innovations.

Today, the task is to develop and form the skills and knowledge of the assimilation of information professional innovations, to effectively demonstrate its importance and value for solving specific professional problems. Therefore, the information professional competence of future engineers includes the ability to convince and need to use new information tools, to form information, economic, emotional, managerial, technological conditions for the introduction of virtual learning systems and other innovations.

Analysis of the requirements for future professional activity is the basis for modeling the structure of education. Revealing the structure and essence of the term «information professional competence» helped us to create a model of its formation among future engineers by means of virtual learning systems.

Under the formation and development of professional information professional competence of future engineers, we understand the controlled, purposeful promotion of future specialists in the study of theoretical concepts and methods of functioning of the relevant technologies and processes.

Psychological and pedagogical support for the development of this competence includes a set of appropriate means, forms, content, methods, organizational and pedagogical conditions that contribute to the formation and development of information professional competence of future engineers.

An analysis of the psychological and pedagogical problems of development and the social demand for the information professional competence of specialists has demonstrated the shortcomings of the models used today in the practice of professionally oriented training in the universities of Uzbekistan. The model developed by us for the formation of information professional competence of students consists in coordinating all components of the pedagogical process for the implementation of didactic synthesis and interdisciplinary connections between the disciplines of professional and information training, as a condition for the development and formation of information professional competence of future engineers.

The creation of a model for the development and formation of information professional competence was implemented according to the following logic: identifying the purpose of designing the model, its connection with the tasks and purpose of the activity under study, substantiating the modules of the model (meaningful, motivational, technological), determining the principles and approaches on the basis of which this model works (experimental testing of the model, determination of the main result).

The proposed model for the formation of information professional competencies by means of virtual laboratory complexes and electronic educational technologies belongs to the category of «concept». The concept of «concept» implies a certain relationship between its components and the pedagogical system. The concept of «concept» includes the main modules of the model: motivational, content, technological and control.

As a result of the study of the methodological and theoretical foundations for the

formation of information and communication competencies of students in virtual learning systems, a model was built and described, consisting of modules: meaningful, technological, motivational and control.

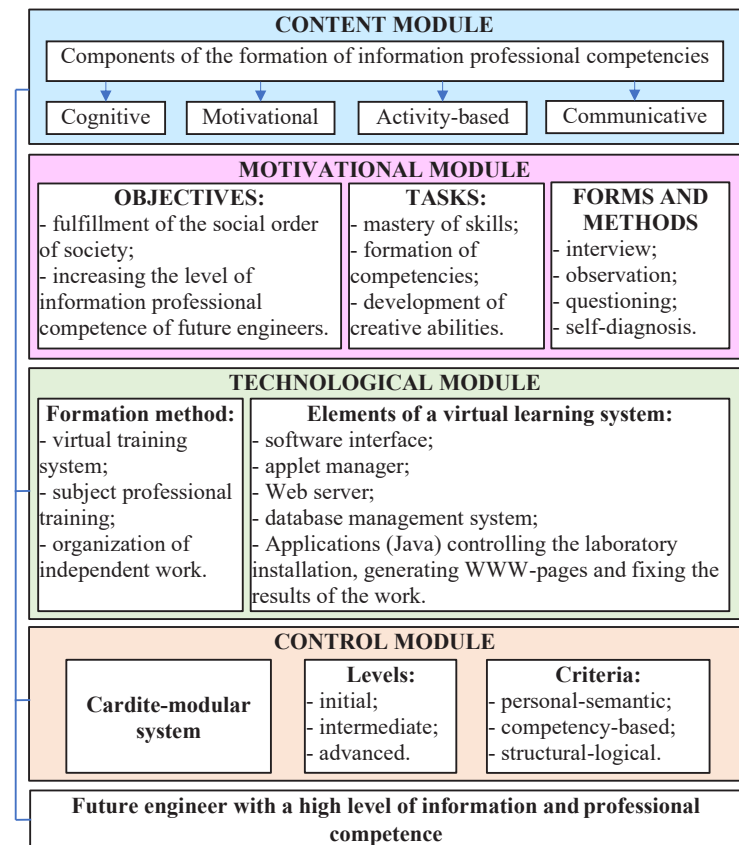
The content module helps to provide future engineers with the opportunity to master skills and knowledge while solving educational problems.

The technological module consists of teaching aids used in the virtual laboratory complex.

The motivational module has an impact on the formation and development of information professional competencies in achieving tasks and goals in the motivational sphere, which positively affects the educational process.

The control module helps to determine the effectiveness of the process of formation and development of information and communication competencies of future engineers in the course of using virtual laboratory complexes. The control module contains a credit-module system that has segments of control and evaluation at various stages of learning.

The purpose of the content block is the formation and development of information professional competencies of future engineers: motivational, cognitive, activity, communication components, which determine the student's readiness to acquire knowledge in special disciplines, the ability to independently find, process, analyze and transform, transmit and store information through communication and information technologies, the desire for creative self-realization and self-education in the educational process.

Model for the formation of information professional competencies in future engineers

The process of formation and development of information professional competencies of future engineers is carried out at the university with the interaction of the following subjects in the course of educational activities:

1. For a teacher who forms information professional competencies of educational electronic technologies;

2. For students involved in a joint educational process and creative and cognitive activities that contribute to the formation of their information professional competencies;

3. Virtual learning systems is an environment for the formation of information professional competencies.

Analyzing in detail the model for the formation and development of information professional competencies, the future engineer is offered both traditional and modern approaches and forms to learning in virtual laboratory complexes, which are an innovation in the pedagogical technology of the educational process. The virtual space where information professional competencies can be formed consists of the following components: cognitive, motivational, communication and activity areas.

Structural components of the development and formation of competencies in the field of engineering technologies have been designed:

The cognitive component consists of the value of information and knowledge of the essence of modern society, the latest technologies and their principles, analysis, information processing and working with a computer, knowledge of basic software, computer technology, software products, knowledge of information protection methods, the distinctive features of the information society.

The motivational component involves identifying the motives of future engineers to enhance learning activities in a virtual laboratory complex and e-learning, includes the aspect of the formation and development of competencies, the need for self-development, self-realization and self-improvement in the educational process.

The communication component contains the aspect of the formation and development of competencies in the training of future engineers, involves the use of communication tools in electronic systems, Internet resources for feedback in the educational process.

The activity component consists in the ability to apply information professional competence in future professional activities; development of skills in working with software and tools for professional and general purposes, to comply with information security requirements, the ability to work with information and data in global computer networks.

The motivational module of the model considers tasks, goals, methods and forms, organizational methods for the formation and development of information professional competencies by means of virtual laboratory complexes.

In the process of formation and development of information professional competencies of future engineers, the following tasks are solved by means of virtual laboratory complexes and educational technologies:

- 1) mastery of skills;
- 2) formation of competencies;
- 3) development of creative abilities.

Accordingly, for the implementation of these tasks, the use of virtual laboratory complexes, methodological support for electronic training programs will be effective: information and reference materials, methods and forms of organizing the educational process: survey, observation, questioning and self-diagnosis.

The purpose of the motivational module of the model is to highlight the initial foundations, determine the direction for the effectiveness of the process of forming information professional competencies. In addition, it includes goals that are determined by the social order of the modern information society, the requirements of state international and educational standards, the curriculum of the specialty, the pedagogical process of the university, and the program of a specific educational process.

The social order of modern society implies the achievement by future engineers of a certain level of information professional competencies, which makes it possible

to use informatization tools to solve professional problems.

Education and training of such a specialist takes place through the development of the requirements of the state educational standard for vocational education of universities and requirements for the level and minimum content of graduate training.

The task of the university, in turn, is to organize an effective pedagogical process in accordance with the standard.

The content of educational activities is determined by curricula, curricula in subjects that determine the direction of preparing students for a specific competence.

The technological module is a backbone element in the presented model. The module contains a methodological framework with personality-oriented and competence-oriented approaches.

The methodological basis is as follows:

- 1) application and development of methods, content and forms;
- 2) competence-oriented approach;
- 3) application of virtual laboratory complexes;
- 4) independent work;
- 5) control of the quality of training.

The technological module of the model for the formation of information professional competencies presents the following elements of virtual laboratory complexes:

- software interface for laboratory work;
- applet manager;
- Web server;
- database management system;
- an application (Java) that controls the laboratory installation;
- servlet (Java) that generates WWW-pages;
- applications (Java), fixing the results of the user's work with the system.

It should be noted that the components of virtual laboratory complexes consist of both various traditional educational tools (intelligent lectures, maps, seminars) and innovative ones (electronic learning systems, participation in various electronic platforms, the use of electronic testing, etc.).

In the control module, we single out the levels of competence formation: advanced, intermediate and initial levels.

The control module also includes a credit-module system consisting of control points at various stages of education.

To identify the level of formation of information professional competencies of a future engineer of a particular component, we have defined the following criteria: competence-based, personal-semantic, structural-logical.

The process of each module consists of the following parts:

- 1) creation of virtual electronic cards;
- 2) independent work (solving tasks for performing laboratory work);
- 3) conducting training sessions (practical work at a computer);
- 4) control of the formation and development of information professional competencies (testing).

3. Results

The result shows the formation of information professional competencies of future engineers, which is determined by three levels (advanced, intermediate, initial).

The model proposed by us provides for the fulfillment of the following organizational and pedagogical conditions:

- 1) integration of elements of e-learning systems and technologies and traditional teaching methods;
- 2) creation of a virtual learning environment, taking into account the competence-based approach in education;

3) increasing the motivation of intellectual and cognitive activity of students, taking into account the creation of an information and technological environment.

In connection with the foregoing, by developing the skills of information professional competencies, the future engineer acquires competencies that correspond to his professional activities. A set of standard competencies: general cultural competencies, key competencies, information professional competencies, professional competencies.

Thus, the developed model makes it possible to identify the content of competence, form competencies, show the logic of the formation of information professional competencies, using the means of a virtual training system in organizational and pedagogical conditions.

The main goal of creating and implementing the developed model is the formation of professional information professional competence of future engineers.

Basic information professional competence - the readiness and ability of a future engineer to perform simple professional tasks using the skills of an advanced user (search for training materials, the ability to work with virtual training systems, create multimedia elements). Possession of basic information professional competence allows you to form key information professional competence, in other words, the ability of a specialist to perform standard professional tasks using modern information technologies. The ability of a future engineer to perform non-standard and complex professional tasks based on information professional determines special information professional competence. Any level differs in the depth and specificity of mastering one or another computer tool, in addition, it is impossible to possess special competencies without basic knowledge of the use of information professional in professional activities.

The predictable result is the mastery of the relevant theoretical concepts, increasing the information professional competence of future engineers, which is the basis of the control block of our model. It defines the features of the process of formation and development of information professional competence, the methods, forms and means of training used, and contains indicators, criteria and levels of formation of information professional competence.

The use of the methodology for the formation and development of information professional competence is related to the development and use of a virtual laboratory complex of a virtual training system.

It should be noted that the methodology for the formation and development of information professional competence is based on establishing links between the components of the content of disciplines of subject and information training, the implementation of which is carried out at the level of didactic synthesis and interdisciplinary connections.

Thus, on the basis of the above proposals for the organization of the virtual educational system of the university, it is possible to determine the basic principles of its construction:

- 1) the continuity and complexity of teaching specific professionally-oriented disciplines within and with the help of subjects of the information cycle;
- 2) problem-modular approach to solving professional problems;
- 3) an individually-oriented approach to the choice of a subject area, which is implemented with the help of calculation and graphic tasks;
- 4) independence not only in the formation of a practical goal, but also in the choice of ways to achieve the goal;
- 5) active study of professionally oriented components in the course of introductory, industrial and practical training.

References

1. Usmanov S. A. Features Implementing European Credit and Modular System

at Higher Education Institutions of Uzbekistan //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.

2. Salahdin U., Kamoliddin Z. Conceptual aspects of the creation of competitive education system in Uzbekistan //European science review. – 2016. – №. 11-12. – С. 117-119.

3. Усманов С., Абдурахманов З. Рақамли таълим муҳитини яратиш концепцияси //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 225-228.

4. Усманов С. А. Стратегии развития высшего инженерного образования в Республике Узбекистан //Молодой ученый. – 2016. – №. 7-2. – С. 107-109.

5. Alikulovich U. S., Baxtiyor o'g'li A. Z. BO 'LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY TAYYORLASH METODIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 168-172.

6. Usmanov S. U., Murotmusaev K. B., Ravshanov O. A. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ANALYSIS OF TUTORIAL ACTIVITY IN EDUCATIONAL STRUCTURES //International Journal of Mechanical Engineering. – 2022. – С. 1808-1815.

7. Usmanov S., Amanova D. Snaryadning harakatini modellashtirishda yo 'l qo 'yilishi mumkin bo 'lgan og 'ishlar (cheklanishlar, ehtimolliklar) //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 384-387.

8. Усманов С. А., Соатова Д. А. Кўп мақсадли муҳандислик таълими дастурларини амалга жорий қилиш истикболлари: хорижажрибаси // Современное образование (Узбекистан). – 2016. – №. 3. – С. 9-17.

9. Усманов С. А., Халилов А. Х. Модернизация высшего инженерного образования в Узбекистане в контексте глобализации и интеграции //Подготовка профессиональных управленческих кадров: опыт, проблемы, инновационные образовательные технологии. – 2015. – С. 158-163.

10. Усманов С. А., Халилов А. Х. РОЛЬ УЧИТЕЛЯ-ФАСИЛИТАТОРА В СРЕДЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ //Подготовка профессиональных управленческих кадров: опыт, проблемы, инновационные образовательные технологии. – 2013. – С. 234-238.

11. Abdunazarov J. et al. SHAHAR SHAROITIDA AVTOMOBILLARNI PARKOVKALASHDA INNOVATSION LOYIHALASH TIZIMI //Scientific-technical journal. – 2020. – Т. 3. – №. 6. – С. 62-70.

QO'RIQLASH XIZMATIDA PSIXOLOGIK FAOLIYATNING O'ZIGA XOSLIGI

Maxmudova Zulfiya Mexmonovna,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qo'riqlash xizmati psixologining kasbiy kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, psixologning kasbiy kompetensiyalari namoyon bo'lishi va rivojlanishini oshib berilgan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, psixolog kompetensiyalari, kasbiy faoliyat, psixodiagnostik ishlar, xodim psixologiyasi.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОХРАННОЙ СЛУЖБЕ

Махмудова Зулфия Мехмновна,
Преподаватель Бухарского государственного университета

Аннотация: В данной статье рассматриваются исследования проявления и развития факторов профессиональной компетентности психолога службы безопасности, а также совершенствования его специфических социально-психологических факторов, раскрывается проявление и развитие профессиональной компетентности психолога службы безопасности. психолог.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, компетентность психолога, профессиональная деятельность, психодиagnostическая работа, психология работника.

SHARASTERISTISS OF PSYSHOLOGISAL ASTIVITY IN SESURITY SERVICE

Maxmudova Zulfiya Mexmonovna,
Teasher at Bukhara state university

Abstrast: This artisle dissusses the researsh of the manifestation and development of the fastors of professional sompetense of the psyshologist of the sesurity servise, as well as the improvement of his spesifis sosio-psyshologisal fastors, and reveals the manifestation and development of the professional sompetense of the psyshologist.

Key words: sompetense, professional sompetense, psyshologist sompetensies, professional astivity, psyshodiagnostis work, employee psyshology.

KIRISH. XXI asr psixologiyasida qo'riqlash xizmati psixologlari kasbiy kompetentligi muammosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy kompetentlik metodologiyasiga dahldor ba'zi bir psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga harakat qildik. Ko'pgina adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kasbiy kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Ijtimoiy psixologiyaga oid nazariyalarda "kompetentlik" tushunchasi aniq bir kasbga hos sifatlar, har bir shaxs erishishi lozim bo'lgan xususiyatlar deb qaraladi. Kompetentlik bu yerda kasbiy professionalizmning bir qismi sifatida tushuniladi. Deyarli barsha lug'atlarda «kompetentlik» va "kompetensiya" muammolari alohida bir kategoriya sifatida o'rganiladi. Kompetentlik ta'riflari bir-biriga juda o'xshash va bir-birini takrorlaydi, «Kompetentlik» ushun yagona talqin bo'lmasa-da, bu konsepsiya «har qanday tashkilot yoki mutaxassisning bilimlarga egalik qilish vakolatlari (huquq va burshlari)

yig'indisi» deb talqin qilinadi. Shunday qilib, “kompetensiya” – bu “kompetentlik” soʻzidan olingan termin boʻlib, insonning bilim, koʻnikma va malakalarini toʻgʻri angʻlay olishiga, “kompetentlik” esa semantik tomondan birlamshi yoʻnalish boʻlib, ularning intro (insonning ishki imkoniyatlari) jamlanmasi, tizimi, shaxsning maʼlum bir tajribalari «jamlanmasi» ni bildiradi.

N.B.Moskvina fikricha «kompetentlik» asosiy xarakterga ega boʻlib, uni mazmuni, inson bilishi va amaliyoti bilan bogʻliq boʻlgan yangi kashfiyotlarni oʻzlashtirish bilan bogʻlaydi.

N.B. Moskvina oʻz tadqiqotlarida «Kompetentlik»ni ush jihatini keltirib oʻtadi:

- semantik, shu jumladan, tushunishning adekvatligi, ijtimoiy munosabatlarni tushunishni madaniy shakllarini baholay olish;

- amaliy - turli koʻrinishdagi sotsial munosabatlarni adekvat baholay olish, maqsad, vazifa, normalarini malum bir sharoitda kerakli darajada shakllantirish va ijobiy amalga oshirish.

I.A.Zimnyaya «Kompetentlik»ni 3 guruhini keltirib oʻtadi:

- oʻz-oʻziga shaxs sifatida va hayot faoliyatining subʼekti sifatida qarashligi;

- insonning boshqa kishilar bilan oʻzaro taʼsir munosabati bilan bogʻliqligi;

- inson faoliyati bilan bogʻliq kompetensiyalar uning barsha turlari va shakllarida namoyon boʻlishi. Bizning fikrimizsha, amaliyotchi-psixologlarning kasbiy tayyorgarligini tashkil etish jarayonida I.A.Zimnyaya asarlari juda muhim sanaladi.

Kompetentlik keng maʼnoda qobiliyat bilan bogʻliq boʻlishi mumkin, koʻnikma, malaka va boshqalar. Kompetentli shaxs - yetarli malakaga, bilim va imkoniyatlarga ega shaxs hisoblanadi.

Soʻnggi yillarda kompetentlik muammosi yangisha talqinlarda namoyon boʻlmoqda. Koʻpgina olimlar nafaqat kompetentlik balki professional kompetentlik haqida mutaxassisning kasbiy mehnat talablariga muvofiqligi koʻrsatkishi sifatida fikr yuritishgan (E.F.Zeer, A.K.Markova va boshqalar).

Shaxsning professional kompetentlik muammosi boʻyicha K.K.Platonova, M.A.Ribakova ilmiy-nazariy izlanishlarida amaliyotchi psixologlarning faoliyati nuqtai nazaridan oʻz-oʻzini anglashi, kasbiy foydalik darajasi, oʻz kasbiga moslik darajasi, kasbiy malaka kabi asosiy psixologik kategoriyalarning mazmunini anglashga yordam beradi. Ushbu yoʻnalish doirasida professional yondashuv usullari ham takomillashtirildi.

Yana bir yoʻnalishi vakillari asarlarida (B.G.Ananov, A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn va boshqalar) kasbiy faoliyatning turli koʻrinishlarida individual psixologik xususiyatlar va shaxsiy sifatlarini bevosita oʻrganilgan.

Keyingi yoʻnalish kasbiy mahoratning psixologik asoslarini ishlab shiqish bilan bogʻliq boʻlib, mehnat psixologiyasining yoʻnalishlaridan biri sanaladi (A.K.Markova). Ushbu yoʻnalish doirasida kasbiy oʻz-oʻzini takomillashtirish, malaka oshirish, kasbiy kompetentlik, kasbiy koʻnikma va malakalarni rivojlantirish shart-sharoitlari va omillari oʻrganiladi.

NATIJARLAR.

Psixolog qoʻriqlash xizmati tizimida xizmat qilayotgan barsha xodimlar va harbiy xizmatshilarni axloqiy-ruhiy qoʻllab-quvvatlashning mutlaqo yangi vazifalari, shuningdek, xodimlarning umumiy dunyoqarashi, maʼnaviy va intellektual salohiyatini yuksaltirish, ularda vatanparvarlik, gʻyryr, iftixor, kasbiga sadoqat va yuqori masʼuliyat xislarini oshirish bilan bohlash vazifalarni belgilab beradi.

Xodimlar va harbiy xizmatshilarni ahloqiy-ruhiy qoʻllab-quvvatlashni tashkil etish ishlari Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, Oliy Majlis palatalarining qarorlari, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining farmon, qarorva farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va Vazirlikning normativ hujjatlari hamda mazkur Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Xodimlarni ahloqiy-ruhiy qoʻllab-quvvatlash psixodiagnostika, psixoprofilaktika

va psixokorreksiya ishlarida amalga oshiriladi.

Psixodiagnostika psixologiyaning sohasi bo'lib, shaxsning individual-psixologik holatlarini o'rganadi. Psixodiagnostika psixologik test metodikalari, so'rovnomalar hamda proektiv metodlar yordamida o'tkaziladi.

Psixokorreksiya (tuzatish) — psixologik ta'sir ko'rsatish orqali muayyan psixologik jarayonlardagi salbiy emotsional holatlarni bartaraf etish va shaxsning ishshanlik qobiliyatini oshirish.

Psixoprofilaktika — xodimlarning ruhiy holatida vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarning oldini olishga hamda shaxsiy tarkibni xizmat sharoitlariga moslashtirishga karatilgan kompleks chora-tadbirlar dasturi.

Mutaxassis-psixologlarning funksiya, vazifa va vakolatlari

Mutaxassis-psixologlarning funksiyalari:

xodimlarni ahloqiy-ruhiy qo'llab-quvvatlash, ularning psixologik portretlarini majburiy hisobga olish, shu jumladan, yosh xodimlarning xizmatga moslashish jarayoni psixologik qo'llab-quvvatlashni ta'minlash;

xodimlar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ruhiyatidagi salbiy o'zgarishlar va ruhiy tushkunlik holatlarini o'z vaqtida aniqlash hamda korreksiya qilish;

penitensiar tizimda faoliyat yuritayotgan mutaxassis-psixologlar faoliyatini nazorat qilish va muvofiqlashtirib borish.

Mutaxassis-psixologlarning vazifalari:

Psixodiagnostika qilishida:

xodimlarning ahloqiy-ruhiy notinsh bo'lib borishi, ularning ruhiy holatida vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarning oldini olish maqsadida har olti oyda bir marotaba shaxsiy tarkibni majburiy psixodiagnostikadan o'tkazadi;

tabel qurol bilan xizmat olib boradigan xodimlarni doimiy ravishda psixologik suhbatdan o'tkazadi hamda har shorakda bir marotaba ularning asab-ruhiy turg'unligini psixologik test metodikasi yordamida o'rganadi;

qo'riqlash xizmatiga nomzodlarning intellektual va individual-psixologik xususiyatlarini o'rganadi va natijalari bo'yisha har bir nomzod ushun alohida tavsiyaviy xususiyatga ega xulosa beradi;

qo'riqlash xizmatida rahbarlik lavozimlariga tayinlanayotgan xodimlarni boshqaruvchanlik va tashkilotshilik qobiliyatlarini o'rganib tavsiyalar beradi;

xizmat jamoalarida ma'naviy-ma'rifiy, xodimlarning ishchanlik kayfiyatini va jamoadagi shaxslararo munosabatlarni har olti oyda bir marotaba o'rganadi, natijalarini tahlil qilib, jamoada vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarning oldini olish bo'yisha takliflar ishlab shiqadi;

yuqori lavozimlarga tayinlanayotgan rahbar xodimlarning qobiliyatlarini natijalari bo'yisha har bir xodimga alohida psixologik tavsifnoma beradi;

xodimlarni ahloqiy-ruhiy qo'llab-quvvatlash va ularning psixologik portretlarini majburiy hisoblash ishlarini amalga oshiradi.

Psixokorreksiya yunalishida:

xizmat jamoalarida sog'lom ma'naviy-ruhiy muhitni shakllantirish zarur chora-tadbirlarini ishlab shiqadi;

shaxsiy tarkibning psixologik tayyorgarlik darajasini oshirish hamda kasbiy-psixologik xususiyatlarini yanada takomillashtirishga qaratilgan ishlarni amalga oshiradi;

xodimlar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ruhiyatidagi salbiy o'zgarishlar, ruhiy tushkunlik holatlarining oldini olishga qaratilgan psixokorreksiya ishlarini olib boradi.

Psixoprofilaktika yunalishida:

yosh xodimlarni xizmatga moslashish jarayoni psixologik qo'llab-quvvatlashni amalga oshiradi;

ekstremal vaziyatlarda psixologik usullar yordamida xodimlarning ruhiy barqarorligini ta'minlaydi;

xodimlarning shaxsiy, shaxslararo, xalqaro munosabatlarini ijtimoiy-psixologik qonuniyatlar asosida o'rganadi va sog'lom ma'naviy-ruhiy muhitni amaliyotga tatbiq etadi;

qo'riqlash xizmati rahbar xodimlariga qo'l ostidagi xodimlar bilan ishlash va xizmat jarayonini boshqarishda psixologik tavsiyalar beradi;

kasbiy va maishiy stress (zo'riqish), depressiya va boshqa salbiy ruhiy holatlarning oldini olish va psixologik korreksiyaning amalga oshiradi.

shaxsiy tarkibni tarbiyalash jarayonida mas'ul xodimlarga psixologik vosita va usullardan keng foydalanish bo'yisha tavsiyalar beradi;

xizmat jamoalaridagi ijtimoiy, ma'naviy-ruhiy muhitni va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi, ularni yaxshilash borasida tavsiyalar ishlab shiqadi;

salbiy xulq-atvoriga moyilligi yuqori xodimlarni aniqlaydi, xodimlar bilan psixologik suhbatlar o'tkazadi, shaxsiy va oilaviy muammolarni o'rganadi hamda hal qilishda yordam beradi;

qo'riqlash xizmatida zamonaviy ilmiy-psixologik uslublarni maqsadli qo'llash orqali xodimlarning xizmat hamda oilaviy-muhitni muammolarini bartaraf etish bo'yisha ilmiy-metodik qo'llanmalarni ishlab shiqadi.

Mutaxassis-psixologlarning vakolatlari:

psixodiagnostik va psixoprofilaktik tadbirlar ushuni shaxsiy tarkibni yig'ish; qattiq stress holatida bo'lgan yoki ruhiyatida salbiy o'zgarishlar sezilgan xodimlarga 3 kungacha dam berish (xizmatdan ozod etish);

xodimlarning oilaviy sharoitiga va shaxsiy muammolarini o'rganish hamda ma'lumotlar yig'ish (olish);

zarur hollarda poligraf va boshqa psixodiagnostik apparatlar yordamida xodimlarni tekshiruvdan o'tkazish;

xizmat vazifalaridan tashqari o'z ustida ishlash, malakasini oshirish hamda kerakli ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish;

penitensiar tizimda faoliyat yuritayotgan mutaxassis-psixologlar faoliyatini nazorat qilish va muvofiqlashtirib borish;

ilg'or xorijiy tajribani doimiy o'rganib borish va amaliyotga keng targ'ib etish bo'yisha takliflar ishlab shiqish.

Ahloqiy-ruhiy qo'llab-quvvatlashni tashkillashtirish

Xodimlarni ahloqiy-ruhiy qo'llab-quvvatlashda mutaxassis-psixologlar quyidagi metodlardan foydalanadi: kuzatuv, intervyu, maslahat, so'rov o'tkazish, test olish, sotsiometriya va psixologik trening.

Mutaxassis-psixologlarning xizmat faoliyatini samarali tashkil etish hamda xodimlarga o'z vaqtida sifatli psixologik yordam ko'rsatish maqsadida xizmat xonalari ajratiladi va ularning moddiy-texnik bazasi doimiy ravishda takomillashtirilib boriladi.

Mutaxassis-psixologlar ushuni alohida xizmat, diagnostika, konsultatsiya va "Ruhiy yengillashtirish" xonalari ajratiladi.

Psixolog lavozimi mavjud bo'lmagan organ rahbarining tashabbusi bilan joylardagi mutaxassis-psixologlar ishtirokida "Ruhiy yengillashtirish" xonalari tashkil etilishi mumkin.

Birinshi navbatda quyidagilar bilan psixologik ishlar olib boriladi: qo'riqlash xizmatiga ishga kirish istagini bildirgan nomzodlar; qo'riqlash xizmatiga qabul qilingan yosh xodimlar;

ruhiy holatida salbiy o'zgarishlar aniqlangan xodimlar;

doimiy ravishda tabel quroli bilan xizmat olib boradigan xodimlar.

Xodimlarni ahloqiy-ruhiy qo'llab-quvvatlashda mutaxassis-psixologlar tomonidan foydalaniladigan psixologik va psixofiziologik metod hamda metodikalar

ro'yxati Ma'naviy-ma'rifiy ishlar xizmati tomonidan belgilanadi.

Qo'riqlash xizmatiga ishga kirish istagini bildirgan nomzodlardan olingan psixologik test natijalari faqat tanlov davomida amal qiladi.

Tanlovdan o'ta olmagan nomzodlar keyingi tanlovda qaytadan psixologik tekshiruvdan o'tkaziladi.

Har bir xodim kamida olti oyda bir marotaba majburiy psixodiagnostikadan o'tkazilishi shart.

har bir xizmat jamoasida yiliga ikki marotaba (olti oyda bir marotaba) xodimlarning ma'naviy-ruhiy barqarorligi va ular o'rtasidagi munosabatlar o'rganilib, tekshiruv natijalariga ko'ra, muhit nosog'lom deb topilgan jamoalardagi salbiy holatlarni bartaraf etish bo'yicha tegishli shora-tadbirlar belgilab chiqiladi.

Mutaxassis-psixologlar tomonidan xodimlar bilan amalga oshirilgan (psixologik suhbat, psixologik maslaxat, qurol bilan xizmat olib boradigan xodimlar bilan suhbat) bo'yisha har bir xodimga mazkur suhbat varaqasi yuritiladi.

Xotin-qizlar masalalari bo'yisha inspektorlar bilan hamkorlikda "xodim psixolog huzuriga emas — psixolog xodim huzurga" tamoyili asosida:

mutaxassis-psixologlar tomonidan xodimlarning oilasida aniqlangan muammolar; "xodimbay" ishlash tizimi asosida aniqlangan oilaviy kelishmovshiliklar; oilasidagi muhit nosog'lom va oilaviy janjalkashligi bo'yisha xavf gypuhiga kiritilgan har bir xodim hamda uning oila a'zolari bilan alohida "xodimbay" ishlash tizimi joriy etiladi.

"Xodimbay" ishlash tizimi asosida har bir xodimning yashash sharoiti, shuningdek, turmush o'rtog'i va farzandlari bilan psixologik suhbatlar o'tkazilib, ularning psixologik holati hamda oiladagi ruhiy muhit, shu bilan birga, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar o'rganiladi.

Xodim oila a'zolarining har biri bilan alohida yakka tartibdagi psixologik suhbat o'tkaziladi.

Xodimning har bir oila a'zosining individual-psixologik xususiyatlari inobatga olinib, ular bilan amaliy profilaktik ishlar (psixologik maslahat hamda trening mashg'ulotlari) olib boriladi.

Amalga oshirilgan ishlar yuzasidan hisobot yuritiladi.

Mutaxassis-psixologlar "xaftalik ish yuklama"ga asosan xizmat olib boradi.

har chorak yakuni bo'yisha Vazirlik tarkibiy va hududiy bo'linmalari rahbarlarining Ma'naviy-ma'rifiy ishlar va kadrlar bilan ta'minlash xizmati bo'limlari boshliqlari huzurida mutaxassis-psixologlar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, yo'l qo'yilgan kamshiliklar muhokama qilib boriladi.

Mutaxassis-psixologlar tomonidan amalga oshirilgan ishlar bo'yicha oylik hamda choraklik hisobotlar yuritiladi.

Amalga oshirilgan ishlar yuzasidan hisobotlar har oyning 28-sanasiga qadar Ma'naviy-ma'rifiy ishlar xizmatiga taqdim etiladi.

Har chorak so'nggi oyining 28-sanasiga qadar esa, amalga oshirilgan ishlar yuzasidan hisobot, ma'lumotnoma (o'tkazilgan tadbirlarining fotosuratlari bilan) hamda yig'ilish bayonnomasi Ma'naviy-ma'rifiy ishlar va kadrlar bilan ta'minlash departamentiga takdim etiladi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar va kadrlar bilan ta'minlash departamentiga hisobotlarni o'z vaqtida taqdim etmagan yoki xato to'ldirib yuborgan mutaxassis-psixologlarga nisbatan intizomiy jazo chorasi qo'llash bo'yisha Ma'naviy-ma'rifiy ishlar va kadrlar bilan ta'minlash departamenti boshlig'iga taklif kiritiladi.

Xodimlarga sifatli psixologik xizmat ko'rsatish, ularning ruhiy holatini doimiy ravishda nazorat va monitoringini olib borish, salbiy o'zgarishlari o'z vaqtida aniqlash va korreksiya qilib borish maqsadida mutaxassis-psixologlar tomonidan har bir xodimga alohida "Psixologik yig'majild" yuritiladi.

"Psixologik yig'majild"ni yuritish tartibi

“Psixologik yig‘majild” mutaxassis-psixologlar tomonidan har bir xodimga alohida ishki ishlar organlari xizmatiga yoki vazirlik oliy ta‘lim muassasasiga qabul qilingan kundan boshlab, xizmatdan bo‘shatilgunga qadar yuritiladi.

Psixologik yig‘majildlar birinshi navbatda “Istiqbolli va Rahbar kadrlar zahirasi”ga hamda “xavf guruhi”ga kiritilgan xodimlarga nisbatan yuritiladi.

Yig‘majildda quyidagi hujjatlar bo‘lishi shart:

xodimning o‘zi va oila-a‘zolari to‘g‘risidagi ma‘lumotnoma (ob‘ektivka); xodimning psixologik test natijalari;

xodim bilan o‘tkazilgan suhbat natijalari (suhbat varaqalari);

xodim ishtirok etgan trening, davra suhbatlari va boshqa psixologik tadbirlar to‘g‘risida ma‘lumotnomalar (fotosuratlar bilan);

xodimning o‘zi hamda oila-a‘zolari ishtirokida o‘tkazilgan suhbatlar qayd etilgan suhbat varaqasi yoki dalolatnoma (fotosuratlar bilan);

xodimning psixologik tavsifnomasi; xodimning psixologik portreti;

Psixologik portretlar quyidagi ma‘lumotlarni o‘z ishiga qamrab oladi:

ijtimoiy-demografik belgilar (jinsi, yoshi, ma‘lumoti, faoliyatining turi),

individual-psixologik xususiyatlari (temperament, xarakter, qobiliyat, yo‘nalganlik, intellekt, motivatsiya, qiziqishlar doirasi),

hissiy-irodaviy sifatleri (hissiy holati, irodaviy fazilatleri, o‘zini o‘zi baholash va nazorat qilish darajasi);

shaxslararo munosabatlari (muloqotga kirishuvshanlik, jamoada ishlay olish, hamkorlik qila olish qobiliyatlari).

Shuningdek, suhbat, kuzatuv va psixodiagnostik tadqiqotlar natijasiga ko‘ra psixologik portret yaratiladi.

Bundan tashqari, mutaxassis-psixolog tomonidan qo‘shimcha tarzda boshqa metodikalardan ham foydalanishi mumkin.

Psixologik portret yaratish davomida mutaxassis-psixolog o‘z vakolati doirasida faoliyat olib borishi, muomala madaniyatiga rioya etishi, shaxsning qadr-qimmatini va sha‘niga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi shart.

Mutaxassis-psixologlar tomonidan xodimning shaxsi va xulqi-atvoridagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda uning psixologik portretiga muntazam ravishda ma‘lumotlar kiritib boriladi.

Xodim boshqa lavozimga tayinlanganida uning “Psixologik yig‘majildi” boshliqning imzosi bilan xodim tayinlangan organga yuboriladi.

Xodim qo‘riqlash xizmatidan boshlaganidan uning psixologik yig‘majildi Kadrlar bilan ta‘minlash bo‘linmalariga shaxsiy yig‘majildiga birlashtirish ushuni beriladi.

Poligrafdan foydalangan holda maxsus psixofiziologik tekshiruv o‘tkazish tartibi

Qo‘riqlash xizmati faoliyatida maxsus psixofiziologik tekshiruv (keyingi o‘rinlarda - MPFT) o‘tkazish bo‘yicha mutaxassis (keyingi o‘rinlarda — poligrafolog) xalqaro standartlarga muvofiq sertifikat (diplom, guvohnoma)ga ega, maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan psixolog bo‘lishi kerak.

qo‘riqlash xizmatida o‘rganiluvshi tomonidan berilgan ma‘lumotlarning ishonshililigini baholash hamda xavf omillarini aniqlash maqsadida MPFT o‘tkaziladi.

Xavf omiliga quyidagilar kiradi:

xizmatga kirish ushuni salbiy sabablar mavjudligi;

alkogol, narkotik moddalar, totalizator va qimor o‘yinlariga moyillik;

qo‘riqlash xizmatiga kirish uchun to‘sqinlik qiluvshi tibbiy xarakterdagi ma‘lumotlar;

qo‘riqlash xizmatiga kirish jarayonida anketa ma‘lumotlari qasddan noto‘g‘ri ko‘rsatish hamda ma‘lumotlarni yashirish;

jinoiy o‘tmishi, jinoiy uyushmalar bilan aloqalarning mavjudligi;

diniy ekstremistik va terrorchi tashkilotlar hamda g‘ayriqonuniy tashkilotlarga aloqadorligi;

xizmat mavqeini suiste‘mol qilish.

qo'llaniladigan asosiy tushunshalar:

poligraf — har xil turdagi stimullar (savollar, fotosuratlar va hokazolar) ketma-ketlikda taqdim etilganda odam organizmidagi fiziologik ko'rsatkishlar (parametrlar) ni qayd etishga mo'ljallangan psixofiziologik qurilma;

poligrafolog — tekshiruv davomida zarur bo'lgan hujjatlarni yig'ish, tekshiruvni o'tkazish, tekshiruvdan keyin xulosa berish imkoniga ega mas'ul shaxs;

o'rganiluvchi — o'ziga nisbatan MPFT o'tkazilishga ixtiyoriy yozma rozilik bergan, muomala layoqatiga ega jismoniy shaxs;

MPFT tashabbuskori — Vazirlik tarkibiy tuzilmalari va hududiy bo'linmalari, ta'lim muassasalari boshliqlari hamda ularning o'rinbosarlari;

MPFTdan bosh tortish — o'rganiluvshining tilxat asosida tekshiruvdan o'tmaslik haqidagi munosabati;

MPFT materiallari — so'rov davomida berilgan savollar natijasi hamda unda qayd etilgan o'rganiluvshining fiziologik reaksiyalari, shuningdek, tekshiruvdan oldin o'tkazilgan suhbatlarda, poligrafda tekshirish va (yoki) testdan keyingi suhbat shog'ida olingan audio-video yozuvlar hamda Markaziy harbiy-tibbiy komissiyaning psixofiziologik tekshiruvi va psixiatr xulosalari;

profayler — insonning imo-ishorasi hamda gapirish usullari asosida yolg'onni aniqlaydigan mutaxassis.

Shaxsni tekshiruvdan o'tishi uning yozma roziligi (ariza, bildirgi)ga ko'ra, MPFT tashabbuskori taklifiga asosan, fuqaroning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan burj va erkinliklariga rioya etgan holda qonuniylik, insonparvarlik, ilmiylik va maxfiylik prinsiplariga muvofiq o'tkaziladi.

Og'ir jinoyat sodir etishda gumonlanuvchi chet el fuqarolari ham MPFT tashabbuskori taklifiga asosan inson huquqlarini buzmaganda holda tekshiruvdan o'tkazish mumkin.

MPFT tashabbuskori shaxsni tekshiruvdan ko'zlangan maqsad hamda MPFTda aniqlanishi lozim bo'lgan masalalarni ko'rsatgan holda Ma'naviy-ma'rifiy ishlar va kadrlar bilan ta'minlash departamenti rahbariyati nomiga so'rov xati bilan murojaat qiladi.

MPFT quyidagi hollarda o'tkaziladi:

davlat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlardan foydalanishga ruxsat olish va uni tasdiqlashda, tezkor-qidiruv faoliyatida ishtirok etish yoki uni o'tkazish natijasida olingan materiallar bilan tanishish ushuni ruxsatnoma berishda (olishda);

fuqarolarni qo'riqlash xizmatiga qabul qilishda; xodimni boshqa yoki yuqori lavozimga tayinlashda.

Xizmat tekshiruvlari o'tkazilayotgan vaqtda irodaviy xizmatlar tomonidan berilgan so'rov xatiga asosan xavf omillari yoki sodir etilgan holatga aniqlik kiritilishi mumkin.

O'rganiluvshidan MPFT o'tkazilishiga rozilik olingan maqsadida taxdid, zo'ravonlik yoki boshqa g'ayriqonuniy ta'sir shoralari qo'llanilishiga va uning qadr-qimmatini kamsitilishiga yo'l qo'yilmaydi.

MPFTdan bosh tortish (tektiruvga ko'nmaslik) o'rganiluvining belgilangan axloq (xulq) qoidalarini buzganligini tasdiqlamaydi va tekshiruv jarayonida aniqlangan ma'lumotlarni yashirish dalili deb baholanishi mumkin emas.

MPFT materiallarida mavjud bo'lgan o'rganiluvchidan olingan ma'lumotlar (tekshiruv tashabbuskoridan tashqari) boshqa shaxslarga uning rozilgisiz oshkor etilishi mumkin emas.

MPFT soat 09.00 — 20.00 gasha bo'lgan vaqt oraligida o'tkaziladi.

Tungi vaqtda, ya'ni keyin soat 20.00 dan ertalab soat 09.00 gasha bo'lgan vaqt oralig'ida MPFT o'tkazish tasdiqlanadi.

Keshiktirib bo'lmaydigan holatlarda, Vazirlik (hududiy bo'linmalarning birinchi rahbarlari) rahbariyatining topshirig'iga asosan istisno tariqasida MPFT o'tkazilishi

mumkin.

Istisno tariqasida, o'tkazilgan psixologik test hamda suhbat natijalarida aniqlangan ma'lumotlarni tekshirish maqsadida poligrafolog ravishda MPFT o'tkazish huquqiga ega.

O'tkazilgan MPFT natijalari ko'ra Vazirlik rahbariyatiga yozma ma'lumotnoma taqdim etiladi.

MPFT natijasi bo'yisha xulosa tuzilib, poligrafolog tomonidan tashabbuskorga taqdim etiladi.

MPFT tashabbuskorining majburiyatlari:

tekshiruv o'tkazish ushuni zarur bo'lgan shaxs haqidagi materiallarni poligrafologga taqdim etish;

tekshirilayotgan shaxsni tekshiruv ushuni yetib kelinganini ta'minlaydi; tekshirilishi lozim bo'lgan savollar ro'yxatini so'rov xatida ko'rsatib o'tish.

Hududiy bo'inmalarda MPFT o'tkazish jarayonida tashabbuskor tomonidan quyidagi shart-sharoitlar yaratilishi shart:

MPFT ushuni mo'ljallangan tekshirilayotgan shaxs sog'ligining xavfsizligini kafolatlash hamda salbiy tashqi omillar ta'sirining eng kam darajada bo'lishini ta'minlashi;

shovqindan ajratilgan xonaning maydoni kamida 12 m², balandligi kamida 2 m, havoni kondisioverlash va namlash tizimi haroratning +24-260S va namlikning 30-60 % atrofida bo'lishini ta'minlash;

xonada kamida ushta elektr rozetkasi, tekshirilayotgan shaxs ushuni mo'ljallanran tirsak qo'ygishli kreslo, 3 ta stul, poligraf ushuni stol bo'lishi shart;

xona devorlari va shifti oq rangda, devorlarga surat yoki boshqa narsalar osilishiga yo'l qo'ymaslik, mayin parda yoki jalyuzilar o'rnatilgan bo'lib, shu bilan birga, MPFT ushuni mo'ljallangan xonaga yaqin joyda hojatxona bo'lishi zarur;

MPFT o'tkaziladigan shaxsga bu haqida kamida bir sutka avval xabar berish;

MPFTdan o'tishi kerak bo'lgan shaxsga rejalashtirilayotgan so'rovning sabablarini ma'lum qilish;

MPFTning barsha bosqishlarida poligrafolog va tekshiruv ishtirokshilarining xavfsizligini ta'minlash;

poligrafologdan olingan ko'rsatmalarga (yo'l-yo'riqlarga) qat'iy amal qilishi va poligrafologning harakatlariga aralashmaslik, unga tanbeh bermaslik yoki arz qilmaslik.

Tashabbuskor quyidagi burchlarga ega:

tekshiruv texnologiyasi va uni tashkil qilish bo'yisha izoh (tushuntirish)lar olish;

MPFT materiallarini (testdan oldingi suhbat, tekshiruv jarayonida olingan video lavhalarni) ko'rib, o'ganishib shiqish;

MPFT natijalari bo'yisha tuzilgan xulosaning oshkor etilmasligiga bevosita javobgar hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot ishimiz davomida olingan natijalarni tahlil qilish vaqtida qo'riqlash xizmati psixologlaridagi kasbiy kompetentlik omillarining namoyon bo'lishi va rivojlanganlik darajasi bilan «rahbar-psixolog», «xodim-psixolog» munosabatlaridagi ijtimoiy kutuvlarni mazkur omillarni namoyon bo'lishiga ta'siri natijasida differensial farqlar aniqlandi. «rahbar-psixolog», «xodim-psixolog» munosabatlarida muloqotdagi refleksiya, ya'ni o'z-o'zini tahlil qilish, anglash konstruktiv muloqotni o'rnatishga zamin hozirlaydi. Bizning izlanishlarimizda aniqlangan holatlardan biri – bu konstruktiv muloqotning hissiy-baholovshi xususiyatini sotsial-perseptiv kompetentlik rivojlantirishda qo'llanilishidir. Konstruktiv muloqotning hissiy-baholovshi xususiyati shaxslararo munosabatlarda o'zini va suhbatdoshini «ijtimoiy biz» negizida emotsional qabul qilish, empativiy baholashni nazarda tutadi. Konstruktiv muloqotning hissiy-baholovshi xususiyatini muvaffaqiyatga erishish

motivi bilan uyg'un holda kushaytirishni ego hamda autopsixologik kompetentlik orasidagi to'g'ri proporsional bog'liqlik ta'minlaydi. Ego hamda autopsixologik kompetentlik orasidagi ijobiy bog'liqlik tarbiyashilarning o'z-o'zini boshqarishi orqali qo'yilgan maqsadlariga erishishi ushun zarur ichki imkoniyatlarini anglashidan, muvaffaqiyatga erishish texnikalarni samarali qo'llash orqali professional imidjini yaratish ko'nikmasidan, shaxslararo munosabatlarda suxbatdoshini ego identifikatsiya orqali tushunishidan dalolat beradi. Mazkur holatlar esa albatta qo'riqlash xizmati psixologlarining kasbiy muvaffaqiyatga erishish motivini namoyon bo'lishini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
- Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnostics. O'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.
- Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
- Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.
- Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
- Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o'gishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.
- Olimov L.Ya., Bahronova M.O'. O'smirlar ma'naviyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 407-413 p.
- Olimov L.Ya., M.B.Rasulova. O'smir shaxsi shakllanishida ahloqiy normalarning ijtimoiy-psixologik ahamiyati. Science and education. Scientific journal. Volume 3, issue 3. March 2022 675-683 p.
- Олимов Л.Я. Социально-психологический подход к исследованию конфликтов. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2019 год, Выпуск 19. 379-381 ст.
- Олимов Л.Я. Теоретические основы педагогической технологии. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2018 год, Выпуск 18. 163-165 ст.
- Олимов Л.Я. Теоретический анализ проблемы креативности в психологии. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 23, 2021 г. С 237-241.
- Олимов Л.Я., Жумаев Н.З. Педагогическое общение педагога со студентами. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2017 год, Выпуск 15. 198-203 ст.
- Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Диагностика Управленческих Способностей. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 2, 2020 г. С 204-209.
- Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Психологические механизмы девиантного поведения. Психология XXI века. Ярославль., 2020. -С. 125-127.
- Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик химоя механизмлари ва копинг хулқ-атвор намоеън бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. Psixologiya. Учредители: Бухарский государственный университет, 31-38.
- Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик химоя механизмлари ва копинг хулқ-атвор намоеън бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари: стрессли вазиятларда психологик химоя механизмлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 йил, 4 сон 109-115 б.
- Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Ўсмирларда психологик химоя механизмлارينинг намоеън бўлишининг ўзига хослиги. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 йил, 4 сон 103-112 б.
- Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Экстремал вазиятларда копинг хулқ-атвор ва стратегиялар намоеън бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 йил, 3 сон 98-106 б.

MENTAL ARIFMETIKA MASHG'ULOTLARI - BOLALARDA INTELLEKTUAL RIVOJLANISHNI TA'MINLASHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

*Ashurov Ramzidin Ramazonovich,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada mental arifmetika mashg'ulotlarining bolalarda intellektual rivojlanishni ta'minlashning muhim omili ekanligi haqida fikr yuritilgan. Intellektual rivojlanish masalasi hamma zamonlarda ham jamiyat a'zolarining oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib kelmoqda. O'quvchilarning intellektual rivojlanishida mental arifmetika mashg'ulotlarining tutgan o'rni va bu mashg'ulotlarning paydo bo'lish, hozirgi davrdagi holati haqida bayon qilingan. Intellektual jihatdan har tomonlama yetuk avlodni voyaga yetkazish ta'lim tizimimiz oldidagi eng katta vazifa ekanligi va buni amalga oshirishda yuqori salohiyatli pedagog kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish hozirgi kunning dolzarb vazifasi bo'lib qolmoqda. Maqolada o'rganilayotgan muammoning intellektual rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati haqidafikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: mental arifmetika, bilish jaroyonlari, maktabgacha yoshi, intellektual rivojlanish, individual psixologik xususiyatlar, muloqot faoliyati, obrazli xotira.

УПРАЖНЕНИЯ В МЕНТАЛЬНОЙ АРИФМЕТИКЕ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ

*Ашуров Рамзидин Рамазонович,
Независимый научный сотрудник Бухарского института психологии и иностранных языков*

Аннотация: В данной статье рассматривается тот факт, что обучение ментальной арифметике является важным фактором обеспечения интеллектуального развития детей. Вопрос интеллектуального развития всегда был одним из актуальных вопросов, стоящих перед членами общества. Описана роль ментальных арифметических упражнений в интеллектуальном развитии учащихся, возникновение этих упражнений и их современное состояние. Важно отметить, что воспитание интеллектуально зрелого поколения является важнейшей задачей нашей образовательной системы, а подготовка и повышение квалификации педагогов с высоким потенциалом для этого остается актуальной задачей современности. В статье обсуждается роль и значение изучаемой проблемы в интеллектуальном развитии.

Ключевые слова: ментальная арифметика, познавательные процессы, дошкольный возраст, интеллектуальное развитие, индивидуально-психологические особенности, коммуникативная деятельность, образная память.

MENTAL ARITHMETIC EXERCISES AS AN IMPORTANT FACTOR OF ENSURING INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN CHILDREN

*Ashurov Ramzidin Ramazonovich
Independent researcher of Bukhara Institute of psychology and foreign languages*

Abstract: This article discusses the fact that mental arithmetic training is an important factor in ensuring intellectual development in children. The issue of intellectual development has always been one of the urgent issues facing society members. The role of mental arithmetic exercises in the intellectual development of students, the emergence of these exercises, and their current status are described. The fact that bringing up an intellectually mature generation is the biggest task before our educational system, and training and improving the skills of high-potential pedagogues in order to do this remains an urgent task of the present day. The role and importance of the studied problem in intellectual development is discussed in the article.

Key words: mental arithmetic, cognitive processes, preschool age, intellectual

development, individual psychological characteristics, communicative activity, figurative memory.

KIRISH. Jamiyat a'zolarini aqliy rivojlantirish masalalari ming yillar davomida bir qancha olimlarning ilmiy muhokamalariga asos bo'lib kelmoqda. Insoniyat yaralibditki, aqliy rivojlanish masalasi yillar davomida o'rganilsa ham tugamaydigan va yangilanib boradigan dolzarb mavzuligicha qoladi. Biz amalga oshirayotgan tadqiqot ishimizda ham bolalarning intellektual rivojlantirish masalasini asosiy predmet sifatida oldik. Mental arifmetika mashg'ulotlari ikki yarim sharning sinxron ishini rivojlantiradi, bu diqqatni jamlash va eslab qolish qobiliyatiga ibobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek bolalarda bir vaqtning o'zida ko'plab vazifalarni bajarish ko'nikmasini paydo qiladi.

Mamlakatimizda so'nggi yillar mobaynida maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Sog'lom va har tomonlama rivojlangan avlodning shakllanishini ta'minlashga qaratilgan samarali maktabgacha ta'lim tizimini tashkil qilish bo'yicha qabul qilingan tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 9-sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-son qarorida maktabgacha yoshdagi bolalarni uyg'un rivojlantirish hamda sifatli maktabgacha ta'limni tashkil etish bo'yicha vazifalar belgilangan. Shuningdek, globallashuv davrida maktabgacha ta'lim sohasidagi muhim vazifalarni quyidagicha talqin qilish mumkin: – rivojlangan davlatlar darajasidagi ta'limni joriy etish; – ta'lim muassasalari va ta'limiy xizmat iste'molchilari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish; – iste'molchi va ta'lim muassasasi o'rtasidagi raqobatbardoshlikni yanada kuchaytirish; – bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning samarali yo'llarini aniqlash; – bola tarbiyasiga ijtimoiy jamoatchilikni jalb etish vazifasi hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Yuqorida keltirilgan vazifalarning mantiqiy davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi"da maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatini, shuningdek, bolaning rivojlanishi va uning umumiy boshlang'ich ta'limga tayyorligini kompleks baholashning yangi mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish nazarda tutilgan [1].

Maktabgacha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o'yinchoqlar berish lozim, rangli kiyimlar berish, rangli xalqalar, qutichalar va shu singari o'yinchoqlar orqali bolalarda rang-tasvirni yaxshi eslab qolish, tanish xususiyatlari paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshidagi bolalarning turli narsalarni idrok qilishida ularning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qila olmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni tahlil qilishga o'rgatishlari lozim. Bunda, asosan, bolalar diqqatini:

1. Suratning mazmunini (syujetini) to'g'ri idrok qilishga;
2. Suratning umumiy ko'rinishida har bir tasvirlangan narsalarning o'rnini to'g'ri idrok qilishga;
3. Tasvirlangan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri idrok qilishga qaratish kerak.

Maktabgacha yoshidagi bolalarda bilish jarayonlarining faoliyati quyidagi tarzda namoyon bo'ladi:

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayotidagi ahamiyati benihoya kattadir. Maktabgacha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin faoliyati juda katta ahamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarini ilgari suradilar. Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga qo'ygan yangi talablari

asosida takomillasha boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlari uchun ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurotlar qoldiradigan va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar [5]. Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'cha yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir. Aynan shu yoshdagi bolalarga mental arifmetika mashg'ulotlarining o'rgatilishi bilish jarayonlarining rivojlanishi bilan birga, bolalarning har bir masalaga mas'uliyat bilan yondashadigan, muammolarga kreativlik bilan qarashni boshlaydilar. Tadqiqot davomida bolalarning aqliy rivojlanish masalalari maxsus psixologik metodikalar orqali o'rganildi. Bilamizki, mental arifmetika mashg'ulotlari bolalarda aytilgan misollarni miyada hisoblab tezkorlik bilan javob berish malakasini paydo qiladi [4].

METODOLOGIYA. Ushbu metodika yordami bilan bolaning arifmetik amallarni va turli xil kasr sonlar ya'ni, oddiy, o'nli, butun kasrlarni tezlik bilan ishlay olish qobiliyatini psixodiagnostika qilish mumkin. Agar bolaga sanoq maktab yoshiga qadar o'rgatilgan bo'lsa, unda berilgan metodikani maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab qo'llash mumkin. Asosan, bu metodika maktab yoshidagi o'quvchi bolalarning qobiliyatlarini baholashga xizmat qiladi. Jadvalda berilgan misollar namunasini bolaga tartib bilan oddiydan murakkabga qarab o'qib eshittiriladi. Bola tezlik bilan o'qilgan misollarni miyasida ishlab, og'zaki javob berishi lozim. Jadvalning o'ng va chap tomoniga to'g'ri ishlangan arifmetik misolning ballari keltirilgan. Jadvaldagi keltirilgan barcha namunalar guruhlarga ajratilgan. Agar berilgan guruhlardagi 3 misoldan, 2 tadan kam bo'lmagan misolni echa olmasa, unda bolaga aniq bali yozib qo'yiladi. Jadvaldagi namunada ballar miqdoriga mos keluvchi baholar bir-biridan gorizontal yo'nalishdagi chiziqlar bilan ajratilgan. Ular orasida bolaning berilgan misollarga to'g'ri javobi uchun oladigan ballari joylashgan. Topshiriqni to'la bajarishga ketgan umumiy vaqt 5 daqiqaga teng. Topshiriq mohiyati bola shu vaqt ichida qancha ko'p misol ishlashi bilan belgilanadi. Namunada berilgan to'g'ri javoblar faqatgina tadqiqotchiga ma'lum bo'lishi kerak, bu unga bolaning javoblarini tekshirib borishda qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

«Miyada hisoblay olish» metodikasiga misollar

Baholar ballda		Misollar	Baholar ballda	
00,8	0 0,1	1. $5+2=7$ 25. $0,83+0,12=0,95$ 2. $4+5=9$ 26. $0,47+0,35=0,82$ 3. $6-2=4$ 27. $0,22-0,13=0,09$	0 0,7	3,2
	00,2	4. $9-6=3$ 28. $0,87-0,43=0,44$ 5. $3*2=6$ 29. $0,22 \cdot 0,1=0,022$ 6. $2*4=8$ 30. $0,15*0,02=0,03$	0 0,8	
	00,2	7. $9/3=3$ 31. $0,21:0,1=2,1$ 8. $6/2=3$ 32. $0,48:0,24=2,0$ 9. $10+6=16$ 33. $2/8+1/4=1/2$	00,8	
	00,3	10. $12+4=16$ 34. $1/4+2/4=3/4$ 11. $16-4=12$ 35. $3/5+1/8=29/40$ 12. $19-7=12$ 36. $9/6-5/16=1/4$	00,9	
11,6	00,3	13. $4*3=12$ 37. $1/3*1/3=1/9$ 14. $6*3=18$ 38. $2/8*3/8=3/32$ 15. $18/3=6$ 39. $4/5:2/5=2,0$	00,9	2,0
	00,4	16. $15/5=3$ 40. $5/16:3/16=5/3$ 17. $25+32=57$ 41. $1/2+2/4=1,0$ 18. $41+23=64$ 42. $8/32+3/4=1,0$	11,1	
	00,4	19. $43-17=26$ 43. $9/10-2/5=1/2$ 20. $67-21=46$ 44. $9/16-3/4=3/16$ 21. $16*5=80$ 45. $2/6:1/2=1/6$	11,1	2,4
	00,5	22. $22*4=88$ 46. $3/16: U_4=9/64$ 23. $48/12=4$ 47. $4/12:2/3=1/2$ 24. $84/14=6$ 48. $8/32:4/16=1$	11,3	

Bola tomonidan 5 daqiqa vaqt ichida to'plagan ballarning yig'indisi keyinchalik 10

ballik shkala asosida standartlashtirilgan ballarga o'tkaziladi. Metodikaning mohiyatida o'quvchilarning tez fikrlay olish qobiliyatlarini aniqlash maqsad qilib qo'yilgan.

Rivojlanish darajasi haqida xulosa:

7,7 ball va undap ko'p – juda Yuqori;

5,7-7,6 ball – Yuqori;

2,5-5,6 ball – o'rtacha;

0,9 -2,4 ball – past;

0,8 ball dan kam – juda past.

Bunda 7,7 – 10.0 gacha oraliqdagi ballar yig'indisi juda yaxshi natijani ko'rsatib, bolaning matematik qobiliyati kuchli ekanligidan dalolatdir.

5,7-7,6 gacha oraliqdagi ballar ko'rsatkichi yaxshi natijani bildirib, bolaning matematik qobiliyati o'rtacha ekanligini ko'rsatadi.

2,5-5,6 gacha oraliqdagi ballar bolaning matematik qobiliyatlarini kuchsiz ekanligini ko'rsatadi.

0,9-2,4 gacha oraliqdagi ballar natijasi bolaning matematikani o'zlashtirish uchun qobiliyatsizligidan dalolat beradi.

0,8 dan oz natija ko'rsatkichi bolaning matematik tafakkuri rivojlanishdan orqada qolganini bildiradi.

NATIJA VA XULOSALAR. Bog'cha yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi. Har qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi va ana shu jarayonlarda bolalarda mental arifmetika mashg'ulotlarining samarasini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z boyligi 1000 tadan 1200 tagacha, 7 yashar bolaning so'z zaxirasi 4000 taga yetadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi, bilish jarayonlari ham miqdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining o'sishi oilaning madaniy saviyasiga ham ko'p jihatdan bog'liq. Kattalar bolalar nutqini o'stirish bilan shug'ullanar ekanlar, bog'cha yoshidagi bolalarning ba'zi hollarda o'z nutq, sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmashliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham hali to'la takomillashmagan bo'ladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri, bola bilan to'la va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 майдаги «Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиqlаш тўғрисида»ги ПҚ-4312-сонли қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 22.12.2020 йилдаги 802-сон «Мактабгача таълим ва тарбиянинг давлат стандартини тасдиqlаш тўғрисида»ги қарори. <https://lex.uz/docs/5179335>

3. Қодиров К. Мактаб таълимига етукликнинг психофизиологик жиҳатлари. Услужий қўлланма. - Т.: Мирзо Улуғбек номли ЎзМУ, 2009. 112-б.

4. Хурвалиева Т.Л. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик ривожланишига оид назариялар. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ 2019, 7(80). 23-30 Б.

5. Ashurov R.R. Mental arifmetika mashg'ulotlari orqali bolalarda intellektual rivojlanishni ta'minlashning psixologik determinantlari Xalqaro ilmiy forum-2023

6. Ashurov R.R. Kichik maktab yoshidagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda mental arifmetika mashg'ulotlarining o'ziga xos xususiyatlari Ilmiy tadqiqot va innovatsiya(6), 79-84 bet

REPRODUKTIV YOSHDAGI PEDAGOG AYOLLARNI RUHIY SALOMATLIGIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

*Nabiyeva Odina Rafikjonovna,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyatimizda faolyat olib borayotgan reproduktiv yoshdagi ayol pedagoglarni o'rne, reproduktiv yoshdagi pedagog ayollarni ruhiyatidagi salbiy o'zgarishlar, ushbu o'zgarishlarga sababchi bo'luvchi vositalar, ruhiy salomatlikga ta'sir etuvchi omillar bayon etiladi va ularni bartaraf etish, ruhiy salomatlikni mustahkamlash uchun psixologik tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: reproduktiv yosh, ruhiy salomatlik, ayol, pedagog, ta'lim, tarbiya, aql, idrok

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЖЕНЩИН РЕПРОДУКТИВНОГО ВОЗРАСТА

*Набиева Одина Рафикжоновна,
Базовый докторант Наманганского государственного университета*

Аннотация. В данной статье описывается роль женщин-воспитателей репродуктивного возраста в нашем обществе, негативные изменения в психике женщин репродуктивного возраста, средства, вызывающие эти изменения, факторы, влияющие на психическое здоровье и их устранение, даются психологические рекомендации по охране психического здоровья. укреплять.

Ключевые слова: репродуктивный возраст, психическое здоровье, женщина, педагог, образование, воспитание, интеллект, познание.

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE MENTAL HEALTH OF WOMEN OF REPRODUCTIVE AGE

*Nabiyeva Odina Rafikjonovna,
Basic doctoral student of Namangan State University*

Abstract. This article describes the role of female educators of reproductive age in our society, the negative changes in the psyche of women of reproductive age, the means that cause these changes, the factors affecting mental health and their elimination, mental health psychological recommendations are given to strengthen.

Keywords: reproductive age, mental health, woman, educator, education, upbringing, intelligence, cognition

Ma'lumki, har qanday jamiyat va davlatning qay darajada xalqparvar hamda adolatli ekani uning xotin-qizlarga bo'lgan munosabati va g'amxo'rligi bilan belgilanadi. Xalqimizni rozi qilishdek oliy maqsadga erishish uchun xotin-qizlarning qonuniy huquq va manfaatlarini ta'minlash, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Har qanday xalqning yetuklik darajasini, avvalo, ayollarning ilmiy-madaniy kamoloti belgilab berishi, oqila va o'qimishli onalar millatning buyuk kelajagini yaratishlari hammamizga yaxshi ayon. Shu bois donishmandlar: "Bitta qiz bolani o'qitsangiz – butun oilani o'qitgan bo'lasiz", deb bejiz ta'kidlamaganlar. Qizlarimizning zamonaviy bilimlar va kasb-hunar egasi bo'lib, jamiyatda hamda o'z oilasida munosib o'rin topishi uchun boshlagan ishlarimizni bundan keyin ham izchil davom ettiramiz. Bu borada, avvalo, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan. Xotin-qizlar ta'limini qo'llab-quvvatlash milliy dasturini qabul qilamiz. Ushbu hujjat doirasida poytaxtda xotin-qizlar uchun alohida universitet

va joylarda uning texnikumlarini tashkil etiladi. Barcha talaba qizlarga ta'lim kontraktlarini to'lash uchun 7 yil muddatga foizsiz kredit berish tartibi joriy qilinadi. Ushbu ishlarimizning mantiqiy davomi sifatida ilmiy izlanish va kashfiyotlari bilan yurtimiz ravnaqiga katta hissa qo'shib kelayotgan olim ayollarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash ishlarini yangi bosqichga ko'taramiz. Ma'lumki, bugungi kunda opa-singillarimiz orasida o'nlab akademik va professorlar, fan doktorlari va fan nomzodlari, yuzlab iste'dodli tadqiqotchilar bor. Ilm-fan bilan shug'ullanish, ilmiy yangilik yaratish – bu igna bilan quduq qazishga barobar deb ta'kidladi Prezidentimiz SHavkat Mirziyoyev. Ayollarni ta'lim olishi, ilm-ma'rifat, pedagoglik kasbi bilan shug'ullanishlari asoson reproduktiv yosh davriga to'g'ri keladi.[4]. Reproaktiv davr– ayol hayotining bir davri bo'lib, 16 yoshdan 49 yoshgacha davom etadi.[2.29.b] Bu davrda ayol kayfiyati, kasbiy faoliyatida, ruhiyatida keskin o'zgarishlar ro'y beradi. Ayol - oilaviy hayot imoratining asosiy ustunlaridan biri. Ayol oilada - yor, ona, farzandlar tarbiyachisi, kelin, opa, singil, amma, xola va buvi vazifalarini bajaruvchi sifatida namoyon bo'ladi. Ayollari pok, tarbiya ko'rgan millatni hech qachon yengib bo'lmaydi. Chunki farzandlarga, dastlabki tarbiyani o'z suti, mehri bilan beradi. Ayol farzandlarini vatanni sevishga, uni ardoqlashga, himoya qilishga o'rgatadi.[1.10.b] Hozirgi jamiyatimizda pedagog eng faol pozitsiyadagi shaxs sifatida zamonaviy bilimlarini egallab borishi, tinimsiz izlanuvchan va fidoyi bo'lishi lozim chunki, u kechiktirib bo'lmas jarayon shaxsni intellektual hamda ma'naviy qashshoqlikdan qutqarib qoluvchi kasb sohibi sifatida namoyon bo'ladi. XXI asrda jamiyatning ta'lim tizimi oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri hal qilish vazifasi pedagogga bog'liqdir. Zamonaviy pedagog qator vazifalarni bajaradi. Pedagog – sinfdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. Pedagog o'quvchilar uchun dars paytida, qo'shimcha darslarda va shu bilan birga darsdan tashqari hollarda ham kerakli maslahatlar berishda bilimlar manbaidan biridir. Ko'pchilik pedagoglar sinf rahbari vazifasini bajarib, tarbiya jarayonini tashkilotchilari bo'lib hisoblanadilar. Zamonaviy pedagog ijtimoiy psixolog bo'lishi kerak. O'quvchilar to'g'risidagi o'zaro munosabatlarni yo'lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy – psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi lozimdir. Ma'lumki, pedagogik faoliyat - kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir.[5] 2021 yildagi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda jami 664 ming 771 nafar pedagog faoliyat yuritmoqda. Berilgan xabarda qayd etilishicha, respublikamizda ayol pedagoglarning soni erkaklarnikiga nisbatan 290 ming 779 nafarga ko'p. Xususan, ayol pedagoglar soni 477 ming 775 nafar, erkak pedagoglar soni esa 186 ming 996 nafarni tashkil qiladi.[6] Yuqoridagi statistik ma'lumotlarga qaraganda ayol pedagoglar ta'lim –tarbiya jarayoning asosiy qismini tashkil qilomoqda. Reproaktiv yoshdagi o'zbek ayollarini oilada, farzandlari oldida bajaradiga burchlari bisyor. Bunday yumushlarga qarmasdan ma'lum bir faoliyat bilan ham shug'ullandi ayollar. Oila tashvishlari, kasbiy faoliyat bilan band reproduktiv yoshdagi ayollarni surunkali charchashi oqibatida ruhiy salomatliklari yomonlashmoqda. Ruhiy salomatlik yomonlashgandan so'ng jismoniy salomatlikni yo'qotish hech gap emas. Surunkali charchash patologiya chegarasida turadi, ba'zan esa asl nerv buzilishlari yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari, elektroentsefalografik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, surunkali charchash ta'siri ostida bir yil EEG (Elektroansefalogramma asab tizimining ishlashini o'rganish uchun ishlatiladigan fiziologik baholash texnikasi) ko'rsatkichlari dinamikasi ularning yosh sur'atlarida o'zgarishga teskari, ya'ni ayrim miya funktsiyalarining tabiiy taraqqiyoti ma'lum darajada to'xtab turadi.[3.43.b] Bugun bizning zamonaviy hayotimizni stresslarsiz tasavvur qilish qiyin va xuddi shunday stress holatlarini o'zida o'tkazmagan insonni topa olmaymiz. Ayniqsa pedagoglik kasbi stresslarga boy kasbdir. Stress muammolari o'tgan asrning 30 yillaridan beri o'rganilayotgan bo'lsada, unga bo'lgan qiziqish kamaymayapti, chunki javoblarga qaraganda savollar ko'payib bormoqda.

Nima uchundir insonning stress omillari bilan munosabatlari vrachlar, psixologlar, psixoterapevtlar diqqat markazidan ketmayapti va borgan sari dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Pedagoglarning kasbiy faoliyati emotsional kuyunish holatlarga olib keladigan omillar bilan to'la: yuqori emotsional yuklanishlar, emotsiogen omillarning ko'pligi, har soatda hamdardlik va qayg'ura olishga ehtiyoj, bolalarning hayoti va sog'lig'i uchun mas'uliyat hissi. Bundan tashqari, pedagogik jamoalar, odatda, bir jinsli, asosan ayollar bu esa, o'z navbatida, nizolarning qo'shimcha manbasidir. Natijada pedagog emotsional kuyunish vaziyati, emotsional qoliplar va kasbiy xulq-atvor tarzi asiriga aylanadi. Biz bilamizki, stress ikki o'ziga xos omil tufayli erkaklar va ayollarga turlicha ta'sir qiladi. Ayol pedagoglar stress bilan bog'liq bo'lgan ko'plab alomatlarni boshdan kechirishadi, masalan: Uyqusizlik, soch to'kilishi, husnbuzarlar, noqonuniy hayz davrlari, metabolizmdagi o'zgarishlar, vazn yo'qotish yoki vazn ortishi, tug'ilish muammolari, yurak kasalligi yoki qon tomir xavfi, achchiq ichak sindromi kabi ovqat hazm qilish muammolari, immunitet tizimi zaif, kam jinsiy aloqa kabilar.[7] Michigan universiteti psixologiya kafedrasidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, pedagog ayollarda depressiyadan aziyat chekish xavfi yuqori. Bir qarashda pedagogik faoliyat unchalik qiyin emasdek tuyiladi. Bu kasb inson ruhiy va jismoniy salomatligiga zararliligi bo'yicha reytingda deyarli birinchi o'rinlarni egallaydi. Pedagoglarning salomatligi doimiy ravishda sinovdan o'tkaziladi, chunki unga turli omillar, vositalar ta'sir qiladi: Noto'g'ri kun tartibi, ijtimoiy tadbirlar va ko'p stavkadagi ish tufayli yuqori jismoniy faollik kabilar. Pedagoglarda ko'p tarqalgan kasalliklaridan biri nevrozlaridir. Semestr oxirida pedagog sinfga bo'r yoki doska tozalovchi mato yo'qligi uchun baqirishi yoki butunlay yig'lashi mumkin. Gap shundaki, o'quv yili davomida hissiy taranglik kuchayadi va bir nuqtada his-tuyg'ular nazoratsiz ravishda to'kilishi mumkin. Bunday holatga asab tizimini haddan tashqari kuchlanishi sababdir, ya'ni shifokorga murojaat qilishingiz kerak. Ayol pedagoglar o'z his-tuyg'ularini qanday boshqarishni va stressga berilmaslikni o'rganishlari lozim. Reproktiv yoshdagi pedagoglarning kasbiy kasalliklaridan qochishga imkon beradigan proflaktik usullar: pedagog ayollar siz kamida sakkiz soat uxlashingiz kerak, agar siz daftar to'plamini tekshirishingiz lozim bo'lsa, erta yotish va ertalab tekshirishni boshlash yaxshidir. Suv balansini nazorat qiling. Ko'pgina pedagoglar kun davomida uch stakandan ko'proq qahva yoki choy ichishadi va toza suvni unutishadi. Shu bilan birga, kamida 1,5-2 litr suv iste'mol qilish tavsiya etiladi. Mevalar minerallar va vitaminlar zaxirasini to'ldirishga yordam beradi, shuning uchun ularni uyda va ishda muntazam ravishda iste'mol qilish kerak. Stressga qarshi bo'yash kitobini sotib olish yoki boshqa tinchlantiruvchi faoliyatni tanlash orqali stress bilan qanday kurashishni o'rganish muhimdir. Mavsumiy epidemiyalar davrida reaktiv yoshdagi pedagoglarga immunitetni mustahkamlash uchun vitamin komplekslarini qabul qilish tavsiya etiladi. [8] Faqat ongli pedagog ongli ravishda ta'lim bera oladi. Pedagoglar kelajak avlodlarni tarbiyalashning muhim vazifasini amalga oshirganligi sababli jamiyatda asosiy rol o'ynaydigan shaxslardir. Uning faoliyati nafaqat nazariy bilimlarni o'rgatishga, balki unga yo'naltirilgan o'quvchilarda jamiyatda rivojlanishi uchun bir qator qadriyatlar va ko'nikmalarni targ'ib qilish bilan shug'ullanadilar. Pedagog bo'lish har doim ham oson ish emas. Pedagog bo'lish uchun katta talablar qo'yiladi, faoliyati davomida surunkali stress, hissiy charchoq va o'quvchilar, hamkasblar, ota-onalar bilan munosabatlarda muammolarni keltirib chiqaruvchi ziddiyatli vaziyatlar ham uchrab turishi mumkin. Bilimlilik, zehnilik muammoli vaziyatlardan chiqib ketishning eng samarali usuli ekanligi isbotlandi. Masalan, zehnilik pedagogning stressini, kasallik ta'tilini, depressiyani, tashvish yoki boshqa holatlardan chiqishning samarali usulidir. Aql-idrokning muntazam amaliyoti pedagoglarni muammoli vaziyatlarga duch kelishga imkon beradigan va ularning hayoti va farovonligini yaxshilashga yordam beradigan vositalar bilan jihozlaydi. Bu, o'z navbatida, ularning faoliyati va

o'quvchilari bilan munosabatlariga ta'sir qiladi, natijada o'rganish uchun maqbul ta'lim muhiti yaratiladi. Aql-idrokni pedagoglarga beradigan ba'zi afzalliklari quyidagilar: Diqqat va xabardorlikni yaxshilaydi, talabalar ehtiyojlariga javob berishni oshiradi, hissiy muvozanatni rivojlantiradi, stressni boshqarish va kamaytirishni qo'llab-quvvatlaydi, ishdagi shaxsiy munosabatlarda ruhiy va jismoniy salomatlikni mustahkamlaydi, sinf havosini yaxshilaydi va o'rganish uchun maqbul muhitni yaratadi, umumiy farovonlik va o'zini o'zi qadrlashni qo'llab-quvvatlaydi [9]

Xulosa qilib aytganimizda reproduktiv yoshdagi pedagog ayollar ruhiyatingizni asrash o'z qo'lingizda. Hayotingizni bir maromga soling. Kun tartibiga amal qiling. Uyqu – asabga orom beruvchi eng zo'r omil ekanligini unutmang, uyqu 7-8 soatdan kam bo'lmasligi kerak. Jismoniy harakat – sizni ruhiy zo'riqishdan asraydi. Suvda suzish – eng yaxshi tinchlantiruvchi vositadir. Ruhiyatni omon – saqlovchi omillardan eng samarali usul sayrga chiqish, tabiatdan zavq olish hisoblanadi. Do'stlaringiz va yaqinlaringiz bilan doimo muloqatda bo'ling. Hayotga yangicha yondoshing. Noxushliklarga berilmang, ular haqida tezda unuting. Kayfiyatni oshiradigan narsalar haqida fikr yuriting. Hayotga yaxshi umid, ishonch bilan ijobiy yondoshing. Sog'lom tana, sog'lom aql, sog'lom idrok, sog'lom ruh – har bir insonda mushtarak bo'lishi shart. Ruhiiy salomatligi mustahkam reproduktiv yoshdagi pedagog ayollar vatanimiz ravnaqiga o'z hissasini qo'shadi va har tomanloma barkamol avlodlarni tarbiyalab voyaga yetkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va internet materiallari

1. Akramova.F.A, Bilolova.B.Z, Jovliev.S.I Oila ensiklopediyasi «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent-2019 10 b.
2. Aripova.S.M; Bo'rixo'jayeva H.S. Sog'lom avlodning tibbiy- ijtimoiy asoslari o'quv qo'llanma. «Fan va texnologiya», Toshkent-2016 29 b.
3. Nishanova.Z.T, Xodjakulova.D.I, Alimova.G.Q Psixogigiena “BAYOZ” nashriyoti Toshkent 2013 43.b
4. <https://daryo.uz/2022/03/07shavkar-mirziyoyevning-8-mart-xalqaro-xotin-qizlar-kuni-munosabati-bilan-o'tkazilgan-marosimida-so'zlagan-nutqi/>
5. <https://hozir.org/xalq-talimi-vazirligi.html?page=8>
6. O'zbekistonda qancha pedagog bor? Statqo'm ma'lumot berdi | Qalampir.uz
7. <https://uz.laraform.com/how-does-stress-affect-women->
8. <https://mywordworld.ru/uz/uchitelyu/pochemu-uchitelya-boleyut-i-pogibayut-chem-chashche-vsego-boleyut/>
9. Maktabda ehtiyotkorlik: o'qituvchilar va o'quvchilar uchun imtiyozlar - Psixologiya - 2022 (warbletoncouncil.org)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

*Файзуллаева Нилуфар,
доцент кафедры «Инновационное образование»
Ташкентский государственный экономический университет*

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции подготовки кадров высшего профессионального образования для индустрии туризма, выделяются основные задачи модернизации системы образования для сферы туризма. Вопросы качества подготовки специалистов туристической индустрии в республике, которые являются стратегическим направлением развития республики

Ключевые слова. туризм, профессиональная деятельность, психологические особенности, компетенции, специалист туристической индустрии

TURIZM SOHASIDAGI BO‘LAJAK MUTAXASSISLARNI TAYYORGARLIKDAGI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Fayzullaeva Nilufar,
oshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Innovatsion ta’lim” kafedrasi dotsenti*

Annotatsiya. Maqolada turizm industriyasi uchun oliy professional ta’limni tayyorlash tendensiyalari ko‘rib chiqilgan, turizm industriyasi uchun ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning asosiy vazifalari yoritilgan. Respublikani rivojlantirishning strategik yo‘nalishi bo‘lgan turizm sohasi mutaxassislarini tayyorlash sifati masalalari.

Kalit so‘zlar: turizm, professional faoliyat, psixologik xususiyatlar, kompetensiyalar, turistik industriyaning mutaxassisi

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PREPARATION FUTURE PROFESSIONALS IN THE FIELD OF TOURISM

*Fayzullaeva Nilufar,
Associate professor of the department «Innovative education» Tashkent State University of Economics*

Abstract. The article discusses the trends in the training of higher professional education for the tourism industry, highlights the main tasks of modernizing the education system for the tourism industry. Issues of the quality of training of specialists in the tourism industry in the republic, which are a strategic direction for the development of the republic

Keywords: tourism, professional activity, psychological characteristics, competencies, travel industry specialist

Kirish. Turizm sohasi eng tez rivojlanayotgan va istiqbolli sohalardan biri hisoblanadi. Bu esa turizmni o‘ziga kasb olgan inson doimo talabga ega bo‘lishini anglatadi.

Turizm menejeri tayyorlashga zamonaviy qarash davr talabidan kelib chiqqan. Ulardan eng muhimi, turizm xizmatlari sohasi ehtiyojlarini hisobga olgan holda, mutaxassisi tayyorlash darajasiga qarab, kadrlar tayyorlash sifati hisoblanadi.

Respublikada tizimning rivojlanishiga zamonaviy transport infratuzilmasi, mamlakatlarning globallashuvi, ular o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi qulaylik bermoqda. Turistlarga ko‘plab yangi bilim va taasurotlarni taqdim etishga qodir bo‘lgan g‘ayrioddiy va qiziqarli turlari ko‘lami kengayib bermoqda.

Foydalanilgan metodlar. Zamonaviy turizm ta’lim amaliyoti turizm sohasida

mutaxassislarni nafaqat ma'lum bilim va ko'nikmalarni, balki maxsus kasbiy qobiliyatlarni ham shakllantirishni, olingan bilimlarni amaliyotda, kasbiy faoliyatda qo'llashni taqozo etadi. Zamonaviy o'qitish usullaridan foydalangan holda, universitetning ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassis shaxsning muvaffaqiyatli rivojlanishini kafolatlash mumkin.

Mehmondo'stlik sohasi uchun mutaxassislar tayyorlaydigan birinchi maktab 19-asr oxirida Shveysariyada ochilgan - Ecole hoteliere de Lausanne. Bu mamlakat turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlash bo'yicha yetakchi bo'lib qoldi. Undan so'ng, XX-asrning boshlarida boshqa mamlakatlarda Ispaniya, Irlandiyada, AQSh, Buyuk Britaniya va Avstraliyada kabi ochila boshladi.

Ular nafaqat mehmonxona boshqaruvi bilan cheklanib qolmasdan, dastur ko'lamini kengaytirdilar g' "Sayohat va turizm" ixtisosligi paydo bo'ldi. Hozirgacha ushbu ikki dastur (mehmonxona va turizm boshqaruvi) asosiy bo'lib qolmoqda va o'quv yurtlar tomonidan ba'zan alohida, ba'zan esa birgalikda taklif etiladi.

Turizm ham biznes boshqa biznes kabi. Va bu sohada turli darajadagi professional xodimlar kerak – yordamchidan tortib to menejergacha. Turizm sohasi odamlar bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, barcha xodimlarning yagona bir butun, bir jamoani tashkil etishi, mijozga do'stona munosabatda bo'lishi va bir-birini almashtira olishi juda muhimdir.

Asosiy qism. Bugungi kunda kelib turizm jahon iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biriga aylandi. Bu borada O'zbekistonda turizm sohasini modernizatsiya qilish, sohani barqaror rivojlantirish uchun normativ-huquqiy bazani rivojlantirish va takomillashtirish, xorijlik mehmonlarga xalqaro standartlar asosida xizmat ko'rsatishni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mustaqillik yillarda mamlakatimizda xalqning tarixiy-madaniy merosini asrab-avaylash va yuksaltirish, milliy an'ana va urf-odatlarini tiklash, respublikamiz diqqatga sazovor joylarini tartibga keltirish barobarida bu muhim yutuq amalga oshirildi. 2019 yil 18 yilda qabul qilingan "Turizm to'g'risida"gi qonun asosida mustahkam me'yoriy-huquqiy baza shakllantirilgani turizmning milliy modelini shakllantirishdagi muhim qadam bo'ldi.

Davlatimiz rahbarining say-harakatlari, xususan, Prezidentimizning 2018-yil 7-fevraldagi "Ichki turizmni rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida belgilangan vazifalarning hayotga izchil atbiq etilishi samarasida, shuningdek, aholi farovonligi yuksalib, ichki turizm ham keng rivojlanmoqda. Biroq xalqaro standartlarga javob beradigan mehmonxonalar, malakali gidlar yetishmasligi keskin sezilmoqda.

Shuningdek, 2019-yil 5-yanvardagi "Turizm sanoatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4095-son qarorining qabul qilinishi turizmni jadal rivojlantirish, qulay iqtisodiy va tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar va milliy mahsulotni yaratish, jahonga tanitishda xizmat qilganini ham alohida ta'kidlash lozim.

Bugungi kunda O'zbekistonda turizm sohasiga iqtisodiyotning strategik tarmog'i sifatida qaralmoqda, chunki turizm har qanday davlat iqtisodiyotida lokomotiv rolini uynashga qodir, chunki u milliy iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlari, inson bilimining turli sohalari bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir.

Turizm industriyasi uchun oliy professional ta'limni tayyorlash ushbu sohada mutaxassislar tayyorlaydigan bir qancha oliy o'quv yurtlari tomonidan amalga oshiriladi: Samarqand "Ipak yo'li" xalqaro turizm universiteti, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Buxoro va Urganch davlat universitetlari, shuningdek, Toshkent shahridagi Singapur menejmenti rivojlantirish instituti.

Turizm ta'limining o'ziga xosligi uning ko'p qirraliligidadir. Turli yo'nalish va mutaxassislklar bo'yicha boshqaruv, iqtisodiy, texnologik, texnik, ilmiy va boshqa xarakterdagi bilim va ko'nikmalarga ega kadrlar tayyorlaydi. Shu sababli, turizm

ta'limi – bu kadrlar tayyorlash bo'yicha innovatsion dasturlarni, shu jumladan xorijiy tajribadan foydalanishni faol amalga oshirish imkonini beruvchi murakkab, doimiy takomillashtiruvchi mexanizmdir. Zamonaviy sharoitda turizm sohasidagi bo'lajak mutaxassislarda asosiy professional kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik shartlarini ilmiy-pedagogik asoslash muammosi juda dolzarbdir.

Turizm industriyasiga ta'sir etuvchi omillar quyidagilardir: turistik oqimlar asosida shakllangan mehnat bozori va uning ehtiyojlari; xorijiy mamlakatlarning turizm sanoati va boshqalar. Ularning ta'siri asosida tehnat bozorining mutaxassislarni tayyorlash sifatiga bo'lgan talablari shakllanadi.

Turizm – xalqaro xodisadir.

Turizm xalqaro hodisadir. Demak, ushbu soha mutaxassisi xorijda ushbu soha mutaxassislarni tayyorlashning hozirgi tendensiyalari va usullarini bilmasdan turib, zamonaviy turizm muammolari bo'yicha tadqiqot olib borayotgan olimlar bilan bilim almashmasdan turib, to'liq ishlay olmaydi. Chet elda kadrlar tayyorlash masalasi juda dolzarb.

Turizm industriyasi uchun kasbiy tayyorgarlikning Yevropa modellarining afzalligi shundaki: o'qish vaqtining katta qismi sanoat korxonalarida amaliy mashg'ulotlar, amaliyotlarda aniq ko'nikmalarga ega bo'lishga mo'ljallangan; talabalar o'rtasida mijozlarga xizmat ko'rsatish psixologiyasini shakllantirishga e'tibor berish; ta'lim muassasalarining ishlab chiqarish bilan yaqin hamkorligi; talabalarning yuqori mobilligi.

Yevropadagi turizm va tehmundo'stlik maktablarining aksariyati mehmonxonalar faoliyatiga asoslangan, talabalar u yerda yashaydi, bu ularga haqiqatga yaqin muhitda amaliy kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lish imkonini beradi. Bunday tajriba O'zbekistonda kadrlar tayyorlash sifatini oshirishda shubhasiz qiziqarli va istiqbolga ega.

Kadrlar tayyorlashning Amerika modelining afzalligi turizm sanoati korxonalari bilan yagona axborot tizimi orqali bog'langan, mehnat bozori ehtiyojlarini muntazam monitoring qilish, yosh mutaxassislarni ish bilan ta'minlash va ularni korreksiyasi bilan shug'ullanadigan ixtisoslashtirilgan bo'limlar, ishga qabul qilish agentliklarini shakllantirishdir, ixtisoslashtirilgan mutaxassisliklarga abituriyentlarni ishga qabul qilishdan iborat. Ta'lim muassasalari ma'lum bir profil va malaka darajasidagi kadrlarga sanoatning o'zgaruvchan ehtiyojlariga tezda javob berish vobiliyatiga ega.

O'zbekistonda turizm sohasini malakali kadrlar bilan ta'minlashga qaratilgan professional turizm ta'limining zamonaviy modelini amalga oshirishga qator sabablarga ko'ra to'sqinlik qilmoqda. Turizm sohasi uchun malakali kadrlar yetishmasligi sharoitida ixtisoslashtirilgan oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining amaliy ko'nikmalari va aniq mutaxassisliklar bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lmaganligi sababli ularga talab yetishmaydi.

Xorijiy tajribani hisobga olish respublikada turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiya qilishning asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

- turizm industriyasi uchun kadrlar tayyorlash tizimining konseptual modelini yaratish;
- mehnat bozorining ushbu segmentida ta'lim xizmatlari monitoringi tizimini yaratish;
- turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlashni ta'minlovchi me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish;
- ta'lim muassasalarining sanoat korxonalari bilan aloqalarini mustahkamlash;
- ta'limning turli shakllardan foydalanish, malaka oshirish va qayta tayyorlash bo'yicha intensiv kurslarni o'tkazish.

Ta'limdagi zamonaviy biznes amaliyoti malakaga asoslangan yondashuvdan foydalanishga asoslanadi, bu esa xodimning muayyan faoliyatdagi muvaffaqiyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan fazilatlariga e'tibor qaratish imkonini beradi. Mamlakatimizda hozirgi vaqtda turizm sohasida ta'lim va kadrlar tayyorlash jarayonida ushbu

muammolar mavjud. Talabalarga o'quv amaliyotlari va treninglar orqali berilishi mumkin bo'lgan amaliy ko'nikmalar juda yetishmayapti. Bizning fikrimizcha, universitetdagi o'quv-ishlab chiqarish amaliyoti bugungi kunda o'quv jarayonining ustuvor yo'nalishiga aylanib bormoqda. Talabalarning bo'lajak raqobatbardosh mutaxassislar sifatida professional o'sishni o'quv-ishlab chiqarish amaliyoti turizm sohasidagi mutaxassislarini kasbiy tayyorlashni tashkil etish, mazmuni, shakl va usullarining samaradorligi va uning barcha darajalarining izchilligiga bog'liq.

Ta'kidlash joizki, ta'lim muassasasining asosiy vazifalaridan biri mutaxassislar tayyorlash sifatini ta'minlash, bitiruvchilarga mehnat bozorida talabga ega bo'lish, munosib haq to'lanadigan ishga joylashtirish va o'z kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatlarga erishish imkonini berishdan iborat.

Bitiruvchilarning turizm sohasidagi kasbiy tayyorgarligi va ta'lim muassasasida olgan bilimlari quyidagi majburiy komponentlarni o'z ichiga olishi kerak:

- turizm sohasidagi qonun hujjatlari va me'yoriy hujjatlarni, xalqaro standartlarni bilish;
- inson resurslarini boshqarish qobiliyatlari, yetakchilik, muammolarni hal qilish qobiliyatlari, jamoada rivojlanish strategiyasini shakllantirish;
- turizm industriyasi, rivojlanish tendensiyalari, turistik oqimlar geografiyasi, tarixi, madaniyati, iqtisodini bilish;
- bir yoki nechta xorijiy tillarni bilish, kompyuter savodxonligi;
- shaxsiy rivojlanish qobiliyatlari, samarali muloqot qobiliyatlari, taqdimotlarni yaratishni bilish.

Yuqorida aytilganlar asosida shuni ta'kidlash kerakki, bugungi kunda ta'limni, hatto amaliy bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun maksimal imkoniyatlarni o'z ichiga olgan taqdir ham, ta'lim muassasalarida kasb-hunar ta'limi oldingidan ham ko'proq darajada yakunlab bo'lmaydi.

Haqiqiy menejer ham yaxshi psixolog, ham malakali iqtisodchi bo'lishi kerak. Sayyohlik agentligidagi ish vaqtining 70% mijozlar bilan muloqot qilishga sarflanadi.

Turizm menejeri yaxshi xotiraga ega bo'lishi, mamlakatlar haqida tom ma'noda hamma narsani bilishi kerak. Siz turli aviakompaniyalarning parvoz kunlari va vaqtlarini, aniq narxlarni, bir so'z bilan aytganda, ko'plab ma'lumotlarni xotirangizda saqlashingiz va hatto uni tezda boshqarishga qodir bo'lishingiz kerak.

Turizm ta'limi uchun mos texnologiyalarni tanlashda, asosiysi, talaba o'quv o'quv jarayonining markaziy shaxsi bo'lishi kerakligini tushunishdir -uning motivlari, institutlari, ta'lim ehtiyojlari va maqsadlari, uning qobiliyatlari, munosabati, qobiliyatini yaxshi bilishi kerak.

Xulosa. Innovatsion pedagogik texnologiyalar universitetning o'quv jarayonida talabalarning asosiy kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi, bunda sayohat industriyasi mutaxassisning kasbiy kompetensiyasini tashkil etuvchi bilim, ko'nikma va malakalar o'zlashtiriladi.

Kompetensiyalar universitetning o'quv jarayonida talabalarni bilimlarni izlash va boshqarishga jalb etishga, turli muammolarni mustaqil hal etish tajribasini egallashga yordam beradigan texnologiyalar orqali eng amarali shakllantiriladi. Ushbu texnologiyalarga quyidagilar kiradi:

- modullardan tashkil topgan fan bo'yicha o'quv rejasi asosida amalga oshiriladigan muammoli modulli o'qitish texnologiyalari. O'quv modullari soni o'quv materialining miqdoriga bog'liq.

- guruhda ishlash, hamkorlikni tashkil etishga qaratilgan kommun katsiya texnologiyalari (aqliy hujum, munozara, matbuot anjumnai, munozara, dialog, tarbiyaviy bahslar va boshqa faol shakl va usullar).

- amaliy, fanlararo xarakterdagi loyihalar, ularning mazmuni va amalga oshirish usullari talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyati mazmuni va texnologiyalariga mos keladi.

- uyin texnologiyalari, ular doirasida talabalar biznes, rolli o‘yinlar, simulyatsiya o‘yinlarida ishtirok etadilar, ular kasbiy muammolar va vazifalarni taqlid qiladilar, kelajakdagi kasbning ijtimoiy kontekstiga mos keladigan rollar va funksiyalarini bajaradilar.

- keys texnologiyalar (real vaziyatlarni tahlil qilish). Ushbu texnologiya o‘quv jarayonining muammoli-izlanish xarakterini, shuningdek, ta‘lim jarayonining amaliy va kasbiy yo‘nalishini ta‘minlaydi.

Turizmni rivojlantirish bosqichma-bosqich ustuvor umummilliy vazifaga aylanib, bu boradagi davlat siyosati faoliyati yangilanayotgan bugungi kunda yangi paradigma bitiruvchilarning mazmun-mohiyatini kengaytirishga asoslanadi. Turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlash faqat shu sohasi uchun kadrlar tayyorlash bilan cheklanib qolmasligi kerak.

Kadrlar tayyorlash va o‘qitish – bu pul va vaqt sarmoyasi bo‘lib, undan oqilona foydalanish kerak, shuning uchun turizm xizmatlari bozori talablarini hisobga olgan holda turizm korxonalarini uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va amaliyotga yaxshi tayyorlangan universitetlarni bitirish kerak

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зарукина, Ye.B. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению: учеб.-метод. пособие / E.B. Зарукина, H.A. Логинова, M.M. Новик. – СПб.: СПбГИЭУ, 2010. – 59 с.

2. Nilufar Fayzullaeva, Muborak Makhkamova. Methods Of Enhancing The Perception Of Educational Material In The Process Of Teaching Economic Disciplines. International journal of scientific & technology research. Volume 9, ISSUE 02, February 2020 <https://scholar.google.com/citations?view>

3. Очилова X.Ф. Образовательная модель подготовки квалифицированных кадров для отрасли туризма. Иктисодиёт ва таълим / 2020 № 1 198-202 с. file:///C:/Users/User/Downloads/2020+1

4. Очилова X.Ф. Жалоллидинова X. Информационные технологии – важный источник развития гостиничного бизнеса. Журнал «Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования» https://elibrary.ru/download/elibrary_36929076_78809792.pdf

5. Фрейнкина, И.А. Теория и методика преподавания профессиональных дисциплин в сфере туризма: учебное пособие / – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2019.

DAVLAT ULUSHI ISHTIROKIDAGI JAMIYATLARDAGI MHXS (MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARI) ASOSIDA BUXGALTERIYA HISOBINI YURITISH VA MOLIYAVIY HISOBOTLARNI TUZISH TARTIBI

*Abdusoliev Asilbek Ilxomjon o'g'li,
Bank-moliya akademiyasi,*

Davlat moliyaviy nazorati va auditi, (DMHA1-22), tinglovchi.

Annotatsiya: Maqolada davlat ulushi ishtirokidagi jamiyatlarda mhxs (moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari) asosida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish tartibi haqida gap borgan.

Kalit so'zlar: moliya, marketing, hisobot, buxgalteriya, moliyaviy tahlil, moliyaviy hisobot, bank tizimi.

ПОРЯДОК УЧЕТ И ПОДГОТОВКИ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В ГОСХОЛДИНГАХ НА ОСНОВЕ МСФО (МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ)

Абдусолиева Асилбек Ильхомжон Угли,

Академия банковского дела и финансов, Государственный финансовый контроль и аудит, (DMHA1-22), аудитор.

Аннотация: В статье рассматривается порядок ведения бухгалтерского учета и составления бухгалтерской отчетности на основе МСФО (международных стандартов финансовой отчетности) в обществах с государственной долей участия.

Ключевые слова: финансы, маркетинг, отчетность, Бухгалтерский учет, финансовый анализ, финансовая отчетность, банковская система.

THE PROCEDURE OF ACCOUNTING AND PREPARATION OF FINANCIAL STATEMENTS IN STATE-HOLDING COMPANIES ON THE BASIS OF IFRS (INTERNATIONAL STANDARDS OF FINANCIAL REPORTING)

Abdusoliev Asilbek Ilxomjon o'g'li,

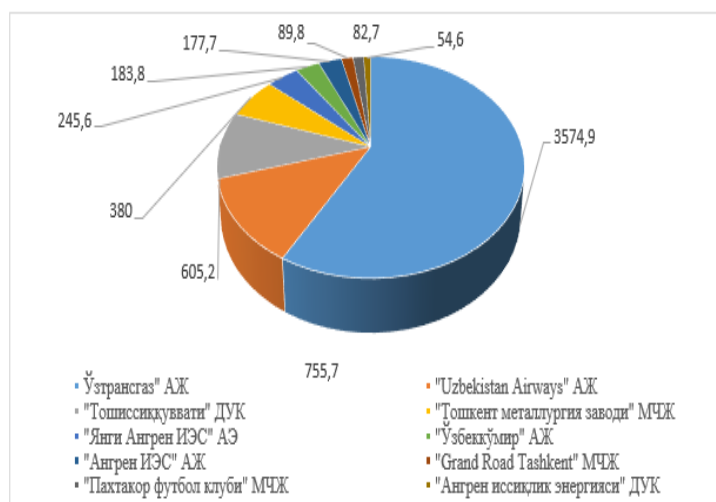
Academy of Banking and Finance, Public financial control and audit, (DMHA1-22), auditor.

Annotation: the article deals with the procedure for maintaining accounting and compiling financial statements on the basis of IFRS (International Financial Reporting Standards) in societies with the participation of the state share.

Keywords: Finance, marketing, reporting, accounting, financial analysis, financial reporting, banking system.

KIRISH. Bugungi kunda nazariy-amaliy tadqiqotlar, ilmiy-iqtisodiy adabiyotlar va rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, davlatning erkin talab-taklif muvozanatiga aralashmagan holda iqtisodiyot boshqaruvini aynan bozor va halol raqobatga asosan tashkil etilishi, iqtisodiyot sohaslarida yuqori raqobatbardoshlik va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashi vaqt o'tishi bilan o'z tasdig'ini topmoqda. Shu munosabat bilan yildan-yilga davlat korxonalarini sonini xususiyashtirish orqali kamaytirish, mavjudlarining faoliyatini ochiqlik va shaffoflik asosida tashkil etilishini ta'minlash borasida ko'pgina amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, davlat ulushi mavjud va davlat korxonalarini faoliyatining raqobatbardoshligini ta'minlash va xorijiy investorlar uchun jozibadorligini oshirish maqsadida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) asosida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni rasmiylashtirish masalasi davlatimiz rahbari tomonidan kun tartibidagi eng dolzarb masalalardan biri etib belgilandi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan davlat korxonalarini reestri bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda 2340 nafar turli mulkchilik shaklidagi korxonalar faoliyat yuritmoqda. Ulardan 732 nafari Toshkent shahrida ro'yhatdan o'tgan bo'lsa, 107 nafari Qoraqalpog'iston Respublikasidagi faoliyat yuritadi[6]. Agentlik ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yilda respublika miqyosida yilni kamomad bilan tugatgan yirik 10 ta davlat korxonalarining umumiy zarur hajmi 6040,3 mlrd. so'mni tashkil etgan (1-rasm).

1-rasm. 2020 yilda zarar ko'rgan davlat ishtirokidagi korxonalar (mlrd.so'm) Shu munosabat bilan davlat-xususiy sheriklik asosida ishlashni yo'lga qo'yish, davlat korxonalarida moliyaviy va buxgalteriya hisobotlarining ochiq va shaffof shakllantirilishini tashkil etish hamda xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta'minlash va xalqaro moliya bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, hisob va audit sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo'yicha tayyorlash tizimini takomillashtirish ushbu sohadagi ustuvor masalalardan biridir.

Respublikadagi davlat ulushi ishtirokidagi korxonalar faoliyatini boshqarishning me'yoriy-huquqiy hujjatlar tizimi qonunchilik nuqtai nazaridan takomillashtirilgan bo'lib, hozirga vaqtda qadar 13 ta asosiy kontekst bo'yicha qonunchilik hujjatlari mavjud (1-jadval).

1-jadval.

Davlat ulushi ishtirokidagi korxonalarini boshqarishning me'yoriy huquqiy hujjatlar tizimi[1]

1	O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun	https://lex.uz/docs/2382409
2	O'zbekiston Respublikasining "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyati jamiyatlari to'g'risida"gi Qonun	https://lex.uz/docs/22525
3	O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi Qonun	https://lex.uz/docs/2662539
4	O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonun	https://lex.uz/docs/64290#66375
5	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 yanvardagi PF-5630-son "Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni	https://lex.uz/docs/4160392
6	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 yanvardagi PQ-4112-son "O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/4143554
7	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi PQ-4611-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/4746047
8	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16 oktabrdagi 215-son "Ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalarining samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/1072916
9	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyundagi 207-son "Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/2712352
10	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 14 dekabrda 1013-son "Davlat ishtirokidagi korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/4106617
11	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 15 maydagi 404-son "O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/4338823
12	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 30 oktabrdagi 674-son "Davlat ishtirokidagi xo'jalik jamiyatlari hamda davlat umit korxonalarini to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkor etish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori	https://lex.uz/docs/5073659
13	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 9 dekabrda 775-son "Davlat ishtirokidagi korxonalar ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi	https://lex.uz/docs/5149408

Davlat korxonalari faoliyatini olib borishning qonuniy asoslarini yanada takomillashtirish, ish yuritishda byurokratik holatlarni bartaraf etish hamda milliy hisobchilik tizimini xalqaro tajriba asosida xorijiy standartlar bo'yicha integratsiyani yo'lga qo'yish maqsadida 24.02.2020 yildagi PQ-4611-sonli Prezident Qarori qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra:

aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar:

2021 yil 1 yanvardan boshlab, MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etadi va 2021 yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlaydi, qonun hujjatlarida MHXSga o'tishning ertaroq muddatlari nazarda tutilgan yuridik shaxslar bundan mustasno;

TAHLIL VA NATIJALAR. 2021 yil yakuniga qadar buxgalterlarni xalqaro sertifikatlash doirasida «MHXS bo'yicha moliyaviy hisobot» fanini muvaffaqiyatli topshirganligi to'g'risida hujjatga yoxud «Sertifikatlangan xalqaro professional buxgalter (CIPA)», «Sertifikatlangan diplomli buxgalter (ASSA)», «Sertifikatlangan jamoatchi buxgalter (SRA)» va «Xalqaro moliyaviy hisobot bo'yicha diplom (DipIFR)» sertifikatlaridan (keyingi o'rinlarda — xalqaro buxgalter sertifikati) biriga ega kamida uch nafar mutaxassis miqdorida MHXSni sifatli qo'llash uchun yetarli bo'lgan buxgalteriya xizmati xodimlari bilan ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi 2020 yildan boshlab, ushbu bandda ko'rsatilmagan davlat ulushi bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va davlat korxonalarining MHXS asosida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tayyorlashga o'tish jadvali har yili tasdiqlanishi va 1 iyunga qadar rasmiy veb-saytida e'lon qilinishini ta'minlanishi belgilab qo'yilgan. Xo'sh, aslini olganda MHXSning mohiyati nimadan iborat? Nima uchun so'nggi yillarda davlat va hukumat tomonidan MHXS ga o'tishga katta e'tibor qaratilmoqda?

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) ommaviy kompaniyalarning moliyaviy hisobotlarini izchil, shaffof va butun dunyo bo'ylab oson taqqoslanadigan qilish uchun mo'ljallangan buxgalteriya hisobi qoidalari to'plamidir[2]. Hozirgi vaqtda IFRS 167 ta malaka me'yorlari (yurisdiksiya)ga ega, shu jumladan Yevropa Ittifoqidagi kompaniya va firmalar faoliyati uchun to'liq qamrovga ega. Qo'shma Shtatlar boshqa tizimdan, umumiy qabul qilingan buxgalteriya tamoyillaridan (GAAP) foydalanadi[3].

IFRS standart talablari quyidagilardan iborat:

- IFRS buxgalteriya hisobi faoliyatining keng doirasini qamrab oladi. IFRS majburiy qoidalarni belgilaydigan biznes amaliyotining ayrim jihatlari mavjud.

- Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot: Bu buxgalteriya balansi. IFRS balansning tarkibiy qismlari haqida hisobot berish usullariga ta'sir qiladi.

- Umumiy daromad to'g'risidagi hisobot: Bu bitta hisobot shaklida bo'lishi mumkin yoki foyda va zarar to'g'risidagi hisobotga va boshqa daromadlar to'g'risidagi hisobotga, shu jumladan mulk va asbob-uskunalarga bo'linishi mumkin.

- Kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobot: Taqsimlanmagan foyda to'g'risidagi hisobot sifatida ham tanilgan, bu kompaniyaning ma'lum moliyaviy davr uchun daromad yoki foyda o'zgarishini hujjatlashtiradi.

- Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot: Ushbu hisobot kompaniyaning ma'lum davrdagi moliyaviy operatsiyalarini umumlashtiradi, pul oqimlarini operatsiyalarga, investitsiyalarga va moliyalashtirishga ajratadi.

Ushbu asosiy hisobotlarga qo'shimcha ravishda, kompaniya buxgalteriya siyosati haqida qisqacha ma'lumot berishi kerak. To'liq hisobot ko'pincha foyda va zarardagi o'zgarishlarni ko'rsatish uchun oldingi hisobot bilan yonma-yon ko'riladi. IFRS Xalqaro Buxgalteriya Standartlari Kengashi (IASB) tomonidan chiqarilgan. IFRS tizimi ba'zan Xalqaro Buxgalteriya Standartlari (IAS) bilan chalkashib ketadi, ular 2001 yilda IFRS almashtirilgan eski standartlardir. Qayta ko'rib chiqilgan

moliyaviy hisobotning konseptual asosi IASB tomonidan 2018 yil mart oyida e'lon qilingan va IASB va IFRS sharhlash qo'mitasi uchun darhol kuchga kiradi. Muayyan operatsiyaga IFRS Buxgalteriya hisobi standarti qo'llanilmasa, hisob siyosatini ishlab chiqishda Konseptual asosdan foydalanadigan kompaniyalar uchun qayta ko'rib chiqilgan Konseptual asos 2020 yil 1 yanvardan yoki undan keyin boshlanadigan yillik hisobot davrlari uchun amal qiladi, bundan oldinroq qo'llashga ruxsat beriladi. Yuqorida aytganimizdek, MHXS standartlari asosida tayyorlanuvchi moliyaviy hisobotlar va an'anaviy buxgalteriya hisoboti[4] ning o'rtasidagi asosiy farq ularning oxirgi iste'molchilariga berilgan targetlar bilan farqlanadi. O'zbekiston uchun fiskal hisobot qoidalari moliyaviy hisobotdan ko'ra ko'proqdir, ya'ni buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning asosiy foydalanuvchilari mamlakat statistika va soliq muassasalari hisoblanadi. Holbuki, MHXSga muvofiq hisobot berish eng maqbul, optimal iqtisodiy qarorni qabul qilish uchun investorlar va menejrlarni tijorat korxonaning haqiqiy holati to'g'risida xabardor qilishga qaratilgan[5]. Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasida MHXS ning 60 dan ziyod standartlari va sharhlari Moliya vazirligining "O'zbekiston Respublikasi hududida qo'llash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish to'g'risida"gi buyrug'i[3] ga asosan tan olingan bo'lib, ular asosida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarni tashkillashtirish yo'lga qo'yilgan. Moliyaviy hisobotni tayyorlash uchun foydalaniladigan buxgalteriya tamoyillarini xalqaro miqyosida bir shaklga keltirish maqsadida Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari bo'yicha Qo'mitasi (MHXSQ) tuzilgan. Ushbu Qo'mita tomonidan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) ishlab chiqilib chop etilgan va barcha tadbirkorlik sub'ektlari hamda korxonalarda tadbiriq etish va rioya qilish uchun tavsiya etilgandir. Moliyaviy hisobotni taqdim etish kabi MHXSning asosiy maqsadiga erishish uchun quyidagilar belgilanishi kerak

- vazifalarni yechish uchun talab yetiladigan moliyaviy ma'lumot;
- axborot tizimini tuzish tamoyillari;
- moliyaviy hisobot elementlari.

Moliyaviy hisobotning maqsadi moliyaviy ahvol, faoliyat natijalari va moliyaviy ahvoldagi o'zgarishlar haqida ma'lumot taqdim etishdan iboratdir. Ushbu ma'lumot keng doiradagi foydalanuvchilarga qarorlarni qabul qilish uchun zarurdir. Moliyaviy hisobot foydalanuvchilar tomonidan qabul qilinadigan iqtisodiy qarorlar, korxonani pul mablag'lari va ularni ekvivalentlarini yaratish va ko'paytirish, shuningdek bu jarayonni barqarorligi va o'z vaqtida amalga oshirilishi imkoniyatini baholashni talab etadi. XULOSA. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot iqtisodiyot va tadbirkorlik faoliyati sohasida axborotga bo'lgan konstitutsion huquqni ta'minlagan holda O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy makon va bozor birligining kafolatidan biri hisoblanadi. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tuzishni tartibga solish O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tuzish tizimini rivojlantirishning maqsadga muvofiqligini ta'minlab berishi, ko'plab manfaatdor foydalanuvchilar qiziqishlarini hisobga olishi hamda izchillikni ta'minlashi lozim. Ushbu jarayonda davlat hokimiyati va hukumat organlari zimmasiga yuklatiladigan vazifalarni atroflicha tahlil qilish davlat ulushi mavjud bo'lgan korxonalar va boshqa tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatining moliyaviy hisobotlarini tuzishda yaratiladigan yengilliklar va tashqi kuzatuvchilar uchun xalqaro standartlar asosida rasmiylashtirishning afzalliklarida namoyon bo'ladi.

Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot standartlarining jamiyat uchun ahamiyatini e'tiborga olgan holda, birinchi navbatda standartlarning adekvatligi va sifatiga qat'iy ishonch hamda ularga to'liq ishonish mumkinligiga asoslangan holda ularni har taraflama e'tirof etish, ularni qabul qilish jarayoniga kasbiy hamjamiyatni jalb qilish lozim.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. <https://davaktiv.uz/uz/corporate/meyoriy-huquqiy-hujjatlar>
2. <https://www.ifrs.org/about-us/who-we-are/>
3. <https://www.investopedia.com/terms/i/ifrs.asp>
4. 13.04.2016 йилдаги ЎРҚ-404-сон «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида» ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни <https://lex.uz/docs/2931253>
5. М.С. Тулаев МҲХС бўйича молиявий ҳисобот: тайёрлаш ва автоматлаштириш// «рақамли иқтисодиётга ўтиш даврида бухгалтерия ҳисоби ва аудитни халқаро стандартларга мувофиқлаштириш масалалари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент -2020.345-бет.
6. Список предприятий с государственным участием (egov.uz)

Журнал Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан 2020 йил 6 октябрда ўтган.

Журнал ҳар ойда бир марта ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилади.

Журналнинг ҳажми 60x84, 1/8, А-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» халқаро илмий-методик журнали 2020 йил октябрдан нашр этилмоқда.

Педагогика, психология, филология ва тилшунослик, математика, физика ва механика, техника фанлари, табиатшунослик, тарих ва фалсафа, туризм ва иқтисодиёт, ахборот коммуникацион технологиялари, география соҳалардаги илмий ва илмий-услубий материалларни ўз ичига олади. Нашр қилинган материаллар муаллифлари Ўзбекистон Республикаси ҳамда яқин ва узоқ хорижнинг етакчи олимлари, тадқиқотчи-изланувчилари.

Журналнинг калит сўзлари:

Олий педагогик таълим назарияси ва амалиёти; умумий ва махсус педагогика ва психология, педагогика ва инновация, интеграция, Ўзбекистон, Россия ва хорижий мамлакатларнинг таълим тизими; таълим жараёни; кўп маданиятли ва минтақавий таълим; III Ренессанс, XXI асрдаги таълим; таълим ва тарбия соҳасидаги миллий ва кадрият устуворликлари; таълим сифатини мониторинг қилиш; узлуксиз педагогик таълим тизими; таълим дастурлари; умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартлари; ўқитувчиларни тайёрлаш тизимидаги таълим технологиялари.

Гувоҳнома рақами № 8882
Бош муҳаррир: Б.Б.МАЪМУРОВ

Босишга рухсат этилди 20.12.2023. Буюртма №2347.
«Бухоро вилоят босмахонаси» МЧЖда чоп этилди.

ISSN 2181-1717 (E)

ISSN 2181-1709 (P)

